ISSN 1800-9972

Crnogorski anali

Cetinje, decembar 2014. g. godina **2**, broj **7-8** Časopis za istorijska i društvena pitanja

Spomenica Božićnjeg ustanka

Crnogorski anali

7-8/2014

Crnogorski kulturni forum - Cetinje

Za izdavača: Borislav Cimeša, direktor

Redakcija:
Novak Adžić, Glavni i odgovorni urednik
Borislav Cimeša, Zamjenik glavnog i odgovornog urednika
Aleksandar Samardžić, Tehnički urednik

Štampa: IVPE Cetinje
Adresa: Gipos 7/3/3, 81250 Cetinje, Crna Gora
Tel.: 069/244-172; 069/214-792; 067/202-724;
020/232-176
E-mail: sasas.mne@gmail.com
Časopis izlazi kvartalno
Tiraž: 600 primjeraka
Žiro račun: Crnogorski kulturni forum (Za časopis Crnogorski anali)
530-6423-47 Montenegro banka (Filijala Cetinje)

Časopis je registrovan Rješenjem Ministarstva kulture Crne Gore br. **05-2354/2** od 9.11.2012. g. i upisan u Evidenciju medija pod rednim brojem **714**.

CIP - Каталогизација у публикацији
Централна народна библиотека Црне Горе, Цетиње
3+930(497.16)

CRNOGORSKI anali: časopis za istorijska i društvena pitanja / urednik Novak Adžić. - God. 2, br. 7-8(2014)- . - Cetinje (GIPOS 4/3/3) : Crnogorski kulturni forum, 2014 (Cetinje : IVPE). - 25 cm

Kvartalno.
ISSN 1800-9972 = Crnogorski anali
COBISS.CG-ID 21390608

SADRŽAJ

MEMOARSKO - DNEVNIČKI ZAPISI MARKA VUČERAKOVIĆA

Jasmina RASTODER,
Prof. Dr Šerbo RASTODER

Autobiografska vrsta istorijskih izvora predstavlja dragocjeno svjedočanstvo o jednom vremenu i ličnosti u njemu. Iako nužno subjektivna vrsta izvora, u istoriji civilizacije je poznata od antičkih vremena do danas. Ovo je veoma značajna vrsta izvora kao osnov saznanja o mnogim aspektima društvenog razvoja. Njih ima više vrsta, a zajednička im je odlika što su i po sadržini i po područjima interesovanja vezani za ličnost autora. I autobiografski, kao i ostali istoriografski izvori, spadaju u tradiciju. Oni nastaju iz svjesne težnje njihovih autora da predstave kako su se, po njihovom viđenju i svjedočenju, odigrali pojedini događaji i istorijske pojave u kojima su i autori učestvovali posredno ili neposredno. Najraširenija vrsta autobiografskih izvora su: dnevnici, memoari (sjećanja), zabilješke i autobiografije. Izvjesne autobiografske elemente sadrže i neki drugi tekstovi, spisi, kao na primjer, pojedine vrste akata (molbe, predstavke, javna i privatna pisma, žalbe i službene biografije, povelje). Dnevnici kao istoriografski rod nastaju postepeno (ali ne obavezno iz dana u dan kako to ime sugeriše). U njima se zapisuje ono najvažnije u toku samog događaja ili neposredno poslije njega, po subjektivnom odabiru i procjeni samog autora. Zapisivanje se vrši hronološkim redom, obično po danima, a bilježenje je po pravilu povezano s autorovim učešćem u događajima, njegovom doživljaju istih i sl. Autorski dnevnici se time i razlikuju od raznih službenih spisa koji se takođe vode u formi dnevnika (npr. brodski dnevnik, dnevnik vojnog štaba, dnevnik rada ustanove, školski dnevnik, bolnički dnevnik itd) jer je ovima okvirno određena forma unutar koje treba upisivati konkretni sadržaj. Takav je slučaj sa Dnevnikom Kristifora Kolumba koji je mnogokasnije poslužio Samjuelu Eliotu Morisonu da organizuje putovanje od Španije do Zapadne Indije, kako bi pokazao tačnost ovoga dnevnika. Fon Malentin je bitke u kojima je lično učestvovao, obradio s teorijskog stanovišta nauke o vođenju rata (1955); general fon Tipelskirh je, na osnovu svojih uspomena, kao jedan od šefova njemačke obavještajne sužbe nastojao da napiše istoriju II svjetskog rata(1951). Autor najčešće piše dnevnik iz lične potrebe, ali on ne mora da sadrži samo autobiografske podatke, jer neki autori u dnevnike unose pisma, novinske članke, razgovore, primjedbe na pročitano štivo, praktične pribilješke i sl. Dnevnici spadaju u memoarsku istoriografsku literaturu ili istoriografsku beletristiku. Tokom istorije napisano je mnogo dnevnika raznih vrsta. Zapisi kao posebna vrsta književnosti javljaju se još i u

dvije starozavjetne biblijske knjige. U novije vrijeme, naročito tokom ratova, prirodnih katastrofa, društvenih i političkih prevrata, raznih turbulentnih stanja napisano je više značajnih dnevnika sa stanovišta istorijskih izvora. Potreba za neposrednim svjedočenjem o doživljenom, izgleda da se naročito javlja u situacijama kada je sjutrašnjica neizvjesna sa stanovišta životne prerspektive i kada se potreba svjedočenja o jednom ljudskom iskustvu pojavljuje kao osjećaj duga prema toj sjutrašnjici. Ima i onih drugih, nastajalih uobičajeno u dnevnom ritmu života. Jedan od najčuvenijih Dnevnika po obimu ispisao je mletački vlastelin Marin Sinud (I Diarii), napisan u 58 tomova u kojem je između 1496. i 1533. godine svakodnevno unosio i sve spise koji su ulazili i izlazili iz mletačke kancelarije pored svakodnevnih zapisa o događajima u Veneciji, izborima za vijeća Mletačke itd.

Dok su dnevnici svjedočanstvo o autorovom iskustvu, memoari *su sjećanje na to iskustvo. Dnevnici su po svom značaju primaran istorijski izvor, dok su memoari literatura. Dnevnici su hronološki omeđeni danima zapisivanja, memoari najčešće godinama života autora. Memoarska literatura je stara koliko istoriografija. Iako ne spada u izvore u užem smislu, ona može biti dragocjeno svjedočanstvo, posebno kada nema primarnih istorijskih izvora.*

Često su memoari i konkretna lična projekcija prošlosti nastala sa ambicijom da posredno utiču na svijest o toj prošlosti. Sve do prevage kritičkog metoda u istorijskoj nauci (XIX vijek) memoari su bili integralni dio istoriografije. Ova vrsta literature je naročito postala obimna u XIX i XX vijeku. Ona postaje trend modernog doba i žanrovski vrlo razuđena. Dok su nekada memoare uglavnom pisali ljudi iz političkog života, danas ih pišu ljudi iz raznih oblasti ljudskog djelovanja ili osobe koje su bile u blizini velikih, moćnih i slavnih ličnosti – od ličnih ljekara do posluge i konkubina. Istorija memoara počinje prije nekih dvije i po hiljade godina, još iz vremena Stare Grčke i Rima. Već u Anabasi Atinjanina Ksenofonta, početkom IV v.p.n.e, prepoznaju se osobine memoarske literature: 1) temu čine zbivanja političke i vojne prirode u kojima je sam pisac odigrao značajnu ulogu; 2) priča je usredsređena na događaje koji su se zbivali u neposrednoj blizini u djelokrugu piščevog neposrednog uticaja i zapažanja; 3) pričanje teče hronološkim redom; 4) pisac ističe objektivnost kazivanja; 5) iznosi istorijske činjenice; 6) autopsija je jedini način sakupljanja podataka.

Već sa Cezarovim Komentarima memoari dobijaju nove odlike jer tema postaje vezana za događaje svjetsko-istorijskog značaja; pisac je jaka istorijska ličnost svog vremena; pisac pored sjećanja, koristi različite bilješke i dokumenta. Od tada do danas, memoari imaju gotovo ustaljenu formu unutar kojih je moguće prepoznati opšte odlike memoarskih djela. Na granici između izvora i literature, memoari se kao istoriografski rod teško mogu klasifikovati unutar tradicionalnih podjela ovih rodova. Jednostavno, memoari za istoričara imaju značaj zavisno od mogućnosti dobijanja odgovora na postavljena pitanja, pouzdanosti tih odgovora, mogućnosti njihove komparacije s drugom vrstom izvora. Obazrivost i neophodna kritičnost u njihovom korišćenju je osnovna pretpostavka za njihovo uvođenje u red sekundarnih istorijskih izvora. Bibliografija memoarskih i autobiografskih spisa iz oblasti srpske i crnogorske istorije za period do I svjetskog rata registrovala je nešto preko 700 objavljenih naslova do 1999.godine. Sličnih Dnevnika ima i na našim prostorima[1]. Upravo iz razloga srodnosti memoara i dnevnika bili smo u dilemi u koju vrstu svjedočanstva da uvrsti-

[1] Vidi više: Šerbo Rastoder, *Buduća prošlost*, Podgorica-Nikšić, Filozofski fakultet, CID, 2012, 131-137.

mo, izuzetno zanimljivo i dragocjeno svjedočanstvo koje je prije par godina došlo u Arhivsko odeljenje u Baru. Radi se o ***"Bilješkama Marka Vučerakovića"****.*

Prije nego detaljno opišemo ovaj izvor, da vidimo ko je, prema sadašnjim saznanjima bio Marko Vučeraković? Ovaj znameniti crnogorski patriota (Krnjice, Crmnica 1880. - Lijež, Belgija 1931.), bio je komita i brigadir crnogorske vojske u emigraciji. Učesnik balkanskog i prvog svjetskog rata. Istakao se u ustanku (pobuni) 1918. kao protivnik bezuslovnog ujedinjenja Crne Gore i Srbije. Poslije sloma Božićne pobune odlazi u Italiju. Od kada je izbjegao u San Đovani di Meduu (28. decembra 1918.) pa do smrti, Marko Vučeraković je bio jedan od najaktivnijih boraca crnogorske emigracije. Više puta je upadao u Crnu Goru i komitovao. Jula 1919. s grupom oficira i vojnika upada u Crnu Goru s namjerom o podizanju opšteg ustanka. Potpisnik je brojnih proglasa ustaničkih vođa, slovio je za neustrašivog i hrabrog borca. Juna 1919. mu je spaljena kuća u Krnjicama i ubijen brat Blažo. Jedan od najpoznatijih komitskih vođa uglavnom je operisao na crnogorsko-albanskoj granici, te na području Medove i Skadra, odakle je organizovao, kontrolisao i koordinirao akcije emigranata i bavio se obavještajnim radom. Ukazom od 27. januara 1920. kralj Nikola ga proizveo u čin brigadira. U Gaeti je bio komandant Trećeg bataljona Crnogorske vojske u Italiji, potom komandant vojnog garnizona u Vitoriji (Paduli). Bio jedan od glavnih organizatora otpora italijanskim vlastima u akciji razoružanja i deportacije crnogorskih vojnika poslije potpisivanja Rapalskog ugovora. Poslije rasturanja crnogorske vojske, među posljednjima napušta Italiju. S većom grupom saboraca odlazi u Carigrad (juna 1923) snamjerom da se prebace u Rusiju, a potom u Albaniju (jula 1924). U Skadru je 1924. pod vođstvom Marka Vučerakovića i Pera Vukovića bio organizovan Crnogorski komitet. Vučeraković potom odlazi u Egipat, a odatle, uz pomoć Belgijskog komiteta za Crnu Goru, stiže u Belgiju (1925), gdje je i umro 1931. Nosilac je brojnih crnogorskih odlikovanja[2]*.*

Biografija ove značajne istorijske ličnosti sama po sebi zaslužuje pažnju. Prije svega zbog toga što su njegove dnevničko-memoarske bilješke jedno od rijetkih svjedočanstava koje je ostalo iza ličnosti ovog političkog profila, odnosno ona koja su decenijama prećutkivana, anatemisana i brisana iz sjećanja. Otuda nije čudno što se tek mali broj sličnih sačuvanih svjedočanstva ove političke provinijencije mogu pronaći. Poražena strana na ovim prostorima činom poraza gubi "pravo" na sjećanje, te je za njih javnost saznala tek od sredine devedesetih, kada je "Skrivana strana istorije" [3] *postala jedna od mogućih tema za razmišljanje.*

Zato pomenimo samo neke ličnosti, koje su iza sebe ostavili slična svjedočanstva, od kojih skoro da nijedno nije objavljeno. Prije svega to su manuskripti ***Krsta Zrnova Popovića*** *– vođe Božićnog ustanka i komandanta zelenaša u II svjetskom ratu, potom* ***Blaža Markovića****.-komite i dosljednog borca za Crnu Goru,* ***Todora Borozana****–komite i borca za Crnu Goru,* ***Nikole T. Zeca*** *–komite i borca za Crnu Goru. Igrom različitih okolnosti se desilo, da su svjedočanstva ostala iza crnogorskih patriota dugo bila nepoželjna, sistematski uništavana i da su tek neka slučajno "preživjela" ideološko "čišćenje". Jedno od takvih svjedočanstava su svakako i "Bilješke" Marka Vučerakovića.*

[2] Vidi: *Istorijski leksikon Crne Gore*, knj.V , 1187, Novak Adžić, *Sudbine crnogorskih patriota (1919-1941)*, Podgorica, 2004, 165-187.

[3] Vidi : Šerbo Rastoder, *Skrivana strana istorije*, I-IV, Podgorica 1997, Cetinje-Podgorica 2005.

Sasvim slučajno, kolega sa studija Nenad Žarković, istoričar po profesiji, je ove "Bilješke" ponudio na prodaju svom kolegi sa studija prof. dr Šerbu Rastoderu 2008. godine. Prema kazivanju Nenada Žarkovića zapise je naslijedio od svog oca , koji je takodje bio istoričar, pasionirani sakupljač starina, koji je do bilješki Marka Vučerakovića došao kupovinom na nekoj od buvljih pijaca u Srbiji. Kako su ove "Bilješke" stigle do Srbije i buvlje pijace, ostaje da se istraži, ali je ipak srećna okolnost sto su uopšte sačuvane i što su se na kraju vratile kući, u zavičaj Marka Vučerakovića. Zasluge za tako nešto, pored pomenutih lica, pripadaju i Dragoljubu-Dragu Rašoviću, predsjedniku fondacije "Sv. Petar Cetinjski" koji je odmah po saznanju o postojanju takvog svjedočanstva, obezbijedio novac za otkup, ovlastio lice koje će u ime fondacije isto otkupiti i na svečanoj sjednici Fondacije "Sv. Petar Cetinjski" u Zetskom domu na Cetinju, 31.oktobra 2008.godine, isto poklonio Arhivskom odjeljenju u Baru. Ovaj gest, dostojan samo velikih filantropa i dobrotvora, Dragoljuba-Draga Rašovica, svrstava u manji i odabrani krug ljudi svjesnih značaja ovog i sličnih svjedočanstava.

Na početku teksta smo naglasili nedoumicu, da li da "Bilješke" svrstamo u dnevnike ili memoare. Nedoumicu izaziva činjenica što se pažljivim čitanjem pronalaze obilježja i jednog i drugog autobiografskog roda. O tome zašto su i kako nastale ove "Bilješke" sam Marko Vučeraković u uvodnom dijelu svoga spisa naglašava: "Na veliku žalost i štetu moju i cijele naše familije, sve pismene pribilješke, moje lično kao i cijele naše familije sagorele su 27. jula 919. g. kad su mi ono srbijanske vlasti u zajednici sa crmničkim izrodima i izdajnicima Crne Gore zapalili kuću i uništili sve što smo imali u svom rodnom mjestu Krnjicama. Šteta koju je naša familija ovom prilikom pretrpjela nenaknadiva je, naročito žalim moje pribilješke koje sam opširno vodio još od svršetka osnovne škole, a naročito tokom ratova, kao i pribilješke moje braće, pribilješke s dokumenta od starine, s tim više što danas nemam ni jednog od braće živog pomoću kojeg bih se danas mogao koristiti, također udaljen od svog rodnog mjesta u izgnanstvu, bez niđe svoga prinuđen sam ovđe pribilježiti u kratko samo ono što budem ja tačno znao i zapamtio od starih svojih ostavljajući da docnije popunim ako za to bude bilo vremena i sudbine. 1. juna 1922. god Napoli"[4]. Iz navedenog citata saznajemo da je Marko Vučeraković "vodio bilješke još od svršetka osnovne škole" i da su one sa ostalim porodičnim dokumentima nestale u požaru rodne kuće, jula 1919. godine, te da je "Bilješke" radio po sjećanju u izgnanstvu u Italiji. Takvo saznanje nužno podrazumijeva opreznost u korišćenju i razumijevanju ovog istorijskog spisa i ocjeni njegove pouzdanosti, odnosno vjerodostojnosti.

"Bilješke" su pisane ćirilicom, manuskriptom u svesci formata A 4, obima 145 strana. Osnovni tekst je dopisivan, prepravljan i sudeći po naknadnim intervencijama više puta isčitavan. Sigurno je, da je u dugom komitovanju Vučeraković,imao vremena na pretek, kao što je sigurno da su "Bilješke" nedovršen spis jer se prekidaju kod podnaslova koji je bio veoma blizu vremenu zapisivanja. Da li je ovo zapisivanje prekinuto u borbi sa brojnim potjerama koje su ga pratile u stopu ili iz drugog razloga, tek treba otkriti? Kao sto bi trebalo utvrditi i veoma osnovanu činjenicu da ovo najvjerovatnije nije jedini zapis koji je ostao iza Vučerakovića, tim prije što se zna da je umro u izgnanstvu. Moguće je, mada tome za sada nema potvrde u primarnim izvorima, da su "Biljeske" zagubljene i da ih je pronašla neka od brojnih potjera. Sigurno je, da ih je žandarmerija u tom slučaju poslala policijskom vrhu u Beograd na ekspertizu i analizu. Medjutim, nije jasno kako su "Biljeske" dospjele na neku od "buvljih pijaca u Srbiji" ukoliko je tačan iskaz bivših vlasnika da su na taj način doš-

[4] AO, BAR, *Bilješke Marka Vučerakovića*, str.1.

li do njih? Nije nemoguće da ih je možda pronašao zagubljene, neki od žandara iz potjere, jednostavno ih ponio svojoj kući a kasnije on ili neko od srodnika iznio na prodaju. No, to je ipak manje važno, ono što je bitnije je pretpostavka, gdje bi mogle biti, ako ih ima, druge sveske bilježaka Marka Vučerakovića. U Italiji, Belgiji, Albaniji, Carigradu ili na nekoj drugoj i nepoznatoj adresi? Za sada se o tome može samo nagađati, do tada nam ostaje da se objavi i izuči ovo što je sačuvano. Zato smo i odlučili da na molbu urednika "Crnogorskih anala" Novaka Adžića, crnogorskoj i sveukupnoj intelektualnoj javnosti prezentiramo najveći dio ovog vrijednog istorijskog spisa.

Vremenski okvir koji tretiraju ove bilješke je relativno kratak ali vanredno zanimljiv. Ne samo zato što obuhvata Vučerakovićev opis doživljaja balkanskih ratova, prvog svjetskog rata, kapitulacije, "ujedinjenja", raskola oko načina „ujedinjenja", božićnog ustanka i odlaska u Italiju do upada u Crnu Goru u ljeto 1920. kada se kazivanje prekida. No i pored toga saznajna vrijednost ovoga spisa je izuzetno dragocjena. Ne samo zato što dolazi iz pera jednog od najvećih boraca "za pravo i čast Crne Gore", nego i zato što su nastajali u kratkim predasima na različitim mjestima. Dok u prvom dijelu autor nedvosmisleno pokušava rekonstruisati sjećanje zapisanih u spisima koji su nestali paljevinom njegove kuće, drugi dio nastaje neposredno po zbivanju događaja, nije naknadno dotjerivan i promišljan i kao takav ima značaj neposrednog saznanja. Iako je u teritorijalnom smislu spis posebno zanimljiv za uži zavičaj Vučerakovića (Krnjice, Crmnica), on ima izuzetan značaj i za razumijevanje širih procesa i događaja u kojima je Vučeraković učestvovao. U tom smislu posebnu pažnju izaziva njegova tvrdnja da je upad u Crnu Goru u ljeto 1920. izveden bez znanja predsjednika kraljevske vlade u egzilu Jovana S.Plamenca , do opisa sukoba, dilema i atmosfere koja je pratila ovaj pohod. Pojedine sekvence ovog opisa, poput samoubistva Bećira, strijeljanje rođaka daju osnovu za svestraniju sociopsihološku analizu ljudi u tom vremenu.

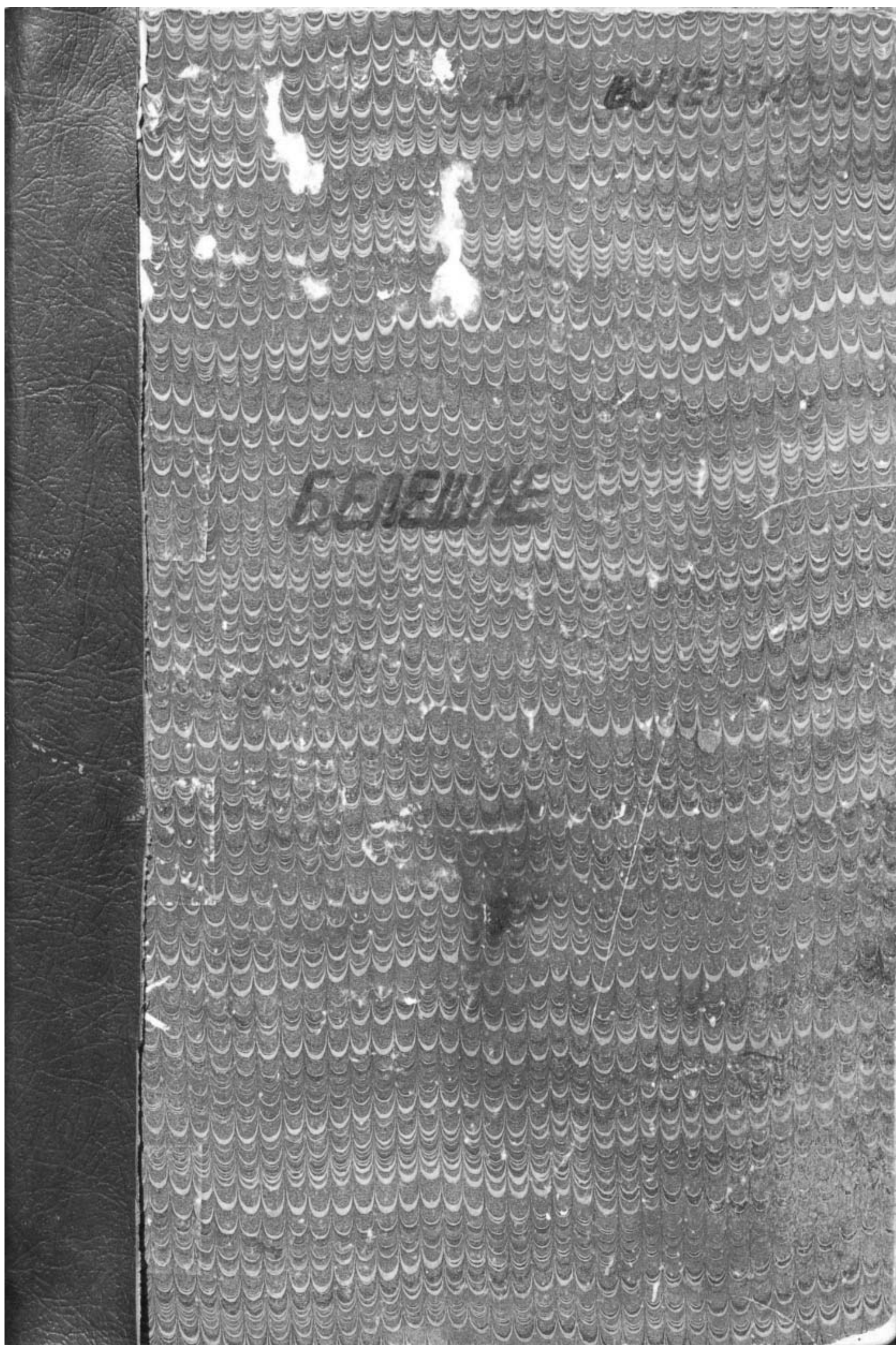
Poštujući načelo potrebe očuvanja vjerodostojnosti u rukopisu nijesu pravljene intervencije u smislu popravljanja jezika, pravopisa ili slično, već se nastojalo ostati što bliže originalu i izvršiti pojašnjenja samo tamo gdje to pomaže boljem razumijevanju izvora (opis ličnosti, pojašnjenja vezana za glose, umetke i dopisivanja). Kao što smo naveli rukopis je pisan kurzivom, ćirilicom, relativno čitko pisano, iako ima nekoliko riječi, namjerno označenih oznakom "nečitko", iz razloga što nijesmo bili u potpunosti ubijeđeni da je pravilno pročitana. Kako bi izbjegli da buduće istraživače, eventualno navedemo na zabludu, odlučili smo se na navedeni način priređivanja dokumenta.

Iz priređenog spisa se jasno zaključuje da rukopis nije dovršen, da je nastajao u prekidima, na raznim mjestima i u relativno kratkom vremenskom intervalu od nekoliko godina. Samo se dodatnim sistematskim istraživanjima može s pouzdanošću utvrditi da možda negdje (u Belgiji ili drugdje?) postoji pisana zaostavština Marka Vučerakovića. To svakako ne treba isključiti s obzirom za strast pisanja i potrebu saopštavanja koju je Vučeraković posjedovao, što se može zaključiti iz prezentiranog dijela rukopisa. U svakom slučaju, javno objelodanjivanje "Bilješki" Marka Vučerakovića je logičan prilog objelodanjivanja na hiljade svjedočanstava vezanih "za drugu stranu" koja je decenijama bila zatamnjena, potisnuta u zaborav, pa i ideološki satanizovana. U tom smislu objelodanjivanje rukopisne zaostavštine Marka Vučerakovića, komite i brigadira crnogorske vojske, Blaža Markovića, Todora Borozana, Nikole T. Zeca, Krsta Zrnova Popovića ima posebnu važnost.

Samo komparacijom izvora različite provinjencije je moguće uobličiti koliko –toliko objektivnu sliku jednog vremena. A da je Marko Vučeraković značajan svjedok, pa i akter u jednom vremenu je svakom jasno.

Bar, novembar 2014.

Priređivači

БЕЛЕШКЕ

МАРКО ВУЧЕРАКОВИЋ

БЕЛЕШКЕ

Brigadir Marko Vučeraković (1880-1931)

BILJEŠKE[5] MARKA VUČERAKOVIĆA

PRIBILJEŠKE IZ FAMILIJARNOG ŽIVOTA

Na veliku žalost i štetu moju i cijele naše familije, sve pismene pribilješke, moje lično kao i cijele naše familije sagorele su 27. jula 919. g. kad su mi ono Srbijanske vlasti u zajednici sa crmničkim izrodima[6] i izdajnicima Crne Gore zapalili kuću i uništili sve što smo imali u svom rodnom mjestu Krnjicama.[7]

Šteta koju je naša familija ovom prilikom pretrpjela nenaknadiva je, naročito žalim moje pribilješke koje sam opširno vodio još od svršetka osnovne škole, a naročito tokom ratova, kao i pribilješke moje braće, pribilješke a dokumenta od starine, s tim više što danas nemam ni jednog od braće život pomoću kojeg bih se danas mogao koristiti, također udaljen od ovog rodnog mjesta u izgnanstvu[8], bez niđe svoga prinuđen sam ovđe pribilježiti u kratko samo ono što budem ja tačno znao i zapamtio od starih svojih ostavljajući da docnije popunim ako za to bude bilo vremena i sudbine.

1. juna 1922. god.
Napoli – Italija Marko Vučeraković

---

[5] U originalu na početku sveske stoji naslov "Beleške".

[6] "Izrodima" autor označava pristalice bezuslovnog ujedinjenja.

[7] Vidi: Šerbo Rastoder, *Skrivana strana istorije, Crnogorska buna i odmetnički pokret,* Podgorica 2005, knj. I, 459, 519, 576, knj. II, 674, 675, 691, 711, 961, 1084, 1115, 1127, 1132, 1146, knj. III, 1542, 1193, 1194, 1270-1272, 1301, 1303, 1306, 1382, 1383,1407,1410, 1438, 1440, 1443, 1581,1601, knj. IV- 1771, 1772, 1774, 1785, 1788, 1798, 1809, 1893, 1895, 2114-2116, 2204,; Šerbo Rastoder, *Crna Gora u egzilu,* I-II, Podgorica 2004, knj. I, str. 119-122, 124, 125, 127, 133, 280, 289, 291, 292, 294, 297, 380, 383, 398, 421, 426; knj. II- 283, 510, 518.

[8] Marko Vučeraković se u vrijeme dok je ovo pisao nalazio u Gaeti. Prema obavještajnim izvorima kretao se na relaciji Italija-Skadar-Crna Gora i bio pod budnom pratnjom agenata koji su pratili svaki njegov korak.

O mom rodnom mjestu, o pojedinim bratstvima i poglavnim ljudima, rodnog mjesta, zanimanje

Moje rodno mjesto je Krnjice, taj naziv došao je od riječi Krvnici, dugovati nekome krv u to vrijeme takav se zvao krvnik otuda i dolazi naziv Krnjice, jer su naši stari bili u krv.

Krnjice se nalaze na zapadnoj strani Skadarskog jezera a graniče sa istoka Skadar. jezerom, sa zapada planinom Golikom, sa juga Šestanima, a sa sjevera Lekićima i Skad. jez.

Krnjice se dijele na dva dijela: Gornje i donje Krnjice. Gornji su Krnjičani svi od jednog, a dijele se na omanja bratstva: Lukiće, Jovoviće, Pekiće, Savoviće, Joličiće, Jaketiće, Markoviće, Vukotiće i Stojoviće.

Donji se Krnjičani dijele na tri dijela bratstva: Vučerakoviće, Vukiće i Markoviće.

Vučerakovići su od jednog, a[9] dijele na nekolika omanja bratstva: Đuroviće, Đonoviće, Marćepiće, Vukići su također od jednog, njih je veoma malo zato se oni i ne dijele na omanja bratstva; Markovići su od Gornjih Krnjičana oni su se u docnije vrijeme ovđe naselili, dijele se na Markoviće, Vukotiće i Đonkoviće, prva su dva bratstva iz Gornjih Krnjica. Oni su pri koncu da se podpuno istraže. Đonkovići su iz Vučedabića i ovđe su naseljeni od starine zato su se pretopili u Krnjičane.

Ovđe u Krnjicama naseljeni su Vučerakovići i Vukići još u ranije doba i zvali su se Krnjičani.

Vukići i Vučerakovići su od jednoga, a imalo je ljudi koji su govorili da nijesu od jednog, po svemu je vjerovatno da su od dva brata.

Gornji Krnjičani su naseljavali Krnjice (nečitko) ovđe primili su naziv Krnjičana.

U ranije doba[10] Vučerakovići su ovđe bili u manjini jer su okolna sela bila katolička, ili muhamedanska,[11] bili su u jednoj parohiji sa ostrvima: Starčevo i Beškom, u ovom ostrvima postojali su manastiri iz kojih je po jedan svještenik vršio vjerski obred u crkvi koja je postojala i danas ista postoji u Donjim Krnjicama. Najstari Gornji Krnjičani koji se ovđe iz Bratonožića naselio bio je svještenik koga su ovi primili za paroha i ustupili mu nešto imovine za naseljenje.

Naši stari koji ovđe žive zanimali su se većinom sa ribolovom i trgovinom zato su i bili naseljeni u blizinu Skadarskog jezera. Gornji Krnjičanin kad se ovđe naselio odpočeo se zanimati sa stočarstvom i zemljoradnjom.

Donji Krnjičani slavili su Aranđelovdan kao slavu, a Gornji Sv. Nikolu. Gornji su Krnjičani u početku imali vrlo malo imovine samo ono što je dobio na dar njihov svještenik od ovih starosjedioca, u docnije vrijeme dobili su pravo pa polovicu od svog zemljišta i planine, a koje se nije radilo do tada i za slavu priznali su Sv. Arhanđela Mihaila [interesantno je napomenuti kako su Gornji Krnjičani došli do te polovice, koja je docnije nazvata komunica ispred Sv. Nikole slave Gornji Krnjičanin došao je ovaj da kupi ribe u donje Krnjice, u putu srio je jednog lovca iz Donjih Krnjica đe nosi ribu u vreći kući, onaj ga je ponudio da mu proda od one ribe za slavu t.j. za Nikoljdan, ovaj mu se odazvao, ali kako je riba bila u vreći t.j. jegulja živa no kako ovaj Gornji Krnjičanin nije znao šta je riba, a ovaj lovac bio neka budala, to su pri pogodbi

---

[9] Ovdje je dopisano iznad osnovnog teksta*: **u potonje se vrijeme***)

[10] Dopisano iznad reda : ***Krnjičani odnosno današnji***

[11] Dopisano: ***t.j. poturčenjačka sela***

prosuli iz vreće onu ribu na jednoj ravnici vrlo uskoj, a kako su jegulje bile žive one su utekle i pogubile se po onim škripova i lomina tako da je i lovac i kupac ostali bez ribe, gornji Krnjičanin pošao je kući bez ribe i napričao stvar kako se odvijala stoga slučaja Gornji Krnjičani počeli su se sprdati onom iz Donjih Krnjica i nazivati ga *Ribar.* Donji Krnjičani da bi se osvetili, oni su jednom prilikom kad je svještenik Gornji Krnjičanin, došao da krsti dijete donjem Krnjičaninu za ručak svješteniku svario vranu, svještenik je ručao misleći da je to kokoška, a za vrijeme ručka domaćin kuće izašao e više kuće na jednom kamenu i počeo gučati kao vrana i vikati Vranar, Vranar i t. d. Svještenik je pitao brata onog što ti brat viče Vrana i gači, ovaj mu je odgovorio da smo za osvetu one ribe i naziva Ribar, svarili ti vranu ti si je pojeo i od danas zvaćeš se Vranar, ovo je došlo pred tadanjim sudom koji je riješio da se za uvredu svješteniku dade polovica od onog neobrađenog zemljišta u Gornje Krnjice od tada su Gornji Krnjičani primili slavu Sv. Arh. Mihaila).

Kao što sam ranije rekao i Gornji i Donji Krnjičani zvali su se jednim imenom Krnjičani, oni su od tada pa i danas sačinjavali jednu jedinicu ni učemu razdvajanu, zlo i dobro dijelili su, među se su se ljubljeli na strani su se predstavljali kao da su od jednog, ako bi ma koji od Krnjičana bio napadnut, ili ubjen od strane koga sa strane svi su u zajednici ustavali u odbrani i osveti, češće puta su se krvili sa dotičnim pograničnim plemenima, kao i dr. Krnjičanima, Šestanima, Crmničanima, Malisorima i Zećanima, ali se ne pamti da je Krnjičanima nikada ostala krv neosvećena, svak ih je poštovao i priznavao njihovo junaštvo, u starim vremenima samo junaci su bili poštovani.

Krnjice su do 1862. g. pripadali Turskom Carstvu ali su se uvijek sa Crnogorcima borili protiv turaka naročito u ustaničkim četama po Skadarskom jezeru Ceklinske čete koje su po Skadar. jezeru krstarile uvijek su bile predvođene sa po nekim od čuvenih krnjičkih junaka.

Od 1862. g. Krnjice pripadaju Crnoj Gori, ove je god. bila čuvena bitka u Krnjice (viđeti narodnu pjesmu Boj na Krnjice) u ovoj bitci na Krnjice zarobjen je čuveni Hasan Hota sa 500 turaka,[12] ovđe su turci pretrpjeli strašan poraz, a Crnogorska vojska odličan uspjeh. Crnogorska vojska bila je sastavljena od Crmničana, Ljubotinjana i Ceklinjana a kojom prilikom su Crmničani, blagodareći samo Krnjičanima požnjeli odličan uspjeh i slavu kod Crnogoraca.

I pod Crnom Gorom kao i ono ranije pod Turskom Krnjičani su služili kao primjer junaštva, a četa Krnjička nabrajala se u najhrabrije Crnogorske čete, oni su sa junaštvom prednjačili i pred svim dotičnim plemenima.

Krnjičani su u ovoj sredini uvijek imali dobrih ljudi i čuvenih junaka, ja ću ovđe samo spomenuti one najglavnije iz ranijeg doba.

1. Niko Savov Pekić – Gornji Krnjičanin – bio je čuven junak, obitavao je biti između najboljih i najčuvenih junaka svoga doba, ali je nestao u svojim mladim godinama, on je ubio Markišu Plamenca[13], kad je išao kod Turskog paše u Skadar.

---

[12] Podvučeno u originalu.

[13] Plamenac Markiša (Crmnica? - Raduša, Virpazar 1847) perjanički kapetan, perjanik od 1838.godine. Odlikovan alaj-bajrakom Mahmut –paše Bušatlije 1843.godine. Njegoš je poslije smrti kapetana Jova Plamenca 1844. prenio kapetanstvo na Markišu. Ovaj je zbog sukoba sa predsjednikom Senata, Perom Tomovim, 1847. pristupio skadarskom Osman paši. Pošto je obezbijedio pomoć od skadarskog paše, vratio se 22. marta 1847. u Boljeviće u namjeri da ih brani i zauzme Vir. U borbama vođenim 26. marta 1847 njegove snage poražene su od strane crnogorske vojske. Petar II Petrović-Njegoš

Turski paša je osvetu Markišinu na vjeru je domamio Nika uhvatio ga i odveo neđe u surgum, o njegovoj se smrti nije više ništa znalo.

2. Kola Petrov Lukić – Gornji Krnjičanin – bio je čuven i po čostvu i junaštvu, njega je Gospdoar Crne Gore naimenovao kapetanom Krnjica i sve Krajine prije 1862. g. t.j. prije no su Krnjice pripale Crnoj Gori, on je Knjazu Nikoli dao riječ na Cetinje da će prvi zametnuti kavgu sa turcima u Krajini svojoj, isto takvu riječ dao je na skupu Crmničkih i Ceklinskih glavara na Vir pazaru. Zadanu je riječ izvršio, i odma po dolasku u Krnjice odmetnuo se od Turaka, pošto su turci podigli veliku vojsku i blagodareći domaćim izdajnicima turci su noću ušli u Krnjice 1862. g. Kako su turci noću blokirali Krnjice, Kola se sa nekoliko svojih ljudi zatvorio u svojoj kuli, odakle se očajnički borio sve dok mu je stigla pomoć, bitka je svršena kao što sam ranije rekao.............

Kola je u cijeloj Crnoj Gori uživao veliki glas i povjerenje, u njega se polagala velika nada za budućnost, ali na žalost nije dugo živio poginuo je u svojoj 35. god. ubili su ga Šestani za novac...........

Kola je imao još dva brata Mina i Mališu. Mališa je bio dobar junak, poginuo je za Krnjicama, ubili su ga Ceklinjani za osvetu Đura Šakova Jovićevića, koga je ubio Kola. Mališina smrt na žalost pripisuje se izdajstvu nekih Krnjičana.?!.....

Sa smrću Kolinom mnogo je Krnjica izgubila jer ako je u Krnjice bilo i drugih dobrih junaka nije nijedan imao toliko poznanstva i povjerenja, koliko je on imao.

3. Savo Butorov – Vučeraković – bio je dobar čovjek i čuven junak, kao junaka ličnog priznavali su ga svi njegovi savremenici, sa Kolom je uvijek bio, ljubjeli su se kao braća, ni u jednom poslu nijesu bili razdvojeni kad je Knjaz dao Koli kapetanstvo Sava je postavio za perjanika.

Savo je čuven iz četničkog ratovanja, naročito sa Ceklinjanima po Skadarskom jezeru, kod Cekljinjana je uživao veliki glas i povjerenje[14]. U boju na Krnjice 1862. g. bio je bolesan u postelji nije mogao izaći iz kuće.

4. Pešo Savov Vukić – bio je dobar čovjek i junak, bio je perjanik Knjažev kao i Savo, poginuo je mlad ubili su ga Godinjani između Donjih i Gornjih Krnjica.

5. Marko Novakov Pekić – Gornji Krnjič. – bio je također dobar čovjek i junak, u docnije vrijeme bio je kapetan u Krnjice.

6. Ivo Đukov – Vučeraković – bio je dobar junak, svi njegovi drugovi priznavali su njegovo junaštvo, bio je veoma srdit i opasan, govorio je vrlo malo.

Ivo je čuven iz četničkog ratovanja, poginuo je u boju na Krnjice 1862. g. ...

7. Bogdo Ivov Stojović – Gornji Krnjičanin – bio je čuveni megdandžija, zadobivao je više megdana svoj život najviše je proveo u Turskoj.

Osim gore pomenutih, kako u starije tako i u mlađe doba bilo je još dobrih ljudi i junaka. Ja sam ovđe spomenuo one najglavnije iz ranijeg doba a uzgredno opisujući živote svoje familije i svoj spomenuću uzgredno poglavnije Krnjičane iz mlađeg doba.

Među bratstvima Gornjih Krnjičana nalazi se bratstvo Jovović, ovo je bratstvo uvijek davalo svještenike da ovo pleme sve do 1862. g. bilo je među njima poštenih i dobrih ljudi, ali su se uvijek odlikovali sa lukastvom i slabim karakterom od ostalih Krnjičkih bratstava, sa time se i danas njihovi potomci odlikuju. ja ću ovđe navesti dva primjera iz starijeg predavanja, koji će najbolje karakterisati ovo bratstvo.

---

pomilovao je Markišinu družinu i ona se povratila kućama, a sam Markiša je u oktobru 1847. ubijen u zasjedi kod Raduša Selačkog. Vidi više: *Istorijski leksikon Crne Gore*, Podgorica 2006, knj. V, str. 1027.

[14] Dopisano iznad***: bio je poznat popimenom Savo Manji***

1. Svještenik pop Marko Jovović, sin popa Jova, izvršio je pokrađu Krnjičke crkve, t.j. Crkve kojoj je on bio svještenik, pokrao je krst i ostale crkvene stvari od vrijednosti pokradene stvari prodate su u Skadru i odnešene za Makedoniju, kad su Krnjičani doznali za ovu krađu odpočeli su istragu za lupežom i stvarima, ali pošto u tome nijesu brzo uspjeli to su se za nekoliko svečanih dana svi redovno kupili u Crkvi i po starinskom običaju vršili proklestvo. Isti pop Marko vršio je proklestvo, obučen u crkveno odijelo sa Carskih dveri morao je izgovarati riječi proklestva, a cio narod jednoglasno odgovarao je Amin.

Nekoliko vremena docnije pokradeni Krst pronađen je u Makedoniji, nekoliko naših ljudi koji su bili u Makedoniji odkupili su krst i povratili ga u našoj Crkvi, na jabuci ovog krsta zapisata su imena svih onih koji su ga donijeli i odkupili. Ovaj je krst između između najljepših i najskupocjenih crkvenih krstova on se i danas nalazi u našoj Crkvi.

Po dolasku njih iz Makedonije utvrđeno je da je pokrađu izvršio pop Marko Jovović. Danas među Krnjičanima opstoji predanje o proklestvu kuće Jovovića.

2. god. 1862. kad je ono bila čuvena bitka u Krnjice, pop Jovo Jovović i sin mu pop Marko podmićeni od Skadarskog paše za 1000 dukata doveli su tursku vojsku u Krnjice noći i opsadirali Krnjice i Kolu kapetana (viđeti narodnu pjesmu o boju na Krnjice).

Skadarski paša za ovu uslugu obetao[15] je bio popu Marku kapetanstvo mjesto Kolino.

Ova je bitka svršena na čast i ponos Kole Kapetana, svih ostalih Krnjičana i Crnogorske vojske, a Kola Kapetan odma po svršetku ove bitke, kaznio je kuću Jovovića strijeljajući sve muško od ove kuće.

Pop Marko, pop Jovo i ostali strijeljani su više Krnjica za Sukom, čas izdajnici, njih je svega strijeljno 24 osobe.

Žena popa Marka Jovovića ovom prilikom bila je u Skadru i docnije rodila muško dijete. jedan drugi Jovović Đuro Perov desio se u inostranstvo te tako i od njega je ostalo jedno muško dijete.

Ova dva zaostala Jovovića Joko Popov i Nako Đurov povraćeni su u docnije vrijeme na svoje starine u Krnjice, ovi su povraćeni inicijativom bat. barjaktara Joka Markova Lukića, prvobratučeda Kole Kapetana.

Joko Markov Lukić bio je dobar čovjek i junak. Poslije smrti Koline ostao je kao momak, svuda se pokazivao dostojan svoga bratučeda Kole Kapetana, odlikovao se kako pri osveti Kolinoj i Mališinoj tako i u ostalim borbama u Crnogorskoj vojsci, bio je bat. barjaktar. Joko je bio ne samo između najboljih Krnjičana toga doba, nego i u prvu vrstu njegovih savremenika iz drugih plemena imao je povjerennje i poznanstvo po cijeloj Crnoj Gori. Njegova je glavna briga bila da povrati kuću Jovovića u Krnjice i sa tim popravi ono što je Kola od njih učinio u tom cilju je uspio.

1899. g. Izmolio je pod Kralja Nikole te se ovaj mlađi Jovović Niko Đurov vratio iz Carigrada i primjen u Podoficirskoj Školi, docnije je uspio dovesti u Krnjice i Joka Jovovića, sina popa Marka.

Ove dvije familije danas se nalaze u Krnjice i oni su ovđe odpočeli hvatati korijena odma su okrenuli tragovima svojih starih ispoljavajući gnjev mrazosti prema izvjesnih Krnjičana. Osim ova dva Jovovića u Crnoj se gori nalazi još i neki Lazo Jovović, čije otac odavno iseljen iz Krnjica.

---

[15] lokalizam ***obećao***

1

Red. broj	CIN	Ime i prezime	Sluzbeno Zvanje	Primjedba

Прибиљешке из фамилијарног живота

На велику жалост и штету моју и цијеле наше фамилије, све писмене прибиљешке, које лично као и цијеле наше фамилије сагорене су 27. јула 1919. г. кад су ми оно Србијанске власти у заједници са Црмничким изродима и издајницама Црне Горе запалили кућу и уништили све што смо имали у своме родном мјесту Крњицама.

Штета коју је наша фамилија том приликом претрпјела ненакнадива је, нарочито на-лим моје прибиљешке које сам опширно водио још од свршетка основне школе, а нарочито током рата, као и прибиљешке моје браће, прибиљешке и документи од старине, тим више што данас немам ни једног од браће живог помоћу којих бих се данас могао користити, такође удаљен од свог родног мјеста у изгнанству, без ичије свјесне принуђен сам овје прибиљежити у кратко само оно што будем за тачно знао и запамтио од старих својих, остављајући да доцније попуним ако зато буде било времена и судбине.

1. јуна 1922. год.
Napoli - Италија

Марко Н. Вучераковић

Treća strana rukopisa

Zanimanje Krnjičana bilo je ribolov, brodarstvo i trgovina, a uz to su se zanimali stočarstvom i zemljoradnjom[16], naročitih ribolova u staro vrijeme nijesu imali sprava za ribolov nijesu imali dobrih, sve sprave za ribolov bile su male i velje mreže, sa malim mrežama lovili su ukljevu, a sa veljim pokrupniju ribu ovih je mreža bilo malo pojedina familija imala je po jednu velju mrežu i po jednu, ili dvije od malih. Osim sa mrežama lovili su ribu sa udicama i karićima. Karić je od 8 lakata širine i dužine, razapet na četiri duga pruta od drače. Prihodi ribolova sa takvim spravama bili su veoma mali zato su se u ranije doba najviše zanimali brodarstvom. Njihovi su brodovi bile lađe one vrste kojih i danas ima po Skadarskom Jezeru, sa ovim lađama najviše su vozili trgovačku robu po pristaništima niz Skad. Jezero, također su prevozili za trgovinu žito i drugu robu iz Skadra za Crnu Goru. Ovakvih lađa bilo je na Luku Krnjičku 15-20. Stoke su držali pomalo samo onoliko koliko im je moglo poslužiti za familije. Planina za stoku bila im je Vrbovac[17]. Vrbovac je sa onu stranu Skadar. Jezera u blizini Humskoga blata[18], ova je planina pripadala Turskoj granici, đe su pograničari bili Malisori, stoga su se naši stari češće krvili sa Malisorima. Ova je planina mogla samo služiti za Krnjičane, a za nikoga drugoga, ove su povlastice Krnjičani dobili još u staro doba.

Zemljoradnjom su se takođe zanimali. U Krnjicama je krševito mjesto tako je došlo vrlo malo, a i to što je u ranije doba nije ni rađena, sva im je došla bila sa onu stranu Skadar. Jezera, od Vrbovca pa niz obalu do Vranjine i Žabljaka, sva ova obala bila je većinom svojina onih sela koja žive u krševima na jugozapadnoj strani Skadarskog Jezera. Zećani su u starije doba vrlo malo svog zemljišta na obali Skadar. Jezera. Najviše su ove obale[19] su Krnjičani, ovđe su im bile zemlje za žito i livade za sijeno.

Zemlja i livade svuda ovom obalom bile su veoma plodne zato su i Krnjičani bili bogati sa žitom i sijenom, danas na Luki Krnjičkoj postoje guvna đe se pšenica vršla koja se u snopovima prevozila sa tih zemalja.

No kako je u docnije vrijeme Skadar. Jezero raslo[20], to su i ove zemlje postajale sve slabije, onamo đe se u staro doba rađala pšenica tamo je i ljeti i zimi pokriveno vodom, a na onim mjestima đe se ranije rađao frumetin i sijeno, tamo su jezerski valovi iskopali zemlju tako da je sve to postalo neupotrebljivo. Ovo je mnogo štete doprinijelo Krnjičanima, a veliku korist Zećanima. Krnjičani su usled neplodnosti prestali raditi ovu zemlju te tako su slabi nadzor vodili nad tom svojom imovinom, nešto iz udaljenosti, a nešto iz nemarnosti. Zećanima je to dobro došlo, oni su postepeno počeli gajiti vrbe na tom zemljištu i postepeno prisvajati ga. Cio ovaj rejon danas je u ruke Zećana, mnogi naši domaćini danas i ne znadu đe se nalazi njihova imovina. U docnije vrijeme Krnjičani su svoju zemljoradnju odpočeli upotrebljavati pod Žabljak u onim krševima u Knjičke gore. U okolini Žabljaka kupuju zemlje i rade za žito, a u onim krševima rade o lozi i ostalim voćkama, a na izvjesnim mjestima rađa se i žito. Brodarstvo je u potonje vrijeme izčezlo, a ribolovstvo se počelo usavršavati, mjesto jedne mreže docnije su familije ima 10-15 komada. Načinio se ribolov na Luki Krnjič-

---

[16] Vidi više:Andrija Jovićević, *Crnogorsko Primorje i Krajina*, Beograd 1922. Jovićević Krnjice svrstava u Krajinu i detaljno opisuje privredu ovoga kraja.

[17] Podv.u originalu.

[18] Podv.u originalu.

[19] Dopisano iznad reda: ***imali***

[20] Vidi više o tome: Šerbo Rastoder, *Životna pitanja Crne Gore 1918-1929*, Bar 1995, 58-70.

koj koja uzima prvo mjesto na Skadarskom jezeru. [21] Krnjičani su se u docnije vrijeme oporavili i postali jedna između najbog. opština u ovom kraju, tako daje i trgovina priješla sva u njinim rukama, za čitav ovaj kraj.

Napoli u julu 926. M. Vučeraković

Kratki opis dotičnih sela Krnjicama i Krajine

Na sjevno zapadnoj strani od Krnjica nalazi se selo Lekići piše prezimenom ovi prezivaju, i oni kao god i Krnjice pripali su Crnoj Gori 1862. g. Imali su dobrih ljudi od kojih su bili najglavni:

1. Marko Raičev Lekić bio je kodžobaša za vrijeme Tursko, bio je veoma pametan čovjek, a bio je i junak u Skadru je imao veliko poznanstvo i uživao je veliko povjerenje kod Skad. paše. Docnije je Marko uživao dobar glas u Crnoj Gori i stao je dobro kod Knjaza Nikole.

2. Miloš Nikov Lekić, bio je dobar čovjek i junak, odlikovao se najviše u Hercegovini. Uvijek je bio poštovan kao lični junak u docnije vrijeme bio je komandir u ratu sa turskom 1912. g. i ratu sa Austrijom 1914. g. Bio je komandant sektora, t.j. komandovao je sa nekolika bat[22].

3. Vuko Filipov Lekić, bio je dobar čovjek i junak, poginuo je mlad, ubio gaje svoj rođak na Raduš zbog ličnih zađevica. Knjaz mu je bio dao čin podkomandira.

Ova su dva, Miloš i Vuko bilji ljudi docnije doba, nijesu bili savremenici onih Krnjičana koje sam imenovao, njihov savremenik bio je samo Marko Raičev Lekić, o drugim čuvenim Lekićima iz starijeg doba nijesam čujao. Lekići su u docnije doba uživali mnogo veći glas no u ranije doba, tome im je umnogome doprinijelo prijateljstvo koje su dobili sa Plamencima.......

Osim gore rečenih, Lekići su imali i još dobrih ljudi i junaka, ovđe sam imenovao one najglavnije.

U neposrednoj blizini Lekića nalazi se malo seoce Debenovići, svi se prezivaju prezimenom Dabanovići, oni su uvijek imali dobrih junaka, uvijek su cijenjeni kao junaci, oni su izostavani sa drugima. Najglavni od Dabanovića bio je pop Mitar Dabanović, po junaštvu i čostvu računao se među prvim svojim savremenicima, bio je komandir odma poslije 1862. g.

Na sjeverozapadnoj strani od Lekića, nalazi se selo koje se zove Gornje Selo, ovo je selo bilo na samoj Granici Crnogorsko Turskoj do 1862. g., dijele se na dva dijela Popoviće i Ivoviće.

Popovići su bili u ranije doba oglašeni sa čostvom i junaštvom, imali su uvijek čuvenih ljudi i junaka, u najdocnije vrijeme prozvanli su se Orlandići, to im je kako se priča starinski naziv. U potonjem vremenu nijesu toliko čuveni. Oni su kao što rekoh ranije od starine imali veoma dobrih ljudi, ali ja nijesam imao prilike o njima se ispitati, a u docnije vrijeme nije bilo toliko čuvenih koje bih ovđe mogao imenovati.

Ivovići su imali dobrih ljudi i junaka, ali su u starije vrijeme kako se priča izostajali od Popovića, u docnije pak vrijeme Ivovići su čuveni, oni su imali dobrih ljudi i junaka od kojih je najglavni i najistaknuti u mlađe doba bio Pop Niko Ivović, bio je veoma omiljen čovjek, poginuo je kao mladi svještenik u boju sa Turcima na

[21] Dopisano iznad : ***Ovđe se lovi najbolja ukljeva, zato se i trgovci grabe koji će je kupiti***
[22] ***Bat.aljona***

Vučedabiće đe se i oglasio za jun[23]. Oni su i od starine imali ljudi i junaka, ali to meni nije poznato.

Sjeverno od Krnjica nalazi se malo seoce Vučedabići u podnožje pl. Golika. Ovo malo planinsko selo uvijek je davalo čuvenih junaka, kako u ranije tako i u mlađe doba, nijesu sa junaštvom, sa razmjerno svojoj veličini, ustupali nijednom od sela i bratstava koje ću ja ovđe navesti. Dijele se na omanja bratstva od kojih je najglavnije bratstvo Nikovića.

Na jugoistočnoj strani od Vučedabića nalazi se također malo seoce katoličko Marstijepovići. Ovo je i po čostvu i junaštvu najnečuvenije selo i bratstvo ovoga kraja.

Na jugoistočnoj strani od Krnjica nalazi se pravoslavno selo Dračevica, ono se dijeli na dva dijela Poloviće i Peciće. Polovići su bili čuveni od Pecića, oni ni jedni ni drugi nijesu čuveni po junaštvu.

Mac Đura Pecić, bio je čuven čovjek i junak, uvijek je radio za Crnu Goru zato je i ubjen od strane Šestana Gornjih.

Na jugu Dračevice[24] , nalaze se katolička sela: Karanikići, Duraza i Dedići. Sva tri ova sela čuvena su po junaštvu, uvijek su nivili čuvenih junaka i ljudi tako da nijesu ustupali sa junaštvom nijednom od sela i bratstava u cijelom ovom kraju. u Crnoj Gori najčuveni su bili dva bratstva Marvučići i Marđonovići. Na istoku ovih sela k Skadarskoj Krajini nalaze se još katolička sela: Đuravci, Pinčići, Tejani i Livari. U Đurovce nalazi se bratstvo Malevića koje je davalo uvijek čuvenih ljudi i junaka. Ovo je bratstvo bilo poznato u Crnoj Gori. Ostala tri sela nijesu po junaštvu i čojstvu bila čuvena, izostavani su uvijek od pomenutih katoličkih sela. U Livare nalazi se bratstvo Junkovići koje je bilo po junaštvu najčuvenije, tu je uvijek bilo dobrih ljudi i junaka.

Sva ova pomenuta katolička sela, kao i Dračevica i Vučedabići nosili su uvijek i danas nose zajednički naziv Šestani, Crnoj su Gori pripali i oni 1862. g.

Od Šestana k Skadru, niz obalu Skadarskog Jezera do planinskog vijenca Rumije, pa čak do Skadra sve ovo zove se Skadarska Krajina, u kojoj žive većinom Muhamedanci poturčenjaci u cijeloj Krajini nalazi se samo u blizini Skadra jedno katoličko selo Široke.

Muhamedanska sela počinjući od Šestana zovu se: Murići, Besi na samoj obali Skadarskog Jezera, ova dva mala sela bila su čuvena po junaštvu od uvijek, ovđen je bio i čuveni junak Selman Murić, koji se borio više puta sa Crnogorcima...............

Blace i Bobovišta i ova dva sela žive na obali Skad. Jezera oba ova sela bila su čuvena po junaštvu.

Koštanica, Dragovići i Ćurilo, ova sela nalaze visoko od Skadarskog jezera k planini. Dragovići su bili čuveni uvijek po junaštvu; Koštanice i Ćurilo nijesu ni najmanje čuveni po junaštvu naročito Ćurilo, ali ipak i u ovim selima bilo je junačkih bratstava. Bratstvo Odžića u Ćurilo bilo je čuveno po junaštvo.

Ćurilo je bilo na Crnogorsko Turskoj Granici sve do Balkanskog rata 1912. g. Ove godine naša se granica šenula[25] dalje k Skadru, i Crnoj Gori pripala su sela

---

[23] ***Jun.aka***

[24] Dopisano iznad reda: ***u planini***

[25] Šenuti-***pomjeriti*** ,šenula, ***pomjerila se***

Ostronos[26], Štitari, Arbanaš[27] i Ckla. Ova novodobivena sela su po svemu jednaka ovim ostalim

ovđe u tako zvanoj Debeloj Krajini nalaze se ostatci srpskog manastira.

turskim selima koja su ranije pripala Crnoj Gori, samo što su mlogo plodnija ravnija i bogatija, selo Ckla se odlikovalo uvijek sa junaštvom, zato su uvijek bili čuveni kako u Skadarskoj Krajini tako i u cijelo Albaniji, u Ckla se nalaze ostatci starog Srp. Manast.[28]

U ovom pravcu do rij. Bojane i Skadra, a na samoj obali Skadarskog Jezera živi još dva sela, prvo je Zoganje, a drugo Široka. Zoganji su Muhamedanci a Široke katolici, kako jedno tako i drugo selo po junaštvu nijesu imali nikakva poštovanja, u opšte nikada nijesu ništa vrijedili, ovđe u ova dva sela živjeli su najbolji i najvještiji lovci i vozari na cijelom Skadar. Jezeru.

Oba ova sela poslije Balkanskog rata ostala su u Arbanskoj granici. Granica je prošla između Zoganja i Ckla.

Ovo je kratak opis stanovništva od Stare Crnogorsko Turske Granice t.j. Stubice, pa do najnovije granice Crnogor. Albanske i do Skadra, a koje se prostiri niz Skadarsko jezero do planinskog Golika Rumije i Širokog Visa. Ja sam kao mladić često puta obilazio ova mjesta i interesovao sam se o ovom stanovništvu.

U Rimu avgusta 1922[29]. g.

M. Vučeraković

Marko Vučeraković sa porodicom

[26] Ostros.

[27] Arbneš.

[28] Misli na manastir Prečista Krajinska.

[29] Vučeraković je svoje pisanije slagao u odnosu na sadržaj a ne na vrijeme pisanja.

Pribilješke iz naše familije

Od roditelja sam Nika i Stane; Niko je od Iva, Ivo Đukov, Đuko Milov, Milo Nikov, Niko Đurov, Đuro Vučin, Vuča Rakov. Po ovom naša se familija danas preziva prezimenom Vučerakovići t.j. po Vuči Rakovu.

Naša familija ovđe u Donjim Krnjicama, na jednom brežuljku udaljenom od Skadarskog jezera za 10 minuta, naseljena je od davnina, još kad je Skadarsko jezero bilo polje, preko ovog polja tekla je samo rijeka Morača, sve dok mi je kuća zapaljena posijedali smo do kužente (tapije) od zemalja i livade koje smo imali u ono vrijeme izviše današnjih ostrova. „Starčevo" i „Morašnika".[30] Naši stari ovđe su živjeli u ono vrijeme kad su po ostrovima Skadar. jezera i Krajini građeni manastiri i crkve, ostatci crkava i manastira i danas se nalaze u ostrovima: Starčevu, Beški, Morašniku i Topovani, a u krajini na Ckla i ....

U blizini ostrova Beške u kom se nalaze dvije crke, od kojih je jednu gradila carica Jelena a pomeđu Murića i Besa nalazi se tako zvano mjesto papratna[31] ovđe su ostatci starih građevina govori se daje ovđe bila prestolnica Kralja ....[32] Između ovih građevina i ostrova Beške tekla je rijeka Morača na kojoj je postajao veliki most koji je služio za saobraćaj pomeđu crkava i stanovnika ovih građevina u Paprati za koje sam rekao da je tu bila prestolnica ....[33]

Prema dokumentima, koje smo imali i prema predanjima sigurno je tačno da su naši stari u tom vremenu živjeli u današnjim Krnjicama.

Osim naše familije ovđe su u staro doba živjeli takozvani Porubi, koji su docnije odatle naseljeni u Daič na samoj obali Bojane. Govori se da smo mi i Porube od jednog. U sredini našeg sela nalazi se mjesto koje se zove Porube, a oni u Daiču i danas drže svoje staro ime Porube, samo što su priješli u katoličku vjeru.

Naše bratstvo Vučerakovići nimalo se ne množe, Porube u Daiču jako su se namnožili.

Moja majka Stana je Kadić[34] iz Bjelopavlića, Kuća Kadića bila je čuvena u Crnoj Gori, nabrajala se u prve Crnogorske familije, u Bjelopavlićima nijedna familija nije bila ravna Kadićima, premda je u to vrijeme u Bjelopavlićima bilo silnih i čuvenih kuća.

Kadići su bili čuveni i po junaštvu i gospostvu, zato su odive Kadića udavate po najoglašenim Crnog. familijama, otuda su sestre Todora Kadića bile udate u familijama: Martinovića u Bajice, Vukotića na Čevo, Kusovcima u Ljubotinj, Vojvodićima u Bjelopavliće it. d.

Otac moje majke Todor Kadić[35], izvršio je ubistvo nad Knjazom Crne Gore Danilom I. Petrovićem.

---

[30] Dopisano iznad: ***baš na onim mjestima đe je danas Skad. jezero najdublje.***

[31] Podv. U originalu.

[32] Nečitko.

[33] Nečitko.

[34] Dopisano iznad : ***šćer Todora Kadića***

[35] Todor Kadić (oko 1830-1860) - crnogorski emigrant, atentator na knjaza Danila. Rođen je u selu Boan, u Bjelopavlićima. U vrijeme pobune u Bjelopavlićima (1854) protiv knjaza Danila, pristupio je pobunjenicima. Kada je pobuna ugušena, prebjegao je, zajedno sa ostalim pobunjenicima, na osmansku teritoriju. U zemlju se vratio nakon knjaževe amnestije za učesnike u zavjeri, marta 1855. godine. Međutim, i nakon povratka u zemlju iskazivao je protivljenje knjaževoj vlasti, na što ga je isključivo podsticao pop Puniša Pavićević, njegov zet, i jedan od vođa zavjere u Bjelopavlićima, koji nije prihvatio knjaževu amnestiju, već je ostao u emigraciji. Po nagovoru popa Puniše Pavićevića, Todor Kadić će fe-

Todor je živio za duže vremena u izgnanstvo sa svojim zetom Punišom Bajovijem..........[36]

Uzrok njinog izgnanstva bio je, što su ovi, oba bili od strane knjaza Danila, osumnjičeni da pripadaju partiji Đorđija Petrovića kandidata za prijesto Crne Gore. Za vrijeme Todorova izgnanstva, Knjaz Danilo je dao udati sestru Todorovu Danicu , a ženu Puniše Bajova ....[37] u Bajice za Kićunom[38] Martinovićem. Todor Kadić smatrajući da mu je Knjaz Danilo uvrijedio čast, oduzimajući njegovu sestru iza živa muža, a dajući je drugome ubio je Knjaza Danila u Kotoru, a Mišana Stefanova Martinovića, brata Kićuna Stevan Martinović u Carigradu. Mišan Stevanov Martinović bio je Crnog. Konsul u Carigradu.

Poslije ovih ubistava kuća Kadića je izćerana iz Crne Gore, odrasli su povješani a žene i mladež proćerani su preko granice u Tursku, moja majka Stana tada je imala 6. god. odnivila se u Skadru u kući svoga strica Zaka. Od Todora je osim Stane ostalo bilo i jedno muško dijete, koje je umrlo u putovanju za Skadar i sahranjeno na Vraku.

Ovome slučaju sa kućom Kadića, kako mije lično pričao stric moje majke Zako, uzrok su Boškovići koji su sa mržnjom gledali na prvijenstvo i napredovanje kuće Kadića, s toga je, Mato Rašov prvak Boškovića tajno optužio Todora i zeta mu Punišu, da ovi žele da Đorđije Petrović bude Knjaz Crne Gore, otuda je ovo sve i poteko. Boškovići su zaista uspjeli, jer su docnije postali silni u Bjelopavliće, što nijesu mogli toliko da nije kuća Kadića uništena.

U 1872. god. vjenčali su se naši roditelji u Krnjice, nas je u roditelja bilo četiri brata i dvije sestre:

1. Labud rođen 20 februara [39] 1874. god.
2. Marko 1. marta po st. 1878. „
3. Velika rođena 1882. „
4. Milica „ 1885. „
5. Blažo rođen 1889. „
6. Petar 1896. „

Naši roditelji u početku živjeli su dosta siromašno. Poslije smrti moga đeda Iva, koji je poginuo 1862. moj otac otac imao je 12 god. a njegov brat Krsto imao je

---

bruara 1857. godine ubiti serdara Sava Đuraškovića, zbog čega je morao da napusti Crnu Goru i pridruži se svom zetu. Ovo ubistvo Kadić nije priznao, već je tvrdio da je emigrirao iz Crne Gore zbog toga što je od njega u Senatu zahtijevano da navede imena pedeset zavjerenika u Bjelopavlićima, kako bi na osnovu njegove izjave, te ljude osudili na smrt. Od Kadića je zahtijevano i da ubije svog zeta Punišu Pavićevića. Navodno, da bi izbjegao da izvrši ovo djelo, Kadić je odlučio da pobjegne iz Crne Gore. Najprije se sklonio na teritoriju Osmanskog carstva, gdje se već nalazio pop Pavićević, a zatim su prešli u Austriju. Od 1857. do 1859. njih dvojica su živjeli u Kotoru i Zadru. Da bi ih moralno ponizio, knjaz Danilo 1859. godine naređuje da se Todorova sestra, a žena Pavićevićeva, nasilno uda za jednog Martinovića, zbog čega je Todor Kadić ubio u Carigradu Martinovićevog brata. Nakon toga, došao na teritoriju Austrije, u Kotor, s namjerom da ubije i knjaza Danila, koji je u Boki bio na odmoru. Na kotorskoj rivi Kadić je 31. 07./12. 08. 1860. godine ispalio smrtonosni hitac u knjaza Danila, koji je sjutradan preminuo. Zbog ovog ubistva sud u Kotoru osudio je Todora Kadića na smrt vješanjem. Smrtna kazna je izvršena 13. oktobra 1860. godine. Vidi: *Istorijski leksikon Crne Gore*, Podgorica 2006, knj. IV, 743.

[36] Nečitko.

[37] Ibid.

[38] Dopisano iznad: ***Stevanovijem***

[39] Dopisano iznad: ***po st.kalendaru***

8. god. nejaki za rad naročito za brodarstvo t.j. vožnju lađa, jer su se u to vrijeme Krnjičani sa tim najviše zanimali, a poslije smrti njinog oca javili su se i dužnici koje dugove su morali isplaćivati.

Naši su roditelji najprije živjeli u našoj staroj kući, a docnije pošto se Niko podijelio od svog brata Krsta, sašli su na samoj obali Skadar. Jezera, na tako zvani Velji Brod i tu su sagradili kuću. Krsto je ostao u našoj staroj kući u kojoj i danas živi njegov sin, a moj bratučed Milo.

Usled slabog materijalnog stanja naš otac je poduže vremena živiou Inostranstvu radi zarade, zarađivao je prilično i ubrzo popravio svoje materijalno stanje. U ovoj kućici polači (polača ili pozemljuša u nas zove kuća na jednom boju ograđena bez klaka i bez drvenog patosa) koju su naši roditejli sagradili na obali Skad. jezera, ja sam se sa braćom i sestrama podnivio. Školovali smo se samo u Osnovnoj školi u Donje Krnjice.

Materijalno stanje naše familije u brzo se popravilo, naročito pošto smo mi malo odrasli, moj stari brat Labud bio je veoma marljiv, a i svi mi privređivali smo, jer u ovom vremenu najviše smo se zanimali sa ribolovom, koji zahtijeva zadrugu familije, u našoj familiji bijaše 8 članova i svi smo mogli raditi na mrežama potrebnim za ribolov, te tako ubrzo smo postali dobrostojni. Mjesto one stare polače koju su naši roditelji bili ranije sagradi podigli smo dvokatnu kuću i uredili je tako, da ona bijaše između najljepših kuća toga vremena. Sagradili smo drugu kuću na samoj obali Skadar. Jezera koja nam služaše za ribolov i smještaj žita, kojeg prenosismo sa naših zemalja ispod Žabljaka, pribavili bijasmo dobru imovinu i tada se nabrajasmo između najdobrostojnih familija u ovom kraju. Naši roditelji bijahu zadovoljni, počinuli iuza onih ranih teškoća koje su snosili.

1897. g. Umrla nam je Milica, koja nas je jako ožalostila, Milica je bila naše najmirnije dijete, marljiva i bistra, zato je naša familija za njom još više bila ožalošćena.

1900. g. Primjen sam za pitomca Artiljerijske škole i iste godine pošao na obučavanje. U ovo doba pitomce oficirskih škola, kako u Pješadiji tako i u Artiljeriji, biraše naročita komisija određena od Ministar. Vojnog i Kralja Gospodara. Komisija obilazaše svu Crnu Goru i biraše mladiće od uglednih Crnogorskih familija. Crnogorci se u ovo doba mlogo otimahu o glavarstvu, naročito pri izborima pitomaca za oficir. školu, usled toga po cijeloj Crnoj Gori bijahu davije između brastava i plemena, pred komisijom i lično pred Gospodarom Bratstvo pa i čitavo pleme iz koga bijaše izabrat pitomac za oficirsku školu smatraše to za veliku čast, izabrati mladić i njegova familija plivahu sa tim u radosti i smatrahu se sretnim.

Ja i moja familija sa ovim bili smo veoma zadovoljni, najprije smo se pokušili u Spužu radi obučavanja, a docnije na Cetinje, nas bijaše iz sve Crne Gore četirideset mladića.

1904. g. Ja i moji drugovi proizvedeni smo za podoficire, podoficirsku školu svršili smo na Cetinje, bio sam za vrijeme školovanja veoma trudoljubiv, a odlična vladanja, podoficirsku školu svršio sam sa odlikom, po položenom ispitu bio sam prvi po rangu među mojim drugovima. Sa podoficirskim činom bio sam veoma zadovoljan, također i moja familija bijaše zadovoljna, a i čitavo pleme uživaše u tome što sam uspio biti prvi po rangu među svojim drugovima. Podoficirski čin bijaše u ovo doba toliko poštovan od naroda, da se danas u vremenu kad ovo bilježim ne može i ne umije dokazati, jer se i sam danas čudim onakim običajima i prilikama u Crnoj Gori, strancima pričati o ovom bilo bi im čisto najinteresatnije.

1906. g. Oženio se naš najstari brat Labud sa šćerom Mića Jokova Klisića iz Limjana (Crmnica).

1907. g. Proizveden sam u činu podporučika, kako podoficirsku tako i oficirsku školu svršio sam sa odlikom, kao oficir bio sam treći po rangu među svojim drugovima, oficirski čin u ovo doba bijaše nešto silno u narodu zato i ja plivah u radosti, mlad oficir, a kod kuće dobro stojan ništa mi u ovo doba nemankavaše.

1910. g. Umrli su nam oba roditelja Niko i Stana i to u razmaku od 10. dana.

O Nikovim roditeljima i stricu

Ivo Đukov otac Nikov bio je jedan između najboljih Krnjičana toga vremena, bio je čuven junak opisivali su ga ovako: čovjek malog rasta, crnomanjast, neopisano hitar na nogama, veoma srdit (ljut), govorio je veoma malo, u društvu je bio dobar svak ga je ljubio i poštovao, nikada nikoga nije napadao ni vrijeđao, a ako je on od koga napadnut to se strašno ljutio, da ga nitko nije mogao umiriti, za jednu vrlo malu uvredicu davao je megdan. Svak ga je poznavao kao junaka i neopisano srdita čovjeka, zato se i osvak od njega čuvao. Imao je veliko poštovanje i poznanstvo. Kao junak oglašen je u četničkom ratovanju po Skadarskom jezeru i krajini, njegova je smrt bila ovako:

Kad su ono Jovovići 1862. g. doveli Turke u Krnjice to su se Turci noću iskrcali na Luku Krnjičku i najprije zauzeli kuće Markovića i Vukotića u Donje Krnjice, a potom su jedan dio vojske poslali u Gornje Krnjice đe su noću opsadirali Kolu Kapetana, a jedno manje odjelenje poslato je na kuće Vučerakovića, Ivo Đukov sa jednim malim brojem ljudi dočekali su ovo odjeljenje i pobili se sa njima, ovo se odjeljenje slomilo i dalo u bjegstvo od kuća Vučerakovića putem k Skadarskom jezeru, Ivo je pošao u gonjenju za njima i na tako zvano mjesto „Počivalo" više same naše Crkve stigao je jednog od turaka, no kako su obojici bile prazne puške, to su se pohvatali sa rukama. Ivo ga obali poda se, a ovaj turčin pozva jednog svog druga u pomoć koji je bio u blizinu, ali mu onaj nije mogao doći u pomoć jer i njega je gonio drug Ivov Pero Đukov, bježeći rekao mu je samo arnaucki „Kuje ke fikun tšet šketi"; to će srpski reći „đe tije nožić ostati pust". Na to ovaj izvadi nožić i više sebe probode Iva, Ivo njega po tom posiječe te oba ostanu na mjesto mrtva. Onog drugog turčina kojeg je gonio Pero Đukov, stigao ga je na tako zvano mjesto „Međa od Ubla" i ubili su jedan drugog. Ivo i Pero sahranjeni su u jednom grobu za Crkvom, pred Crkvom u grobovlju nijesu ih mogli sahraniti jer Turci iz kuća Vukotića koji su bili već u opsadu neprestano pucali su.

Kao što sam ranije rekao Turci su ovom prilikom u Krnjice podpuno propali, ali je i naših poginulo, jer ta turska vojska bila je sastavljena većinom od Malisora i Skadrana, a to su čuveni junaci. Skadrani varošani, kako su mi pričali nijesu mogli nikuda da bježe, po onim kršima za to su čekali na sebe sa puškom u ruci i zamjenjivali se t.j. zamijeniti se znači ubiti jednog za osvetu samog sebe. Malo je, kažu Skadrana poginulo, a koji se nije zamijenio.

Ivo je imao još jednog brata Mila, od Mila je ostala samo jedna šćer koja je udata u Ceklin za Ilijom Stanišinijem Jovićevićem.

Milo je bio dobar čovjek zgodan, imao je veliko poznanstvo i prijateljstvo u Skadru i Albanije, ali je po junaštvu bio izostao od svog brata Iva.

Milo je poginuo pod „Volosmun" tako zvano mjesto između Luke Krnjičke i Šestanskog pristana, izdao ga je Mato Milov Marković, krvnicima koji su tražili da uzmu krv od naših.

Ivo je bio oženjen iz Gornjih Krnjica, sa Gordanom šćerom Tuša Nikoljina, od njih su ostali: Niko, Krsto i Maka.

Maka je udata u Markoviće, od nje je ostala Jokica koja je udata za Joka A. Nikovićem u Vučedabiće, od koje su danas tri sina Mašo, Mićo i Krsto. Od Krsta t.j. moga strica, ostalo je dvoje: Milo i Mara.

O svojim roditeljima Niku i Stani

Niko je rođen u Krnjice 1850. god. poslije smrti voga oca bilo muje 12. god. nemajući ko da radi i vodi familijarne račune odma su osiromašili, a nijesu ni ranije bili veoma dobro stojni, ovom naglom siromaštvu mnogo je doprinijelo, što su se poslije smrti Ivove javili dužnici koje je Niko morao isplaćivati, takvih je dugova najviše bilo u Skadru.

U svojim mladim godinama Niko je mnogo patio, ali je bio dobar radiša te se i brzo otpočeo oporavljati i izlaziti iz one velike krize siromaštva.

1872. g. Oženio se sa Stanom Kadić, živio je u zajednici sa svojim bratom Krstom, zanimali su se ribolovom i brodarstvom, zemljoradnjom malo jer su zemlje imali veoma malo. Dabi što prije popravio svoje materijalno stanje on je često imao u inostranstvo na zaradu, zarađivajući novac na strani odpočeo je pribavljati i uveličavati svoje imanje. Najprije je živio u Vučerakoviće u kući koju je naslijedio od svoga oca, docnije pošto se podijelio od svoga brata Krsta, preselio se na Obalu Skadarskog Jezera na „Velji-brod", to je tako zvano mjesto na Luku Krnjičku i tu su sagradili kuću. Ovo je prva familija koja je ovđe naseljena, a docnije odpočeli su se naseljavati i dr. familije. Mjesto je ovđe dosta bolestno, ali je živjeti mnogo podesnije i lakše. U ovoj kući koju su ovđe sagradili naši roditelji mi smo se odnivili i odpočeli sa radom pomagati svoje roditelje i u brzo postali smo dobrostojni.

Niko je bio srednjeg rasta boje crnomanjaste, dobar radiša i pošten čovjek, u društvu je bio dobar svak gaje ljubio i želio sa njim društvo, bio je veoma hitar i valjan, po junaštvu se računao između najboljih među drugovima, odlikovao se pri osveti nekih poginulih Krnjičana pod Malisijom u Humsko-blato i u boju u Krajini odlikovan je bio sa „Hrabrom Medaljom"[40]. Đe se god javila potreba jednog manjeg broja valjanih ljudi uvijek je tu zauzimao mjesto u prve. Položaj siromaštva u kom se nalazio, nije su mu dozvoljavali širiti se u velikom poznanstvu, a također i vrijeme u kom je on živio nije ličilo onome vremenu njegova oca. Većinu svoga vijeka proveo je u Inostranstvu.

1910. god. Umaro[41] je, baš u ono doba kad naša familija i materijalno i moralno stojaše najbolje. Umaro je podpuno zadovoljan od svoje familije, svojoj je familije ostavio sjajne i časne uspomene.

Stana je kao što sam ranije opisao šćer Todora Kadića[42] iz Bjelopavlića, odnivila se u kući svoga strica Zaka, koji se poslije progonstva Kuće Kadića naselio u Skadru. Stana je bila veoma zgodna žena, računala se između najzgodnih žena u CrnojGori toga vremena. Kako se odlikovala po zgodnoći tako se odlikovala i po ostalim

[40] Medaljom za hrabrost.

[41] Lokalizam –umro.

[42] Vidi o Todoru Kadiću fusnotu br. 35.

vrlinama koje krase jednu žensku, bila je neopisano radna i pametna, uživala je veliki glas i poštovanje kako kod ženskog tako i kod muškog pola.

Brzom napredovanju našeg materijalnog stanja, poznanstva i u opšte razvitka naše familije Stana je uvelikome uzrok.

1910. g. Umrla je, poslije sebe ostavila je najsjajnije uspomene, koje jedna ženska može ostaviti.

Aprila 1923. g.
Carigrad[43] M. Vučeraković

Nastavak iz fam. života

1910. god. Proizveden sam u činu poručika[44], i ovo unapređenje bijaše mi veoma milo, ali je razlika bila od onog kad sam proizveden za podoficiri, ili podporučika, razumije se ja sam postavao sve zreli, a i vrijeme bijaše se počelo po malo mijenjati.

1911. god. Sagradili smo još jednu kuću kod one koju smo imali, Kuće smo uredili tako da u okolini nebijaše ljepših, za četiri brata bijaše udešena, da svaki pojedini ima dovoljno lijepe kuće. Među sobom se slagasmo odlično, tako da naša familija služaše kao primjer cijeloj okolini.

1910, 11 i 12. god. Naša familija stojaše moralno i materijalno najbolje, u svakom pravcu napredovasmo, kako sa trgovinom, kuju držasmo na Vir-pazaru i u Krnjice, tako i sa povjerenjem i poštovanjem familijarnim i trgovačkim, u opšte uživasmo dobar glas.

3. sept. po st. 1912. g. Oženio sam se, sa Jelenom šćerom Đura J. Lukića iz Gornjih Krnjica. Đuro je[45] (a) sin Joka M. Lukića bat. barjaktara, jednog između najboljih ljudi i junaka ovoga kraja, a također jedna između najbogatih familija ovoga kraja. Đuro je također bio dobar čovjek i on kao i njegov otac zauzimao je prvo mjesto među svojim drugovima, od oca je naslijedio batalijonsko barjaktarstvo. Familija Lukića je između najboljih i najčuvenih familija u ovom kraju, ona je uvijek davala dobrih ljudi između kojih je i najčuveni Kapetan Kola Petrov Lukić o kom sam ranije govorio.

Jelenina majka Milica je šćer popa Jovana Perazića, a unuka vojvode Petra Vujovića sa Ljubotinja, čuvenog Crnogor. junaka.

U Balkanskom ratu.

26. sept. po st. 1912. g. Crna Gora objavila je rat Turskoj, Crnogorska vojska u ovom ratu bijaše organizovana po starom plemenskom načinu, stojeće vojske nije bilo. Ja kao art. oficir pripadao sam brdskoj bateriji, koja nosaše naziv „Crmničko primorska brdska baterija“, isti naziv nosaše i brigada, kojoj baterija pripadaše.

Komandant brigade naše bijaše kom. Miloš Lekić, a kom. bater. kap. Risto Branković.

---

[43] Po datumima potpisanim ispod teksta vidljivo je da je Vučeraković nosio sa sobom ispise i potpisivao mjesta u kojima je boravio tokom emigracije.

[44] Podv.u originalu.

[45] Dopisano iznad : „***potomak čuvenog Kole Kap***”

Naša je brigada pripala odma po objavi rata „Primorskom odredu", koji imaše pravac nastupanja k „Tarabošu", zauzimaše prostor od Skadar. Jezera do bojane. Odred pri nastupanju k Tarabošu bijaše podijeljen na kolone, zato se i javila potreba da se i naša bater. od 4. topa podijeli u dva dijela, te tako sam ja[46], pripao koloni koja je imala pravac nastupanja planinskim vijencem od Rumije k Širočkom-visu, Kom. ove kolone bijaše Kom. Miloš Lekić.

Kap. Risto Branković sa onom drugompolovicom bater. pripao je koloni koja nastupaše niz Skadar. Jezero k Zoganjima, kom. ove kolone bijaše Niko Kusovac. Tako naša baterija koja nosaše naziv „Crmničko Primorska" podijelila se u dva samostalna dijela. Obije ove pomenute kolone nastupale su usporedno k Širočkom-visu, priješli smo Krajinu bez velikog otpora, vrlo mali broj Turske vojske, koji bijaše na granici nemogavši se oduprijeti povlačio se k Tarabošu samo sa prepucavanjem. Krajina također nije se mnogo odupirala zato su i ove kolone brzo stigle i zauzele položaje od Skad. Jezera između Ckla i Zoganja i Štog Vašit tako zvani vis prema Šir-Visu. Ove položaje zauzeli smo 10. okt. poslije podne, bez ikakvog otpora.

Desno krilo Primorskog odreda, koje je operisalo pravcem od Kameničkog Mosta preko Anašana za Murićane i Bojanu, kretalo se mnogo sporije od lijevog krila, zato što je desno krilo odreda imalo sa sobom svu tešku artiljeriju određenu za bombardovanje Taraboša. Usljed toga zadocnjenja desnog krila Primorskog odreda, ili pravilnije reći preuhitrenog kretanja lijevog krila našle su se[47] na položajima veoma istaknutim i neosiguranim ni sa desne ni sa lijeve strane, jer vojska na desnom krilu bijaše mnogo nazad izostala, a lijevo krilo od Turskih Monitora na Skadarskom jezeru nebijaše osigurano jer poljski topovi određeni za odbranu od Monitora ne bijahu još stigli.

11. okt. iz jutra, kao god ni 10. uvečer neprijatelj se niđe nije mogao primijetiti, nije ga u opšte ni bilo prema nama izvan Taraboša, oko 11. sati prije podna primijetilo se jedno neprijateljsko odjeljenje da nastupa k našim položajima visovima od Širočkog-Visa. Ja sam se sa topovima nalazio na samoj predstraži na jednoj Krševitoj kosi od „Štog-Vašit". Neprijatelj je u početku nastupao sa jednim omanjim odjeljenjem otpočinjući borbu. Naše su prestraže bile veoma nejake zato je i neprijatelj prišao u neposrednoj blizini naših položaja. Uzrok što su naše prestraže bile nejake je taj, što 10. uveče kao i 11. u jutro nije se neprijatelj primjećava, niti se predviđala opasnost, stoga su rezerve i u opšte glavnina vojske udaljeni bili i rasuti po selima radi ishrane jer trebovanje redovno ne bijaše još stiglo.

Kako je neprijatelj napao iznenada to je i uspio prići u neposrednoj blizini mojih topova i predstraže, ovakav napad iznenadio je i našu pozadinu, koja je odma, ali bez ikakva reda prilazila nam u pomoć, zemljište kuda je naša vojska morala nastupati bilo je potpuno golo bez ikakva zaklona, a izloženo neprijateljskoj vatri sa tri strane, osprijed sa Širočkog-Visa i Taraboša, sa desne strane iz Murićana i oblika, a najposlije neprijateljska vatra bijaše sa Skadar. Jezera iz Monitora poljskim brzometnim topovima.

Monitori kad su uviđeli da naša vojska ne raspolaže sa art. poljskom, nego u opšte samo sa dva brdska veoma slaba topa, a koji bijahu smješteni na samoj obali Skadar. Jezera između Zoganja i Ckla kojima komandovaše kap. Risto Branković, a ova dva topa sa kojima sam ja

---

[46] Dopisano iznad: ***sa pola bat. od 2 topa***

[47] Dopisano iznad: ***ove dvije naše kolone***

Kralj Nikola I Petrović Njegoš

komandovao bila su smještena na visu, ali nijesu mogli djeistvovati na Skadar. Jezeru usled velikog ostojanja, zato su i Monitori prišli bliže i sa jako uspješnom vatrom tukli našu pozadinu.

I pored ovakve neprijatelj. vatre naša je vojska stigla brzo u pomoć nama koji bijasmo već u opasnosti, naročiti ja sa topovima jer neprijatelj bijaše prišao na 150 koraka blizu topova.

Ja sam sa mojim topovima vodio uspješnu borbu tukući pješadiju koja nastupaše u našem pravcu, ali u 4. sata poslije podne moji su topovi bili uništeni, uništila ih je neprijat. art. koja nas je tukla sa tri strane: opsprijed sa Taraboša, sa desne strane iz Oblika i sa lijeve iz Monitora sa Skadar. jezera, neprijatelj na sve tri strane raspolagaše sa polj. brz. topovima, dočim moji topovi biil su veoma slabog i starog kalibra, brdski ital. topovi od mesinga sa drvenim lafetima.

11. okt. u 4 ½ sata poslije podne ranjen sam sa dva kuršuma puščana u desnoj ruci i ramenu.

U ovom boju bilo je mnogo mrtvih i ranjenih sa naše strane, a i neprijatelj je ostavio mnogo mrtvih. Neprijatelj je napustio položaje i povukao se u tvrđavi Taraboša.

Ova je borba bila za ove dvije naše kolone veoma katastrofalna palo je mrtvih i ranjenih oko i uništena 4. topa t.j. 2. sa kojima sam ja komandovao i ona dva sa kojima je kom. R. Branković.

Za ovu borbu pozvati su na ogovornost oba naša komandanta Lekić i Kusovac, okrivljeni su, jer su preko naređenja istakli svoje trupe naprijed, a bez veze sa desnim krilom.

12. oktombra stigao sam u bolnici na Cetinje, ja sam bio prvi ranjenik koji je stigao u bolnici Cetinj. rane mi nijesu bile opasne, zato u boljnici nijesam mnogo trajao i prije no su mi rane zarasle vratio sam se u vojsci i javio kom. art. primor. odreda.

Baterija kojoj sam ranije pripadao bila je kao što sam ranije rekao uništena, topove nijesam žalio jer zaista nijesu ništa vrijedili, zadovoljan sam bio kad sam se od njih kurtalisao, žalio sam samo vojnike ove baterije, koji su se morali razići po drugim baterijama, a bili su veoma dobri.

Odma po povratku iz bolnice stavljena su mi pod komandu 2. polj. brz. topa, ovo su bili najbolji topovi u brd. i polj. art. koje mi imasmo u ovom ratu, zato sam sa njima bio potpuno zadovoljan. Crnogorska vojska u ovom ratu bijaše strašno stojala u slavi, kako oficiri i vojnici pojedinačno, tako i jedenice otimahu se o junaštvu, zato svak težaše da se više istakne i bolji u ratu pokaže, to bijaše i kod mene, zato sam sa ovim topovima bio zadovoljan, jer u artiljeriji pored ostalih vojničkih vrlina odlikuje se onaj koji raspolaže sa boljim oružjem.

Sa novodobivenim topovima zauzeo sam položaj na jednom brdašcu u Obliku, u podnožju Taraboša. Za zadatak sam imao tući neprijateljsku art. na Malom Tarabošu. Položaj sam morao zauzeti noću i iste se noći utvrditi, ali u svitanju neprijatelj je primijetio našu bateriju i obasuo nas je žeztokom vatrom prije no sam ja bio gotov otpočeti palbu. Od prvih neprijat. metaka imao sam gubitaka, što je veoma slabo uticalo na ostale vojnike bijaše među njima zavladao strah.

Morao sam otvoriti palbu po neprijat. bater. na M. Tarabošu, koje nas brzom palbom obasipahu, tako da moji vojnici od neprijat. šrapnelskih kuglica ne mogahu prići k topu. Moje osmatračko mjesto bijaše na lijevoj strani bater. udaljeno za 15. koraka. Komandovao sam i dao bateriji potrebnu komandu za otvaranje palbe, a potom komandu prvom topu da opet prvi metak, dobivam odgovor od topovođe,

nije gotov, ponovio sam komandu rugom topu, dobio sam isti odgovor, nije gotov. Ponovio sam komandu nišanite, dobio sam odgovor: „nemožemo od neprijatelj. šrap. kuglica".

Za mene kao komandanta baterije, ovaj je momenat bio strašan, smatrao sam ovo kao podpuni poraz moje bater. i gubitak časti, zato sam napustio osmatračko mjesto i pošao na topove kod vojnika, nanišanio sam prvi top i opalio prvi metak, potom i drugi top, vojnici su se ovim mojim činom okuražili i odpočeli nišaniti, paljba je odma udešena po neprijat. artilj. našom vatrom prinudili smo neprijatelja da orijedi paljbu protiv nas. Vratio sam se u osmatračkom mjestu odakle se bolje mogu osmatrati naši metci, ali osmatračkog mjesta ne bijaše, ono bijaše potpuno uništeno sa rednom neprijat. melinitnom granatom, vratio sam se na topove i kažem vojnicima šta je bilo sa osmatračkom mjestom: Kad sam sa osmatračkog mjesta pošao na topove, da im sa primjerom dokažem, da bez obzira na smrt treba nišaniti i junački se držati, išao sam po mom ubjeđenju i ubjeđenju vojnika na očiglednu smrt, dočim nije tako bilo, ja sam se sa ovim činom spasao smrti, jer da sam ostao i dalje u osmatračko mjesto poginuo bih ja a naša baterija bi bila uništena, a bez da ijednog metka u svojoj odbrani opali. Ovaj je primjer dao veliku kuraž mojim vojnicima, ne samo za ovaj boj nego i za u buduće.

Naša baterija na ovom položaju bila je tučena ne samo osprijed sa M[48]. Taraboša, no i s boka sa Brdice, ali naše hrabro držanje i uspješna palba donijela je čast našoj bateriji, kako kod Kom. odreda, tako i kod naše pješadije koja sa interesovanjem i zadovoljstvom cijelog dana praćaše razvoj ove art. borbe, jer na svim pol. ovog dana bijaše tišina bez ikakve borbe.

Ovaj moj uspjeh ovđe, kao i onaj ranije u boju na Šteg-Vašit, doprinijeli su mi veliku čast kako kod svih oficira ovoga odreda tako i kod vojnika, zato sam u buduće sa mojom bat. morao ići, na onim najtežim položajima i stati protiv one neprijat. art. koja je uznemirivala našu pješadiju.

U ovom boju imao sam gubitaka u osoblju i materijalu 1. vojnik je poginuo 4. ranjena, a sve nišanske sprave bile su uništene od neprijateljskih kuglica. Ovđe sam prvi put vidio da vojnik pobježe sa topa[49]. Na ovom položaju zadržao sam se samo jedan dan, dobio sam naređenje da sa bater. zauzmem položaj u Donjem Obliku u blizini Bojane, sa zadatkom protiv neprijat. art. na Bradici[50], koja sa bočnom vatrom tučaše naše položaje i uznemiravaše našu pješadiju tako da ova niđe nemogaše naći skloništa.

Mojim dolaskom na ovom položaju kojeg sam bio zauzeo u D. Obliku, na jednom brijegu više Malo Begove kuće, omogućio sam našoj pješadiji kretanje jer sam sa uspjehom tukao neprijat. artilj. na Brdici. Na ovom položaju bio sam tučen unakrsnom neprijateljskom vatrom, t.j. sa Malog Taraboša i Brdice, sa M. Taraboša nije mi bilo jer sam sa te strane bio sakriven, da me nikada nijesu mogli pronaći.

Početkom novembra mj. jedna kolona našega odreda priješla je Bojanu i kretala se pravcem za San-Đov. di Medovo i Lješ, ova kolona zauzela je Medovo i Lješ i sastala se sa Srbijanskom vojskom u Lješu, sa ovim je prekidena veza Skadarskog Garnizona sa Morem i Dračom i poslije toga odpočela je opsada Skadra. Ova kolona marširajući preko Barbaluše, usljed naraslih voda i velikih baruština bila je napad-

[48] M(ali)

[49] Dopisano iznad: ***a drugog da ne smije prići k topu da nišani***

[50] Brdica, uzvišenje iznad Skadra.

nuta od neprijatelja i prilično potučena u Barbaluši sa ovom kolonom komandovaše Brigadijer Ivo Đurović[51] koji je docnije smijenjen.

Po zauzeću Lješa i Medova odpočela je opsada Skadra, organizacija opsade Skadra bila je potpuno dovršena do 30. novembra, mišljaše se tada preduzeti napad na svim položajima oko Skadra, ali baš u tom vremenu Balkanske Države zaključuju sa Turskom jedno mj. primirje. Ovo primirje zaključeno je na predlog Konferencije koja je od strane zaraćenih država bila sazvata u London da pregovaraju o Miru.

Svršetkom novembra 1912. g. zaključeno je sa Turskom jednomjesečno primirje.

Za cijelo ovo vrijeme do primirja nije bilo oko Taraboša jakih borba najglavnija je bila ona na Šteg-Vašit 11. oktombra[52] bilo je samo art. borba. Naša je pješadija bez velikog otpora bila zauzela: Zoganje, Šir-Vis i Oblik do Bojane i satim je neprijatelj pritiješćen u tvrđavama Taraboša.

Artiljerijska borba bijaše svakodnevno, neprijatelj. art. sa Taraboša[53] neperstano tučaše naše prednje položaje, i naše baterije koje bijahu smještene: u Donjem i Gornjem Obliku i Murićanima.

Naša teška art. bila je smještena na Murićanskoj Glavici i odpočela bijaše bombardovanje Taraboša. Neprijatelj raspolagaše sa više brzometnih bater. dočim cio naš odred imao je samo 4. ubrzana polj. topa Ruska, i to 2. sa kojima sam komandovao ja i 2 sa kojima komandovaše kapet. Joko Martinović, a koji bijahu smješteni u Murićanima. Komandant Skadra odbio je predloženo mu primirje, usljed toga prepucavanje je nastavljeno svakodnevno, kao i česti ispadi od strane neprijatelja.

Za vrijeme ovog primirja neprijatelj je neprestano radio na utvrđenjima. Naša vojska također pripremala se, posjedan je Širočki-Vis sa artiljerijom, na kome do tada bijaše samo prestraža.

Ovom prilikom i ja sam sa mojim topovima zauzeo položaj na Š. Visu.

Primirje je istaklo Londonska Konferencija[54] nije uspjela doći do mira, ratne operacije otpočele su na svim frontovima.

---

[51] Ivo Đurović (Dupilo, 1865-1918)- brigadir crnogorske vojske. Vojnu akademiju završio u Italiji (1886). Bio je komandant Riječko-crmničke brigade (1901). Brigadirski čin dobio je 1908. godine. Bio je komandant Druge brigade i ujedno upravitelj *Primorsko-crmničke* oblasti. Ministar vojni bio je od septembra 1910. do jula 1911. godine. U Balkanskom ratu bio je komandant Prve divizije, koja je bila u sastavu Primorskog odreda. U Prvom svjetskom ratu Prva divizija kojom je komandovao brigadir Ivo Đurović bila je u sastavu Lovćenskog odreda. U vrijeme austrougarske okupacije Crne Gore Đurović je interniran. Umro je u logoru u Mađarskoj. Vidi više: *Istorijski leksikon Crne Gore* , 3, 613.

[52] Dopisano iznad: ***i onaj slom naše voj. u Barbalušima***

[53] Dopisano iznad: ***i Brdice***

[54] *Prvi balkanski rat* vodile su Crna Gora, Srbija, Bugarska, Grčka protiv Turske, drugi je izazvala Bugarska napadom na Srbiju i Grčku, kojima se odmah pridružila Crna Gora, a kasnije Rumunija i Turska. Balkanski ratovi predstavljaju završnicu procesa potiskivanja Osmanskog carstva iz Evrope koji traje još od 1699. godine. Istovremeno će oni predstavljati i pokušaj balkanskih država (Crne Gore, Srbije, Bugarske, Rumunije i Grčke) da zaokruže državni i nacionalni prostor, saglasno svojim strateškim ciljevima, projektovanim na diobi Osmanskog carstva u raspadanju. To će dovesti i do međusobnog rata i stvaranja još jedne države (Albanije) na jugoistoku Evrope. Tajni pregovori između balkanskih država, na poticaj Rusije započeti su 1911. godine i već do septembra 1912. godine bio je zaokružen savez balkanskih država vezan međusobnim ugovorima (Crna Gora, Srbija, Bugarska i Grčka) s ciljem oslobođenja Balkana od Turaka. Crna Gora je sa Bugarskom sklopila usmeni sporazum o zajedničkoj vojnoj akciji protiv Turske u septembru, a sa Srbijom, poslije tajnih pregovora u Lucernu, u Švajcarskoj, 6. oktobra 1912. i vojnu konvenciju. Prema dogovoru, Crna Gora je prva objavila rat Turskoj 8. oktobra 1912. godi-

ne, da bi potom i ostale balkanske države ušle u rat. Tako je počeo *Prvi balkanski rat* u kojem su se prvi, i jedini put, balkanske države našle združene u ratnom savezu. Svaka od savezničkih zemalja zbog nedostatka zajedničkog plana, djejstvuje po sopstvenim planovima na vojištima bez čvrste operativne veze. Crna Gora - osnovna ideja je bila da glavnim snagama (Zetski i Primorski odred) djestvuje zapadno i istočno od Skadarskog jezera, i brzim naletom zauzmu Skadar, a da pomoćne snage (Istočni odred) djestvuje u pravcu Sandžaka i Metohije. Srbija - koncentričnim djejstvom glavnih snaga (1, 2 i 3. armija) kosovskim, južnomoravskim i krivorečkim pravcem obuhvatiti i tući turske snage, za koje se pretpostavljalo da će biti na Ovčjem polju. Pomoćnim snagama (Ibarska i Javorska brigada) obezbijediti bok glavnim snagama. Bugarska - sa glavnim snagama (1, 2 i 3. armija) preduzeti ofanzivu na maričkom vojištu, s tim da 2. armija blokira Jedrene, a 1. i 3. armija da napadnu desni bok u pozadini turskih snaga, prije nego se prikupe između Jedrena i Kirklarelija. Grčka - ofanziva glavnim snagama (7 divizija) iz sjeverne Tesalije, razbiti turske snage na graničnom frontu i produžiti nadiranje ka Solunu.Turska-predviđena ofanziva na vardarskom vojištu protiv Srbije i trakijskom protiv Bugarske. Crnogorska vojska veličine 35.600 vojnika bila je podijeljena u tri operativna odreda: Zetski, Primorski i Istočni. Zadatak prva dva je bio da zauzmu Skadar, dok je Istočni odred upućen prema Sandžaku i Metohiji. Za razliku od pohoda prema Skadru, pohod crnogorske vojske prema Sandžaku i Metohiji bio je munjevit i uspješan. Odmah po prelasku crnogorsko-turske granice oslobođen je Mojkovac (9. oktobra) i do kraja mjeseca crnogorska vojska je ovladala područjem Bijelog Polja (11. oktobra), Berana (16. oktobra), Plava (19. oktobra), Gusinja (20. oktobra), Rožaja (26. oktobra), Pljevalja (28. oktobra), Peći (30. oktobra), da bi 4. novembra ušla u Đakovicu istovremeno sa srpskom vojskom. Početkom decembra 1912. godine potpisan je protokol o primirju, koji je otkazala Grčka poslije turskog odbijanja da preda Janjinu. Primirje je potpisano između Bugarske, koja je zastupala Srbiju i Crnu Goru s jedne, i Turske s druge strane i desetak dana kasnije, saglasno potpisanom protokolu, otpočeli su pregovori o miru u Londonu. Potpisivanje primirja Crnu Goru je zateklo u opsadi Skadra i uvjeravanju da će joj biti dodijeljen na mirovnoj konferenciji. Već na prvoj konferenciji ambasadora velikih sila, u Londonu 17. decembra 1912. godine, odlučeno je da se obrazuje autonomna Albanija, što je učinilo besmislenim napore Srbije da preko Albanije izađe na more, i Crne Gore, da joj pripadne Skadar sa okolinom. Takvu mogućnost je energično odbijala Austrougarska, dok je Rusija bila za to, da to pitanje dogovorom riješe Crna Gora i Turska. Kada je Srbija, 20. Decembra, najavila spremnost da se povinuje odlukama velikih sila i povuče vojsku iz Albanije, ostalo je da konferencija ambasadora odredi granice nove države, a diplomatskim predstavnicima balkanskih država da pokušaju uvjeriti velike sile u opravdanost svojih zahtjeva. Predstavnici Antante nijesu bili spremni da izazovu evropski rat zbog jednog grada na Balkanu, pa su Britanci brzo ubijedili svoje saveznike, Ruse i Francuze, posebno ove prve, da ne ohrabruju Crnu Goru u njenim teritorijalnim zahtjevima prema Skadru. Ostavši sama, crnogorska vojska je nastavila sa blokadom Skadra. Odbrana grada je konačno popustila i 23. aprila 1913. je potpisan sporazum po kome je svim turskim jedinicama dozvoljeno da sa lakim naoružanjem izađu iz grada. Konačno je 24. aprila uveče Esad-paša Toptani predao ključeve tvrđave prestolonasljedniku Danilu. Predstavnici velikih sila su 27. aprila crnogorskoj vladi uručili pisani zahtjev da se Skadar u najkraćem roku evakuiše i preda velikim silama, preko komandanta međunarodne flote. Konvencija o predaji Skadra velikim silama potpisana je 9. maja 1913. a pet dana kasnije u Skadar je ušao odred međunarodnih snaga, na čelu sa viceadmiralom Berneom. Izlaskom crnogorskih trupa iz Skadra, 14. Maja, prekinuta je blokada crnogorske i albanske obale i time je završen Prvi balkanski rat. U vrijeme potpisivanja Londonskog mirovnog ugovora (30.5. 1913) balkanske države su zadržale one teritorije koje su u ratu osvojile: Bugarska Trakiju do linije Enez-Midije i istočnu Makedoniju; Grčka - južnu Makedoniju sa Solunom i dio Epira; Srbija - centralnu i zapadnu Makedoniju, Sandžak, Kosovo i Metohiju, a Crna Gora dio Sandžaka i Metohije. Pošto je Turska bila potisnuta sa Balkana, ubrzo je izbio novi rat (*Drugi balkanski*) između dojučerašnjih saveznika oko podjele teritorija. Između Srbije i Grčke, s jedne i Bugarske s druge strane, u junu 1913. godine je izbio rat oko Makedonije i Trakije. U ovaj rat će se kasnije uključiti Rumunija i Turska. Crna Gora je u ovom ratu stala na stranu Srbije i prije izbijanju rata između Srbije i Bugarske, 8. juna uputila jedan odred od 12.000 ljudi pod komandom serdara Janka Vukotića. Pred napadima srpske i grčke vojske, a ugrožena sa sjevera nadiranjem Rumuna, Bugarska je bila prinuđena da zatraži primirje. Precijenivši svoje snage i ne računajući da će u rat ući Rumunija i Turska, Bugarska je bila primorana na prekid ratnih operacija (31. jula 1913), dok

Crnogorska zastava u Skadru

Opsada Skadra 1912.-13. g.

Opsada Skadra odpočela je u novembru 1912. g. zauzimanjem Leša i Medova, i prekidanjem veze Skadar.[55] garnizona sa Dračom.

Priprema za opšti napad na svim položajima oko Skadra dovršene su svršetkom novembra mj. baš onih dana kada je zaključeno jednomjesečno primirje.

Skadarski garnizon (odbrana) bio je sastavljen iz 23. skadarske, nezavisne divizije i iz jedne radivske divizije, koju je Esad-paša[56] bio doveo iz Kavaje. Svega regularne vojske bilo je 26.000.

---

je ugovor o miru_potpisan u Bukureštu 10.8.1913. Po tom ugovoru Bugarska se odrekla svih spornih teritorija u korist Srbije i Grčke. Mirovne ugovore sa Turskom zaključile su: Bugarska 24. 9. 1913. u Carigardu, Grčka 14. 11. 1913. u Atini i Srbija 14. 3. 1914. u Carigradu. Crna Gora je u balkanskim ratovima proširila državni prostor za 4958 km², što je činilo više od 48 % prostora njene teritorije iza Berlinskog kongresa. Dobila je proširenje oko Podgorice, Metohiju do Bijelog Drima i dio Novopazarskog sandžaka, odnosno gradove Pljevlja, Bijelo Polje, Berane, Mojkovac, Rožaje, Plav, Gusinje, Peć i Đakovicu. U Prvom balkanskom ratu Crna Gora je imala 3000 poginulih i oko 6500 ranjenih, dok su gubici u Drugom bili oko 150 poginulih i oko 700 ranjenih (prema nekim podacima gubici Crne Gore su iznosili 1200 ljudi). Pored velikog broja žrtava u operacijama oko Skadra, konfuzne taktike i manevarske nesposobnosti, dugom opsadom i potom gubitkom ovoga grada, bilo je načeto ratničko i političko samopouzdanje Crnogoraca. Od velikih carstava na Balkanu ostala je Austrougarska, koja je imala zajedničku granicu sa Crnom Gorom sa juga i zapada. Na sjeveru je Crna Gora dobila zajedničku granicu sa Srbijom, utvrđenu u jesen 1913. i na proljeće 1914. godine. Na istoku se graničila sa Albanijom čije će granice prema Crnoj Gori biti utvrđene radom Međunarodne komisije za razgraničenje u proljeće 1914, mada će ova granična linija konačno biti utvrđena tek 1926. godine, kada su potpisani protokoli o razgraničenju između Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca i Albanije. Srbija je u balkanskim ratovima proširena za 39.000 km² i oko 1.300.000 stanovnika.Vidi: *Istorijski leksikon Crne Gore*, knj.1,73,76.

[55] Skadar(skog)

[56] Esad-paša Toptani (1856 ili 1863-13.6.1920)- turski general, albanski političar. Komandant žandarmerije u Janjini, narodni poslanik izabran u Draču (1908). Kao pristalica Mladoturskog pokreta od 1909. učestvovao u svrgavanju sultana Abdul Hamida. U Balkanskom ratu komandant divizije, a poslije

Osim ove dvije divizije bilo je sakupljeno Albanskih dobrovoljaca oko 8000.

Brojno stanje Skadar. odbrane iznosilo je oko 35.000 ljudi. Art. skadar. odbrana brojila je 128. top. od kojih 24. brzometna.

Komandant Skadra bio je Asan Riza Beg. Borbena linija Skadarske odbrane iznosiale oko 40. kilometara, i dijelila se na 4. sektora i to: Sektor između rijeke Drima i Bojane sa utvrđenja Brdice; Sektor između Bojane i Skadar. jezera sa jakim utvrđenjem Taraboš; Sektor između Skadar. jezera i rij. Kira sa utvrđenjem Štoj i Sektor između rijeke Kira i Drima sa jakim utvrđenjem Veliki i Mali Bardanjolt. Sva ova napr. utvrđenja bila su opasana sa bodlj. žicom od 2-8. radova i napunj. top. i mitr.

Opsada Skadra bila je sastavljena iz ovih odreda:

1. Zetski odred, Komand. Prestolonaslj. Danilo[57].

Ovaj je odred bio sastavljen iz 7. brigada, a zauzimao je položaj od Skadar. jezera, Štojem na r. Kir do r. Drima. Ovaj je odred imao pred sobom napr. sektora Skad. Jezero Kir – Drim, utvrđenja Štoj i Veliki i Mali Bardanjolt.

Brojno stanje Zetskoga odreda bilo je oko 18.000 ljudi.

Artilj. ovoga Odreda sastojala se iz 30. polj. 20 brd. i 12. ops. topova. Svega 62 topa i 32 mitralj.

2. Primorski odred, Kom. Diviz. M. Martinović[58]

Ovaj odred raspolagao je sa 2 1/2 brigade, pola brigade ovog odreda bilo je dodijeljeno Srbijan. Odredu. Odred je zauzimao položaje od Skadar. Jezera, preko

---

ubistva Hasan Riza-bega, primio je komandu odbrane Skadra, koji je predao Crnogorcima 23.4.1913. Bio ministar unutrašnjih poslova u vladi Albanije 1913. ali se potom pobunio i u Draču formirao (oktobra 1914) vladu centralne Albanije i proglasio se za predsjednika na osnovu tajnog sporazuma sa Nikolom Pašićem, zaključenim u Nišu 17. septembra 1914. Novi tajni ugovor sa njim je sklopljen 1915. Februara 1916. se prebacio u Solun a potom u Francusku. Jedan njegov odred se nalazio na Solunskom frontu i borio se na strani saveznika. Na Mirovnoj konferenciji u Parizu, od Pašića i delegacije KSHS protežiran kao jedini i legitimni predstavnik Albanije. Ubio ga u Parizu Avni Rustemi, član albanskog *Nacionalnog komiteta.*Vidi: *Istorijski leksikon*, knj.3,620.

[57] Petrović Danilo (1871-1939), prestolonasljednik, peto dijete Nikole i Milene.U Prvom balkanskom ratu komandovao Zetskim odredom. Vidi više: *Istorijski leksikon*, knj. 5, 1012.

[58] Martinović Mitar (Bajice, Cetinje,8.11.1870 - Beograd, 11.2.1954)- divizijar i vojni pisac. Osnovnu školu završio je na Cetinju 1882. Kadetsku vojnu školu (*Collegio militare di San Celso*) završio je u Milanu1886., a artiljerijsko-inženjersku školu (*Scuola d' applicazione per le armid' artiglieria e genio*) i Vojnu akademiju (*Academia militare*) u Torinu. Poslije završenih vojnih školaimao je čin poručnika i bio je najškolovaniji crnogorski oficir. Po povratku u Crnu Goru dobio je čin perjaničkog kapetana; 1902. dobio ječin brigadnog artiljerijskog đenerala,a 14.2.1914. dobio je najviši čin u crnogorskoj vojsci – divizijskog đenerala ili divizijara. Bio je član Državnog savjeta, đeneral - ađutantknjaza Nikole I i šef Dvorske kuće. U Prvom balkanskom ratu (1912- 1913), pored dužnosti ministra predsjednika (predsjednika vlade), ministra vojske i inostranih poslova, komandovao je Primorskim odredom, s kojim je učestvovao u opsadi Skadra na sektoru Taraboša. Početkom Prvog svjetskog rata 1914. godine, bio komandant Lovćenskog, azatim Hercegovačkog, a od 30.8.1914. godine komandant Drinskogodreda koji se u sastavu Sandžačke vojske istakao ofanzivnim djejstvima prema Sarajevu i Vlasenici. Odaprila do decembra 1915. bio je predstavnik Crne Gore pri ruskoj vrhovnoj komandi, a zatim i komandant Kotorskog odreda pri odbrani Lovćena krajem 1915. i početkom januara 1916. Austrougarska okupaciona vlast ga je internirala u logor Karlštajn u Austriji, gdje je bio do pred kraj rata. U vojsku Kraljevine SHS primljen je juna 1919. godine, kao divizijski general, i bio je zamjenik komandanta prve armijske oblasti. Penzionisan je 1921. godine. Odlikovan je nizom crnogorskih i stranih odlikovanja. Napisao je: *Uputstvo vojničkom starješinstvu za vaspitanje vojske u vojnom duhu i disciplini* (Cetinje, 1900). Vidi više: *Istorijski leksikon Crne Gore*, knj.4,858.

Zoganja, Šir-Visa i Murićana do rij. Bojane, a protiv sebe imao je jako utvrđenje Taraboš. Odred je iznosio oko 4.500 ljudi.

Art. ovoga odreda sastojala se iz 12. opsadnih, 6. polskih i 4. brdska topa. Svega 22 topa i 13. mitraljeza.

3. Srbijanski odred, kome su bila prikomandovana dva bat. iz primor. odreda i nekoliko art. zauzimao je polоćaje od rijeke bojane preko Bušata do rij. Drima, protiv sebe imao je utvrđenje Brdicu. Brojno stanje ovoga Odreda iznosilo je oko 10.000 vojnika, sa 14. pol. i brd. top. i 12. mitraljeza.

Kom. odreda bio je đener. Damjan Popović.

Cjelokupna vojska opsade Skadr iznosila je oko 32.500 vojnika, 98. topova i 57. mitralj.

17. jan. 1913. pošto je primirje isteklo i pošto je naša vrhovna komanda o tome izvijestila komandanta Skadra, učinjen je jedan ispad od strane neprijatelja u pravcu Šir.-Visa, ali je taj napad bio odbiven sa trupama koje posijedahu Šir.-Vis.

18. jan. 913. g. Ubijen je Kom. Skad. odbr. Asan Riza Beg, a Komandu preduzeo je Esad paša Toptani, čuveni branilac Skadra.

No kako Londonska Konfer. nije uspjela doći do mira, a kako je išla na to, da stvori nezavisnu državu Arbaniju, kojoj bi imao pripasti Skadar, to je Crnogor. Vlada riješila da se Skadar zauzme pošto-poto.

Vrhovnu komandu nad svim trupama opsade Skadra preduzeo je Nj. V. Kralj Nikola.

23. jan. 1913. g. Izdana je dispozicija za opšti napad koji se imao izvršiti 25. januara u 8. sati ujutro.

objekti napada bili su: Taraboš, Štoj i Velj. Bardanjolt. Glavna dva napada bila su uperena protiv Taraboša i Bardanjolta, jer oni bijahu strategiski ključevi Skadra, sa njihovim zauzećem pao bi i sam Skadar, zato je trebalo i zauzeti ova dva utvrđenja.

25. jan. u 6. sati u jutro, privukla se naša pješadija što je bilo moguće više neprijat. položajima, a u 8. sati otpočela je art. paljba sa svih položaja, koja je trajala tačno do 11. sati pr. podne, bombardovanje je bilo strahovito, grmljava topova sa svih položaja oko Skadra bijaše strašna. Skadar, Taraboš i Bardanjolt imali su izgled Vulkana. U 11. sati prekideno je bombardovanje topova, naša je pješadija priješla u napad, na Tarabošu i Bardanjoltu (na Štoju i Brdici vodila se samo prividna borba).

Naša vojska i ako sa mnogo gubitaka uspjela je zauzeti prednje neprijat. šančeve na pupku, ali glavne tačke Taraboša ostale su u neprijatelj. rukama. Na Bardanjoltu također zauzeti su prednji položaji Muselimova Glavica i Gajtanska kosa.

Ja sam ovog dana sa topovima bio na Šir.Visu, naša art. sa Šir. Visa vodila je uspješnu borbu, uništili smo neprijat. bat. i mitraljeze na vrhu Vel. Taraboša, kao i jedan neprijatelj. monitor, koji bijaše zaklonjen u Bojani za Miša Goricom.

Strašno je bilo nastupanje naše pješadije k šančevima Taraboša, zemljište sa kojim se nastupa potpuno je golo bez ikakva i najmanjeg zaklona, nastupa se samo sa ležećim stavom, neprijatelj. šančevi su tako udešeni da se iz njih puščanom i mitralješkom vatrom briše prostranstvo kojim nastupa naša pješadija, svaki naš vojnik koji pokuša u stojećem stavu nastupati odma biva strijeljan, nastupanje je samo bilo ležećim stavom vukući se onako po zemlji.

Ispred same večeri Čevsko-Bjelički bataleon koi bijaše u pravcu Pupka izvršio je juriš i zauzeo Pupak, ali sa ogromnim gubitcima. Ostale naše trupe koje napadahu u pravcu Taraboša zamrkle su u ležećem stavu ispred samih neprijat. šančeva.

Ovog dana naša Ljevokrilna kolona zauzela je Široke, a desno krilne neke omanje položaje u Donjem Obliku.

Iste večeri izdato je naređenje Srbijansko-Crnogor. odredu, sa kojim kom. đeneral Damjan Popović, da napane i zauzme Brdicu, nebili se sa tim olakšalo zauzeće Taraboša i Bardanjolta.

26. jan. u 4. sata u jutro odpočeo je juriš na neprijateljske šančeve na Brdici. Ovaj odred dijelio se na tri kolone: desno krilnu, lijevokrilnu i srednju. Srednjoj koloni izašlo je za rukom da zauzme prednje neprijatelj. položaje, no kako desno krilnoj nije izašlo za rukom zauzeti neprijat. položaje u svom pravcu, neprijatelj koristeći se tim neuspjehom desno kril. kolone i podesnim zemljištem uspije zaobići srednju kolonu, a kako lijevo krilna kolona bijaše dobila naređenje da ostupi, srednja kolona ostavši usamjena, neprijatelj je dobio ugodnu priliku te je uništio srednju kolonu, neki ostatak od ove kolone prodro je kroz neprijat. trupe i vratio se natrag.

Prilikom ovoga napada odred je izgibio oko 1.400. vojnika, mrtvih ranjenih i zarobljenih.

Zarobljeno je 6-7000. vojnika.

Lijevo krilnom kolonom ovoga odreda komandovao je kom. Luka Gojnić.

Neprijatelj ohrabren ovim uspjehom istog dana[59] učinio je jak kontranapad k Bardanjoltu, ali je taj napad odbiven, na svim frontovima ovog dana vodile su se jake borbe.

27. januara, ponovljen je napad, koji 25 i 26. jan. nije imao velikih uspjeha. Trupe Zetskog odreda uspjele su zauzeti nepr. položaje na Vel.-Bardanjoltu, neprijatelj se povukao na Malom Bardanjoltu i Štoju. Trupe Primorskog odreda i pored jakog napada nijesu uspjele zauzeti Taraboš, ostale su na rastojanju 10-15 koraka od neprijat. šančeva, onako u ležećem stavu nemogavši ni jednog koraka poći naprijed.

U ovoj trodnevnoj borbi na Tarabošu, Bardanjoltu i Brdici izgubljeno je do 5.000. vojn. mrtvih i ranjenih. Neprijat. gubitci također bili su veliki.

Iako je Veliki Bardanjolt pao u našim rukama, Skadar se branio i dalje, i naše i neprijatelj. trupe ostale su i dalje na svojim položajima.

Poslije ovih borba za izvjesno vrijeme na svim frontovima bilo je samo prepucavanje.

Početkom marta mj. kom Primorskog odreda Divizijar Martinović, formirao je streljačke i bombaške batalijone.

18. marta ovi su bataljoni pod komandom Komandira Pavla Plamenca izvršili juriš na Taraboš, na svim ostalim frontovima vodila se samo demonstrativna borba.

Ovi su batalijoni uspjeli probiti 2-3. reda žica ispred neprijat. šančeva, ali su sa utvrđenja dočekani sa jakom puščanom i mitr. vatrom koja im nije davala prići naprijed, ovog dana poginuo je i kom. ovih bat. kom. Pavle Plamenac, Plamenac je poginuo junački, sa sabljom u ruci išao je naprijed k neprijat. šancima, dokazujući vojnicima, kako se treba boriti.

Poslije smrti Plamenca, za komandanta ovih batalj. pozvan je kom. Luka Gojnić[60], koji do tada bijaše kom. lijevokrilne kolone Srbijansko Crnogorskog odreda, prema Brdici. Gojnić je iste večeri stigao, ali se sjutra dan napad nije mogao ponoviti.

---

[59] Dopisano iznad: ***po podne***

[60] Gojnić Luka (Brčeli, Crmnica, 1873. - Kotor, 1953) - divizijar crnogorske vojske. U Prvom balkanskom ratu 1912 - 1913. komandovao kolonom koja se u opsadi Skadra istakla u napadu na Berdicu. U Prvom svjetskom ratu komandovao je Pljevaljskom divizijom, a 1915. godine Kosovskom, dok

U ovoj borbi bilo je 300. gubitaka.

Ja sam ovog dana sa topovima bio na obali Skadar. Jezera između Široka i Zoganja, premješten sam bio sa Širočkog Visa onamo, sa zadatkom protiv neprijat. baterije koja sa Livada Skadarskih tučaše našu pješadiju u Široke i na visovima.

Poslije ovoga stigla je jedna divizija Srbij. vojske koja je bila određena kao pomoć opsadnoj vojsci oko Skadra. Čim je stigla ova divizija, Njegovo Vel. Kralj Nikola, imenovao je da kom. nad svom vojskom Srbijansko-Crnogorskom, đenerala Petra Bojovića[61], tom prilikom i vojska dobije naziv Primorski Kor.

30. marta đeneral Bojović izdao je dispoziciju za opšti napad. No baš u te dane Londonska konferencija bijaše riješila, da Skadar pripane novo osnovanoj Albaniji, zato i đeneral Bojović dobije naređenje od svoje vlade, da napusti opsadu Skadra.

5. apr. 913. g. Srbijanci napuste sve položaje oko Skadra i krenu se za Medovo, Crnogorska vojska zauzme napuštene položaje jer Nj. V. Kralj Nikola i Njegova vlada ne priznavahu takvo riješenje Lond. Konferencije, zato se i opsada Skadra nastavila.

Branilac Skadra Esad paša, nalazaše se u veoma teškom položaju, zbog nestašice hrane i municije, zato on predloži Crnogorskoj vladi da odpočnu pregovore o predaji Skadra.

8. aprila, odpočeto je pregovaranje, koje je vodio Prestolonaslednik Danilo i Serdar Janko Vukotić[62], sa Esad Pašom i njegovim šefom Štaba.

---

je 1916. komandovao Lovćenskim odredom. Posle kapitulacije crnogorske vojske, primljen je u rusku vojsku u činu generala. Bio je iskusan i darovit komandant.Vidi više: *Istorijski leksikon Crne Gore*, knj. 3, 645.

[61] Petar Bojović je rođen je 16. jula, 1858. u selu Miševići, opština Nova Varoš. Gimnaziju je završio u Beogradu i stupio u Vojnu akademiju 6. oktobra 1875. Proizveden je za artiljerijskog potporučnika 1880, za konjičkog poručnika 1883, za general-štabnog kapetana 1. klase 1891, pješadijskog potpukovnika 1897, general-štabnog pukovnika 1901, generala 1912. Kao mlad oficir zauzimao je postepeno položaje prema činu i komandovao je u miru pješadijskim pukom, pješadijskom brigadom, divizijskom oblašću, konjičkom divizijom, trupama novih oblasti. Bio je načelnik štaba divizijske oblasti u dva maha, pomoćnik načelnika štaba aktivne vojske, pomoćnik i zastupnik načelnika i načelnik Glavnog general-štaba, načelnik štaba glavne vojne inspekcije i načelnik opšteg vojnog odjeljenja Ministarstva Vojnog.

[62] Vukotić Janko (Čevo, 18.2.1866 - Beograd 4.2.1927) - vojvoda, divizijar, ministar i predsjednik crnogorske vlade, general jugoslovenske vojske. Osnovnu školu i nižu gimnaziju završio na Cetinju. S petnaest godina stupio u vojsku i poslat u Italiju (Modena), gdje je završio podoficirsku i oficirsku školu. Po povratku u Crnu Goru postavljen za potkomandira u pješadiji, 1892. za komandira. Čin brigadira je dobio 1. jula 1902. godine, divizijara 1. februara 1914. godine i armijskog generala 26. jnauara 1926. godine. Odmah potom postavljen za člana Velikog vojnog savjeta i na toj dužnosti ga zatekla smrt. Janko Vukotić je dva puta bio ministar vojni u crnogorskim vladama. Prvi put od 6. decembra 1905. do 11. novembra 1906. godine i potom od 10. avgusta 1911. do 6. juna 1912. godine. Predsjednik crnogorske vlade i ministar vojni je bio od 25. aprila 1913. do 3. jula 1915. (od 4. jula 1914. zastupao ga Risto Popović), dok je ministar inostranih djela bio od 27. avgusta do 20. decembra 1915. godine. Bio predstavnik Crne Gore prilikom sklapanja mira u Bukureštu 1913. godine i delegat za rješavanje i regulisanje odnosa s Turskom. Janko Vukotić je bio komandant Prve divizije od 1910. godine. Od 1905. je član Državnog ratnog savjeta, a punu afirmaciju dostigao je u Balkanskim ratovima 1912-1913. u toku kojih je bio komandant Istočnog odreda, koji je operisao prema Metohiji, potom načelnik Vrhovne komande crnogorske vojske u vrijeme opsade Skadra. U Drugom balkanskom ratu predvodio je Crnogorsku diviziju koja je poslata Srbiji u pomoć i borila se u okviru Prve srpske armije protiv bugarskih snaga. Crnogorska divizija osvojila je položaje na liniji Pasadžikovo-Kalimanci i uspješno sadjejstvovala jedinicama Srpske vojske u Bregalničkoj bici, prihvatajući odlučujuću borbu protiv Bugara. U Prvom svejtskom ratu

9. apr. Pregovori su svršeni, Esad paša je pristao da Crnoj Gori preda Skadar pod uslovima: I) Da Esad paša izvede cijelu regularnu vojsku sa oružjem i brzometnim topovima, cio pak ostali materijal da ostane Crnoj Gori i II) Da se svi položaji oko Skadra 10. apr. u 9. sati u jutro predadu Crnogorskoj vojsci.

10. aprila, u 9. sati u jutro Turska je vojska napustila položaje oko Skadra, a zauzela ih je naša vojska.

10 i 11. apr. Turska je vojska napustila i Skadar, a 12. aprila u podne na Uskrs Crnogorska vojska svečano je ušla u Skadar i na starodrevnoj tvrđavi Mrnjačevića, na kojoj se vijala zastava sa polu mjesecom još od 1479. g. ovog dna zalepršao se na toj tvrđavi Crnogorski Krstaš barjak.

Glas o zauzeću Skadra, odjeknuo je u Evropi kao malo koji događaj u Srpstvu. AustroUgarska Monarhija i Njemačko Carstvo, neprijatelji Srpstva, upotrebljavale su svemoguće i zahtijevale da se Velike sile zauzmu, da Crna Gora napusti Skadar, inače će AustroUgarska smatrati, da su joj odriješene ruke u pitanju Skadra.

Velike Sile pod ovakim pritiskom, zahtijevale su i savjetovale kralju Nikoli, da napusti Skadar i da se pokori riješenju Londonske Konferencije.

Kako je Skadar životno pitanje po Crnog. Državu[63], to su Kralj Nikola i Crnogor. vlada, preduzimali sve moguće da očuvaju Skadar, za čije su oslobođenje Crnogorci založili bili cio svoj opstanak. Ali Austrougarska potpomognuta od Njemačke, tražila je da se ispuni riješenje Lon. Konfer. inače će dovesti do oružanog sukoba.

Velike Sile su ponovo savjetovale i molile Kralja Nikolu da napusti Skadar, koji će biti predan ne Austriji već Međunarodnoj vojsci, a za napuštanje Skadra da će se Crnoj Gori obilati kompezacija. U isti mah Velike Sile, osim Rusije riješile su da pošalju svoje flote u Crnogor. more i blokiraju Crnu Goru.

23. apr. riješio se Stari Kralj, da posluša savjet velikih Sila i da preda Skadar u njihove ruke. Potom velike Sile narede Engleskom Admiralu Burne-u, komandantu međunarodne flote, da sa Crnogor. Vladom povede pregovore o napuštanju Skadra. Pregovorima je riješeno da do 1. maja Crna Gora napusti Skadar, a sa sobom da odvede cio zarobjeni materijal.

1. maja 1913. g. Crnog. vojska je napustila Skadar iznijevši iz njega 100. zarobjenih topova 10.000. pušaka sa municijom i ostalim ratnim materijalom. U istim mah u Skadru je ušla međunarodna vojska – Englezi, Francuzi, Italijanci, Njemci i Austrijanci, zauzeli su skadarske položaje. Guvernerom Skadra postavljen je Engleški admiral Burne-u.

Napuštanje Skadra i skidanje Crnogor. zastave sa bedema Skadarske tvrđave proizveo je bol u duši Crnogorske vojske, koja je za toliko vremena lila svoju

bio je načelnik štaba Vrhovne komande Crnogorske vojske i komandant Hercegovačkog odreda i od 19. avgusta 1914. godine i Sandžačke vojske. Svojim jedinicama dolazio do Jahorine i Pala, ugrožavajući pozadinu Austrougara na Drini. U toku povlačenja srpske vojske, Sandžačka vojska je držala front dugačak 500km i u bici kod Mojkovca, zaustavila neprijateljsku ofanzivu. U vrijeme sloma crnogorske vojske i odlaska Petra Pešića, ponovo preuzima dužnost načelnika štaba Vrhovne komande (17. januara 1916). Sredinom 1916. godine Vukotić je interniran u logor Boldogason, a od avgusta u Karlštajn, gdje je ostao do septembra 1917. kada je pušten. U Božićnoj pobuni 1918. godine, pokušao da posreduje u cilju izbjegavanja krvoprolića, pregovarajući s pobunjenicima. U februaru 1919. dobio poziv da pođe u Beograd, zajedno s Mitrom Martinovićem i Jovom Bećirom, i prešao u jugoslovensku vojsku. Dodijeljen štabu II armijske oblasti sa sjedištem u Sarajevu. Kasnije službovao u Beogradu, gdje je i umro. Vidi više: *Istorijski leksikon Crne Gore*, knj. 5,1194.

[63] Vidi više: Šerbo Rastoder, *Životna pitanja Crne Gore 1918-1929*, Bar 1995,58-70.

dragocijenu krv, za oslobođenje ove stare Zetske prestolnice, oko koje je ostavila posijano preko 4.000. grobova.

Bugarski rat.[64]

1913. g. odma po svršetku rata sa Turskom iskrsnuo je rat između Srbije i Bugarske. Crna Gora sklopila je savez sa Srbijom i Grčkom protiv Bugarske i prema tome poslala je jedan dio svoje vojske u pomoć Srbiji protiv Bugarske.

25 strana rukopisa

[64] Sva podvlačenja su u originalu teksta.

Nastavak iz familijarnog života.

Rat sa Turskom i Bugarskom svršen je, svak se vratio svojoj kući, u ovim ratovima mnoge su majke u crno zavjene, a mnoge familije i nejač ostala je bez svojih hranitelja. Za našu familiju ovi su ratovi sretno svršeni, svi četiri brata bili smo u ratu i po svrštku sastali se zadovoljno kući. Sreća nas je u ratu pratila, a trojica smo bili ranjavati.

11. sept. 912. g. bio sam ja ranjen (o tome sam govorio ranije).

25. jan. 913. g. ranjen je naš najstari brat Labud, prilikom napada na Taraboš i zauzeću Široka, rane su bile opasne, salomjena mu je bila desna noga, rane su se zaliječile, ali je ipak mogla nastupiti opasnost od pozljede rana.

18. marta 1913. g. ranjen je srednji naš brat Blažo, rane nijesu bile opasne, zato je potpuno ozdravio. Najmlađi naš brat Petar ne bijaše punoljetan, ali je ipak učestvovao u cijelon ratu, za cijelo je vrijeme rata bio kod mene.

Rat je sretno za našu familiju svršen, rekao sam zato što smo svi tri bili ranjavati od rana spašeni. Svaki od nas u kojoj se koji jedini nalazio sa vojničkim vrlinama isticao se je među prvim svojim drugovima, tako dasmo rat svršili sa čašću, čime smo se mogli ponositi. Nekolika su naša rođaka poginula, a nekolika ranjena.

I ako su mnoge Crnog. majke i sestre u crno zavjene, a mnogi starci i nejač ostali bez hranitelja, ipak su se oni sa tim ponosili, jer je za Crnogorca poginuti u ratu, ili se raniti bilo nešto veliko, smatrao je to Crnog. za veliku čast, sa tim se ponosila ne samo familija poginulog, ili ranjenog, no i cijelo bratstvo.

Bratstvo, ili u opšte jedinica iz koje je u ratu bilo više mrtvih i ranjenih, računalo se i govorilo da su ono bolji junaci i cijela se jedinica sa tim ponosila; a ono bratstvo ili jedinica iz koje nije bilo no malo mrtvih i ranjenih, za njih se govorilo da nijesu ništa valjali, bili su prezreni.

Primjer. Kralj Nikola u svom dijelu "Nova Kola" rekao je: "U sto borba i megdana ne pogibe sto Lješnjana". Ove su riječi bile strašan poraz i blamaž za cijelu Lješansku Nahiju, zato su i Lješnjani u oči Crnogoraca smatrani kao slabi junaci. Prekoreni sa ovim Lješanski batal. u Turskom ratu 1912. i 13. g. imao je više gubitaka od ijednog Crnogor. batal. tokom cijelog ovog rata junački su se borili, tako da se Lješanski batalj. u ovom ratu ubrojio u najhrabrije Crnog. batal.

Dakle sa ovim oću da rečem da je Crnogorcu najsvetije bilo poštenje i junaštvo, i o tome otimali su se, bratstvo i bratstvo, pleme o plemenu, nahija o nahiji i t. d. To je Crnogorce i uzdiglo do one visine i priznanja kod čitavog čovječanstva.

Usljed gore navedenog svako ono bratstvo ili jedinica iz koje je više poginulo ili se ranilo, smatralo se to za čast, pa i ako su mnoge familije za navijek u crno zavjene i ostale bez svojih hranitelja.

Po svršenom ratu, naša je familija, produžila svoj prvašnji rad u kom sasvim dobro napredovasmo naročito u trgovini.

Odma poslije rata određen sa na specijalnoj službi u Metohiji i postavljen za Komand. "I-ve Brdske brzometne Pećsko Đakovačke baterije". Za komandire vodova u područnoj mi bateriji bijahu određeni moji dva školska druga Manojlo Vešović i Radosav Džaković.

1913. g. odma po mom polasku na službi u đakovici unaprijeđen sam ja i moji drugovi u čin kapetana za ratne zasluge, ali pošto su ovom prilikom unaprijeđeni i oni oficiri koji u ovom ratu nijesu bili dobri to me ovo unapređenje nije nimalo obradovalo.

Specijalna služba na kojoj sam određen, bijaše veoma dobra i ugledna prema mojim drugovima, jer kao što se vidi i iz naziva same baterije koja bijaše prva po redu. Ovom prilikom određeni su na specijalnu službu najsposobni Crnogor. oficiri, ostali koji nijesu imali mjesta specijalne službe, ostali su kod svojih kuća sa nekom malom platom. I ako ova služba bijae tako lijepa i u ovo vrijeme ugledna, ja ipak nijesam bio veoma zadovoljan, usljed tog ašto sam kod kuće bio prilično dobrostojan, a kako mi se braća zanimahu sa trgovinom, to i mene bijaše taj rad omilio te se i ja rado šćah posvetiti trgovačkom poslu.

Najprije sam u Đakovici na službi pošao sam i tako trajao do aprila mjeseca 1914. g.

6. apr. 1914. god. preveo sam u Đakovicu i familiju t.j. ženu, u ovo doba moj najmlađi brat Petar bijaše u rekrete u Đakovici, koji u slobodnom vremenu bijaše član familije.

U Đakovici sam trajao sve do objave Evrop. rata. Život u Metohiji bijaše lijep, i jeftin, najteže bijaše to, što onamošnji Arbanasi nebijahu dovedeni do reda, to se češće puta na granici, kao i u Unatrašnjosti Metohije dešavahu pomanji neredi.

Komandant Divizije u Metohiji bijaše Brigadir Radomir Vešović[65], oficir sa puno energije, a sa uspjesima u ratu opivan u slavu, te bijaše silan da ove krajeve, i

[65] Vešović Radomir (25.3/6.4.1871 - 1938) - brigadir i političar. Rođen je u Lopatama, u Lijevoj Rijeci, gdje je završio osnovnu školu. Nižu gimnaziju je završio na Cetinju, a oficirsku školu u Italiji 1887. Sa činom poručnika (1891) postavljen za ađutanta kolašinske brigade. Sa tog položaja je 1895. premješten za nastavnika u novoosnovanoj podoficirskoj školi u Podgorici (1895-1901). Godine 1905. biran za narodnog poslanika u svom kraju a 1906. je postavljen za komandanta Gornjovasojevićke brigade i političkog pograničnog komesara između Crne Gore i Turske, sa sjedištem u Andrijevici. Tu dužnost obavljao je do jeseni 1912. Godine 1908. premješten i postavljen za načelnika vojnog ministarstva, a potom za šefa štaba II divizije sa sjedištem u Podgorici. U Balkanskim ratovima komanduje Gornjovasojevićkom brigadom sa kojom postiže velike vojne uspjehe u oslobađanju Plava, Gusinja i Metohije. Sa svojom brigadom učestvovao i u borbama oko Skadra i njegovom zauzimanju 1913. Nosilac je medalje Obilića i nazivan *vitez od Brdanjolta.* U Prvom svjetskom ratu komandovao je Starosrbijanskim odredom sa kojim je držao front prema Albaniji. Uprkos protivljenju saveznika, na zahtjev crnogorske vlade, osvaja Skadar, juna 1915. U vladi Lazara Mijuškovića, obrazovanoj početkom 1916., izabran za ministra vojnog i na tom položaju ga zatiče kapitulacija Crne Gore. Zajedno sa ministrima Markom Radulovićem i Ristom Popovićem, činio je tzv. *krnju vladu* i ostao je u pokorenoj Crnoj Gori. Zbog informacija o pripremi ustanka u toku austrougarske okupacije Crne Gore, generalni guverner donosi odluku o interniranju Vešovića i lica za koje se sumnjalo da stoje sa njim u vezi. Prilikom pokušaja interniranja, Vešović u junu 1916., ubija jednog austrougarskog oficira i sa braćom, Pavićem i Novicom, bježi u šumu. Uslijedile su represalije okupatora, hapšenja i interniranja. Pored ostalih, u Kolašinu je obješen Vešovićev brat Vlajko, Savo Stožinić- Radulović, student prava i Mijat Redžić plemenski kapetan, a otac, žena i dvije ćerke su mu bili internirani. Brigadir Vešović se konačno predao poslije peticije Vasojevića koju su potpisali 11 sveštenika, 13 učitelja i 52 viđena građanina početkom 1918., poslije 17-tomjesečnog komitovanja. Vešović je bio interniran u Grac, odakle je premješten u Peštal, gdje ga je zatekla kapitulacija Austrougarske. Preko Praga i Zagreba, na putu za Crnu Goru, bio je uhapšen i zadržan u Slavonskom Brodu, dok se ne izglasaju odluke na Podgoričkoj skupštini. Kasnije je bio primljen u čin generala u vojsku KSHS i raspoređen na mjesto komandanta divizije u Skoplju. U junu 1919. je poslije šikaniranja i omalovažavanja, penzionisan. Po dolasku u Peć, marta 1919. spriječen mu je ulazak u Crnu Goru zbog sumnji da stoji u vezi sa pobunjenicima. Kada je u julu 1919. stigao sa familijom u Andrijevicu po odobrenju ministra vojnog KSHS, Nikola Pašić je zahtijevao od tadašnjeg predsjednika vlade, Stojana Protića, da se Vešović ukloni iz Crne Gore, jer se sumnjalo da on ima za sobom *polovinu Vasojevića.* Stavljen je pod policijski nadzor. U septembru 1919. ministar vojni, general Stevan Hadžić, naređuje da se Vešović prinudno sprovede u Beograd, gdje je stigao u pratnji majora Dimitrijevića, početkom oktobra. Već u

omanji nered ugušivaše sa krvlju stoga bijaše postao i strah za cijelu Metohiju i dio pogranične novouspostavljene Arbanije.

U Evropskom Ratu.

26. jula 1914. g. Crna Gora je objavila rat Austriji, i potom Njemačkoj i Turskoj. Odma poslije, objave rata dobio sam naređenje da se sa bater. krenem za Plevlja i stavim na raspoloženje onamošnjem komandantu brigade Brigadiru Luki Gojniću.

Baš ovih dana žena mi bijaše bolesna morao sam je onako bolesnu ostaviti kod kuma Luke Đ. Lekića u Peć, koji onda bijaše sreski kapetan.

Sa baterijom sam se krenuo preko Peći, Rožaja, Bijelog Polja i stigao u Plevlja, odakle sam se javio kom. Divizije koji bijaše na Boljaniće. Dobio sam naređenje da se odma krenem za Čelebiće.

U 2. sata poslije podne stigao sam na čelebiće[66] sa brigadijom i odma zauzeo položaj pošto naša vojska bijaše u borbi.

Naša vojska koja držaše Čelebiće raspolagaše samo sa dva stara topa gotovo bez ikakve važnosti, zato se mome dolasku pješadija jako obradovala, naročito poslije uspješne paljbe iste večeri. Neprijatelj također na ovim položajima raspolagaše samo sa dva brtska topa, koji bijahu smješteni na otvorenom položaju, poštu su već ranije bili poznali moć naše art. na Boljaniće, zato mije i izašlo za rukom da odma rasptrojim neprijatelj. bater. i prinudim je na ostupanje sa položaja. Prema izvještaju kojeg smo iste večeri dobili od seljaka koji noću prelazahu k nama, izviješteni smo, da su naši metci koji su pali u neprijat. bateriju ubili jednog oficira i nekoliko vojnika i da se baterija u najvećem neredu povukla.

Sjutra dan u svitanju neprijatelj je sa jakom snagom napao da povrati Čelebiće, koje naša vojska bijaše ranije zauzela. Borba bijaše jaka, neprijatelj je tučen sa jakom puščanom mitralješkom i topovskom vatrom i odbiven od naših položaja, odma iza podna naša je vojska po naređenju priješla u kontra napad, neprijatelj je prinuđen na ostupanje.

U ovom boju odlikovao se bat. pPoljski, či kom. bijaše Boško Bošković[67]. Odlikovao sam se i ja sa baterijom usled čega sam dobio pismenu pohvalu od Komandanta. Naša je vojska imala gubit; ali nepr. više.

---

novembru je bio prebačen u zatvor, u Sremsku Mitrovicu, zajedno sa sinom, poslije pokušaja bjekstva u Rumuniju, odnosno Rusiju. U istražnom zatvoru proveo 15 mjeseci, da bi na suđenju, održanom u februaru 1921., bio oslobođen kao nevin. Početkom 1921. se vratio u Crnu Goru, gdje se uključio u politički rad Crnogorske stranke, kao član njenog Glavnog odbora i poslanički kandidat. Umro je 1938. i sahranjen u Slavonskom Šamcu, u grobnicu muža svoje kćerke. Njegov sin Dušan odbio je inicijativu Vasojevića da se Radomirovi posmrtni ostaci prenesu u rodni kraj, zbog uvreda i poniženja koje je doživio njegov otac. Vidi: *Istorijski leksikon Crne Gore*, knj. 5, 1169.

[66] Transkripcija je ista kao u originalu.

[67] Bošković L. Boško (Polja, 1887 - Cer, 8. 11. 1924), rezervni pješadijski poručnik, inspektor Ministarstva unutrašnjih djela. Nižu gimnaziju i oficirsku školu završio na Cetinju. Poslije dobijanja čina potporučnika 1908. bio ađutant Poljskog bataljona i učitelj. Od 1914. komandant Poljskog bataljona, istakao se u boju na Glasincu. U junu 1916. interniran prvo na Mamulu, potom u *Bodogasonj* i na kraju u *Karlštajn*. Po završetku rata radio na ujedinjenju, organizaciji novih vlasti, bio na čelu vojnog komiteta pri Izvršnom narodnom odboru. Kao pristalica bezuslovnog ujedinjenja aktivno učestvovao u slama- nju Božićne pobune. Napustio vojnu službu poslije neuspjeha njegove misije u Beogradu da riješi oficirsko pitanje u Crnoj Gori. Ubrzo postavljen za okružnog načelnika u Kolašinu, inspektora Ministarstva unutrašnjih poslova za Crnu Goru. Posebno se istakao u suzbijanju komitskog pokreta u Rovcima. Te

I ako je neprijatelj odbiven sa uspjehom sa Čelebića, naša je vojska po naređenju morala napustiti Čelebiće iste večeri, usljed toga što je naša vojska na desnom krilu, a na frontu prema Čajnici pod pritiskom mnogo jačeg neprijatelja, napustila Čajnice i povukla se u pravcu Metaljke.

Usled gore navedenog napustili smo Čelebiće ostavljajući pune magazine hrane, odjeće, obuće i drugog ratnog materijala, koji je ovđen nađen pri zauzeću Čelebiću. Na žalost nije se imalo mogućnosti sve ovo evakuisati u pozadinu. Naša zaštitnica zapalila je veći dio ovih magazina i kasarna.

Sjutra dan poslije podne, dobio sam naređenje, da se sa baterijom krenem za Boljaniće, prema ovom naređenju morao sam se odma krenuti, noć mračna, gotovo se ne vidi ništa, putovi nepoznati, a bez pratnje od pješadije, za puštovođe sam uzeo neke seljake koji su nam poslije ponoći utekli u onoj pomrčini, vojnici i konji umorni, jer smo za cijelo vrijeme putovali usiljenim maršom. U samom svitanju priješao sam rij. Ćehotinu i stigao na Boljaniće i zauzeo već određeni položaj od komand. Čim sam zauzeo položaj neprijat. je već bio na Ćehotini u 10. min. vremena spasao sam se, da sa bater. ne panem ove noći u ruke neprijatelju. Kretanje ove noći bilo je strašno, kolona baterije bijaše se protegla, konji, a i vojnici pozapirali, 120. tovarnih konja od kojih pola bijaše već pozapiralo. Sreća je u tome, što se područna mi baterija sastojaše iz rekruta, mladih vojnika disciplinovanih, poslušnih i okretnih, a da vojska nebijaše ovakva, sigurno je da sam ove večeri izneznanja đe se nalazi neprijatelj pasti u njinim rukama.

Ovako usiljenim maršom morao sam se kretati usljed toga što cio ovaj odred imaše samo ovu jednu brzometnu bater. zato sam se uvijek morao naći onamo đe se predviđala veća opasnost od neprijatelja, to mije padalo vrlo teško s tim više što naša pješadija u opšteslabu je pažnju vodila o kretanju artiljer. zato i komand. bater. naročito brd. morali su uvijek biti uviđavni.

Kako neprijatelj prvog dana bijaše zauzeo Čajnice i krenuo se u pravcu Metaljke, a kako naša vojska koja je držala Metaljku nije se bila u stanju oduprijeti povukla se k Boljanićima.

Komand. ovog odreda t.j. Sandžaskog bijaše brigadir Luka Gojnić. Odred bijaše sastavljen iz Plevaljske i Bjelopoljske Brigade, obije ove dvije brigade bile su sastavljene od vojske iz novodobivenih krajeva, vojska ni najmanje hrabra, a još manje disciplinovana u opšte vojska slaba.

Ovom odredu bijahu dodijeljena samo nekoliko bataljona od stare Crnogor. vojske i to dva Vasojevićska, Andrijevački i Kraljski, dalje Poljski i JezeroŠaranski, dvije čete regruta i nekolika stara sporometna topa. Front koji ovaj odred držaše bijaše ogromne veličine.

Poslije pada Metaljke, komandant je dao naređenje, da se zauzmu položaji oko Boljanića i da se dadne odbrana Plevalja, jer se mislilo daće neprijatelj preko Boljanića nastupiti k Plevljima, do čim neprijatelj se javio dolinom Ćehotine neopažen i bez ikakva otpora marširaše k Plevljima. Naša vojska koja držaše položaje na Boljanićima morala je ostupiti jer se neprijatelj javio u bok.

---

poslove je obavljao bahato i surovo, sprovodeći teror prema političkim neistomišljenicima, te je protiv njega 1921. godine podnijeta interpelacija Narodnoj Skupštini. Ubijen 8. novembra 1924. od strane, crnogorskih komita u mjestu Ceru. Njegovo ubistvo je neosnovano pripisano Jusufu Mehonjiću, što je poslužilo njegovim pristalicama da izvrše osvetu, praveći *pokolj u Šahovićima* nad nedužnim muslimanskim življem. Sahranjen u Poljima kolašinskim.

Ja sam sa baterijom zauzeo položaj je Boljanićkom Visu, odakle sam otpočeo paljbu protiv neprijat. koji kolonom nastupaše k Plevljima, samo sa topovskom vatrom prinudio sam neprijatelja da se razvije u borbi.

Naša pješadija, naročito ova iz novodobivenih krajeva razišla se i dala u divljem bjegstvu, bez ikakva reda i naređenja.

Na ovom položaju đe bijah ja sa topovima samo bijaše ostalo nekoliko oficira čija se vojska bijaše razišla, borbu iz topova vodio sam sve dok je neprijatelj došao u neposrednoj blizini, nijesam htio ostupiti dajući uzaludan primjer našoj pješadiji nebili se povratio bar kogod, da se dadne neprijatelju otpor, jer ovaj položaj bijaše veoma podesan.

Ova borba bijaše strašna za mene i područnu mi bateriju, a veoma interesantna za svakog onog koji čujaše i viđaše, đe se vodi samo art. borba protiv neprijat. art. i pješadije. Ova je borba i ako nije imala uspjeha velikih, poslužila za veliku čast mene i područnim mi vojnicima, a blagodareći nekolicini od pješačkih oficira, koji su mi pomogli skupiti bater. sa položaja i povući je u dotičnoj šumi nijesam pao u ruke neprijatelja, koji bijaše nas obišao sa svih strana, ali koristeći se sa šumom izbjegao sam ropstvo.

Poslije 24. sata moga ostupanja sa baterijom, usamljen bez iđe pješadije, stigao sam na Jabuci, đe bijaše kom. odreda Brig. Gojnić sa nekoliko ofic. i ordonasa i sa jednim mitrolješkim odjeljenj. docnije su nam se od nekuda pridružila i dva Vasojevićska bat. Kralj. i Andrijevački, o ostaloj vojsci nije se znalo ništa, niti je komandant odreda sa njima imao veze, niti znao đe se nalazli.

Ostupali smo i lutali po planinam i šumama sve dok je stigla pomoć iz St. Crne Gore i Metohije. Iz St. Crne Gore došao je Janko Vukotić sa nekoliko vojske, a iz Metohije brigadir Milo Matanović sa rekrutima.

Gore rečeni događaji odigravali su se početkom avgusta.

Neprijatelj se nije dugo zadržao u Plevljima i na zauzetim položajima, ostupio je u pravcu Drine.

Naša je vojska zauzela Plevlja i uputila se k Drini, do rij. Drine došli smo bez velikog otpora, neprijatelj je dao jednu omanju odbranu na Kazara, ali je i odatle proćeran te tako smo zauzeli položaje obalom Drine.

Ovaj Crnogorski odred koji operisaše Sandžakom dobio je naziv „Sančačka Vojska" a njen komandant bijaše serdar Janko Vukotić[68].

Na Drini smo se zadržali nekoliko dana, vodila se samo art. borba. Ja sam sa baterijom zauzeo položaje prema Goraždi imao sam zadaću tući Goraždu i neprijatelj. artiljeriju koja bijaše smještena više Goražde i lijevo od nje. Goraždu i neprijat. artilj. art. tukao sam za nekoliko dana sa uspjehom, uspio sam za ovo vrijeme uništiti jedan neprijat. top i jedno mitralješko Odjelj.

Između Goražde i Ustiprače, naša je vojska uspjela prijeći Drinu, iste večeri priješao je veći dio naših trupa Drinu, zauzeli smo Goraždu, potoom Rogaticu Sokolac do Romanije pl.

Na lijevom krilu Sandžačkog odreda bio je Crnogor. odred pod komandom Divizijara Mitra Martinovića[69], koji bijaše posio položaje prema Sarajevu, a na desnom krilu bijaše Srbijanska vojska, koja držaše položaje usporedne Sandžačkoj vojsci.

[68] O Janku Vukotiću vidi fusnotu broj 62.

[69] O Mitru Martinoviću vidi fusnotu broj 58.

Ovi su položaji držati za nekoliko dana, a bez velikih borba na frontovima svih tri odreda. Oktombra naša je vojska morala napustiti Romaniju i sve ranije položaje i povući se na Glasinac, usled toga što je neprijatelj uspio potisnuti Srbijansku vojsku koja držaše položaje na desnom krilu Sandžačke vojske.

Glavna snaga naše vojske t.j. Sandžačke, zauzela je položaje na ivicama Glasinačkog polja i odpočela se utvrđivati.

Ja sam sa baterijom zauzeo položaj na Mlađu, na samoj prednjoj linije između Uskočkog bat. i Vasojevićske brigade, neprijatelj nije nam dao vremena utvrditi se.

Oktombra noću priblizio se do naših položaja a u svitanju izvršio je napad, neprijatelj je izvršio napad na svim položajima naše vojske, ali glavni napad bijaše uperen na Mlađu, jer sa padom ovih položaja na Mlađu padahu i ostali desno i lijevo.

Neprijat. napad bijaše žestok, noću bijaše uspio privući svoje trupe u neposrednoj blizini naših položaja, prvi metak topovski bio mije na 800. met. ostojanja i to protiv druge neprijat. linije, a prva bijaše već stigla do samih naših položaja i odpočela vršiti juriš. Neprijatelj je dočekan sa jakom vatrom, puščanom, topovskom i mitralješkom, borba bijaše žestoka, neprijat. artiljerija tučaše našu pozadinu, jer prednje naše položaje nije mogla usljed svoje pješadije koju je izčekivala da zauzme na juriš naše položaje.

Ova krvava borba trajala je do 2. sata poslije podne, do kad je naša vojska izvršila kontra juriš, neprijatelj je slomjen i da se u bjegstvo gonjen od naše vojske do noći, neprijatelj je ostupio u pravcu Žgljebova.

No iste noći naša se vojska morala povući na svojim ranim položajima usljed neuspjeha Srbij. trupa u svom pracu, a na desnom našem krilu.

Neprijatelj je ovog dana imao mnogo mrtvih, ranjenih i zarobjenih, a i naša je vojska imala gubitaka naročito bat. Uskočki, koji je junački izvršio kontra juriš na neprijatelja.

Ja sam sa baterijom ovog dana mnogo koristi doprinio našoj pješadije koja je izvršila kontrajuriš i imao sam prilično gubitaka.

Neprijatelj je ponovo napao sa još jačom snagom na naše položaje, borba je bila strašna, neprijatelj je uvijek odbivat, glavni napad neprijatelj ponovo bijaše uperio na položajima Mlađa, borba je bila i danu i noću, topovska mi municija bijaše već gotovo mankala, naša je vojska dobila naređenje da ponovo izvrši kontra juriš, ispred same noći izvršen je kontra juriš u ovom jurišu učestvovao sam i ja sa tobdžijama, jer nam bijaše mankala topovska municija ovom prilikom sam i ranjen[70].

Neprijatelj je potisnut sa velikim gubitci i izgubivši nadu na uspjeh u pravcu Mlađa đe je za nekolika dana vršio glavni napad, toje izmijenio pravac napada i napao na lijevo krilo naše vojske u pravcu Kolašinske brigade koja držaše položaje lijevo od Glasinačkog Polja.

Neprijatelj poslije žestoke borbe uspio je potisnuti Kolašinsku Brigadu i javiti nam se u lijevi bok, usljed čega su Sandžačka vojska, kao i odredi na desnom i lijevom krilu morali napustiti Glasinac i povući se u pravcu Drine.

Borba na Glasincu trajala je za dana i noći tj. Od....... do .....[71] ova je borba bila između nejčuvenih i najkrvavih boraba u Crnogorsko-Austrinskom ratu, neprijatelj je imao mnogo gubitaka, a i naša je vojska ostavila puno posijanih grobova po „Glasinačkom polju“.

[70] Podvučeno u originalu.

[71] Nečitko.

Komandant Divizije koja je držala položaje Mlađa bijaše brigadir Luka Gojnić, a kako je Gojnić uoči same bitke pao sa konja i slomio nogu, to ga je zamijenio brigadir Milo Matanović[72], koji je za cijelo ovo vrijeme bio kom. ove divizije, ova je divizija izdržala najveće borbe i najuspješnije na Glasincu. Ja sam se sa područnom mi baterijom istakao, usled čega sam i dobio pohvalu, naročito je pješadiji palo u oku hrabrost mojih tobdžija i uspješnost topovske vatre, zato smo imali veliko poštovanje od cijele vojske i oficira.

Na Drini.

Pošto je naša vojska napustila Glasinac povukla sa Drine, na onim istim položajima koje smo držali prije prelaska Drine. Naša je vojska sa sobom dovela prilični broj stoke za ishranu.

Na položajima na Drini naša je vojska trajala dugo vremena, jakih borba nije bilo samo prepucavanje preko Drine. Sa ovih položaja često su naše izvidnice prolazile preko Drine čak do Glasinca i Romanije, radi ispitivanja neprijatelj. snaga.

Sa baterijom držao sam položaj prema Goraždi, docnije prema ustiprači, stalno smo bili na oprezi da neprijatelj ne uspije na kom bilo mjestu prijeći Drinu, ali neprijatelj na ovom frontu nije nijedan pokušaj učinjen.

Ovoliko dugo trajanje na jednom mjestu postalo je bilo veoma dosadno.

1915. g. neprijatelj je priješao Drinu na Višegradu, neprijatelj je sa većim snagama odpočeo ofanzivu i odpočele su jake borbe.

Oktombra dobio sam naređenje da se sa baterijom krenem preko Lima za Suhu Goru, đe neprijatelj bijaše prieša Drinu i odpočeo nastupati.

Neprijatelj sa jakim snagama bijaše počeo nastupati k Suhoj Gori, Vikri i Vardi i ostalim drugim položajima.

Naša vojska koja držaše ove položaje sa uspjehom je za nekoliko dana odbijala neprijateljske napade, borbe su bile velike, a naročito 18 i 19. oktombra, kad je naša vojska izvršila kontra napad i potisnuvši neprijatelja zarobila: 4 brd. brz. topa, 1. mitraljez. do 300. vojnika i nekoliko oficira.

Ova je borba bila jedna između najčuvenih i najuspješnih bora ovoga rata.

Komandant ove Divizije koja je ovom prilikom okazala uspjeh na položajima varde i Suhe Gore i koja je slomivši neprijatelja oduzela mu ovaj ratni plijen, bijaše Milo Matanović brigadir.

Ja sam se sa baterijom i ovom prikom odlikovao kao i ranije, zato sam ovih dana predložen za unapređenje u činu Komandira i za odlikovanje Obilića Medaljom.

Po svršetku ove borbe, na topovima sa kojima sam ja komandovao municija bijaše na mankanje, ostalo nam bijaše vrlo malo metaka. Ja sam naimenovat

[72] Matanović Milo (Cetinje, 1871-1955) - brigadir, ministar vojni u vladi Andrije Radovića i predsjednik treće crnogorske vlade u egzilu(4.1.1917-29.5.1917). Završio vojne škole u Rusiji i unapređen za potporunika ruske vojske 1898. Iste godine stupio u crnogorsku vojsku u činu poručnika. U Balkanskom ratu komandovao prethodnicom Istočnog odreda, dok je u Prvom svjetskom ratu komandovao I sandžačkom i Limskom divizijom. Našavši se u egzilu, prihvatio se mjesta predsjednika vlade. To mjesto je pokrivao manje od pola godine i obično se,kao jedini uspjeh njegove vlade, ubraja ponovno izlaženje *Glasa Crnogorca*. Napustio crnogorsku emigraciju odmah poslije odluka Podgorike skupštine, vratio se u zemlju i bio primljen u jugoslovensku vojsku 1919. sa nižim činom. Penzionisan kao pukovnik 1923. godine.

za komandanta art. Kosovskog Odreda i pošao sam u štabu odreda, a na topovima ostao je kapetan Radosav Džaković.

Komandant Kosovskog odreda bijaše brigad. L. Gojnić. Naš je odred održao još neke borbe zadržajući neprijatelj. prodiranje, ali usljed sloma Srbijanske vojske, odaslate su Srbijanskoj vojsci dvije naše brigade u pomoć, t.j. Lovćenska brigada i Kučko-Bratonoška, tj. osim „Javorskog odreda", koji pod kom. Petra Martinovića bijaše ranije odputovao u Srb. granici.

Ostupanje u unutrašnjost i Opšta rezerva

Usljed sloma podpunog Srbijanske vojske, morala je istupiti i našao vojska koja držaše položaje prema Višegradu i rijeci Drini.

Naše trupe koje su bile odaslate u pomoć Srbijanskoj vojsci, štiteći ostupnicu Srbij. vojske vođahu ogorčene borbe u pravcu Javora.

Naš je odred dobio naređenje da ostupa za unutrašnjost Crne Gore, zato smo ostupali preko Sjenice, Prijepolja, Bijelog polja, Mojkovca, za Kolašin a odatle za Danilov-grad, jer naš odred bijaše određenim za Opštu Crnogor. Rezervu.

Na Danilovom-Gradu, zadržali smo se samo nekoliko dana.

Decembra odred je dobio naređenje da se krene za Lovćen,

Stigli smo na Cetinje, a odatle od putovali za Lovćen, kad smo stigli na Lovćen već ne postojaše „Lovćenskog odreda" Kuk i svi prednji položaji pali, naša vojska ostupa u neredu i strašna demoralizacija nadvladala, naša artiljerija sve bombardovata i oštećena, Lijevo krilna kolona Lovćenskog odreda napustila položaje i razišli se kućama (Crmn. brigada) njen komandant Ivo Đurović[73] sa nekoliko oficira i ordonansa došao na Lovćen; reštvo vojske Lovćenskog odreda sakupilo su u onoj Kotlini na Presjeci. Ovom prilikom naimevan je za komandanta Lovćenskog odreda Brigadir L. Gojnić, sa zadatkom da dade potonju odbranu Lovćena na Presjeci. Položaje na Presjeci zauzela je Kučko-Bratonoška Brigada i Riječko Lešanska, a na lijevom Krilu bijaše Zetska brigada.

Na Presjeci se nijesmo dugo zadržali niti smo sačekali neprijatelja dobili smo naređenje, da ostupamo u pravcu Cetinja. Prije no smo stigli na Cetinje, Cetinje bijaše okićeno bijelim zastavama i nekoliko viđenih ljudi na čelo Mitropolitom Banom Mitrofanom[74] spremahu se da izađu u susret Austrijanskoj vojsci do Bajica.

---

[73] O Ivu Đuroviću vidi fusnotu broj 51.

[74] Mitrofan Ban (Grbalj 1841 - Cetinje1920), mitropolit crnogorski. Školovao se u privatnim parohijskim i manastirskim školama u Boki Kotorskoj. Zamonašio se 1866. godine u manastiru Savini. Za nastojatelja manastira Podlastve postavljen je 1867, da bi 1870. godine bio proizveden za igumana manastira Morače. Postao je arhimandrit 1877. godine i u to vrijeme se isticao u borbi sa Osmanlijama. U svojstvu arhimandrita bio je administrator Crnogorske mitropolije, a takođe i Zahumsko- raške eparhije. Izabran je 1884. za crnogorskog mitropolita, a hirotonisan je 1885. u Petrogradu. O tome je obavijestio pismom Vaseljenskog patrijarha Joakima II, u kojem se kaže: *Mi smo se iz Rusije povratili i u ime Božije zauzeli smo svetu katedru Mitropolije autokefalne crkve u bogoštićenom Knjaževstvu Crnogorskom na koju smo i DuhomSvetijem i pozvati*. Mitropolit Mitrofan je ostao prepoznatljiv po mnogobrojnim reformama izvedenim u Crnogorskoj pravoslavnoj crkvi: inicirao je rad na crkvenom zakonodavstvu, organizovao duhovne sudove, obezbijedio sveštenicima uredno primanje materijalnih prinadležnosti, naredio sveštenicima da svoja narodna odijela zamijene crkvenim mantijama, djelovao na podizanju prosvjetnog i duhovnog nivoa crnogorskog naroda. Odlikovao se i kreativnim radom i napisao je nekoliko zapaženih djela: *Besjede, Kratkicrkveni ustav, Pomoćno uputstvo pri ispovijesti i Sedam tajni Novog Zavjeta*. Vidi više: *Istorijski leksikon Crne Gore* , knj.4,887

Naša je vojska i Cetinje napustila, a zauzela položaje visovima i brežuljcima oko Belvedera desno i lijevo, ni na ovim položajima nije davata odbrana, dobili smo naređenje za ostupanje, ostupili smo do Hana Mašanovića, đe smo i dali malu odbranu, a odatle ostupili smo na Krnjičke Kamenice zauzeli smo onamošnje položaje, jer bijahu nade, da će se potonja brana dati na „Carevom Lazu". Neprijatelj već bijaše ušao u Crmnici, sa Vir-pazarom bijaše prekidena telegrafska i telefonska veza.

..... Odpočeli su pregovori sa Austrijom o miru, Kralj je napustio Podgoricu i odputovao za Skadar[75]. U Crnogorskoj vojsci svuda nastao nered i glad, jer naša vojska potonjih mjeseci ishranjivaše se samo sa onim što mu od kuće šćaše doći.

Ranije od ovoga zavladao bijaše nered i među Srbijanskom vojskom, jedna poveća jedinica Srbijanaca bijaše se uputila, da probije front Crnog. vojske i da se preda neprijatelju, sa ovom srbijanskom jedinicom naše trupe na frontu morale su se tući tek da ih ne puste da uteku neprijatelju. Uopšte nastao veliki nered i demoralizacija.

Neprijatelj već prodiru k Baru, Arbanasi se okuražili i odpočeli napadati naše trupe koje bijahu kroz sjeverni dio Albanije.

Srbijanska vojska pod zaštitom Crnogor. vojske ostupila mirno k Moru, a Crnogorska vojska blagodareći neumjetnosti naše vlade ostala je u ropstvo, nemajući

[75] Iz Crne Gore su na put pun neizvjesnosti, poput srbijanskog kralja Petra i belgijskog kralja Alberta, krenuli članovi dinastije Petrovića, kralj Nikola i predsjednik vlade Lazar Mijušković na savezničku teritoriju iz Podgorice 6/19. januara 1916. godine u dvije grupe. Preko Skadra, Medove, Drača, Brindizija, Rima, kralj je sa svojom pratnjom, u kojoj su još bili njegov sin Petar i nekoliko ljudi bliskih dvoru (Petar Plamenac, braća Popovići), stigao u Brindizi 22. januara, gdje ih je sačekao Lazar Mijušković i nekoliko ministara koji su prispjeli dan ranije, potom su, poslije kratkog zadržavanja u Rimu, nastavili za Francusku. Prethodno je i kraljica Milena sa Ksenijom i Vjerom krenula na neizvjestan put. U Lionu su se sastali 23. januara 1916. godine. Sjedište crnogorskog dvora u egzilu bilo je u Lionu u hotelu *Grand*, a potom od početka marta 1916. godine u starom dvorcu Merinjak kod Bordoa, koji je Francuska bila odredila za sjedište kralja Nikole i njegove vlade. Odatle su se dvor i vlada 1. jula 1916. preselili u Viši, gdje se dvor smjestio u vilu *Mažestik*, svita u hotel *Astorija*, dok je vlada ostala u Bordou. Poslije kraćeg boravka u Višiju (do 20. jula), potom u Parizu (hotel *Meris*, gdje će kralj često odsjedati), i poslije povrataka iz Poa (mjesto ispod Pirinejskih Alpa, gdje će više puta odlaziti sa ženom i kćerkama), u novembru 1916. godine konačno su se kralj i vlada skrasili u Nejiu kod Pariza (Neuilly sur Siene rue Ancelle 9 et 4). Tu se nalazio dvor, jedna vila, kuća blizu dvora za perjanike i malo dalje kuća u kojoj su smještena ministarstva po preseljenju iz Bordoa.

U februaru 1916. godine crnogorski zvanični krugovi operisali su ciframa od oko 300 izbjeglih činovnika sa porodicama, sa oko 100 studenata i oko 1500 izbjeglica koji su se našli u egzilu. Istovremeno je kraljeva porodica sa pratnjom brojala 39 osoba.

U maju 1920. godine kralj Nikola se sa porodicom (kraljicom Milenom i kćerkama Ksenijom i Vjerom) seli u Kan i kasnije u Kap d'Antib na Azurnoj obali. U Nejiu je bilo formalno sjedište vlade do aprila 1921. godine, iako se tamo, osim dr Pera Šoća i pojedinih činovnika, od maja 1920. godine nijesu nalazili drugi ministri. Plamenac je svoj boravak u Rimu u zgradi crnogorskog konzulata (Via Volturno 7) nastojao prikazivati *privremenim*, a od aprila 1921. godine kao sjedište Kraljevske vlade predstavljan je Sanremo iako je formalno sjedište bilo u crnogorskom konzulatu u Rimu, koji se avgusta 1922. preselio na drugu lokaciju (XX Settembre 26). Prestolonasljednik Danilo je sa ženom stanovao u Kap Martinu na Azurnoj obali, gdje mu je za ordonans oficira bio dodijeljen potporučnik Pavle Matanović, da bi u aprilu 1919. godine bio u Sanremu, dok je drugi sin Petar često mijenjao mjesta boravka i nalazio se najviše u Italiji a za ordonans oficira imao potporučnika Iva Radonjića. U toku rata i kasnije se u emigraciji u Švajcarskoj nalazila i kraljeva kćerka Ana i zet Franc Batemberg, kao njemački emigranti, da bi poslije Oktobarske revolucije u emigraciju prispjeli i njegova ćerka Milica i zet Petar Nikolajević Romanov. Oni su iz Petrograda izbjegli na Krim, pa potom pred ofanzivom Crvene armije preko Carigrada u Italiju, u Đenovu, gdje su, prema svjedočenju savremenika, živjeli u velikoj oskudici. Vidi više: Šerbo Rastoder, *Crna Gora u egzilu,* I-II, Podgorica 2004, 44-95.

vremena ostupiti za Skadar, jer neprijatelj već bez ikakva otpora prodiraše k bojani, a sa ove druge strane obunili se Arbanasi, tako da naša vojska nije mogla ostupiti.

.... ja sam sa brigadirom Gojnićem došao u Podgorici, tu smo našli i našu vladu koja je saopštila vojsci i narodu da bude svak miran, i da se vlada riješila ostati u zemlji, vlada svakome savjetovaše da ostane kod svoje kuće.

Ja sam se riješio sa BrigadiromGojnićem i sa još nekoliko oficira poći za Skadar, a odatle na strani, zato smo iste noći pošli za Plavnicu, a odatle za Skadar, samnom bijaše i moj najmlađi brat Petar.

Kad smo stigli u Skadar, ja sam se sa bratom zadržao na vaporu[76] sa nekim našim vojnicima koje smo ispitivali o našim domaćim, jer za vrijeme cijelog rata nijesmo ništa o našim domaćim razumjeli. Ovo malo zadocnjenje učinilo je te sam se razdvojio od Gojnića i odocnio moj polazak za Medovo.

Neprijatelj već bijaše zauzeo Taraboš i počeo prelaziti rij. Bojanu. Crnogor. komanda iz Skadra i svi oficiri ostali u Skadru i kreću za Podgoricu, ja sam se sa mojim bratom Petrom vratio opet natrag za Podgoricu, đe smo bili nekoliko dana, a odatle pošli našoj kući u Krnjice.

Ovo je u sasvim kratkim crtama doživljaj u Evropskom ratu. Ako budem imao vremena popuniću ga.

25. decembra 1923. g.
Bari (Italija). Marko Vučeraković

Produženje iz familj. života, za vrijeme okupacije Crne Gore od strane Austrije.

Januara 1916. g. došao sam sa svojim bratom Petrom svojoj kući u Krnjice, familiju koju ne bijah za cijelo vrijeme rata gledao našao sam živu, ali najstarijeg brata Labuda u postelji, boljestna od opasne i neizlječive bolijesti „turbekuloze kičmenog stuba“ koja bolest bijaše nastupila od rana koje bijaše u ratu dobio. Bolijest našeg brata Labuda davala je cijeloj našoj familiji veliku brigu, s tim više što je bolijest neizlječiva, a sa njegovom ženom Mašom nije se slagao nijedan od moje braće pa ni ja, zato što bijaše velika raskošnica i u opšte slaba i po sve opasna žena. Osim briga koje mi zadavaše bolijest moga brata Labuda, ja sam moralno stradao i od pritiska Austrijanaca, koji nečovječanski bijahu odpočeli postupati prema našem narodu.

Ranije zadovoljstvo koje sam imao u familiji sada je nestalo, bolijest familije, pritisak Austrijanaca, glad u narodu koja bijaše odpočela nastupati, davahu mi veliku brigu, jer viđah očiglednu propast u opšte.

Austrijanska postaja bijaše smještena u Donje Krnjice u našoj Osnovnoj školi, udaljena od naše kuće za 10. minuta, najstari u postaji bijaše fak majstor Baković, on kao i svi njegovi žandarmi bijahu Hrvati i Bosanci, i ako neprijatelji ja sam od njih kao Slovena očekivao, mirno, uljudno i sažaljivo postupanje prema narodu, do čim nije tako bilo, oni su prema narodu uzeli krvnički i nečovječanski stav.

Kod siromašnijeg naroda već bijaše nastupila glad, životne namirnice u cijeloj Crnoj Gori bijahu odavno mankale i ko imaše novaca nemogaše naći na pazarima da kupi žita, po selima mogaše se naći da se kupi po malo žita, ali to u zlatnom novcu, a zlatnog novca, kod našeg seljaštva bijaše vrlo malo.

Austriske vlasti odpočele su dijeliti narodu trebovanje, ali to trebovanje bijaše veoma mizerno, u narodu je nastao glad prvih dana po dolasku Austrije.

[76] Brod.

Usljed teških oskudica i gladi, koja u narodu bijaše nadvladana, Austrijanske postaje dobile su puno špijuna i agenata, ovi špijuni i agenti ne tražahu veliku platu, dovolno bijaše dati nekolika kilogr. žita, da špijuni i agenti sa puno izvještaja stignu u postaji. Usljed ovoga i najpošteni ljudi bijahu izloženi propašću.

Ja sam se tome strašno protivio, u oči austrijanaca i samog naroda, govorio sam narodu, da je bolje umrijeti no biti špijun na štetu i propast svoje braće.

Moje ovakvo držanje izazvalo je mržnju austr. postaje prema mene i mržnju špijuna, i jedna i druga strana vrebali su priliku, da mene ili kojeg od moje braće ma ušto bilo uhvate i tim da se od mene kurtališu[77].

Nije moglo proći ni 10. dana razmaka, a da u našoj kući ne dođe žandarmerija i učini premetačinu, tražeći oružje, bombe i municiju, za koje su špijuni bili dokazali da se kod nas nalazi. Svi napori Austrijske policije i njenih špijuna ostali su bez uspjeha, jer i ako imađasmo oružje, bombe i municiju, za koju su oni tačno znali, mi smo sve to bili vješto sakrili, da se nikada nije moglo pronaći.

Mržnja špijuna prema meni uveličala se i sa tim, što mi Kraje Komandant, na mojoj molbi bijaše izdao poveću količinu životnih namirnica za familiju i to po vrlo jeftinoj cijeni, ovi špijuni ne bijahu u stanju do toga doći, zato i veća mrzav prema meni i mojoj braći.

Ja sam uvidio, da mi se nije moguće održati u Krnjice, navali Austrijske policije i njenih špijuna, koje sam ja bez obzira na posljedice strašno mrzio, a za koju su mrzav oni znali, zato sam svakog dana očekivao da budem internirat.

No kako moj najstari brat Labud bijaše veoma bolestan na smrti, a kako se sa njegovom ženom Mašom ne slagaše nijedan od moje braće, to sam sa odobrenjem braće ubrzao podijeliti se od brata Labuda, kako bih dok je on živ i dok sam ja kući napisao pismeni Ugovor o podjeli i sa tim spasao našu imovinu od[78] propasti koja bi mogla nastupiti poslije moje internacije i njegove smrti. Podjela je učinjena i Ugovor podpisat iz straha Labudove žene Maše.

Ova dioba jako me dirnula i danas me tišti, a tištiće me i do moje smrti, jer naš najstari brat Labud zasluživao je svako poštovanje svoje braće.

Podjela nije učinjena iz koristoljublja, već iz čistog straha od njegove žene Maše, da nas ona poslije smrti Labudove ne bi upropastila i kompromitovala.

Mržnja austrijanaca prema mene rasla je, špijuni i agenti svakodnevno rasćahu, a odpočela im se bijaše pridruživati naša snaha Maša.

Maja 1916. g. pošao sam poslom u Zeti i Podgorici, a baš tih dana đeneral Vešović[79] bijaše ubio jednog Austr. oficira i izbjegao u šumi, to je mojim neprijateljima, a špijunima austriskim dobro došlo, pohitail su me optužiti da sam imao vezu sa Vešovićem i da imam izvjesnu količinu oružja i municije itd.

Na osnovu gore rečene optužbe naređeno je policiji dotičnih postaja da dođu u Krnjice, da me po dolasku iz Podgorice uhvate i sprovedu u Baru Krajs. Komandi, a potom da učine najenergičniju premetačinu. Iz Podgorice sam se vratio noću, a iste noći pošao sam sa jednim bratom i jednim rođakom za Krajinu.

Izviještena policija o mom dolasku, to je prije svanuća pojurila i blokirala mi kuću, kad u kući nijesu našli mene, oni su još više posujmali, brata Blaža koji je bio kod kuće odveli su u zatvor, učinjeli su premetačinu kuće i pretražili svuda oko kuće po zgradama i okolini. Municija i nekolike puške koje smo imali bili smo zakopali u

---

[77] Oslobode, uklone silom.

[78] Dopisano iznad -***eventualne***

[79] O Radomiru Vešoviću vidi fusnotu broj 65.

uljaniku pomeđu pčela, a tri levorvera nekolike bombe i nekoliko drugog eksploziva (makarata) kojeg smo upotrebljivali za lovljenje ribe u Skadar. Jezeru, bili smo smjestili u jednom ulištu (košnici), jedno najviše ulište koje je bilo bili smo tako uredili, ozdo do pola njega bila je pčela, a od pola njega do zaklopa bili smo stavili one levorvere, bombe i eksploziv. Računali smo da se ovo nikada ne može pronaći. Policija je posujmala da ima nešto u uljaniku, ali kad su u nj ušli pojedu ih pčele i tako napuste uljanik. Srećom i ova im je premetačina pošla uzalud nijesu ništa mogli pronaći.

Policija se ovog dana nije udaljavala od naše kuće ni od našeg pristaništa, jer su čekali moj dolazak, nijedan član naše familije nije se smio udaliti od kuće. Moja familija znala je namjere policije, a znala je, da ja i moj brat koga oni čekaju imamo levorvere sa sobom i nekoliko eksploziva koje smo bili sa sobom odnijeli radi lovljenja ribe. Moja žena Jelena uspjela je ispred same noći umaći policiji i doći na takozvano mjesto „pod Valostun" to je mjesto na obali Skadar. Jezera, kuda mi po povratku iz Krajine moramo proći. Ja sam se kući vraćao oko 10. sati uveče, kad smo čunom došli na onom mjestu đe nas je moja žena čekala, čuli smo ženski glas đe nas viče da pođemo onamo, kad smo pristali pri obali, začudio nas je Jelenin dolazak, ona nas drhtućim glasom o svemu izvještava i odma se vraća kući.

Pošto smo o svemu izviješteni lako nam se bilo upravljati, levorvere i onaj eksploziv izbacili smo na obali i sakrili, izbacili smo također i onu ribu koju bijasmo sa Makaritom ulovili, jer sa sobom nijesmo je mogli nosiiti pošto nijesmo imali nikakvih lovačkih sprava kod nas, produžili smo dalje i došli na pristanište pod našom kućom, ali smo već znali da nas onamo čeka policija.

Čim smo pristali na obali, začula se vika sa svih strana „Alt" „Alt"[80], a potom „Ruke u vis". Ovo nas ni najmanje nije uznemirilo, ravnodušno smo priješli premetačinu nad nama i našim čunom. Oni su postali jako iznenađeni kad nijesu kod nas našli ništa.

Brat mi i rođak oslobođeni su, a ja sam sa njima morao poći kod njihovog šefa u postaji. Kad sam došao u postaji našao sam šefa postaje Stojana Bakovića Hrvata, koji već bijaše izviješten o dolasku moje žene u susret.

Razgovarali smo do 2. sata poslije ponoći, cio njegov razgovor bijaše o Vešoviću i oružju i municiji koju imam ja, kao i ostali plemenici, sve sam mu to pobijao i finim uljudnim načinom pozvao ga kao Slovena, da prema narodu imade sažaljenje, ali to na njega ni najmanje ne uplivisaše, gori protivnik prema narodu bijaše od Madžara.

U 2 ½ sata poslije ponoći trebalo je spavati, ja se spremam, da se sa njim pozdravim i da idem kući, dok on govori: „Gospod. Majore vi noćas ne možete kući, poziva vas Krajs. Komandant, sjutra morate ići u Baru".

Ni ovo me ni najmanje nije iznenadilo, noćio sam ovđe u postaji, a sjutra ujutro rano spremamo se za put.

Izlazim pred stan, nalazim postrojene šest žandarma, a pred njima stoji njihov starješina, musliman iz Bosne, sa crvenim fesom na glavi. Ovaj njihov starešina okreće se k mene i sa visokim komandajućim glasom govori mi: „Gospodine Majore, imam naređenje da vas predam komandi u Baru, zato vam naređujem da budete mirni pri putovanju, ako budete pokušali bjegstvo, ili se i jedan korak udalili sa puta bićete strijeljani". Komanda ovoga Cukevira, jako me nervirala i iznenadila, podrugljivo odgovorio sam: „Ja sam nevin i kao takav ne trebam bježati, niti se bojati strijeljanja", Cukovir komanduje „Naprijed". On i još dvojica predamnom, a četvorica pozadi.

[80] Halt-stoj.

Išli smo planinom razgovarajući, dvojica od njih bijahu Madžari, ostali su Hrvati i Bosanci, pitam ih o uzroku ovakvog postupka prema meni, ali mi sa velikom rezervom odgovaraju, kažu mi samo toliko da sam optužen i da se po njinom mišljenju neću više vraćati kući, već daću biti interniran, ili zatvoren, uzaludno sam se mučio da od njih doznam kome je optužio.

U 4. sata poslije podne stigli smo u Baru, nemoguće mije opisati koliko mije na mom srcu padalo teško, kad me sprovode kroz Bar, đe me svak poznaje, gledaše narod sačuđenjem, jer samo sprovođenje, daje misliti da sam učinio nekakav veliki zločin.

Došli smo i ušli u komandu, Cukovir je predao pismo sa kojim se ja sprovodim komandi, poslije nekoliko minuta zovu me, ulazim u kancelariju, za astalom sjedi jedan mlad čovjek u civilnoj robi, za koga sam docnije doznao da je Hrvat, a šef cjelokupne policije u Oblasti. „Jeste li vi major Vučeraković“? govori on na Hrvat. jeziku. „Jesam“.

„Vi ste optuženi da imate jednu povišu količinu oružja i municije, kao i raznog eksplozivnog materijala đe vam je to“.? Odgovaram, da nemamo toga oružja, da smo to imali ranije, ali da je to dolaskom Austrinske vojske nestalo, razgrabljeno i predato vlastima, a da je optužba posve neistinita.

„Da, Da, neistina, a mi imamo sigurnih izvještaja, da vi sve to imate sakriveno, ja vas pozivam, da to predate vlastima, a zato nećete biti zuimati na odgovornost, ne priznateli docnije kad se to pronađe bićete strijeljani“. Ja mu odgovorim: „Nemam ičega od toga, nemam šta da priznam, ne osjećam se ni najmanje krivim, postupak Vaših vlasti prema mene nije ni najmanje časan niti odgovara ugledu Austro-ugarske monarhije. Mi smo u toku rata u našem ropstvu imali Vaših oficira, čuvali smo njihovu čast i auktoritet, bili smo siromašni naša je vojska i oficiri oskudijevala u životnim namirnicama, a Vaši oficiri u našem ropstvu niučemu nijesu oskudijevali.

Dalje, opisujući postupak prema mene, izložio sam mu pravu i istinitu sliku onih Crnogoraca koji su se špijunaže radi stavili Austrijancima na raspoloženje da su ovi na to primorani glađu, te da za pet kilogr. žita može i najpošteni čovjek postradati kod vlasti.

Govorio sam dugo i drsko, i pred mojim govorom i razlozima u velikome se izmijenio ovaj gospodin. On mene i dalje govori: „Vi ste optuženi da ste imali vezu sa Vešovićem, da ste namjeravali podići ustanak protiv okupacionih vlasti i t. d. i da ste vi lično namjeravali sa vašim rođacima bombardovati našu postaju u vašem mjestu.“ Ja sam sve ovo pobijao, govoreći da je to za nekolika kilogr. žita sve izmišljeno. Govorili smo dugo i na kraju počeo je samnom prijateljski razgovarati kazao mi je, da usled slučaja Vešovića, svi Crnogorski oficiri biće internirati. Oslobođen sam kao nevin, ali mi nije htio kazati onoga ko me je optućio, uputio me na fakmajstora u Krnjice da mi on to kaže.

Iste večeri sa istim žandarima krenuo sam natrag do Šestana đe smo noćili, a odatle došli smo u Krnjice, ovi žandarmi koji samnom putovahu, pri povratku iz Bara bijahu mnogo drugčiji, imahu prema mene i poštovanja i povjerenja, kazali su mi po imenično sve špijune u Krnjice, među kojima kažu da je najglavniji Kapetan Niko Jovović.

Ova izmjena žandarma prema meni morala je poteći od njihovog glavnog šefa iz Bara.

Špijune koji bijahu u Krnjice ja sam i ranije znao, ali sam teško mogao vjerovati za Kapet. Nika Jovovića, s tim više što sam istog ja vjenčao i krstio mu svu đecu, ali po mom povratku iz Bara uvjerio sam se o tome.

Pošto sam odveden u Baru, šef postaje i njegovi špijuni bili su uvjernja da se ja neću vratiti kući na slobodu, već daću biti interniran ili zatvoren. Istog dana kad sam pošao za Bar, kap. Niko Jovović pozvao je šefa psotaje Bakovića na ručak u svojoj kući i iz vojničkog četnog protokola koji je on kao kom. čete imao kod sebe, dao je fakmajstoru prepisati imena svih Krnjičana koji su imali oružje, naznačujući koju vrstu oružja koji ima i pod kojim brojem.

Kap. Jovović bijaše veoma siromašnog stanja, potreba mu je bila spašavati familiju od gladi, stoga se i stavio na raspoloženje Austrijanaca, jer je sa time načinom računao doći do životnih namirica za familiju, a da bi nesmetano mogao voditi tu sramnu trgovinu sa fakmajstorom, trebalo je najprije ukloniti mene i sve ono valjanih ljudi iz Krnjica. Kap. Jovović nije ovom prilikom zaboravio, da se osveti Krnjičanima za onaj postupak prema kući Jovovića u 1862. g. kad ih je Kola Kapetan sve strijeljao za izdajstvo i dovođenje Turaka u Krnjice, zato je i optužio batal. barjakt. Đura Jokova Lukića i njegove sinove, kao najbližu svojtu Kole Kapetana Lukića.

Ovih Austriskih špijuna bilo je po svoj Crnoj Gori, mnogi su to glavom platili po svršetku rata, a mnogi i sa imovinom.

Internacija u Austriji.

13. juna 1916. pozvani smo svi oficiri iz Crmničko-Primorske oblasti na Virpazar i odatle stražarno sprovedeni za Bar i dalje za Austriju.

Poslije ovoga internirati su iz Krnjica:

1. bat. barjakt.	Đuro Jokov	Lukić	Ovi su svi tri iz jedne kuće Đuro sa dva sina.
2. st. filozofije	Dušan Đurov	„	
3. gimnazist	Veliša „	„	
4. vodnik	Ivo Markov	Vučeraković	
5.	Mićo Đurov	„	
6.	Marko Ilin	„	
7.	Vido Pekov	„	
8.	Milo Jokov	„	
9.	Ljubo Krstov	„	
10.	Jošo Androv	„	
11.	Milo Savov	„	
12.	Niko Matov	„	
13.	Blažo Matov	„	
14.	Savo Lazov	Vukić	
15.	Mitar „	„	
16.	Joko Vasov	„	
17.	Marko Perov	Marković	
18.	Tomo Milov	„	
19.	Tomo Mitrov	Vukić	

Svi ovi gore rečeni internirani su zbog oružja kojeg je fakmajstor tražio od njih, a prema spisku četnog protokola koji im je Jovović stavio na raspoloženje.

U spisku iz četnog protokola bilo je još mnogo Krnjičana, ali su se ovi na nekav način spasli, poslije pretrpjenih muka u zatvorima.

Od ovih interniranih Krnj. pomrli su od gladi po Austriskim logorima:

1. St. filozofije Dušan Đurov Lukić
2. vodnik Ivo Markov Vučeraković
3. Mićo Đurov „
4. Savo Lazov Vukić, a čim su iz Internacije stigli kući od iznurenosti pomrli su i
5. Niko Matov Vučeraković
6. Milo Savov „
7. Mitar Lazov Vukić
8. Marko Perov Marković

Familije ovih interniranih ostaviši bez svojih hranitelja većinom su pomrle od gladi.

Ovo su žrtve Austriskog špijuna kapet. nika Đ. Jovovića i njegovog šefa Stojana Bakovića.

Moj spas ovom prilikom bio je taj, što sam interniran, inače htio sam bit i zatvoren a po tom i strijeljan, jer pronađeno oružje u Krnjice, na osnovu već ranih optužba, pripisalo se mene t.j. da sam ja uzrok da se ono drži u tajnosti.

No i ako sam već bio interniran nijesam htio biti pušten na miru da menijesu bili spasli nekoliko Krnjičana, koji su ostali u Krnjice, akoji su u sudu položili zakletvu, da ja nijesam uzrok zaostalom oružju i da se ja nijesam bio vratio kući onda kad su Austrijanci kupili oružje, moj spas ovom prilikom mogu pripisati Mitru Nikovu Pekiću.

Ja sa većim brojem Crnogor. oficira, bio sam interniran u po zlu čuvenom austriskom logoru „Bolda Gasonu[81]“ u Madžarskoj.

Opisivati muke i teškoće Crnogor. oficira, činovnika i vojnika u ovom lageru meni je nemoguće, te muke i patnje nijesu ravne do sada nijedim na svijetu. Glad bijaše užasna, gledao sam đe ljudi jedu zelenu svakovrsnu travu, krtolu neostruganu i nevarenu i koješta drugo do čega mogahu doći. Podijeljeni bijasmo na tri klase; prvoj su klasi pripadali viši oficiri, drugoj niži oficiri, a trećoj civilni, prema ovim klasama bijaše podijeljena i hrana.

---

[81] Boldogason, mjesto u Mađarskoj, nedaleko od Nečiderskog jezera, gdje je tokom Prvog svjetskog rata bio austrougarski logor za ratne zarobljenike. Austrougarske okupacione vlasti u Crnoj Gori tokom 1916. godine strahovale su od izbijanja ustanka, kojeg su po njihovim saznanjima, pripremali istaknutiji crnogorski oficiri, a među njima se najviše u tom pravcu eksponirao general Radomir Vešović. Zbog toga su austrougarske vlasti odlučile da interniraju crnogorske oficire i bivše državne činovnike. Interniranje oficira i činovnika izvršeno je u periodu od 15. do 28. juna 1916. Do 20. jula te godine internirano je u Boldogason 1811 politički sumnjivih intelektualaca, među njima se nalazilo 17 generala i 709 oficira. U aprilu 1918. godine u Boldogasonu je bilo 2.081 interniranih Crnogoraca. U Boldogason su bili internirani i crnogorski civili, žene i djeca. Prve internirane žene iz Crne Gore bile su ćerke generala Vešovića. Krajem 1916. godine, interniran je veći broj crnogorskih porodica, a aprila 1918. u logoru je bilo 129 djece iz Crne Gore. Uslovi života u logoru su bili veoma teški, glad i hladnoća su predstavljali glavne probleme. Crnogorska vlada je posredstvom Crnogorskog Crvenog krsta organizovala slanje pomoći interniranim u Boldogasonu. Pomoć su im slali i Crnogorski odbor za narodno ujedinjenje, odnosno srpska vlada, pa se u logoru, na osnovu porijekla pomoći razvila politička borba po pitanju ujedinjenja. Manji broj Crnogoraca je iz logora pušten tokom trajanja rata 1916. i 1917. godine. Od aprila 1918. godine, počelo je postepeno otpuštanje interniranih iz logora, odnosno njihova repatrijacija. Tokom 1918. iz logora je otpušteno oko 2.000 lica.

Ja sam kao komandir pripadao prvoj klasi, ali sam bio tako iznurio od gladi, da se nijesam mogao više kretati, jednom prilikom kad sam pošao u umivaoniku, da operem faculet[82] pao sam u nesvijest, prenešen sam u baraku i tek poslije dva sata osvijestio sam se, doktor je konstatovao glad i iznemoglost. Kad je ovakva glad vladala kod prve klase, onda je lako znati kakva je bila kod II i II.

Srećom ja se nijesam ovđe u Boldogasonu dugo zadržao, premješten sam u Donju Austriju u Kalštajnu[83], ovđe bijahu pokupleni svi Crnogor. Ministri nekoliko bivših oficira i u opšte viša Crnogorska inteligencija. Ovđe u Karlštajnu ne bijaše gladi, jer osim priličnog redovnog trebovanja mogaše se kradom i kupiti svih vrsta životnih namirnica.

Sa mojim dolaskom u „Karlštajnu", spasen sam očigledne smrti, jer sam toliko bio iznuren da nijesam dugo mogao izdržati.

Pomor od gladi po Austriskim lagerima odjeknuo je po čitavom svijetu, stoga su se po francuskoj, Ingleškoj, Belgiji, Švajcarskoj i ostalim drugim državama odpočeli na brzoj ruci obrazovati komiteti i razne humane ustanove, za spašavanje od gladi zarobjenika po Austriji.

Pomoć u životnim namirnicama odpočela je stizati i Crnogorcima, najprije nama u Karlštajnu a docnije i u Boldogasonu i ostalim lagerima.

Život u Karlštajnu bijaše veoma lijep, mjesto lijepo i zdravo, a naučenu se ne oskudijeva.

Početkom oktombra 1916. g. dobio sam od kuće vijest da mije umaro brat Labud ova me vijest jako dirnula pa i ako sam ranije znao da se ne može spasti.

O mom najstarijem bratu Labudu.

Labud je rođen u Krnjice 20 febr. 1874. g. on je bio najstarije dijete u naših roditelja, on je i najviše teškoća pretrpio jer je okusio od onog siromašnog stanja u kom se ranije naši roditelji nalazahu.

Labud je bio veoma vrijedan i valjan u svakom poslu dva puta je bio u Inostranstvo radi zarade, on je u mnogome doprinio, da se naša familija materijalno popravi. On bijaše veoma dobar i prijatan u društvu, svako ga je volio i rado primao u društvu, od svakog bijaše poštovan i cijenjen.

Sa hrabrošću se uvijek odlikovao među svojim drugovima, svoju hrabrost pokazao je još u svojim mladim godinama prilikom neke svađe Krnjičana sa Malisorima na Vrbovac, (toje Krnjička planina na samoj granici Crnog Turskoj.) Labud je ovom prilikom ubio čuvenog malisorskog junaka Nik Lulu. Za ovo ubistvo bio je u zatvoru samo 2. mj. Oslobodio ga je Kralj Nikola i pomirio sa bratstvom poginulog, Crnogorska je država u novcu isplatila ovu krv.

U ratovima je uvijek bio u prve, računao se između najhrabrih vojnika u batalionu, u oba je rata bio zamjenik bat. barjaktara.

25. jan. 1913. g. ranjen je pri zauzeću Široka, đe se i odlikovao kao junak. Rasta je bio srednjeg, boje crnomanjaste, stari ljudi koji su poznavali našeg đeda Iva govorahu, da njemu tačno u svemu liči.

Labud je umaro ... [84] septembra 1916. god. smrt je prouzrokovana od rana koje je u ratu dobio nakon sebe ostavio je tri sina i ženu Mašu.

---

[82] Faculet-peškir,maramica za lice.

[83] Logor u kojem su boravili crnogorski zarobljenici.

[84] Nečitko.

1. Toma rođenog u okt. 1909. g.
2. Raka „ 30. okt. 1912.
3. Anta „ u novembru 1915. g.

Vijest o smrti moga brata Labuda, zadavala mije puno brige, naročito zbog njegove nejake familije, jer ako sam kući imao još dva brata Blaža i petra ipak sam o njima morao misliti, jer u ovo doba bijaše teško spasti familiju od gladi, veliku mi brigu zadavaše i ono oružje i municija koju smo imali sakriveno, svakog sam dana očekivao đe će to vlati pronaći, a po tom strijeljati moju braću i mene.

Nastavak iz Internacije.

Prošla je 1918. g. a ničega jasnijeg nijesmo imali po čemu bismo mogli prozrijeti kraj ovog nesretnog rata, novosti sa strane ovđe nijesmo mogli imati, imali smo samo Njemačkih novina, ali i njih malo ko znavaše čitati.

Zimsko doba ovđe u Karlštajnu bijaše veoma nesnosno, šnjegovi i velike smrzlice, a drva za ogrijev davahu vrlo malo. Proljeće, ljeto i jesen ovđe bijaše iljepo, u neposrednoj blizini nalazahu se šume u kojima se po cio dan nalazasmo.

i 1917. god. prošla nam je kao i 916., niđe pojma o svršetku rata, ili miru, kojeg mi u ropstvu kao i čitav svijet sa željom očekivasmo. Veći dio svoga vremena provodili smo u šetnji i razgovorima o svršetku rata.

Sa strane nam neprestano dolazaše hrana i odjeća, ustanovili bijasmo odbor za diobu svega onoga što nam dolazaše sa strane. Odbor je bio od 4. člana kome sam ja pripadao. Sa strane život tih namirnica odjeće i obuće bili smo zadovoljni, jer smo sve to dobivali iz inostranstva.

Veza sa inostranstvom bila je veoma slaba a i to što bijaše odnosaše se na pošiljkama životnih namirnica.

U drugoj polovici 1917. god. mogla se osjetiti jedna struja u vidu agitacije protiv Crne Gore, a za veliku Srbiju, mogao se čuti pa i ako šaptam po đe koji glas: „Nema više Crne Gore“. Kralj Nikola je propao, napustili su ga svi Crnogorci u inostranstvu, ima samo „Velika Srbija“.

Načujaše se također i o Andriji Radoviću[85], da je napustio Kralja Nikolu i u

[85] Radović Andrija (Martinići, 28.I 1872 - 1947), političar, ministar i predsjednik vlade, predsjednik Crnogorskog odbora za narodno ujedinjenje i predsjednik druge vlade u egzilu (29. IV 1916- 4. I 1917). Postao blizak Petrovićima 1902. kada se oženio kćerkom vojvode Boža Petrovića, tada već kao svršeni pitomac kralja Nikole koji je završio artiljerijsko- inžinjersku akademiju u Italiji. Kao zet Petrovića i *četvrti sin kralja Nikole*, kako je običavao ponekad sebe da predstavlja, avanzovao je važne položaje (sekretar vojnog savjeta, maršal dvora, nečelnik ministartsva unutrašnjih djela, ministar finansija i građevina do predsjednika vlade 1907.). U bombaškoj aferi osuđen na 15 godina robije i u zatvoru bio do 1913. kada je pomilovan i kada su mu vraćena sva građanska prava. Odmah je bio postavljen za državnog savjetnika, potom početkom Prvog svjetskog rata za zastupnika kod saveznika za nabavku hrane i municije, ministra finansija i građevina. Kapitulacija Crne Gore ga zetekla u Italiji, odatle dolazi u Bordo, gdje mu kralj Nikola povjerava mandat za sastav vlade. Januara 1917. daje ostavku i od tada postaje vodeći Pašićev Crnogorac u propagandi i odbrani politike bezuslovnog ujedinjenja. Koliko je bio neumjeren u pohvalama Gospodara, dok je bio u njegovoj službi, toliko je sada bio prilježan u njegovoj političkoj demonizaciji. Kao predsjednik Crnogorskog odbora za narodno ujedinjenje, uz finansijsku podršku srpske vlade, stvara snažnu i razgranatu mrežu ujedinitelja. Aprila 1917. u Ženevi pokreće list *Ujedinjenje*, koji od avgusta iste godine do 15. decembra 1918. izlazi u Parizu. Preko ovog lista vodi propagandnu aktivnost za ujedinjenje Crne Gore i Srbije. Sačuvan je zapisnik sa sjednice Crnogorskog odbora narodnog ujedinjenja na kojoj Radović izvještava ostale članove da im je *Paško Baburica, poznati jugoslovenski patriota i bogataš stavio na raspoloženje Cr.Odboru za Nar. Ujedinjenje pola miliona franaka radi lakšeg rada na pitanju Ujedinjenja*. Pašić ga ipak u završnici pretpostavlja Janku Spasojevi-

Ženevi 27. marta 1917. g. obrazovao komitet za ujedinjenje, čujaše se također i o Krvskom paktu sklopljenom 20. jula 917. g.[86]

Svi ovi govori i agitacije vođeni su u najvišoj tajnosti sve do smrti Knjaza Mirka[87], mnozini od nas o ovome nije se mislilo u opšte veći broj nije htio o ovome

ću, kojem povjerava operativni dio u završnici procesa ujedinjenja, tako da ga nema među poslanicima Podgoričke skupštine, iako je bio centralna ličnost ujediniteljskog pokreta. Poslije ujedinjenja 1918. pridružio se jugoslovenskoj delegaciji na Mirovnoj konferenciji u Parizu, baveći se crnogorskim pitanjima i radeći na nautralizaciji propagande crnogorske vlade u egzilu. Zalagao se za ustupanje Skadra Crnoj Gori, odnosno KSHS, zbog čega se razišao sa Pašićem. Zelenaši su mu ubili oca, a bjelaši zatvorili tasta. Kao jedan od osnivača Demokratske stranke u Crnoj Gori postao nosilac jedne od lista ove stranke u izbornom okrugu Crna Gora na izborima 1920. Lista mu je dobila 1488 glasova ili 5,2 %, što je vjerovatno mjereno *zaslugama* bio politički šamar za perjanicu ujediniteljskog pokreta. Radović je postao poslanik, sada u društvu bivših *bombaša* iz doba kralja Nikole (Jovan Đonović- republikanac i Todor Božović-demokrata, bili osuđeni na smrt, Jovan Tomašević – komunista na 10, Milisav Raičević –radikal na 15 i Andrija Radović na 15 godina robije). Na izborima 1923. dospio je tek do sreskog kandidata na stranačkoj listi i naravno ostao bez poslaničkog mandata, dok ga na izborima 1925. i nije bilo na listi, na čelu koje je bio šef stranke Ljuba Davidović, koji je Andriji Radoviću u izbornom okrugu Crna Gora pretpostavio Rista Jojića. Za poslanika biran ponovo na izborima 1927. ovoga puta njegova lista je dobila 9.583 glasa ili 27,7%, što je bio najveći pojedinačni uspjeh jedne kandidatske liste u izbornom okrugu Crna Gora. Političku karijeru Radović je završio kao bankar. Prvo je postavljen za člana uprave Narodne banke (1927), potom za viceguvernera (1928) i tada definitivno napušta politiku.

[86] Krfska deklaracija - politički akt koji su potpisali predsjednik srpske vlade, Nikola Pašić, i predsjednik Jugoslovenskog odbora, Ante Trumbić, na Krfu 20.7.1917. U deklaraciji se naglašava da su *Srbi, Hrvati i Slovenci troimeni narod,* isti po jeziku, krvi, po osjećanju svoga jedinstva i po kontinuitetu i cjelini teritorije i da su se njegovi *autorizovani* predstavnici saglasili da na osnovu prava na samoopredjeljenje, njihova zajednička država bude uređena na sljedećim principima: Država SHS bit će ustavna, demokratska i parlamentarna Kraljevina sa dinastijom Karađorđevića. Zajednička država će obuhvatati teritorije na kojima žive južnoslovenski narodi. Poslije zaključenja mira, Ustavotvorna skupština, izabrana na osnovu opšteg, jednakog i neposrednog prava glasa, donijet će ustav kvalifikovanom većinom. *Ustav će dati narodu i mogućnost da razvija svoje posebne energije u samoupravnim jedinicima, obilježenim prirodnim, socijalnim i ekonomskim prilikama*, bilo je jedno od načela deklaracije kojom se predviđala jednakost pravoslavne, katoličke i muhamedanske vjeroispovjesti, jedinstvo državnih amblema sa mogućnošću isticanja posebne slovenačke, srpske i hrvatske zastave, ravnopravnost ćirilice i latinice. Krfsku deklaraciju je u avgustu 1917. podržao Crnogorski odbor na čelu sa Andrijom Radovićem. Kralj Nikola i crnogorska vlada kao legalni, legitimni i međunarodno priznati predstavnici Crne Gore, bili su isključeni iz pregovora o ujedinjenju. Crnogorska vlada je izdala kominike kojim je aktivnost u vezi sa Krfskom deklaracijom i deklaracijom Crnogorskog odbora, osudila kao neprijateljsku. Srpskom otpravniku poslova pri crnogorskom dvoru je izražena uvrijeđenost zbog nepozivanja na dogovore o ujedinjenju. Krfsku deklaraciju su prihvatili i opozicioni srbijanski političari, predstavnici Jugoslovenskog odbora (JO), među kojima i Frano Supilo, koji je do tada bio u sukobu sa Nikolom Pašićem. Nikola Pašić se odmah poslije povratka u zemlju, oktobra 1918. javno odrekao Krfske deklaracije, koju je potpisao protiv svojih uvjerenja, primoran zajedničkom akcijom JO i držanjem nekih predstavnika savezničkih sila, tako da je ujedinjenje 1.12.1918 i donošenje Vidovdanskog ustava izvršeno nepoštovanjem principa sadržanih u Krfskoj deklaraciji.

[87] Petrović Mirko (5/17. aprila 1879, Cetinje - 3. marta 1918, Beč), deveto dijete i drugi sin vladarske kuće. Nestašni i neodgovorni ljubimac, koji je imao više sklonosti za muziku nego za politiku. Omiljena tema bulevarske štampe, koja je punila svoje stupce njegovim kafanskim i ljubavnim avanturama. Vjenčao se sa Natalijom Konstantinović 11. jula 1902. godine. Ubrzo se vratio starom načinu života i nastavio sa skandalima, koji su doveli do toga da Natalija 1912. godine napusti Cetinje i vrati se roditeljima. Brak ipak formalno nije bio razveden. Prvo dvoje njihove djece Stevan (1903-1908) i Stanislav (1905-1907) umrli su u naletu epidemije, dok su kasnije rođeni Mihailo, Pavle i Emanuel bili uz majku po njenom odlasku iz Crne Gore. Mirko je, po kapitulaciji Crne Gore, odbio da ode sa svojim roditeljima. Bio je u stalnim svađama sa ocem, čiji autoritet nije trpio. Odmah po ulasku austrougarske vojske bio je interniran u Podgorici, u rezidenciji na Kruševcu. Pošto je obolio od tuberkuloze, prebačen je u Beč radi liječenja, gdje je umro i gdje je sahranjen. Natalija se dvije godine kasnije preudala, dok je sin Mihailo tri godine kasnije proglašen za prestolonasljednika.

da čuje.

18. febr. 1918. god. Umro je u Beču Nj. V. Knjaz Mirko, ovom prilikom javila se želja Crnogoraca u ovom lageru, a docnije po svim lagerima, da se telegrafskim putem učestvuje u žalost Nj. V. Kralju Nikoli i familiji u Parizu. Nitko u početku nije mogao pomisliti daće biti Crnogoraca protiv ovoga saučešća, zato je opunomoćen Brigadir Ivo Đurović, da u ime Crnogoraca u Karlštajnu telegrafski učestvuje Kralju Nikoli u žalost. Brigadir Đurović uputio je depešu, ali čim su o ovome čuli Janko Tošković, Sekule Drljević[88], Marko Daković[89] i dr. pohitali su kod fakmajstora, kao pol.

Vidi : Šerbo Rastoder, *Crna Gora u egzilu*, knj.I, 396.

[88] Drljević Sekula (Ravni, Morača, 25.8.1884 - Judenburg, Austrija, 1945) - pravnik, političar, publicista. Osnovnu školu završio u Morači, gimnaziju u Sremskim Karlovcima, pravni fakultet u Zagrebu, gdje je i doktorirao. Po povratku u Crnu Goru postavljen je za sekretara Ministarstva finansija. Od 1909. bio ministar pravde i zastupnik ministarstva prosvjete i crkvenih djela u crnogorskoj vladi, a 1912-1913. ministar finansija i građevina. Prvi put za poslanika biran 1913. godine. U vrijeme Balkanskih i Prvog svjetskog rata zalagao se za ujedinjenje Crne Gore i Srbije. Po povratku iz zarobljeničkog logora Karlštajn, gdje je bio interniran 1917-1918, jugoslovenska vlada ga postavila za načelnika ministarstva pravde, jer se deklarisao kao radikal i pobornik ujedinjenja. Protiveći se centralizmu, ubrzo je napustio službu (aprila 1919) i otvorio advokatsku kancelariju u Zemunu. Poznat kao odličan pravnik i izvanredan govornik, istakao se i kao branilac brigadira Radomira Vešovića na montiranom sudskom procesu 1921. godine. Zalagao se za federalizam i tvrdio da je jugoslovenstvo državna, a ne nacionalna misao. Na izborima 1920. godine bio onemogućen da sa svojim pristalicama istakne poslaničku listu. Od osnivanja Crnogorske (federalističke) stranke 1922. godine bio je njen najuticajniji član, iako formalno nije imao najviše funkcije u stranci. U jugoslovenskoj državi prvi put biran za poslanika 1925. godine i u Skupštini se istakao kao protivnik centralizma i zagovornik prava Crne Gore. Približava se Stjepanu Radiću i HSS, odnosno Seljačko-demokratskoj koaliciji, na čijoj listi je izabran za poslanika 1927. godine, čiji je formalni član bila i Crnogorska stranka. Poslije Radićeve smrti postao je blizak s njegovim nasljednikom, Mačekom, i poznat kao politički oponent svih režima u Kraljevini Jugoslaviji u kojoj je posljednji put za poslanika biran na izborima 1938. godine, na listi Udružene opozicije. Po italijanskoj okupaciji Crne Gore, aprila 1941. radio na obnovi crnogorske države pod zaštitom fašističke Italije. Bio je jedan od glavnih govornika na Petrovdanskom saboru 12.jula 1941. godine. U oktobru 1941. godine iz Crne Gore ga protjerao Pircio Biroli, glavni predstavnik okupacione vlasti fašističke Italije u Crnoj Gori i konfinirao u Sanremo. Uspio se vratiti u Zemun, a od prol,eća 1944. godine se seli u Zagreb, glavno središte ustaša Anta Pavelića, s kojim sve vrijeme rata održava bliske odnose. U julu 1944. godine u Zagrebu formira Crnogorsko državno vijeće. U završnici rata, prilikom povlačenja crnogorskih četnika prema Sloveniji, sa Pavlom Đurišićem sklopio sporazum (22. marta 1945. u Doboju), po kojem je Đurišić priznao Crnogorsko narodno vijeće, dok su četnici pod njegovom komandom priznati za Crnogorsku narodnu vojsku, sa Drljevićem, kao vrhovnim i Đurišićem, operativnim komandantom. Đurišić je, kršeći sporazum sa Drljevićem, pokrenuo vojsku prema Sloveniji, koju su 8. aprila 1945. na Lijevča Polju porazili ustaše, a od zarobljenih četnika su formirane tri brigade Crnogorske narodne vojske koje su prebačene u rejon Karlovca, gdje su stavljene pod ustašku komandu. Đurišić je s preostalim ljudstvom ponovo prihvatio sporazum sa Drljevićem, vratio se u Staru Gradišku, gdje su ga ustaše razoružale a kasnije i ubile u Jasenovcu. Četnici su kao Crnogorska vojska, krenuli prema Sloveniji, povlačeći se pred nadolazećim partizanskim jedinicama. U Sloveniji su pobili većinu Drljevićevih saradnika, kao i Drljevića, u Judenburgu, u Austriji. Sekula Drljević se bavio i publicistikom. Svoje govore iz jugoslovenske skupštine objavio je u knjizi *Centralizam ili federalizam* (1926). Tokom rata napisao je i objavio knjigu *Balkanski sukobi 1905-1941* (1944).

[89] Daković Marko (Grahovo, 20.2.1880 - Grčka, april, 1941) - advokat i političar. Osnovnu školu završio je u rodnom mjestu, gimnaziju i Pravni fakultet u Beogradu. Osnivač Kluba crnogorske univerzitetske omladine u Beogradu, čiji je bio i prvi predsjednik. Istakao se kao protivnik režima knjaza Nikole i borac za ujedinjenje Crne Gore i Srbije. Potpisnik *Riječi studentske omladine* iz marta 1906. godine. Održavao je veze s Crnom rukom i drugim polutajnim organizacijama u Srbiji. U Bombaškoj aferi_bio je osuđen na smrt. U skladu sa tajnim sporazumom između srpske vlade i crnogorske univerzitetske omladine u vrijeme aneksione krize, Daković odlazi u Švajcarsku. Poslije opšte amnestije političkih osuđenika 1913.godine vratio se u Crnu Goru. U vrijeme okupacije Crne Gore u Prvom svjetskom ratu, bio je interniran u logor Karlštajn, gdje je ostao do kapitulacije centralnih sila. Iako je bio

vlasti i vratili depešu.

Depeša je docnije upućena, ali u ime onih koji suje svojeručno podpisali.

Smrt Knjaza Mirka i depeša o saučešću donijela je tačnu podjelu Crnogoraca u svim logorima, a u dvije stranke, jedni protiv, a drugi za Crnu Goru.

Nas u Karlštajnu bilo je svega 123. Crnogor. oficira i činovnika, 62. nas je podpisalo onu depešu, a 61. nije htio.

Ova je podjela donijela da svak zna o čemu se radi, a radi se na uništenju Crne Gore i Kralja Nikole. Protiv Kralja Nikole i Dinastije Petrović, uperen je glavni udar, treba najprije njega srušiti, pa je onda lako sa Crnom Gorom.

Od strane domaćih izroda najveći broj bijaše pokupljen ovđe u Karlštajnu, koji su još od ranije imali vezu sa Andrijom Radovićem, koji bijaše u Ženevi. Najglavni od njih bijahu: Marko Daković, Sekule Drljević, Janko Tošković i Dr Stanko Matanović, ovi vođahu glavnu direktivu protiv Crne Gore ne samo u našem logoru već i u svim Austrinskim logorima đe bijahu Crnogorci.

Poslije naše podjele nastala je strašna nesuglasica i mrzav među nama, prekideno je svako općenje pomeđu jedne i druge strane, mrzav svakog časa rasćaše, samo se u trpezariji sastavljasmo đe je više puta imalo doći do tuče.

U novembru mjesecu bilo je vraćanje Crnogoraca iz Austr. ropstva, u Sarajevu smo sreli komite i srbij. agenta, koji propovijedahu da je pitanje Crne gore propalo zajedno sa Kr. Nikolom, na svakoj strani mogle su se čuti prijetnje onima koji bi i dalje ostali vjerni K. Nikoli i Crnoj Gori. U putovanju zaustavljani su naši prvaci, nije im se dozvolio ulazak u Cr. Gori.[90]

Nastavak iz familijarnog života.

Pri mom povratku iz Austrije na Rijeci Crnojevića izviješten sam, da mije osim brata Labuda za kog sam ranije izviješten umaro i još jedan od braće.

Ova me vijest potpuno satrla, nijesam znao koji mije od braće umaro dok sam došao na Vir-pazar, a ovđe sam izviješten da je umaro moj najmlađi brat Petar.

Obavijest potpuno me satrla i uništila, nijesam mogao sebe mira naći, njega sam najbolje volio od sve moje braće, za njega sam i moj život htio dati, on mi poslije smrti najstarijeg brata Labuda, bijaše cijela moja nada za budućnost naše familije.

Nemam riječi sa kojima mogu opisati moju veliku žalost i duševnu propast, kad sam došao kući kao da sam došao u pakao, sva familija ožalošćena i u crno zavjena srela me sa plačom i gorkim jaukom, sa plačom i lelekom dolaze k mene rođaci i svojta, na saučešće i viđenje, dvije ipo godine provedene u ropstvu, pod onako teškim okolnostima velike su, svak hita svojoj kući da se želno poljubi sa svojima i

izabran za poslanika, nije učestvovao u radu Podgoričke skupštine 1918. jer je bio zadržan od srpskih vlasti na putu za Crnu Goru zbog bojazni da bi se mogao usprotiviti načinu ujedinjenja. Izabran za člana Izvršnog narodnog odbora. Pripadao najborbenijem bjelaškom krilu tokom Božićne pobune. Slovio kao neformalni vođa *Mlade Crne Gore*, odnosno ujediniteljskog pokreta. Januara 1919. godine izabran je za poslanika u Privremenom narodnom predstavništvu. Razočaran odnosom centralnih vlasti prema Crnoj Gori, povukao se iz politike oktobra 1920. godine, nastavivši da se bavi advokaturom u Podgorici. Kao advokat branio opozicionare i komuniste. Odbijao brojne ponude da se politički angažuje, sve do marta 1941. godine, kada prihvata resor ministarstva bez portfelja u vladi Dušana Simovića. Poginuo u aprilu 1941. godine prilikom prinudnog ateriranja aviona u Grčkoj.

[90] Vidi više o tome: Šerbo Rastoder, *Crna Gora u egzilu*, Podgorica 2004, knj.I-II.

da poslije onih strašnih događaja počine u miru, a ja mjesto u miru dolazim u paklu, ne nalazim živa moja dva brata, koja sam tako ljubio, ne vidio njine smrti niti mi rekao potonje zbogom. Žalim oba brata, jer su to zaista bila braća, koja su me bracki ljubila, ali smrt najmlađeg Petra živa mije srce pokosila. Žalim i brata Labuda, ali u onom dugom bolovanju dobio sam bio uvjerenje sigurne smrti, zato sam i tu žalost bio pregorio.

Osim velike familijarne žalosti, naišao sam na žalost kod kod mojih rođaka, jer većinom oni internirani bijahu pomrli u ropstvu, a veći dio familija pomrli od gladi, a što bijaše ostalo od gladi i ropstva to bijaše satrla „Španjolska groznica" (Gripa). Sve pleme u crno zavjeno i podpuno uništeno, a naročito su ovom prilikom potpuno ugašene i uništene Donje Krnjice.

O mom najmlađem bratu Petru.

Petar je rođen u Krnjice 1896. god. On je bio najmlađe dijete u naših roditelja. Njegovom snagom, umom, marljivošću i svim ostalim vrlinama koje krase jednog mladića, daleko je prednjačio pred svojom braćom, on obetavaše biti najbolji među braćom. On je odma poslije svršetka osnovne škole pokazao svoju sposobnost za svaki posao, među njegovim drugovima ne bijaše mu ravnog.

U nejgovoj 15. god. povjerili smo mu najveće domaće poslove i račune, njegovi poslovi i držanje ne ličaše mladiću od 15. god. već zrelu čovjeku od 45. god.

U Balkanskom ratu i ako bijaše nepunoljetan stalno je bio u vojsci, nekad kod mene, a po nekad kod najstarijeg brata Labuda. Ovo mijenjanje činjaše usled toga što Komande gonjahu iz vojske sve nepunoljetne mladiće, nitko ga nije mogao odbiti, a da ne pođe onamo đe god šćaše poći ona jedenica pri kojoj on bijaše.

U Evropskom ratu bio je rekrut i brd. brz. bater. zato je za vrijeme cijelog rata bio uz mene.

Kako se hrabrošću tako i sa ostalim vojničkim vrlinama odlikovao se upravo svoje drugova, svak ga ljubljaše i cijenjaše. U toku rata doprinio mije dosta koristi, a i nekolika put spasao mije život.

Za vrijeme dok su Austrijanci bili u Crnoj Gori, on je bio stalno kući, nekoliko puta su kretali da ga interniraju, ali su ga svaki put vraćali kući, usljed toga što je naša familija imala samo njega za hranitelja, jer stari od njega brat Blažo uvijek je bio interniran po unutrašnjosti albanije.

Austrijanci su ga neopisano mučili, od svih njegovih muka navesću ovđe samo jedan primjer koji će dovoljno dati dokaza o njegovim mukama:

Kako sam ja sa mojom braćom bio optužen da imamo neđe sakriveno poveću količinu oružja municije i raznog eksploziva, to je poslije mog interniranja činjen na njega pritisak da kaže đe se to oružje nalazi, ali pošto na nikav način nijesu od njega mogli doznati to su ga jednom prilikom izveli na strijeljanje.

Postrojeno je bilo nekoliko žandara sa oružjem on je izveden iz zatvora i stavljen na mjesto za strijeljanje. Fakmajstor Baković koji komanduje sa žandarima govori mu: „Potonji te put pozivam da kažeš oružje i municiju koju imate neđe sakriveno i sa tim spašavaš se smrti". odgovor mu je bio: „pucajte u mene nemam što da vi kažem".

Fakmajstor komanduje, žandarmi opaljuju, ali sa slijepim fimecima t.j. izvadili su bili kuglice a samo su vršili jedan nečovječanski prepad.

Ni pred ovakvim pritiskom ovaj mladić od svojih 20. god. nije klonio pa i ako je gledao smrt pred sobom.

Poslije ovoga pušten je na miru svojoj kući.

U posljednjem vremenu već pošto se bio osjetio slom Austrijanaca njegova je glavna briga bila, da se osveti Austrijancima, a potom domaćim špijunima i u tom cilju odpočeo se spremati sa nekolika svoja druga.

Ali pakosna smrt nije mu dala, pao je u postelji od „Španjolske groznice" (gripe); Njegove su potonje riječi bile: Žalim što mrem, a da se ne osvetim Austrijancima i njihovim špijunima, ali se nadam daće to Marko učinjeti, ako se živ povrati".

Poslije toga tražio je moju sliku, donijeli su muje, sa suznim očima je poljubio, a potom ispustio svoju dušu, na dan 23. oktombra 1918. god. poslije 8. dana bolovanja, a u svojoj 22. god.

Sa gubitkom Petra naša je familija mnogo izgubila, ja nijesam u stanju opisati taj zauvijek nenaknadivi gubitak.

Po mom dolasku kući i ako sam bio toliko ožalošćen i duševno propao ipak sam mislio osvetiti se domaćim špijunima, koji su bili uzrok tolikih nevinih žrtava i tolikih patnja, i sa tim ispuniti amanet svoga brata.

Ali baš u ovo vrijeme kad se po cijeloj Crnoj Gori tražahu i kažnjavahu ovi domaći špijuni, javili su se nebraća Srbijanci podpomognuti i opet domaćim izdajnicima, protiv kojh sam se u odbranu časti Crne Gore morao boriti, a napustiti usljed nemanja vremena one prve.

Kralj Nikola sa Antom Gvozdenovićem u Francuskoj za vrijeme egzila

Okupacija Crne gore od strane Srbijanaca i ustanak[91]

[91] Misli na: Ustanak na Božić 1919. Oružana pobuna protivnika bezuslovnog ujedinjenja Crne Gore i Srbije, organizovana uoči Božića 1918. godine (januara 1919. po gregorijanskom kalendaru). Uzroci pobune su u nezadovoljstvu načinom ujedinjenja proklamovanog na Podgoričkoj skupštini, postupcima organa vlasti i bjelaških četa, teškom socijalno-ekonomskom stanju i željom za internacionalizacijom crnogorskog pitanja u uslovima savezničke okupacije Crne Gore i rješavanja jugoslovenskog pitanja na Konferenciji mira u Parizu. Pripreme za ustanak bile su intenzivirane poslije povratka crnogorskih prvaka iz zarobljeničkih logora, koji su bili zadržani na putu za Crnu Goru (najvećim dijelom u Sarajevu), dok se ne izglasaju odluke na Podgoričkoj skupštini. Posebno su bile intenzivne na prostoru Crne Gore u granicama poslije Berlinskog kongresa. Procjenjuje se da je u pobuni, čiji je početak plani-

ran za 21. decembar 1918., učestvovalo oko 4000 slabo naoružanih ljudi. Plan pobune je otkrio pop Stevo Drecun, koji je o ovome obavijestio mitropolita Mitrofana Bana, a ovaj komandu srpske vojske na Cetinju i Izvršni narodni odbor. Dva dana uoči pobune, komandantu savezničkih trupa za Crnu Goru, francuskom generalu Venelu, formalno najvišoj vlasti, dostavljeni su zahtjevi ustanika kojim su traži poništenje odluka Podgoričke skupštine, restauracija Crne Gore kao ustavne monarhije, okupacija Crne Gore od strane savezničkih trupa uz isključenje srpskih, dok se ne sprovedu izbori poslije kojih će se riješiti o načinu uprave i formi budućeg ujedinjanja. Dio pobunjeničkih vođa se uzdao u pomoć Italije, čije su se trupe, kao dio savezničke vojske, nalazile u južnim djelovima Crne Gore i u tom smislu održavao kontakte s pojedinim italijanskim agentima. Konkretna italijanska podrška uoči same pobune je izostala, mada je Italija kasnije prihvatila izbjegle protivnike bezuslovnog ujedinjenja, vojno i finansijski ih pomagala, koristeći na taj način crnogorsko pitanje kao sredstvo pritiska u diplomatskim pregovorima oko granice u sjevernom Jadranu. Konkretnim aktivnostima u sprječavanju i ugušivanju pobune rukovodila je Komanda Jugoslovenskih trupa na Cetinju, na čelu sa generalom Dragutinom Milutinovićem. Tri dana uoči pobune počelo je hapšenje pojedinih pobunjeničkih vođa i zelenaških prvaka. U Piperima je 20. 12. uhapšen brigadir Milutin Vučinić, čime je osujećeno opkoljavanje Podgorice prema ranije usvojenom planu, bez obzira što su ustanici presjekli put Podgorica-Danilovgrad na Vranjskim njivama i što je jedan dio Martinića, sa komandirima Stevanom i Bogdanom Radovićem, zauzeo Spušku glavicu, dok je kapetan Mato Raičević zaposeo Velje brdo kod Podgorice. U ovom kraju je pokret pobunjenika privremeno likvidiran bez oružanih sukoba, hapšenjem nekih od pobunjeničkih vođa. Za razliku od podgoričkog kraja, tok pobune u drugim djelovima Crne Gore, tekao je drugačije. Već 21. 12. bili su opkoljeni gradovi: Cetinje, Rijeka Crnojevića, Virpazar, dok su se oko Nikšića prikupljali pobunjenici. Štab pobunjenika se nalazio u Bajicama, gdje su na pregovore išli brigadiri Janko Vukotić i Jovo Bećir, u želji da spriječe budući obračun i prolivanje krvi. Pobunjenici su u načelu prihvatali mirovne inicijative, uz ispunjavanje postavljenih uslova. Njihovu neodlučnot i neorganizovanost iskoristili su bjelaši, potpomogani od srpskih trupa stacioniranih u Crnoj Gori. Već 22. 12. je bio slomljen otpor oko Virpazara, koji je predvodio neformalni vođa, inspirator i organizator pobune, Jovan Plamenac, koji je, na poziv kralja Nikole, ubrzo napustio Crnu Goru, prebacivši se preko San Đovani di Medua u Italiju. Oko Nikšića su borbe otpočele 23. 12. i poslije jednodnevnog okršaja, odbrana grada je nakon dolaska u pomoć bjelopavlićkih, grahovskih i drobnjačkih bjelaša, uspjela da pokoleba pobunjenike koji su bili krajnje neodlučni. Vođe pobunjenika, vojvode Đuro i Marko Petrović i Marko Đukanović, uhapšeni su u svojim kućama, dok su Milisav Nikolić i komandir Đuro Jovović, sa dijelom svojih prsitalica, odbjegli u šumu. Pobunjenici su iz štaba u Bajicama 22. 12. uputili svoje *Zahtjeve* generalu Venelu, koje je u ime ustaničkog odbora potpisao kapetan Krsto Popović. U *Zahtjevima* se navodi da je Skupština u Podgorici sazvana protiv ustavnih odredbi Crne Gore i volje većine crnogorskog naroda, što je bio osnovni razlog da se *digne opšti pokret i ustanak u Crnoj Gori*. Potom se navodi da su svi slažu sa idejom da Crna Gora uđe punopravna sa ostalim pokrajinama u jednu veliku jugoslovensku državu, a da o obliku vladavine riješi redovno izabrana skupština *svijeh Jugoslovena* , odnosno Konstituanta. Prethodno su zahtijevali da se kazne krivci *koji su bacili ljagu našemu oružju ,* što se odnosilo na intenzivnu propagandu ujedinitelja o navodnoj *izdaji Crne Gore i njenog kralja* tokom rata, te da se anuliraju odluke Podgoričke skupštine i provedu novi slobodni izbore za Crnu Goru čiji će izaslanici *privremeno predstavljati Crnu Goru izvan i unutra.* Radi izvršenja navedenog cilja najavljen je ulazak ustaničkih trupa za 23. 12. na Cetinje, radi preuzimanja svih državnih nadleštava. Izvršni narodni odbor, na čelu sa Markom Dakovićem i komandant Jadranskih trupa, general Milutinović, odbili su pomenute zahtjeve. Do sukoba je došlo uoči Božića 24. 12. ujutro, kada su na pokušaj pobunjenika da uđu u grad, bjelaši odgovorili oružanom paljbom. Istog dana na Cetinje je došao komandant savezničkih trupa, general Venel, pokušavajući da uspostavi mir. Kao formalno najviša vlast, postavio je uslove jednoj i drugoj strani po kojima je trebalo put Kotor-Cetinje osloboditi za saobraćaj, uspostaviti pokidane telefonske i telegrafske linije. Dat je rok da se do 25. 12. /7. 1. ispune navedeni uslovi i da se svi koji su učestvovali u pobuni, povrate svojim kućama i polože oružje. Pobunjenici su se dijelom povukli svojim kućama, odbijajući da polože oružje. Dio pobunjenika je pobjegao u Boku Kotorsku i Bar, odakle su ih Italijani prebacili u Medovu, gdje se nalazio sabirni logor za Crnogorce, a potom u Italiju, dok se dio odmetnuo u šume. Na taj način je suzbijena pobuna na Božić 1918. godine, ali će borbe protiv protivnika bezuslovnog ujedinjenja trajati sve do 1924. godine. U bor-

bama oko Cetinja je bilo 79 ranjenih i poginulih (16 poginulih i 63 ranjenih) među pristalicama bezuslovnog ujedinjenja, dok je oko Nikšića i Cetinja poginulo 29 lica (tri oko Nikšića) među njihovim protivnicima. Pobunom je skrenuta pažnja Konferenciji mira u Parizu na stanje u Crnoj Gori, što je bio jedan od ciljeva ustanika, ali i otvoren proces oružane konfrontacije pristalica i protivnika bezuslovnog ujedinjanja. Na nagovor američkog predsjednika Vilsona, kralj Nikola je svojim pristalicama uputio pismo iz Pariza, 22. januara 1919. u kojem je od njih tražio da polože oružje, jer je od saveznika dobio obećanje da će se omogućiti crnogorskom narodu da se slobodno izjasni o političkoj platformi svoje buduće vlade i da će se on pokoriti takvoj odluci. Borbe protiv protivnika bezuslovnog ujedinjanja su nastavljene, jer su tokom narednih godina ponovo izbijale pobune u različitim krajevima Crne Gore, inicirane od strane odmetnutih u šumu i odbjeglih u Italiji, koji su bili pod nadzorom crnogorske izbjegličke vlade i uticajem italijanske države. Borbe protiv odmetnika u nikšićkom kraju vođene su krajem maja 1919. godine i trajale su, s prekidima, sve do marta 1924. godine, kada je ubijeno 10 a predalo se 13 odmetnika. Najveće akcije protiv pobunjenika u Rovcima su vođene od oktobra 1919. godine i sa prekidima su trajale do oktobra 1921. godine, da bi posljednji odmetnici u ovom kraju (braća Radoš i Drago Bulatović) bili likvidirani u martu 1929. godine. U decembru 1919. godine ugušena je pobuna u Kučima koju su predvodili Vojin Lazović, Krsto Ivanović,Vaso Čejović i Spaso Pavićević. Borbe u Katunskoj nahiji protiv odmetnika bile su stalne i trajale su do početka 1924. godine. Najveća organizovana vojna akcija protiv ustanika u Crnoj Gori vođena je u decembru 1919. godine i januaru i februaru 1920. godine. Po naređenju viših vojnih i državnih organa, koji su procjenjivali da se u šumama nalazi oko 900 odmetnika, Zetska divizijska oblast koja je pokrivala područje Crne Gore, operativno je bila podijeljena na 14 manjih oblasti, iz kojih je jednovremeno počelo gonjenje odmetnika, interniranje i hapšenje članova odmetničkih porodica, njihovih jataka i svih koji su posredno pomagali ustanike. U akciji su učestvovale trupe Zetske divizijske oblasti, II žandarmerijski bataljon koga je Povjerenik kraljevske vlade, Ivan Pavićević, stavio na raspoloženje komandi Zetske divizijske oblasti i leteće čete kontrakomita, formirane od dobrovoljaca stavljenih pod komandu vojnih organa. Uhapšeni su i natjerani na predaju vođe ustaničkih četa: Ibro Bulatović, jedan od vođa odmetnika u kolašinskoj oblasti; Ilija Damjanović, Mato Todorović, Kosta Radović, Ilija Kecojević, Nikola Perović, Luka Popović, poznate komitske vođe iz nikšićkog kraja; Đuro Kapa koji se predao sa 12 saboraca; Simo i Filip Krivokapić, komitske vođe iz Cuca, koji su se predali sa 60 drugova. U ovoj akciji su ubijena 22 odmetnika, 599 uhvaćena i natjerana na predaju, kao i 138 odbjeglih vojnika iz nikšićkog bataljona, ukupno 757 lica. Značajni rezultati u likvidaciji komita postignuti su i krajem 1923. godine, kada je likvidirana komitska grupa Sava Raspopovića i Muja Bašovića, i marta 1924. godine, kada je ubijeno 13, a predalo se 10 odmetnika. Suđeno je brojnim odmetnicima i njihovim srodnicima, jatacima i pristalicama. Na prvom većem suđenju 1920. godine Okružni sud na Cetinju, od 136 okrivljenih, osudio je ne veće vremenske kazne njih 133. Najveći broj njih je amnestiran ukazima kralja Aleksandra 1920. i 1925. godine. U jednom od posljednjih suđenja komitima 1926., njih 59 je bilo osuđeno na kazne zatvora između 10 i 20 godina zatvora. Među 61 osuđenikom koji su 1929. bili u zatvoru u Zenici, njih 29 bilo je osuđeno na 20 godina kazne zatvora, među kojima: dr Novica Radović, Vuko Radović, Miloš Vlahović, Božo Bulatović, Mašan Bulatović, Bogić Bulatović, Vučić Bulatović, Vasilije Mićković, Srdan Šćepanović, Radoica Orović, Radoica Nikčević, Ivo Nikčević, Marko Nikolić, Boško Avramović, Stanko Ivanović, Đorđe Kustudić, Radisav Stojović, Gruica Čupić, Milutin Obradović, Stevo Poček, Milić Perović, Jokica Đarković, Dragiša Grdinić, Boško Boričić, Vukajlo Lutovac, Mihailo Janković, Ilija Ašanin, Veljo Đurđevac, Dragoje Vukić, Mitar Jakić i Mlađen Knežević. Velikom broju ovih lica je kasnije umanjena kazna amnestijom. Najveći broj komita, koji su bili dio Crnogorske vojske u Italiji se do 1934. vratio u zemlju i bio amnestiran, dok je dio njih izbjegao u treće zemlje ili umro u izgnanstvu. Sukob pristalica i protivnika bezuslovnog ujedinjenja Crne Gore i Srbije, koji je sa većim ili manjim intezitetom trajao sve do 1924.godine, imao je katastrofalne posljedice. Procjenjuje se da broj odbjeglih, interniranih, zatvaranih, osuđivanih, likvidiranih i poginulih dostiže cifru od 5000. Veliki broj kuća je popaljen, uništena su značajna materijalna dobra. To je bio prvi veći ideološki raskol i sukob u Crnoj Gori.

Srbijanske trupe ušle su i okupirale Crnu Goru u okt. 1918. g. pod komandom francuskog generala Venela[92].

[92] Po odluci međusavezničke komisije u Versaju od 7. oktobra 1918., savezničke trupe (francuske, engleske,italijanske, američke) su okupirale Crnu Goru.Zanimljivo je, da su srpske trupe ušle u ovaj saveznički kontigent po izričitoj i samovoljnoj odluci Francuske , jer one u nijednoj varijanti nijesu planirane za ulazak u Crnu Goru.Formirana je i posebna komanda savezničke vojske za Crnu Goru, na čijem čelu je jedno vrijeme bio francuski general Venel ,a kasnije francuski general ,Taon. Sjedište ove komande je bilo u Kotoru i njoj su formalno bile podređene sve jedinice , koje su se nalazile u Crnoj Gori , uključujući i srpske.Ova komanda je bila potčinjena Komandi Istočne vojske ,sa sjedištem u Carigradu ,na čijem čelu se nalazio francuski general Franše D' Epere.Italijanske trupe su se nalazile u Baru, Virpazaru, na Krstacu, u Kotoru i okolini i Ulcinju; francuske u Duboviku blizu Cetinja, Baru,Virpazaru , na putu prema Nikšiću i Zelenici; engleske u Virpazaru; a američke prema Cetinju, Podgorici,Kotoru i okolini i Zelenici.Srpske trupe su bile raspoređene uglavnom u svim krajevima Crne Gore. Zadatak savezničkih trupa je bio da očuvaju red i mir u Crnoj Gori .Crna Gora je u najvećem dijelu bila oslobođena prije ulaska ovih trupa.Ubrzo su bile razoružane crnogorske samoorganizovane jedinice koje su učestvovale u njenom oslobađanju.Samo formalno pod jedinstvenom komandom , savezničke trupe su se ponašale shodno politici , interesima i instrukcijama svojih nacionalnih vlada.Italijani su pomagali protivnike bezuslovnog ujedinjenja , kojima su poslije Božićne pobune pružili utočište na svojoj teritoriji i omogućavali im prebacivanje u Italiju.Francuzi su bili na usluzi srpskim vlastima i njihovim pristalicama u Crnoj Gori. Andrija Radović je održavao stalnu vezu sa Parizom i tamošnjim srpskim poslanstvom i Nikolom Pašićem, šefom jugoslovenske delegacije na Konferenciji mira , preko francuske vojne telegrafske službe u Kotoru.Srpske trupe su izvršavale naredbe svoje vrhovne komande i instrukcije svoje vlade.Prije ulaska u Crnu Goru , srpska vlada je uspjela da od francuske vlade i vojne komande izdejstvuje „slobodne ruke „, odnosno slobodu djelovanja u misiji i radu „koji je više politički ,nego vojnički" kako se to u izvorima navodi ,i u kojoj je bilo važno da se obezbijedi da „general D Epere što više pomaže".Zato ih u tome, po ulasku u Crnu Goru, komandanti savezničke vojske u Crnoj Gori,ni general Venel i ni kasnije Taon , nijesu sprečavali. U unutrašnje crnogorske stvari su se miješale i francuske i italijanske i srpske trupe. Otuda na zahtjeve američke vlade da se povuku savezničke trupe iz Crne Gore i naređenje Glavnog komandanta savezničkih trupa , da se savezničke ,a time i srpske trupe ,povuku iz Crne Gore do 30.aprila 1919.beogradska vlada je preduzela hitne korake kod savezničkih vlada na Konferenciji mira u Parizu, gdje su Francuzi opet imali glavnu ulogu, tako da je evekuacija odložena.Prvi su područje Crne Gore počeli da napuštaju Englezi (29.aprila 1919),francuske trupe su napustile Kotor 31.jula,a genaral Taon 1.avgusta kada je zvanično i prestala da postoji Komanda savezničkih trupa za Crnu Goru.Francuska odjeljenja su ostala u Baru i Virpazaru (do kraja februara ,odnosno početka marta 1920) i bile su vezane za francusku komandu u Skadru.Italijani su evakuisali svoje trupe početkom oktobra 1919, a iz Bara,Virpazara i Ulcinja u junu 1920.Srpske trupe su se u međuvremenu transformisale u jugoslovenske i kao legalizovana vojna sila ostale na ovom području.Umjesto da osiguraju red i mir , savezničke trupe su Crnu Goru ostavile u građanskom ratu .A on je počeo kao pokret nezadovoljnika i protivnika bezuslovnog ujedinjenja Crne Gore i Srbije proklamovanog odlukama Podgoričke skupštine,skupa istomišljenika sazvanog po Pravilima koja su za tu prigodu sastavili članovi Centralnog izvršnog odbora za ujedinjenje Srbije i Crne Gore koji su sačinjavali: Svetozar Tomić, šef Crnogorskog odsjeka pri Ministarstvu spoljnih poslova Srbije , kojem su po ulasku u Crnu Goru data specijalna upustva i posebna šifra za vezu od strane Nikole Pašića,Janko Spasojević, član Crnogorskog odbora za narodno ujedinjenje, Petar Kosović, član Crnogorskog odbora formiranog u Solunu pri srpskoj vladi i Milosav Raičević.Tomić i Kosović su bili državljani Srbije.Poslanici za ovu skupštinu su birani aklamacijom ,posredno na zborovima pristalica bezuslovnog ujedinjenja , sa kojih uzgred rečeno do dana današnjeg nije pronađen nijedan zapisnik i oni su na Skupštini 26.XI 1918. donijeli odluke:

„1.Da se kralj Nikola I Petrović - Njegoš i njegova dinastija zbaci sa crnogorskog prestola;

2.da se Crna Gora s bratskom Srbijom ujedini u jednu jedinu državu pod dinastijom Karađorđevića ,te tako ujedinjene stupe u zajedničku otadžbinu našeg troimenog naroda Srba, Hrvata i Slovenaca;

Rad na uništenju Crne gore od strane Srbije[93] a) u ratu je samo napredovao, u podpunosti uspio je i dovršen u inostranstvu u Parizu – Francuskoj -, kad je zvanična Francuska zabranila ulaz u Crnu Goru Kralju Nikoli i njegovoj vladi.

Srbijanske trupe koje su okupirale Crnu Goru, popunjene su bile sa jednim dijelom Crnogorskih odreda i plaćenika, koje je Andrija Radović kupio po inostranstvu, ove trupe još u inostranstvo dobile su naređenje i instrukcije da izvrše prevrat u Crnoj Gori i satim stave Crnogorsko pitanje pred svršen čin, zato ove banditske čet jurahu svuda po Crnoj Gori i[94]da je Crna Gora ujedinjena sa Srbijom, prijeteći sa Srbijom, prijeteći smrtnom kaznom svakome onome kobi se imalo protivio tome svršenom činu. Ove su bande produsretale i od onih domaćih izroda, koji su iz Austrinskog ropstva stali u vezu sa Andrijom Radovićem, koji stojaše u Ženevi i sa njim udešavali plan o prevratu.

26. novembra 1918. g. ovi banditi dobro plaćen, sakupili su u Podgorici, nekoliko Crnogorskih izroda i ovom skupu dali naziv: Crnogorska Skupština.[95]

Ove kukavice i strašljivice – pod pritiskom Srbijanske vojske i komita naoružanim sa bombama, a koji bijahu blokirali ovu torinu đe su ovi bili sakupljeni – donesu smrtnu presudu Crnoj Gori kao izdajniku i proglase njeno pripajanje Srbiji. Ovaje presuda donešena još u Parizu, a ove kukavice morale su je samo podpisati.

Narod Crnogorski nije nikakve važnosti davao odlukama, koje je ova fukara u Podgorici donijela, jer narod ih tamo nije ni poslao; Crnogor. narod, poslije onih nadčovječanskih muka, koje je pretrpio u[96] ropstvu bijaše se sklonio kod svojih kuća nebili spasao onaj ostatak koji i još bijaše preostao u životu, o politici se nije nikome ni mislilo, osim onim plaćenicima, u opšte narod nije poznavao namjere Srbije, on je očekivao svoga kralja i vladu da dođu u svojoj zemlji i uspostave narušeni red.

Ovakvo držanje Crnogorskog naroda Srbijanskim je vlastima dobro došlo, oni su se pomoću domaćih izroda sve više mirili i jačali, narod je stao neutralan sve dotle dok su Srbijanske vlasti odpočele prinuđavati Crnogor. ofic. i činovnike na zakletvu Kralju Petru[97] što je Crnogorce dovelo do ustanka.

16. decembra 1918. g. Svi oficiri Crnogorsko primorske oblasti pozvati smo u Baru, radi polaganja zakletve Kralju Petru Karađorđeviću na vjernost. Ovom prilikom pošao sam za Bar i ja, sa namjerom da se onamo upoznam sa držanjem oficira, ali je moja namjera propala nijesam uspio sporazumjeti se sa oficirima, njih 85. pod vodstvom najstarijeg oficira Brigadira Joka Jovanovića, čim su stigli u Baru, prema ranije udešenom planu odputovali su u Barskoj školi đe im je bilo zakazano i bez ikakva

---

3.Da se izabere Izvršni odbor od pet lica , koji će rukovoditi poslovima dok se ujedinjenje Srbije i Crne Gore ne privede kraju;

4. Da se o ovoj skupštinskoj odluci izvijesti bivši kralj Crne Gore Nikola I Petrović ,Vlada Kraljevine Srbije , prijateljske Savezničke sile i sve neutralne države.” U savremenoj istoriografskoj i pravnoj literaturi, nastaloj na ideološkim premisama jedinstva „srpskog „ naroda i dalje stoje osporavanja toga da je odluke od 26.novembra 1918.godine donijela protivpravno i nelegitimno ustanovljena skupština .Protivpravno sa stanovišta i međunarodnog i tada važećih prava i Crne Gore i Srbije.

Vidi: Šerbo Rastoder, *Uloga Francuske u nasilnoj aneksiji Crne Gore*, prevod izdanja iz 1921, Conteco, Bar , 2001 (pogovor).

[93] Dopisano iznad: ***odpočet je još odavno***

[94] Dopisano iznad: ***propovijedahu***

[95] Misli na Podgoričku skupštinu 26.novembra 1918.

[96] Dopisano iznad: ***ratu i***

[97] Dopisano iznad: ***Karađorđeviću***

objašnjenja položili su zakletvu Kralju Petru Karađorđeviću[98] na vjernost, pogazivši svoju raniju zakletvu datu Kralju Nikoli i Crnoj Gori. Od 86. of. koji smo ovog dana bili ovđe, ostao samo ja da ne položim zakletvu.

Ovakav postupak of. Crmničko primorske brigade iznenadio me, jer nijesam mogao misliti da će ovi ofic. podpisati onaku zakletvu i sa tim baciti se ljagom, na svoju čast, na čast svoga Kralja i Crne Gore i to pod pritiskom jednog srbijan. kapetana.

Vlast u Crmničko-primorskoj oblasti, ovih dana bijaše u rukama Srbijanskog kapetana Živanovića i podporučnika Draškovića, dodijeljen im bijaše i jedan od domaćih izroda, neki Risto Vujačić iz Zete. Kap. Živanović bijaše šef, a ovi mu podinjeni organi. Ovih dana polagaše se zakletva i u ostalim Crnogor. oblastima.

Moji prijatelji koje sam imao u Baru, moljahu me i savjetovahu da i ja položim zakletvu, a vlasti preko drugih šiljahu mi, da mije opasno vratiti se kući od komita, ako ne položim zakletvu. Sve ovo nije na mene ni najmanje uticalo, jer asm smatrao da je bolje i poginuti, nego se baciti ljagom na svoju čast i na čast Crnogor. oružja.

20. decembra vratio sam se kući u Krnjice, i istog dana poslije podne dobio sam od Ministra Jovana S. Plamenca[99] pismeno naređenje, sa kojim se pozivam sa Krnjičanima na ustanak i polazak za Vir-Pazar.

[98] Karađorđević Petar (Beograd, 29.6.1844 - Beograd, 16.8.1921) - sin kneza Aleksandra, kralj Srbije od 1903. do 1918, kralj Kraljevine SHS 1918-1921. godine. Školovao se u Beogradu, Ženevi, Parizu i Mecu. Završio je vojnu akademiju (1867). Poslije svrgavanja njegovog oca sa srpskog prijestola (1858), nije se vraćao u Srbiju. Živio je u Francuskoj i Švajcarskoj. Učestvovao je u francusko-pruskom ratu (1870-1871) na strani Francuza. Za pokazanu hrabrost odlikovan je Ordenom legije časti. Učesnik je ustanka u Bosni (1875). Juna 1883. godine došao je na Cetinje i vjenčao se s kćerkom knjaza Nikole, Zorkom. Knez Petar Karađorđević je od tada živio na Cetinju, vodeći uz pomoć crnogorske vlasti akcije protiv obrenovićevskog režima u Srbiji. Knez Petar je na Cetinju živio u kući koju mu je dao na korišćenje knjaz Nikola. U braku Petra Karađorđevića i Zorke Petrović Njegoš rođeno je petoro djece (Jelena, Milena, Đorđe, Aleksandar i Andrija). Poslije smrti knjeginje Zorke (1890), Petar Karađorđević je 1894. godine napustio Crnu Goru i nastanio se u Ženevi. Dok je živio na Cetinju, Petar je bio u lošim odnosima s knjazom Nikolom, a netrpeljivost između njih postojala je i nakon Petrovog dolaska na srpski prijesto. Vidi: *Istorijski leksikon Crne Gore*, knj. 4, 753.

[99]Jovan Plamenac (1879-1944), političar, ministar, organizator i vođa Božićnog ustanka i predsjednik pete crnogorske vlade u egzilu (17. II 1919 - 15. VI 1921). Nižu gimnaziju završio je u Beogradu, a dva razreda učiteljske škole u Aleksincu, odakle je protjeran sa drugim Crnogorcima zbog Ivandanjskog atentata 1899. godine. Učiteljsku školu dovršio je u Pakracu 1900/1901, dok je pedagoško-filosofski fakultet završio u Njemačkoj. Poslije povratka u Crnu Goru postavljen je za predavača u Bogoslovsko-učiteljskoj školi na Cetinju, potom za školskog nadzornika u Ulcinju i Podgorici. Biran je za poslanika u Crnogorskoj narodnoj skupštini 1906. u rodnoj Crmnici. Bio je ministar prosvjete i crkvenih djela (4. IV 1907 - 2. IV 1909) u vladi Lazara Tomanovića, kao i ministar unutrašnjih djela (2. IV 1909 - 24. I 1910). Član je Državnog savjeta i predsjednik Crnogorske narodne skupštine 1911. godine. U vladi Mitra Martinovića ponovo zauzima resor ministarstva unutrašnjih djela u periodu 6. VI 1912 - 25. IV 1913, kada daje ostavku zbog neslaganja s krunom po pitanju Skadra. Kao bezobzirni protivnik vlade i kralja, otpušten je iz državne službe 1914. godine. Ponovo se politički aktivirao poslije sloma Austro-Ugarske 1918. godine i oslobođenja Crne Gore. Na poziv srbijanskog potpukovnika Svet. Simovića došao je na Cetinje na dogovor na koji su bili pozvani ugledni Crnogorci. Kada je počeo da govori, izvrijeđala ga je ulična rulja pobornika bezuslovnog ujedinjenja. Bio je organizator i inspirator oružanog ustanka. Kralj Nikola ga je postavio za predsjednika crnogorske emigrantske vlade 17. II 1919, na kom položaju je ostao do 15. juna 1921, kada je podnio ostavku. Poslije smrti divizijara Milutina Vučinića, u septembru 1922. godine, pokušao je da prigrabi vlast i došao u sukob sa dvorom i velikim dijelom crnogorskih emigranata. Po smrti kraljice Milene istjeran je iz Italije i odlazi u

Njujork. Tamo je, u svojstvu predsjednika vlade, pozvao Crnogorce iz Amerike da upisuju nacionalni zajam. Iz Njujorka je stigao u Pariz, gdje je stupio u vezu sa predstavnicima jugoslovenskih vlasti. U Beograd je stigao u februaru 1925. godine i od tada su njegov primjer slijedili mnogi političari u egzilu. Prema sopstvenim navodima, njegovom povratku prethodili su pregovori. Poput ostalih, prva obaveza pred povratak bila je redovno obraćanje pismom (molbom) kralju Aleksandru. To je ovaj i učinio, dostavljajući opširno pismo iz Pariza, datirano 31. januara 1925. godine. Ovo pismo je u skraćenoj i izmijenjenoj verziji objavio Jovan Ćetković 1940. godine. Izvorna verzija pisma objavljena je mnogo kasnije. Sudeći po navodima koji tamo stoje, Plamenac je povodom svog povratka postavio sljedeće uslove:

"1. - Da se imaju pustiti iz zatvora svi Crnogorci, kao i amnestirati njihove krivice, koje su počinili u vezi sa vaspostavom Crne Gore.

2. - Da se Crnogorcima nadoknade sve materijalne štete učinjene im u vremenu borba za vaspostavu Crne Gore.

3. - Da se imaju poštovati sva prava crnogorskih državljana, koja su stekli bili po crnogorskim zakonima.

4. - Da se priznaju crnogorskim državnim službenicima sva prava, koja su stekli bilo putem dekreta, bilo putem riješenja, bilo putem ukaza, dobivena u toku ova tri rata za vrijeme života Kralja Nikole, zaključno do i sa 1. martom 1921, kojeg je dana on bio preminuo.

5. - Da se ima isušiti Skadarsko jezero, jer da je bio i to jedan od razloga, što je Crna Gora vodila rat protivu Turske Imperije u g. 1912, kao i da se ima što prije sagraditi jadranska pruga normalnog kolosjeka, koja bi vodila iz centralnog dijela Srbije preko Crne Gore za Jadransko more, odnosno preko Bijelog Polja, Kolašina, Podgorice, Bara - sa jednim krakom za Boku."

U svakom slučaju, Plamenac je stigao u Beograd u februaru 1925. godine, pošto ga je prethodno amnestirala Pašić-Pribićevićeva vlada. Prvih nekoliko godina živio je u hotelu *Moskva*, pošto je po dolasku u zemlju bio postavljen za punomoćnog ministra prve klase KSHS u Pragu. Naravno, radilo se samo o formalnom postavljenju, kako bi se mogla izdejstvovati ministarska penzija po zakonu koji je bio povoljniji za bivše crnogorske državljane. Zanimljivo je da su se prema njemu mnogo bezobzirnije odnosili potonji politikanti i istoričari nego sâm režim protiv kojeg se borio. Pašić ga je smjestio u hotel u Beogradu sa ministarskom penzijom iako je vjerovatno o njemu znao više nego mnogi potonji istraživači. Povratak Jovana Plamenca i audijenciju kod Pašića i kralja Aleksandra ujedinitelji su doživjeli kao *poniženje* i potcjenjivanje njihove borbe. Risto Jojić je tim povodom podnio interpelaciju Narodnoj skupštini, a Nikola Đonović napisao brošuru. Zatvorenici su se pitali zašto oni leže po kazamatima kada vođa ustanka biva *nagrađen* ministarskim položajem. Pokušaj političkog aktiviranja Plamenca uoči izbora 1925. godine na strani Pašićevih radikala bio je onemogućen oštrim protivljenjem svih političkih grupacija u Crnoj Gori. Pašić je postigao cilj. Emigracija je bila politički sahranjena. Plamenac je kompromitovan kod ionako malog broja privrženika. Kao i ostali značajniji povratnici iz crnogorske emigracije, nastavio je da živi u Beogradu, protiv čije politike je, kao predsjednik vlade u egzilu, ispisao hiljade stranica. To što su sve značajnije ličnosti emigracije ostajale u Beogradu, vjerovatno je bila stvar prethodno dogovorenih uslova. Po povratku iz egzila Plamenac se nije politički angažovao. Vodio je polemike po beogradskim listovima, braneći se od raznoraznih napada. Poslije italijanske okupacije Crne Gore 1941. godine, prema raspoloživim kontradiktornim izvorima, pokušao je reaktuelizovati svoje političke ciljeve iz Memoranduma 1919. godine o vaspostavljanju Crne Gore i njenom teritorijalnom proširenju na Boku, Hercegovinu i Skadar i u tom smislu putovao je u Rim. Pošto su Italijani odbili takvu inicijativu, vratio se na Cetinje, odakle ga je protjerao italijanski komesar Macolini, pošto se prethodno sukobio sa Jovom Popovićem, predsjednikom Savjetodavnog vijeća. Sve do 1944. godine boravio je u Beogradu. Nema podataka o nekom njegovom značajnijem političkom angažmanu u tom periodu. Poslije kapitulacije Italije i okupacije Crne Gore od strane Njemaca, ponovo se politički aktivirao, pokušavajući da uspostavi saradnju sa zelenašima. Tada je boravio u Londonu, gdje je objavio knjigu protiv Draže Mihailovića. Kada se vratio u Crnu Goru, partizani su ga uhvatili u Crmnici i strijeljali 1944. godine. Savremenici su mu pripisivali vlastoljubivost, pretjeranu ambicioznost, ali i lično poštenje, hrabrost, dosljednost i upornost. Autor je knjige *Političke stranke i naš narodni život,* objavljene 1914. na Cetinju. Sva značajnija dokumenta emigrantske Crne Gore nosila su njegov potpis. U više dokumenata pominje svoje "memoare", koji do danas nijesu pronađeni. Nesumnjivo je da se radilo o kompleksnoj i kontraverznoj ličnosti velike

O ovom ustanku ranije nijesam ništa znao, ali sam u zajednici sa Petrom Markovim Pekićem[100] pokupio Krnjičane i odma krenuo za Godinje đe nam bijaše određeno zborno mjesto, sa sobom imasmo 50. Krnjičana.

21. decembra u jutro stigli smo pod Godinje, đe smo našli Min. Plamenca sa nekolika Crmničana, o dolasku Plamenca u Godinje i o ustanku vlasti bijahu doznale ranijeg dana, zato su za Godinje bila upućena 3. odjeljenja žandarma sa naređenje da se uhvati Plamenac i da se preda vlastima, žandarme predvođahu, podpor. Jagoš Drašković, poručik Filip Drakić i Savo Raspopović[101]; Drakića i Raspopovića sa žandarima uhvatili smo i razoružali, a Drašković je na nekakav način umakao za Vir. Srbij. podpor. Drašković bijaše komandant mjesta na Viru.

Mi smo se iz Godinja sa Plamencom krenuli za Vir-Pazar i došli do Besca, nas bijaše veoma malo i to većinom bez oružja, samnom bijaše 50. Krnjičana, bijaše nekoliko Lekića, Godinjana, jedan mali broj Boljevića i Limjana, a iz sve Gornje Crmnice bijaše samo 5-6. ljudi. Plamenac pod pritiskom nekoliko ljudi koji ga okružavahu i moljahu da ne[102] Crmnicu međusobom, nije dao naređenje za napad na Vir, poveo je pregovore sa prvacima iz protivničke strane, pregovori su vođeni cijelo poslijepodne 21. decembra, svršeni su bez ikakva rezultata, noć je nastupila mi smo se morali razići.

Ja sam sa nekoliko oficira ist evečeri pošao u Boljeviće kod Plamenca, da se sa njim sporazumijemo o daljem radu, sporazumjeli smo se i odlučili da se krenemo za Krnjice.

23. decembra stigli smo u Krnjice, nas je bilo oko 50. ljudi većinom oficira i činovnika, naša je namjera bila pokupiti novu snagu u Šestanima i Krajini i ponovo se vratiti k Viru, a istodobno očekivasmo i dolazak veće količine oružja, za koju Plamenac govoraše da su mu obetali uputiti Italijani na obalu Skadar. Jezera.

---

energije koju je novo vrijeme razumijevalo starim tradicionalnim klišeima crnogorskog patrijarhalnog društva i nacional-romantizmom XIX vijeka.Vidi više: Šerbo Rastoder, *Crna Gora u egzilu*, knj.I,406-410

[100] Petar Markov Pekić (Krnjice, Crmnica, 1889-Albanija, 1935), poručnik crnogorske vojske, ustanik i komita. Jedan od prvaka Božićnog ustanka na području Crmnice 1919. Godine. Nakon sloma ustanka, emigrirao za Italiju, iz koje se vraće polovinom 1919. radi podizanja naroda na ustanak. Pripadao ustaničkim četama Marka Vučerakovića i Sava Raspopovića. Vršio brojne gerilske akcije (1919-1922). Tokom 1921. ponovo bio u Italiji, gdje je u Rimu zajedno sa Dušanom Krivokapićem, Nikom Nikovićem, Huseinom Boškovićem i bio član Komiteta za nezavisnost Crne Gore. Među posljednjim političkim emigrantima napušta Italiju. Polovinom 1923. boravi sa grupom emigranata u Carigradu, odakle se prebaca u Bugarsku, da bi početkom marta 1924. stigao u Valonu. Bio je član Crnogorskog kimiteta formiranom oktobra 1924. u Skadru pod vođstvom Marka Vučerakovića i Pera Vukovića. U Albaniji je poručnik Petar Pekić bio u egzilu sve dok nije na prevaru ubijen 1935. godine. Vidi više: Novak Adžić, „Borci za nezavisnu Crnu Goru 1919-1941“, knj. I, Cetinje, 2008, 464-465.

[101] Savo Raspopović (Martinići, Bjelopavlići,1879– Šćepan Do, Rubež kod Nikšića, 28.XII 1923) crnogorski komita. Odrastao u Baru, gdje su mu se naselili roditelji. Vojnu akademiju završio u Italiji. Do početka Prvog svjetskog rata radio kao žandarm u Baru. Učesnik rata i poslije kapitulacije Crne Gore bio komitski četovođa u vrijeme austro-ugarske okupacije. Poslije 1918.godine, ponovo se odmetnuo i bio jedan od najpoznatijih komita- protivnika odluka Podgoričke skupštine. Sa svojom družinom operisao duž crnogorsko-albanske granice i u okolini Bara i Ulcinja, izvodio stalne gerilske akcije protiv srpske (jugoslovenske) vojske, žandarmerije i pristalica bezuslovnog ujedinjenja Crne Gore i Srbije. Sredinom 1920. pridružio se crnogorskoj emigraciji u Gaeti gdje je ostao do početka 1922. kada se vraća u Crnu Goru radi nastavka borbe. Sve do kraja 1923. sa svojom družinom je vješto izbjegavao stalne potjere, da bi 28. decembra 1923. bio ubijen u Šćepan Dolu, selo Rubež kod Nikšića, zajedno sa još jedanajest drugova, među kojima je bio i njegov brat Marko, Mujo Bašović, Miloš Kovačević, Jovo Savov Krivokapić, Petar Zvicer, Krsto Simov Popović, Miloš Pejović, Radovan J.Bigović, Golub M.Vujović i dr.

[102] Nečitka riječ.

Jovan S. Plamenac

Sa našim neuspjehom 21. dec. na Viru, naši su se protivnici okuražili, naročito kad su uviđeli našu slabu snagu, okuražili sa ovim Pop joko Gojnić i Dr Blažo Lekić pokupili su čitavu vojsku u Crmnici, koja se pod komandom PodporučnikaDraškovića uputila za nama u gonjenje. Ova je vojska 22. u večer stigla u Boljeviće, na jedan sahat docnije od našeg polaska za Krnjice. U Boljeviće su izviješteni o našem polasku za Krnjice, zato su se odma krenuli za nama, a da bi prije stigli i iznada nas napali to se jedan dio od te vojske ukrcao na Viru u lađe, a ove lađe dovukao je parabrod, do „Petrove Ponte" đe su se iskrcali, ova se ponta nalazi na ulazu u Luku Krnjičku, ovđe su se iskrcali zatok što su mislili da se svi mi nalazimo u mojoj kući, đe bi nas mogli neopaženo blokirati, jer se moja kuća nalazi u podnožju Petrove ponte. Mi smo se nalazili u Krnjičkoj školi, kad se ova vojska javila više moje kuće, osim vojske koja se ovđe javila, oni su nas gonili i sa drugih strana t.j. preko Seoca i Lekića, a iz Bara bio je upućen jedan dio vojske, da nam presiječe put za Krajinu. Plamenac je povjerio meni da povedem brigu o spašavanju, kako nebi smo pali u njinim rukama. Plamenca sam odma uputi sa društvom za Šestane i Krajinu, dajući im dobre pratioce, a ja sam se sa nekolika naoružana mladića uputio k mojoj kući u susret ove vojske. Glavna mi briga bijaše spasti Plamenca, da kao vođa Crnogor. ustanka ne pane u njinim rukama, zato sam sve upotrijebio da zadržim ovu vojsku, dok Plamenac ostupi za Šestane.

Pomeđu mene i ove vojske bijaše moja kuća, ja sam im saopštio: „nemojte prelaziti moju kuću k mene jer ću pucati", a ovim momčadima koji bijahu samnom visokim glasom da protivnici čuju „ako koji od protivnika prijeđe moju kuću pucajte".

Protivnici su se skamenili i ostali su neopmični na istom mjestu, nastala je galama i psovanje po među nas, komandant ove vojske bijaše Srbijanski podpor. Drašković, ovako nepomični sa jednog mjesta ostali smo i mi i oni sve dok je Plamenac sa društvom pošao za Šestane. Poslije sam se i ja krenuo za Šestane, oni su odma odpočeli nastupati zamnom, interesantno bijaše ovo gonjenje, rastojanje pomeđu nas bijaše do 50. koraka, kad bijah počinuo, počivahu i oni, a kad ja produži produži i oni, sve tako išli smo do Đuravaca.

24. decembra pošli smo u Koštanjicu.

25. stigli smo u Zoganje kod našeg prijatelja Aluš Čobe, koji nas je za nekoliko dana izdržavao.

Divizijar Milutin Vučinić

Iz Crne Gore imali smo vijesti da se oko Cetinja vode borbe, a i mi smo mogli čuti topovsku paljbu, za podgoricu čuli smo, da su naši prošli slabo i da su uhvaće-

ni i zatvoreni Brigadir Milutin Vučinić[103] i Andrija Raičević[104], sa nekoliko svojih ljudi.

Plamenac se odavde obratio Italijanskoj Komandi za pomoć, kao što su ranije bili obetali, ali se pomoći nije moglo dobiti. U Skadru bijaše Francuska komanda preko koje su Srbijanci pokušali da nas vrate natrag ili uhvate, u tom cilju je kod nas u Zoganje došao je jedan francuski komandant, koji se na sve načine mučaše, da nas vrati natrag u Crnoj Gori, ili povede za Skadar, mi nijesmo pristali ni na jedno ni drugo, a ni kad smo uviđeli da francuzi spremaju poslati svoju vojsku u Zoganjima da nas pohvataju, to smo se i mi riješili poći za Bojanu, a odatle za Medovo.

28. decembra u jutro krenuli smo iz Zoganja za Bojanu, ovog istog dana došlo je nekoliko Francuske vojske za nas u Zoganjima, ali smo mi bili odputovali. Na Bojani u Obliku ukcali smo se u jednoj lađi i pošli za Pulaj, (Sveti Nikola), a odatle za Medovo.

29. decembra stigli smo u Sanđovani di Medovo, đe su nas primili Italijani.

Kao što se iz gore navedenog vidi, naš ustanak u Crmničko-primorskoj oblasti, bio je sasvim slab i bez ikakva uspjeha, on je morao takav biti čim smo nas 50.

---

[103] Vučinić Milutin (Gornji Rogami, Piperi 12.4.1869 - Rim, 31.8.1922) - divizijar, ministar vojni u vladi Jovana Plamenca (1919-1921) i predsjednik šeste crnogorske vlade u egzilu (15.6.1921-31.8.1922). Završio vojnu školu u Italiji. Po povratku, u činu poručnika boravio kao stalni vojni kadar na Cetinju na dvoru kralja Nikole. Bio komandant Piperskog bataljona. U Balkanskim ratovima komandovao mješovitom brigadom, poslije čega je dobio čin brigadira. Pod njegovom komandom crnogorske jedinice su zauzele Bardanjolt, poslije kojega je zauzet Skadar. U Drugom balkanskom ratu komandovao crnogorskom vojskom na Govedarniku i Duličkim visovima. Prvi svjetski rat ga zatekao u činu divizijara i kao komandant 3. divizije ratuje na hercegovačkom frontu, potom je kratko učestvovao na Sandžačkom ratištu. Sredinom 1916. godine interniran u austro-ugarski logor, gdje ostaje do kraja 1918. godine. Po oslobađanju iz logora, zajedno sa drugim zarobljenicima, po naređenju Srpske vrhovne komande, zadržan u Sarajevu do okončanja Podgoričke skupštine. Učestvovao u pripremama Božićne pobune u podgoričkom kraju. Po naređenju komande srpske vojske uhapšen i sproveden u Jusovaču (Podgorica). Zajedno sa devetnaest drugih crnogorskih prvaka bježi iz zatvora i odlazi preko Albanije u Drač, a odatle u Italiju. Izbjeglička vlada ga imenovala za ministra vojnog (17.2.1919) gdje je radio na organizovanju crnogorskih vojnih jedinica u Italiji (Gaeta), da bi ga juna 1921. godine regentkinja, kraljica Milena, imenovala za predsjednika vlade. Na tom položaju je ostao do smrti radeći na zbrinjavanju crnogorskih izbjeglica i ostataka crnogorske vojske u Italiji. Nosilac je brojnih crnogorskih, srpskih i ruskih priznanja. Uživao je veliki ugled među emigracijom kao dosljedan, pravičan i odgovoran vojnik, odan otadžbini u koju se nikad nije povratio. Umro u Rimu, gdje je i sahranjen.

[104] Raičević Andrija (Lješkopolje kod Podgorice 1879 – Briksen, Italija 1920), brigadir, komandant crnogorske vojske u Italiji. Bio šef policije na Cetinju u vrijeme bombaške afere 1907, učesnik balkanskih ratova i junaštvom se posebno istakao u vrijeme zauzimanja Skadra. Tokom 1914. godine postavljen za komandanta Spuške brigade kojom je komandovao u Prvom svjetskom ratu. Po kapitulaciji Crne Gore 1916. interniran u logor Karlštajn, gdje se, zajedno sa divizijarom Milutinom Vučinićem, brigadirima Jokom Adžićem i Ivom Đurovićem, komandirom Krstom Popovićem i drugima, izjasnio protiv izjave grupe oficira o ujedinjenju Crne Gore i Srbije. Po izlasku iz zarobljeništva krajem 1918. vratio se u Crnu Goru, gdje je aktivno radio na organizovanju ustanka na području Podgorice. Kao poznati protivnik bezuslovnog ujedinjenja bio je uhapšen u noći između 19. i 20. decembra 1919, prije izbijanja pobune, jer je jedan od učesnika u pripremi ustanka izdao cijelu stvar i njegove organizatore. Bio je zatvoren u podgoričkoj *Jusovači,* odakle je sa devetnaest drugih crnogorskih prvaka pobjegao zajedno sa stražarima koji su ih čuvali, prvo u Medovu (2. januara 1919) gdje se nalazio crnogorski izbjeglički logor, a potom u Italiju. U Gaetu je sa još 142 čovjeka stigao 6. aprila 1919. Tada je postavljen za Komandanta crnogorskih vojnika u Italiji i na toj dužnosti ostao do sredine 1920. kada se teško razbolio. Prije dolaska u Gaetu unaprijeđen je u čin brigadira, sa starješinstvom od 29. decembra 1915., ukazom kralja Nikole od 19. marta/1. aprila 1919. Umro je 27. septembra 1920. godine i sahranjen dva dana kasnije na groblju u Briksenu (Italija).

većinom starih ljudi i podpuno razoružanih, imali pred sovom osim Srbijanske vojske i žandarmerije, još i francusku vojsku, a povrh toga ono što je najglavnije protiv nas 50. bijaše sva Crmnica.

Uzrok što je sva Crmnica bila protiv nas je veoma slabi i baš nikakva priprema za ustanak.

Ministar Plamenac kao vođa ustanka u Crnoj Gori, pripremao je ustanak preko viđenih ljudi iz pojedinih Crnogorskih oblasti. U oblasti Crmničko-Primorskoj radio je preko Komandira Jovana Nikolina Plamenca[105], kojemu je bilo u dužnost, da dođe u vezu sa uglednim ljudima u oblast i pripremi ustanak u svojoj oblasti do 21. dec., dočim Komandir Plamenac nije ništa radio, niti je dolazio u dodir sa ljudima koji su bili od velike važnosti za ustanak npr. ja nijesam znao za ustanak do 20. dec. u 4. sata poslije podne, također nije o tome nitko znao u batal. Barskom, Mrkojevićskom, Krajinskom i Ulcinjskom, u opšte čitav ovaj kraj od Sutormana do Bojane k moru i ovaj od Stubice k Krajini do granice nije imao pojma o ustanku, a u unutrašnjosti dva Crmnička bat. slabo je ko o ustanku znao, dočim Kom. Plamenac izvijestio je Min. Pl. da stvar u Crm.[106] Ustanak u ovoj oblasti zbunio je narod, ljudi nijesu znali što da rade i za kime da pođu, većina su ostali neutralni, koji su se docnije pridružili onoj strani koja je pokazala uspjeh, razumije se njima, tako smo u brzo dobiil protiv nas cijelu Crmnicu.

Propasti ustanka u ovoj oblasti u mnogome su doprinijeli i sinovi komandira Jovana N. Plamenca. oni su znali sve što se radi o ustanku, to su viđeli iz pisama svoga oca, koja je ovaj dobivao od Ministra Jovana S. Plamenca, vođe ustanka, oni mjesto toga da potpomognu svoga oca na pripremi ustanka u ovoj oblasti, oni su radili o propasti ustanka, što najbolje dokazuje sledeći dokumenat, koji je pod podpisom Luba J. Plamenca upućen svim omladincima u Crmnici, a koji glasi:

Gosp. Luki Pekiću – učitelju –

Krnjice.

S obzirom na novu epohu potreba je, da se omladina organizira, kako bi u svakom momentu štitila i podržavala našu zavjetnu misao, koja se privodi sjajnom kraju.

Stoga se kao omladinac pozivate, da budete u Utornik 18. t. mj. u 9. sati pr. podne na Vir-Pazar.

Boljeviće — Privremeni odbor Crmničke omladine
13. decem. 1918. g. — Ljubo Plamenac, sr

Ustanak se priprema za 21. decembra, a ovaj sin komandanta ustanka u Crmničko-primor. oblasti poziva omladinu za 18. decembra, na Vir-Pazaru, da se organizuju i brane dobivene tekovine ujedinjenja.

Slično ovome u Crmničko primorskoj oblasti, Ustanak je propao u svim Crnogor. oblastima, osim u Katunskoj nahiji, a ovi su se oko Cetinja očajnički branili,

[105] Jovan Nikolin-Nikov Plamenac, (Boljevići, Crmnica, 1854-?), komandir crnogorske vojske. Učesnik Velikog rata (1876-1878), balkanskih ratova i prvog svjetskog rata. Oblasni upravitelj. Učestvovao u organizaciji Božićnog ustanka na prostoru Crmnce, a poslije njegovog sloma uhapšen januara 1919. godine i zatvoren u podgoričoj „Jusovači". Potpisnik izjave 44 politička zatvorenika iz „Jusovače" od 14. oktobra 1920, u kojoj se navodi da su zatvorenici uhapšeni na bespravan način, da prekidaju svaku dalju saradnju sa sudom koji im sudi, jer ga smatraju nezakonitim i nenadležnim. Po izlasku iz zatvora 1921. Godine pripadao je crnogorskim federalistima. Na osnivačkom kongresu Crnogorke stranke izabran je za člana njenog Glavnog odbora na Kongresu 4. oktobra 1925.

[106] Dopisano iznad: ***stoji dobro***

kupljući se sa svojom krvlju i krvlju naših neprijatelja na Božiću 1918. g. sve dotle dok su pod pritiskom jače sile morali ostupiti na Jadransko more.

Ovaj Ustanak u Crno Gori ma kako da je organizovan morao je propasti, jer narod Crnogorski bio je potpuno razoružan, goloruk, i on kao takav nije se mogao boriti, sa velikom Srbijanskom vojskom pod puno naoružanom[107] sa francuskom vojskom i komandom i još sa većim brojem domaćih izroda.

Poslije propalog ustanka svuda po Crnoj Gori, naši ustaši[108], osim onih koji su ostali u Crnoj Gori, sakupili su se u Medovo, odakle smo odputovali za Italiju đe se organizovaše Crnogor. vojska.

16. jan. 1919. god. pošao je za italiju, a odatle za Francusku Min. Jovan S. Plamenac, kome je Kralj povjerio Predsjedništvo vlade Crnogor, a 22. jan. odputovao je i Brigadir Milutin Vučinić, koji je postavljen za Min. vojnog.

Ostali Crnogorci koji smo bili u Medovo, pošli smo za Italiju u mj. aprilu. Odma poslije našeg polaska organizovana je naša vojska u Gaeti.[109]

Ekspedicija nekoliko Crnogor. ofic. i vojnika iz Italije za Crnu Goru.

Odma po dolasku Crnogorskih ustanika iz Medova u Italiju, organizovana je naša vojska u Gaeti[110], za komandanta ove vojske bijaše postavljen brigadir Andrija

[107] Dopisano iznad: ***francuskim oružjem***

[108] Uobičajeni naziv za učesnike ustanka-ustanici

[109] Gaeta - stari grad u Gaetanskom zalivu, između Rima i Napulja. Grčka kolonija koju spominje još grčki geograf Strabon i rimski pjesnik Vergilije u svojoj *Eneidi*. Grad burne istorije koji je još u rimskom carstvu bio poznato odmaralište. Njime su upravljali Rimljani, Vizantinci, napadali ga Vandali, Goti, Langobardi, Saraceni i gotovo sve vojske koje su se pojavljivale u Mediteranu. U ranom srednjem vijeku Gaeta je bila posebno vojvodstvo i njome su upravljali Normani (1140-1194), Šveđani (1194-1250), Aragonci do 1707. Dugo je bila u Kraljevini obeju Sicilija, kojom su upravljali Burboni, da bi konačno 13. februara 1861. ušla u sastav ujedinjene Italije. Gaetom dominira tvrđava izgrađena 1224-1227, brojne sakralne građevine poput Katedrale iz XII vijeka, crkve Sv. Luke (IX-XII) vijek, Sv. Domenika (XV vijek). Do 1927. bila je u sastavu provincije Kazerta, da bi tada postala dio novosnovane istoimene provincije. Gaeta se nalazi na samom rubu istoimenog zaliva, dok se desetak kilometara od nje nalazi Formia, takođe mjesto znano brojnim Crnogorcima čija je životna sudbina čudnim spletom istorijskih okolnosti bila vezana za ova mjesta u Tirenskom moru. U ovim gradovima je bila smještena glavnina *Crnogorske vojske u Italiji* 1919-1922. godine.

[110] Crnogorska vojska u Italiji 1919-1922.Odmah po izbijanju Božićnog ustanka crnogorska vlada u emigraciji je pristupila formiranju vojnih jedinica koje su trebale da posluže za eventualni vojni upad u Crnu Goru, koji bi omogućio povratak dinastije i poništenje odluka Podgoričke skupštine iz 1918. Prva grupa od 120 interniraca iz zarobljeničkih logora, pristiglih u Italiju odmah po zaključenju primirja, koji su izjavili da će biti protiv svakoga *ko bude protiv Crne Gore* smještena je u Ferari, a za komandanta joj je određen bivši srpski oficir M. Kraljević. Već početkom marta 1919. godine ova grupacija je iz Ferare prebačena u Kave, udaljeno 40 km od Rima, gdje se već bilo koncentrisalo 157 Crnogorca. Na prve vijesti o koncentraciji crnogorskih trupa u Italiji, reagovala je obavještajna služba KSHS koja je stalno pokušavala i često uspijevala da unese razdor među njima. Na osnovu dogovora crnogorske i italijanske vlade iz marta 1919. donijeta je odluka da se vojska koncentriše u Gaeti. Već 18. marta u Gaetu je pristiglo 4 oficira i 140 podoficira i vojnika, kojima se pridružilo i 40 pobunjenih koji su u prvi mah odbili da pređu na zborno mjesto. Za komandanta ovih jedinica postavljen je komandir Petar Lekić. Zvaničan naziv komande je bio *Komanda Crnogorskih vojnika u Italiji*. Upućen je poziv da se vojsci pridruže sve crnogorske izbjeglice i dobrovoljci koji su se nalazili u raznim evropskim zemljama i Americi. Pri crnogorskom konzulatu u Rimu je formirana *Kraljevska crnogorska vojna delegacija* čiji je zadatak bio da koordinira ove aktivnosti. U međuvremenu, veliki broj Crnogoraca je poslije izbijanja Božićne pobune

Raičević[111].

Naša vlada i Kralj nalazahu se u Parizu, odakle protestovahu kod Velikih sila, za onakvu nasilnič. okupaciju Crne Gore i zahtijevaju da se na Konferenciji Mira propusti Crnogorski delegati.

Konferencija mira, koja zasijedaše u Parizu[112], bijaše se oglušila o svim pra-

izbjegao na teritorije koje su bile u okupacionoj zoni italijanske vojske, stavljajući se pod italijansku zaštitu. Pristizali su na albansku obalu u San Đovani di Medua, gdje ih je početkom aprila 1919. već bilo 416. Na osnovu prethodnih naređenja, a uz italijansku podršku, organizovan je transport do Gaete. Za komandanta crnogorske vojske postavljen je brigadir Andrija Rajičević, a poslije njegove smrti 1920. godine, brigadir Đuro Jovović. Medova je postala stalni prihvatni centar, odakle je dio Crnogoraca produžavao za Gaetu, dok se dio njih vraćao u Crnu Goru, nastavljajući borbu. S obzirom da se broj vojnika u Gaeti stalno povećavao, jedan broj njih je prebacivan u obližnju Formiu. Ove trupe su snabdijevane od strane lokalne komande u Gaeti, sve do potpisivanja konvencije između crnogorske i italijanske vlade (30.4.1919). Crnogorsku vladu je zastupao njen generalni konzul u Rimu kom.Velimir Ramadanović, dok je italijansku vladu zastupao ministar vojni. Konvencijom je predviđeno da se u Gaeti formira jedan crnogorski odred od izbjeglica, čije će izdržavanje preuzeti italijanska vlada preko svog vojnog ministarstva i da se njen sadržaj ne može modifikovati izuzev uz potpuni sporazum dvije vlade. Broj crnogorskih vojnika u Italiji se stalno povećavao. U maju 1919. minstarstvo vojske je donijelo odluku o unapređenju za jedan stepen svih vojnika od redova do kapetana. Tada su postojala dva bataljona vojske, oficirska četa i komandna trupa, da bi usljed povećanja vojnika 2.11.1919 bio formiran i III bataljon. U isto vrijeme u Medovu je upućen komandir Petar Lekić radi organizovanja transporta za izbjeglice iz Crne Gore, vojnike i oficire koji su dolazili i vraćali se u Crnu Goru. U decembru 1920. godine, broj vojnika je iznosio 1512, u avgustu 1532, dok ih je u januaru 1921. godine bilo 1559. Crnogorska vojska je imala četiri bataljona, posebnu artiljerijsku jedinicu u Fonta D'amore sa četiri baterije i Narodnu gardu, osnovanu u avgustu 1920. godine. Ministar vojni je bio divizijar Milutin Vučinić. Komandant I-og bataljona je bio komandir Pero Vuković, barjaktar- kapetan Jovan Plamenac; ađutant-poručnik Pero Đukanović; komandanti četa: I-komandir Stevo Vučinić; II-komandir Risto Hajduković; III-komandir Radovan Savović; artiljerija: I baterija - komandir Blažo Marićević; komandir čete - Niko Kašćelan. Komandant II bataljona - komandir Blagota Martinović; barjaktar - kom. Milo Popović; ađutant-por. Stevan Đurišić. Komndir I čete - kom. Jovan Vujović; II - kom. Andrija Dragutinović; III - kom. Milo Leković; artiljerije - kom. Mihailo Bulatović; I mitraljeska četa - kom. Niko Kašćelan; II - kom. Blažo Vukašinović. Komandir III bataljona - kom. Stevan Pavlović; barjaktar Boško Golubović; ađutant - p.por. Pavle Drecun; I četa - kom. Đukan Vukmanović; II - kom. Dušan Vuković; III - kom. Luka Jovanović; artiljerija - kom. Milo Petranović; III mitraljeska četa - kom. Tomaš Grujović. Komandant IV bataljona -kom. Vlado Zimonjić; barjaktar - Mirko Cepavčević; ađutant - por. Krsto Nikaljević; I četa -kom. Danilo Radović; II - p.por. Mihailo Boljanović; III-kom. Joko Popović; artiljerija -kap. Filip Živanović; IV mitraljeska četa - kap Novica Abramović. Ova vojska je obilježavala 21. decembar (1918) kao dan ustanka. U decembru 1920. italijansko ministarstvo vojno je izdalo naredbu o zabrani ulaska u Italiju izbjeglim Crnogorcima pripremajući teren za likvidaciju crnogorske vojske. Marta 1921. razoružana je crnogorska vojska, razmješteni bataljoni u Sulmonu, Padulu i Vitoriju, dok je u Gaeti ostala komanda crnogorskih trupa i oficirski bataljon, a artiljerija je bila u Fonte D' Amore kod Sulmone. U međuvremenu je došlo do previranja u samoj vojsci, podstaknutih propagandom i odbijanjem dijela vojske da primi komandu predsjednika crnogorske emigrantske vlade, Jovana Plamenca i Mihaila I, poslije smrti kralja Nikole. U martu 1921. Italijanski pukovnik Viđevano, po zadatku svoje vlade, radio je na likvidaciji crnogorske vojske, zahtijevajući da se povrate u Jugoslaviju ili Južnu Ameriku; da će ih u tome pomoći italijanska vlada dodjeljivanjem materijalne pomoći i izdavanjem potrebnih putnih isprava. Italija je 1.juna 1921. prestala da izdražava crnogorsku vojsku, kojoj je svaka pomoć ukinuta 15.avgusta 1922. Posljednji ostaci crnogorske vojske bili su rastjerani iz Italije dolaskom Musolinija na vlast. Najveći dio ih se vratio u zemlju, dok je jedan dio potražio utočište u drugim zemljama po Evropi, Sjevernoj i Južnoj Americi.

[111] Vidi fusnotu 104.

[112] O tome vidi više: Šerbo Rastoder, Crna Gora u egzilu, knj.I, 243-335

vilima i opravdanim protestima i zahtijevima naše vlade, Ustanak i prolivena krv o Božiću 1918. g. u Crnoj Gori, ne bijaše dala dovoljno dokaza, da je narodnom skupštinom u Podgorici falsifikovana volja Crnog. naroda, zato se i javila potreba kod naše vlade, da se iz naše vojske iz Gaete pošalje nekoliko oficira i vojnika u Crnoj Gori,[113]* koji bi imali pokazati Crnogor. narodu, da pitanje Crne Gore nije svršeno onako kako to Srbijanci i njihovi agenti propovijedahu po Crnoj Gori, također i ponovo pokazati velikim silama, da Crnogorci ne trpe ničije ropstvo i daje banditska Skupština u Podgorici falsifikovala volju Crnogor. Naroda.

Za ovu svrhu određeni su iz naše vojske šest viših oficira iz raznih Crnogor. oblasti, a ovi su imali, svaki iz svoje oblasti uzeto još po nekolika niža oficira i vojnika.

Ovi 6. viših oficira bijahu:

1. Komandir Krsto Popović[114] iz Katunske Nahije.

---

[113] Dopisano: * ***bez znanja pret. vlade J. S. Plamenca***

[114] Krsto Zrnov (Todorov) Popović (Lipa, Cuce, 14. IX 1881-Bojanje brdo, Cuce, 13. III 1947)-jedan od vođa Božićnog ustanka, šef štaba crnogorskih trupa u Italiji, posljednji načelnik štaba crnogorskih trupa u Italiji, komandant zelenaške Lovćenske brigade u Drugom svjetskom ratu. Završio oficirsku školu na Cetinju. U čin potporučnika unaprijeđen 1906, a u poručnika 1909. Za šefa policije na Cetinju postavljen 1910. U Balkanskom ratu (1912-1913) bio komandant čete u Katunskoj brigadi, učestvovao u borbama oko Skadra, a u drugom balkanskom ratu 1913. učestvovao kao komandir čete u bici na Bregalnici. Proizveden u čin kapetana 1913, a u maju 1914. postavljen je za pomoćnika šefa Štaba pete divizije u Pljevljima, istovremeno obavljajući dužnost komandanta podoficirske škole regrutske klase. U Prvom svjetskom ratu bio komandant Boljanićkog odreda, učesnik brojnih bitaka u kojima se istakao hrabrošću od Glasinca do Mojkovca. Poslije sloma Crne Gore interniran je u logor Boldogason u Mađarskoj. Po povratku iz logora 1918. godine i odluka Podgoričke skupštine, radio na organizovanju ustanka kao vojni komandant Božićnog ustanka. Sa ustaničkim trupama, poslije neuspjelih pregovora, kreće u oružani pohod na Cetinje u noći između 5 i 6. januara 1919. godine. Poslije sloma ustanka, Krsto Popović je izbjegao 11. januara 1919. u Kotor, da bi se potom prebacio za Medovu, odakle je otišao za Italiju. U Gaeti je, unaprijeđen u čin komandira i bio načelnik štaba Crnogorske vojske u Italiji. Pod njegovim vođstvom se noću, između 18. i 19. jula 1919 godine, između Bara i Ulcinja, iskrcalo 120 oficira i vojnika iz Gaete sa namjerom da podignu opšti ustanak u Crnoj Gori. Poslije neuspjele akcije i dužeg četovanja po Crnj Gori, ponovo se vratio u Italiju i tamo i tamo ostao do rasturanja crnogorske vojske od strane italijanskih vlasti. U Gaeti je zatvaran sa drugim oficirima od italijanskih vlasti, jer se protivio akciji rasturanja crnogorske vojske koja je uslijedila poslije potpisivanja Rapalskog ugovora. Odbio je da se vrati u KSHS i januara 1922. sa Živkom Nikčevičem, Vaskom Marojevićem, Markom Matanovićem i više od 50 saboraca, krenuo za Argentinu, gdje su pristigli početkom februara. Dočekao ih je Žerve Kazo, crnogorski počasni konzul. U Argentini je ostao do kraja 1929. godine, kada se prebacio u Lijež, pošto mu je predhodno saborac Marko Vučeraković, obezbijedio garanciju za nesmetani boravak u Belgiji. U Belgiji je živio do kraja 1931. godine, kada se, pošto je prethodno napisao molbu za pomilovanje kralju Aleksandru Karađorđeviću, vratio u Crnu Goru. Od 1936. godine aktivni je član Crnogorske stranke i agitovao je za njene kandidate na listi Udružene opozicije na parlamentarnim izborima 1938. godine. Od kraja 1941. sarađuje sa italijanskim okupacionim vlastima na procesu pacifikacije Crne Gore, a od 1942. uz italijansku podršku formira Lovćensku brigadu, čiji je komandant u rangu brigadira (generala). Zelenaški pokret se u Crnoj Gori gotovo se raspao kapitulacijom Italije, da bi dolaskom Njemaca, Lovćenska brigada novembra 1943. bila rasformirana i razoružana. Krajem 1943. sa manjom grupom pristalica Krsto Popović napušta Cetinje. Pristalice Krsta Popovića i jedan dio njegove bivše vojske pristupaju partizanima (NOP-u). Krsto Popović se ponovo vraća na Cetinje, uporno odbija pozive da se priključi partizanima, ostajući do kraja dosljedan svojim uvjerenjima. Održava saradnju sa njemačkim okupacionim vlastima do avgusta 1944. kada sa Dušanom Vukovićem, odlazi u Katunsku nahiju i radi na mobilizaciji vojske, ali bez većeg uspjeha. Ostao je u šumi, skrivajući se do 13. marta 1947. kada ga je iz zasjede likvidirala potjera OZN-e. Tada je imao 66 godina (Vidi više*: Istorijski leksikon Crne Gore*, knj. 5, Podgorica, 2006. 1047-1050.

2. „ Đuro Kapa[115] „ „ „
3. „ Ja „ Crmničko-Primor. nahije
4. „ Pero Vuković[116] „ Zetsko-brdske oblasti
5. „ Savo Čelebić[117] „ Riječko-Lješanske nahije
6. „ Mato Todorović[118] „ Nikšićske oblasti.

---

[115] Đuro Kapa (Ugnji, 1886-1960), komandir crnogorske vojske, učesnik balkanskih ratova i prvog svjetskog rata. Jedan od vođa Božićnog ustanka 1919. u cetinjskom kraju. Po slomu ustanka, emigrirao u Italiju, ali se vratio jula 1919. godine u zemlju radi ponovnog podizanja naroda na ustanak. Potpisnik je brojnih predstavki zelenaških vođa. Predao se vlastima zajedno sa 12 komita na Cetinju 25. februara 1920. i potom zatvoren, zbog čega su mu oštro zamjerili brojni ustanički prvaci. Protiv njega i više od 130 ustanika je državni tužilac KSHS na Cetinju 4. avgusta 1920. podigao optužnicu za nasilno rušenja pravnog i političkog sistema KSHS i za izdvajanje Crne Gore iz nje. Na osnovu amnestije regenta Aleksandra Karađorđevića od 30. novembra 1920. godine, a rješenjem cetinjskog okružnog suda od 21. decembra 1920. oslobođen krivične optužbe. Između dva svjetska rata pripadao Crnogorskoj stranci. Od kraja 1941. do polovine 1944. pripadao zelenaškoj vojsci Krsta Popovića. Potom pristupio NOVOJ-u. Umro je 1960. Vidi više: Novak Adžić, *„Borci za nezavisnu Crnu Goru 1919-1941"*, knj. I; Cetinje, 2008, 248-250.

[116] Pero Vuković (Piperi, 1883 - Piperi, 25.12.1955) - komandant I bataljona crnogorske vojske u Italiji, komita. Sin Tuja Simova Vukovića, plemenskog kapetana i majke Velike, ćerke Bora Tomova Vučinića, čija su tri brata 1876. poginula na Vučjem dolu. Završio osnovnu školu u Piperima i Oficirku školu na Cetinju. Bio komandir čete u operacijama osvajanja Skadra u Prvom balkanskom ratu, učesnik bitke na Bregalnici u Drugom balkanskom ratu, komandant Piperskog bataljona u Prvom svjetskom ratu. Poslije kapitulacije interniran u logor Boldogasonj i po povratku iz zarobljeništva bio zadržan sa drugim crnogorskim oficirima u Sarajevu, do izglasavanja odluka Podgoričke skupštine. Učesnik Božićne pobune, poslije čijeg sloma, sredinom januara 1919., odlazi u Gaetu. Jula 1919. sa grupom oficira upada u Crnu Goru u namjeri da podignu opšti ustanak. Potpisnik proglasa ustanika sa planine Vojnik i predstavke 42 pobunjeničkih vođa septembra 1919. u kojem objašnjavaju ciljeve svoje borbe. Učesnik komitskih borbi oko Nikšića, u Rovcima, Morači i Piperima 1919. do početka 1920., kada se s grupom komita, povlači u Albaniju. Bio komandir I bataljona crnogorske vojske u Gaeti. Po rasturanju crnogorskog logora u Gaeti, s grupom emigranata izbjegao u Carigrad, potom u Skadar. Poslije amnestije 1925., vraća se u Crnu Goru i 1927. biva penzionisan u čin majora. U bombardovanju jula 1941. izgubio nogu, te je kao težak invalid prestao da se bavi politikom.

[117] Savo Čelebić (Štitari kod Cetinja 27.1.1876, prema nekim podacima 24.1.1879 - Cetinje, 21.6. 1955) - crnogorski oficir, komita, general JNA. Završio oficirsku školu na Cetinju. Učesnik balkanskih ratova, Prvog i Drugog svjetskog rata. Nosilac Obilića medalje. Učestvovao u Božićnoj pobuni kao kapetan crnogorske vojske. U januaru 1919. odlazi u Medovu a potom u Gaetu. U julu 1919. sa grupom Crnogoraca upada u Crnu Goru s ciljem da podigne ustanak. Sa Todorom Borozanom, Dušanom Vukovićem i drugima, komitovao po planini Stavor u 1919-1921. U septembru 1921. preko Albanije opet odlazi u Italiju. Potpisnik proglasa crnogorskih ustanika sa skupu održanog na planini Vojnik i predstavke 42 pobunjeničkih vođa o stanju u Crnoj Gori, teroru nad stanovništvom, politici saveznika i zahtjevu za odlazak srpske vojske iz Crne Gore u septembru 1919. U decembru 1919. uhapšena mu familija i zapaljena kuća s ciljem da se primora na predaju. U emigraciji u Rimu juna 1924. napisao poemu *Vijenac na grobu Šćepana Mijuškovića*. Po povratku iz emigracije bio amnestiran i penzionisan u činu majora. Bio aktivista Crnogorske (federalističke) stranke. Učesnik u Trinaestojulskom ustanku 1941, savjetnik u štabu Lovćenskog NOP odreda, pregovarao sa Krstom Popovićem oko njegovog prelaska u partizane. Zarobljen 1942. osuđen na smrt, a potom na 30 godina robije i na kraju 1. jula 1943. interniran u Italiju. Jedan od osnivača Prekomorske brigade. Bio član prvog Predsjedništva CASNO. U čin generala proizveden januara 1944. godine kao peti general po redu u novoj Jugoslaviji. Nosilac brojnih crnogorskih i jugoslovenskih odlikovanja.

[118] Mato Todorović (Markovina, Čevo 1875-Miločani, 1920), komandir crnogorske vojske, učesnik balkanskih ratova i prvog svjetskog rata. Interniran u logoru Boldogason (1918-1918). Po povratku iz emigracije, kao protivnik odluka Podgoričke skupštine, bio je jedan od prvaka Božićnog ustanka

Komandir Krsto Popović, bijaše određen za Komandanta ove ekspedicije, a svaki od nas za komandanta u svojoj oblasti – rejonu.

Svaki od nas uzeo je sa sobom određeni broj nižih oficira i vojnika, od onih prisutnih u našoj vojsci.

Ja sam samnom iz Gaete uzeo:

1. Kapetana Mila Lekovića[119] iz Donjo Crmničkog bataljona.
2. Podpor. Iliju Vukmanovića[120] iz Gornjo- Crmničkog bataljona
3. „ Petra Pekića „ Selačko-Šestanskog „
4. „ Mirka Božovića[121] „ Barskog bat.

---

u nikšićkom kraju 1919. godine. Poslije sloma ustanka, izbjegao u Italiju, ali se polovinom 1919. vratio u Crnu Goru radi podizanja naroda na ustanak. Sa svojom ustaničkom grupom operisao je najčešće na području okoline Nikšića. Potpisnik je nekoliko ustaničkih političkih proglasa zelenaških vođa. Komitska grupa od 11 ljudi, koju su predvodili Mato Todorović i Ilija Damjanović predala se komandantu nikšićkog gonećeg odreda 11. februara 1920. godine, nakon čega je zatvorena. Zbog toga im je jako zamjereno od strane brojnih zelenaških ustaničkih vođa. Mato Todorović, Ilija Damjanović, Stanko Ivanović-Sabak, Risto Kovačević, Tomo Poček, Milo Bojović, Đuro Todorović, Vasilije Mićković, Marko Ćetković, Blagoje Vučić, Boško Agram, Obrad Janjušević, Obren Aleksić i Tomica Peković pobjegli su iz nikšićkog zatvora u noći između 10. i 11. maja 1920. godine. Na pragu vlastite kuće u Miločanima potjera koju su predvodili organi vlasti ubila je Mata Todorovića krajem 1920. Vidi više: Novak Adžić, *„Sudbine crnogorskih patriota 1919-1941“*, Podgorica, 2004, 301-306.

[119] Milo Leković (Godinje, Crmnica, 1885- Podgorica, 1951), kapetan crnogorske vojske. Završio na Cetinju oficirsku školu. Učesnik je balkanskih ratova i prvog svjetskog rata. Interniran u logoru Boldogason (1918-1918). Po povratku iz emigracije bio je jedan od prvaka Božićnog ustanka na prostoru Crmnice 1919. godine. Poslije sloma ustanka, izbjegao u Italiju, ali se polovinom 1919. vratio u Crnu Goru radi podizanja naroda na ustanak. Potpisnik je nekoliko ustaničkih političkih proglasa zelenaških vođa. Komitovao 1919-1921. godine. U Italiji je bio u činu komandira u sastavu Komande crnogorskih trupa. Krajem 1921. iz Italije odlazi za Bugarsku, da bi se potom obreo u Carigradu, u kojemu je boravio polovinom 1923. Iz Turske se prebaca za Bugarsku, da bi marta 1924. bio u Valoni. Po dobijenoj amnestiji vratio se 1925 u KSHS. U periodu između dva svjetska rata pripadao je Crnogorskoj stranci. Tokom drugog svjetskog rata pripadao je sa činom potpukovnika Komandi Lovćenske brigade zelenaške vojske predvođene Krstom Popovićem. Komandovao je njenim Trećim bataljonom (od 300) ljudi sa sjedištem u Virpazaru. Kao antikomunista i neprijatelj NOB-a na kraju rata je uhapšen i osuđen najprije na smrtnu kaznu, koja mu je zamijenjena višedecenijskom robijom. Umro je na izdržavanju zatvorske kazne u Podgorici 1951. godine. Vidi više: Novak Adžić, *„Sudbine crnogorskih patriota 1919-1941“*, Podgorica, 2004, 293-300.

[120] Ilija Vukmanović (?-Belveder kod Cetinja, 1936), poručnik crnogorske vojske. Učesnik je Božićnog ustanka na prostoru Crmnice 1919. godine, poslije čijeg je sloma izbjegao u Italiju, iz koje se vraća, u ekspediciji od 120 oficira i vojnika, jula 1919. u Crnu Goru radi podizanja naroda na ponovni ustanak. Ponovo odlazi u egzil, iz kojega se, po dobijenoj amnestiji, vraća 1928. godine u KSHS. Pripadao je Crnogorskoj stranci. Ubijen je od strane žandarmerije na belvederskom protesnom zboru kod Cetinja 1936. godine.

[121] Mirko Božović (Limljani, Crmnica, 1887-Bar, 1959), kapetan crnogorske vojske, završio oficirsku školu na Cetinju. Učestvovao u balkanskim ratovima i prvom svjetskom ratu. Interniran u Boldogasonu (1916-1918). Učestovao u podizanju Božićnog ustanka na prostoru Crmnice 1919. godine. Poslije poraza ustanika, emigrirao u Italiju i bio u sastavu bataljona crnogorske vojske u Paduli pod komandom Marka Vučerakovića. Iz Italije se vraća u Crnu Goru jula 1919. godine. Ponovo emigrira u Italiju i u Gaeti u činu kapetana pripada prvom bataljonu crnogorske vojske pod komandom Pera Vukovića. Iz Italije se vraća u KSHS 1922. i živi kao penzioner u rodnom kraju. Pripadao je Crnogorskoj stranci između dva svjetska rata. Tokom drugog svjetskog rata, od 1942. do 1944, bio u sastavu Lovćenske brigade zelenaške vojske Krsta Popovića. Bio je komandir Autonomne čete (100) ljudi u Baru. Umro je 1959. godine. Vidi više: Novak Adžić, *„Borci za nezavisnu Crnu Goru 1919-1941“*, knj. I; Cetinje, 2008, 172-173.

5. Barjakt. Pera Kneževića „ Ulcinjskog „

Svima ovima povjerio sam izbor nižih činova svakome u svoj bataleon, te tako područna mi jedinica sastojala se:

<u>I. Donjo Crmnički bataleon.</u>

1. Kapet. Milo Leković	4. Đuro Marović
2. nići čin. Niko Ukšanović	5. Milo Živanović
3. Savo Plamenac	6. Ljubo Petranović
7. – Milo Damjanović	11. Đuro Leković
8. – Marko Leković	12. Dušan Vojvodić[122]
9. – Turo „	13. Mitar Špadijer[123]
10. – Lazo „	14. kap. Mićo Ivović[124]

<u>II. Gornjo Crmnički batalion.</u>

1. Podpor. Ilija Vukmanović	iz ovog bataleona
2. redov Petar Vukmanović	bijaše vrlo malo u ovo doba
3. „ Mitar Hajduković	stiglo u Španiji.

<u>III. Batal. Barski.</u>

1. Podpor. Mirko Božović	3. Niko Božović
2. redov Savo Bošković	4. Dušan „

<u>IV. Selačko Šestanski batal.</u>

1. Podpor. Petar Pekić	6. Milo Vučeraković
2. red. Niko Niković	7. Stanko Orlandić[125]
3. „ Mićo[126] „	8. Mitar Lekić
4. „ Jovan Đonković[127]	9. Jole „

[122] Dušan L. Vojvodić (Gluhi Do, Crmnica, 1885-Podgorica, 1958), potporučnik crnogorske vojske. Učesnik Božićnjeg ustanka, politički emigrant u Italiji, iz koje se vratio polovinom 1919. Radi ponovnog podizanja naroda na ustanak. Opet otišao u egzil, iz kojega se u rodni kraj vratio 1923. Potom otišao kao pečalbar u Egipat i živio dugo u Kairu. Poslije drugog svjetskog rata vratio se u Jugoslaviju i umro u Podgorici 1958.

[123] Mitar Špadijer (Limljani, Crmnica), crnogorski ustanik, zelenaš. Ubijen od strane vojne i bjelaške potjere u Limljanima 25. jula 1919. godine.

[124] Mićo Ivović (Seoca, Crmnica), plemenski kapetan i komandir crnogorske vojske. Učesnik Božićnog ustanka 1919. Nakon sloma ustanka izbjegao za Medovo, a odatle za Italiju i bio u Gaeti u sastavu prve čete prvog bataljona crnogorskih trupa pod komandom Pera Vukovića. Vratio se u Crnu Goru u ekpediciji jula 1919. godine i učestvovao u ustaničkim akcijama. Ponovo izbjegao za Italiju 1920. godine.

[125] Stanko Orlandić (1892, -Seoca, Crmnica-1961, Seoca), potporučnik crnogorske vojske, ustanik, komita. Bio u sastavu crnogorske vojske u Italiji komandir prvog odjeljenja u IV mitraljeskoj četi IV bataljona kojim je komandovao komandir Vlado Zimonjić. Vidi više: Novak Adžić, *„Borci za nezavisnu Crnu Goru 1919-1941"*, knj. I, Cetinje, 2008, 447.

[126] Mićo Niković (1888, Vučedabići-1981, Bar), vodnik a potom potporučnik crnogorske vojske, učesnik Božićnog ustanka 1919. U crmničkom kraju. Poslije sloma ustanka odlazi u Italiju, iz koje se vraća jula 1919. Radi podizanja naroda na ponovni ustanka. Bio pripadnik komitske grupe pod komandom Marka Vučerakovića. Vidi više: Novak Adžić, n.d. 442-445.

[127] Jovan Đonković (Krnjice, Crmnica), potporučnik crnogorske vojske. Učesnik Božićnog ustanka na prostoru Crmnice. Poslije kraha ustanka, izbjegao februara 1919. Za Medovu, a aprila iste godine emigrirao u Italiju. U Gaeti je bio u sastavu crnogorskih trupa u okviru I čete II bataljona pod komandom komandira Blagote Martinovića. Iz Gaete se vratio u ekspediciji jula 1919. godine. Pripadao

5. „ Ljubo Vučeraković

V. Ulcinjski batal.

1. Barjakt. Pero Knežević 4. Jovan Janković
2. red. Pero Vojvodić 5. Krsto Đakonović
3. „ Jovan Đakonović 6. Damjan Martinović

Svega nas je iz Oblasti Crmničko-primor. bilo oficira 6. 1. bar. 1. kapet. plem. i 29 vojnika.

Svega nas ovom prilikom za Crnu Goru bijaše određeno of. 17. vojnika 103.

13. Jula 1920. g. u 6. sati u jutro krenuli smo sa stanica iz Gaete i Formije.

14. jula u 4 sata poslije podne stigli smo na obalu Jadranskog mora u Monopolu, između Bari i Brindizi.

Dovle su nas pratili jedan Ital. Major kome ne pamtim imena i Đovani Bandaći[128]. Major se odma sa stanice vratio natrag, a Bandaći produćio je sa nama na obalu, dovoza sa kojim smo imali putovati preko Jadranskog mora.

Ranije nam bijaše obetao, da će nas preko Jadranskog mora prevesti jedna od ratnih Ital. lađa i iskrcati nas na obali Crnogorskog zemljišta onamo đe nam bude to najpodesnije, dočim na obalu u Monopolu čeka nas jedna stara jedrenjača bez motora čim smo ovđe došli saopštio nam je Bandaći da je ovo lađa sa kojom ćemo putovati.

Čim sam ovu jedrenjaču vidio iznenadio sam se i saopštio sam svojim drugovima, kojima plovidba nije bila poznata, da je prevoz preko mora veoma opasan sa ovom lađom, jer jedrenjača mora ići onako kako je vjetar bude gonio, po tome i naše iskrcavanje moraće biti onamo đe nas bude morski vjetar bacio, a ne onamo đe je to za nas najpodesnije. Zato sam predložio mojim drugovima, da se nikako ne ukrcavamo u ovoj lađe, već da od Bandaći zahtijevamo prevoz sa ratnom lađom, ili bar sa kakvom motornom lađom, kako bi se mogli iskrcati na dva mjesta i to: Oni koji imaju ići za Katansku Nahiju i za unutrašnjost Crne Gore, neđe oko Budve, a mi iz Crmničko Primorske nahije između Bara i Ulcinja, kako bi ovim načinom što prikrivenije pošli na svoja mjesta. Bandaću[129] je saopšten moj predlog i od njega je zahtijevano, da ispuni naše zahtjeve, ali Bandaći[130] nije htio čuti o tim zahtjevima, već nam je saopštio,

ustaničkoj četi Marka Vučerakovića. Iz Gaete je početkom 1922. U ekspediciji Krsta Popovića otišao u Argentinu. U Argentini pripadao je ogranku „Crnogorske narodne stranke seljaka i radnika" koju je vodio ministar Milo Vujović. Vidi više: *Borci za nezavisnu Crnu Goru 1918-1941*, knjiga II, 175-176.

[128] Baldaći Đovani (Baldacci Giovani), italijanski novinar i obavještajac. Blizak krugovima crnogorske emigrantske vlade. Po ovlašćenju vojnog ministarstva Italije stigao, u Kotor 1. decembra 1918. godine s namjerom da prouči prilike u Crnoj Gori stvorene poslije ujedinjenja Crne Gore i Srbije. Stupio u kontakt sa Jovanom Plamencem i drugim crnogorskim prvacima, koji su mu dostavili plan pobune u Crnoj Gori. Baldaći ga je 14.decembra 1918. godine dostavio italijanskom vojnom ministarstvu koje je bilo naklonjeno pružanju ograničene pomoći pobunjenicima. Međutim, italijanska vlada nije bila spremna da na bilo koji način bude otvoreno upletena u pobunu u Crnoj Gori uoči početka Mirovne konferencije u Parizu, te se njen predsjednik Orlando ogradio od Baldaćijevog rada. U izvještajima koje je upućivao kabinetima u italijanskoj vladi Baldaći je tvrdio da su izbori za Podgoričku skupštinu i njene odluke obavljeni pod pritiskom i terorom srbijanske vojske, prosrpskih komita, te da se radi o nasilnoj aneksiji Crne Gore od strane Srbije. Svojom aktivnošću Baldaći je neosnovano podgrijavao nadu pobunjenika u Crnoj Gori da će ih Italija otvoreno podržati.

[129] Baldaći.

[130] Baldaći.

da se svi moramo iskrcati na jednom mjestu, jer je tako ugovoreno sa kapetanom broda, a da će sjutra na moru doći jedna ratna lađa, koja će vas odvesti do obale đe budete željeli.

14. jula, prije svitanja ukrcali smo se u ovoj jedrenjači i pored moje volje, jer predviđah našu propast na moru. 14 i 15. jula, kretali smo se po Jadranskom moru, onako kako nas vjetar gonjaše, obale niđe ne bijaše niti se mogaše viđeti, uzaludno očekivasmo onu ratnu lađu koju nam bijaše obetao poslati Bandaći, on o tom obetanju nije vodio brige, njegova je glavna briga bila da se od nas kurtališe i da na račun ovog prevoza otrpa nekoliko novaca u špagu.

15. jula, poslije podne dunuo je jak vjetar, jedrenjača juraše jakom brzinom, ni kapetan broda nije znao pravac našeg kretanja, većina nas je popadala u nesvijest po brodu, jer ljudi ne bijahu naviknuti plovidbi morskoj, sa onako jakom brzinom kretali smo se čitavu noć do pred svanuće, dok se i morska bura utišala.

Komandir Krsto Popović

16. jula, u jutro ugledali smo kopno, svi smo sa velikom interesatnošću ustali gledajući obalu koju u svitanju tek malo mogasmo viđeti, ali nijedan od nas ne mogaše poznati ovu obalu, pitali smo kapetana broda, ni on nije znao da nam kaže.

Tek pošto je dobro svanulo vidjeli smo da se nalazimo u blizini Drača. Svi smo bili zadovolni kad ovo ne bijaše obala Jugoslovenska, đe bi nas mogli Srbijanci pohvatati, jer ovako kako nas je morska bura bacila pod Drač, mogla je u slučaju protivnog vjetra pod Kotorom, Barom, Ucinjom, ili đe drugo na obali Jugoslovenskoj.

16. jula, kretali smo se niz obalu k Medovu, prije podne veoma lagano, jer jedra ne pomagahu, vjetra ne bijaše nimalo, poslije podne dunuo je jak vjetar, koji nas najvećom brzinom gonjaše k Medovu. Bura bijaše veoma velika, opasnost bijaše

da se ne potopimo, također bijaše opasnost od Mirskih mina, jer se kretasmo prostorom kojem još od mina nebijaše prečišćeno.

Većinom svi, popadali smo u nesvijest po brodu. Okupani u vodi koju morski valovi neprestano ubacahu u brodu. Italijanska komanda iz Medova, uvidjelaje da se nalazimo u opasnosti, zato su k nama upućena dva motoskafa, ali ni oni nijesu nam mogli pomoći, jer im morski veliki valovi ne davahu pribliziti se k nama, ali kroz malo vremena stigli smo u zaliv Medovo.

17 i 18. jula. bavili smo se u Medovo, komandant Marine u Medovo bijaše major Mentasti, onaj isti koji bijaše ranije kad smo iz Medova pošli za Italiju, ovaj major izašao nam je u susret i obetao da će nas pomoću jednog motoškafa iskrcati na obali između Bara i Ulcinja. Ovđe u Medovo našli smo nekoliko Crnogor. izbjeglica, među kojima bijaše kapetan Krsto Ivanović[131], koji nam se pridružio.

18. jula u 4. sata poslije podne Komandant Marine stavio nam je na raspoloženje, jedan motoškaf sa jednim kapetanom, koji je privezao jedrenjaču u kojoj mi bijasmo i doveo nas do Starog Ulcinja, motoškaf se vratio natrag, a mi smo sa jedrenjačom pristali na obalu i iskrcali se.

19. jula, u samom svitanju iskrcali smo se i sklonili u jednoj šumi pod Kominu i tako se oprostili od ove stare jedrenjače i njenog starog kapetana, koji čitav svoj život bijaše proveo u kontrobandiranju.

Sa ovom jedrenjačom vratio se kapetan Mićo Ivović, kao bolestan, zli ljudi govorahu daje ova bolijest nastupila od straha.

Cio ovaj dan proveli smo u ovoj šumi onako iznureni i bez ijedne kapi vode, pripremajući se za dalje putovanje.

Odavde sam za rejon Ulcinjski uputio barjaktara Kneževića, sa onima iz batal. Ulcinjskog, sa njima je odputovao je i Rade Ivanović, koji je u Gajeti uzet za Kat. nahiju. Barjaktaru Kneževiću, stavio sam u dužnost, da dođe u vezu sa Savom Raspopovićem, koji onda bijaše u Ulc. rejonu, da drži u najvećoj tajnosti imena došlih oficira iz Italije, da se u Ulcinjskom rejonu kaže samo onim našim najvećim prijateljima, da se pripremaju za ustanak[132*] ali da stoje u tajnosti do mog naređenja. Kao veza između nas odredio sam mjesto Međurečje, sa sobom su odnijeli jedan mitraljez, a jedan im je ostavio grup Katunski, jer ga nemogahu nositi.

19. jula, pošto je nastupio mrak krenuli smo se za Mrkojeviće, noć je bila mračna, putovi sasvim slabi, a mi veoma iznureni od onakvog putovanja po moru, za pratioce imali smo dva baranina, koje bijaše naša straža uhvatila, oni nas vođahu obilazeći Srbijanske postaje i straže, kolona se protegla, ljudi počeli već zapirati, jer osim puške i trista fišeka, svaki grup nosaše i jedan mitraljez, a povrh toga hrane i odjeće i obuće, u samom svanuću stigli smo u Mrkojeviće, pola nas je već bilo zaprlo.

20. jula, odmorili smo se na Knež-Do, u podnožju Rumije, na onoj divnoj planinskoj vodi i ladovini. Odavde sam se javio pismeno komandantu Mrkojevićskog batal. Komandiru Mehmedu Pekoviću, od koga sam dobio veoma povoljan odgovor, on mi bijaše poručio da se sa svojim ljudima stavlja mene na raspoloženje i da je gotov da ustane, on nam je i uputio po svojim ljudima bogat ručak.

---

[131] Krsto Ivanović iz Kuča, kapetan, jedan od vođa zelenaškog ustanka u podgoričkom kraju. Zajedno sa Vojinom Lazovićem, Vasom Čejovićem i Spasom Pavićevićem predvodio oružanu pobunu u Kučima krajem 1919. godine. Učestovao u gerilskim akcijama protiv sistema vlasti tokom 1920-1921. Emigrirao u Italiji i bio u Glavnom štabu Komande crnogorskih trupa u Gaeti. U Italiji unaprijeđen u čin rezervnog komandira. Iz egzila se vratio krajem 1921. godine.

[132*] bez puške i bez srestava!

Odgovor kom. Mehmeda Pekovića[133], veoma me je zadovoljio, po njegovim ljudima koje bijaše k nama poslao, ja sam mu poručio, da ostane mirno kod svoje kuće, ali da sa svojim ljudima bude gotovo kad bude od mene dobio naređenje.

20. jula, u večer krenuli smo se sa Knež-dola, za Bijelu skalu k Šestanima, putovođe nam bijaše uputio kom. Peković, ove noći putovanje nam bijaše mnogo lakše od prošle noći, bijasmo se dovoljno odmorili nahranili i napili, a putovi bijahu lijepi jer smo se kretali svuda putovima.

21. jula, odmarali smo se u Šestanskoj planini u blizini sela Guraze. Ovđe nam je bilo i mjesto rastanka, odakle je svaki Grup imao krenuti za svoj rejon.

Pošto smo se nalazili u mom rejonu, to sam sa mojim ljudima morao uzeti ulogu da sve grupove propratim, do njihovih rejona, što mije palo veoma teško:

1.) Komandira Pera Vukovića, kom. Sava Čelebića, kap. Krsta Ivanovića, kapet. Todora Borozana[134], sa njihovim ljudima imao sam prevesti preko Skad. Jezera pod Zetom, odakle im je lakše bilo ući u svojim rejonima, zato sam im stavio na raspoloženje nekoliko mojih ljudi i uputio ih na Luku Krnjičku, odakle su se 22. jula uvečer prevezli preko Skad. jez.

2). Komandira Đura Kapu, kom. Mata Todorovića, kapet. Nika Kašćelana, kapet. Dušana Vukovića i kapet. Andriju Dragutinovića, sa njihovim ljudima imao sam prepratiti preko Donje i Gornje Crmnice za Katunsku nahiju. Ovima sam stavio na raspoloženje podpor. Iliju Vukmanovića, sa onim vojnicima iz Gornjo Crmničkog batal. Ovaj grup ušao je u rejonu Katunske nahije noću između 21 i 22. jula.

3.) Komandira Krsta Popovića i kapet. Boža Bećira, uputio sam za Sutorman, jer Komandir Krsto Popović kao komandant imao je zadaću, biti u Sutormanu u blizinu Galerije koju držahu Italijani, odakle će najbolje imati vezu sa Ital. Kmandom.

Razmještaj svih nas bio je 21. jula poslije podne. 22 i 23. jula nalazio u Goliku, đe sam očekivao Sava Raspopovića i izvještaj iz Krajine, Šestana, Krnjica, Lekića i Godinja, jer sam za tu svrhu uputio svoje ljude.

23. jula, poslije podne vratili su se svi oni koje sam izvještaja radi bio poslao u Godinje, došao je također i Savo Raspopović.

Izvještaji koje sam ovđe dobio bili su zadovoljavajući, veći dio Krajinjana, Šestana, Krnjičana i Lekića gotovi su za ustanak. Raspopović takođe kaže, da okolina Ulcinja i Bara stoji veoma dobro i da se po sigurno možemo u njih nadati, a Mehmed Peković, već me ranije bijaše izvijestio o Mrkojevićima.

Na osnovu gore rečenih izvještaja, savjetujući se sa Savom Raspopovićem i kapetanom Milom Lekovićem riješismo: Zakazati zborno mjesto na 27. jula u Šestanskoj planini na Ublu u blizini Guraze, na kom zbornom mjestu bi imali doći svi ustaši

[133] Mehmed Peković iz sela Mikulići kod Bara, komandir crnogorske vojske.

[134] Todor Borozan (Bokovo, Cetinje, 20. 8. 1881 - Cetinje, 1961), komandir crnogorske vojske, jedan od organizatora i učesnika Božićne bune, komitski vođa. Po slamanju bune (januar 1919), emigrirao je u Italiju (Gaeta). Jula 1919. godine sa 69 crnogorskih oficira upada u Crnu Goru radi podizanja opšteg ustanka. Komitovao po Crnoj Gori tokom 1919. i 1920. godine i bio jedan od najzapaženijih vođa komitskih grupa. Srpska vojska i bjelaši zapalili su mu kuće u Bokovu. Po povratku u Gaetu od oktobra 1920. do maja 1921. godine bio je član oficirskog štaba Crnogorske vojske u Italiji i učesnik svih značajnih dešavanja vezanih za crnogorsku emigraciju. Po raspuštanju vojske u Italiji, vraća se u Crnu Goru, gdje je uhapšen i zatvoren (1921-1923). Aktivan član Crnogorske (federalističke) stranke između dva rata, učesnik Petrovdanskog sabora 12. jula 1941. Tokom rata 1941-1944. bio u štabu Lovćenske brigade Krsta Popovića. Po oslobođenju Crne Gore, Vojni sud II Udarnog Korpusa JNA osudio ga na tri godine zatvora i gubitak građanskih prava na pet godina. Rehabilitovan Odlukom Okružnog suda na Cetinju 15. 8. 1955. Do smrti živio na Cetinju, gdje je i sahranjen.

Crmničko Primor. Nahije, osim onih u okolinu Ulcinja, a oni bi imali ostati na svoje mjesto. Sa zbornog mjesta podijeliti se u dva dijela i 28. jula u jutro izvršiti napad na srbijansku vojsku u Krajini i Ostronosu i na Pečuricama u Mrkojeviće, a poslije pada ove dvije Srbijanske postaje izvršiti napad na Ulcinj i Bar.

Za gornju svrhu prema dobivenim izvještajima imađasmo oko 600. ljudi na raspoloženje, no pošto ovi ljudi bijahu dovoljnonaoružani, a iz Donjo Crmničkog i Gornjo Crmničkog batal. ne bijah dobio nikakva izvještaja, to sam se sa ljudima koje sam samnom imao uputio za Sutorman, a Sava Raspopovića uputio sam u Rejon Ulcinjski da saopšti našim ljudima odluku za 27 i 28. jula, i da ustaši iz okoline Ulcinja u Međurečje drže vezu sa Mrkojevićima, a Savo da se ima vratiti na 27. na zborno mjesto. Uputio sam izvještaj svim viđenim našim ljudima u Mrkojeviće, Bar, Krajinu, Šestane, Krnjice, Lekiće i Godinje, dokazujući im zborno mjesto za 27. jula i zadaću za 28.

24. jula, sa nekoliko ljudi došao sam u pepiće, đe sam se sastao sa Barjaktarom Savom Boškovićem, koji mije saopštio, da se u Sutormanu kod Kom. Krsta Popovića i Mirka Božovića nalazi poviši broj Limjana gotovih za svaku potrebu, da Limjani stoje veoma dobro, a također da ima izvještaja, da i Glodoljani stoje dobro.

25. jula, sastao sam se sa Krstom Popovićem, u Sutormanu na tako zvano mjesto Zane, ovom prilikom saopštio sam mu moje riješenje i namjeru za 27 i 28. ov. mj. kod Komandira Krsta Popovića bijaše por. Mirko Božović i barjaktar Savo Bošković sa 20-30. Limjana.

Komandir Krsto Popović bijaše uhvatio vezu sa Italijanima koji bijahu odpočeli na Galeriju izdavati hrane i ratnog materijala. Ja sam ovog dana imao da primim sa društvom nekoliko municije i pušaka i da se krenem za određeno zborno mjesto. Bilo je neđe oko podne Komandir Krsto Popović i kapet. Božo Bećir, bijahu odputovali na Ganariju radi oružja i hrane, a ja sa onim ljudima koji su samnom došli i sa nekolicinom sjedio sam na Zane, na jednom brdašcu odakle se mogaše posmatrati sve zemljište do Vira, Gluhog-Dola i Sutormana. Bijaše prošlo podne kad smo ugledali jednu masu vojske koja se kreće od Vira, kolskim putem k Sutormanu, ova vojska bijaše okićena sa nekoliko zastava. Kretanje ove vojske mnogo nas je interesovalo, upitao sam one Limjane koji bijahu prisutni, dali oni znadu za đe ona vojska ide i dali se koji put prije ovim putem kretala, ogovorili su mi, da oni misle, da ona vojska ide preko Sutormana za Bar i da je ono omladina koja je neđe ranije istom onako išla k Baru.

Na osnovu gore rečenih dokaza ovih seljaka, ja sam se odma riješio, sa svima ovima uniformisanim, koji su samnom došli iz Italije, a koji bijahu prisutni poći u Sutormanu na tako zvano mjesto „Markov Studenac“, ovđe se nalazi prijeki put, koji vodi od kolskog puta za vrh Sutormana, ovim prijekim putem služi se svaki onaj koji putuje za Bar.

Stigli smo na „Markov Studenac“ zauzeli položaj i čekali dolazak one vojske, da se sa njom potučemo, samnom bijaše Milo Leković kapet. Petar Pekić podpor. i svi oni koji sa nama bijahu došli iz Golika, bijaše nas 10-12. ljudi. Por. Mirko Božović i barj. S. Bošković ostali su sa svojim ljudima na[135]. Krsto Popović sa nekolicinom bijaše u blizini Galerije.) Nije mnogo vremena prošlo, čuli smo u pravcu „Trijež-dola“ tako zvanog mjesta između Pepića i Sutormana – dva plotuna pušaka u razmaku od pet minuta, pušaka je puklo od prilike 10-15. Ovaj pucanj pušaka iznenadio nas je, stim više što one vojske koju mi čekamo još nema, pomislili smo da su se oni naši sa kom. Krstom Popovićem i por. Mirkom Božovićem sreli sa njom i sukobili, napustili smo

[135] Dopisano iznad: ***isto mjesto***

„Markov Studenac", i uputili se u pravcu mjesta đe bijasmo čuli onaj pucanj pušaka, naišli smo na komandira Krsta Popovića, kome također ne bijaše poznato ništa o onom pucnju pušaka.

Vojska ona, koju mi čekasmo na Markov-Studenac izašla bijaše na visovima k Pepićima. Krstu Popoviću također ništa ne bijaše poznato o por. Mirku Božoviću barjakt. Savu Boškoviću i ostalim Limjanima, razišli su se, kaže Krsto, ili je nastupila ona vojska.

U 7. sati poslije podne sa kom. K. Popovićem i ostalim koji bijahu sa nama krenuli smo se uz Lonac, krajem tri krune i izašli na Crnu Skalu pod Lonac, sa nama bijaše i nekolika Limjanina, koji također ništa ne znavahu o por. Božoviću i barj. Boškoviću, kao god ni o onom pucnju pušaka, koji ovog dna bijaše bio.

26. jula u Jutro, sa Crne skale ispod Lonca uputili smo dvije patrole, jednu u pravcu Pepića da ispitaju đe se nalazi ona vojska koja nas traži, a drugu u pravcu Limjana da se ispita o por. Božoviću i barjaktaru Boškoviću, obije patrole vratile su se. Od ove patrole iz Pepića već ne trebamo izvještaja, jer sami vidimo veliku vojsku koja se kreću u pravcu nas i Lonca, kreću se polako prebirajući sve pred sobom sa pucnjavom mitraljeza, bomba i pušaka. Druga patrola koja je bila u pravcu Limjana izvještava nas: Vojska koja se jučer kretala od Vira, kolskim putem bila je sastavljena od Crmničana, većinom Brčeljana, ona je sa kolskog puta okrenula k planini u pravcu Trijež-dola, đe je naišla na jednu trupu Limjana među kojom je bio por. Mirko Božović barjakt. Savo Bošković, vojsku je predvodio Srbij. podpor. Jagoš Drašković, koji je odma pozvao na predaju ove limjane, ovi su zatražili da se sporazumiju i odpočeli su razgovarati, neki iz mase (vojske) zavikao je: „Jesmoli braća?" Mitar Špadijer, vojnik koji je samnom došao iz Italije odgovorio je: „Ne, nijesmo braća čim vi tako radite".

Po ovom odgovoru opaljen je monentalno plotun pušaka iz vojske, od kog plotuna poginuli su: Mitar Špadijer, Rade Šorović, Đuro Šorović i Tomo Vuletić, a ranjeni su: Jovan Bošković i Savo Bošković; sa naše strane nije nitko pucao osim ranjenog Jovana Boškovića, koji je iz revolvera ubio jednog od Brčeljana[136].

25. jula, kao što se iz gore rečenog vidi, Crmnička omladina sastavljena većinom od Brčeljana, strijeljala je šest Limjana, podpuno nevinih ljudi, koji nebijahu nikome ništa ni učinjeli ni rekli.

Izvještaj o pogibiji gore rečenih ljudi, jako nas je iznenadio, stim više što od strane por. Mirka Božovića, barj. Sava Boškovića i ostalih Limjana koji su bili u bilzinu, ni jedan metak nije opaljen u odbranu i osvetu poginulih, čak o njima nemamo nikakva izvještaja đe se nalaze i što je uopšte sa njima bilo. Istog momenta kad primamo gore rečeni izvještaj izvještava nas straža, da osim one vojske koja nastupa od Pepića k nama, javlja se druga iza Lonca, koja je već gotovo nas obišla. Usled toga smo ostupili niz Lonac i stigli kod Galerije pod Sutorman đe smo zanoćili 26. jula u večer.

Noću između 26 i 27. jula, dobili smo izvještaj u potankostima o situaciji u Crmničko Primorskoj oblasti, koji glasi:

22. jula u jutro, doveden je i isleđivan na Vir-Pazaru Marko Martinović, vojnik koji je sa nama došao iz Italije, a koji se odvojio od grupa Katunskog prilikom njinog polaska preko Crmnice za Kat. Nahiju. Martinović je uhvaćen neđe oko Sotonića, a isleđivan je na Viru 22. i 23. jula. On je otkrio sve što je znao i po imenično kazao

[136] O tome vidi i: Komandir Krsto Popović-Generalnom konzulu Veljku Ramadanoviću, Cuce, 30. IX 1919. Pismo. Objavljeno u: Novak Adžić, *»Borci za nezavisnu Crnu Goru 1919-1941«,* knj. I, Cetinje, 2008, 51-54.

svakog od oficira i vojnika koji je došao iz Italije i đe se koji krenuo, u opšte otkrio je cio naš raspored.

25. jula, poslije dobivenog izvještaja od Martinovića, vođe Crmničke omladine sazvali su zbor Crmničana na Vir-Pazar, istog dana dobili su na Viru izvještaj, da se i ja sa društvom nalazim u Pepiće (ovaj izvještaj dobili su od žene Joša I. Milića iz Limjana, rodom Bujića iz Gluhog Dola, koja je 24. ov. mj. vidjela u Pepiće neke naše vojnike).

Crmnička, tako zvana, omladina sa zbora na Viru, krenula se u poćeri za nama sa tri pravca; jedan grup okrenuo je preko Godinja za Golik i Pepiće, drugi preko Boljevića uz Gori Vuč za Pepiće, a treći polskim putem preko Boljevića i Limjana za Limsku planinu (ovaj treći grup pobio je rečene Limjane), ove mješovite vojske bilo je 5-6. stotina ljudi, njeni komandanti bili su Srbij. podpor. J. Drašković, pop Joko Gojnić, Dr Blažo Lekić i kapet. Niko Plamenac.

Istog dana iz Bara krenula se Srbijanska vojska i omladina za nama u dva pravca, jedni za Sutorman, a drugi za Bijelu skalu đe su izvezli dva brdska topa, od Bijele skale do obale Skadar. Jezera na Murićima postavili su lanac, jedan dio od ove vojske okrenuo je od Bijele Skale za Čukurijene i Lonac, svi ovi grupovi u svom pravcu sve su pretraživali nas, jer su posigurno mislili da se nalazimo neđe u unutrašnjosti ovog blokiranog zemljišta.

Omladine iz Bara bilo je oko 100. ljudi sa kojima komandovaše pop Petar Hajduković, a sa Srbijanskom vojskom komandovahu srbij. ofic.

Srbijanska vojska u ovoj oblasti je 29. puk pješadije, jurišni batalion, nekolike bater. brd. i polj. topova i suviše izvjesan dio žandarmerije, a razmještena je po postajama, na Vir-Pazaru, Sutormanu, Krajini, Mikuliće, Bijela Skala, Dobra Voda, Pečurice, Kunje, Ulcinj, Katr Kola, Sukubinj i svuda duž granice Bojanom do mora. Ostatak vojske t.j. rezerva nalazi se u Baru.

Kom. ove vojske je major Nikolić – Srbijanac.

Kao što se iz gore rečenog vidi sa padom Martinovića u neprijatejl. ruke i sa otkrićem čitavog našeg razmještaja, propao je naš plan za 27 i 28. jula, a koji je bio zakazan našim pristalicama, jednom riječi propao je čitav rad u ovoj oblasti.

27. jula, da nebi pali u ruke vojske koja nas traži, a koja je već prišla blizu Galerije, riješili smo se ići za Sozinu i u 2. sata poslije ponoći stigli smo u Sozini tj. na granici Limskoj i Glodoljskoj na tako zvano mjesto Krstati Dub đe smo se odmorili, a naprijed poslali izvidnicu, kroz nekolika minuta vraća se izvidnica i saopštava nam, da se u neposrednoj blizini nalaze Godoljani, koji čuvaju granicu svoje planine, da nebi ko od naših priješao tamo. Nemajući kuda da prodremo, riješili smo se ostati do noći u jednoj dubodolini po među nekakvih velikih stijena pospali smo sa namjerom da čekamo noć i da noću pokušamo izaći iz ovog blokiranog prostranstva, u svim pravcima postavili smo straže.

Godoljani stoje nepomični na jednom mjestu, samo čuvaju svoju teritoriju, druga vojska koja nas traži silazi niz Lonac k Galeriji, sa velikom pucnjavom mitraljeza bomba i pušaka, tuču sa vatrom sve pred obom naročita ona neprolazna i zakrivena mjesta, misle da smo neđe u nekoj šumi sakrivena; treća vojska iz Pepića sašla u Limjane, a odatle kreće se u pravcu nas razvjenim strojem, odpočeli i ovu planinu prebirati kao god i Pepiće, Golik, Čukurijele, Lonac i dr. mjesta.

Čim se ova potonja vojska počela priblizivati uputili smo se prava na Galeriju, bez obzira vidili ko nas, ili ne. Sigurno je da su nas viđeli, ali su mislili da je to neki dio od njine vojske, priješli smo kolski put i ušli u jedan potok, kojim se sakriveno

može ići do Galerije, stigli smo u blizini Galerije, javili smo se Šimboku Ital. koji bijaše na jednom brijegu pred Galerijom, učinio nam je znak rukom da stanemo, stali smo i počinuli u jednom podpuno zakrivenom mjestu, nitko nas nemože viđeti prije no bi naišao na nas, poslije nekolika minuta dolazi k nama jedan vojnik Ital. i kaže nam, da ostanemo na istom mjestu do noći.

Sa dosta straha ostali smo nepomični na ovom mjestu do noći, vojska sa svih strana blokirala Galeriju i prilazi k njoj, čim je nastupila noć kom. Krsto Popović i Božo Bećir pošli su u Galeriju, da se sporazumiju ital. o nama, nestrpljivo ih očekujemo da se vrate i da svi pođemo u Galeriju, da se bez straha odmorimo, kroz nekoliko vremena vraća se kom. Popović i Bećir i saopštavaju nam: da nas Italijani neće da puste u Galeriji, iz razloga što će sjutra da dođe komisija i sa njom jedan Srbijanski major, da pregledaju Galeriju, jer je Srbij. komanda protestovala da se u Galeriji nalaze Crnogorski ofic. i vojnici koji su došli iz Italije.

Ovaj je odgovor Italijana za nas veoma strašan neznamo što da radimo niti imamo kud da se krenemo, možemo računati da nam je jedini spas u Glariji, a u svakom drugom slučaju, da smo živi ili mrtvi u Srijanskim rukama i rukama Crmničkih izroda. Pokušao sam ponovo sa Božom Bećirom moliti Italijane da nas spasu, nije molba pomagala, noćili smo na istom mjestu. Vojska ologorovana sa svih strana, čuje se glas njihovih komandanta popa Gojnića, N. Plamenca i B. Lekića, razgovaraju kako će sjutra ući u Galeriju i tamo nas naći i pohvatati i kako čekaju naređenje za ulazak u Galeriju.

28. jula, mi se nalazimo nepomični na istom mjestu, vojska prišla bliže, svakog sekunda očekujemo ih na nas, sakrili se u onoj šumi mladoj, treba da proplju naiđu na nas pa tek da nas vide, razvidali smo bombe i spremili sve potrebno da ih sa ognjem iz pušaka i bomba više sebe dočekamo.

Naišla je oko 9. sati u jutro jedna patrola Srbij. vojnika, do ital stražara [137]ga pitaju: „imali tamo Crnogoraca“. Njente! odgovara stražar. Ovi vojnici nešto prošaptaše i vratiše se. Vojska stoji nepomična, čekaju naređenje za ulazak u Galeriju, cio ovaj dan prošao je u očekivanju, vojska čeka dozvolu da uđe u Galeriju, jer nasilno nesmiju od Italijana, koji ih sa mitraljezom na vrata Galerije čekahu, a mi čekamo samo kad će vojska naići na nas.

Neđe oko 2. sata poslije podne zove me kom. Krsto Popović iz jednog dotičnog šibuta, prilazim k njemu, a on mi daje jedno pismo, čitajući ovo pismo vidim daje kap. Božo Bećir izvršio samoubistvo u Galeriji kod Italijana. U jutro rano Bećir je ponovo pošao kod Italijana moleći ih da nas prime i spasu u Galeriju, a kad su mu molbu odbili izvadio je levorver i opalio ga sebe u prsa, govoreći: „neću ni mrtav da panem u ruke Srbijanaca“.

Noć je nastupila, a vojska je ostala nepomična na istom mjestu, a Talijani nas zovu i saopštavaju nam, da možemo ostati u Galeriju dok se vojska raziđe, pa tek onda da idemo đenam bude volja, večerali smo, a potom pospali da se u ovoj tišini bez straha odmorimo, Talijani zazidali vrata od galarije ostavljajući samo jedan prozor za mitralješku cijev, kap. Bećir ranjen leži u jednom vojničkom krevetu.

29. jula, u jedan sahat poslije ponoći, bude nas Italijani i saopštavaju da odma moramo napustiti galeriju, jer imaju naređe- nje da će sjutra Galeriju da obiđe neka komisija. ustali smo i bez daljeg objašnjenja napustili smo Galeriju i krenuli se pravo uz Lonac, ni sam neznam kako, prošli smo kroz logor one vojske neopaženo i izašli na vis, odmorili smo se na Čukurijene, a odatle pošli smo U Žgarbe, tako zvano

[137] Dopisano iznad: ***koji im viče da stoje, a oni***

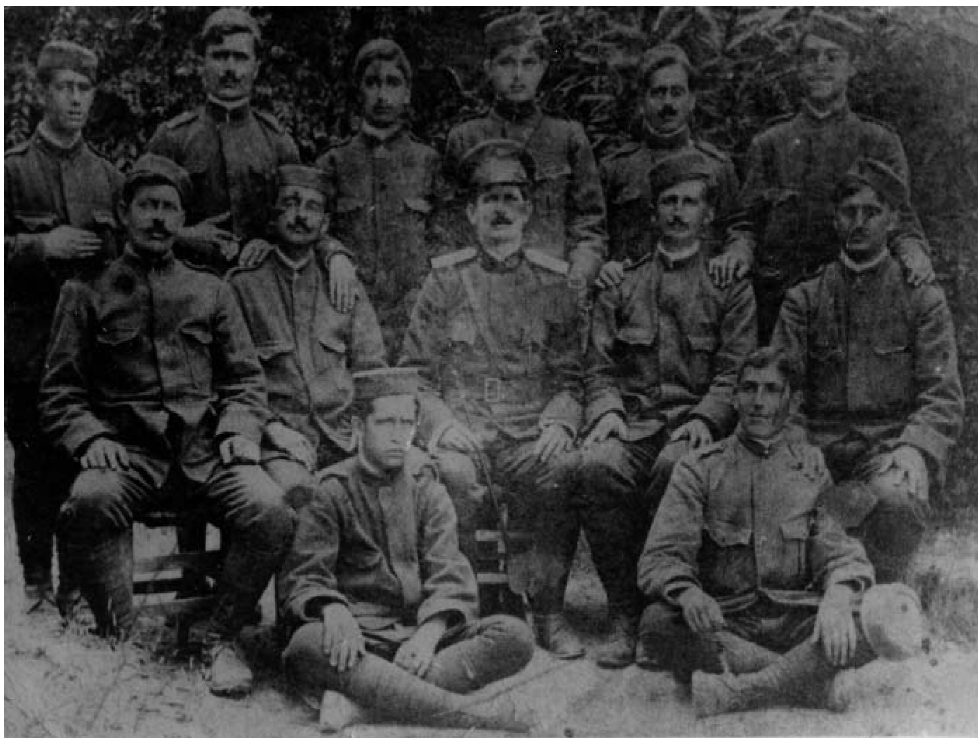
mjesto u Pepiće. Našim dolaskom ovđe potpuno smo se izgubili neprijatelju, o nama nitko nije znao đe se nalazimo, zemljište na kome se nalazimo, neprijatelj je prebrao još 25 i 26. jula i utvrdio da se ovamo ne nalazimo, sad nam je trebalo ostati u najvećoj tajnosti, sve dok se vojska koja je u poćeri ne povrati na svoja mjesta, nas bijaše svega 25. ljudi, da bi nam ishrana bila lakša i tajnija učinjeli smo sledeći raspored: 1.) Nekolika Limjanina koji bijahu sa nama uputili smo kod Italijana u Galeriji i na Limske torove, da se kod Italijana ispitaju možemo li se ubuduće od njih nadati na ikakvu pomoć u hrani i dr. i da se ispitaju o por. M. Božoviću i Barj. Boškoviću.

2.) Sve one iz Donje Crmnice uputili smo u Pepiće, da se tamo ishrane za nekolika dana dok se vojska bude umirila i razišla. 3.) one iz Lekića uputili smo na njinu sektu.

Svima gore rečenim zakazali smo zborno mjesto za 3. avgusta u Golik. Odma poslije ovog razmještaja, ja sam sa kom. K. Popovićem i ostalim našim drugovima pošao za Golik.

Poručnik Petar Markov Pekić

Marko Vučeraković (u sredini sjedi) sa svojom ustaničkom grupom

30. jula,[138]* u Goliku izviješten sam da su mi Crmničani na 27. ov. mj. zapalili kuću, ne samo moju već i moje braće, a također istog dana zapaljena je i kuća barjaktara Joka Nikovića i rođaka mu Nika Nikovića[139], 29. ov. mj. zapaljena je kuća Jovana S. Plamenca[140].

Odma poslije paljevine kuća odvedeno je u zatvor 20. Krnjičana na Viru, ovom prilikom zatvoreno je po nekoliko ljudi iz svih Crmničkih sela. Paljevina po drugim selima u Crmnici nije bilo, ali je bilo pljačke i nasilja npr. u Lekiće su se opljačkali nekolike familije i sve razlupali po kućama, potom su odveli nekolika Lekića u zatvor, prilikom odvođenja ovih u zatvoru šenlučili su sa plotunima pušaka preko njih, a zvono je zvonilo na mrtačku. Pljačkali su također po Krnjicama, Vučedabićima, Seoca, Godinje, Limjane i Boljeviće.

---

[138] * 1920

[139] Niko Matov Niković (Vučedabići, 1880-Vučedabići, 1967). Potporučnik crnogorske vojske. Učesnik balkanskih ratova i prvog svjetskog rata. Jedan od organizatora i učesnika Božićnog ustanka u Crmnici 1919. godine. Po slomu ustanka izbjegao u Italiju i bio u sastavu crnogorske vojske u egzilu. Vratio se jula 1919. godine u Crnu Goru u ekspediciji koju je predvodio Krsto Popović. Pripadao je komitskoj četi Marka Vučerakovića. Ponovo je emigrirao u Italiju, gdje je u rangu potporučnika bio u sastavu četvrtog bataljona crnogorske vojske kojim je komadovao Vlado Zimonjić. Iz Italije je otišao u Bugarsku, da bi se 1924. Godine sa grupom crnogorskih političkih emigranata prebacio u Valonu (Albanija). Iste godine, nakon amenstije, vratio se u KSHS i živio u rodnom kraju. Umro je 1967. Vidi više: Novak Adžić, *„Borci za nezavisnu Crnu Goru 1919-1941“*, knj. I, Cetinje, 2008, 445-446.

[140] Vidi: Jovan S. Plamenac-Jagošu Draškoviću, Beograd, 4. aprila 1941, Pismo, (prepis). Lični fond Ratislava Plamenca. Objavljeno u: *„Crnogorski anali“*, br. 3/2013, Cetinje, 353-374.

Ovđe ću samo navesti najinteresatnije stvari plačke. Prije no su zapalili moju kuću, pokupili su iz nje i strpali u vreće i torbe sve ono od važnosti a što se moglo nositi. Vojvoda tako zvanih kontra kom. Dušan Popović, odnio je za sebe jeadn najljepši par robe i nekolika prstenja. Labud Markov Ivović i Rufim Orlandić odnijeli su novac i nakite koje smo imali, Petar Perazić muške i ženske crevlje i još nekoliko ženskih stvari, ostali su nosili koje što mogao, odnijeli su i najsitnije stvari čak i one o kojima čovječije dostojanstvo ne dozvoljava govoriti npr. žena mi Jelena bila je pri porođaju, a oni su joj odnijeli sve one stvari koje je ona bila priredila za novo rođeno dijete, pelene, krpe, lencuniće pokrivač, uopšte sve potrebno za kolijevku i dijete.

Jedna moja rođaka trčala je za jednim Sotonićem koji je preko ramena nosio jorgan od kolijevke govoreći mu: „Dajmi čoek taj jorgančić, da bar pokrije ona nesretnica ono dijete kad rodi." trčeći za njim otela muje taj jorgančić i utekla.

Mojim sinovcima koji su ostali maloljetni bez oca, a koji su bili podijejleni od mene odnijeli su im sve čak i najmanju sitnicu.

Iz kuće Petra Pekića odnijeli su, ordene njegova oca, ožice, pirune nožiće i dr. stvari.

Svuda i svakog sela ova pljačkaška vojska odnosila je sve što je mogla do ruka dovatiti, kod većine njih moglo se u torbama pored ostalih stvari viđeti u torbama i kokošaka živih.

Mnogo i mnogo interesatnih stvari moglo bi se pribilježiti iz ovog postupka Crmničana, ali je dovoljno samo nekolika njih pa je onda sve jasno. Kad su opljačkali nekoliko kuća u Boljeviće, ženi Pera Ivova Živanovića, od svih opljačkanih joj stvari najžalije joj je bilo njenu robu naročito jednu lijepu kotulu (rašu), zato je ova ženska od kuće do Vira išla za ovom vojskom vičući iz svega glasa „Rašu mi ljudi ako Boga znate", Rašu mi, rašu, rašu mi kapetane, rašu mi kapet. Stanko,*[141] i sve ovako vičući došla je za njima do vira, ali raše nije dobila. Ova žena duži za ovu raću kapet. Stanka Đurovića (Kapetan Stanko Đurović je jedna skroz ništavčina, on nije bio činovnik nikada u Crnoj Gori, kapetanom je samog sebe nazvao, prilikom dolaska Austrije u Crnoj Gori on je sa nekoliko Crmničana srio Austrisku vojsku i stavio im se na raspoloženje.)

Vijest o paljevinama kuća jako me pobudila, pobudile su me i ove strašne i nečovječanske plačke i otimačine, nijesam imao mira dok se sa ovom vojskom sretem i osvetim im se za njihova djela.

<u>4. avgusta, dobivamo izvještaj da su se vlastima na Viru</u> predali svi oni iz Donje i Gornje Crmnice, koje sam poslao u Pepiće radi ishrane i oni koji su pošli u pratnji grupa Katunskog a to su: 1. Iilja Vukmanović, 2.) Mitar Hajduković, 3.) Petar Vukmanović, 4) Niko Ukšanović, 5.) Savo Plamenac, 6.) Niko Plamenac, 7) Đuro Marović, 8) Savo Plamenac, 9.) Ljubo Petranović, 10.) Milo Damjanović, 11.) Marko Laković. Gore rečeni predali su se 3. avgusta baš onog dana kada su imali doći na zborno mjesto u Golik i kada se sva vojska bijaše razišla kućama. Zapisnički su preslušani na Viru i sve u potankostima otkili su kao i mjesto đe se mi nalazimo. Istog dana dobivamo izvještaj da se ponovo vojska krenula za nama u poćeru i daje počela stizati u Krnjice. Ovih dana predao se vlastima i Rade Ivanović u Ulcinju, on je vlastima predao i ona 2. mitraljeza koji su bili kod grupo Ulcinjana.

Vijest o predaji ovih naših drugova, koji su sa nama došli iz Italije jako me iznenadila i moralno upropastila, jer je sa njinim izdajstvom potpuno upropašćen rad u ovoj oblasti.

[141] * Đurović

Od onih koje sam poslao u Limjane da se ispitaju o M. Božoviću i S. Boškoviću nemam nikakva izvještaja, nemam također izvještaja ni o onim Godinjanima i Lekićima koji bijahu poslati na svojim sektama, našao sam se ponovo u jednom kritičnom položaju.

Sa Savom Raspopovićem nemožemo se sastati jer nas je podijelila ona vojska koja drži lanac od Bijele Okane do Skadr. jezera.

Pretsjednik vlade Plamenac, koji se je tada nalazio u Neji u Francuskoj gdje je bilo sjedište Crnog. vlade doznao je za ovu ekspediciju tek kad je ona pošla preko jadranskog mora iz Italije za Crnu Goru. Ovu je zloupotrebu izvršio tadašnji ministar Milo Vujović[142] koji se je u to vrijeme nalazio u Rimu. Vujovića je pravdao pred Plamencem da ga je obmanuo gener. konzul Crne Gore u Rimu[143], jer da mu je kazao kako je tobož tako naređenje došlo iz Neji od Plamenca.

Bjegstvo na Skadarsko Jezero do Kastrata i ponovni povratak u Krnjice.

Poslije dobivenog izvještaja o predaji onih na Viru i odkriću cijelog plana, kao i o ponovnoj poćeri vojske za nama, morali smo nekuda bježati; za Rumiju i Krajinu nijesmo mogli, jer vojska drži lanac od Bijele Skele do Murića na Skadar. Jezeru, riješiil smo se bježati na Skadar. Jezero, ali je i to sklopčano sa teškoćama, jer su vlasti pokupile sve lađe i čunove sa Luke Krnjičke čim je otkriveno da su sa Luke Krnjičke prevozeni kom. Pero Vuković, S. Čelebić i dr. koji su za Zetsku oblast došli iz Italije.

4. avgusta, čim je nastupila noć, ja sam sa Petrom Pekićem, Nikom Nikovićem i Mićom Nikovićem došao u Krnjice, nebili došli do čunova ili lađe da se spašavamo na Skadar. Jezero, Kom. Krsto Popović, kap. M. Leković sa društvom ostali su u blizinu Luke Krnjičke da čekaju momenat ukrcavanja u lađu ili čunove.

Kad smo stigli u Krnjice puno selo bijaše vojske nijesmo se mogli ispitati o lađi, ili čunovima, mi smo odma pošli u Dan-brod, to je ljetni pristan Gornjih Krnjičana, ovđe smo našli jedan stari čun u kom smo se uvezli i uputili za Luku Krnjičku, nebili tamo imali još koji čun za ukrcati Kom. K. Popovića sa društvom, nijesmo uspjeli noću doći do Luke Krnjičke, na Petrovu Pontu bijasmo, a osvanulo je, najhitnije smo jurili dok smo stigli u Ostrovo Starčevo đe smo imali predanuti, a iduće noći u zajednici sa onima ići preko Sk. Jezera k Zeti.

5. avgusta, nalazimo se u Ostrovo Starčevo, oko 9. sati iz jutra dolazi na ovom ostrvu jedan čun sa šestanskog pristana, u kom bijahu dva Dračevičanina, je-

[142] Vujović Milo (? - Pariz, 1935) - crnogorski ministar finansija i građevina u vladi Evgenija Popovića i Jovana Plamenca. Školovao se u Crnoj Gori, Srbiji i Italiji. Bio direktor prvog dnevnog lista u Crnoj Gori (*Dnevni list*) koji je izlazio početkom Prvog svjetskog rata. Kapitulacija 1916. ga zatekla u inostranstvu, gdje je bio u povjerljivoj državnoj misiji. Bio jedan od najpovjerljivijih ljudi kralja Nikole i obavljao niz važnih misija u egzilu. U vrijeme održavanja Ženevske konferencije u novembru 1918. bio poslat od strane vlade i dvora radi učešća na konferenciji kao predstavnik Crne Gore, što je naišlo na energično protivljenje Nikole Pašića. Uoči izbijanja Božićne pobune održavao kontakte sa crnogorskim prvacima i italijanskim agentom Đovanijem Baldačijem, da bi u vrijeme same pobune bio u Nejiu. U vrijeme raskola u crnogorskoj emigraciji 1922., napustio Jovana Plamenca, otišao u SAD i počeo da radi na osnivanju stranke *Seljaka i radnika* zajedno sa Perom Vučkovićem, Perom Šoćem i Mirom Martinovićem i okupljanju pristalica oko *Crnogorskog glasnika,* koji je izlazio u Detroitu. Bio jedan od najaktivnijih crnogorskih emigranata poslije protjerivanja emigracije iz Italije. Umro je u Parizu. Njegovi posmrtni ostaci su 14. jula 1935. godine preneseni u rodni Ljubotinj. Za zasluge bio odlikovan lentom ordena Danilo I i senatskim grbom od strane kralja Nikole.

[143] Misli na Velimira-Veljka Ramadanovića.

dan od njih vrlo pošten čovjek to je Kol Luka, a drugi je Par Kola, vrlo pokvaren i po sve nepošteni mladić, lovljeći niz Ostrovo naišli su na naš čun i vidjeli su nas, - produžili su i dalje loviti kao da nas nijesu ni viđeli, mi smo također prema njima ostali ravnodušni, jer oni za nas ne bijahu opasni, mislimo date oni cio dan provesti u lovu pa tek u večer ići kući, a u večer i mi smo imali ići iz Ostrova. Nije bilo kako smo mislili, oni su odma pošli na svom pristanu, koji je u blizini ovog ostrova i onaj potonji odma izvijestio o nama vojsku koja bijaše stigla u poćeru za nama, na osnovu toga vojska je posjela svu obalu u blizinu ostrova i bez da mi o tom išta znamo.

Upeklo sunce kao u avgustu na Skadar. Jezeru, vrućina užasna, dosadila nam žeć nema vode osim sa Jezera, a voda sa Jezera je ljeti neopisano topla i slaba, u blizini ovog Ostrova nalazi se još jedno malo Ostrovo, na kom ima lijepa voda Studenac, koja izvire iz Ostrova, u 2. sata poslije podne uputili smo se na ovom malom ostrovu, koje je od ovog udaljeno do 1200. met. a ovo malo od obale udaljeno je za jedno 1000. met. Skoro smo već stigli do obale ovog malog ostrova, a nastaje vika, zovu nas po imenično i nude na predaju, u istom momentu otvorili su jaku puščanu paljbu protiv nas, samo za trenutak spašeni smo, iskočili smo iz čuna na obali i odpočeli smo pucati, ostojanje je vrlo podesno zato gotovo svaki njihov metak udaraše u naš čun, sa teškoćama smo uspjeli zakloniti čun za jednim dotičnim kamenom.

Petar Pekić, Niko Niković, Dušan Krivokapić (stoje) i Husein Bošković (sjedi)

Sve poslije podne prepucavamo se bez ikakve opasnosti ni po nas ni njih, vojska se sakupila velika pod komandom je komandira Labuda Dabanovića, pripremila je lađe i čunove, ali im se ne ide k nama, nastupila je noć pucnjava je sve jača, cilj im je da nam sa vatrom spriječe izlazak sa ostrova, bez obzira na vatru noćnu neuspješnu mi smo pošli sa ostrova priblizili se obali i na ugovoreno mjesto[144] primili u čun barjaktara Joka Nikovića[145] i sina mu Krsta, stari Jokov sin Mićo ostao je u jednom brdašcu nemogavši od vojske doći k nama. barj. nam je .... [146]da je 25

Kom. Krsto Popović sa društvom ukrcao se u 2. čuna na Luku Krnjičku i pomoću naših ljudi uputio se k Zeti. Putovali smo čitavu noć sa velikim teškoćama jer naš čun bijaše izrešetan sa puščanim metcima, stoga u čunu uviraše toliko vode, da jedan je stalno morao izbacati vodu iz čuna, zrnobojina bijaše sasvim mlogo, ali usled ljetne vrućine štica na čunu bila je sasvim suha, stoga su se i zrnobojine čim su se skvasile sužile te je i voda manje uvirala.

Za vrijeme pucanja na ostrovu u čunu bijaše ostala moja cerada i bluza Petra Pekića, nevjerovatno je izgledalo viđeti ova dva komada robe, na njih bijaše toliko zrnobojina, da je teško bilo vjerovati onom koji to nije vidio, da se sa tim čunom u kom je ta roba bila, moglo prijeći Skadar. Jezero.

6. avgusta, nalazimo se sa[147] tri čuna pod Zetom, na tako zvano mjesto Svijenač, upeklo sunce vrućina velika, sklonili se u jednom vrbljaku i razgovaramo se o veoma slaboj sudbini koja nas je stigla u Crmničko Primor. obl. a blagodareći predaji i izdajstvu onih koji su se dobrovoljno stavili na raspoloženje za ovu stvar i u tom cilju došla sa nama iz Italije. Oni su upropastili čitavu našu stvar u ovoj oblasti, što svima nama teško pada na dušu, naročito mene, jer sam ja najstari of. u ovoj oblasti, meni je stvar povjerena i ja sam za sve odgovoran.

Komandir Krsto Popović, također je u velikoj brizi on je kao komandant izgubio svaku vezu kako sa onima u unutrašnjosti tako i sa onima na strani, od njega se očekuje mnogo, a on nije u stanju učinjeti ništa, zato se u 2. sata poslije podne riješio preko Zete poći za Kat. Nahiju, dva moja vojnika izvezli su ga u blizini rijeke Plavnice, odakle je sa dva svoja vojnika iz Cuca pošao za Kat. Nahiju.

Put Kom. Krsta Popovića odavde za Kat. Nahiju bijaše opasan i po mom mišljenju nemoguć, zato sam ga odklanjao od ovog puta za izvjesno vrijeme, odgovorio mije: „ići ću pa da znam glavu izgubiti". Njegov put za Kat. Nahiju bijaše skopčan sa teškoćama iz ovih razloga: Imao je da putuje preko Zete, sa potpuno nepoznatim zemljištem, svi putovi i raskrsnice po Zeti bijahu posjedeni sa vojskom, jer bijaše odkriven prolaz Kom. Pera Vukovića i Sava Čelebića, preko Skadar. Jezera i Zete; Imao je također da prijeđe rijeku Moraču, koju nije ranio bio prelazio na tim mjestima, a ni on ni njegovi drugovi nijesu znali voziti niti su nikog poznavali u Donjoj-Zeti, koh bi mogao prevesti i uputiti k Gornjoj Zeti.

Na sve ove teškoće Kom. K. Popović ne obziraše se već se uputio na svoju dužnost.

---

[144] Dopisano iznad: ***koje smo .... i poslan na***

[145] Joko Androv Niković (Vučedabići, 1857.-Vučedabići 1932,), barjaktar i poručnik crnogorske vojske. Učesnik Balkanskih ratova i Prvog svjetskog rata. Protivnik „bezuslovnog ujedinjenja" 1918. godine i učesnik Božićnog ustanka 1919. godine. Bio u sastavu crnogorske vojske u Italiji tokom 1920 i 1921. Otac Maša, Mića i Krsta Nikovića. Vidi više: Novak adžić, *„Borci za nezavisnu Crnu Goru 1919-1941"*, knj. I, Cetinje, 2008, 434-435.

[146] Nečitko.

[147] Dopisano iznad: ***km. K. Popović***

Ja sam sa drugovima ostao na istom mjestu, dok se povratio onaj čun koji bijaše pošao da izvede K. Popovića, a po njegovom povratku krenuli smo se za Tanki Hrt, takozvanom mjestu na ulazu u Humsko blato, ovđe smo i noćili.

Čitavu noć rešavao sam se što da radim i kuda da se krenem, na kraju riješio sam se poći na Kamenicu, a odatle u Kastrate u Ital. Komandu, izvijestiti Konsulat u Rimu o situaciji, a odatle vratiti se ponovo u Crmnici.

7. avgusta sa Tankog Hrta došli smo na Kamenicu, nas bijaše 12. ljudi, a izvezli smo se sa tri čuna. Čim smo ovđe pristali, privezali smo čunove pri obali, a potom okupili smo se pod jednom vrbom, đe sam saopštio svima moju namjeru (!) o polasku za Kastrate, a potom o ponovnom povratku na svoju dužnost u Crmničko-Primor. Oblasti, ovom prilikom rekao sam mojim drugovima: „Ako je koji od vas bolesan, te se ne osjeća dobar za izdržati teškoće po šumama ili ma iz kojih drugih razloga ne želi se samnom vraćati u Crmnici, to neka sada reče i neka se spremi da samnom pođe za Kastrate, a odatle pomoću Italijana može poći u Medovo i Italiju“. Jednoglasno su odgovorili: „Svi ćemo se s tobom vraćat i za Crnu Goru“.

Sa ovakvim odgovorom mojih drugova bio sam veoma zadovoljan, odma sam se sa kap. Milom Lekovićem i Dušanom Vojvodićem uputio za selo Kamenicu, a odatle za Kastrate. Komanda Itailjanska koja ovđe bijaše primila nas je veoma lijepo, ja sam im zatražio jedan mitraljez nekoliko odjeće i obuće i nekolike kašete galeta i konserva za hranu. Odjeće i obuće dali su mi koliko sam želio, a ostalo obetani su nam dati tek 14. avg. pošto im bude stiglo iz Medova. Uputio sam opširan izvještaj Konsulatu u Rim, Italij. Kom. obetao da ću se vratiti ponovo 14. t. mj. a po tom uputili smo se za Kamenicu.

Sa odgovorom Italijana bio sam zadovoljan, ali nijesam imao strpljenja čekati 14. ov. mj. činilo mi se veoma dugo.

8. avgusta, cio dan bavio sam se u Kastrate, a ispred same noći vratili smo se na Kamenici. Ovđe u Kamenici žive do 15. pravoslavnih familija, većinom doseljenici iz Crne Gore, oni su nas primili veoma lijepo, a naročito Petar Filipov Popović, većinom svi ovi pravoslavni na Kamenici bijahu u duši pravi Crnogorci, zato nam u svemu bijahu gotovi izaći u susret, ovog dana bio sam veoma neraspoložen neznajući što da radim, svi moji drugovi nalaze se u unutrašnjost Crne Gore, na svoju dužnost, nijesam imao strpljenje čekati do 14. t. mj. zato sam se riješio ići za Krnjice ponovo, a po mogućnosti vratiti se 14. da primimo ono što bijasmo naručili kod Italijana.

9. avgusta dan je vrlo lijep spremamo se odma poslije mraka krenuti za Crnu Goru, spremamo sve potrebno za put, naši prijatelji u Kamenici spremaju nam tain za nekoliko dana, nas je svega 12., a imamo 3. čuna za prevoz, pušaka, bomba i municije imamo dosta, nestrpljivo čekamo da nastupi noć i da se krenemo najprečim putem preko Skadar. Jezera jer Jezero bijaše veoma mirno.

Četiri su sata poslije podne, svi smo se okupili pod jednom vrbom na obali, razgovaramo se o svemu i šalimo, baš kad bijasmo u najvećem razgovoru i šali zove me Kapetan Milo Lekić[148*] da mi nešto govori, digao sam se ispod one vrbe i pošao Milom niz obalu šetnjom.

Kap. Milo govori mi: „Dobro bi bilo da pitate ove ljude, dali su oni zadovoljni da svi idu sa nama ponovo u Crnoj Gori“. Ove riječi kap. Lekovića pecnule su me na srcu, momentalno sam na sve pomisilo, ali se ipak nijesam pokorio zloj volji, ladnokrvno sam odgovorio Lekoviću: „Zašto bih ja njih sad pitao, oni svi znadu, da mi dovečer krećemo, a pitao sam ih prilikom našeg polaska za Kastrate, svi su odgovori-

[148] Misli * Leković

li, da su zadovoljni ići sa nama natrag u Crnoj Gori, što bih ja njih sa ponovnim pitanjem uznemiraovao i bunio i sa tim davao im povoda da misle u moje nepovjerenje prema njima." Šetajući dalje obalom nastavlja kap. Leković: „Moje je mišljenje da ih ponovo pitaš sve." Da nijesi što čuo od njih, ili da ti nije koji što govorio." Govorim ponovo Lekoviću. „Pa.... nije ..... neznam.... samo ih treba pitati promuca kapetan". Ovo mucanje uvjerilo me da kap. nešto više od mene zna po ovom poslu, šetamo dalje, razmišljam sve o ovome što mi govori kap. Leković, da je li se misliti da je ovo kap. posao i daje preko njegovih ljudi u društvu, naročito preko njegova dva zeta Klisića i Vojvodića i jednog mu rođaka, poradio da rastroji ovo društvo i čisto iz straha sa tim osujeti naš polazak za Crnu Goru, znao sam daje kap. Leković strašljivica i da u ratovima nije ništa vrijedio, zato mi se dalo to misliti, ali pobjeđivale su u mene misli: kap. Leković je oficir, ne smije misliti o izdajstvu, on je drug moj poslat je sa zadatkom kao i ja, naši se drugovi bore po Crnoj Gori, a mi još ništa ne radimo, Kom. Krsto Popović iz kraj nas je pošao na svoju dužnost, bez obzira na smrt, ne smije kap. Leković misliti o izdajstvu, jer i ako ja kao najstari nosim svu odgovornost, on je kap. i on nosi dio odgovornosti i sramote, tako zaključujem sa mislima.

Šetajući došli smo do one vrbe odakle smo ustali, sjeli smo i počinuli, naši drugovi po grupicama šetaju po obali, riješio sam se da ih pozovem sve i da im govorim o našem polasku kao i o drugim stvarima i na kraju oću da doznam što oni misle po našem polasku, mislim se što da im govorim, sunce je već počelo naginjati k moru, vrijeme je već od spremanja za put, moram ići i u selo, zovem ih sve, dolaze i sijedaju okolo pod vrbom, odpočeo sam govoriti o našoj zadaći i cilju, o našim drugovima kako se bore po Crnoj Gori, navodim im primjer sa polaskom Komandira Popovića i t. d. itd. i na kraju zaključujem, da smo se mi u našoj oblasti odocnili sa radom i izostali iza drugih Crnogor. oblasti i da su nas osramotili oni naši drugovi koji su se bez ikakve nužde predali vlastima 3. ov. mj. na Viru. Ustajem i pitam ih: „Jeste li zadovoljni sa našim noćašnjim polaskom". Ne odgovara nijedan ništa, ja gledam po svima, a oni preda se, ovđe ne bijahu prisutni Podpor. Petar Pekić i Jovan Šonković[149], već bijahu u selo radi prikupljanja hrane, uvidio sam u čemu je stvar, da među njima postoji neki sporazum, odpočeo sam naizmjenice sve pitati: Oćeš li ti samnom ići noćas natrag na dužnost u Crnu Goru." Najprije sam upitao Laza Lekovića rođaka Kapetanova, odgovorio mije: „Ja ne mogu nemamo što tamo da radimo.... nako da nam zapale one kuće i zatvore braću.... itd. Ponovio sam ostalima na izmjenice: Oćeš li ti? Oćeš li ti i t.d. od svih sam dobio odgovor Ne. Ponovio sam mojim rođacima Ljubu i Milu Vučerakoviću: „Zar i vi ćete, da me ostavite"? „Mi se ne možemo odvajati od društva"! odgovorili su.

Ovom prilikom nijesam pitao kap. Lekovića, iz razloga što je to oficir moj mlađi drug, nijesam smio u oči vojnika posujmati u njegovu vjernost i sa tim ga omalovažavati; nijesam pitao ni Nikovića jer sam u njega siguran kao u samog sebe, nijesam pita ni Pekića i Đonkovića, nijesu ni bili prisutni, a u njih sam bio siguran kao god i u Nikovića.

Ovakav postupak mojih drugova prema meni i našoj Opštoj stvari kojoj su se dobrovoljno stavili na raspoloženje, doveo me do ludila, do samoubistva, ne znam što ću dalje da radim, neumijem više ni da mislim, izgubio sam se u velikoj ljutini i nervozi. Oni ranije predali se na Viru i kompromitovali cijelu našu stvar, a ovi sada iznevjerili me i ostavili usamljena kako nemogu ništa da radim, samnom još ima trojica Pekić, Niković i Đonković, a raučnam još i na kap. Lekovića.

[149] Jovan Đonković.

Uputio sam se sa kap. Lekovićem u selo, došli smo u kući Petra Filipova popovića, koji nas bijaše pozvao na večeri, došao i Pekić i Đonković kojima saopštavam da je društvo odreklo sa nama povratak u Crnoj Gori. Kako god hote, odgovaraju ovi dvojica, „mi ćemo ići pa i ako neće oni". Sjedimo pred kućom ovog Popovića, razgovaramo o svemu, a najviše o sramotnom izdajstvu kojeg prema nama počinješe ovi ljudi koji su dobrovoljno sa nama došli iz Italije. Razmišljajući o svemu, borim se sa mišlju da ih sve strijeljam kao izdajnike, ali je njih mnogo nijesam u stanju to izvršiti sam, plašim se od veće bruke i sramote, napustio sam te misli, a riješio se strijeljati ona dva moja rođaka i sa tim pokazati svakome što znači biti izdajnik. Da se na ovo riješim dalo mije povoda to: pri našem kretanju iz Gaete (Italije) za Crnu Goru, naši se vojnici grabljahu koji će samnom doći, svi ovi govorahu i obetavahu, da će poginuti za stvar Crne Gore, da će biti vjerni i poslušni i da će na jedan moj mig i svoje živote žrtvovati, ovo isto govorahu i ovi moji rođaci pri polasku iz Gaete, oni kao i mnogi drugi plakahu u Gaeti tek da ih ne odvojim od mene.

Pošto sam o svemu ovome razmislio i riješio se, okrenuo sam se kap. Lekoviću i Podpor. Pekiću sa riječima: „Da sam u mogućnosti strijeljao bih sve ove ljude kao izadjnike, ali kako nemam te mogućnosti to ću samo strijeljati oba moja rođaka čim budem pošao na obali".

Večerali smo, vrijeme je od kretanja, noć je počela nastupati, dolaze seljaci da nas prate i donose nam spremjeni tain u hlebu, mesu, siru i drugom, jer bijahu pripremili hrane za 12. ljudi i to za nekoliko dana, kako bi mogli kad onamo prijeđemo stati u tajnosti dok dođemo do naših prijatelja. Oprostili smo se sa nekoliko seljaka, a nekoliko njih oće da nas prate do obale. Krenuli smo iz sela k obali đe bijahu i naši čunovi i ostalo društvo. Petar Pekić i Đonković ostali su pozadi da sa onim seljacima donesu hranu na obali, ja sam se sa kap. Lekovićem uputio naprijed i govorim Lekoviću da urgira na njegovog zeta Dušana Vojvodića, nebili on došao sa nama, jer samo ovaj Vojvodić govoraše Italijanski što me mnogo to interesiraše, idemo dalje razgovarajući se i razmišljajući, možda će se mislim pokajati oni od svoje nečasne namjere i doći će sa nama, baš kad sam u ovom razmišljanju srijetamo se sa njima na putu, nazivam im Dobar večer i pitam ih đe ste to krenuli? Idemo put Kastrata, odgovaraju. „Ostavite nam bar te puške i bome, da ih dadnemo našim pristalicama kad pođemo u Crnu Goru". Govorim ja. „Nećemo, ove puške dali su nam Italijani" Odgovaraju mi.

Ja sam produžio k obali, zvao sam ona dva moja rođaka da dođu samnom do obale, jer imam da vam nešto govorim, tako sam im rekao. Kapetan Milo Leković, čim sam ja zvao ova dva rođaka on je već znao da ću ih pobiti zato je i ostao na istom mjestu razgovarajući sa onima koji bijahu krenuli za Kastrate; kad sam došao na samoj obali okrenuo sam se k ovoj dvojici i rekao im: „Kad smo iz Italije kretali za Crnu Goru, vi ste me molili da dođete samnom, plakali ste tek da vas neostavim, dali ste mi riječ da ćete poginuti đe budem ja poginuo, a sad me ostavljate izdajete me, zato ću vas oba sada strijeljati". Momentalno sam opalio metak Ljubu u prsa, pao je na zemlju, okrenuo sam se k Milu koji već bijaše odpočeo[150] opalio sam dva metka za njim, ali se spasao blagodareći Niku Nikoviću i Petru Pekiću, koji su odma stigli uhatili me i spriječiil mi goniti ga dalje.

Ovi dva moja rođaka nijesu bili više krivi od onih ostalih, a na njih sam izvršio ubisto zato što sam njih dva mogao, a da sam bio u mogućnosti htio sam ih ove večeri pobiti sve. Ljubo leži na onom pijesku na obali, mislim da je mrtav jer sam ga ubio u prsa, Milo me moli i kumi da mu dozvolim da ide samnom, govoreći da

[150] Dopisano pored : ***da bježi***

oni nijesu tako mislili kao što ja to shvaćam, nego da su išli na to, da mi onemoguće povratak u Crnoj Gori i sa tim me spasu očigledne smrti.

Okupili se oni seljaci koji nas prate, žale slučaj koji se među nama desio i svi se čude što je to bilo, da svi ne idu samnom u Crnu Goru, kao što su bili ranije rekli. Od naših kod mene vidim samo Petra Pekića, Nika Nikovića i Jovana Đonkovića, pitam Pekića, đe je kap. Leković? „Kad sam ja sa onim selacima išao k obali, naišao sam na putu na njega i sve one koji idu za Kastrate, pitao sam ga za tebe, kazao mi je da si sa ova dva rođaka pošao k obali, sjetio sam se daćeš ih pobiti, bacio sam ono što nosah i trkom došao k tebi, ali evo stvar je već svršena, đe je Leković sad ne znam“. Ovo mi govori P. Pekić. Ne obzirući se na onoga koji leži u onom pijesku, a za kojeg mislim daje mrtav, kao ni na ostale druge, ja sam ušao u čun koji bješe spremljen, samnom su: Pekić, Niković i Đonković, čekamo kap. M. Lekovića, zovnuo sam ga, odaziva se iz neke livade podalje od obale, pitam ga: „Oćeš li ići sa nama, ili ne“. „Idite Vi i čekajte me na Tanki Hrt“ odgovara on.

Mi smo krenuli i došli smo u Tank Hrt koji je od Kamenice udaljen za jedan sahat, ovđe smo noćili.

10. avgusta, nalazimo se u jednom vrbljaku očekujemo kap. Mila Lekovića, sunce već oskočilo njega nema, trebao sam biti na čisto jeli nas prevario i đe se nalazi, zato sam poslao Petra Pekića i Jovana Đonkovića da se vrate čunom natrag nebili doznali što je bilo sa Lekovićem i ostalim, poslije podne vraća se Pekić i kaže mi da je od seljaka izvješten daje Kapetan Milo Leković sa onima ostalim pošao u Italijansku komandu u Kastratima. Tek poslije ovoga izvještaja uvjerio sam se, da je stvar odricanja poslušnosti udesio kap. Milo Leković, čisto iz straha, jer mu se samnom nije išlo, pa je htio da i meni onemogući povratak na svoju dužnost u Crnoj Gori.

Sva rečena i nečasna izdajstva nijesu mi omeli povratak u Crnoj Gori, sa Pekićem, Nikovićem, Đonkovićem uputio sam se iste večeri za Crnu Goru.[151]

Povratak u Crmničko Prim. Oblasti
Krvava osveta i 19. strašnih mojih dana i noći.

[151] Nažalost, tekst se ovdje završava.Da li je Marko nastavio ovo pisanje teško je reći ali da je imao takvu namjeru je više nego sigurno.

145

Red. broj	CIN	Ime i prezime	Sluzbeno Zvanje	Primjedba

Повратак у Црмничко Прим. Области
Крвава освета и 49 страшних мојих дана
и ноћи.

Posljednja (145)strana rukopisa

UDIO EMIGRACIJE U UNIŠTENJU CRNOGORSKE DRŽAVE

Dr Danilo RADOJEVIĆ

Čitavu crnogorsku istoriju, ispunjenu ratovima i razaranjima, pratio je egzodus naroda. Uz turske pohode često su išli i trgovci robljem da bi zarobljenike prodavali na trgovima. Vladika Danilo Petrović Njegoš pisao je, poslije pohoda Numan-paše Ćuprilića na Crnu Goru 1714. godine, da se "jadni i žalosni narod rasipa". Tada je, na primjer, turska vojska nekoliko hiljada Crnogoraca iselila u Bosnu, na Glasinac. Iste godine Turci su poslali u Skadar tri hiljade i pet stotina žena i đece da ih prodaju kao roblje. Prije toga, u vrijeme kandijskog rata (1645-1669), pod turskim pritiskom jedan dio crnogorskog stanovništva sklonio se u Primorje. Dobjegli Crnogorci upućivani su u Dalmaciju, sve do Peroja u Istri, đe su mletačke vlasti, još 1623. godine, naselile osam stotina Crnogoraca, i td.

Crnogorci su se iseljavali prisiljeni stalnim ratnim prilikama u Crnoj Gori, ali i voljno, u potrazi za boljim životom. Prije dvjesta godina, 10. juna 1789. godine, crnogorski mitropolit Petar I. Petrović Njegoš pisao je Gluhodoljanima, pokušavajući da svoj narod odvrati od iseljavanja. Te njegove riječi, duboke i teške, i danas jednako potresaju istinitošću: "A po tom evo razumijem i vidim da neki ljudi idu te mâme i varaju narod da ih vode nekuđe preko mora, kojim ne može vjerovat; oni gledaju svoju korist, a ne kako će vama dobro učinit. Nije vama tamo puta, nako da se bruka s vama bije i da druge napravljate, a sebe gubite i čest i poštenje i ginete za tuđu korist i da trgovinu od vas čine i ćesu napunjaju. I koji će tamo poći, da Bog dâ da mu tamo bude zli put i zla sreća, da sramotno pogine i da ga je anatema kako Judu..." Ipak je, u vrijeme Petra I. otprtljalo mnogo Crnogoraca, čak jednijem dijelom u carsku Rusiju, kao što su to učinjeli Trebješani i tamo se utopili, pa samo o pojedincima saznajemo tračak porijekla, da im je korijen crnogorski, kao što su fizičar Pjotr Kapica ili vojskovođa iz kurske bitke Nikolaj Vatutin.

Ovđe će biti riječi o crnogorskoj emigraciji, formiranoj krajem XIX. vijeka u Srbiji i Rusiji od omladine koja je odlazila na školovanje u ove zemlje, prije svega o onoj u Beogradu koja se počela okupljati na anticrnogorskoj platformi, po volji i uz finansijsku pomoć srpskog dvora i vlade, uz logistiku državnih institucija i tajnih organizacija Srbije. Ta emigracija odigrala je najnegativniju ulogu, podstičući sudbonosne podjele i konflikte u crnogorskom društvu. Ona je pomogla realizaciju srpskog projekta o uništenju crnogorske države. Posebno treba naglasiti da je dio te crnogorske emigracije, svojim radom poslužio srpskijem državnijem i vojnijem vlastima, da okupaciji suverene crnogorske države daju privid legitimnog procesa.

Doseljavanje Crnogoraca u Beograd u drugoj polovini XIX. vijeka može se pratiti po arhivskoj građi. Oni se pominju kao sluge, kaldrmdžije, dobrovoljci, sveštenici, učitelji, ljekari i td. Srijeću se molbe za prijem u srpsko "podanstvo". Zapaženo je

da su Crnogorci čuvali svoje "etničko obilježje daleko duže od ostalih" doseljenika.[1] U to vrijeme počelo je vrbovanje i uključivanje pojedinih doseljenika, školske omladine i emigranata, u Srbiji i Rusiji, u borbu protivu opstanka i razvoja crnogorske države.

Glavni oslonac u izvođenju svoga projekta srpske vlasti su tražile među emigrantima, pa su im pomagale da, od 1881. godine, organizovano djeluju. Zahvaljujući toj pomoći, emigracija je objavljivala knjige, brošure i listove, održavala kongrese i mitinge, publikovala rezolucije u kojima je osuđivan režim u Crnoj Gori. Osuda je, međutim, bazirana na neodrživim premisama: da u Srbiji vlada demokratija koju treba "prenijeti" na Crnu Goru, te da su Crnogorci "dio" "srpskog" naroda, pa da je postojanje crnogorske države "separatizam".

Srpski krugovi koji su radili na realiziranju imperijalnog plana stvaranja "velike Srbije", pomagali su djelovanje protivu Crne Gore i onog dijela crnogorskih studenata koji se školovao u Rusiji. Ti studenti su izvještavali centralu u Beogradu da rade na tome da ubijede Ruse da su Crnogorci i Srbi "jedan narod". Radi se o Crnogorcima koji su bili pitomci srpske vlade, kao što je bio Marko Cemović (1873-1941), koji je, još dok je učio bogosloviju u Beogradu, a zatim studirao na Duhovnoj akademiji u Kijevu, pripadao tajnom udruženju (zajedno sa Milošem Šaulićem i dr.). Udruženje je radilo na neutraliziranju svakog interesa crnogorskog naroda. U jednom pismu Ljubomiru Kovačeviću, ministru prosvjete Srbije i ličnosti koja je tada bila zadužena za provođenje u život *Načertanija*[2], M. Cemović nudi Srbiji da priključi dio Vasojevića koji je bio još dio turske teritorije, pa kaže da Srbija ne treba iz nekih "vojno-političkih razloga" da ih prepušti jer bi oni (Vasojevići), da im "lični računi kneza Nikole ne stežu (...) ruke", poslužili za osvajanje Kosova. Cemović piše dalje da se Vasojevići "drže lavovski" u borbi protivu turskog kajmakama i "agenata" crnogorskog kneza Nikole koji "propovijedaju 'svecrnogorstvo'".

Crnogorski emigranti u Beogradu, služeći dvjema srpskijem dinastijama - Obrenovićima, a od 1903. Karađorđevićima - svoj rad su bazirali na propagandi da u Srbiji vlada demokratija, te da se oni bore protivu apsolutističkog režima kralja Nikole. Tada je agitacija bila usmjerena na omalovažavanje crnogorskog parlamentarizma[3]. Međutim, nakon uvođenja parlamentarizma u Crnoj Gori (1905), bili su

---

[1] Istorija Beograda, 2, 541.

[2] Članak V. Karadžića "Srbi svi i svuda" (1849) podudara se, u osnovnim koncepcijama, sa političkim programom Načertanije. - Dragiša Stanojević u knjizi Interesi srpstva, koja se pojavila iste godine kada je poražena srpska agresija na Bugarsku (1885), ocrtava granice imperijalnih srpskih aspiracija u tom momentu, da moraju "sve zemlje između Vidina i Jadranskog Mora, između Ljubljane i Soluna, (da) postanu delovi velike Srbije". Ratni ciljevi Srbije, iz 1914, izričito su opredijeljeni da Bosna, Hercegovina, Crna Gora, jedan dio Istre, Hrvatska, Srijem, Banat i Bačka - moraju postati dio Srbije. Nosilac toga projekta bila je organizacija "Ujedinjenje ili smrt" koju su osnovali atentatori na Aleksandra Obrenovića (1911), uz novčanu pomoć Aleksandra Karađorđevića. - Nemoć realizatora Načertanija dovela je do formiranja nove organizacije - "Srpskog kulturnog kluba" (1937), čiji je program bio da odbrani "ugrožene interese srpskog naroda", što je podrazumijevalo raseljavanje nesrpskog stanovništva s teritorija koje su planirane da budu u granicama "velike Srbije". - Poništenje Jugoslavije (1941) izazvalo je potrebu da se noveliraju metode realiziranja programa, što je učinio Stevan Moljević, u čijoj verziji stoji da je 1918. učinjena osnovna grješka što nijesu udarene granice srpske države. Po ovom, četničkom, programu, u granice Srbije moraju ući sve oblasti u kojima ima traga od pravoslavaca i muslimana. Četnički politički odbor Draže Mihailovića izradio je, u Beogradu, plan koji je predviđao preseljavanje Crnogoraca "u oblasti koje budu bile oslobođene od nesrpskog stanovništva" (J. Marjanović), što je, dijelom, realizirala komunistička vlast kolonizacijom Vojvodine.

[3] Milutin Tomić (pseud. Nikac od Rovina) napisao je političke kozerije, u dramskom obliku, Đetići u parlamentu (1911) i Đetići van parlamenta (1912). U prikazu, objavljenom u Beogradu u listu crnogorskih emigranata "Naprijed", stoji da je Tomić ismijao crnogorski parlament i ustavnost, "kojom se igra velikodušni gospodar - šorkape". Anonimni prikazivač izražava nadu da će Tomić stvoriti djelo trajne vrijednosti ako emociji i humoru doda i književnu kulturu. Drama Đetići u parlamentu je prikazivana u pozorištu u Beogradu i za vrijeme okupacije u II. svjetskom ratu. - I M. Tomić, kao S. Ivanović, R. Perović

prisiljeni da mijenjaju metode: da pripremaju atentate i puč (1907. i 1909) i da se uključe u plan srpske vlade o prenošenju četničke oružane akcije iz Makedonije i Kosova na Crnu Goru.

Istaknuti emigrant Blažo Petrović[4] koji je bio rođak i ađutant knjaza Nikole, bio je dobio apartman u Beogradu, u kome je bio centar za okupljanje crnogorskih nezadovoljnika. Iz toga kruga emigranata bio je i Marko Backović, učitelj, autor knjige *Crna Gora pri kraju devetnajestog vijeka* (Beograd 1895), ispunjene optužbama.[5]

Među vrlo aktivnim crnogorskijem potuđenicima koji su prihvatili srpsku državnu ideju, politički program, pijemontizam i širenje granica Srbije na Crnu Goru, bili su Tomo Oraovac[6], Savo Ivanović[7], Janko Spasojević[8] i dr.

Tunguz i dr, radio je na stvaranju novih spletaka oko kralja Nikole. Jedna od njih, da je kralj Nikola "otrovao" Miloša Šaulića, mladog pravnika i ministra pravde, izazvala je velike posljedice. Tomić je priznao Tomu Oraovcu i Đurđini Piletić da je "proturio lažnu vijest" o "trovanju" M. Šaulića. Priznanje Tomića pred T. Oraovcem i Đ. Piletić, saopštio je autoru ovih redova dr. Pero Šoć. Obmana o načinu smrti Šaulića stalno je korišćena u agitaciji crnogorske emigracije u Beogradu, kao što su pisali T. Božović i J. Đonović (Crna Gora i napredni pokret, Beograd 1911) da je kralj Nikola vinovnik Šaulićeve "užasne smrti".

[4] Blažo Petrović (Njeguši, oko 1850 - Aleksinac, 1916), završio je oficirsku školu u Italiji. Bio je ordonans knjaza Nikole. Njegova žena se našla uvrijeđena zbog neke primjedbe knjaza Nikole, oko podjele tepiha, pa je emigrirao u Beograd (1893). Srpski dvor ga je, kao rođaka knjaza Nikole, iskoristio za propagandu protiv Crne Gore, pa mu je dao sredstva za udoban život. Svote novca za izdržavanje nastavio je da prima i pošto je na vlast došao Petar Karađorđević (1903).

[5] Marko Backović završio je bogosloviju u Beogradu (1883). Bio je učitelj u Baru i Ljubotinju. Emigrirao je u Beograd, đe je napisao, uz pomoć još nekijeh emigranata i srpskog publiciste Pere Todorovića, zeta Matije Bana, u čijoj je kući živio, knjigu Crna Gora pri kraju devetnajestog vijeka (Beograd 1895). On za saradnike knjaza Nikole kaže, između ostalog, da su "šljam i izmet". Backovića je, 1896, u selu Moravici, u Srbiji, ubio hajduk Milan Brkić, po nalogu radikala RankaTajsića. Za to ubistvo emigracija je optuživala Nikolu I.

[6] Tomo Oraovac (1853-1939) napušio je Crnu Goru 1883. zbog neke pronevjere novca. Iste godine je objavio u Srbiji polemičko-satirični spjev "Žalopojka Lovćenu planini", koji je ispunjen napadima na knjaza Nikolu i nosioce vlasti u Crnoj Gori. Rad Oraovca bio je usmjeren na uvlačenje Crne Gore u ratni sukob sa Austro-Ugarskom, te na taj način da dođe do širega konflikta u kome bi nestala crnogorska država. Oraovac je 40 godina pokazivao neobičnu sposobnost da unižava kralja Nikolu i crnogorske institucije. Dok je bio u Ženevi, uputio je molbu (10. X. 1917) crnogorskom potuđeniku Andriji Radoviću koji je radio po instrukcijama Nikole Pašića na prisajedinjenju Crne Gore Srbiji, - da mu štampa "poemu" "Predaja Crne Gore", u kojoj je, kako sam sebe ocjenjuje, "na jedan silan način žigosao izdaju izdajnog kralja Nikole", te da će poema imati "trajnu književnu vrijednost". Zanimljivo je da Oraovac kaže da ne dopušta svoje knjige recenzirati jer bi za nj to "bilo poniženje" i kosilo bi se s njegovim dosadašnjim radom - "davati na ocjenu djela prije nego izađu na javnost". A. Radović mu je štampao pomenutu "poemu" pod naslovom Lovćenska anatema (Ženeva 1918), u kojoj je ispoljena velika energija u variranju pogrda upućenih kralju Nikoli, te po tome stoji u ravni sa knjigom Nekoliko krvavih slika... Sava Ivanovića.

[7] Savo Ivov Ivanović rođen je na Cetinju 1862. Učio je vojnu školu u Italiji, a zatim bio ađutant na crnogorskom dvoru. Navodno zbog svoje žene, stupio je u konflikt s prestolonasljednikom Danilom, pa ga je knjaz Nikola uputio na dalje školovanje u generalštabnu školu u Torinu (1890), da bi ga odaljio od Cetinja. Iz Italije nije se htio vratiti u Crnu Goru već je otišao u Beograd (1892). Zbog prijetećeg pisma koje je uputio knjazu Nikoli (po sopstvenom svjedočenju, napisao ga je na dvoru Obrenovića), proveo je tri mjeseca u zatvoru, u Sremskoj Mitrovici i Beču (1893). Prilikom pošjete knjaza Nikole Srbiji (1896), Ivanović je uklonjen iz Beograda, ali se vratio slijedeće godine i postao štićenik ekskralja Milana Obrenovića koji je tada bio komandant srpske vojske. U prijetećem pismu koje je S. Ivanović uputio iz Zemuna Aleksandru Obrenoviću (21. XII. 1900), on iznosi detalje po kojima se vidi da je radio protivu kralja Nikole po nalozima Obrenovića. Ivanović otkriva da mu je Aleksandar Obrenović nudio 20 hiljada dinara da bi izjavio kako je njegova anticrnogorska djelatnost podstaknuta od Austrije. S. Ivanović je autor i brošure Još dvije riječi (1899). Objavljivao je članke u dijelu srpske štampe, od kojih je i sastavljena knjiga Nekoliko krvavih slika... U agitaciji Ivanović je bio bez skrupula.

[8] Janko Spasojević završio je bogosloviju u Prizrenu i Duhovnu akademiju u Rusiji. Pošto se vratio u Crnu Goru, bio je činovnik ministarstva finansija, predśednik glavne kontrole, član velikog suda

Djelovanje crnogorske emigracije u Beogradu stvaralo je teškoće crnogorskom dvoru i vlastima. Prema izvještaju otpravnika poslova srpskog poslanstva u Beču (1893), crnogorski knjaz Nikola mu je rekao, prilikom pošjete Austriji, da crnogorski nezadovoljnici koji se okupljaju u Srbiji, pišu svojim poznanicima u Crnoj Gori, hvaleći se da dobijaju mjesečno "po 10 i više dukata, a ne moraju ništa da rade, pa time lakovjerne ljude mâme za sobom". Međutim, srpska vlada je plaćala samo one emigrante i doseljenike koji su sigurnije ispunjavali zadatke, a ostali su uglavnom teško živjeli. Tako je Andra Nikolić, ministar inostranih djela Srbije, donio rješenje (1893) da se serdaru Jolu Piletiću, cijeneći njegove zasluge "za srpstvo", poveća pomoć na 150 dinara mjesečno, ali ta suma nije upućivana redovno. Tako J. Piletić nije bio primio pomoć za četiri mjeseca, pa je pisao Savi Grujiću, predśedniku srpskog ministarskog savjeta, da se namučio "živijeh muka" i moli da mu se pomoć redovno šalje: "Ja vas kumim bogom i vašom čašću, da izvolite narediti blagajniku ministarstva spoljnih poslova, da mi se za sva četiri mjeseca pošalje izdržavanje, i u buduće da mi redovno šalje, jer ja nemam ni od kuda druge pomoći, već mi je ovo sve, a mislim da nije pravo niti je razlog da kod određenog mi izdržavanja umrem od gladi". Ova molba serdara Jola Piletića koju je pisao u izbjeglištvu u Nišu, dokumentuje zavisnost i obaveze crnogorske emigracije.

Kao reprezentativan primjer emigrantskih, anticrnogorskih, tekstova može se uzeti knjiga *Nekoliko krvavih slika iz albuma Petrović-Njegoševog doma*, koja sažima u sebi sve bitne motivacije i strasti koje su okupljale crnogorsku emigraciju u Srbiji. Umjesto autora, na knjizi je potpisan "Glavni odbor crnogorske emigracije", ali je poznato da je knjigu napisao Savo Ivanović, koji je u prvo vrijeme emigrantskog života našao utočište u Beogradu, u kući srpskog ministra i diplomate Mihaila Bogićevića.

Savo Ivanović u pomenutoj knjizi, koja je pisana pejorativnim jezikom, pokušava da negira ulogu, u crnogorskoj istoriji, dinastije Petrović-Njegoš, tvrdeći da njen doprinos nije ništa veći od bilo koga doma crnogorskog. U uvodnom dijelu knjige Ivanović otkriva svoje prave nakane, kad kaže da ne treba dopuštiti da crnogorska dinastija staje na put prijestižu Srbije. On, snishodljivo, vidi Crnu Goru kao "mlađu sestru" Srbije kojoj "nema opstanka" ako je samostalna. I za stalno raseljavanje Crnogoraca, Ivanović je nalazio krivicu u dinastiji Petrović-Njegoš.

(1913). U egzilu u Francuskoj, sa crnogorskim dvorom, postao je ministar u vladi, pa je podnio ostavku i ušao u tzv. Crnogorski odbor za narodno ujedinjenje koji je, na insistiranje N. Pašića, formirao Andrija Radović, 4. III. 1917. u Parizu, ali je odlučeno da centar bude u Ženevi. Čim je srpska vojska okupirala Crnu Goru (nakon izlaska austro-ugarskih trupa), došao je Spasojević i, zajedno sa Svetozarom Tomićem i Petrom Kosovićem, vozeći se autom srpske vojske, agitovao, kupio "poslanike" i pripremio tzv. podgoričku skupštinu, za koju piše publicist Pantelija Jovović da "ne treba kriti od istorije da se ta skupština nije sastala voljom naroda, već su većinom pozvati u nju oni koje je htio Spasojević s društvom, da prihvate, bez diskusije, rezoluciju o zbacivanju dinastije Petrović i ujedinjenju Crne Gore i Srbije" (P. Jovanović, Crnogorski političari, Beograd 1924, 14-15). Dok je bio u Rusiji djelovao je sa velikosrpskih pozicija. U predavanju koje je održao u Slavenskom dobrotvornom društvu (1901), pod naslovom "Srpski pjesnik Petar II", u povodu 50-godišnjice pjesnikove smrti, Spasojević osporava jedno i po stoljeće dinastije Petrović-Njegoš, tvrdeći da ona počinje od knjaza Danila (1851), te da je uspostava knjaževske (svjetovne) vlasti "štetna i vrlo pogubna za Crnogorce", da taj oblik vladavine izaziva troškove i siromaši narod, i konstatuje da je trebalo zadržati "patrijarhalni način", mitropolitsku upravu. Riječ je o reakciji koja je jednaka turskoj i srpskoj jer se prije uspostave knjaževske vlasti gledalo na Crnu Goru kao na neko "igranje" državnosti. Zato Spasojević kaže da je uspostava svjetovne vlasti "nesreća" za Crnogorce i "srpstvo" jer je to "strašna smetnja za njegovo ujedinjenje". Zanimljivo je da Spasojević ne napada Njegoša, što je suprotno stavu S. Ivanovića, već ga hvali, ali kao "srpskog" pjesnika, neuko konstatujući da je on "u najvećoj mjeri pjesnički opjevao" (sic!) - "istrebljenje muhamedanstva"!

Zanimljivo je da Ivanović najviše ističe moralni pad dinastije, kao i istaknutih crnogorskih porodica, nalazeći za njih veliki broj negativnih kvalifikativa. Za potvrdu te tendencije navešćemo neke iskaze koje autor daje o Petru II. Petroviću Njegošu (1813-1851), crnogorskom mitropolitu i pjesniku, za koga kaže da je: "vampir pod mitrom", "mitronosni krvolok", "krvoždedni mitronosac", "franzavi krvnik", "odvratni mitronosac", "krivokletnik", "vjerolomni mitronosac", "okorjeli zlodjej", "glava pod bradom bez obraza", "glava pod mitrom bez časti", "najsramotniji hrišćanski sveštenik koji je do sad zemlju gazio", "vtori Aleksandar Bordžija", da je svoju kopilad "sam vladika podavio i bacio u nužnik cetinjski", "zločesti i po sve kaljavi mitronosac", "sramni izdajnik", da je "otišao u Neapulj da se kurvari", "odvratni vladika (...) se je iskurvario i dobio sifilizam", "sramni i franzavi vampir pod arhijerejskim odjejanijem", da je svoga psa Dragona hranio naforom, da "pjeva jezuitski i ukrijeva svoju izdaju pred buduća pokoljenja". I za Njegoševu majku Ivanu Proroković, kao i za druge znatnije Crnogorke, Ivanović kaže da je bila bludnica.

Ovako negativan odnos prema Njegoševoj ličnosti govori o tome koliko Njegoševo pjesničko djelo utemeljuje misao o crnogorskoj individualnosti, bez obzira što je Njegoš prihvatio okvirne elemente srpskog etnocentričnog mita. Ivanović je shvatio da je Njegoš, u formu tzv. kosovskog mita unio crnogorsko borbeno i etičko iskustvo, čime je izmijenio njegovu novozavjetnu suštinu. Osim toga, njemu je bilo jasno da je Njegoš izrazio sociopsihološku strukturu crnogorskog naroda, njegovu svijest o sebi i shvatanje značaja državnosti. Zato Ivanović naznačuje Njegoša za utemeljivača dinastije Petrović-Njegoš, pa i za "krivca" što je crnogorska državnost postala smetnja za realiziranje imperijalnog programa *Načertanija* u odnosu na Crnu Goru, tj. da je Njegoš svojim literarnim i državničkim radom "postavio temelj onome ubitačnom separatizmu, koji se tek sad počeo sa svom svojom nagotom ispoljavati".

Ivanović pokušava, zbog kratke tradicije srpske dinastije Obrenović, za koju radi, da skrati period trajanja dinastije Petrović-Njegoš, pa kaže da je proslava njene 200-godišnjice, koja je tada obavljena, lažna i izmišljena. Na ovaj način je Ivanović htio umanjiti i pijemontsku ulogu Crne Gore, na kojoj je insistirao knjaz Nikola. Prema tvrdnji S. Ivanovića, Nikola je tek drugi vladalac, a ne sedmi, dok su ostali dinasti bili "kaluđerštine cetinjskog manastira". Da bi dokumentovao tu svoju tezu, on donosi *Zakonik* Petra I. prema izdanju koje je učinio Milorad Medaković (1850), u kome je izostavljeno ime Petra I. ("Petar, božieju milostiju pravoslavnij mitropolit crnogorskij, zetskij i primorskij"), što nalazimo u prvome izdanju *Zakonika* koje je pripremio A. N. Popov *(Путешествие в Черногорию*, 1847). Savo Ivanović ovaj Medakovićev propust uzima kao "argument" da Petar I. nije bio vladar, već da je crnogorski gospodar bio guvernadur Jovan Radonjić. Još Ivanović sarkastično dodaje da u *Zakoniku* "nema ni pomena o šarenom 'svecu' bez nosa (mitropolitu Petru I. - D.R.), a bio je tom prilikom i on na Cetinju", tj. kad je *Zakonik* donešen.

Svi pripadnici dinastije Petrović-Njegoš predstavljeni su kao ušljivi plemići i lupeži. Osuđujući ministre i više činovnike, Ivanović veli da su oni, da bi dobili te položaje, morali ubiti najmanje po dva protivnika dinastije. I za Marka Miljanova Popovića on nalazi da je lažna veličina i da je svoje junaštvo sam izmislio.

Ivanović je, kada se vraćao ličnosti kralja Nikole, svaki put docrtavao portret novim negativnim osobinama. Skrenućemo samo pažnju na njegov odnos prema Nikolinom literarnom stvaralaštvu. Za pjesmu "Onamo, onamo" on tvrdi da je njen stvarni autor Marko Miljanov Popović, te da je Nikola potkradao i pjesme Laze

Kostića dok je ovaj boravio na Cetinju. Osim toga, optužio ga je da je dao ubiti učitelja Lazara Škerovića, da bi mu uzeo spjev "Ženidba bega Ljubovića".

Značajno je istaći da se borba protivu kralja Nikole tada zasnivala i na tvrdnji da on radi protivu srpskih interesa, pa ga i Savo Ivanović okrivljuje za "antisrpski rad". Crnogorski potuđenici kvalifikovali su borbu Crnogoraca za očuvanje svog narodnog identiteta - kao "separatističke interese". Kao prvi "separatist" u novijoj crnogorskoj povijesti naznačen je Njegoš, a u starijoj - crnogorska vlastela koja je dizala ustanke protivu dominacije Nemanjića, a nakon njih i Balšići, što je nominirano kao "zetski separatizam".

Ivanoviću je bio cilj da izazove u Crnoj Gori socijalno nezadovoljstvo i nemire, pa govori, kao i ostali emigranti-propagatori, o pljačkanju naroda, visokijem porezima, nabraja podignute dvorove, a da je narod bijedan, prezren, ponižen, oglobljen. Crnogorsku spoljnu politiku ovaj autor napada, tvrdeći da su veze Crne Gore sa talijanskom i ruskom dinastijom moralno i materijalno uništile Crnu Goru: moralno, jer je tako podignut ugled Nikole I. na račun drugih jakih karaktera crnogorskih; materijalno, jer je Crna Gora osiromašena dočekivanjem uglednih gostiju.

Potpisivanje Konkordata između Crne Gore i Vatikana osudio je Ivanović kao izdaju "srpstva i pravoslavlja", tvrdeći da su time katolicizmu u Crnoj Gori otvorena vrata. On napada Konkordat u skladu sa politikom Srbije jer se srpska vlada bojala da taj čin ne ojača međunarodni položaj crnogorske države. Naročito je zanimljiva njegova kritika proslave 400-godišnjice prve crnogorske ćirilske štamparije. On tvrdi da Nikola I. nije priredio tu proslavu "što ljubi prosvjetu, već što su to zahtijevali njegovi mračni računi", jer je on, navodno, bio protiv svakog progresa. Proslava tako značajnog datuma iz crnogorske istorije osuđivana je zato što je preko nje učvršćivan ugled crnogorskog naroda u Evropi.

U tadašnjoj srpskoj agitaciji, crnogorska dinastija i vladajući sloj optuživani su da su zapostavili ideju "svesrpskog ujedinjenja", jer je shvataju samo kao proširivanje Srbije, pa i kad bi Srbija oslobodila Prizren, i dalje bi Crnogorci imali aspiracije prema Kosovu i pjevali: "Tu moram jednom oružan poć"; da pojam *crnogorstvo* vide kao ideju vladavine nad "srpskijem" oblastima, kao i da insistiraju da su "Crnogorci prvi među Srbima". Zato srpski agitatori traže od knjaza Nikole da odbači ideju koju je iznio u svojoj drami *Balkanska carica:* "Ko crnogorstvu ne bio vjeran, / bogom i ljudma svud bio ćeran". Ivanović optužuje Nikolu I. da ubija one koji rade za "srpstvo". On dalje tvrdi da crnogorski suveren ima "kobnu žudnju" da "srpstvu" pretpostavi "zamišljeno i suludasto crnogorstvo". Zato Ivanović imperativno zaključuje da, dok potoji Srbije, ideji Nikolinoj o "crnogorstvu" "nema i ne može mjesta biti". Iste osude nalazimo i u *Bilješkama jednog pisca* od Sima Matavulja koje su, u to vrijeme, izlazile u nastavcima u "Letopisu Matice srpske".

Sa ovijem je vezano Ivanovićevo komentarisanje termina *Srbijanci* i *srbijanski*, čije je unošenje u novine "Glas Crnogorca", navodno, naredio sam Nikola I, 1897. godine, da se "zamijeni riječ *srpski* sa *'srbijanski'* (...) tj. da se ne smije pisati 'srpski kralj' nego 'srbijanski'". Ivanović kaže da je izmjena tih termina rezultat puste želje i neostvarenih snova crnogorskog vladara koji se plašio nominacije *srpski kralj*, da ne bude shvaćena tako da je Aleksandar Obrenović kralj i Srba van Srbije.[9]

---

[9] Pojam Srbijanci javlja se u Vojvodini nakon prvog srpskog ustanka, ali nije korišćen u Srbiji. U Crnoj Gori prvi put ga je upotrijebio Simo Milutinović Sarajlija, kao sekretar vladike Petra I. Docnije, izvanjci iz Vojvodine (Laza Kostić, Jovan Jovanović Zmaj, Jovan Pavlović i dr.), koji su radili u crnogorskoj prosvjeti i novinarstvu, donijeli su taj termin. Trebalo je dokazati da su imena jugoslavenskih naroda

S. Ivanović piše o školama i kulturnim institucijama u Srbiji, idealizirajući sliku tamošnjeg prosvjetno-kulturnog razvoja, da bi je suprotstavio nerazvijenom stanju u Crnoj Gori. Treba, međutim, znati da školstvo u Srbiji nije imalo veće tradicije.[10] Ivanović zanemaruje različite istoriske uslove u Crnoj Gori i Srbiji u XIX. stoljeću. Srbija je imala vazalni položaj i koristila uspješne ruske ratove protivu Turske, kao i diplomatsku pomoć Austrije, Rusije i drugih evropskih sila, da mirnijem putem dobije teritorije i ustupke za autonomnu upravu. Turska je pristajala na te zahtjeve jer je smatrala cjelishodnijim formiranje jedne zavisne tampon-države, nego da se na tu teritoriju prošire Rusija ili Austrija. Zahvaljujući djelovanju tijeh faktora, Srbija je dobila *hatišerifom* (1830) unutrašnju autonomiju, a docnije (1867) i ključeve od gradova, na plišanom jastuku. Crnogorci su, međutim, u isto vrijeme, ginuli u teškijem ratovima; tako je u crnogorsko-turskom ratu 1862. godine izbačeno iz stroja 6600 crnogorskih boraca i Crna Gora je u "cjelini pružala strašnu sliku razaranja" (B. Pavićević). Tijeh istijeh dana, u Beogradu se dogodio incident na Čukur-česmi, u kome je, osim policiskog prevodioca Sime Nešića, poginuo još i Ivko Protić. Ipak je o toj srpskoj epizodi napisana velika literatura, pa je unijeta i u školske udžbenike.[11]

Karakteristično je za sve crnogorske potuđenike, pa i za Ivanovića, da se snishodljivo odnose prema srpskoj sredini. Iz toga servilnog stava izlazi i njegova poruka crnogorskijem emigrantima i iseljenicima koji su im prilazili, da moraju biti "samo Srbi i odani dinastiji Srbije". Zato on i ocjenjuje da je "crnogorstvo" kobno i izdajničko, osuđujući knjaza Nikolu i zbog sadržaja pohvale koju je uputio jednom Crnogorcu zato što se istakao u boju na Šipki (Bugarska), u rusko-turskom ratu, u kojoj suveren piše da je taj Crnogorac "osvijetlio obraz crnogorstvu i crnogorskom oružju".

U sklopu težnje da se Crnogorcima oduzme samoinicijativa i vlastiti, autentični odnos prema istoriskim, kulturnim i političkim problemima, jeste i traženje da Crna Gora mora imati iste odnose, kao i Srbija, prema Bugarskoj, da Crnogorci moraju razvijati mržnju prema bugarskom narodu, iako kod njih (Crnogoraca) nije bilo

---

samo regionalna, da nemaju etnički sadržaj, već da to ima jedino etnik Srbi koji treba proširiti na pripadnike drugih balkanskih (slavenskih) naroda. Realizaciju te teze ometala je upotreba pojma Srbi za stanovnike Srbije, pa je preko novog termina Srbijanci izvršena "regionalizacija" Srba u Srbiji.

[10] Beograd je dobio prvu osnovnu (trorazrednu) školu tek 1832. godine. V. Karadžić je zapisao da prvi beogradski učitelj (Miša Resničanin) nije u pravom smislu znao ni čitati ni pisati. I u vrijeme kad je Savo Ivanović pisao knjigu, kulturno-prosvjetne institucije u Srbiji nijesu bile razvijene, pogotovu van Beograda, već su se oslanjale na kadar koji je dolazio iz drugih sredina. O tome govori i podatak da je u Velikoj školi u vrijeme Ivanovićevog pisanja knjige radilo samo dvadesetak profesora (V. Karić).

[11] U incidentu na Čukur-česmi sudionik je i devetnaestogodišnji šegrt Savo Petković, Crnogorac iz Lukova kod Nikšića koji je služio kod jednog beogradskog trgovca. Pošto se posvađao oko reda za vodu s nekim turskim nizamom, Sava je ovaj turski vojnik udario ostatkom slomljenog krčaga. Nikola Hristić (1818-1911), tadašnji srpski ministar unutrašnjih poslova, došao je na mjesto incidenta i naredio da se momku opere i previje rana. Šegrt Savo Petković je docnije postao bogat (beogradski) trgovac. Sam Hristć u memoarima (Pre pedeset godina, 1912) opisao je spomenutu svađu. Međutim, Jovan Ristić, tadašnji srpski konzularni predstavnik u Carigradu, u knjizi Bombardovanje Beograda, unio je falsifikat srpske diplomatije da je Savo Petković poginuo, jer je trebalo prikazati evropskim silama da turska uprava postupa barbarski. Srpske vlasti su našle i "krunskog" svjedoka, Karla Perola, kuvara talijanskog konzulata, koji je lažno svjedočio pred konzulima da je momak sa Lukova poginuo. Perolo je ostao da živi u Beogradu, đe je otvorio najluksuzniju kafanu i dućan. Sahranjen je o državnom trošku u glavnoj aleji na Novom groblju i podignut mu je spomenik od švedskog granita. Iako su neki srpski hroničari (M. Đ. Milićević, M. S. Đuričić, i dr) pokušavali pobiti zvaničnu neistinu, ništa nije pomoglo. Đuričić je opisao i svoj susret (1912) sa bivšim šegrtom Savom Petkovićem, ali je on morao ostati "mrtav", pa je to potvrđeno i spomenikom 1931, koji je uradio vajar Sima Roksandić (mrtvi goli dječak leži na pločniku!). Ta "tričava kavga", kako je nazvao Louis Léger, imala je značajne diplomatske efekte, Porta je prisiljena da potpiše konvenciju o povlačenju svoga stanovništva iz gradova i da poruši neka utvrđenja.

istoriskih uslova za njegovanje te mržnje (P. Popović). Privrženici srpske imperijalne ideje nalazili su opravdanje za ovo insistiranje, optužujući Bugare da ometaju Srbiju da "razmakne svoje granice sve do onih mjesta u Turskom Carstvu gdje Srba ima".

Kroz cijelu knjigu *Nekoliko krvavih slika iz albuma Petrović-Njegoševog doma* Savo Ivanović ponavlja osudu da je kralj Nikola srušio spomenik njegovome ocu, što je potrebno prokomentarisati. Ideja, nastala na Cetinju 1861. godine, da je moguće podići ustanak u neoslobođenijem krajevima Crne Gore, kao i u suśednim oblastima, u osnovi je "zagonetne" ekspedicije crnogorskog odreda koji je, preko turskog Sandžaka, pošao u Srbiju. Po odluci knjaza Nikole, odred od 260 ratnika, izabranih iz vasojevićkih familija, formirao je vojvoda Miljan Vukov, krajem maja 1861. g. Iako je ovijem borcima rečeno da će ih u Srbiji "svečano dočekati", njihova sudbina je bila drukčija.

Turska vojska iz Sjenice, pošto je obaviještena o kretanju crnogorskog odreda, postavila je zašjede koje je odred razbio i uspio doći na srpsku granicu. Pošto je intervenisala Turska kod srpskog kneza Mihaila, umjesto svečanog dočeka upućena je srpska vojska, pod komandom Ranka Alimpića. U biografiji Alimpića stoji da je on crnogorski odred opkolio i "skučio glađu", pa su trećega dana kapetani četa predali oružje, a za njima i ostali, osim sedmorice koji su izjavili da nijesu došli da ih razoružaju, već da zajedno sa Srbima "udare na Turke u Hercegovini". Prema Alimpićevoj biografiji, ta grupa Crnogoraca mu je predlagala da pođe sa 400-500 Srba u Hercegovinu, zajedno s Crnogorcima, te da im bude zajednički vojvoda. Međutim, crnogorski odred je prvo razmješten po čačanskom okrugu, a zatim deportovan preko Austrije za Crnu Goru. U Alimpićevoj biografiji ne pominju se 32 borca crnogorskog odreda koji nijesu htjeli pregovarati sa Srbima o predaji oružja, već su se, uz stalne borbe, vratili preko turske teritorije. Kad je knjaz Nikola saznao o postupku prema crnogorskim borcima, uputio je zahtjev srpskom knezu Mihailu, koji je odnio kapetan Ivo Ivanović (otac autora paskvilne knjige), da im se omogući povratak.[12]

Knjaz Nikola je podigao 1861. godine spomenik, "svoim u Giljevu do Klisure udiviteljno borivšim se junacima" u obliku obeliska, na kome su bila upisana 32 imena onijeh boraca koji nijesu htjeli predati oružje srpskoj vojsci, što znači da nije riječ o spomeniku samo ocu Sava Ivanovića. Spomenik, koji se nalazio ispred Vlaške crkve, uklonjen je oko 1888, sa obrazloženjem da nije podignut na odgovarajućem mjestu.[13] Organizovanje te neuspjele vojne avanture učinio je crnogorski suveren u dvadesetoj godini života. Može se pretpostaviti da je njegovo docnije političko i vojno iskustvo doprinijelo promjeni njegovog stava o "zajedničkoj" vojnoj akciji. U literaturi o ovom događaju postavljeno je i pitanje motivacije, zbog čega je upućen ovaj crnogorski odred u Srbiju. Prihvatljiva je teza da je Nikola I. na taj način htio uvući Srbiju u oslobodilačku borbu. Tada je crnogorski kapetan Mašo Vrbica radio na dizanju ustanka u pljevaljskom kraju.

Problem uključivanja Srba u borbu, od vremena kada je knez Miloš Obrenović prihvatio vazalni odnos, javlja se u crnogorsko-srpskim relacijama. Zato je ne-

---

[12] U pratnji perjanika Marka Matova Martinovića i Marka Dajičina Martinovića, Ivanović je pošao. Oba perjanika i još četiri borca su poginula u borbama pri povratku kroz Sandžak. Na Cetinju se do 30-tih godina XX. vijeka mogla čuti tužbalica: "Marko Matov i Dajičin, / dike roda, / pogiboše zbog neroda".

[13] R. Vešović, Prelazak 300 Vasojevića u Srbiju 1861, "Zapisi", 1928, 6, 321-27; - B. Pavićević, Crna Gora u ratu 1862, Beograd 1963; - M. Alimpić, Život i rad generala Ranka Alimpića, Beograd 1892; - J. Vukmanović, O udesu nekih kulturno-istoriskih spomenika na Cetinju, "Bibliografski vjesnik", 3, 1982. Vukmanović kaže da se spomen-ploča koja je skinuta sa obeliska čuva u Državnom muzeju u Cetinju.

prihvatljiva tvrdnja o "istom" istoriskom putu crnogorskog i srpskog naroda, ma u kom periodu. Njegoš je, neuspješno, pokušavao u pregovorima sa srpskim predstavnikom Matijom Banom da realizira takvo savezništvo. U svojim literarnim djelima, uzdižući crnogorsku borbu za očuvanje slobode, Njegoš je davao primjere, u nadi da će ih nametnuti kao uzor. Kad je u pitanju hazardersko slanje u Srbiju crnogorskog odreda koji je razoružala srpska vojska, zanimljivo je da je u to vrijeme nastala epska pjesma "Boj u Dugi" koju je zabilježio Vuk Vrčević, a publikovana je 1902. godine. Pjesma počinje motivom o gavranima koji "prelijeću polja i planine" i slijeću u Srbiju proklinjući je: "...a Srbijo, zaludnja delijo, / popala ti sablje paučina, / a na čarku rđa popanula". Gavranovima odgovara "srpska čobanija" da su se Srbi prošli "kavge sa Turcima", "otkada nam nesta Karađorđa", pa ih upućuju da odlete u Crnu Goru: "Nego hajte lomnoj Gori Crnoj, / tamo nema dana ni sahata / da se prolom ne čuje pušaka".

Organizirani anticrnogorski agitacioni rad emigracije u Beogradu, čiju su formu utemeljili Tomo Oraovac, Marko Backović, Savo Ivanović i dr., kulminira u prve dvije decenije XX. stoljeća. U Beogradu je crnogorska školska omladina formirala politički klub (1903), a dvije godine docnije, uz pomoć srpskih vlasti, objavljuje program - "Riječ crnogorske univerzitetske omladine". Čim je donijet *Ustav* Crne Gore, pomenuti klub crnogorske univerzitetske omladine reagirao je peticijom. U osmoj tački te peticije iznijeta je suština zadatka koji je omladina dobila od srpskih vlasti. Omladinci insistiraju, kvalifikujući crnogorsku državnu politiku, na terminima *separatizam* i *provincijalni interes:* "Zdravo shvatanje nacionalnih interesa u novom životu Crne Gore učiniće da sve separatističke težnje, antagonizam i provincijalni interesi, ukoliko bi se kosili sa stvarnim problemima srpskog (!) naroda, moraju ustuknuti pred idejom slobode i ujedinjenja srpstva". Emigranti, potpisnici peticije (njih 16), planirajući likvidaciju crnogorske države i dinastije, pledirali su da se iskoristi crnogorski *Ustav*, kako bi se parlamentarnim putem obavio taj zadatak.

Pola godine docnije (1906) univerzitetska omladina se ponovo javila proglasom ("Riječ crnogorske univerzitetske omladine") koji je takođe štampan u Beogradu. U tome proglasu oni govore o "samovoljnom obliku vladavine", o "laskavcima" suverenu, o sprječavanju rada "narodnog pokreta", o skučenosti Cetinja i potrebi premještanja prijestonice, o unošenju "kvareža u dušu naroda", o tome da za trideset godina mirnog života u Crnoj Gori nijesu ostvareni nikakvi kulturni rezultati, da režim crnogorski ne može odgovoriti savremenim potrebama. I ovaj proglas potpisalo je samo 16 studenata, od kojih su većina bili potpisnici prve peticije. Stavovi koje ovđe nalazimo identični su onijem iz tekstova T. Oraovca, M. Backovića, S. Ivanovića i dr. Autori peticije su mislili da je došao pravi trenutak da otvoreno izađu "sa svojom velikosrpskom politikom" (J. Đonović).

Kao osnov svoje propagande crnogorski emigranti su, prije donošenja crnogorskog *Ustava*, isticali neustavnost uređenja i apsolutističku vlast suverena. Pošto je proglašen *Ustav* pokazalo se da se emigracija nije borila za parlamentarizam jer je u toj novoj situaciji viđela opasnost da će se učvrstiti crnogorska država i ojačati nacionalna svijest. Zato grupa velikosrpski orjentisanih poslanika podnosi adresu crnogorskoj Skupštini, koju je napisao Marko Cemović, tada srpski konzularni službenik, u kojoj je predloženo da se Skupština nazove "Srpska narodna skupština Knjaževine Crne Gore".[14] Sam kralj Nikola je reagirao, pa je od emigranata zbog toga

[14] M. Cemović (1874-1941), učio je bogosloviju u Prizrenu i Beogradu, što je formiralo njegovu svijest o srpskoj nacionalnoj pripadnosti. Školovanje je nastavio, kao pitomac srpske vlade, u Duhov-

napadan da vodi politiku očuvanja (!) crnogorske države i da pokazuje "neprilіčan nacionalni stav", što je značilo da vodi crnogorsku nacionalnu politiku. U crnogorskoj Skupštini počela je tada djelovati Narodna stranka, za čiji je program uzet kao osnov - program Radikalne stranke Srbije. Pomenuta Narodna stranka bila je ispostava crnogorske emigracije.

Organizovanje atentata na kralja Nikolu, članove dinastije i vlade (1907), novi je pokušaj likvidacije crnogorske države. Pošto je Petar Karađorđević, uz pomoć ruske obavještajne službe, uklonio posljednjeg Obrenovića i sio na srpski prijesto (1903), došao je trenutak da se ukloni i crnogorska dinastija. Zavjerenicima (Marku Dakoviću, Todoru Božoviću, Jovanu Đonoviću i dr.) bombe je dao u Srbiji Vojislav Tankosić, šef gorskog (četničkog) štaba u Makedoniji. Cilj je bio da se izazove konflikt prilikom izbora u Crnoj Gori i da se u građanskom ratu preuzme vlast. Pošto su atentatori otkriveni i neki uhvaćeni, emigracija je pokušala da tu aferu predstavi bezazlenom, da okrivi crnogorsku dinastiju i sudstvo, te da oglasi da je Austro-Ugarska htjela da optuži srpsku vlast za miješanje u organizovanje puča u Crnoj Gori. Kampanja protiv Nikole I. dobijala je sve više razmjere.

Propaganda koja se ponavlja od 1905. godine, da je knjaz Nikola "prišao Austriji" imala je za cilj da crnogorski dvor stalno dovodi u položaj da se mora braniti, a preko toga i dokazivati svoju pravovjernost "srpstvu i slavenstvu", kao i da izazove prema Crnoj Gori sumnju kod ruskog i italijanskog dvora. Nikoli I. i njegovim saradnicima upućivane su optužbe da su "nacionalno sumnjivi". Srpski agitatori kvalifikovali su trijeжnjenje crnogorskog vodećeg sloja kao okretanje Austro-Ugarskoj i njenoj politici konstituisanja bosanskog naroda.

Osobenosti crnogorskog naroda tretirane su, od crnogorske potuđene emigracije i srpskijeh krugova, kao "pokrajinske razlike" u "srpskom" narodu. Odbrana crnogorske države i dinastije, crnogorskih kulturnih posebnosti i sl., suprotstavljanje onijem koji su djelovali sa negatorskih, velikosrpskih pozicija, karakterisano je od potuđenika upravo kao "kopanje groba" crnogorskoj dinastiji i državi. Drukčije rečeno, Crna Gora je, po srpskom imperijalnom programu, mogla egzistirati kao tzv. "srpska država", i samo do određenog momenta, do ispunjenja svog "istoriskog zadatka", ali kao crnogorska - nikako.

U prvoj deceniji XX. stoljeća srpska imperijalna politika povezala je tzv. bosansko i crnogorsko pitanje. Beogradski list "Samouprava" pisao je (1908) da je Vatroslav Jagić izmislio bosanski narod za B. Kalaja, ministra finansija Bosne (1882-1903), koji je optuživan da podstiče konstituisanje bosanskog naroda kroz nadilaže-

---

noj akademiji u Kijevu, a kasnije i na pravnom fakultetu u Petrogradu. Od nasilnog dolaska na vlast u Srbiji dinastije Karađorđevića (1903), Cemović je radio u konzularnom odjeljenju ministarstva inostranih poslova Srbije, koje je okupljalo najpovjerljivije kadrove. Tada je pripadao radikalnoj stranci. Uključio se u organizovanje i slanje četničkih odreda u Makedoniju i Kosovo. Dok je bio učenik i student bio je član tajnog društva koje je napadalo, preko štampe, crnogorsku vlast i kralja Nikolu. U knjizi Makedonski problem i Makedonci (1910) dokazivao je da su Makedonci "pravi Srbi". U listu Pijemont pisao je (1914) da je besmisleno da dalje postoje dvije "srpske" države. Njegovo anticrnogorsko djelovanje nije mu bilo propusnica, iz surevnjivosti, da mu od strane M. Dakovića i ostalih organizatora "podgoričke skupštine", bude verifikovan poslanički mandat. - Pismo koje je Marko P. Cemović uputio iz Petersburga, 11. VI. 1901, u kome čestita Ljubomiru Kovačeviću na izboru za ministra prosvjete u srpskoj vladi, odslikava njegov moleći stav: on saopštava da njegovo školovanje omogućava srpski poslanik S. Novaković koji se brine za njegovu stipendiju ("stara se da mi omogući opstanak ovde još dve godine"), da je (Novaković) pisao ministru Vujiću za stipendiju, ali da nije dobio odgovor. Zato Cemović moli Lj. Kovačevića da utiče na Vujića. Pošto je naglasio da već piše u petrogradskim novinama, pismo završava riječima da niđe ne bi mogao bolje poslužiti srpskim ciljevima nego djelujući u Rusiji.

nje muslimansko-katoličko-pravoslavnih podjela, forsiranih tokom XIX. stoljeća. Pomenuti list "Samouprava" je konstatovao: "Jagić je izmislio za Kalajev račun bosanski narod. Cetinje ne treba da ide tim putem ".

Čim je završeno suđenje učesnicima bombaške afere, sredinom 1908, iz Beograda je inicirano osnivanje nove terorističke organizacije čiji je zadatak bio da izvrši nasilni prevrat u Crnoj Gori. Za tu zavjereničku grupu izradio je statut Nikola Mitrović, oficir crnogorske vojske. Međutim, zavjera je otkrivena, pa je prijeki sud izrekao glavnim akterima najviše kazne. Crnogorska država i dinastija, po shvatanju crnogorske emigracije, nijesu smjele da se štite institucijom suda. Emigranti u Beogradu su, u povodu toga suđenja organizirali protestne mitinge, na kojima je optuživana crnogorska vlast, a ta je aktivnost preko srpskih diplomatskih predstavništava proširena i na druge zemlje. Odbor crnogorske omladine u Beogradu štampao je parama srpske vlade i *Spomenicu kolašinskih žrtava* (1910), tj. govore i proteste, koju je u ime Odbora potpisao Krsto Popović.[15]

Rad crnogorske emigracije i analizu stanja u Crnoj Gori, pokušali su da "naučno" sažmu Todor Božović i Jovan Đonović[16], članovi srpske terorističke organizacije "Ujedinjenje ili smrt" ("Crna ruka") s ciljem da pospiješe borbu protivu Crne Gore, da je ideološki oblikuju. Koautori tvrde da crnogorska emigracija nije bila organizirana i da nije bio "utvrđen određeni cilj i način borbe", pa da se pokret raspao, osobito nakon što se pojavio u Bogradu Savo Ivanović i objavio svoju knjigu *Nekoliko krvavih slika*..., zato što je bio "bliže prišao" kralju Milanu Obrenoviću. Božović i Đonović željeli su da ponište samopouzdanje koje je vladalo u Crnoj Gori, pa kažu da se junaštvo njihovijeh predaka izmetnulo u "publično junaštvo", što će docnije koristiti V. Dvorniković, pišući o karakternim osobinama Crnogoraca. Pomenuti koautori govore i o nepostojanosti i samoobmani Crnogoraca. Za crnogorski *Ustav* tvrde da ne odgovara duhu vremena i da je zato osuđen da propane. U knjizi Božovića i Đonovića ponovljena je, što je u ondašnjoj političkoj konjunkturi, u dijelu slavenskog svijeta, značilo denuncijaciju, teza da Crna Gora gaji s Bečom prijateljstvo.

U pomenutoj knjizi zanimljiva je konstatacija da je pred kraj stoljeća Srbiji bila "dodijeljena" (autori ne kažu ko je to učinio, a sigurno misle na Rusiju) piemontska uloga, a Crnoj Gori uloga "piemontskog logorišta", ali da je taj plan omeo razvoj despotizma u Crnoj Gori, (u stvari - institucionalno učvršćivanje crnogorske države). Sintagma "piemontsko logorište" znači da su Crnogorci bili planirani da ratuju za teritorije kojima treba proširiti Srbiju, a da sama Srbija mora za to vrijeme mirovati, da bi sačuvala snagu za učvršćivanje "velike Srbije".

Đonović i Božović insistirali su da crnogorska dinastija treba da nestane jer nijesu priznavali postojanje crnogorskog naroda i njegovih interesa, pa zato, kao smetnju planiranom ujedinjenju ističu suparništvo crnogorske i srpske dinastije. Oni u svojoj knjizi iznose strategiju borbe protivu Austro-Ugarske, po kojoj bi Crnogorci, gerilskim ratovanjem, primorali Carevinu na kapitulaciju. Na taj način bi više koristila (Crna Gora) "srpstvu" nego cjelokupnim dosadašnjim životom, pa zato treba da "priloži sve sile i sve što ima na oltar srpske (!) slobode", kao "zborno mjesto narodnih

---

[15] Krsto P. Popović (Nikšić, 1889-1914), student prava u Beogradu. Potpisan na emigrantskom listu "Naprijed" kao vlasnik. Pisao članke o "krvavom cetinjskom režimu". Popović je u vrijeme I. svjetskog rata bio u srpskoj vojsci. Prema kazivanju autoru očevidca Borivoja Protića, bivšeg bankarskog činovnika, Popoviću je naredio Dragutin Dimitrijević-Apis, vođa "Crne ruke", da uđe u rasušeni čamac, na Dunavu kod Smedereva i da ode u izviđanje položaja. K. P. Popović nije znao da pliva i ubrzo se utopio. Apis je tada bio u vezi s crnogorskom tajnom službom.

[16] T. Božović, J. Đonović, Crna Gora i napredni pokret, Beograd 1911.

hajduka i uskoka", onih koji su "gotovi dohvatiti i bombu i dinamit i nož i revolver i pušku, pa uskakati u porobljeni narod", tj. Crna Gora treba da bude "ustanički logor srpskog naroda". Takvom borbom Crnogoraca ne bi mogla biti optuživana Srbija da je "prevratnički agitator", a Crnu Goru ne može niko na "odgovor zvati" niti joj ko može naškoditi (!). Po planu ovijeh koautora Srbija bi stupila u borbu tek kad bi došao odlučan trenutak, da svojim učešćem riješi pitanje "pobedom ili zajedničkom podelom sudbine".

Najtragičnije posljedice za crnogorsku državu i narod izazvao je falsifikat Radovana Perovića-Tunguza, *Tajni ugovor Crne Gore s Austrijom* (publikovan 1912). Taj falsifikat je za naučnu javnost riješio istoričar Risto J. Dragićević.[17] Da bi prijevara bila uvjerljivija, Perović-Tunguz je, sa pomoćnicima iz srpske vlade, objavio "ugovor" zajedno sa ugovorima Austro-Ugarske sa Rumunijom, Bugarskom i Grčkom, na francuskom jeziku, pod zajedničkim naslovom *Livre noir*.

U *Tajnom ugovoru* lažno je prikazana tadašnja politička orjentacija crnogorske dinastije i vlade: da će Crna Gora pomagati da Austro-Ugarska prisajedini Novopazarski Sandžak, Kosovo, srednju Albaniju i Makedoniju; da će Austro-Ugarskoj, u slučaju rata s Italijom, ustupiti luku Bar; da će dopuštiti slobodno širenje katoličke vjere; da će "glumiti" srpstvo i slavenofilstvo, itd. Na taj način "ugovor" je projektovao više negativnih efekata za Crnu Goru: remećenje odnosa sa Rusijom, Italijom, Grčkom, Bugarskom, kao i odnosa sa Albancima koji su tražili formiranje sopstvene države, što znači da je projektovao izolaciju Crne Gore.

Autor *Tajnog ugovora* R. Perović-Tunguz, pitomac srpske vlade, doživio je uspješnu primjenu svoga falsifikata tokom I. svjetskog rata i poslije njega. Srpska vlada i diplomatija dostavljale su lažni "tajni ugovor" savezničkim vladama, što je kod njih učvrstilo nepovjerenje prema Crnoj Gori i značajno doprinijelo da na Pariškoj konferenciji crnogorska država bude poništena.

Crnogorski potuđenici negirali su i nagovještaje o postojanju crnogorskog nacionalnog ošjećanja i posebnosti crnogorskog naroda da bi osigurali prisajedinjenje Crne Gore Srbiji. Pokušavano je da se viševjekovna crnogorska borba za očuvanje vlastite slobode smjesti u okvir srpske hrišćansko-mitološke svijesti, uz "objašnjenja" da su se Crnogorci borili jer su bili "prezreli zemaljska dobra". Međutim, motivacija njihove borbe nije iracionalna, nije poticala iz takve vrste odricanja, već, suprotno tome, iz konkretnih životnih i moralnih pobuda, iz pojedinačne i kolektivne svijesti crnogorskog naroda o sebi.

Neki emigranti-potuđenici cinično su izjavljivali da je borba Crnogoraca za vlastite interese završena I. svjetskim ratom, pa da im je samo ostalo da čuvaju na Lovćenu grob Petra II. Petrovića Njegoša, a da će (kao Crnogorci) živjeti "jedino u njegovom Gorskom vijencu".[18]

---

[17] Risto J. Dragićević, Tajni ugovor Crne Gore s Austrijom, Cetinje 1968. Zanimljiv je podatak da crnogorski Istorijski institut nije štampao studiju R. J. Dragićevića, već je autor to uradio o svome trošku. - Radovan Perović Tunguz-Nevesinjski (1879-1944) gimnaziju je učio na Cetinju i u Beogradu. Studirao je prvo u Beogradu, a zatim, kao pitomac srpske vlade, u Briselu. Radio je kao gimnazijski profesor. Napisao je dvije zbirke pripovjedaka, politički spis sa srpskih velikodržavnih pozicija Iz zemlje plača i ep Srbijada. U njegovim pripovijetkama preovlađuju karikiranja jer je bio sarkastična priroda koja " i u životu kao u književnosti voli da se smije na račun svega i svačega" (T. Đukić). Njegov otac Pero bio je emigrirao u Beograd.

[18] Nikola Premović, Crnogorska narodnost, "Jugoslavenska njiva", IV, 5, Zagreb 1922. Premović je bio potpukovnik u srpskoj vojsci. Svjedočio je na suđenju Apisu, u Solunu (1917).

Emigrantsku publicistiku, kao što je knjiga S. Ivanovića, koristio je jedan broj autora koji su se bavili etnopsihologijom. U nekijem slučajevima to je činjeno i posredno, preko anegdota o Crnogorcima koje je Mićun Pavićević izmišljao na osnovu pomenute publicistike. U literaturi je, na primjer, konstatovano da je, u nekim slučajevima, Vladimir Dvorniković u *Karakterologiji Jugoslovena* donosio sudove na osnovu tih "tendencioznih političkih pamfleta".

Tekstovi T. Oraovca, M. Backovića, S. Ivanovića, M. Dakovića, M. Tomića, T. Božovića, J. Đonovića i dr., svojim koncepcijama služe i danas kao inspiracija za nastajanje tekstova uperenih protivu afirmacije crnogorskog naroda. Ta stara matrica prepoznaje se po političkim koncepcijama, vokabularu, odbačanju osnovnih etičkih postulata i invektivnom tonu. Zato je nužna analitička obrada cijelog korpusa te obimne literature, da bi se utvrdio njen (negativni) učinak u stvaranju varijeteta mentalnih i socijalnih devijacija u crnogorskom narodu.

Gavro Vuković, crnogorski ministar inostranih djela (1889-1905), skrenuo je pažnju, prije sto godina, jednom srpskom izaslaniku, da srpski državnici smatraju Crnu Goru kao nešto izlišno i škodljivo za Srbiju, te da srpski agenti podmićuju "vrsnije" Crnogorce da bi napuštali svoju otadžbinu. Zato su oni pojedinci koji su zlo mislili "svojoj materi" (Crnoj Gori), dobro nagrađivani da bi ih što viši broj priješao u Srbiju.

Odlazak iz Crne Gore nekoliko istaknutijih ličnosti (Mašo Vrbica, Peko Pavlović, Jole Piletić), podsticao je srpsku vlast, njene tajne službe, kao i organiziranu crnogorsku emigraciju, da djeluju i na Marka Miljanova Popovića, uglednog umirovljenog vojvodu, da i on napušti svoju zemlju, što bi za njih bio krupan dobitak. Sâm Marko Miljanov se kolebao da li da otprtlja, savlađivao je svoj nagli karakter. Te svoje dileme on opisuje u svojoj poslanici Peku Pavloviću[19], koja je objavljena tek 1971. g., pošto je bila dospjela, nakon smrti Markove žene Stefe (1914), u dokumentaciju Ljubomira Kovačevića. Svjedočanstvo o Markovom stanju duha u vrijeme pritisaka na nj da napušti domovinu, govori pismo koje je uputio Lazaru Sočici (februara 1882), iz koga se naslućuju osnovne motivacije Markovog nemira: bio je pod uticajem nosilaca velikosrpske politike koji su radili da Crna Gora stupi u rat sa Austro-Ugarskom da bi bile poništene odluke Berlinskog kongresa po kojima je toj Imperiji dato pravo da zavede upravu u Bosni i Hercegovini. Najvažniji cilj predstavnika pomenute politike bio je da u ratu sa Austro-Ugarskom nestane crnogorske države, kao izazivača rata. Marko Miljanov je politiku prihvatanja odluka velikih sila, od strane crnogorske vlade i dvora, osuđivao, ističući "hajdučki" stav: da crnogorska politika "treba da stoji u handžaru, mi treba da smo vojnički logor". On se pitao tada da li se i Peko Pavlović odao politici, otkad je priješao u Srbiju, nadajući se da Pavlović neće razumjeti šta je to mir i politika. Nekoliko puta je insistirao da pod Berlinski kongres treba "metnuti lagum". Struji aktivnijih emigranata žurilo se da Marko Miljanov Popović, autoritet koji je dugo pripreman kao suparnik kralja Nikole, što prije napušti Crnu Goru.

Osnovu za osobito uzdizanje Markovog autoriteta stvorio je sâm crnogorski dvor, kada je veliki vojvoda Mirko Petrović Njegoš, u svojoj zbirci epskih pjesama *Junački spomenik*, u pjesmi "Boj na Medunu", proslavio Markovo junaštvo, vrijeme njegove četvorogodišnje usamljene borbe ("Sam ostade vojevoda Marko..."). Na taj način Marko Miljanov je ušao u najuži krug povlašćenih Crnogoraca.

Poraz crnogorske vojske kojom je komandovao Marko Miljanov, na Novšićima (1879), poslužio je za izmišljanje spletke da je taj poraz pripremio crnogorski dvor s ciljem da Marko izgubi u crnogorskom narodu ugled vojskovođe. Oni koji su

[19] "Stvaranje", 12, 1971.

podsticali Marka na emigraciju zapostavljali su da je on “sve druge zemlje i krajeve koji se nalaze van Crne Gore” nazivao tuđom zemljom.

Štampa u Vojvodini počela je isticati junaštvo i karakter Marka Miljanova Popovića, nakon bojeva iz 1876. godine, ali je posebno naglašavano da Marko, kao komandant, ne zavisi od više komande, već da čini sve po sopstvenom nahođenju, što nije odgovaralo stvarnijem odnosima u vrhovnoj komandi crnogorske vojske, ali se željela istaći njegova (Markova) nezavisnost, autarhičnost i samodovoljnost, odvojenost od crnogorskog vrha, državnog i vojnog: “Bez ikakvog višeg uputstva, bez zapovesti, bez komande odozgo, radi vojvoda Marko na svoju ruku, po svome sopstvenom uviđenju i raspoloženju”.[20] Isticanjem ovakvoga, riterskog, tipa heroja, želio se razbiti duh pripadništva cjelini crnogorskog naroda, njegovim interesima. Upoređivano je junaštvo crnogorskijeh vojskovođa, što je tada bila posebno ośetljiva tema, a isticani su samo Marko Miljanov i Peko Pavlović.[21] Za Marka je naglašavano da ga uzdiže nad drugijem Crnogorcima “nenadmašna čistota karaktera i poštenja”, da se ne savija pred vlašću, da je u Crnoj Gori samo jedno čelo na vidiku, “samo jedna glava stoji pravo, ponosito, a ta glava nije drugog već vojvode Marka”. Ta slika izdvajanja Marka Miljanova Popovića nad svijem Crnogorcima dovršavana je uzdizanjem njegovog otpora kralju Nikoli. Na taj način je Crnogorcima sugeriran samoubilački agon, razbijanje autoriteta suverena: “Toga Crnogorca nema koji će tako svaku istinu, pa i samom knezu u oči reći, kao vojvoda Marko”.

U tom smislu, ističući (izmišljene ili stvarne) otpore, jetke i “hrabre” odgovore pojedinaca kralju Nikoli, pisali su anegdote docniji crnogorski anegdotičari, u čemu je prednjačio Mićun Pavićević, pa je nametana slika o nepodnošljivom despotizmu i kukavičluku kralja Nikole koji je uvijek u sukobu sa nosiocima “demokratizacije” crnogorskog društva.

Prije sto dvadeset godina nastala je jedna anegdota koja sklapa (dovršava) agitacionu sliku o Marku Miljanovu. Ta će anegdota biti korišćena, mada u deformisanom obliku, do današnjeg dana. Marko je, navodno, u prisustvu kralja Nikole, stupio u raspru s jednijem Crnogorcem “o junaštvu starih naših i o današnjem neradu” (neaktivnosti vojnoj), pa je Nikola I. pokušao smiriti (vatrene) polemičare. Pošto mu to nije uspjelo, naredio je da Marka, zbog agresivnosti, perjanici razoružaju i zatvore, ali on nije dozvolio da to perjanici učine, već je, na kraljev treći poziv, predao oružje lično kralju i sâm otišao pred zatvor. Narod koji je tu bio prisutan, pošao je za Markom da ga “tješi”, a kralj je ostao s glavarima. Poruka te anegdote je: kralj, ako traži poslušnost ili pokuša kazniti Marka, ostaće bez naroda. Da bi bio prikazan kao slobodan vitez, sličan riterima iz srednjovjekovnih romana, kontatuje se da je Marko “svojevoljno” napuštio službu tjelohranitelja kralja Nikole (mada to ne odgovara istini jer ga je kralj proizveo u vojvodu) zato što se bojao da će ga dvorski život raznježiti i u njemu ubiti “prirodne vrline i prostotu crnogorsku”. Insistiranje na patrijarhalnoj prostoti, epskoj grubosti i nepriznavanju autoriteta, kao paradigmi ponašanja Crnogoraca, otkriva tendenciju da se Crna Gora zaustavi u vremenu i onesposobi za dalji opstanak.

---

[20] “Orao”, 1877.

[21] Peko Pavlović (Čevo, 1818 - Cetinje, 1903), crnogorski junak i talentovani vojskovođa. Nekolike godine je proveo u emigraciji, u Srbiji i Bugarskoj. Pavlović je bio dobio imanje u Srbiji, selu Pasjača i Berulja, kod Prokuplja. Pošto je imanje zaduženo kod države, vlasti su riješile da ga rasprodaju, te da “odbjegli vojvoda iz Crne Gore” ima platiti dug “državi srpskoj, sa šest na sto interesa”, pa je načelnik sreza prokupačkog raspisao licitaciju (“Srpske novine”, 14. XII. 1888).

Autor ovijeh teza, iznijetih u listu "Orao", o Marku Miljanovu koji se potpisao inicijalom *M*, može se pretpostaviti da je iz kruga "Ujedinjene omladine srpske". Cilj te organizacije je bio da radi na okupljanju pravoslavaca ("Srba") u jednu državu, pripajanjem Srbiji teritorija na kojima žive. Tom programu nije odgovarao značajni porast ugleda Crne Gore i kralja Nikole, tokom crnogorsko-turskog rata (1876-1878, iz koga je Srbija, iako je imala pomoć od ruskih dobrovoljaca i Crnogorskog kora, odmah izbačena, pa je na rusku intervenciju, ponovo ušla u rat, samo mjesec dana prije zaključenja rusko-turskog primirja.

Negativno usmjerena popularizacija hrabrog i talentovanog Marka Miljanova Popovića metala je njegovu, po mnogo čemu izuzetnu pojavu, u anticrnogorsku funkciju. Kada bi došlo, prema uvjerenju emigranata (vodećih), do Markova odlaska iz Crne Gore, tada bi se lakše izvršile unutrašnje polarizacije u crnogorskom društvu i izazvali nemiri. Tek što je priješao u Srbiju, Tomo Oraovac je otišao kod Jola Piletića (kod Niša), odakle piše (1. IV. 1883) Marku Miljanovu da on i još neki emigranti pripremaju kod srpskog dvora i vlade uslove za Markovo emigriranje. Oraovac mu sugerira da treba "što prije ostaviti Crnu Goru", da ne bi doživio nedolični kraj. Zanimljiv je podatak koji daje Oraovac, da je i srpski dvor bio uključen u tu akciju, te da je srpski kralj obaviješten o Markovom položaju u Crnoj Gori.

Iz jednog dokumenta koji je nastao dvije godine docnije (12. V. 1885), vidi se odnos prema Marku Miljanovu kreatora tadašnje srpske političke strategije. Riječ je o referatu Milutina Garašanina, upućenog kralju Milanu Obrenoviću. M. Garašanin, pored toga što kaže da je sprječavanje težnje crnogorske da se proširi prema istoku i jugoistoku od kapitalnog značaja za Srbiju, i da se mora naći način da se realizira, skreće pažnju kralju Milanu i na Marka Miljanova koji je u sporu s kraljem Nikolom, a ličnost je koja ima uticaja među Albancima i Crnogorcima. Garašanin dalje obavještava svoga kralja da je izabran, "po preporuci" niškog načelnika, Mehmed Sadiković, iz Novog Pazara, da uspostavi vezu s Markom Miljanovim.

Na razvijanju koncepcije o Markovom rivalskom autoritetu u odnosu na kralja Nikolu, posebno je smišljeno rađeno nakon konačnog međunarodnog priznanja suvereniteta Crnoj Gori. U sklopu te političke strategije je i nastanak "Poslanice serdaru Jolu Piletiću", pod mistifikacijom da je njen autor Marko Miljanov. Ta "Poslanica", osim što je uperena protivu režima u Crnoj Gori, predstavlja proklamaciju o potrebi borbe za tzv. "srpstvo". Iako se Marko Miljanov nije odrekao autorstva koje mu je pripisano, stvarni autor je njegov prijatelj Tomo Oraovac. "Poslanica" je publikovana (1883) da bi bio napravljen pritisak na Marka da što prije emigrira iz zemlje. Četrdeset sedam godina docnije, prilikom štampanja njegovih cjelokupnih djela (1930), Tomo Oraovac obavijestio je pismeno priređivača toga izdanja, književnika Trifuna Đukića, da je on autor "Poslanice". Đukić je taj podatak unio u predgovor. Smatrajući da su povrijeđena njena prava kao nasljednice, Anđa Petrović, kćer Markova, tužila je sudu priređivača Trifuna Đukića, kao i Toma Oraovca koji se oglasio za autora "Poslanice". Spor je vođen skoro deceniju, i poslije smrti Anđe Petrović i Toma Oraovca, 1939. godine. Pored samoga Oraovca, njegovo autorstvo dokazivali su Trifun Đukić, dr. Mihailo Vukčević, dr. Lazar Rašović.

Tačno opaža T. Đukić da "Poslanica serdaru Jolu Piletiću" svakijem stihom liči na ostala Oraovčeva djela. L. Rašović dokazuje Oraovčevo autorstvo i jezičkom analizom. M. Vukčević tvrdi da je pitanje autorstva bez potrebe postavljeno, pa, između ostalog, primjećuje da kad bi autor "Poslanice" bio Marko Miljanov, onda bi ona bila izraz samohvalisanja, što nije bilo svojstveno Marku.

Veći dio sudskog spora vođen je oko nasljednog prava Anđe Petrović jer se nije znalo da li je sačuvan zavještaj (testament) Marka Miljanova koji je otkrio autor ovih redova.[22] Iako Marko Miljanov nije napuštio Crnu Goru, držeći se svojih visokih principa o potrebi služenja svojoj domovini, da se čovjek, kako sam Marko kaže, ne bi izgubio i postao krdo, neki autori su dopisivali njegovo ime uz imena stvarnih emigranata, da bi slika epohe kralja Nikole I. izgledala što tamnija. Tako piše Jovan Đonović da su Crnu Goru napuštile "vojvode: Marko Miljanov, Peko Pavlović, Jole Piletić, Đoko Pejović, Mašo Vrbica, itd".[23] Tu istu tvrdnju nalazimo i u knjizi Jovana Ćetkovića.[24]

Od vremena okupacije (1918), crnogorski narod sistematski je razbijan na pojedince koji se bore za opstanak. Cjelovitije vraćanje tadašnje slike Crne Gore moguće je (fragmentarno) samo u literarnom štivu. Sačuvani su pojedinačni (usamljeni) glasovi koji su slučajno zapisani u tijem (tragičnim) momentima. Reprezentativni primjer može biti jedan zapis iz Ulcinja, pismo kapetana Veliše Lakčevića, upućeno "Kralju Gospodaru". Potresno djeluje i sama adresa na koju je pismo (neodređeno) poslato; ona govori o rasutosti crnogorskog patricijata, o pometnji i izgubljenosti: "Pariz ili đe bilo u Evropi". Iz adrese se vidi da pošiljalac nije siguran da će njegov glas stići u ruke kralja Nikole, ali ipak nije mogao sebe obuzdati da ne uputi poruku. Autor poruke (Lakčević) opredjeljuje se prema glavnom nosiocu potuđeničke politike - Andriji Radoviću, nazivajući ga "sudoperom" srpskog predśednika vlade Nikole Pašića, čime je iskazao saznanje da Radović djeluje za tuđe ciljeve. U pismu dalje stoji da sveštenici u ("žalosnijem") crkvama, sa suzama u očima, moraju u liturgiji svečano spominjati dinastiju Karađorđevića koja je okupirala Crnu Goru, a da su kraljevska dobra crnogorske dinastije Petrović-Njegoš iznijeli egzekutori i rasprodaju ih. Lakčević opominje kralja Nikolu, ako je "igđe u životu" i ako ima "igđe prijatelja u svijetu" - da se vrati u Crnu Goru: "Đe si Gospodare, Vas vapijućim glasom poziva žalosni crnogorski narod". Na kraju, autor poruke se pita da li će njegov narod ikad grijati sunce slobode kao što ga je nekad grijalo.

Jednako stanje duha, razbijenosti i obesciljenosti, zahvatilo je i Crnogorce u dijaspori, đe ih je rat zatekao na tečevini. Naši iseljenici u Sjedinjenim Američkim Državama, na primjer, bili su pod jakim pritiskom agenata koji su upućivani da rade na srpskom projektu "ujedinjenja". Karakteristična je pometnja među našim iseljenicima, koji su, u talasima, dolazili (često o svome trošku) u domovinu i ginuli po frontovima, napuštajući američke rudnike. To su bili često nepismeni, inteligentni seljaci koji su bili ponijeli u svijet osnovne moralne postulate, elemente folklora i (visoko) ośećanje dužnosti prema crnogorskoj zemlji. Odvojenost od domovine (Crne Gore) nije u njima gasila patriotsku obavezu da štite njene interese.

U prvoj deceniji XX. vijeka agitovano je među crnogorskim iseljenicima da svoja društva prisajedine "srpskim", tj. društvima (savezima) koje su činili pravoslavni iseljenici (većinom) iz austrougarskih zemalja. Do pred kraj prve decenije ta su društva u nazivu imala odrednicu "pravoslavna" da bi se odvojila (identifikovala) od katoličkih društava. Cilj je bio da se kroz jedinstveni savez i preko (pravoslavne) crkve vrši srbizacija iseljenika. Zato su sva zatečena udruženja tretirana kao "pokrajinska". Tada je, 1905-1906, došlo do naglog formiranja "srpskih" opština i podizanja pravoslavnih crkava po Americi (ranije su iseljenici koristili ruske crkve).

---

[22] D. Radojević, Testament Marka Miljanova Popovića, "Stvaranje", 7, 1983.

[23] J. Đonović, Ustavne i političke borbe u Crnoj Gori 1905-10, Beograd, 1939.

[24] J. Ćetković, Ujedinitelji Crne Gore i Srbije, Dubrovnik 1940.

Naročito je, u toj agitaciji za "ujedinjenje", bio na udaru "srpsko-crnogorski savez" u Chicagu. Od nekoliko društava, godine 1907. bila su formirana dva crnogorska saveza sa śedištima u Butteu i New Yorku. Međutim, protiv crnogorskih saveza, trajanja njihove nacionalne odrednice stalno se razvijalo "najveće neprijateljstvo", kvalifikovano je njihovo postojanje kao pokušaj cijepanja "Srba". Posebno treba reći da je u SAD bila prenijeta sa Balkana ona lažna (i tragična) identifikacija vjerske i narodne pripadnosti, pa je vršena "nacionalna" klasifikacija iseljenika po konfesijama, na "Srbe" i "Hrvate". Profesor Mihailo Pupin, koji je živio u New Yorku, pokušao je da smiri sporove i neutralizira diobe, pa je tražio da se usvoji naziv za saveze (društva) - *slavenski,* ali je naišao na otpor i njegova koncepcija nije prihvaćena.

U procesu likvidacije crnogorskih saveza u SAD-u i njihovog priključivanja "srpskim" (u stvari - pravoslavnim), aktivno je djelovao, kao novinar, Čedomir Pavić koji je u jednom tekstu sumirao svoju sliku zbivanja u tim udruženjima.[25] U pomenutom tekstu Č. Pavića vide se težnje matičnih crkava koje su se reflektovale na egzistenciju društava. Dominantna koncepcija je bila da se stvori jedno "srpsko" udruženje pod nazivom "Srpski savez 'Srbobran'", da bi se na taj način lakše sprovodila (srpska) agitacija.

Na tako pripremljeno tlo došli su u SAD, u vrijeme I. svjetskog rata, agitatori za stvaranje "velike" Srbije, Miloš Ivanović, Mićun Pavićević, guslar Perun Perunović, Stevo Bogdanović i drugi, koji su bili upućeni od Andrije Radovića, predśednika "Crnogorskog odbora za narodno ujedinjenje".

Karakter i smisao agitacije, tokom I. svjetskog rata, dobro se vidi iz jednog izvještaja Mićuna Pavićevića, autora oda dinastiji Petrović-Njegoš, a zatim više paskvila protivu te iste dinastije, te na kraju i oda dinastiji Karađorđević. Izvještaj je bio upućen iz New Yorka (avgusta 1918) Andriji Radoviću, u kome se Pavićević žali da je srpska agitacija "na vrlo slabim nogama" jer crnogorski iseljenici su ili privrženici kralja Nikole ili su ravnodušni prema programu o prisajedinjenju Crne Gore Srbiji, ma da su, kako on kaže, prihvatili agitaciju da je kralj Nikola "izdao Crnu Goru" i da to znadu sve savezničke države. Međutim, kada su crnogorski iseljenici saznali da dolazi u SAD crnogorski diplomatski predstavnik, izbjegavali su kontakte sa srpskim agitatorima. Pristup pomenutih agitatora američkoj vladi nije bio moguć jer SAD "ne priznaju ništa što je došlo kao posljedica ovoga rata" pa ni to da je kralj Nikola izgubio prijesto.

Pavićević posebno skreće pažnju na posljedice što ih može izazvati dolazak crnogorskog generala Gojnića u SAD koji namjerava da prikuplja dobrovoljce za crnogorsku vojsku, pa traži od Radovićevog "Crnogorskog odbora za narodno ujedinjenje" energične mjere da se spriječi djelovanje pomenutog crnogorskog izaslanika. Pavićević misli da bi rad generala Gojnića mogao spriječiti jedino dolazak samoga Andrije Radovića.

Iz jednog izvještaja koji je uputio Đorđije Savić (oktobra 1919) komandantu crnogorske vojske u Gaeti, saznajemo da su agenti Nikole Pašića donijeli u SAD oko 80 hiljada dolara da bi pridobijali crnogorske iseljenike da pristupaju srpskoj vojsci. Zbog toga su neki Crnogorci, kako saopštava Savić, "izbili" (istukli) Ivanovića, ali da su zbog toga bili uhapšeni od američkih vlasti, a da je Ivanović morao prebjeći u Francusku.

[25] Č. Pavić, Srbi i srpske organizacije u Americi, Chicago 1911. Čedomir Pavić rođen je u Šavniku. Objavio je knjigu poezije Prva zbirka pjesama (Beograd, 1903). Poginuo je kao dobrovoljac na početku I. svjetskog rata, avgusta 1914. godine.

U engleskoj štampi propagandu za nestanak (ukidanje) crnogorske države vodio je V. Burić, koji je za svoj rad takođe dobijao novac od Andrije Radovića. U svom djelovanju V. Burić se sukobljavao i sa nekim Englezima (Alex Devine, Mackeler, baron Parkington, i dr.) koji su bili za restauraciju crnogorske države, a neki drugi Englezi, kao što je bio Watson, pomagali su pomenutom Buriću da objavljuje svoje članke kao i priloge Andrije Radovića u engleskoj štampi, u kojima je napadan kralj Nikola i oni Crnogorci koji su se borili za restituciju crnogorske (suverene) države.

Zanimljiv je podatak koji saopštava V. Burić, da neki Englezi osporavaju potrebu pokretanja kampanje protivu kralja Nikole, već da treba Crnogorci sami između sebe da riješe svoje državno pitanje, a da ta kampanja neće imati uspjeha, "jer engleski narod voli Crnogorce". Međutim, V. Burić je svojim sagovornicima suprotno dokazivao, da se treba konfrontirati propagandi koja dokazuje "da su Crnogorci separatna nacija i da ne žele ujedinjenje". Burić je saopštavao Englezima da je zbog mišljenja o postojanju crnogorske nacije i organiziran "Crnogorski odbor za narodno ujedinjenje" kome je Andrija Radović na čelu, da bi pred svijetom bilo obznanjeno "da su Crnogorci čisti i pravi Srbi", te da crnogorski narod "traži ujedinjenje".

Burić predlaže Andriji Radoviću da "Crnogorski odbor za narodno ujedinjenje" mora da pomaže crnogorskim internircima u logorima da bi ih na taj način pridobili za koncepciju Odbora. Zanimljiv je podatak da se V. Burić pri svome radu konsultovao sa Nikolajem Velimirovićem, jednim od docnijih kreatora tzv. "svetosavlja".

Martirijski duh koji je instaliran od strane srpskih propagatora, tokom XIX. stoljeća, kod jednog dijela Crnogoraca, posebno je širen poslije prisajedinjenja Crne Gore Srbiji (1918), da bi se "lakše" podnio sveopšti gubitak i negacija: države, kulturno-etičkog nasljeđa, povijesti, Crnogorske pravoslavne crkve, crnogorskog jezika, zakonodavstva, i dr. Insistiranje na moralnom kvalifikativu, da su Crnogorci spremni na odricanje i od sebe samijeh, na okretanje protivu sopstvenog nacionalnog bića, ako to "traži" "viša" ideja "srpskog" jedinstva, - predstavlja cinično glorificiranje hazardersko-suicidnog, iracionalnog zanosa.

Javilo se, između dva svjetska rata, i mišljenje da su oni Crnogorci koji su, po uputstvima srpske vlade i uz kontrolu srpskih trupa, izvršili prisajedinjenje - krivi zbog teškog (ekonomskog) položaja Crne Gore, jer se nijesu "umjeli cjenkati već su se ženski predali Beogradu". Razumije se, agitaciona krilatica koju su, pred I. svjetski rat i u vrijeme njegovog trajanja, isticali crnogorski potuđenici iz inostranstva, kao i oni koji su im se pridružili u Crnoj Gori, o ekonomskom prosperitetu zemlje, kao i drugijem oblicima razvoja, u zajedničkoj državi sa Srbijom, - imala je samo jedan cilj: likvidaciju crnogorske države i dinastije, te obezbjeđenje punijeh uslova za (potpunu) asimilaciju crnogorskog naroda. Još dok su se pripremali za ostvarenje pomenutog (srpskog) projekta, crnogorski potuđenici su (a i srpska štampa) sebe nazivali "mlada Crna Gora" (tako ih je nazivala i srpska štampa), što je u propagandnom jeziku značilo - *napredna, progresivna,* u odnosu na "ostarjeli" glavarski sloj, kao i na one Crnogorce koji su suverenitet svoje (crnogorske) države branili. Ta sintagma - "mlada Crna Gora" - korišćena je svaki put kada je trebalo afirmisati politiku prisajedinjenja: "...mlada Crna Gora nije htjela trgovati sa ujedinjenjem (...), već je viteški, kako to po tradiciji Crnogorcima dolikuje", predala Crnu Goru da bude "punopravni" član nove države. Ti autori identifikuju poništavanje sopstvenog narodnog bića i svih njegovih vrijednosti sa "viteštvom", računajući da će preko toga starog ratničkog vokabulara biti bliži crnogorskom mentalitetu i da će sigurnije odstranjivati racionalne otpore.

(*Kolo*, časopis Matice hrvatske, br. 1, Zagreb, proljeće 1997, 56-77; *Crnogorci na limesu*, Podgorica 1999, 73-107)

Prof. Dr Novak KILIBARDA

Bistra voda iz Stambola...

Moralna elitnost klasične usmene poezije Crnogoraca i Srba

Klasičnu usmenu poeziju Crnogoraca i Srba reprezentuju četiri knjige usmenijeh pjesama koje je Vuk Karadžić objavio pod naslovom Srpske narodne pjesme. To je tzv. Lajpciško-bečko izdanje. U te četiri knjige unijeti su tekstovi usmenih pjesama koje je, u najvećem broju, Vuk lično zapisao od nepismenih pjesnika-pjevača, ili ih dobio od svojijeh saradnika koji su po njegovome uputstvu zapisivali poetske tekstove od pjesnika-pjevača na prostorima jezika kojijem govore Crnogorci, Srbi, Hrvati i Bošnjaci alijas Muslimani.

Taj Karadžićev zbornik usmenih pjesama bio je prihvaćen u najelitnijim intelektualnim krugovima Evrope. Dovoljno je samo pročitati recenziju Vukove zbirke koju je napisao Jakob Grim, da se zaključi kako je klasična usmena poezija Crnogoraca i Srba bila prihvaćena u Evropi u prvijem decenijama XIX vijeka.

Bez prećerivanja se može reći da su Homerovi nasljednici najistaknutiji pjesnici-pjevači usmenijeh epskih pjesama, od kojijeh je Vuk zapisao tekstove. Poimenično to su: Starac Milija, Tešan Podrugović, Filip Višnjić, Starac Raško, Stojan Hajduk, Todor Ikov Piper i Đuro Milutinov Kovačević.

Kad kažemo „Homerovi nasljednici“, mislimo na njihovu moralnu elitnost koja je ravna moralnoj elitnosti pjesnika *Ilijade* i *Odiseje*. A evo o čemu se radi.

Kad čitalac Ilijade ne bi znao da je Homer ahejski, odnosno grčki pjesnik, lako bi zaključio da je Trojanac. A zaključio bi po tome što je u svakome pogledu uzorniji trojanski prvak Hektor nego što je ahejski junak Ahilej. Može se bez ustezanja reći da je Hektor u svojoj ličnosti usaglasio nedostižno junaštvo, visok moral i naglašenu razboritost. Ahilej, i pored činjenice da je sin boginje Tetide, harmonijom svoje ličnosti ne dostiže trojanskoga junaka Hektora. Uostalom, Homer nije ni u kom vidu izrazio netrpeljivost i mržnju prema Trojancima, nego im je istakao sve vrline kojim se iskazuju kao dostojni protivnici Ahejaca.

U crnogorskoj i srpskoj klasičnoj usmenoj epici, pjesnici-pjevači čija smo imena spomenuli homerski se odnose prema islamu, turskom caru i turskijem junacima koji takav odnos zaslužuju. Dakle, genijalni pjesnici razlikovali su magistralne pravce Osmanske imperije, upravo – islam, sultana i devlet, od lokalnijeh iskaza

turske vlasti koja se mogla iskazivati i kao teroristička i kao korumpirana. Sljedeća narodna sentenca, koja je imala svoju postojanost tokom turske vladavine, glasi: „Bistra voda izvire u Stambolu, a raja je mutnu pije!“

Razumije se, izvorište te sentence je u činjenici da su porezi pod turskom vladavinom bili manji od poreza kojima je bio izložen stanovnik balkanskijeh država prije turskoga osvajanja Balkana. Napominjemo da je po Zakoniku srpskoga cara Dušana, koji je donijet 1349. godine, sebar bio dužan da dva dana sedmično kuluči na imanju svoga vlastelina. A po Kanunu Sulejmana Zakonodavca, rajetin je bio dužan da na imanju svoga timarnika kuluči svega dva dana godišnje! Nijesu balkanske države padale pod tursku vlast kao gnjile kruške zato što su bile nesposobne za borbu, nego zato što živalj tijeh država nije imao ekonomske motivacije da se suprotstavlja osmanskome osvajanju.

No, da se vratimo primjerima homerskoga morala u usmenoj klasičnoj epici Crnogoraca i Srba.

U pjesmi *Početak bune protiv dahija*, koju je Vuku Karadžiću saopštio slijepi pjesnik-pjevač Filip Višnjić, opisuje se amanet koji na smrt ranjeni car Murat daje svojijem lalama i vezirima. Samrtnik Murat veli:

„Turci braćo, lale i veziri,
ja umrijeh, vama dobih carstvo,
nego ovo mene poslušajte –
da vam carstvo dugovječno bude:
vi nemojte raji gorki biti,
veće raji vrlo dobri bud’te;
nek je harač petnaest dinari,
nek je harač i tridest dinari,
ne iznos’te globa ni poreza,
ne iznos’te na raju bijeda;
ne dirajte u njihove crkve,
ni u zakon, niti u poštenje:
ne ćerajte osvete na raji
što je mene Miloš rasporio –
to je sreća vojnička don’jela:
ne može se carstvo zadobiti
na dušeku sve duvan pušeći;
vi nemojte raju razgoniti
po šumama da od vas zazire,
nego paz’te raju k’o sinove,
tako će vam dugo biti carstvo.
Ako l’ mene to ne poslušate,
već počnete zulum činit raji,
vi ćet’ onda izgubiti carstvo.“

I pjesnik Višnjić onda u svojoj dugoj i elitnoj pjesmi pokazuje kako su se obistinile riječi cara Murata. Kako su turske divanije koje više misle na svoje sebične interese nego na prosperitet Carstva počinjale da ugnjetavaju raju, začinjao se i antiturski otpor raje.

Moralnu veličinu i pjesničku genijalnost Filipa Višnjića naglašava činjenica što su njemu drznici lokalne turske vlasti iz Zvornika uništili kuću i imovinu, pa je život provodio u položaju slijepoga prosjaka.

Crnogorski pjesnik-pjevač Starac Milija saopštio je Vuku Karadžiću pjesmu *Banović Strahinja* u kojoj djeluje moralno najuzvišeniji lik u crnogorskoj usmenoj epici, a to je Turčin, jedan stari derviš. A i Milija je zbog drskosti lokalne turske vlasti u Kolašinu morao napuštiti svoju kuću i imanje i pobjeći glavom po svijetu. Iz toga sukoba s kolašinskijem divanijama ostali su mu doživotni duboki ožiljci na glavi. Ali taj veliki pjesnik nije poistovjećivao islam i turskoga cara s domaćijem izgrednicima turske vlasti, kakvih je često bivalo u preširokoj Osmanskoj imperiji.

Crnogorski pjesnik-pjevač Tešan Podrugović saopštio je Vuku pjesmu *Marko Kraljević poznaje očinu sablju* u kojoj je ostvaren uzvišeni moralni lik Turkinje đevojke. Vladan Nedić, najautoritativniji istraživač usmene književnosti Crnogoraca i Srba, doslovno je rekao: „Turkinja koja je ranjenom Vukašinu bacila krpu platna i izbavila ga iz vode Marice (u pjesmi *Marko Kraljević poznaje očinu sablju*) uzvišenija je od Kosovke devojke." A Kosovka đevojka u srpskoj usmenoj epici ima nivo Ofelije i Antigone.

Štiteći čast svoje sestre Tešan Podrugović ubio je lokalnog turskog napasnika i odmetnuo se u hajduke. Ali i taj genijalni pjesnik nije identifikovao islamsku tursku carevinu sa lokalnijem izgrednicima, kakvih je bilo u svijem carevinama, i kakvijeh ima danas na svim prostorima zemaljskoga šara.

I još samo jedan primjer homerskog morala u crnogorskoj usmenoj epici.

Vuk Karadžić je pjesmi koju je saopštio Todor Ikov Piper dao naslov *Čovjek-paša i Mihat čobanin*. A evo šta je navelo Vuka da naslovom pjesme naglasi čovječnost turskoga paše. Prizrenski paša pita uhvaćenog hajduka Mihata zašto mu je pobio serhatlije. Mihat priča da su mu oni plijenili tridesetoro jagnjadi i da je zato stala bleka ovaca podojnica, majki tijeh jaganjaca. I veli hajduk da ga je zaboljelo živo srce zbog te ovčje materinske tuge, pa je sustigao trideset serhatlija i sve ih pośekao. Ko prvi put čita pjesmu o kojoj je riječ, a još kad ne bi imala naslov koji joj je dat, može samo da se domišlja kakvom će smrću kazniti paša toga gorskoga hajduka. Ali desilo se nešto sasvijem drugo. I paša, taj čovjek-paša, sažali se nad materinskom tugom ovaca podojnica, pa ne samo što hajduku pokloni život nego "darova mu stotinu cekinah, / i dade mu lake pratioce".

A kad su pratioci dopratili Mihata do njegove kuće, hajduk je „svoga vranca izvodio" i „poslao ga paši u peškešu".

Na početku ovoga kratkoga izlaganja naglasio sam da ćemo uzimati primjere homerskog morala samo iz klasične usmene epike. A naglasili smo to zato što se ovaj homerski moral nije obdržao u usmenoj epici Crnogoraca, što govori o istorijskom vremenu kad je Crna Gora otkazala poslušnost Osmanskoj carevini koja je zavladala Crnom Gorom 1499. godine. Naime, poslije turskog poraza pod Bečom 1683. godine, Rusija se okrenula Crnoj Gori kao svojoj interesnoj sferi, pa će već od početka XVIII vijeka početi u Crnoj Gori borba protiv Turaka. Romantičarski kazano, tada je počela crnogorska „borba neprestana". U pjesmama koje prate tu borbu splasnuće homerski odnos prema protivničkoj strani, iako nije sasvijem nestao. Tako u pjesmi *Smrt Nikca od Rovina*, od nepoznatog pjevača, u junaštvu i čovještvu se barabare Babić Jakšar, krajiški junak iz Nikšića, i Nikac od Rovina. Riječju, ima trenutaka homerskoga morala u pjesmama o crnogorskoj borbi protiv Turaka, ali mnogo manje nego što ga ima u klasičnoj epici koja strogo razlikuje centralnu osmansku vlast od lokalnijeh nepočinstava.

Međutim, jednako je izražen antiturski i antiislamski stav u Njegoševome *Gorskom vijencu*. I pored činjenice da je Njegoš genijalni pjesnik, obavezno treba

naglasiti da je on i u svome književnom stvaralaštvu imao ideološko-političko polazište. Da bi ujedinio, inače do tada uvijek razjedinjenu Crnu Goru, u borbi protiv Turaka, državnik Njegoš je svoja djela, koja je pisao stihom što ga prirodno prihvata sluh Crnogoraca, nadojio jakim naponom antiturstva i antiislamstva. Zato obavezno treba naglasiti da takav Njegošev stav nije sinteza narodnoga duha koji je ostvaren u klasičnoj usmenoj epici, nego je to plod Njegoševe državno-političke ideologije. A treba naglasiti i to da je tematika *Gorskoga vijenca*, tzv. Istraga poturica, plod pjesnikove mašte, a ne pak književna slika stvarnoga istorijskog događaja. Kao što se nauka nije domogla nijedne činjenice koja govori da je bilo Trojanskoga rata kakvog je Homer uzeo za temu svoje Ilijade, tako isto nauka ne raspolaže podacima da je bilo istrage islamizovanoga crnogorskog življa koju je Njegoš prikazao u svome spjevu *Gorski vijenac*.

Na kraju želim da istaknem jedan kuriozitet koji nam nudi Njegoš. Mustaj-kadija, jedan od likova islamizovanih Crnogoraca u *Gorskom vijencu*, izgovara apoteozu Stambolu s kojom se, možda, ne može mjeriti nijedna pjesma u turskoj književnosti što je posvećena Stambolu. Kao što rekosmo, državnik Njegoš bio je krajnje antiturski i antiislamski nastrojen, ali u opisu ljepote Stambola, umjetnička duša pobijedila je političku doktrinu. Evo nekoliko stihova iz te apoteoze Stambolu:

“O Stambole, zemaljsko veselje,
kupo meda, goro od šećera,
banjo slatka ljudskoga života,
đe se vile u šerbet kupaju;
o Stambole, svečeva palato,
istočniče sile i svetinje,-
Bog iz tebe samo begeniše
črez proroka sa zemljom vladati!
Što će mene od tebe odbiti?
Sto putah sam u mojoj mladosti
iz mindera u zoru hitao
na tvoj potok bistri i čudesni,
nad kojijem ogleduješ lice
ljepše sunca, zore i mjeseca.
U nebu sam, u moru, gledao
tvoje kule i ostre munare,
s kojih su se k nebu podizali
u svanuće, u divnu tišinu,
hiljadama svešteni glasovi,
glaseć nebu ime svemoguće,
zemlji ime strašnoga proroka.
Kakva vjera s ovom da se mjeri?
Kakav oltar bliže neba stoji?”

Istanbul ima veliku istorijsku prošlost. Budila je oduševljenje pjesnika i prijestonica Vizantije i prijestonica Turske, ali čini mi se da opis Stambola u Njegoševom *Gorskome vijencu* nema premca u poeziji. Zato bi možda jedna ulica u Istanbulu mogla ponijeti Njegoševo ime.

Crnogorski kralj Nikola I Petrović ne može se svojom pjesničkom snagom ni približiti Njegošu, ali jedna od najuspjelijih njegovih pjesama jeste pjesma *Turčinu* koja ima homerski moralni dah.

***

Specifičnost Njegoševog antiislamizma

Po prirodi stvari, svaki narod koji u moćnoj Osmanskoj imperiji nije primio islam produkovao je svoj antiislamski i antiturski odnos u usmenoj književnosti kao oličenju svoje kolektivne svijesti. A krstaški ratovi i oslobađanje Jerusalima od muslimana jesu tematika i pisaca koji pripadaju narodima što nijesu bili pod osmanskom vladavinom. Te pisce na evropskijem prostorima reprezentuju Torkvato Taso (1544-1595) svojim epom *Oslobođeni Jerusalim* i Lodoviko Ariosto (1474-1533) svojijem spjevom *Bijesni Orlando*.

Taso direktno govori o islamskoj osvajačkoj sili, a Ariosto obradom borbe Saracena protiv Karla Velikoga aludira na ondašnji prodor Turaka u Evropu. S jugoslovenskijeh prostora kojijem nijesu upravljali Turci, najglasovitiji su pisci s antiturskim i antiislamskim raspoloženjem dva Ivana – Gundulić (1589-1638) u epu *Osman* i Mažuranić (1814-1890) u spjevu *Smrt smail-age Čengića*.

A etnički tereni na tlu Evrope kojih su se prihvatili Turci, kao i oblasti Afrike i Azije koje su osvojile Osmanlije, nemaju glasovitijeg antiturskog i antiislamskog pjesnika od crnogorskoga vladike i gospodara Petra II Petrovića Njegoša (1813-1851). Riječju, svjetska književnost nema žešćega antiislamističkog književnog djela nego što je Njegošev dramski spjev *Gorski vijenac*.

Njegošev antiislamizam, koga on identifikuje s antiturstvom, ima dvije specifičnosti. Prva se ogleda u činjenici što je Njegoš u svojemu književnom radu polazio s ideološko-političke platforme državnika čiji je osnovni cilj da crnogorski narod cjelovito opredijeli za oslobodilačku borbu protiv Osmanske imperije kojoj je Crna Gora *de jure* pripadala sve do Berlinskog kongresa 1878. godine. Druga specifičnost Njegoševa antiislamizma ispoljava se u činjenici da je tvorca *Gorskoga vijenca* samo pjesnička genijalnost spasila od potapanja njegova književnog djela u ideološko-političke bezdane koji su progutali mnoge književnike osrednjijeh stvaralačkih mogućnosti.

Pjesnici koje sam spomenuo – Ariosto, Taso, Gundulić i Mažuranić, bili su oprezni u svome antiislamizmu, jer ih je opominjala činjenica da se islam, koji se utemeljio po Hidžri 622. godine, iskazao i u duhovnoj produkciji. Posebno u poeziji, arhitekturi i filozofiji, pa su ovi stvaraoci sav svoj negativni odnos prema toj monoteističkoj vjeri, Muhamedovu islamu, usmjerili na njegove vojno-osvajačke i izrabljivačke aspekte. Razumije se, Petar II Petrović, čovjek od značajnog intelektualnog iskustva, znao je za duhovne profile islama koji se ne mogu zapostavljati, ali, kao što sam to već naglasio u svojim ranijim radovima, Njegoš je, rukovođen oslobodilačkom borbom crnogorskog naroda, svaki svoj pogled na islam identifikovao s turskom osvajačkom silom koja je pokorila mnoge zemlje i narode.

Različitost dvaju antiislamskih stavova može se prikladno sagledati ako se porede Njegošev *Gorski vijenac* i Mažuranićev spjev *Smrt smail-age Čengića*.

Dva genijalna pjesnika savremenika, obojica hrišćani, što će reći antiislamisti, raspoloženi su antiturski, ali sasvim različito. Upravo različito onoliko koliko se prema Osmanskoj imperiji realizovao odnos država kojima su pripadali Njegoš i Mažuranić. Vladika Rade svojijem antiislamizmom i antiturstvom pripremao je svoj narod za krvave bojeve koji su predstojali Crnoj Gori kao pretpostavka da dođe do državnog smirenja, a Mažuranić je gledao na Tursko carstvo kao na bolesnika s Bosfora

od kojega državi kojoj on pripada već ne prijeti nikakva opasnost. Koliko je Njegoš u *Gorskome vijencu* ukazivao na osmansku osvajačku silu kao produkat islama, toliko se Mažuranić okrenuo turskijem izrabljivačkim gestovima koji su se iskazivali kao lokalni delikti vlasti u agoniji jednoga prestarjeloga carstva. To se konkretno može prikazati analizom književnijeh postupaka u *Gorskome vijencu* i u *Smrti smail-age Čengića*.

Alter ego pisca, iskazivači njegove subjektivne ideje, jesu likovi Vladike Danila i Igumana Stefana u *Gorskome vijencu*. Donošenje odluke da se krene u istragu islamizovanog crnogorskoga življa Vladika motiviše sljedećim svojijem stavom:

„Luna i krst – dva strašna simvola,
njihovo je na grobnice carstvo;
sljedovat im rijekom krvavom
u lađici grdna stradanija,
To je biti jedno ili drugo."

To svoje uvjerenje, da hrišćanska i islamska vjera u totalu isključuju jedna drugu, Vladika Danilo elaborira svojijem viđenjem islama kao istorijske kuge koja proždire države i narode. U gluho doba noći, dok svak spava, on glasno govori samome sebi:

„Kugo ljudska, da te bog ubije!
Ali ti je malo pô svijeta
te si svojom zlošću otrovala,
no si otrov adske svoje duše
i na ovaj kamen izbljuvala?"

A Iguman Stefan, poslije izvještaja da od islamizovanoga življa nakon krvave Badnje večeri nije ostalo „oka za svjedoka", no je sve muško i žensko pod nož stavljeno, čini spomen dušama „vitezovah" njegova naroda, blagosiljajući krvavu noć koja je Crnu Goru očistila od nekrsti. Međutim, objektivna ideja *Gorskoga vijenca* jasno pokazuje da ustanak Crnogoraca protiv svojijeh islamizovanih plemenika i bratstvenika nije bio uslovljen ama baš nijednijem socijalnim elementom, nego isključivo vjerskom netrpeljivošću. To pokazuju sljedeći iskazi *Gorskoga vijenca*.

Kad se Vladika Danilo dogovorio sa svojijem glavarima da se pozovu na razgovor predstavnici islamizovanoga življa, da bi im se saopštila ponuda da se povrate u pravoslavnu vjeru, kao uslov njihova opstanka u životu i Crnoj Gori, pozvani islamizovani Crnogorci iskazali su se na sljedeće načine.

Skender-aga se čudi otkud kod braće pravoslavaca taj „nesrećni plamen" što je kod njih probudio vjersku mržnju i nepodnošljivost. Aga veli:

„Nijesmo li braća i bez toga,
U bojeve jesmo li zajedno?
Zlo i dobro bratski dijelimo.
Kosa mlada na groblje junačko
Siplje li se bulah ka srpkinjah?"
A kavazbaša Ferat Začir kaže:
„Iako je zemlja pouzana,
dvije vjere mogu se složiti,
ka u sahan što se čorbe slažu.
Mi živimo kao dosad bratski,
pa ljubavi više ne trebuje."

Na ove izjave prvaka islamizovanijeh Crnogoraca nema ni riječi oponiranja koja bi značila dokaze da je pod tursko-islamskom vlašću nepodnošljivo u Crnoj Gori živjeti, da se pravoslavni narod haračem i različitim obavezama iscrpljuje ili da turska vlast ne ukazuje pravdu i humanost kojima je zračila pravoslavna vlast prije osmanskoga osvajanja. Dakle, polemički odgovor na turske dokaze da u Crnoj Gori vlada bratska plemensko-bratstvenička snošljivost, sintetizovan je u ovijem riječima Kneza Janka. Na prijedlog muslimanskih prvaka da se živi, i plemenski i bratstvenički, u ljubavi koja traje, Knez odgovara:

„Bismo, Turci, ali se ne može!
Smiješna je ova naša ljubav,
grdno nam se oči susretaju,
ne mogu se bratski pogledati,
no krvnički i nekako divlje:
Oči zbore što im veli srce."

Na prijedlog islamskih prvaka da se dvovjerska snošljivost održi, Vojvoda Batrić odgovorio je, bez ikakvijeh dokaza, da oni obavezno treba da se vrate u „vjeru prađedovsku". On savjetuje:

„No lomite munar i džamiju,
pa badnjake srpske nalagajte
i šarajte uskrsova jaja,
časne dvoje postah da postite –
za ostalo kako vam je drago!"

Ukratko rečeno, nema u oponirajućim izjavama ama baš ni jedne jedine riječi koja bi govorila o nepodnošljivosti života pod turskom vlašću, nego je odgovor samo usmjeren vjerskom mržnjom uperenom protiv islama. A kao što sam istakao u svojijem dosadašnjim osvrtima na to pitanje – je li bilo istrage poturica u Crnoj Gori, objektivna ideja *Gorskoga vijenca* najbolji je dokaz da te istrage, kao krvave Badnje večeri, nije bilo. Nego je Njegoš crnogorsku oslobodilačku borbu protiv turske vlasti, borbu koja je otpočela poslije turskoga poraza pod Bečom 1683. godine, odnosno od trenutka kada je Rusija potražila svoju interesnu sferu u nahijskoj Crnoj Gori, sažeo u temu Istraga poturica. Dakle, sužavanje uslova za komotni opstanak islamizovanog življa u Crnoj Gori, što je otpočelo pod ruskijem uticajem početkom XVIII vijeka, Njegoš je homerski sabio u jedan konkretni antiislamski i slobodarski događaj. Kao što je Homer svu kritsko-mikensku ekspanziju, koja je značila ovladavanje mediteranskim priobaljem, sažeo u Trojanski rat, tako je Njegoš oslobodilačku nepokornost Crne Gore prema Turskoj sažeo u Istragu poturica. Dakle, svu hrišćansku odiozu prema islamu Njegoš je u *Gorskom vijencu* sintetizovao u ustanak jednog malog naroda protiv svojijeh žitelja koji su primili islam. Kad bi se dodjeljivale medalje jednome državniku i jednome piscu za maksimalnu antiislamsku odiozu koju su ispoljili, svaki na svoj adekvatni način, državnik Petar II Petrović i pjesnik Njegoš, primili bi po jedno odlikovanje. A samo bi medalja pjesnikova imala dragocjenu lentu zato što je autor *Gorskoga vijenca* svoj antiislamizam uobličio genijalnijem pjesničkim jezikom.

A sada da vidimo kakav je antiislamizam hrišćanina, političara i pjesnika Ivana Mažuranića.

Inherentno romantičarskim, panslavističkim i ilirskim konotacijama prve polovine XIX vijeka, Ivan Mažuranić uzima za temu svoga spjeva detalj iz izrabljivačke stvarnosti Osmanske imperije, čijem se sultanu i devletu izmicala kontrola nad korumpiranim predstavnicima vlasti, posebno na udaljenim oblastima kakvi su bili

hercegovački i crnogorski prostori. Nebitna je činjenica kakav je bio stvarni Smail-aga Čengić, muteselim gatački, jer je njega Mažuranić uzeo kao tipičnog predstavnika tada već dotrajale turske vlasti koja svoje posrnuće kompenzuje besprimjernom surovošću prema raji, iz koje treba iscijediti harač i druge obaveze. Podsticaj Mažuraniću da se opredijeli za takvu tematiku bila je pogibija Smail-age Čengića u Drobnjacima 1840. godine, koju je isplanirao crnogorski vladika i gospodar Petar II Petrović. A taj je plan njegov bio motivisan činjenicom što je muteselim Čengić 1836. godine, tokom svoga službeničkog boravka na Grahovu, porazio jednu grupu Crnogoraca, koja je upravo bila svadbena povorka s Njeguša što je na Grahovo došla da povede isprošenicu za Njegoševa bratstvenika. U tom njeguškom porazu poginuo je i Njegošev mlađi brat Joko, što će značiti i lični Njegošev povod da se osveti krajiškom prvaku s hercegovačkoga Lipnika, Smail-agi Čengiću, bojovniku s čuvenijem prezimenom i stambolskom kapidži-baši.

Uzimajući, dakle, tipični događaj za tematiku svoga djela, umjetnički uzvišeni Ivan Mažuranić je filigranski izgradio psihološki portret Smail-age Čengića. Daje ga kao naglašenog agonalca koga razdire strah od mogućnosti da mu spadne boračka slava ako ne uspije da izbije harač iz raje. Mažuranić formira scenu u kojoj guslar Ahmed Bauk pod čadorom uzmamljuje agu pjesmom o Rizvan-agi koji je kupio harač po Kosovu pa ga ne pokupio. A onda je poslije takvoga neuspjeha pukao „smijeh i sprdnja raji“ što je dokazivalo da je Rizvan-aga rđa na kojoj nije ostalo ni traga od junaštva. Lukavome Bauku nije teško bilo raspaliti Smail-agu da čini zvjerstva čim zora sine. A bio je kapidži-baša već iznerviran plemenitim savjetom starca Duraka da se nad rajom ne čine zulumi. Kad je taj prijedlog koštao starca života, i to smrću na vješalima, rastrojeni i agonalno neumjereni Smail-aga se nekontrolisano džilitnuo na svezanu raju. Pa tako rastrojen, umjesto da pogodi rajetina, izbio je džilitom ljutijem oko haračliji Saferu. I pjesnik Mažuranić veli:

„Planu aga kano plamen živi:
Sramota je takome junaku
kupit harač, ne skupit harača,
džilitnut se – ne pogodit cilja,
kamo l’ slijepit mješte raje Turke,
kamo l da mu zlorad krst se smije.
Planu aga kao plamen živi;
avaj, Bože, šta će od sad biti,
kad već dosad vlasti bjehu krivi!“

Tako ostrašćen Smail-aga priprema śutrašnji pandemonijum na Gatačkome polju. On razmamljen pod čadorom jedva čeka jutro da počne mučenje raje. Ispod lipe, svetoga slovenskog drveta, śutrašnji mučitelji zalagali su se mesom lijepijem redom „vuka u planini“ i zalijevali se „žeženijem bijesom“. Materijal za ognjeve na kojima je trebalo peći raju je pripremljen, vješala tanka su namještena. A raja vapi:

„Hljeba, hljeba, gospodaru;
ne vidjesmo davno hljeba!“

Strahom od neuspjeha zgranuti Smail-aga odgovara:

„Čekaj, krstu, dokle s neba
noć večeras pane tiha,
pečenja ću mješte hljeba! –
Dotle momci, jer su krsti bosi
potkujte ih, pas im nanu greba’!“

Sve je spremno za śutrašnji pandemonijum, ali pjesnik ne zaboravlja da jednijem opisom, koji je uznesene pjesničke snage, simbolično ukaže na mnogovjekovnu sliku Osmanske imperije, odnosno na njezin boračko-bogati sloj u koji se uklapa gatački muteselim i carski kapidži-baša Smail-aga Čengić. I daje pjesnik sljedeći opis noćnoga Gatačkoga polja na kome će, kad osvane dan, početi zvjerska mučenja hrišćanske raje iz koje se izbija carski harač. Evo toga opisa velike pjesničke snage:

„Bijeli se čadorje bijelo
na tihotnoj mjesečini
ko golemi grobovi pod snijegom,
oko kojijeh doba u gluho
zli se dusi vrzu i strašnijem
slikam plaše prolaznika noćna (...)
Agin čador ine natkrilio,
kano labud ptica bijela
bijele ptice golubove."

Konkretno, u četvrtome pjevanju spjeva *Smrt Smail-age Čengića*, u „Haraču", uzvišenim pjesničkim slikama i simfonijom književne figuracije koja koristi fonetske mogućnosti jezika, daje se slika istrošenoga Turskog carstva, toga bolesnika na Bosforu koga razjeda korupcija i nemoć sultana i devleta u Stambolu da se barem uslovno održava nervni sistem državnoga zakonodavstva koji je još Sulejman Veličanstveni utemeljio svojijem Kanunima.

Dakle, za razliku od Njegoša koji u *Gorskome vijencu* ne govori o bilo kakvom izrabljivanju pravoslavnijeh Crnogoraca od strane turske vlasti koncem XVI vijeka, Ivan Mažuranić, obrađujući temu iz sasvijem posrnulog Turskoga carstva, pruža maestralne slike iskrvavljenog pravoslavnoga roblja i zvjerski oljućenijeh Turaka koji ne prezaju ni od najstrašnijih mučenja da bi dobili harač od raje. I može se bez okolišanja reći da su oba pjesnika, koji formalno pripadaju romantičarskom književnome pokretu u Evropi, sasvijem realistički pristupili tematici koju obrađuju. Njegoš opisuje osmansku vlast iz vremena uspona Turske imperije kada ona, usmjerena osvajačkom namjerom, ne zakida prava osvojenim zemljama, odnosno narodima, nego im čak obezbjeđuje snošljiviji socijalni položaj nego što su ga imali pod domicilnom vlašću prije dolaska Turaka. A Mažuranić opisuje stvarnost posrnuloga Osmanskog carstva kada, kako bi rekao pjesnik Višnjić, sirotinja raja „globa davati ne može, / ni trpiti Turskoga zuluma".

Druga velika razlika između dva najelitnija pjesnika koji su do sada stvarali na jeziku kojijem govore Crnogorci, Srbi, Hrvati i Bošnjaci alijas Muslimani, Njegoša i Mažuranića, jeste u njihovome odnosu prema islamu. Kao što je već istaknuto, pjesnikov alter-ego u *Gorskome vijencu*, Vladika Danilo, naziva islam „ljudskom kugom" koja je „plamen svoje adske duše" na Crnu Goru „izbljuvala", i dodaje da je islamu i hrišćanstvu „na grobnice carstvo", da mogu jedni druge slijediti samo „rijekom krvavom u lađici teška stradanija". Odnosno da može opstati samo jedna od tijeh dviju monoteističkih vjera. „To je biti jedno ili drugo" kaže i pjesnik i državnik Njegoš.

A Ivan Mažuranić u svome spjevu ne dotiče se ama baš ni jednom riječju islama. On samo sljedećijem dvostihom, najdiskretnije što se može zamisliti, upućuje na islam kome vjerski pripadaju zlotvori i mučitelji raje. Kad je nastupila noć u kojoj je pripremljeno śutrašnje krvožedno pozorje mučenja, Mažuranić opisu te noći dodaje ovu sliku:

„Danak minu, za njim sumrak stade,
a za njime tiha noćca pade.
Nebesa se osuše zvijezdam,
već što zapad mrki pramen ovi;
a krn mjesec o po neba tretpti,
tužna svijeća pozorišta tužna.“

Krnj mjesec, odnosno mladi mjesec koji je simbol islama, pjesnik koristi kao veoma diskretnu opomenu Muhamedovoj vjeri da se izrabljivačka zvjerstva događaju pod egidom islama. I ni jedne jedine riječi više nema o islamu u Mažuranićevu spjevu *Smrt Smail-age Čengića*. Čak bi se moglo postaviti i sljedeće pitanje: Kakvu semantiku nudi izraz „tužna svijeća pozorišta tužna?“ Zašto simbol islama te neljudske večeri ima atribuciju „tužna zvijezda?“ Čini mi se da je najlogičniji odgovor na postavljeno pitanje ovaj: Tužan je simbol islama te večeri zato što se pod njegovom egidom događaju stvari koje se mogu nazvati „tužnijem pozorištem“. Vrlo obrazovani Mažuranić znao je da i pored sve džihadske surovosti izvorno značenje Kur'ana ne nudi nikakve preporuke koje bi značile izvođenje zvjerstva kao uslova za širenje Muhamedove vjere. Dakle, Njegošev opširni antiislamski eksplicitet u *Gorskome vijencu* apsolutno je različit od Mažuranićeve diskrecije prema islamu kao religiji koju njezini epizodični vjernici iznevjeravaju krvomutnjom koju Kur'an ne preporučuje kao sredstvo za utemeljenje Allahu odane religije.

Preporučujući obavezu da se Njegošu ne pristupa apologetski nego studiozno, bez bojazni da će se kritičkijem odnosom prema njemu umanjiti umjetnička genijalnost *Gorskoga vijenca*, želim da istaknem sljedeću činjenicu.

U prijetećem pismu koje Selim-vezir upućuje Vladici Danilu, Njegoš je u pjesničkijem slikama sintetizovao brutalnost osvajačke sile kojoj „zakon leži u topuzu“. Upućuje vezir crnogorskoga Vladiku na istinu da „Lažu ljudi što za lafa kažu / da se miša i najmanje boji“. Pita turski moćnik gospodara četvoronahijske Crne Gore, koja ima dlan teritorije i šačicu naroda: „Šta bi bilo odučiti trske / da ne čine poklon pred orkanom?“ Provocira nasilnički vezir crnogorskoga gospodara da mu odgovori na pitanje „Ko potoke može ustaviti / da k sinjemu moru ne hitaju?“ A onda Selim-vezir sažima opšteljudsko vjerovanje u svoju izjavu da „nebo nema bez groma cijenu“. I vezir simbolički opominje nepokorne Crnogorce da ih čeka zla sudbina ako se ne poklone padišahu i devletu u Stambolu. Njegoš tu Vezirovu prijetnju uobličava ovom slikom istine koja se iskazivala kroz svu ljudsku istoriju:

„Jaki zubi i tvrd orah slome;
dobra sablja topuz iza vrata,
a kamoli glavu od kupusa.“

Njegoš je u odgovoru Vladike Danila na prijeteće pismo Selima-vezira odgovarao iz ugla etike, ali i sa napomenom da će biti probitačno turskoj sili ako ne zaboravi na otporne vrline prostorom i etničkim kvantumom premalene Crne Gore. Opominje ga da „kome zakon leži u topuzu, / tragovi mu smrde nečovještvom“ i da je „krv ljudska rana naopaka“, koja se već odražava u velikijem porazima turske sile, kakva je ona „pred Bečom“ đe je „Burak posrnuo“. Oslanjajući se jednako na povjerenje u crnogorsko junaštvo i na leonidske asocijacije kroz istoriju, Njegoš povjerava Vladici Danilu dužnost da uputi junačku prijetnju Selimu-veziru. Veli: „Tvrd je orah voćka čudnovata, / ne slomi ga, al' zube polomi“.

Ukratko, Njegoš s istom pjesničkom snagom iskazuje stavove dviju kategorija – prijeteće turske sile, i crnogorske spremnosti na odbranu, kao što je istom pjesničkom jačinom iskazao i sve vidove tematike koju je obuhvatio *Gorski vijenac*.

Ali, kad se uzme u obzir činjenica da *Posveta prahu oca Srbije*, pjesnički tekst koji stoji ispred spjeva, nije rutinerska dedikacija nego integralni dio *Gorskog vijenca*, treba istaći činjenicu da je ta *Posveta* u gnoseološkome smislu više potvrda stavova koje je iskazao Selim-vezir u prijetećem pismu Vladici Danilu, nego što je potvrda stavova u Vladičinom oponentnom odgovoru turskome silniku. Oslušnimo prve stihove *Posvete prahu oca Srbije*:

„Nek se ovaj vijek gordi nad svijema vjekovima,
on će era biti strašna ljudskijema koljenima.
U nj se osam blizanacah u jedan mah iznjihaše
Iz kolevke Belonine, i na svijet pokazaše:
Napoleon, Karlo, Bliher, knez Velington i Suvorov,
Karađorđe, bič tirjanah, i Švarcenberg i Kutuzov.“

A onda se naglašava da „iz grmena velikoga lafu trudno izać nije“ i da se „u velikim narodima geniju gnijezdo vije“.

Prema tome, Njegoš smatra Napoleona Bonapartu genijem kome je sudbina povjerila misiju da osvaja zemlje i narode. A zaista, suvišno je naglašavati činjenice, koje znaju i polumaturanti, da je Napoleon (1769-1821) ognjem i mačem, ne pitajući koje su vjere zemlje i narodi koje osvaja, pritisnuo svojim trupama teritorije koje bezmalo dostižu prostranstva Osmanske imperije. A Cetinjski manastir, koji je podigao Ivan Crnojević 1484. godine, nijesu srušili Turci, kako to pristrasna legenda tvrdi, nego Mlečani. Mletačkijem hrišćanima bilo je važnije 1692. godine da navuku Turke na pogibiju, nego da se sačuva hrišćanski manastir na Cetinju. Kako ističe kritička istorija, rušenje Cetinjskoga manastira, najveće crnogorske svetinje i centra političkoga i kulturnog života Crne Gore i Brda, bio je težak, neoprostiv i nerazuman akt Mlečana prema svojijem saveznicima Crnogorcima. Tako su Mlečani na Cetinju dokazali svoju odanost političkoj teoriji Nikola Makijavelija.

S najvećijem ponosom Njegoš u istoj *Posveti prahu oca Srbije* pominje i srpskoga cara Dušana kao čast srpstva. A takođe polumaturanti znaju da moćni srpski car, Dušan Silni, nije vodio računa što su njegovi Srbi primili hrišćanstvo od Vizantije, no je ognjem i mačem osvajao znatne prostore pravoslavne Grčke. Nije Dušan Silni vodio računa što je Vaseljenska crkva bacila prokletstvo na njegovo carstvo, on je snagu svoju isticao u svojoj titulaturi: car Srba, Bugara, Grka, Arbanasa i primorskih strana! Uzmimo samo bitku na Velbuždu u kojoj su Srbi, s kojijema je bio i budući car Dušan, skašili bugarsko-hrišćansku vojsku. Riječju, najveći osvajači kroz istoriju svijeta ne razlikuju se po svome ratničkome elanu jedan od drugoga. S jednakom krvavom žestinom osvajali su Napolen katoličku Veneciju, Dušan Silni pravoslavnu Grčku i Sulejman Veličanstveni (1494-1566) islamske države i narode. Da nije car Dušan rano umro (1355. g.) – još se ne zna da li prirodno ili od otrova – ne bi Mehmed-el Fatih imao šanse da osvoji vizantijski Carigrad 1453. godine. To bi Dušan Silni uradio. Veliki srpski pjesnik Veljko Petrović sljedećim stihovima opisao je osvajačku želju cara Dušana da Svetu Sofiju u Konstantinopolju obuhvati carskijem rukama kao što rasni momak obujma bujne đevojačke grudi. Kaže pjesnik Petrović:

„Oholo pade carska sen na stube,
Uljenik plamti sa kamena stola,

A u daljini Sofijino kube
Blešti ko dojka raskošna i gola!“

Umjesto zaključka. Opaske koje su saopštene u ovom radu nijesu kritika Njegoševe antiislamske književne genijalnosti koju je ostvario u *Gorskome vijencu*, nego upravo znače sugestiju da Njegošu ne treba pristupati onako kako klerikalci pristupaju Bibliji i Kur'anu. Njegošu treba prilaziti kritički, kako to već odavno čine narodi s izgrađenom demokratskom sviješću kada pristupaju svojijem velikim stvaraocima. Kakvi su Šekspir, Servantes i Gete, na primjer.

DOKUMENTA O ISLJEĐIVANJU DR IVA JOVIĆEVIĆA (1944)

Mr Jadranka SELHANOVIĆ

Objavljivanje istorijskih izvora u suštini je pokušaj da se istorijska priča, odnosno jedan njen dio, ispriča bez posredovanja istoričara. Postoje slučajevi kada za "istoriju bez posrednika" nema naročite potrebe, ali postoje slučajevi kada je takva forma saopštavanja rezultata istraživanja poželjna ili čak neophodna. Ako je određeni istoriografski problem nedovoljno istražen ili ukoliko i pored istoriografskih tumačenja izaziva kontraverzna tumačenja, onda je neophodno i poželjno da budu objavljeni prvorazredni istorijski izvori koji o njemu govore. Novija crnogorska istoriografija u potpunosti je prihvatila ovaj princip, tako da je u posljednjoj deceniji 20. vijeka objavljeno na desetine tomova izvora o različitoj istorijskoj tematici. U većini slučajeva ovi zbornici dokumenata bili su prvi korak ka cjelovitoj istoriografskoj obradi određenog problema, tako da su oni svojevrsna prethodnica još nenapisanim studijama i monografijama. Na osnovu tog iskustva možemo reći da objavljivanje izvora ima potpuno naučno opravdanje i smisao, posebno kada je riječ o istorijskim temama ili razdobljima o kojima ne postoji adekvatno istoriografsko štivo. Jedna od istorijskih tema koja još nije dobila adekvatan tretman u istoriografskim radovima nesumnjivo je – odnos komunističke vlasti prema političkim protivnicima. Polazeći od te činjenice, odlučila sam da publikujem neka važnija dokumenta o ovom istoriografskom pitanju, nadajući se da će ovi izvori korisno poslužiti istoričarima koji će se tek zanimati ovom problematikom. Iz obilja građe o ovoj problematici koja se nalazi u crnogorskim arhivima, izabrala sam nekoliko dokumenata o isljednom postupku protiv dr Iva Jovićevića, crnogorskog federaliste koji je za vrijeme fašističke okupacije Crne Gore bio činovnik kvislinškog režima.

Dr Ivo Jovićević rođen je u selu Češljari (Riječka nahija) 1882/83. godine, u porodici koja je rodbinski bila povezana s vladajućom dinastijom Petrović-Njegoš (njegov otac bio je brat od tetke kralja Nikole). Osnovnu školu završio je u Rijeci Crnojevića, a zatim je kao stipendista crnogorske vlade upućen u carigradski Galata Saraj. Njegovo školovanje u Carigradu trajalo je od 1898. do 1906. godine. Nakon završetka srednje škole upisao je pravo na Beogradskom univerzitetu. U Beogradu je studirao do 1908. godine, kada je zbog sukoba s crnogorskim studentima-protivnicima kralja Nikole, napustio Beograd. Studije je nastavio u Đenevi, a okončao na Gentskom univerzitetu (1911), gdje je stekao i doktorat pravnih nauka. Poslije povratka u Crnu Goru odmah je dobio državnu službu, postavši sekretar druge klase u Ministarstvu spoljnih poslova. Početkom 1912. godine dr Ivo Jovićević je ime-

novan za crnogorskog konzula u Skadru. U Skadru je ostao do početka Balkanskog rata (oktobar 1912). Balkanski rat proveo je u štabu knjaza Mirka, da bi poslije rata bio imenovan za člana Glavne državne kontrole. Početkom 1916. godine otišao je u emigraciju, zajedno sa kraljem Nikolom i crnogorskom vladom. Kralj Nikola ga je 1919. imenovao za crnogorskog konzula u Đenevi. Iz emigracije dr Ivo Jovićević se vratio 1926. godine. Desetak godina živio je povučeno, u Beogradu, Cetinju i Herceg Novom, da bi se 1935. uključio u politički život kao nezavisni poslanički kandidat. Kasnije se priključio Federalističkoj stranci. Političku aktivnost nastavio je i za vrijeme italijanske i njemačke okupacije Crne Gore, zauzimajući važne položaje u kvislinškoj upravi. Tokom rata pisao je političko-propagandne članke u "Glasu Crnogoraca", a objavio je i brošuru "Kojim putem Crnogorci" (1942). Zbog učestvovanja u okupacionoj upravi, dr Ivo Jovićević je krajem 1944. godine uhapšen od komunističke vlasti. Kao saradnika okupatorskog režima, komunistička vlast je, nakon isljednog procesa, maja 1945. osudila na 15 godina zatvora i gubitak građanskih prava. Ovom prilikom objavljujemo pisani iskaz dr Iva Jovićevića o njegovoj ulozi i političkom djelovanju za vrijeme okupacije, kojim faktički rekonstruiše svoje učešće u institucijama vlasti koje su bile uspostavljene od strane okupacionog režima. U tom iskazu dr Ivo Jovićević je iznio zanimljive i korisne podatke o jednom vremenu i ličnostima iz političke grupacije kojoj je pripadao. Nakon toga, objavljujemo jedan od zapisnika sa njegovog saslušanja pred istražnim organima.

Dokumenta koja ovdje publikujemo nalaze se u Državnom arhivu Crne Gore, Odsjek za istoriju radničkog pokreta – Podgorica i zavedena su pod signaturom br.1163/7a-1(44).

* * *

1. PISANI ISKAZ DR IVA JOVIĆEVIĆA O NJEGOVOJ ULOZI I POLITIČKOM DJELOVANJU ZA VRIJEME ITALIJANSKE I NJEMAČKE OKUPACIJE, NASLOVLJEN – «RAZVOJ DOGAĐAJA U CRNOJ GORI ZA VRIJEME ITALIJANSKE I NJEMAČKE OKUPACIJE», 02. 10. 1944.

RAZVOJ DOGAĐAJA U CRNOJ GORI ZA VRIJEME
ITALIJANSKE I NJEMAČKE OKUPACIJE

Kapitulacija Jugoslavije zatekla me je u Hercegnovom đe sam stalno živio. Odmah sam riješio da idem sa ženom na moje imanje pod Ostro brdo što sam i uradio. Dva dana posle mojeg odlaska na Cetinje došla je italijanska vojska. Komandant ove vojske odmah je u Banovini, učinio posjetu banu, generalu Blažu Đukanoviću i ponudio mu da ostane i dalje na svojem položaju, ali on je odbio, i tako isto odbio je i načelnik upravnog odjeljenja Pekić.Onda je italijanski general zamolio Đukanovića da mu kaže imena tri ugledna Cetinjanina, koji bi preuzeli vlas u Banovini, i on je imenovao: Jova Popovića, Iva Radonjića, i dr-a Draga Petrovića. Međutim Petrović nije htio nikako otići kog toga italijanskog generala, pa je na njegovo mjesto pošao Dušan Vučinić.

Mi nekolicina čekali smo na ćošak kuće Matanovića i kad su došli saopštili su nam sledeće: da u roku od 10 minuta ima da se naimenuje Opštinski odbor, zajedno sa predsjednikom opštine /insistirali su da ja budem/, ali sam odlučno odbio, govoreći da nijesam sposoban za tu dužnost, a osim toga što sam riješio da idem doma,

i predložio sam Dušana Vučinića, da se on primi za predsjednika opštine na što on i pristane. Onda smo na brzu ruku naimenovali i odbornike, čija je imena Vučinić pisao na jednoj kutiji od cigara. Mi smo u tome Odboru upisali sve crnogorske federaliste na ime: Petra Lompara, Đura Popovića, Đura Đurišića, Vasa Banovića i Marka Vukasovića. Što se pak mene tiče ja nijesam ušao u ovome opštinskom odboru. Međutim, dva dana kasnije pozvali su me u Banovinu i saopštili mi da je bio nesporazum i da italijanski general nije tražio opštinski odbor, nego Upravu Banovine, te se ta Uprava i konstituisala i to ovako: predsjednik Jovo Popović, načelnik upravnog odjeljenja Dr I. Jovićević, načelnik za finansije Petar Lompar, nečelnik za pravdu i prosvetu Dušan Vučinić, načelnik za građevine Bogdan Ivanović i načelnik narodnog zdravlja dr Klisić. /ovog Klisića doveo je Jovo Popović/. Ostali članovi, odnosno gore imenovani opštinski odbornici, nijesu imali nikakvih specijalnih dužnosti. Poslije je u ovom odboru ušao i sveštenik Simo Martinović, kao predstavnik crkve. U ovome međuvremenu stigao je i Macolini, zajedno sa njegovim civilnim stanovništvom pa nas je jednoga dana pozvao i saopštio nam sledeće: «Ja neću ostati u Crnoj Gori nego najviše dva mjeseca, i onda kad se bude uspostavila crnogorska vlada i crnogorska žandarmerija i ja i moje činovničko osoblje, mi ćemo Crnu Goru napustiti. Do toga vremena pak ja ću vršiti administrativnu dužnost a svim crnogorskim činovnicima naređujem, da ostanu na svoja mjesta, da se ne bave nikakvom politikom, jer ja ne pravim nikakve razlike između političkih crnogorskih stranaka jer za njih neću ni da znam, jer ja pred očima vidim samo narod crnogorski i ništa više.»

Ova izjava Macolinija nas je potpuno zadovoljila, jer smo povjerovali da Italija ima zaista namjeru da ispravi nepravdu Versajskog Ugovora i da restorira crnogorsku nezavisnu državu. Zaboravih napomenuti da je ovaj takozvani opštinski odbor onoga istoga dana kad je pošao kod italijanskog generala, istakao krstaš barjak na bivši dvor kralja Nikole, i da je Dušan Vučinić održao jedan kratak govor, ali sadržinu nijesam čuo, jer sam se slučajno nalazio podaleko od dvora na ulici, ali sam čuo da izražava zahvalnost Italiji za oslobođenje Crne Gore.

Dakle posle saopštenja Macolinijevog mi smo pošli u naše kancelarije u kojima nijesmo ništa ni radili, jer su Italijani preuzeli svu administraciju u nihove ruke, samo što smo poslali za Mihaila Ivanovića da dođe iz Herceg Novog, a tako isto i za dr Sekulu Drljevića, ali on je stigao mnogo kasnije od Ivanovića.

Ali ako nijesmo ništa radili što se tiče administracije u zemlji, radili smo druge stvari, koje su potpuno za osudu a evo koje i kakve. Pored ovog upravnog odbora na Cetinje osnovao se i jedan drugi, samovoljno u Podgorici u kojemu su bili viđeni članovi dr Novica Radović i advokat Mijatović. I oni su jednoga dana došli na Cetinje i među nama u kancelariji Jova Popovića, predsjednika komiteta, stali napadati i kritikovati naš rad, to jest kako odbor treba proširiti, rekonstruisati, pa su sastavili i njihovu listu budućih ministrara, na kojoj su, naravno bili i oni dvojica, a što se tiče nas ostalih svi smo bili eliminisani izuzev Jova Popovića. Pošto je Macolini bio otputovao za Rim to je Popović odgovorio da se o takvim pitanjima ne može diskutovati do njegovog povratka, pošto ne znamo kakve će on instrukcije donijeti.

Tri-četiri dana poslije toga vrati se Macolini, a u tome međuvremenu, stigao je bio i dr Sekule Drljević, te Macolini umjesto da proširuje odbor, kao što su Radović i Mijatović zahtijevali, suži i onaj koji je već postojao, tako da ostaše kao članovi komiteta: Jovo Popović, Mihailo Ivanović, dr Sekule Drljević, Dušan Vučinić i pop Simo Martinović, a svi mi ostali bili smo otpušteni i otišli smo svojim kućama. Ovaj komitet, dakle, od 5 članova radio je dalje u zajednici sa Macolinijem, bez da smo mi

ostali znali šta se radi sve do 12 jula dana kada se je crnogorski sabor na Cetinje okupio. Dva dana pred zasijedanje sabora doznao sam od popa Sima Martinovića, da ja nijesam na listi članova Sabora, nego moj sinovac Miloš Jovićević, te sam otišao kod predsjednika Popovića i protestirao, pa me je on naknadno u spisak uveo.

Dva dana kasnije skupio se je Crnogorski Sabor u Zetskom Domu. Na bini su bili: Predsjednik Sabora i predsjednik Crnogorske Federalističke stranke Mihailo Ivanović, sekretar stranke Dušan Vučinić, kao i ostala tri člana komiteta, narodni poslanici u ložama i u parteru, a publika na galeriji. Dr Sekule Drljević pročitao je rezoluciju sa kojom se poništava rezolucija Podgoričke Narodne Skupštine, a proglašava se slobodna i nezavisna Crna Gora, našto su narodni poslanici stali klicati: » Živjela Crna Gora!« Posle završetka ove ceremonije, narodni poslanici sakupili su se ispred Banovine, a na balkon iste popeli su se: Macolini, članovi komiteta i komandir Savo Čelebić, član Sabora, koji je svojom rukom povukao za konop koji je crnogorski ustaš barjak izvukao na katorište, sa desne strane katorišta na kojem se nalazila italijanska zastava, znači na glavno mjesto, što je značilo uspostavu crnogorske države. Svi su narodni poslanici klicali Crnoj Gori, a posle se je otišlo u Grand hotel na ručak, na kojem su Macolini i dr Sekule Drljević održali dugačke govore, ističući vječno prijateljstvo između italijanskog i crnogorskog naroda. I kad su se sve ove ceremonije završile, poslanici su se razišli kućama, a Jovo Popović i Sekule Drljević odmah su otpočeli pripremati se za put u Rim đe su trebali da odu, sa 5-6 seljaka, obučenih u crnogorsku nošnju, da predadu kralju Italije rezoluciju Crnogorskog Sabora, da odu kod Musolinija itd.

Međutim, 13 jula 1941. godine buknuo je ustanak, koji je udario kao grom iz vedrog neba, jer mu se na Cetinje niko nije nadao, te je Macolini napustio Crnu Goru, a italijanski vojnici divljački se razjarili, pa su stali strijeljati narod, na božju pravdu, osobito po obližnjim selima oko Cetinja i Rijeke Crnojevića.

Ovo se u kratkim potezima, može nazvati prva faza događaja za vrijeme italijanske okupacije, a sad ćemo u kratkim potezima, iznijeti razvoj događaja u drugoj fazi, tj. za vrijeme vladavine krvoločnog Pircija Birolija. Čim je Biroli stigao na Cetinje, on je raspustio Komitet Jova Popovića i održao sa balkona Banovine, kratak govor u kojemu je rekao da Crna Gora neće imati nikakvu vladu ni civilnu upravu nego da će vojska da uzme svu vlast u njene ruke i da će ona da uspostavi red u zemlji. Ove njegove strašne riječi i prijetnje neki su vajni Crnogorci iz gomile koja se nalazila pred Banovinom pozdravili i povikali: «Tako je»! Što se pak mene tiče , ja sam u ovome preokretu italijanske politike vidio veliku nesreću za Crnu Goru.

Pošto je ispitao situaciju Biroli je otputovao za Rim, pa se poslije kratkog vremna vratio i saopštio vladici Crnogorskom, da mu je Musolini naredio da u Crnoj Gori uspostavi red i mir, ognjem i mačem, i da će mu za taj posao staviti na raspoloženje vojske koliko god hoće, ali prije nego otpočne vojničku, kaznenu akciju, da predloži Crnogorcima, da oni sami uspostave red i mir u svojoj zemlji. Vladika je onda pozvao u manastir generala Blaža Đukanovića, poveći broj ostalih oficira, jugoslovenskih, kao i drugih uglednih građana /ali ja na tome skupu nijesam bio pozvat/ i oni su tamo na tome skupu rešavali, da li da ostave okupatora, da on sam njegovom vojskom uspostavi mir u zemlji, ili da to urade sami Crnogorci pod vođstvom i komandom jugoslovenskog višeg oficira. Većina je bila za ovo drugo riješenje da vođa i komandant bude Blažo Đukanović. Ovo naimenovanje trebalo je i javno manifestovati te se je usled toga sakupilo u Zetski Dom oko 40-50 oficira bivše jugoslovenske

vojske, koji su sa aklamacijom izglasali Đukanovića za komandanta svih nacionalističkih trupa u Crnoj Gori. Ovo naimenovanje Đukanovića za komandanta crnogorske vojske bio je za nas crnogorske federaliste i još teži udarac nego i ustanak od 13 jula, budući da je Đukanović izdao slobodu crnogorskog naroda 1918. godine, pa će kao stari izdajnik, mislili smo mi, raditi na tome da sloboda Crne Gore nigdje ne vaskrsne. Ja sam neizmjerno mnogo mrzio Đukanovića i mi niti smo zajedno govorili, niti smo se na ulici pozdravljali.

Dakle čim su jugoslovenski oficiri izabrali za komandanta Blaža Đukanovića, on je kao velika ličnost, otišao kod Birolija, te zajedno sa njim i njegovim oficirima utanačio vojničko zapovjedništvo u Crnoj Gori. Uzeo je vojničku komandu nad svom Crnom Gorom izuzev nad dva sreza, tj. cetinjski i barski, nad kojima je Krsto Popović uspio da zadrži njegovu vojničku, tj. crnogorsku federalističku komandu. Đukanović je naimenovao njegov štab, sastavljen od bivših jugoslovenskih oficira i neprijatelja Crne Gore. On je uspio ubijediti Birolija da je neophodno potrebno, pored milicije organizovati specijalne odrede, pod imenom četnici. Mi smo crnogorski federalisti znali što znače četničke organizacije za slobodu crnogorskog naroda, ali na žalost nijesmo mogli spriječiti njihovo formiranje, iako smo na razne načine pokušavali kod Italijana da spriječimo četničke organizacije.

I kao što je Đukanović osnovao njegov vojnički štab, tako je i isto i Krsto Popović osnovao njegov pod imenom : «Lovćenska brigada», koji se je nalazio u jednom ćumezu naspram Divizije, dok je Đukanović zauzimao prostorije u Vladinom Domu. Krsto je oko sebe okupio neke stare i nesposobne oficire bivše crnogorske vojske i sitne neznatne činovničiće, a glavni saradnik bio mu je dr Novica Radović, koji mu je bio potrebit usled toga što je govorio italijanski i što je služio kao veza za sporazum između bjelaša i zelenaša, odnosno crnogorskih federalista. Ovaj sporazum Biroli je tražio pošto poto, iako međutim on se nije mogao nikako postići.Pošto ja nijesam bio oficir po karijeri, to nijesam ušao u vojničku formaciju «Lovćenske brigade», znači ostao sam na ulicu, bez ikakve zvanične dužnosti, pa sledstveno tome i bez ikakvih prinadležnosti osim moje pensije od 1000 lira, a to je bilo malo za izdržavnje mene i moje žene, te sam prodavao iz kuće sve što sam mogao prodati, a to su najprije bili darovi koje je moja žena dobila prilikom njene udaje.

Osim ove dvije vojničke organizacije, organizacija Blaža Đukanovića i Krsta Popovića, koje su jedna na drugu gledale krvničkim očima, jer su njine ideologije stajale u potpunoj suprotnosti, budući da je prva imala za cilj uništenje crnogorske slobode, a druga na protiv za cilj, slobodu crnogorskog naroda. Biroli je zahtijevao da se osnuje i jedan civilni odbor, sastavljen od viđenih građana zelenaša i bjelaša i on se je osnovao ali tako da su u njmu bili 22 bjelaša i 2 zelenaša i to dr Novica Radović i Vaso Banović. U ovome odboru ja nijesam bio uzet u kombinaciju, ali sam u njem pošao samovoljno, a kada sam ušao u Okružni sud u Vladin Dom u kojem je on zasijedao, povikao sam: «Ada evo i mene Crnogorci, nezvan među vama, kao što je išao nezvan među svatove caru Dušanu onaj njegov sestrić Vojinović»! pa sam počeo protestirati zašto samo dva zelenaša a 22 bjelaša. Na to profesor Jokica Grujičić povika: «Pa dobro si nam došao»! A i ostali su potvrdili riječi Grujičića, te sam tako ušao u taj Odbor, iako nije imao nikakvo značenje, u namjeri da doznajem što se u njemu rešava. Poslije mi je Novica Radović pričao da je Blažo Đukanović zahtijevao da se iz ovog odbora izbačim, ali da su mu članovi odgovorili da oni ne mogu to uraditi. Međutim, ja sam iz tog odbora sam izašao a evo kako i zašto. Đuakanović je išao na nekakvim njegovim turnejama i donosio odluke, bez da pita nikog ni za što, te su ovi odbornici

bili nezadovoljni njegovim radom, što je njemu bilo poznato. Zato je jednoga dana došao u odbor i odžao dug govor, odnosno podnio referat o njegovom putovanju po unutrašnjosti, a koji nije bio ništa drugo do žučni napad na komuniste i na njihova, po njegovim riječima, nečuvena zvijerstva, pa je pozvao predsjednika odbora, Sava Radonjića, čovjeka ništavnog i bez karaktera, da se iznese na dnevni red pitanje povjerenja u njega i njegov rad. Kad sam vidio da će da se izglasava povjerenje čovjeku kojeg sam mrzio i prezirao rekao sam Vasu Banoviću da napustimo salu. On me je poslušao, te smo iz ovog odbora izašli, da se u njem više nigda ne povratimo, dočim su svi drugi članovi ostali da potpisuju izjavu povjerenja. I tako sam opet postao običan građanin bez nikakve zvanične dužnosti.

Kratko vrijeme iza ovog otpočela je ofanziva protivu partizana od strane italijanske vojske i nacionalističkih odreda, koji su bili pod komandom Blaža Đukanovića i Krsta Popovića, što je prinudilo komunističke odrede da se povuku u Bosnu, ali u ovome poslu nijesam, naravno, uzimao nikakvog učešća, jer nijesam bio ni vojnik ni oficir, već sam živio mirnim i običnim životom, kao i ostali građani varoši Cetinja.

Poslije odstupanja vojničkih partizanskih snaga u Bosnu nastupila je era četničkog triumfa, jer pošto su uspjeli da potisnu iz Crne Gore komunističke snage ostalo im je još samo to da unište i federalističke stranke u srezovima cetinjskom i barskom pa da preuzmu potpunu vlast u Crnoj Gori, očekujući dolazak engleske vojske i kralja Petra. Oni su u ovome pravcu radili na sve moguće načine, a najviše time što su Italijanima dokazivali da »Komanda Lovćenske brigade « šuruje sa komunistima, da je među komunistima sin Krsta Popovića veoma ugledna ličnost, da je «Lovćenska brigada» izdala pokret protiv komunista, jer nije htjela protivu njih voditi borbu izvan granica Katunske nahije itd. itd. i zaključujući svagda sa traženjem da se oduzme komanda Krstu Popoviću, kao nesigurnom čovjeku i da se njegova vojska stavi pod komandom Blaža Đukanovića. U ovome pravcu mnogo je potpomagao četničke organizacije vladika Joanikije kao i svještenik Marković i Uskoković. Vladika je neprestano sa Blažom Đukanovićem, krstario po narodu i neumorno agitovao, a svugdje gdje je dolazio priređivani su im bogati banketi. Tako isto «Komanda Lovćenske brigade» nalazila se u neprestanoj opasnosti da bude likvidirana, pa se je morala uvijati na sve moguće načine da četnici ne preuzmu vlast i u srezovima: cetinjskom i barskom. Četnici su dolazili u masama na Cetinje, u automobilima na kojima su se nalazili puško-mitraljezi, njihova crna zastava sa mrtvačkom glavom, a oni svi sa četničkim kapama, na kojima su bile mrtvačke glave, naravno svi bradati, crni i strašni, crnji i strašniji i od samih fašista, tako da ulijevaju strah i trepet kod narodnih masa i da dokažu narodu da su oni sila, da su oni vlast u Crnoj Gori i da narod mora prilaziti njima i nikome drugome. Oni su pokušali da prokrstare i kroz Katunsku nahiju, ali vojska Krsta Popovića to nije nikako dozvoljavala, nego ih je vraćala natrag. Četnici su radili i u pozadini, da se kod omladine, pa čak i kod djece,organizuju četničke formacije.Šef ove propagande bio je učitelj Kontić, kojega smo prozvali »Gobels«. Njemu je bila stavljena na raspoloženje jedna sala u Vladinom domu u kojoj je okupljao gimnaziste i drugu omladinu, držao im predavanja i dijelio šajkače, sa mrtvačkim glavama. Ova četnička akcija kod omladine, jako me je razjarila te sam riješio da stupim u akciju i da je kontroliram. Zato sam napisao brošuricu: Kojim putem Crnogorci, čija je tendencija bila stvaranje crnogorskog fronta, te sam poručio u Podgoricu kapu crnogorsku sa slovima na tapalaku: C i F znači : crnogorski front. Novac za štampanje pozajmio sam u Krsta Popovića i tako u jednoj sobici »Lovćenske brigade« počeo sam okupljati crnogorsku omladinu, a to su većinom bili komunisti, ili njima simpatizeri,

te se je u redove crnogorskog fronta upisalo oko 200 omladinaca, a za taj moj rad dobijao sam 1000 lira mjesečno od Komande Lovćenske brigade, te sam sa pensijom imao 2000 lira mjesečno.

Međutim, nastupio je jedan događaj koji mi je spriječio dalji rad na okupljanju omladine u redove Crnogorskog fronta, a to je odluka četnika da idu protivu partizana u Bosnu. Glavni agitatori za ovaj vojnički pohod bili su braća Jovićević: Stevo i Savo, koji su neprestano od početka radili na osnivanju četničkih organizacija. Biroli je činio pritisak na Krsta i na Novicu, a oni su dva donosili sve odluke u komandi »Lovćenske brigade«, prijetili da će staviti vojsku odreda pod komandu Đukanovića i Lovćensku brigadu potpuno likvidirati, ako se ne pošlje u Bosnu 3-4 stotine vojnika pod komandom Baja Stanišića. Kad sam vidio da su se Krsto i Novica uplašili i da se kolebaju kako da postupe, istupio sam sa potpunom mojom energijom koju sam posjedovao, stao da vičem i da lupam šakom po pisaćem Krstovom astalu, govoreći da bi šiljanje vojnika u Bosnu iz «Lovćenske brigade» bilo izdajstvo i nepotrebno prolivanje krvi i da «Lovćenska brigada» nikako ne smije popustiti na zahtjev Birolija, pa neka sve nas internira ili strijelja, posle čega sam sio i napisao moj protest, kojega sam obrazložio, predao ga Krstu i on se sada nalazi u njegovoj arhivi, i predložio mu da se odma sazove jedna konferencija zelenaša odnosno crnogorskih federalista, i da se pošlje za Petra Plamenca, koji se nalazio u Crmnicu. I Krsto i Novica usvojili su moj predlog te se je , zaista, okupila konferencija federalista, 20-30 ljudi, pred kojom sam iznio sve razloge protivu pohoda na partizane u Bosni i svi su prisutni odobrili moje gledište, a u toliko je stigao i Petar Plamenac koji se takođe bio odlučio protivu pohoda u Bosnu i da će se sva vojska «Lovćenske brigade» pobuniti, ako se odustane od predloga da se iz njenih redova šalje vojska zu Bosnu. Kad je Biroli primio ovakav odgovor nije odustao od namjere da pomoću prijetnja i nasilja šalje vojsku u Bosnu iz odreda Krsta Popovića. Jest, ali Đukanović i kompanija bili su razjareni,pa su predložili Biroliju da odmah uhapsi Petra i mene, jer smo mi osujetili pohod na Bosnu, govorili su oni, a tako isto i Novicu budući, da je on savjetnik Krstov glavni, pa kad Krsto ostane sam, bez savjetika i bez pomagača, da će on onda možda i popustiti. I tako su nas trojicu i poslali na Miločer, ali sa tim nijesu ništa dobili, jer Krsto je ostao čvrsto pri donesenoj odluci, to jest da se ne šalje ni jedan vojnik iz njegove brigade u Bosnu. A kad smo u Miločer doznali da su partizani potukli četnike i Italijane to je za nas bila velika radost i te večeri Petar i Novica dobro su se ponapili vina, a ja ga uopšte ne pijem. Novica je ostao, čini mi se u Miločer jedan mjesec, Petar dva, a ja sam ostao tri mjeseca i kad su me doveli na Cetinje, Italijani su mi naredili, da iz Cetinja ne smijem izlaziti i da se politikom nikako nesmijem baviti, jer u protivnom slučaju biću najstrožije kažnjen. Postupio sam po naređenju jer sam morao.

Izvjesno vrijeme ispred kapitulacije Italije došli su u komandu Lovćenske brigade: Arso Petrović, Ljubo Vuksanović i Vojo Nenadić i predstavili se kao protivnici Blaža Đukanovića, kao protivnici četničke politike, te su ponudili saradnju sa crnogorskim federalistima u cilju da oni, kao predstavnici bjelaša, zajedno sa federalistima dođu do sporazuma i da zajedno sa njima obrazuju jednu nacionalnu crnogorsku upravu. Mihailo, Krsto, Plamenac, Pero Vučkovič i Novica prihvatili su njihov predlog te se je obrazovao jedan odbor koji je ima za dužnost da napiše tekst sporazuma, tu su pored njih trojice, ušli u tome redakcionome odboru od strane federalista: Pero Vučković, Petar Plamenac i Novica Radović. Oni su mnogo vremena ostavili na redakciji tog sporazuma, kojega su napokon i napisali. Njega su potpisali Vuksanović i Nenadić a Petrović ga nije potpisao jer nije bio prisutan, već je bio otišao u Podgo-

ricu. Od naše strane potpisali su: Pero Vučković, Novica Radović ili Mihailo Ivanović, ne sjećam se tačno, pa pošto je i Plamenac bio osutan, kao Petrović te mi rekoše da ja potpišem na mjesto Plamenca i da je to svejedno potpisao ja ili Plamenac, pošto je to jedna formalnost tj. da bude tri potpisa od strane federalista, a tri od strane centralista, odnosno zelenaša i bjelaša, te ja tako na taj sporazum stavih moj potpis.

Međutim, nastupi jedan nenadan događaj a to je kapitulacija Italije i dolazak Njemačke vojske u Podgoricu. Čim su stigli Njemci odmah su tamo pošli: Ljubo Vuksanović i pop Dubak, našli tamo Petrovića pa sa njim i još sa nekim federalistima prijavili se kod tamošnjeg zapovjednika njemačke vojske i predstavili se kao predstavnici naroda, te sa tim njemačkim komandantom sastavili nekakav sporazum za uspostavu narodne uprave u Crnoj Gori. Sa ovim dokumentom Arso Petrović otputovao je aeroplanom u Beograd, tamo se vidio sa Nedićem i čini mi se sa Nojbaherom, predstavnikom njemačkog Rajha za politička pitanja na Balkanu. Petrović se je odmah vratio natrag i došao u komandu Lovćenske brigade, pa kad smo mu podnijeli naš sporazum da ga potpiše, on je odbio govoreći da sporazum sad nema nikakve važnosti, usled toga što je on trebao da bude podnešen italijanskoj upravi koja sad ne postoji. On je dalje rekao da je od Njemaca dobio mandat da sastavi crnogorsku vladu pa je zatražio da on bude predsjednik vlade i ministar unutrašnjih poslova, a njegovi drugovi, tj. Vuksanović i Nenadić da dobiju: jedan finansije a drugi prosvjetu, štampu i propagandu. Zahtjev Petrovića mi smo potpuno odbili pošto je on tražio potpunu vlast, tako da su nama federalistima ostali beznačajni, sporedni resori. Pošto odbismo zahtjev Petrovića on je odmah otputovao, zajedno sa Vuksanovićem u Podgoricu, i tamo zatražio druge viđenije predstavnike federalista da sa njima sastavi vladu, onako kako je on htio, ali nije mogao uspjeti. On je poslao Vuksanovića kod nas da ponovo sa nama pregovara i mi smo zakazali sastanak u kući Bogdana Ivanovića, istoga dana u osam sati uveče, pa smo se tamo i okupili: Mihailo Ivanović, Bogdan Ivanović, Krsto Popović, Novica Radović, Ljubo Vuksanović, ja i dva njemačka oficira, od kojih je jedan dobro govorio naški. Tu se je mnogo diskutovalo i na kraju krajeva došlo je do sporazuma, na sledeći način: Krsto Popović da bude član vlade i komandant vojske, Arso Petrović unutrašnjih poslova, Nenadić finasija, Vuksanović ishrana, ja prosvjeta, štampa i propaganda, Božo Jovetić /federalista/ narodnog zdravlja i na zahtjev Njemaca, dva muhamedanca da uđu takođe u vladu. Što se tiče predsjednika, pošto oni nijesu pristajali da bude naš tj. federalista, a mi opet nijesmo pristajali da bude njihov, te smo ostali na tome da predsjenik presjedava naizmjenično, tj. jedan put naš a drugi put njihov. Takav sporazum mi smo potpisali i ostalo je samo to da ga njemački oficiri ponesu u Tiranu na odobrenje, kod Najbahera, ili nekog drugog, ali kod koga to posigurno ne mogu reći, i mi smo vjerovali da je stvar bila napokon utanačena. Ali 3-4 dana iza toga došao je u komandu Lovćenske brigade, Ljubo Vuksanović i saopštio nam da od našeg sporazuma ne može ništa biti jer Krsto i ja u vladu ne možemo nikako ući. Kad sam ovo čuo, planuo sam i povikao da su on i Petrović hoštapleri, prevaranti i podvalađžije i da ja sa takvim ljudima neću da imam nikakva posla, izašao sam iz kencelarije Lovćenske brigade lupnuvši vratima u kojoj se nikad više nijesam povratio, niti sam se više interesirao o sastavljanju narodne uprave, koja se je i sastavila, pod predsjedništvom Ljuba Vuksanovića, koji umjesto da se bori protivu četničke politike kao što je izjavio kada je najprije došao u komandu Lovćenske brigade, on je tu politiku potpuno sprovodio, kao agent generala Nedića, Ljotića i Draže Mihailovića, jer su se ova sva navedena trojica srbijanska fašista potpuno sporazumjela, složili se i postali izmećari Hitlerove politike. U ovu upravu

Vuksanovića nije ušao ni jedan federalista, jer Mitar Popović i Bogdan Ivanović nijesu nigda našoj stranci pripadali, nego su ropski služili sve jugoslovenske režime i pekli svoju karijeru, a tako isto ni Živko Anđelić nigdje nije bio federalista.

Zašto smo Krsto i ja izbačeni iz svake crnogorske uprave, doznao sam kasnije od Kramarca, političkog predstavnika Njemačke na Cetinju, koji mi je rekao: « Mi se borimo protivu komunista i pomažemo sve one koji se bore protiv komunista, a pošto se vi, crnogorski zelenaši, ne borite protivu komunista, nego samo prividno, to mi vas ne možemo pomagati, nego pomažemo četnike, jer se oni bore protivu komunista».

Sad ću da objasnim kako sam i zašto postao komandant Riječke brigade. Odmah posle kapitulacije Italije, pozvao me je Krsto Popović i rekao mi: «U bataljon Dušana Vukovića nastupilo je rasulo. U Riječku Nahiju mi nemamo energičnog čovjeka i tamo će četnici uzeti potpunu vlast, nego hajde dolje na Rijeku i preuzmi komandu nad ceklinskim bataljonom.». Mene je ovaj predlog zbunio i začudio pa sam odgovorio: « Kako jadan da preuzmem komandu bez predhodnog naimenovanja»? «Kako znaš ti si energičan, uživaš dobar glas u narodu i uzmi Boška Petričevića za pomoćnika , on je dolazio kod mene i stavio mi se na raspoloženje». Poslušao sam pošao na Rijeku, pozvao oficire: Đoka Drecuna, Steva Ražnatovića, Boška Petričevića, Andriju Šofranca, pa im saopštio da ću da preduzmem komandu nad Riječkom brigadom, ali da ja to ne mogu uraditi ako me oni neće naimenovati. Oni su zaista pristali i potpisali riješenje sa kojim pristaju da budem komandant Riječke brigade, i taj se dokument nalazi kod moje kuće , na Cetinju. Vratio sam se na Cetinje, dokument pokazao Krstu Popoviću, kojega je on potvrdio i poslao samnom Stevana Perovića ađutanta Lovćenske brigade koji govori njemački, da se izdadu puške jer u Ceklinski bataljon, kao što su mi saopštili gore navedni oficiri, nije bilo ni 20 pušaka. Njemci su mene i Peroviću izdali 200 pušaka i ja sam ih povezao na Rijeku, Petričeviću, da se razdijele po četama i istakao krstaš barjak na opštinu u koju se je nalazila i komanda brigade, a imao sam namjeru da se formiraju dva bataljona: ceklinski i ljubotinjski. Pošto se je i još prijavilo dosta vojnika da prime puške to su mi Njemci dali još 100 pušaka te su oficiri i te puške razdali po četama. A bile su 4 čete. Starim oficirima: Đoku Drecunu i Stevu Ražnatoviću oduzeo sam komande i naimenovao kao četne oficire, mlađe ljude: učitelja Gazivodu i studenta Kostića. Posle sam izdao dnevnu naredbu u kojoj zabranjujem svaku politiku i svaku akciju, izuzev akcija za održavanje reda i mira u Riječkoj Nahiji. Kratko vrijeme iza toga komandant italijanske vojske na Rijeci, pozvao je mene i Petričevića i zatražio od mene, kao od komandanta brigade, da idem sa mojom vojskom, a on sa njegovom na Ljubotinj da gonimo komuniste. Ja sam odmah odbio, jer nijesam formirao bio bataljon da gonim partizane nego četnike, govoreći mu da ja takvu naredbu nijesam dobio od mojeg komandanta generala Popovića, i da ću ja jedino izvršavati njegove naredbe i ničije druge. Istodobno otpočele su bile i četničke intrige: Andrija Đuzin Đurašković i Andrija Lubarda, prvi avijatičar bivše jugoslovenske vojske u činu kapetana, a drugi poručnik, došli su bili na Ljubotinj i nagovorili nekoliko Ljubotinjana, da pod svojim potpisima naimenuju za komandanta ljubotinjske čete Andriju Lubardu. Ovo pismeno naimenovanje donio mi je na Rijeku Milo Vujović, predsjednik opštine. Ja sam naimenovanje izbucao, predsjednika iskarao i naredio mu da se Lubarda čisti iz Ljubotinja, a sa njim i Andrija Đurašković, jer inače ako ne postupe po naređenju da ću poslati vojnike da ih svezane dovedu na Rijeku, i oni su zaista, odmah pošli sa Donjeg Ljubotinja na Cetinje i više se nijesu pojavljivali.

Drugu nepriliku učinio mi je Boško Pertičević, jer je na svoju ruku, a po nagovoru Nikole Kostića, velikog četničkog agitatora, a sada direktora finansijske direkcije u Podgorici, pokrenuo bataljon i doveo na Rijeku članove partizanskog odbora za sela: Češljare, Dobrsku Župu i Zagoru , da ih sprovodi kao taoce na Cetinje, a to je značilo sigurna smrt. Ovi ljudi bili su: Milo Tošov Vučetić, predsjednik Češljarskog partizanskog odreda, a drugi su bili: Marko Đurov Vučetić, Peša Mrgudov Jovićević, Filip Janković, Stevo Mitrov Milanović, Blažo Milanović, Stevo Jovanov Milanović i još dva iz Zagore, čijih se imena ne sjećam. Ja sam ove ljude morao spasavati ali kako. Optužba je bila velika, tim prije što je Filip Janković priznao da je član seljačkog partizanskog odreda. Uspio sam da im rečem, tajno da svi priznaju kao što je priznao Filip Janković, ali da su se tih dužnosti na silu morali primiti i oni su me poslušali. Uzeti su na zapisnik i svi su dali jedan isti iskaz. Kad su svi saslušani i izašli napolje, ja sam predložio da se pušte, dočim su drugi oficiri zahtijevali na protiv, da se zatvore i sprovedu na Cetinje. Ja sam onda povikao da ih ja puštajem na moju odgovornost, jer ne nalazim da su krivi pošto su bili prisiljeni, što su svi bez razlike i izjavili. I bilo je onako kao što sam i rekao, pozvao sam ljude u kancelariju i saopštio im da su slobodni i da odmah idu doma, što su oni i uradili, a ja sam odmah pošao put Cetinja. Tri – četiri dana poslije toga pozvao me je kapetan Aman, šef štaba generala Kajpera i saopštio mi da sam smijenjen sa dužnosti komadanta Ceklinsko-ljubotinjskog bataljona i da je na moje mjesto postavljen Boško Petričević. Dakle, četnici su ipak uspjeli, i odmah Peričević čim je stigao na Rijeku , digao je krstaš barjak i sproveo na Cetinje, kao taoce: Krcuna Vukmirovića, trgovca, kafeđiju Gvozdenovića, Nika Đurića sa Cetinja, koji je bio došao kod svojeg rođaka Gvozdenovića, Veljka Jovićevića, Dabanovića i njegovu ćerku, koji su bili strijeljani na božju pravdu zajedno sa onim partizanima koji su se Petričeviću predali na Bjeloše na njegovu časnu riječ, da im ništa životu neće biti.

Evo ukratko razvoj događaja u Crnoj Gori za vrijeme Italijanske i Njamačke okupacije i moje djelanje u toku razvoja tih raznih događaja.

Još imam da dodam i ovo: kad je nastupila opasnost za moj život od strane četnika, budući da nijesam imao ni ja, ni nijedan federalista zaštite od strane okupatora, nego su nas četnici mogli ubijati kad su god htjeli, kao što su i mnoge federaliste i ubili, predamnom su se ukazala dva puta, a naime da bježim u Albaniju ili Hrvatsku, što su mi savjetovali moji prijatelji ili da odem kod partizana. Ja sam izabrao ovaj drugi put, jer sam smatrao da bi bilo i strašno i kukavno da bježim iz moje zemlje za čiju sam se slobodu borio oko skoro 30 god. tim prije što mi moja savjest govori da nijesam počinio nikakav zločin naspram mojeg naroda, već naprotiv, učinio sam sve što sam mogao da ga spasem od zla i napasti.

Nikšić, 2. okt. 1944. Dr Ivan Jovićević

* * *

2. NASTAVAK PISANOG ISKAZA DR IVA JOVIĆEVIĆA, 14. 10. 1944.

Koliko mi je poznato sklopljen je sporazum između Hitlera i generala Nedića prema kojem general Nedić ima da pomaže njemačku borbu protiv komunista, a kao nagradu za tu pomoć Srbija bi imala da dobije Crnu Goru, u slučaju pobjede Njemačke. Isto na bazi toga sporazuma vođena je čitava Njemačka, i vojnička i politička, akcija u Crnoj Gori. Sa druge strane pošto su crnogorski federalisti stajali na gledištu

da Crna Gora bude ravnopravni član u svakoj ljudskoj zajednici i da posjeduje njen životni prostor, to je politika cnogorskih federalista stojala u potpunoj suprotnosti sa gledištem generala Nedića pa sljedstveno tome i sa gledištem Hitlera. Usljed, dakle gore navedenog razloga, to jest sporazuma između Hitlera i Nedića, Njemci nijesu htjeli crnogorskim federalistima dati uparvu a još manje vojničku komandu nego su dali, naravno i jednu i drugu upravu agentima Nedića, odnosno Hitlera, a to znači: četnicima. Na osnovu gore navedenih razloga i uzroka likvidirana je komanda: Lovćenske brigade, to jest oduzeta je komanda Krstu Popoviću i prenesena na narodnu upravu, ili bolje i tačnije rečeno, na Ljuba Vuksanovića. No i ako je likvidirana Lovćenska brigada i time oduzeta potpuna vlast crnogorskim federalistima na cijeloj teritoriji Crne Gore, Njemci su ipak zahtijevali, pošto po to, da i federalisti pomažu Upravu Ljuba Vuksanovića te se je u toj upravi naimenovao za vojsku potpukovik Mitar Popović, koji je ranije radio pri komandi Lovćenske brigade, i smatrao se kao federalista premda u stvari on nije bio ni federalista ni centralista, nego čitavog života, oportunista, što znači da je radio na tome da mu bude pun vagan, a ko će mu ga napuniti to je za njega bila sporedna stvar.

Međutim čim je oduzeta Krstu Popoviću komanda nad Lovćenskom brigadom zadaća svih nas federalista sastojala se je u tome da se sabotira, na sve moguće načine, akcija četnika u Katunskoj nahiji što se je i radilo. Sa druge strane pak Uprava Ljuba Vuksanovića oduzela je Komandu Dušanu Vukoviću, a tako isto izbačila iz službe i sve ostale i vojne i civilne činovnike ranije zaposlene u Komandi Lovćenske brigade, i zamijenila ih sve samim četnicima. Njemcima je stavljeno do znanja naravno da mi vršimo sabotažu, ali oni nijesu mogli imati nikakav konkretan slučaj, jer smo se čuvali da ga ne stvorimo, već smo sabotažu protivu četničke akcije vršili tajno. Što se pak tiče uspjeha vojničke organizacije Mitar Popović nije se pokazao dovoljno agilan ni sposoban, a pošto su ga Njemci smatrali kao čovjeka Krsta Popovića usljed toga što je radio pri njegovoj komandi, i što je ušao u Upravu, kao federalista, to su ga izbacili iz Uprave, a na njegovo mjesto naimenovali Jova Đukanovića, ali on je pokazao i još veću nesposobnost i neagilnost od Popovića, i ako je ropski izvršavao sva naređenja Ljuba Vuksanovića i Njemaca. Pod komandom Đukanovića a u sporazumu sa Njemcima, preduzeta je ofanziva u Katunskoj nahiji, u mjesecu martu t.g. te su Njemci primorali i Dušana Vukovića, premda on nije htio nikako preduzimati nikakvu vojnu akciju, već pošto je bila likvidirana Lovćenska brigada i Krstu oduzeta Komanda, ali da se nije primio to je htio biti stvarni dokaz sabotaže federalista, a Vukovića su Njemci, može biti, htjeli i strijeljati. Isto se pak tiče plana Vuksanovića, Đukanovića i Njemaca u pogledu ofanzive u Katunskoj nahiji on je imao za cilj da se oslobodi kolski put: Čekanje, Danilovgrad, tako da se akcija partizana onemogući na teritoriji nalazećoj se između Cetinja i kolskog puta Čekanje Danilovgrad. To je dakle bila ili trebalo da bude prva stopa njihovog vojničkog plana, posle kojeg imalo je da se preduzme i drugo nadiranje put Banjana i Nikšića. U ovoj ofanzivi broj Njemaca bio je neznatan, a snage četnika i ostalih nacionalista, penjale su se kao što se je govorilo, na oko 6.000 vojnika. Ova ofanziva potpuno je propala, i onda su četnici stali iznositi kao uzrok neuspjeha izdajstva Dušana Vukovića itd.

Ovo je sve što mi je poznato što se tiče ofanzive u mjesecu martu t.g.

Odnosno pak druge ofanzive u mjesecu maju mene nije ništa drugo poznato osim toga što su je preduzeli, u glavnom, Njemci u zajednici sa četnicima, ali u ovoj akciji Dušan Vuković nije uzimao učešća sa njegovim batalionom, a zašto to mi

nije poznato. Zašto su Njemci insistirali da zauzmu Čevo, uzrok je bio taj da udalje partizanske odrede od kolskog puta Cetinje-Njeguši.

Dati opširniji odgovor na postavljeno treće pitanje od onoga kojeg sam dao u predašnjem izvještaju mene nije moguće iz prostog razloga što nijesam nigdje bio prisutan razgovorima i dogovorima koji su se vodili između italijanskih vlasti i Blaža Đukanovića, odnosno Krsta Popovića, njih bi najbolje, to jest u detaljima, mogao saopštiti dr Novica Radović, koji je bio desna ruka i stalni savjetnik Krsta Popovića, a što se tiče onih vođenih sa Blažom Đuakanovićem oni su najbolje poznati Savu Radoviću koji je bio kod Blaža Đukanovića, ono isto što je bio Novica kod Krsta Popovića, to jest do njegovog odlaska za Biograd kud je pobjegao, ali pošto je dobro napunio njegovu torbicu italijanskih lira.

A što se tiče nekih osobitih pregovora između Njemaca i Krsta Popovića, njih nije ni bilo jer su Njemci vodili pregovore sa Arsom Petričevićem i Ljubom Vuksanovićem kojemu su i dali Upravu da okuplja četničke snage i da vodi odlučnu borbu protiv partizana, što je on, zaista, i radio, a kao najbolji dokaz za ovo jeste činjenica što su Njemci oduzeli Krstu Popoviću i ono malo komande što je imao u srezovima: cetinjskom i barskom.

Mogu pozitivno reći to da u prkos svim navaljivanjima od strane Italijana i Njemaca da se stvori iskrena saradnja između federalista i bjelaša, odnosno četnika do te saradnje nigda nije moglo doći. A nije moglo doći usljed toga što smo mi federalisti smatrali četnike za naše neprijatelje broj 1, te kao takve opasnije od okupatora, pošto smo vjerovali da će okupator, kad tad, izaći iz Crne Gore, a da će četnici ostati i da će , ako dođu engleske trupe uzeti potpunu vlast u njhove ruke , pa u tom slučaju poubijati sve viđenije ljude iz redova federalista i partizana, što se je htjelo sigurno i dogoditi da partizani nijesu izvojevali pobjedu pošto smo mi federalisti bili nemoćni.

I ovo je sve što znam da odgovorim na postavljena mi pitanja.

Nikšić, 14 oktobra 1944. Dr Ivan Jovićević, s.r.

*   *   *

3. ZAPISNIK SA SASLUŠANJA DR IVA JOVIĆEVIĆA, 19. 10. 1944.

19.X 44.
ZAPISNIK

Dr Iva Jovićevića, rodom iz Rijeke Crnojevića

Koje ste položaje zauzimali u redovima federalističke vojske i njhovim političkim ustanovama?

U prvim formiranjima crnogorskog komiteta poslije okupacije Italije bio sam u komitetu načelnik upravnog odjeljenja. Na čelu ovog komiteta stajao je Jovo Popović. Na ovom položaju ostao sam do povratka Macolinija iz Italije. U ovome komitetu nije bio niko od bjelaša a nije podesno bio izabran te po povratku Macolinija iz Italije bi reduciran na pet članova i to: kao predsjednik Jovo Popović, članovi Sekule Drljević, Mihailo Ivanović, Dušan Vučinić i pop Simo Martinović. Za neko vrijeme

nijesam imao neku zvaničnu dužnost, sem što sam pisao članke u Glasu Crnogorca koji je bio zvanični organ Crnogorskog komiteta. Od stalnih dopisnika poznajem Rajkovića Steva koji se potpisivao »Argus « i kao »vojvoda« »Zlojutrove rupe«. On je bio urednik lista »Pakao i komunizam«. Drugi dopisnik bio je dr Klisić koji se potpisivao »Hajduk Veljković«.

Od članaka kojeg sam pisao u Glasu Crnogorca sjećam se prve poruke »kad bog oće nekoga da kazni, oduzme mu pamet«. Druga poruka i Treća poruka, a zatim Dvije škole / Spiritualistička i materijalistička/, »Ne trčite za mrtvačkim sandukom «, »Dva Pijemonta «, »Jedinstven slučaj«, »Ne u krv svoju braćo Crnogorci«, »Ko na brdo stoji više vidi no onaj pod brdom « itd.

Urednik ovog lista bio je profesor Bjađi rodom iz Splita. Dolaskom četnika na upravi list je izmijenio svoje ime u »Crnogorski vjesnik« čije je uredništvo preuzeo Dubak. U ovom Vjesniku, ja nijesam pisao.

Kako je došlo do savjetovanja o formiranju zajedničke vlade između bjelaša i zelenaša u štabu Lovćenske brigade negdje ispred kapitulacije Italije?

Jednoga dana došao je Arso Petrović, Ljubo Vuksanović i Vojo Nenadić u Štab Lovćenske brigade predstavljajući se kao disidenti Blaža Đukanovića protivnici centralističkog uređenja Jugoslavije i da su za Federativno uređenje Jugoslavije pa su ponudili kao predstavnici bjelaša pred nama da formiramo zajedničku vladu. Mi kao predstavnici stranke bojali smo se podvale, primili smo ih sa rezervom ali pošto su nas nekoliko puta posjetili u principu smo se složili stim da se oformi jedan odbor koji će izraditi sporazum. Sa naše strane u ovaj odbor su ušli Petar Plamenac, Pero Vučković i Novica Radović. Predsjednik ovog odbora trebao je da bude Pero Vučković. Sporazum je trebalo da odobri talijanska uprava-komanda.

Poslije kapitulacije Italije sporazum je izgubio važnost, dolaskom njemačkog okupatora, jer se Arso Petrović pojavio kao punopravni mandator za sastav nove vlade.

Poznato mi je da je u cilju ovome Arso Petrović sa Ljubom Vuksanovićem, Vojom Nenadićem i popom Dubakom pošao autom za Pogoricu, kad su Njemci došli predstavili su se njemačkom generalu kao predstavnici crnogorskog naroda i dogovorili se o formiranju nove Crnogorske Vlade, te je u tome cilju Arso Petrović otputovao avionom za Beograd kod Nojbahera i Nedića u cilju dobivanja punopravnih ovlašćenja. Po povratku iz Beograda, Petrović je pošao u štab Lovćenske brigade, i pričao nam o rezultatu njegovih razgovora sa pomenutim ličnostima.

Budući da je Arso tražio da bude predsjednik vlade i ministar unutrašnjih poslova, Nenadić finansija, a Ljubo Vuksanović prosvjetu propagandu i ishranu, mi smo to odbili. Poslije dva dana došao je kod nas Ljubo Vukasnović sa dva njemačka oficira u kuću Bogdana Ivanovića, gdje smo ja i Krsto Popović, Novica Radović, Bogdan Ivanović i Mihailo Ivanović razgovarali ponovo o formiranju vlade, jer su Njemci insistirali da po svaku cijenu dođe do sporazuma pomoću zelenaša i bjelaša.

Na ovom sastanku smo se dogovorili da Arso Petrović primi unutrašnje poslove u ovoj vladi, Krsto Popović vojsku, ja prosvetu, štampu i propagandu, Ljubo Vuksanović resor ishrane, Nenadić finansije, Jovetić socijalnu politiku. Njemci su tražili da uđu i dva muslimanska predstavnika. Njemački oficiri sa ovakvim sporazumom pošli su u Tiranu da bi ovo potvrdili kod Nojbahera.

Poslije dva dana od našeg razgovora Ljubo Vuksanović je ponovo došao u Štab Lovćenske brigade i saopštio nam da u ovu vladu ne može ući Krsto Popović i

ja, za predviđene položaje. Dolaskom novog sekretara stranke dr Boža Krivokapića, vođstvo je održalo svoj sastanak i riješilo da u ovu vladu uđu kao predstavnici stranke Mitar Popović, Živko Anđelić i Bogdan Ivanović te da se tako odgovori zahtjevima Njemaca da dođe do sporazuma između bjelaša i zelenaša i formiranja ove vlade od jednih i drugih.

Čijom ste odlukom postavljeni za komesara za utvrđivanje cijena?

Kada je formiran komesarijat kontroli za cijene protivu crne berze pri crnogorskoj nar. Upravi, na predlog Živka Anđelića postavljen sam od Hankea kao predstavnika civilnih vlasti za komesara ove ustanove. Na ovome položaju sam ostao do napuštanja Cetinja 9. septembra ove godine.

Po pročitanju zapisnika priznajem ga za svoj.

Pismen
dr Ivan Jovićević, s.r.

ALEKSANDAR DIVAJN O ZAVJERI PROTIV CRNE GORE (1919)

Novak ADŽIĆ

Aleksandar Divajn[1] **(Alex. Devine)**[2], rođen je u Mančesteru (Velika Britanija) 19. decembra 1865. godine, kao drugi sin **Henrija Divajna** i **Karaklie Kouvelas** sa ostrva Kiosa u Grčkoj. Završio je fakultet u Velikoj Britaniji. Potom je radio kao novinar i profesor, a bio je osnivač, vlasnik i direktor Klejsmor škole (1896) u Vinčesteru kod Londona. Osnivač je Pokreta momačkoga kluba 1886. godine i prvi počasni misionar za dječake-prestupnike pri Policijskom sudu prilikom donošenja Odredbe za prve prestupnike 1887. godine; zatim je bio osnivač univerzitetskih kampova za dječake iz državnih škola, a pripadao je maloj grupi školskih upravitelja koji su se trideset godina zalagali za reformu državnih škola. Bio je jedan od počasnih arbitratora čuvenoga dobrotvornoga društva *Hearts of Oak Benefit Society* od 1898, te specijalni korespondent "*Daily Chronicle"* na Olimpijskim igrama u Atini 1906. godine i urednik

[1] Prvu biografiju na našem jeziku Aleksandra Divajna objavio je "Crnogorski glasnik"(„Montenegrin herald"), Detroit, Mičigen, SAD, godina IX, broj 66, subota, 1. novembra 1924. u udarnom članku na naslovnici pod naslovom „Prijatelji Crne Gore" sa njegovom fotografijom.

[2] O Aleksandru Divajnu vidi više : Dr Šerbo Rastoder, „Crna Gora u egzilu 1918-1925", knj. I-II, Podgorica, 2004. Vidi njegovu biografiju: Dr Šerbo Rastoder, „Crna Gora u egzilu 1918-1925", knj. I, Podgorica, 2004.str. 65-66. Istovjetna Divajnova biografija objavljena je u: „Istorijski leksikon Crne Gore", (urednici prof. Dr Šerbo Rastoder i prof. Dr Živko M. Andrijašević), knjiga 3, Vijesti, Podgorica, 2006, str. 561-562. O Aleksu Divajnu vidjeti i: Džon D. Trodvej, „Crnogorski Aleksandar Divajn", Alexandia, oktobar-novembar 1998; dr Bojka Đukanović, "Nikola I Petrović Njegoš i Aleksandar Divajn", u zborniku radova CANU "Kralj Nikola – ličnost, djelo i vrijeme II", Podgorica, 1998, str. 149-161; dr Dragoljub R. Živojinović, "Aleksandar Devin, branilac nezavisne Crne Gore u anglosaksonskom svijetu, 1916-1920", "Glasnik Cetinjskih muzeja", knjiga III, Cetinje, 1970, str. 113-170, ; Dr Dragoljub R. Živojinović, „Crna Gora u borbi za opstanak 1914-1922, Beograd, 1996; mr Slavica Ratković- Kostić, "Aleksandar Devin i politička propaganda izbjegličke vlade kralja Nikole od 1916. do 1922. godine", časopis "Vojnoistorijski glasnik", Beograd, 1990, br. 1, str. 191-210 i br. 2, str. 193-218. O Divajnu vidi i: Dr John D. Tredway "Anglo-American diplomacy and the Montenegrin question, 1914-1921", East European Program, European Institute, The Wilson Center, 1991. O Divajnu vidi i: «Crna Gora i Francuska –diplomatija u izbjeglištvu-dokumenti iz diplomatskog arhiva kralja Nikole i crnogorskih vlada u gezilu 1919-1920 » (priredio dr Radoslav Raspopović), knjiga 1, Podgorica, 2014.

[Photo by Langfier Studios, London

MINISTER PLENIPOTENTIARY

Lex wearing his Montenegrin decorations

Aleksandar Divajn

zvanične knige Olimpijskih igara 1908. godine[3]. Često je putovao po Evropi i Sjevernoj Africi i pokazao se kao stručnjak za stari Pariz.

Nesporno, Aleksandar Divajn bio je najveći borac za očuvanje državne suverenosti i nezavisnosti Crne Gore u anglo-saksonskom svijetu (1916-1930). Marta 1916. godine Divajn je imenovan za delegata "Crnogorskog potpornog udruženja" u Velikoj Britaniji (London) za pitanja crnogorskih izbjeglica i interniraca koji su se nalazili na Krfu, Korzici, u Italiji, Francuskoj i Švajcarskoj[4]. Crnogorski kralj **Nikola I Petrović-Njegoš**[5] i Vlada iz Nejia kod Pariza su tokom 1917. godine Aleksandra Divajna predlagali za svog zvaničnog diplomatskog predstavnika u Londonu, ali, taj prijedlog nije prihvaćen od strane britanske vlade. Divajn se nakon toga angažovao, saglasno instrukcijama kralja Nikole i nejske crnogorske vlade, da Velika Britanija prihvati uspostavljanje diplomatskih odnosa, na recipročnoj osnovi, sa Crnom Gorom i da se za diplomatskog predstavnika Kraljevine Crne Gore u Londonu postavi, najprije, ser **Robert Kenedi**[6], Irac, nekadašnji britanski poslanik na Cetinju i prijatelj Crne Gore[7], i, najzad, **Petar Plamenac**[8], ali ni ta političko-diplomatska incijativa nije urodila plo-

---

[3] Dr Bojka Đukanović, "Nikola I Petrović Njegoš i Aleksandar Divajn", u zborniku radova CANU "Kralj Nikola – ličnost, djelo i vrijeme II", Podgorica, 1998, str. 149-150.

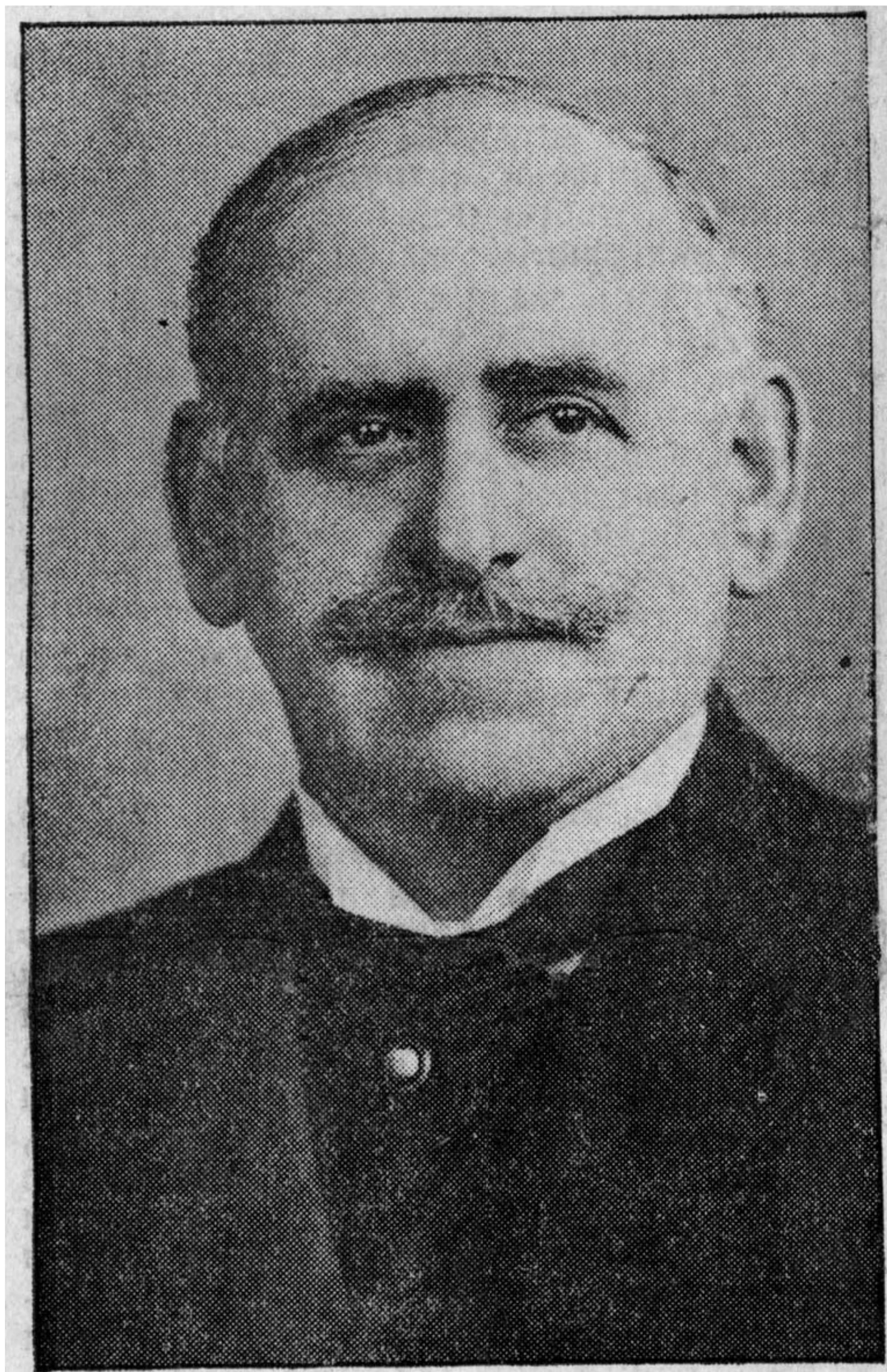
[4] Mr Slavica Ratković- Kostić, "Dejlatnost Aleksandra Devina u korist Crne Gore i kralja Nikole 1916-1923", zbornik radova „Kralj Nikola-ličnost, djelo i vrijeme", CANU, knjiga I, Podgorica, 1998.str. 239.

[5] Nikola I Petrović Njegoš, (1841-1921), Knjaz Crne Gore (1860-1910), Kralj Crne Gore (1910-1921). Školovao se na Liceju Luja Velikog u Parizu. Na crnogorski presto stupio 1860. godine. Bio apsolutni prosviježeni monarh i ustavni vladar Crne Gore. Vrhovni komandant crnogorske vojske, reformator, vojskovođa, diplomata, zakonodavac. Umro 1. marta 1921. godine u progonstvu, u Kap d Antibu na jugu Francuske, a sahranjen u San Remu u Italiji. U Crnu Goru prenijet 1989. godine i sahranjen u dvorskoj crkvi na Ćipuru na Cetinju.

[6] Ser Robert Kenedi (24. XII 1851-11. XI 1936), Irac, školovao se na Harow u Londonu, a diplomirao 1874. na Oxsfordu, britanski diplomata, ataše u Madridu (1874-1876); sekretar u Konstantinopolju (1877-1879) i Sankt Petersburgu (1879-1881), da bi potom obavljao diplomatsku dužnost u Bugarskoj (1882-1884) i Rumuniji (1884-1888). Kenedi je bio sekretar britanske legacije u Persiji (1888-1893), te otpravnik poslova britaske vlade na Cetinju (1893-1896), da bi potom u rangu ministra rezidenta bio diplomatski predstavnik Velike Britanije u Knjaževini Crnoj Gori (1897-1905), te počasni britanski ambasador u Urugvaju (1906-1912). Umro je 1936. godine. Bio je naklonjem crnogorskim krugovima u egzilu i zalagao se za opstanak Crne Gore kao nezavisne države tokom i po završetku prvog svjetskog rata. Održavao je saradnju sa Aleksandrom Divajnom u prilog Crne Gore.

[7] Vidi o tome i: Dr Dragoljub R. Živojinović, „Nevoljni saveznici 1914-1918", Beograd, 2000, str. 187-191.

[8] Petar Plamenac, (1872-1954), iz Boljevića, Crmnica, po okončanju gimnazije, završio je u Beču (Austrija) istovremeno Veterinarski i Pravni fakultet. U početku bio je činovnik u crnogorskom Ministarstvu unutrašnjih poslova, u kojemu je 1906. godine postao Načelnik Odjeljenja za narodnu privredu, koje je uvedeno 1902. godine. Potom je prešao u sudsku struku, a onda i u diplomatsku. Bio je crnogorski političar, diplomata, čovjek od povjerenja kralja Nikole. Zvanični je predstavnik Crne Gore na balkanskoj izložbi u Londonu 1907. godine. Bio je crnogorski konzul u Skadru od maja 1908. do decembra 1909 i od avgusta 1911. do marta 1912., te otpravnik poslova Kraljevine Crne Gore u Carigradu od marta 1912. godine do 25. septembra 1912. godine, kada su usljed objave rata Crne Gore Osmanskom carstvu prekinuti diplomatski odnosi između dvije države. Bio je civilni guverner Skadra. Nastupao je kao predstavnik Crne Gore kad je 1913. godine u Medovi rješavano pitanje ustupanja Skadra velikim silama i pregovarao sa predstavnicima međunarodne flote. Bio je ministar inostranih djela Kraljevine Crne Gore od aprila 1913. do avgusta 1915. godine. Poslije ostavke na tu

Aleksandar Divajn

dom. U svojoj privrženosti Crnoj Gori, iz filantropskih pobuda, Divajn je, pored ostalih dobročinstava koje je učinio Crnoj Gori i kralju Nikoli I Petroviću-Njegošu, te njegovim vladama u egzilu (1916-1923) pomagao i školovanje **Jovana (Džona) Plamenca**[9], sina istaknutog crnogorskog političara, diplomate i ministra Petra Plamenca, koji je Jovana poveo sa sobom u emigraciju 1916. godine, najprije u Francusku, a potom 1919. godine u Englesku. Petar Plamenac je svog sina Jovana (Džona) upisao u školu u Klejsmoru (Claysmore) blizu Vinčestera u Engleskoj, kod svog ličnog prijatelja i velikog poklonika Crne Gore Aleksandra Divajna, koji je bio profesor i direktor te škole.

Divajn je bio utemeljitelj brojnih klubova za vaspitavanje maloljetnika i dobrotvornih društava. Bio je specijalni izvještač «Dejli Kronikla» sa fronta tokom Prvog balkanskog rata (1912-1913) i svjedok krvavih borbi na Tarabošu i kod Janine. U to vrijeme boravio je u Crnoj Gori i Srbiji. Divajn spada u red najupornijih i najdosljednijih branilaca prava na opstanak Crne Gore kao nezavisne države u anglosaksonskom svijetu. Početkom 1916. godine intezivno radi u političkom i propagandom smislu u Velikoj Britaniji i drugim evropskim državama na afirmaciji političke ideologije kralja Nikole i crnogorske Vlade u egzilu, zalažući se za punu restauraciju Crne Gore, nakon njenog pada pod austro-ugarsku okupaciju. Održavao je komunikaciju i prepisku sa vodećim ličnostima crnogorske političke emigracije (1916-1930). Bio je bliski prijatelj i saradnik kralja Nikole i Petrovića Njegoša, kraljice **Milene**[10], prijestolonasljednika

---

funkciju, bio je potpredsjednik Crnogorske narodne skupštine. Emigrirao je 1916. godine i bio kandidat crnogorske Vlade u progonstvu za izvanrednog poslanika i opunomoćenog ministra Kraljevine Crne Gore u Vašingtonu (SAD) tokom 1917. i 1918.godine, ali nije dobio agreman. U Kraljevinu SHS Petar Plamenac povratio se iz emigracije 1924. godine. Politički se angažovao kao jedan od prvaka Crnogorske stranke. Jedan je od organizatora belvederskih demonstacija 1936. godine kod Cetinja. Tokom drugog svjetskog rata bio u zelenaškom pokretu za nezavisnost Crne Gore kao bliski politički saradnik brigadira Krsta Zrnova Popovića. Maja 1945. osuđen je na kaznu robije u trajanju od 10 godina, ali je ubzo pomilovan i oslobođen. Umro je 1954. godine i sahranjen u rodnim Boljevićima.

[9] Jovan Petrov Plamenac (John Petrov Plamenatz), rođen je na Cetinju 1912. godine. Sin je Petra Plamenca i Ljubice Matanović. Otac Petar, bivši crnogorski diplomata, ministar spoljnih poslova odveo je sina Jovana 1916. godine sa sobom u emigraciju. Aleksandar Divajn je bio bliski prijatelj sa Petrom Plamencem i zalagao se kod britanskih vlasti da se Petar Plamenac postavi za izvanrednog poslanika i opunomoćenog ministra Kraljevine Crne Gore u Velikoj Britaniji, ali u tome nije uspio. Džon Plamenac je u Divajnovoj školi u Klejzmoru ostao do 1930. godine, odakle odlazi u Orijel na studije istorije. Džon Plamenac je po završetku studija na Orijelu iz istorije (1936) bio izabran na osnovu odbranjene teze za profesora i dekana društvenih i političkih nauka All Sauls fakulteta, Univerziteta u Oksfordu. Džon Plamenac bio je politički filozof koji je od 1967. do 1975. šef katedre za društvenu i političku teoriju na Koledžu All Souls u Oksfordu. Bavio se naučno-istraživačkim radom i napisao je brojne studije iz oblasti filozofije i političke teorije. Umro je u Londonu 19. februara 1975. godine.

[10] Kraljica Milena Petrović (1847-1923), kćerka vojvode Petra Vukotića, supruga kralja Nikole od 1860. godine.

Aleksandar Divajn

Danila[11], princeze **Ksenije**[12] i brojnih drugih dvorskih ličnosti i članova nejske administracije Kraljevine Crne Gore. Divajn je održavao saradnju i komunikaciju sa predsjednicima i ministrima u crnogorskim Vladama (1916-1919), ali je u datim momentima jasno i oštro kritikovao rad Vlada u egzilu na čijem čelu su bili **Lazar Mijušković**[13] i **Evgenije Popović**[14].

Aleksandar Divajn je intezivno sarađivao sa crnogorskim vladama u egzilu Jovana S. Plamenca (1919-1921) i divizijara **Milutina Vučinića**[15] (1921-1922), te sa vladom generala dr **Anta Gvozdenovića**[16] (1922-1925). Od političkih ličnosti Kraljevine Crne Gore u egzilu jako je cijenio, pored Petra Plamenca, i ministre **Vladimira Đ.**

---

[11] Danilo Petrović Njegoš (Cetinje, 17/29. Juna 1871-Beč, 24. septembra 1939), najstariji sin kralja Nikole i kraljice Milene, prijestolonasljednik, komandant Zetskog odreda crnogorske vojske u prvom balkanskom ratu. Avgusta 1915. odlazi na liječe u inostranstvo i više se nije vraćao u Crnu Goru. Živi u egzilu u Švajcarskoj i Francuskoj (Kap Marten). Abdicira 7. marta 1921. u korist sinovca Mihaila Petrovića. Priznao Kraljevinu SHS 7. februara 1927., što je bio uslov za primanje apanaže od vlade KSHS. Međutim i dalje nastavio da se zalaže za prava Crne Gore. Živio do smrti u teškoj materijalnoj situaciji. Umro u Beču 1939. u kojemu je proveo posljednje godine života.

[12] Ksenija Petrović-Njegoš (Cetinje, 10/22. Aprila 1881-Pariz, 1960), crnogorska princeza, deveto dijete i osma kćerka kralja Nikole i kraljice Milene.

[13] Lazar Mijušković (1867-1936), političar, ministar i predsjednik crnogorske vlade u dva mandata (6. XII 1905-11. XI 1906. i 20. XII 1915-29. IV 1916). Završio je Tehnički fakultet u Parizu. Kad se vratio u Crnu Goru, 1891. godine radio je najprije kao rudarski inžinjer. Bio je crnogorski konzul u Skadru (1893-1902), potom predsjednik Glavne državne kontrole i ministar finansija i građevina (1903-1905). Predsjednik Državnog savjeta 1907-1909. Delegat Crne Gore na Londonskoj konferenciji 1913. i poslanik Kraljevine Crne Gore u Beogradu. Decembra 1915. godine izabran po drugi put za predsjednika Vlade Kraljevine Crne Gore. Napustio Crnu Goru sa kraljem Nikolom januara 1916. godine i optišao u Francusku. Nakon ostavke aprila 1916. nastavio u Švajcarskoj da se zalaže za obnovu crnogorske države i u tom smislu aktivno je radio do 1923. godine. Iz Švajcarske se vratio u KSHS 1923. i živo u Nikšiću kao penzioner. Umro je 1936.

[14] Evgenije Popović (1842-1931), bio je crnogorski konzul u Rimu (1897-1902) i crnogorski generalni konzul u Rimu (1900-1903), i predsjednik crnogorske Vlade u egzilu (1917-1919).

[15] Milutin Vučinić (1869-1922), iz Pipera kod Podgorice, divizijar crnogorske vojske, vojskovođa, jedan od glavnih organizatora Božićnog ustanka crnogorskog naroda za pravo, čast i slobodu Crne Gore krajem 1918. godine. Uhapšen je, ali je iz zatvora u "Jusovači" pobjegao je početkom 1919. godine i emigrirao za Italiju, pa potom otišao u Francusku. U Crnogorskoj Vladi u egzilu od februara 1919. do juna 1921. godine bio ministar vojni. Ukazom kraljice Milene, namjesnice kraljevske vlasti, od jula 1921. do kraja septembra 1922. bio je predsjednik Crnogorske emigrantske Vlade, ministar vojni, te zastupnik ministra unutrašnih poslova i ministra finansija. Umro 1922. godine u Rimu, đe je i sahranjen.

[16] Dr Anto Gvozdenović (Vučiji do, Ćeklići, 1854-Vučji do 1935), vojni ljekar, general ruske, francuske i crnogorske vojske. Završio je bogosloviju na Cetinju, a potom studije medicine u Moskvi. Radio je kao vojni hirurg. Učestovao u ratovima 1876-1878. Borio se na bugarskom ratištu. Penzionisan 1900, a reaktiviran 1904. Učestvovao u rusko-japanskom ratu (1904-1905) i dobio čin general-lajtanta. U Crnu Goru vratio se 1911. godine. U Francusku odlazi 1914., đe je bio pomoćnik šefa saniteta svih francuskih armija u Glavnom Štabu. U Crnu Goru ponovo dolazi 1915., da bi početkom 1916. sa kraljem Nikolom otišao u egzil u Francuskoj. Godine 1918. postavljen je za izvanrednog poslanika i opunomoćenog ministra Kraljevine Crne Gore u SAD (Vašingtonu) i tu dužnost vršio do početka 1921. godine. Jedan od najznačajnih crnogorskih emigranata. Bio je predsjednik crnogorske vlade u egzilu (1922-

Popovića[17]**, Pera Vučkovića**[18]**, Mila M. Vujovića**[19] i neke druge ličnosti iz crnogorske političke emigracije u Evropi i SAD. Pomno je pratio i podržavao političku djelatnost crnogorskih federalista u KSHS predvođenih **Mihailom Ivanovićem**[20] i dr **Sekulom**

1925). Vratio se 1925. u KSHS i živio kao penzioner u Beogradu do 1933., kada se vraća u rodne Ćekliće, đe je i umro 1935. godine.

[17] Vladimir Đurov Popović (Nikšić, 10. I 1884-Nica, 23. I 1928), pravnik, sudija, advokat, predsjednik cetinjske opštine, ministar pravde, zastupnik ministra privrede i ministra prosvjete i crkvenih poslova u vrnogorskoj Vladi u egzilu (1921-1922), predsjednik Komiteta crnogorskih izbjeglica i prvi crnogroski sineasta. Jedan od najznačajnih boraca u egzilu za opstanak Crne Gore. Autor je brojnih knjiga, brošura i tekstova o crnogorskom pitanju.

[18] Petar-Pero Vučković (1873-1944), završio Filozofski fakultet u Moskvi, radio kao profesor i direktor Cetinjske gimnazije, bio rektor Učiteljsko-bogosloveske škole, ministar prosvjete i crkvenih poslova 1911-1912. Ponovo postao ministar prosvjete i crkvenih poslova 1916. godine, te isti resor pokrivao u vladama u egzilu Jovana S. Plamenca, Milutina Vučinića i dr Anta Gvozdenovića. Veoma aktivni emigrant u borbi za pravo Crne Gore. Vratio se nakon amnestije u KSHS 1925. i kao penzioner živio na Cetinju. Pripadao Crnogorskoj stranci. Oktobra 1943. izabran u Privremeno vođstvo Crnogorske stranke. Umro je 1944. godine.

[19] Milo M. Vujović (1881, Ljubotinj, Riječka nahija, cetinjska oblast - umro 1935. godine u Parizu, Francuska), novinar i višegodišnji državni činovnik Knjaževine i Kraljevine Crne Gore, te ministar finansija i građevina u Vladama Evgenija Popovića i Jovana S. Plamenca 1917-1921. godine. Jedan od najpovjerljivijih ljudi kralja Nikole. U novembru 1918. godine bio je predstavnik Crne Gore upućen na Ženevsku konferenciju, što je naišlo na energično protivljenje Nikole Pašića. Uoči izbijanja Božinje pobune održavao je kontakte sa crnogorskim prvacima i sa italijanskim agentom Đovanijem Baldaćijem, da bi u vrijeme same pobune bio u Nejiu. U doba raskola u crnogorskoj emigraciji 1922. godine napustio je Jovana Plamenca, otišao u SAD i radio na osnivanju Stranke seljaka i radnika, sa perom Vučkovićem, perom Šoćem i Mirom Mitrovićem, i okupljanju svojih prostalica oko Crnogorskog glasnika, koji je izlazio u Detroitu. Bio je jedan od najaktivnijih crnogorskih emigranata poslije protjerivanja emigracije iz Italije. Umro je u Parizu. Njegovi posmrtni ostaci preneseni su 14. jula 1935. godine u rodni Ljubotinj. Za zasluge je bio odlikovan lenton ordena Danilo I i Senatskim grbom od strane kralja Nikole« (O Milu Vujoviću vidi više: Dr Šerbo Rastoder, "Crna Gora u egzilu 1918-1925", Podgorica, 2004, str. 415-416).

[20] Mihailo Ivanović (Medun, Kuči kod Podgorice, 1874. - Herceg Novi, 1949.), pravnik, sudija, narodni poslanik, političar, ministar Knjaževine Crne Gore. Gimnaziju je završio u Beogradu. Protjeran je iz Srbije poslije ivanjdanskog atentata, da bi potom Pravni fakultet nastavio i okončao na Sveučilištu u Zagrebu. Po povratku u Crnu Goru primljen je u državnu službu. Obavljao je dužnost sudskog sekretara u Nikšiću, da bi potom bio postavljen za člana (sudiju) Velikog Suda. Bio je poslanik Crnogorske narodne skupštine izabran na izborima u donjokučkoj kapetaniji. U Vladama Knjaževine Crne Gore Marka Radulovića i Andrije Radovića bio je ministar unutrašnjih poslova, pristalica Narodne stranke (klubaša) i potpisnik njihovog programa, da bi u Bombaškoj aferi bio osuđen na 10 godina robije. Početkom 1912. godine pobjegao je najprije na teritoriju Osmanskog carstva, da bi potom emigrirao u Beograd. Poslije amnestije vratio se u Crnu Goru, odbivši prethodnu da sarađuje sa političkom grupom Marka Dakovića i Todora Božovića i zaklevši se na vjernost Kralju Nikoli i ustavnom poretku crnogorske države. Ponovo je postao narodni poslanik poslije balkanskih ratova i sudija Velikog suda Kraljevine Crne Gore. Penzionisan je poslije nasilne aneksije Crne Gore Srbiji 1918. godine. Deklarisao se kao pristalica prisajedinjenja Crne Gore Srbiji i bio poslanik u Privremenom narodnom predstavništvu u Beogradu. Postao je, poput mnogih, razočarani „ujedinitelj" i zalagao se za stvaranje federalne Jugoslavije u kojoj bi Crna Gora imala široku autonomiju i bila njena ravnopravna članica (zasebna federalna jedinica). Bio je istaknuti crnogorski federalista, član Crnogorske stranke i nosilac federalističke liste na parlamentarnim izborima 1923., 1925. i 192. godine, na kojima je izabran za narodnog poslanika. Bio je

Drljevićem[21] i popularisao njihove stavove u svojim knjigama. Dio govora Mihaila Ivanovića u skupštini u Beogradu iz februara 1924. Divajn je prenio u svojoj knjizi "Mučenička nacija".

Kad je u SAD formirano udruženje „Odbor za slobodnu i nezavisnu Crnu Goru" 1927. godine u San Francisku, na čelu sa **Nikolom Petanovićem**[22], koji je izdavao i uređivao „Crnogorsko ogledalo" (1927-1931) Aleksandar Divajn je sve do svoje smrti 1930. podržavao njihovu aktivnost za crnogorsku nezavisnost.

Uvijek i svuda, neumorno i koherentno, do smrti, Divajn je propagirao pravo na opstanak Crne Gore kao nezavisne i međunarodno priznate države. U Velikoj Britaniji u prvom redu, ali činio je to i intezivnom prepiskom sa istaknutim ličnostima u drugim evropskim državama i zvaničnima iz SAD. Konstantno je lobirao za interese nezavisne Crne Gore, nastojavši da pomogne pridobijanju podrške vlada Velike Britanije i SAD legalnim i legitimnim aspiracijama i interesima crnogorske države. Ukupni angažman Aleksandra Divajna bio je determinisan i usmjeran ka tome da Vlada Velike Britanije promijeni u osnovi negativan odnos koji je imala u odnosu na kralja Nikolu I Petrovića Njegoša i njegove Vlade u egzilu i Crnoj Gori tokom i u završnici prvog svjetskog rata. Uporno je kritikovao zvaničnu britansku državnu politiku zbog njenog negativnog odnosa prema Crnoj Gori i njenim zakonitim predstavnicima u emigraciji. Divajn je, iz humanističkih, filantropskih pobuda, prikupljao priloge za

dosljedni opozicionar i borac za prava Crne Gore i u Skupštini u Beogradu kao federalistički prvak držao govore u kojima je iznosio stranačke stavove o političkim i ekonomskim prilikama u Crnoj Gori. Tokom drugog svjetskog rata (1941-1945) bio je pristalica restauracije crnogorske državne nezavisnosti pod okriljem fašističke iItalije i bio pretsjednik Petrovdanskog Crnogorskog sabora na Cetinju 12. jula 1941. godine, na kojemu je proglašena nezavisna Crna Gora u uslovima italijanske okupacije. Bio je izabran za predsjednika privremenog vođstva Crnogorske stranke 1943. godine i na toj funkciji ostao je do prestanka njegog postojanja i djelovanja. Zbog saradnje sa okupatorom osuđen je 1945. godine na 10 godina robije, ali je ubrzo pomilovan. Umro je na slobodi 1949. godine u Herceg Novom, đe je i sahranjen. (Vidi biografiju Mihaila Ivanovića: Prof. dr Šerbo Rastoder, „Crna Gora u egzilu 1918-1925", knjiga II, Podgorica, 2004. str. 546-547).

[21] Sekula Drljević (1884-1945), doktorirao pravne nauke u Zagrebu, potom radio kao sudija i advokat u Knjaževini i Kraljevini Crnoj Gori. U doba trajanja nezavisne Knjaževine i Kraljevine Crne Gore, bio je narodni poslanik, sudija Oblasnog suda u Podgorici, narodni poslanik, vođa pravaške opozicije od 1913. do 1916. godine, te ministar pravde, ministar prosvjete i crkvenih poslova, ministar finansija i građevina i zastupnik ministra inostranih poslova, u više crnogorskih vlada, u periodu od 1909. do 1913. godine. Bio je poznati, priznati i veoma uspješni advokat, koji se istakao u mnogim političkim procesima vođenim za vrijeme postojanja Kraljevine SHS i Kraljevine Jugoslavije (1918-1941). U pravnim i političkim analima ostala je posebno upamćena i zabilježena njegova impozantna odbrana crnogorskog generala Radomira Vešovića 1921. godine na sudskom procesu organizovanom i vođenom protivu njega u Beogradu, koji se, na koncu, završio oslobađajućom presudom. Utemeljitelj i lider crnogorskih federalista (Crnogorske stranke) 1919-1945. godine. Glavni je govornik na Petrovdanskom saboru 12. jula 1941. godine. Bio protagonista obnove nezavisne Crne Gore uz protektorat fašističke Italije i nacističke Njemačke. Ubijen je od strane četnika u Judenburgu (Austrija) 1945. godine.

[22] Nikola Petanović-Naiad (Podgor, Crmnica, 1892-San Francisko, 1932), crnogorski emigrant, pisac, publicist, osnivač i urednik "The Montenegrin Mirrora" 1927. godine. Otišao u SAD 1912. Djelovao među crnogorskim političkim emigrantima i u intelektualnoj javnosti u Sjevernoj Americi u prilog obnove nezavisne Crne Gore, osnivajući Odbor za slobodnu i nezavisnu Crnu Goru u San Francisku.

crnogorske izbjeglice, ratne zarobljenike i internirce u austro-ugarskim i njemačkim logorima. Dao je presudni doprinos što je u Londonu osnovano « Crnogorsko potporno udruženje» na čijem se čelu nalazio lord **Roper Parkinton**[23]. Marta 1916. godine Aleksandar Divajn imenovan je za delegata tog udruženja za pitanje izbjeglica, te je, u tom smislu, u Italiji i Švajcarskoj formirao njegove potkomitete[24]. Značajno je radio na osiguranju humanitarne pomoći crnogorskim inernircima u ime Londonskog Potpornog fonda i crnogorskog Crvenog krsta u sardnji s crnogorskim princezama Ksenijom Petrović (1881-1952) i **Vjerom Petrović** (1887-1927) tokom 1917 i 1918. godine. Bio je od strane crnogorskog Dvora i Vlade imenovan za počasnog opunomoćenog ministra Kraljevine Crne Gore u Londonu i komesar Britanske misije za pomoć Crnoj Gori 1920. godine. Radio je da prikupljanju pomoći u SAD za privrednu obnovu Crne Gore. Divajn je izuzetno cijenio kralja Nikolu i bio mu privržen. Branio ga je konstantno od napada njegovih protivnika. U jednom pismu američkom predsjedniku **Vudrou Vilsonu**[25], Divajn je ustvrdio za kralja Nikolu : *«Odan je kao čelik i nikad nije ustupio pred neprijateljem, spoljašnjim i unutrašnjim »*[26]. Kralj Nikola ga je izuzetno cijenio i priznavao mu velike zasluge za Crnu Goru ; za njegovu hrabru, plemenitu i predanu borbu za njeno pravo, čast i slobodu, na čemu mu je često iskazivao zahvalnost, držeći ga za pouzdanog i čvrstog ličnog i porodičnog prijatelja, te mu je pisao januara 1921. godine iz Kap d Antiba: *«Ti si uradio više od ikoga za moju zemlju i mene »* [27]. Kralj Nikola je umro marta 1921 u Kap D Antibu, a na njegovom pogrebu u San Remu bio je prisutan i Aleksandar Divajn. Kraljica Milena, u pismu iz Kap Martena 1922. godine, pisala je Divajnu : *«Vi imate povjerenje svih Crnogoraca, kao što imate i moje»*[28]. Očevidno, Crnogorci su oduševljavali Divajna, a on se oduševljavao Crnom Gorom i Crnogorcima.

Divajn je bio nosilac crnogorskih državnih odlikovanja: Danilovog zlatnog ordena za nezavisnost Crne Gore sa lentom prvoga reda za građanske zasluge, Ordena Crvenog Krsta Crne Gore, Ordena prijestolonasljednika Danila.

---

[23] Lord Roper Parkington bio je generalni crnogorski konzul u Velikoj Britaniji (London) od 1910. do 1921. godine. Branio je pravo na opstanak Crne Gore kao nezavisne države i osuđivao srpsku agresiju na Crnu Goru. Ser Roper Parkington pisao je 15. avgusta 1922. godine svom prijatelju dr Vojislavu M. Petroviću: „O Srbima nemam više pozitivno mišljenje jer se po mom rasuđivanju vrlo loše ophode prema Crnogorcima. Sa velikom žalošću postao sam svjedok činjenice kako su Srbi upropastili Crnu Goru i doveli do njenog brisanja sa karte Evrope" (Vidi o tome i: Toma Miladinović, „Vojislav Petrović, istorija „Crne Ruke" i prvi svjetski rat", „Crnogorski anali", Cetinje, br.5-6, jul 2014, str. 114.

[24] „Istorijski leksikon Crne Gore", (urednici prof. dr Šerbo Rastoder i prof. Dr Živko M. Andrijašević), knjiga 3, Vijesti, Podgorica, 2006, str. 561.

[25] Vudro Vilson (1856-1924), 28 predsjednik SAD. Doktorirao 1885. Bio je univerzitetski profesor istorije i prava. Kao kandidat demokratske stranke izabran 1912. za Predsjednika SAD. Drugi put izabran za američkog predsjednika 1916. Jedan od utemeljitelja Lige naroda. Nosilac Nobelove nagrade za mir. U svom govoru u amričkom kongresu 8/21. januara 1918. izložio je 14 tačaka za uspostavljanje trajnog mira, u kojima se (tačka 11) založio za restauraciju Crne Gore.

[26] Citirano prema : Dr Dragoljub R. Živojinović, „Crna Gora u borbi za opstanak 1914-1922, Beograd, 1996 str. 267.

[27] Citirano prema: dr Bojka Đukanović, "Nikola I Petrović Njegoš i Aleksandar Divajn", u zborniku radova CANU "Kralj Nikola – ličnost, djelo i vrijeme II", Podgorica, 1998, str. 153.

[28] Ibidem, str. 159.

Crnogorska vlada je 1918. godine poslala u London ministra **Nikolu-Nika Hajdukovića**[29] da kod zvaničnih britanskih vlasti interveniše za pomoć stanovništvu u Crnoj Gori i interniranim Crnogorcima. Kad je Hajduković stigao u London sačekali su ga i pružili mu svu potrebnu pomoć i logistiku Aleksandar Divajn i **Džon Makelar**, književnik i rentijer, i, poput Divajna, predani borac za restauraciju nezavisnosti crnogorske države. Hajduković za Divajna i Makelara tvrdi da su *«odlični ljudi»*[30] i da su se *«kao naučenjci, interesovali, zanimali i pratili stvari Crne Gore»*[31], pa veli da su imali u svojim *«bibliotekama prikupljena mnogo djela, spisa i odlomaka iz novina koji su se odnosili na Crnu Goru»*[32], te da su *«teoretski duboko poznavali Crnu Goru»*[33]. Hajduković tvrdi da mu je u toj misiji potpora i dobrota Divajna i Makelara bila od velike koristi i za obezbjeđivanje finansijske podrške u Britaniji za crnogorski dvor i vladu u egzilu. Hajduković opisuje da mu je Divajn u Londonu zanačajno pomogao za uspostavljenje političkih odnosa sa britanskim zvaničnicima.

Krajem 1917. i početkom 1918. godine Divajn je u Britaniji parirao političko-propagandoj akciji agenata srpske vlade koja je nastojala da diskredituje kralja Nikolu sa ciljem da se obezbijedi pripajanje Crne Gore Srbiji. Žestoko je kritikovao, u svojim pismima i novinskim člancima, **Andriju Radovića**[34], bivšeg ministra i predsjednika Crnogorske vlade, kojega je smatrao otpadnikom i plaćenikom srpske vlade.

---

[29] Nikola – Niko Hajduković (rođen 1882 u selu Podgor, u Crmnici - umro 1954. g u Beogradu). U crnogorskoj Vladi u egzilu čiji je premijer od 1917. do februara 1919. godine bio Evgenije Popović, ministar unutrašnjih poslova i zastupnik ministra vojnog bio je Niko Hajduković. Jedno vrijeme Niko Hajduković je bio i zastupnik predsjednika Vlade, a nakon njene demisije kratko vrijeme bio je i ministar u Vladi koju je formirao Jovan Simonov Plamenac februara 1919. godine.

[30] Niko Hajduković, Memoari, (priredio mr Slavko Burzanović), CID, Podgorica, 2000, str. 303.

[31] Ibidem

[32] Ibidem

[33] Ibidem

[34] Andrija Radović (1872-1947), iz Martinića, u Bjelopavlićima, kod Danilovgrada. Na Cetinju je završio osnovnu školu i tri razreda gimnazije. Studirao je na Vojno-inžinjerskoj akademiji u Italiji. Od 1894. godine radi kao vojni inžinjer. Bio je sekretar vojnog senata, maršal Dvora, načelnik ministarstva unutrašnjih poslova. Bio je ministar finasija i građevina u prvoj Ustavnoj Vladi Knjaževine Crne Gore na čijem se čelu nalazio Lazar Mijušković. Predsjednik je Crnogorske Vlade od 15. januara do 15 aprila 1907. godine, kada je podnio ostavku. Član Narodne stranke. Vršio je dužnost Ministra inostranih poslova Knjaževine Crne Gore od januara do aprila 1907. godine. Osuđen je u bombaškom procesu 1908. na 15 godina zatvora zbog zavjereničke, subverzivne djelatnosti protiv crnogorske države. U zatvoru bio je do 1913. godine, kada je pomilovan. Kad su mu vraćena građanska prava, postavljen je za državnog savjetnika. Tokom Prvog svjetskog rata bio je crnogorski delegat u Francuskoj. U doba sloma Crne Gore bio je u Italiji. Kralj Nikola ga postavlja za predsjednika crnogorske izbjegličke Vlade u Bordou u Francuskoj maja 1916. godine. Predsjednik crnogorske Vlade bio je od maja 1916 do januara 1917.godine, kada je, po nalogu srpske Vlade, podnio ostavku na tu funkciju i stao na čelo "Crnogorskog odbora za narodno ujedinjenje", kojeg je 4. marta 1917. godine, preko svog poslanstva u Parizu i poslanika Milenka Vesnića formirala srpska Vlada. "Crnogorski odbor za narodno ujedinjenje" je finansirala, usmjeravala i konstrolisala srpska Vlada sa ciljem da diskredituje kralja Nikolu i crnogorsku Dinastiju i da radi na uništenju nezavisne države Crne Gore. Andrija Radović u Ženevi pokreće aprila 1917. godine list "Ujedinjenje", koji je od avgusta 1917. godine izlazio u Parizu. Posljednji broj toga lista izašao je 15. decembra 1918. godine. Na Mirovnoj Konferenciji u Parizu 1919. godine Andrija Rado-

Divajn se nalazio *"u središtu svih procrnogorskih akcija u Velikoj Britaniji"*[35]. Napisao je veliki broj članaka i knjiga na crnogorske teme i u korist Crne Gore. Pisao je predstavke, memorandume i druge akte brojnim istaknutim evropskim i svjetskim državnicima i međunarodnim forumima, u kojima je zahtijevao poštovanje prava Crne Gore na postojanje kao nezavisne države. Cjelokupnu djelatnost u korist Crne Gore finansirao je vlasnitim novčanim sredstvima.

Među braniocima prava na nezavisnost Crne Gore u Britaniji nalazili su se brojne ugledne i uticajne ličnosti, među kojima i vikont **Herbert Džon Gledston**[36], bivši državni sekretar za unutrašnje poslove i sin britanskog premijera **Vilijam E. Gledstona**[37]. Sa njim je Divajn u promovisanju ideje o očuvanju crnogorske nezavisnosti imao dugu i blisku saradnju. To se manifestovalo i početkom aprila 1919. godine, o čemu je pisala i ondašnja štampa.[38]

Aleksandar Divajn pisao je 21. juna 1919. u britanskoj štampi da „srpska vojska otima novac i hranu opustošenoj Crnoj Gori"[39], da bi sredinom jula iste godine „držao u Londonu konferenciju o crnogorskom pitanju kojom je predsjedavao bivši

---

vić je bio član srpske delegacije kao "ekspert" zadužen za pitanje Crne Gore. Nakon aneksije Crne Gore Srbiji, u Kraljevini SHS, bio je poslanik, član Demokratske stranke Ljube Davidovića i viceguverner Narodne banke Jugoslavije. Patriotska crnogorska egzilantska organizacija "Komitet crnogorskih izbjeglica" oštro je napala Andriju Radovića, kojega je beogradska vlada delegirala u Pariz na Mirovnu konferenciju kao šefa sekcije za Crnu Goru. Andrija Radović je stigao u Pariz i marta 1919. godine počeo da sudjeluje u radu Mirovne konferencije. "Komitet crnogorskih izbjeglica" u pismu Vilsonu 6. maja 1919. godine optužuje Andriju Radovića kao agenta srpske vlade i poslanika Vesnića, koji je za 500.000 franaka izdao i prodao Crnu Goru Srbiji itd. Predsjednik crnogorske Vlade u egzilu Jovan S. Plamenac je u pismu Edvardu Hausu 2. juna 1919. godine uložio žestok i energičan protest protiv, kako je rečeno, "izdajnika Andrije Radovića koji je prije kratkog vremena podnio Konferenciji memorandum, koji je lista najvećih laži protiv Crne Gore".

[35] Dr Živko Andrijašević i Dr Šerbo Rastoder, "Crna Gora i Velike sile", Podgorica, 2006. str. 175.

[36] Herbert Džon Gledston (18. II 1854-6. III 1930), sin britanskog premijera Vilijama Gledstona. Herbet Gledston, školovan na Oksfordu, bio je liberalni britanski političar, vikont, sekretar u britanskoj vladi (1905-1910), generalni guverner Južne Afrike (1910-1914). Zalagao se za crnogorsku državnu nezavisnost i bio jedan od najvećih prijatelja Crne Gore u Velikoj Britaniji.

[37] Viljem Evert Gledston (29. XII 1809-19. V 1898), liberalni premijer Velike Britanije u više mandata (1868-1874, 1880-1885 i 1892-1892). Zalagao se za Crnu Goru i njene interese. Crnu Goru je smatrao junačkom zemljom, a heroizam Crnogoraca izjednačavao sa antičkim junaštvom sa Termopila i Maratona.

[38] "The Cornell Daily Sun", Volume XXXIX, Number 79, Monday. 7 april 1919, "GLADSTONE IN FAVOR OF FREEDOM OF MONTENEGRO". Taj članak u prijevodu glasi: "Gledston za slobodu Crne Gore. Asošijeted pres.Vinčester, Engleska, 6. April-vikont Herbert Džon Gledston, bivši državni sekretar za unutrašnje poslove i sin velikog britanskog premijera Vilijama E. Gledstona jasno je sebe odredio kao nekoga ko favorizuje nezavisnost Crne Gore. Gospodin Gledston je napisao pismo Aleksandru Devinu od Vinčestera u kojem je tvrdio:

"Crna Gora ima svako pravo, ako ne na potpunu nezavisnost, onda barem federalnu nezavisnost. Biće mi jako žao ako stara monarhija bude odbačena od strane naroda. Crna Gora je od strane naše vlade u više navrata svrstavana u red sa Belgijom i Srbijom, a ideja da ona treba da bude utopljena u Srbiju i da izgubi svoju istorijsku individualnost za mene je potpuno odbojna".

[39] "The Saturday Review", 21. VI 1919. godine. Citirano prema: Vuk Vinaver, "O interesovanju engleske javnosti za problem Crne Gore posle prvog svetskog rata", Istorijski

britanski poslanik na Cetinju, Kenedi“[40]. Na tom skupu održanom u Londonu bilo je oko 150 posjetilaca.

Najveći prijatelj Crne Gore u anglosaksonskom svijetu i nezvanični diplomatski predstavnik Crnogorskog Dvora i Vlade u Velikoj Britaniji profesor iz Vinčestera Aleksandar Divajn (Alexander Devine), autor nekoliko knjiga i brošura o Crnoj Gori.

Pomenimo najbitnije:

-“Montenegro in history, politics and war” (London, 1918)[41].

-“A few facts concerning the intrigue against Montenegro” (Winchester 1919)[42].

-“The mystery of Montenegro” (London, 1920)[43].

-“Montenegro and Serbia (The Spectator, London, 1920)

-«Montenegro The warior people of the Black Mountain”, London, 1923[44].

-“Off the map: the story of the suppression of Montenegro: the tragedy of a small nation, Chapman & Hall, Henrietta Street, London, (1921).

-“The Martyred Nation, a plea for Montenegro, London, (1924).

Antonio Baldaći, koji je bio dugo godina u komunikaciji sa Divajnom, bilježi da je Aleksandar Divajn 1925 godine napisao knjigu pod naslovom *„Il silenzio sul Montenegro“ (Tišina nad Crnom Gorom)*. Koliko nam je poznato, ta Divajnova knjiga, za koju sam autor navodi da je konačno završio krajem 1927. godine, a koja nosi naslov *„Silence of Montenegro“ (Tišina Crne Gore)*, ostala je u rukopisu, odnosno, nije objavljena, mada to pitanje treba dodatno istražiti.

Aleksandar Divajn umro je 26. decembra 1930 godine.

Divajnova knjiga *“A Few Facts Concerning the Intrigue Against Montenegro” (*Winchester, 1919), - do sada nije bila prevedena i objavljena u crnogorskoj i južnoslovenskoj istoriografiji. U posjedu smo primjerka pomenute Divajnove knjige, čiji se original na engleskom jeziku čuva u Narodnoj Biblioteci Srbije u Beogradu, signatura: II 302.274.

U ovoj knjizi Aleksandar Divajn konstatuje, da je crnogorska država, stara preko hiljadu godina, te da su Crnogorci, kao narod i nacija, održali svoju individualnost, kroz stoljeća i da su se uspješno opirali Osmanskoj imperiji, u čemu su imali prvijenstvo na Balkanu. Divajn se bavi analizom procesa i okolnosti koji su doveli do tragične sudbine Kraljevine Crne Gore u prvom svjetskom ratu i po njegovom završetku krajem 1918. godine. On opisuje kako je Crna Gora uništavana i brisana sa mape Evrope; kako je žrtvovana njena nezavisnost i oteta joj sloboda; kakvu je ulogu Crna Gora odigrala u prvom svjetskom, ratu kao saveznička država, boreći se lojalno i hrabro na strani sila Velike Antante, pretrpjevši ogromne žrtve. Divajn daje, činjeničku i argumentovanu, deskripciju i eleboracju, fenomena što je i kako je tokom

zapisi, god. XVIII, knjiga XX, sveska broj 1, Titograd, 1965, str. 171. Dr Živko Andrijašević i Dr Šerbo Rastoder, “Crna Gora i Velike sile”, Podgorica, 2006. str. 175.

[40] Ibidem.

[41] Knjiga se u originalu nalazi u Biblioteci Istorijskog institute Crne Gore. Fragmentarno je korišćena u istoriografiji, ali još uvijek nije prevedena i objavljena na našem jeziku

[42] Knjiga se u originalu nalazi u Narodnoj biblioteci Srbije, II 302.274. Do sada nije prevedena i objavljena na našem jeziku.

[43] Knjiga je prije nekoliko godina prevedena i objavljena kod u formi novinskog feljtona u jednom dnevnom listu u Crnoj Gori. Korišćena je u istoriografiji dijelom u engleskom originalu, a jednim dijelom i u prijevodu na naš jezik

[44] Pomenuta knjiga je prevedena i objavljena pod naslovom “Crna Gora zemlja slobodara od Aleksandra Devina, Dignitas, Cetinje, 1997.

rata protiv crnogorske vojske i države radio srpski pukovnik, odnosno, general Petar Pešić, načenik generalštaba crnogorske vrhovne komande, pripremajući, svjesno i planski, po nalogu srpske vlade i vrhovne komande slom crnogorske vojske, opisujući i opovrgavajući lažne optužbe srpske diplomatije i propagande u inostranstvu na račun Crne Gore i njenog suverena o navodnom tajnom šurovanju sa Austijom. Divajn kazuje kako je tokom rata postupao njen vladar kralj Nikola; kako je bio primoran da, sa dijelom svoje vlade ode u egzil, te kao su Crnogorci bili internirani u austro-ugarskim logorima po padu Crne Gore i kako je surov režim, po izvršenoj okupaciji Crne Gore na njenoj teritoriji, zavela Austro-Ugarska. Autor govori o povijesti srpske zavjere protiv Crne Gore, o planu o stvaranju Velike Srbije, o kampanji i klevetama protiv Crne Gore i kralja Nikole; o Krfskom paktu iz 1917. godine koji je predvidio aneksiju Crne Gore Srbiji; o engleskim saradnicima, pojedincima, koji su bili saučesnici pomenute srpske zavjere (u prvom redu o ulozi dr Seton Watston-a), te o djelovanju protiv Crne Gore bivšeg crnogorskog ministra i predsjednika Vlade Andrije Radovića. Divajn piše i o zvaničnoj politici britanske vlade prema Crnoj Gori, podvrgavajući je kritici, te o ulozi francuskog generala Franše Deperea u podršci srpskim planovima likvidacije Crne Gore. Ne zaboravlja Divajn da konstatuje kako je vlada Velike Britanije odbila da pruži saglasnost za otvaranje diplomatskog predstavništva Crne Gore u Londonu, te da opiše kako su Crnogorci zatočeni u Francuskoj i kako je i zašto Crna Gora onemogućena da bude zastupljena na Mirovnoj konferenciji u Versaju 1919. godine i, pored ostalog, da saopšti kako je kralju Nikoli permanentno sprječavano od strane meritornih francuskih vlasti da se vrati u Crnu Goru, uprkos datim obećanjima i garancijama sa francuske strane. Divajn kazuje kako je 1918. Srbija okupirala Crnu Goru, te kako je antiustavna i nezakonita Podgorička skupština 1918. godine, falsifikovala volju crnogorskog naroda; kako su Crnogorci užasno patili tokom svjetskog rata i po njegovom kraju; kako je Crnoj Gori kao savezničkoj državi onemogućeno da potpiše mirovne ugovore; kakva je bila misija grofa Džona de Salisa u Crnoj Gori i odbijeno od strane britanske vlade objavljivanje njegovog izvještaja; kako je Srbija instistirala da Saveznici ukinu subvencije Crnoj Gori itd.

Zahvaljući naporu Ane Rutović, politikološkinje, i zalaganjem priređivača ove studije, Divajnova knjiga *"A Few Facts Concerning the Intrigue Against Montenegro" (*Winchester, 1919) prevedena je sa engleskog na crnogorski jezik i mi je integralno objavljujemo u ovom radu. Iz naučnih razloha cijenimo da njeno objavljivanje na crnogorskom jeziku predstavlja značajan naučni prilog što pouzdanijem rekonstruisanju crnogorske prošlosti od 1914. do 1919. godine. Napomene u fusnotama u prijevodu ove Divajnove knjige su samog autora.

NEKOLIKO ČINJENICA U VEZI ZAVJERE PROTIV CRNE GORE

od
Alex. Devine-a,

Autora "Crna Gora u Istoriji, Politici i Ratu" (Fisher Unwin)

„***Konačan mir će doći kada svi narodi Evrope budu slobodni da odrede sopstvenu sudbinu***".
– Gosp. Lloyd George, 26. maj 1917.

WINCHESTER.
WAREN AND SON, LIMITED, HIGH STREET
1919

„Biće mi žao ukoliko Crnogorci izgube nezavisnost koju su tako hrabro sačuvali u vjekovnoj borbi protiv Turaka."

W. R. INGE, The Deanery, St. Paul's, London.

„Teško je bilo kom autsajderu da prodre u lavirint u koji je Crna Gora uporno smještena već godinama. Osnovna činjenica je da je Mirovna konferencija u Parizu u svakom pogledu obavezana čašću da zatraži i povrati pravdu za male nacije koje su postale žrtve Njemačke i Austrije. Ako postoji država u Evropi koja zaslužuje svoju nezavisnost zahvaljujući svojoj istoriji, geografskoj poziciji i okruženju, to je Crna Gora. Sloboda i Nezavisnost mora zasigurno biti dah individualnog i nacionalnog života Crnogoraca, a svaka odluka suprotna ovome biće okrutna nepravda i gorko razočaranje svima zainteresovanim za blagostanje ove istorijski male države."

VISCOUNT GLADSTONE.

Nekoliko činjenica u vezi zavjere protiv Crne Gore

od Alex Devine-a,

Autora "Crna Gora u Istoriji, Politici i Ratu" (Fisher Unwin)

Balkan, "nepoznata zemlja" prosječnom Britancu.

„Konačan mir će doći kada svi narodi Evrope budu slobodni da odrede sopstvenu sudbinu". – Gosp. Loyd George, 26. maj 1917.

Stanje Crne Gore kao i većine ostalih balkanskih zemalja je nepoznato prosječnom Englezu. Sama riječ "Balkan" predstavlja jedan zbunjujući pojam čije se značenje vezuje za ogromnu, problematičnu i vječitu krvnu osvetu između ljudi sličnog mentaliteta poput onoga koji je preovladavao u Engleskoj za vrijeme Edvarda II. Politika Velike Britanije u prošlosti (zaokupljena svojim ogromnim carstvom i bez teritorijalnih aspiracija na evropskom kontinentu) je očigledno bila pokušaj da se zadovolji prostim "nadgledanjem" Balkana u cilju sveopšteg mira, poretka i udobnosti – sasvim prirodna politika koju su usvojili, ali ona koja je pokazala da je kratkovida u pogledu skorašnjih događaja i kulminirajuće tragedije Velikog rata. Ovo neznanje se pokazalo poraznim u slučaju Crne Gore, s obzirom da tamo preovladava određeno osjećanje i poštovanje prema hrabroj maloj Naciji, o kojoj postoje izvanredna svjedočanstva od preko hiljadu godina, a koja stoji u jedinstvenoj poziciji u odnosu

na sve ostale balkanske države kao jedina država koja je uspjela da održi skupa nacionalnost Slovena i koja se vjekovima uspješno opirala napadima Turaka. Upravo je ovo neznanje dovelo do prilične nedjelotvornosti prijatelja koje Crna Gora ima u ovoj zemlji i to u trenucima njene krize. Takođe, zavjere i mahinacije Balkanaca su izvan razumijevanja prosječnog Britanca, zbog ekstremne lukavosti, upornog pretjerivanja i laži kao i primitivnog načina borbe, što je sve, vjerovatno, običnom Englezu strašno teško povjerovati, i zaista nerado priznaje kao moguće.

Hrabrost Crne Gore

Predmet ovih bilješki je da pokaže što je jasnije moguće stanje Crne Gore od trenutka njene propasti, kada je, nakon svoje čvrste odbrane granica protiv austrijskih i njemačkih armija pod komandom generala Mackensen-a (u kojoj je doživjela slavu i sačuvala svoje najveće tradicije), bila primorana da ustupi pred superiornim brojem i opremom, i jedino se držala dok nije osigurala prolaz srpskom povlačenju kroz svoju teritoriju i onda konačno podlegla. O hrabrosti crnogorskih trupa nema potrebe govoriti – oni su doživjeli svoju istorijsku reputaciju. Crna Gora je ušla u rat da spasi Srbiju, i Crna Gora je samostalno obezbijedila srpsko povlačenje 1915. godine. Srbi su pokušali da zaborave ovu činjenicu i da zataškaju dokumentarne dokaze, ali na sreću većina i dalje postoji. U svakom slučaju, bili smo zadovoljni što smo vidjeli da se britanska armija nije plašila da prizna njihovog hrabrog malog saveznika, i što je okačila sa prozora War Office-a nacionalnu zastavu Crne Gore kao nezavisne države, za vrijeme održavanja mirovnih svečanosti u Londonu, a takođe postavila crnogorski mač među savezničkim mačevima deponovanim u Tornju oružja.

Čak su i Srbi bili primorani da priznaju, iako nijesu raspolagali sa stvarnim podacima, da su gubici u crnogorskoj armiji bili ogromni.

Naravno, činjenice plasirane od strane srpskih zavjerenika su umnogome pratile kolaps crnogorske armije, a naročito povlačenja sa planine Lovćen, gdje su bili izloženi potpunom napadu cijelih mornaričkih i vojnih snaga Austrije.

Mora biti upamćeno da je pukovnik Pešić, Srbin, bio vođa crnogorske armije. Posjedujemo fotografije nedvosmislenih dokumenata koje dokazuju da je odlukom ovog srpskog pukovnika počelo povlačenje armije, i da je na njegov savjet kralj Nikola predložio mir Austriji u namjeri da sačuva svoj iscrpljeni narod. Odmah nakon katastrofalnog povlačenja, srpski agenti u Rimu, Parizu i Londonu su počeli da pričaju o „crnogorskoj izdaji". Je li moguće ne posumnjati u pukovnika Pašića i srpsku vladu o unaprijed smišljenom i namjernom kovanju zavjere u cilju sloma i stvaranja predrasude prema kralju Nikoli?

Crna Gora je tako pala u ruke Austrije, i država je bila napadnuta; njen kralj i porodica su pobjegli preko Jadrana, svi visoki funkcioneri države su uzeti kao zatvorenici i internirani u Austriju, a zatim je uslijedio period austrijske okupacije praćen bijedom, gladovanjem i užasom, nametnutim nad nesrećnim narodom koji je ostao tu.

Početak srpske zavjere protiv Crne Gore

I upravo se u ovom trenutku, kada je država ostala nijema, siromašna, uglavnom bijedna i bespomoćna, ranjena i zgnječena gvozdenom petom osvajača,

ukazala velika zavjera Srbije protiv njene sestrinske države – činjenica koja predstavlja takvu sramotu po svakom britanskom shvatanju poštene igre i viteštva, da je oprostivo ukoliko bi prosječni Britanac ovu izjavu uzeo s određenom dozom skepticizma, zato što je nezamislivo britanskom mentalitetu, a naročito neshvatljivo u pogledu istorijske činjenice da bi povlačenje srpske braće bilo nemoguće da nije bilo crnogorske vojske koja je zadržavala napadača. Svrha ovih nekoliko bilješki je da ispriča priču o zavjeri za apsorpciju Crne Gore od strane Srbije, korak po korak sve do ovog trenutka.

Plan o Velikoj Srbiji

Savršeno je jasno svim proučavaocima Balkana da je uprkos svakom lokalnom incidentu, priča o balkanskoj politici u prošlosti bila trojni sukob između tri države koje su se borile za dominaciju nad poluostrvom i za aspiracije za "Veliku Bugarsku", "Veliku Grčku" i "Veliku Srbiju" kao vladajuću silu i carstvo na balkanskom kopnu. U trenutku invazije Crne Gore od strane Austrije, Bugarska je napravila grešku podržavajući pogrešnu stranu, Grčka je praktično učinila istu stvar i spasila se u posljednjem trenutku iskočivši iz vatre jedino zahvaljujući sjajnom državništvu i patriotizmu velikog čovjeka, gosp. Venizelosa, te se stoga Srbija našla u vlasništvu aduta za Veliku Srbiju! Proučavajući planove o Srbiji, što oni sa zadovoljstvom nazivaju "Jugoslavija", mora se imati na umu, da prema sadašnjem srpskom planu uopšte nije riječ o "Jugoslaviji" već o "Velikoj Srbiji. Svjedoci smo da je predsjednik Wilson podržao prava naroda protiv takozvanog italijanskog imperijalizma, a koji nije učinio ništa protiv Srbije u cilju da odbrani autonomiju Crnogoraca iako obaviješten o postojanju srpskog imperijalizma!

Sada je bila relativno lako za Srbiju da se predstavi kao oslobodilac Bosne, Hercegovine, Hrvatske i Slovenije, zato što su one bile austrijske podaničke države bez organizacije, bez dinastije i bez foruma, ali na žalost Srbije, jedna država im je stala na put – mala država Crna Gora, koja, iako mala i beznačajna, i dalje posjeduje dinastiju, odvojenu nacionalnost, priznatu od strane svih evropskih sila, i kao dodatak ovome, istorijsko svjedočanstvo koje nikakva intriga ili netačno iznošenje činjenica ne može izbrisati, i to je svjedočanstvo jedno od najhrabrijih i najgalantnijih na koje svaka država može ponosno da polaže pravo. Tako, počevši od osvajanja Crne Gore od strane austrijskih trupa, možemo pratiti razvoj sprske intrige sve do današnjeg dana.

Odjeci nadolazeće oluje

Godine 1916. imenovan sam da djelujem kao komesar u Evropi u ime crnogorskog Crvenog krsta i londonskog Fonda za pomoć, koji su, pod pokroviteljstvom Ser Roper Parkingtona, generalnog konzula Crne Gore u Londonu, i gospođe Parkington, sakupili velika novčana sredstva od dobronamjernih ljudi u ovoj zemlji za pomoć crnogorskim izbjeglicama, zatvorenicima i napaćenim Crnogorcima. Putujući po cijeloj Evropi u ovoj službi, prvi put sam se upoznao sa intrigama predstavljanja od strane određenih ljudi koji su bili zainteresovani za Srbiju, da nije bilo potrebe za postojanjem odvojenog crnogorskog fonda, pošto su Crnogorci i Srbi bili braća, i s obzirom da nikakva razlika nije pravljena između dvije nacije. Ovo je u početku

zvučalo prilično bratski i dobroćudno, i izgledalo u svakom pogledu zadovoljavajuće, ali je u stvarnosti bila prva napomena gigantske zavjere na koju su Srbi potrošili ogromne svote novca za apsorpciju njihove sestrinske države. U početku nije bilo ni riječi o apsorpciji, samo je nota "bratstva" zvučala kao prvi korak.

Kampanja kleveta protiv Kralja

Drugi korak je uslijedio nedugo poslije prvog, i to je bio početak kampanje o klevetama protiv kralja Crne Gore, koja je uskoro poprimila opasne razmjere. Srpski zavjerenici su bili zadovoljni da pretpostave da sam ja "pro-Nikola" orijentisan, i to je u stvari dio lažnog iznošenja stvari koje je karakterisalo sve ove ljude. Nijesam podržao kralja Crne Gore. Naravno, zauzeo sam stav da ukoliko pogledamo okolo i zađemo bliže u ličnost raznih balkanskih kraljeva – bivši kralj Grčke Konstantin, bivši kralj Bugarske Ferdinand i čak Njegovo Visočanstvo Srbije, vidjećemo da se kralj Nikola uzdiže iznad njih svojom hrabrošću i jakim karakterom, a koji nije čas ovakav, čas onakav – te da sve moje tvrdnje nijesu pro-Nikola orijentisane, već pro-crnogorske, i da sami način kojim su napadi protiv kralja poslužili kao izgovor za apsorpciju Crne Gore, ukazuje na mentalitet zavjerenika prilično jasno.

Sada ove afere usmjerene protiv kralja Nikole (pomoću srpskih subvencija), koje su cirkulisale sa najvećom vještinom i upornošću preko cijelog svijeta u svakoj zemlji, neće biti predmet trenutnog istraživanja. One su tako osvetoljubive i tako djetinjaste da su nedostojne velike pažnje, a povrh svega nalaze se izvan cijelog pitanja o Crnoj Gori.

U jednom izvještaju stoji da se kralj kockao na berzi i iskoristio svoj položaj da postane izuzetno bogat, drugi izvještaj (koji se nalazi ispred mene) kaže da je on siromah bez prebijene pare koji živi na račun drugih. Jedan izvještaj tvrdi da je on zatvorenik u rukama Francuske (o ovome izvještaju me je ozbiljno izvjestio srpski pukovnik koji zauzima visoki položaj u srpskoj armiji i koji je bio jedan od ubica kralja Aleksandra i kraljice Drage). Još jedan glas koji se pronio jeste da je kralj Nikola napustio svoj narod zato što nije želio da bude zarobljen od Austrijanaca! (Djetinjarija koja se vidi na prvi pogled.) Jedan izvještaj kaže da je radio za Austriju i da je podmuklo predao planinu Lovćen Austrijancima. Težina zloglasnosti je postignuta objavljivanjem pamfleta koji je navodno predstavljao privatnu prepisku kralja, do koje se došlo krađom određenih pisama od strane otpuštenog domaćeg sluge i "kuvanja" prepiske u cilju njegovog diskreditovanja. *Da li išta u javnom životu može pasti niže?* Nemam ni prostora niti strpljenja da pomenem hiljadu i jednu spletku i klevetu koje su bile usmjerene protiv kralja, od kojih je svaka pažljivo izanalizirana, i u kojima nema ni riječi iskrenog utemeljenja. Bila bi najlakša stvar na svijetu ispitati i istražiti ova pitanja. Razlog zašto nijesu istražena u Engleskoj jeste što su to prirodno pitanja koja se tiču crnogorskog naroda čisto i jednostavno, i nijesu ničija druga stvar, a naročito ne stvar Srbije. Zaista, cijela ova skandalozna intriga usmjerena protiv kralja Nikole je prosto izgovor za apsorpciju Crne Gore, ali to takođe neće biti predmet trenutnog istraživanja. Hajde da pretpostavimo da su, zarad argumenta, sve ove afere savršeno istinite. Ovo je pitanje koje se jednostavno tiče Crne Gore i crnogorskog naroda. Ništa rečeno ne može promijeniti činjenicu da je Crna Gora odigrala najhrabriju ulogu, ušla u rat na samom početku, objavila rat protiv Njemačke i Austrije među prvima i poletjela u pomoć Srbiji bez trenutka oklijevanja, i to ne samo sa gubitkom polovine njene hrabre armije, već bez ikakvog proračuna ili uslova ili uzdržavanja bilo kakve

vrste. Niko ne može osporiti da je Crna Gora časno odigrala svoju ulogu, pretrpjela u odnosu na svoju populaciju više nego i jedna druga zemlja, te je odlučivanje o njenoj budućnosti i njenim domaćim pitanjima nešto sa čime sama treba da se pozabavi.

Sramotni Krfski pakt

Naredni korak, nakon kleveta protiv kralja, je bio okupljanje 1917. godine, kada je sačinjen sramotni Krfski pakt pod rukovodstvom okorelog neprijatelja Crne Gore, gosp. Pašića, koji je u tom periodu bio vođa srpskih politika. Krfski pakt je trebalo da predstavlja ugovor između svih jugoslovenskih država, ali nažalost, nijedan Crnogorac nije bio pozvan na sastanak, i Crna Gora je prestala da postoji pod uslovima iz ovog pakta bez obzira na njene želje; ali ono što Krfski pakt čini nečasnim, i što je povrijedilo osjećanja svih iskrenih Srba i što je pokazalo da je Pakt dio zavjere koju smo već pomenuli, leži u činjenici da je kralj Srbije postavljen za kralja Jugoslavije i to u vrijeme kada nijedna jugoslovenska država nije bila slobodna; već su jednostavno bile predstavljene od strane određenih lica koja su se predstavila kao potpisnici Krfskog pakta. Ovo dinastičko pitanje je povrijedilo sve poštene Srbe i Jugoslovene, i beznadežno iskompromitovalo inicijatore Krfskog pakta u očima svih demokratskih ljudi.

I upravo u ovo vrijeme, Srbi su započeli izdavanje pasoša Crnogorcima, u kojima je Cetinje, glavni grad Crne Gore, bio mirno naznačen kao da se nalazi u Srbiji!

"Klevećite, klevećite, nešto će tamo i ostati"

Nakon potpisivanja Krfskog pakta započeta je i izuzetna propaganda, o kojoj je već bilo riječi, a na koju su Srbi potrošili ogromne sume novca. Naime, propaganda je potpuno nepoznata engleskom mentalitetu, a s obzirom da dolazi sa Balkana navodi na kombinaciju laži, kleveta i podmićivanja, i u stvari, izgleda da joj je brat blizanac špijunaža, te stoga ne oklijevam da ovaj opis u potpunosti primijenim na pojam srpske propagande.

Na opšte pitanje o "propagandi" savremeni pisac se izjasnio sljedećim riječima: -

"Ukoliko su balkanske politike gnusne pristojnim ljudima, to je zato što su u gomili odvratne literature Srbi, Bugari i Grci iznijeli strašne optužbe jedni protiv drugih za brojne zločine da je nemoguće razlikovati stepene krivice. Mudar čovjek će odbaciti ovu kampanju zločina huškanja i sve tri rase posmatrati kao jednako krive, a sebi postaviti praktični zadatak da otkloni uzroke koji su proizveli ovu gomilu užasne literature."

Bili smo spomenuti u bezbrojnim člancima u kojima se "Herojska Srbija" pojavljivala u naslovu. U njima nije bilo ni pomena o "Herojskoj Crnoj Gori", niti o činjenici da nesumnjiva hrabrost srpskog naroda nema nikakve veze sa intrigom gosp. Pašića, intrigom koja je, iako duboka i opsežna, rezultirala stvaranjem argumenta u prilog određene politike, dok su odbačeni oni argumenti koji bi tu politiku oslabili i obesnažili – žalba na gomilu predrasuda, i jadnu igru koja se sastoji od svođenja ljudskih najplemenitijih instikata kao što su prijateljstvo, solidarnost i ljubav do najnižih granica.

Engleske pristalice srpske zavjere

Ma koliko balkanski mentalitet može sebi dopustiti, ono što je sigurno jeste krritika upućena njihovim engleskim pomagačima, a imena trojice Engleza se upadljivo ističu kao učesnici zavjere protiv Crne Gore, za koje je teško naći opravdanje. Ono što mora biti jasno svakom razumnom čovjeku jeste da, uprkos opravdanom zanimanju jednog stranca za drugu naciju u pitanjima principa kao što su "Sloboda", "Samoopredjeljenje" i "Prava malih naroda", i onih opštih principa za koje su predsjednik Vilson i Mirovna konferencija izrazile svoje zalaganje, nijedan Englez nema pravo da se miješa, da izdaje zapovijesti, da nameće ili podržava bilo kakvu domaću ili inostranu politiku ili partizanstvo kada je riječ o nekoj stranoj zemlji. Nije naša stvar da učestvujemo u ovim domaćim sporovima, ali to je upravo ono što su ovi Englezi učinili.

Glavna imena u Engleskoj povezana sa ovom propagandom su gosp. Wickham Steed, Dr Seton Watson i Dr Ronald Burrows, koji su, u periodu o kojem govorim, bili aktivni u podržavanju srpskog programa protiv Crne Gore. Svako ko nešto zna o ovim ljudima znaju da su to ljudi najvećeg ličnog karaktera i časti, ali to ih ne izuzima od kritika kojima su se izložili, i činjenice da su svjesno ili nesvjesno jednostavno igrali u rukama gosp. Pašića.

Dr Seton Watson u Foreign Office-u

U periodu o kojem govorimo, Dr Seton Watson je bio veoma aktivan. Bio je zapošljen u Foreign Office-u, gdje mu je data mogućnost da putuje po kontinentu i koji je nesumnjivo imao pristup državnim papirima, i koji je jedno vrijeme imao priliku da vidi sve povjerljive izvještaje i komunikacije koje su bile poslate Foreign Office-u u ime Crne Gore, i sve to vrijeme Dr Seton Watson je bio poznati pristalica srpske zavjere i pridružio se klevetama protiv Crne Gore i njenog kralja.

U Predstavničkom domu se postavilo pitanje da li je Dr Seton Watson imao pristup državnim papirima, da li je prisustvovao srpsko- jugoslovenskoj konferenciji u Rimu, i ukoliko je, da li je u pogledu njegovih anticrnogorskih naklonosti moguće dobiti neka objašnjenja o njegovoj povezanosti sa propagandom protiv Crne Gore, priznatoj savezničkoj državi. Ministar finansija je odgovorio kako slijedi: - „Dr Seton Watson se trenutno nalazi u Italiji u povjerljivoj vladinoj službi, i Vladi nije poznato da Dr Seton Watson učestvuje i da je ikada učestvovao u bilo kakvom propagandskom pokretu protiv bilo koje savezničke države". Negiranje ministra finansija o Dr Seton Watson-ovim aktivnostima ne mogu se uzeti kao izgovor ili nedostatak dokaza ili činjenica.

"Nepošteno"

Ono što posebno iznenađuje običnog čovjeka jeste da su ova engleska gospoda uzela učešće u pokretu protiv Crne Gore u trenutku kad se njen kralj nalazio u egzilu, kada je veliki broj njenih ljudi bio u izbjeglištvu u Evropi ili internirao kao zatvorenik rata u Austriju, a sav njen narod ostavljen nijem i bespomoćan. Ukoliko je ikada postojao slučaj udaranja čovjeka koji se nalazio na tlu, to je onda ovaj slučaj,

i kakva god bila britanska politika, ovaj način postupanja je u potpunosti suprotan britanskoj tradiciji.

Gosp. Radović

U ovom periodu kralj Crne Gore je imenovao za predsjednika Vijeća vlade u Parizu izvjesnog Andriju Radovića. Ovo imenovanje bi vjerovatno mnogim ljudima izgledalo neobično, zato što je gosp. Radović nekoliko godina ranije bio povezan sa čuvenim bombaškim napadom i pokušajem na strani određenih revolucionara da ubiju kralja Nikolu na Cetinju bombama nabavljenim iz srpskog arsenala, i gosp. Radović je bio osuđen na kaznu zatvora i optužen krivim za učestvovanje u ovoj zavjeri, ali mu je kralj oprostio na kihotovski način što je razumljivo onima koji su izučili kraljevu ličnost i karakter, ali da mu je trebalo i dalje vjerovati i učiniti ga predsjednikom Savjeta je zaista nevjerovatno, ali je takav bio slučaj.

U početku se gosp. Radović činio lojalan, zato što je u italijanskim novinama i drugdje pisao jako značajne članke u odbranu kralja i države, ali se nakon nekog vremena odjednom okrenuo, i ova promjena fronta datira od trenutka kada je primio veliku ličnu subvenciju od strane srpske vlade za koju se pretpostavlja da ju je primao tokom posljednjih šest mjeseci za koje je djelovao kao premijer Crne Gore! U svakom slučaju, gosp. Radović se sada pridružio nasilnoj kampanji i napadima na kralja i njegovu vladu. Kao pripadnik crnogorske nacionalnosti, bio je opozvan i formalno pozvan da odgovori na optužbu o izdaji, ali s obzirom na stanje stvari on se zemljom slobodno kretao i bio je najaktivniji u napadima koje je izvršavao u ime srpske propagande, i, kao što ćemo vidjeti, kulminirajuća nepravda je bio njegov predlog za izbore kao srpskog delegata na samoj Mirovnoj konferenciji!

Crna Gora zvanično zanemarena

Prosto kao znak progresa i uspjeha ove srpske propagande moram reći da je tamo sada započeo zvanični pokušaj da se zanemari Crna Gora i njena Vlada, i ovdje moramo zapamtiti da je sa stanovišta striktne zakonitosti kralj Crne Gore do današnjih dana ostao kralj Crne Gore u očima svih sila i da je priznat zvanično, i da na njegovom dvoru sve velike sile imaju svoje predstavnike, i da je Vlada zvanično priznata, iako može biti privremena. Zvanične komunikacije uobičajene forme se konstantno razmjenjuju između dvora i Vlade Crne Gore i ovih od velikih sila.

"Propust" gosp. Lloyd George-a

U januaru 1918. godine, saznali smo da je Crna Gora, po prvi put, bila izostavljena kada su se slale zvanične čestitke svim savezničkim silama povodom dolazeće godine od strane vlade u ime Njegovog Visočanstva kralja Džordža. Na prigovor premijeru, odgovor je izmamljen od gosp. Lloyd George-a u kojem je izrazio svoje žaljenje "nad propustom, koje je dovelo do toga da Crna Gora nije bila na listi imena saveznika kojima su novogodišnje poruke poslate". Izuzetno je teško za običnog čovjeka sa ulice da zamisli kako je moglo doći do ovakvog "propusta", ali saznali smo da je do sličnog izostavljanja došlo nedavno u čestitki od strane Engleske upućenoj svim

saveznicima povodom potpisivanja mira sa Njemačkom, ali je ovoga puta britanska vlada opravdala svoj propust na sljedećim osnovama: -

"*Njegovo Visočanstvo je poslalo čestitke samo onim silama koje su potpisnice Ugovora o miru. Kako Crna Gora nije potpisala Mirovni ugovor, nikakav telegram nije poslat kralju Nikoli*."

Ovaj odgovor naime otvara novo pitanje - zašto Crna Gora nije bila potpisnica Ugovora o miru sa Njemačkom, protiv koje je objavila rat, ali ovim pitanjem ćemo se pozabaviti kasnije.

Afera sa pasošima

Daljni progres protiv Crne Gore može se vidjeti na primjeru izdavanja pasoša crnogorskim državljanima. Pristalice gosp. Radovića i onih koji su radili za srpsku vladu počeli su da putuju za Englesku i Ameriku i razne zemlje, a zanemarujući sopstvenu zemlju, dobili su pasoše kao srpski državljani od zvanične srpske vlade, dok su pasoši stalno odbijani lojalnim Crnogorcima.

Misija francuskog generala

Sada su uslijedili namjerni pokušaji od strane Srbije da ubijede Crnogorce kako je Crna Gora kao samostalna nacija nemoguća ideja, i da bi ih pridobili. Misija je najavljena u nadležnosti generala Franchet D'Esperey-ija, francuskog generala, koji je krenuo put Balkana i staloženo objavio da Crnogorci žele da se odreknu vjernosti svom kralju i da pripoje svoju zemlju Srbiji. Dobili smo izjavu od strane Foreign Office-a da oni uopšte nijesu bili upoznati sa postojanjem ove Misije, kao i da je ne priznaju, a zapanjujući ton izvještaja od strane generala čini ga potpuno suprotnim principu bona fides i pravednosti.

Shvatili smo da je sve ovo vrijeme Konferencija samouvjereno raspravljala o ulozi Lige naroda, dok je sva suština zavjere bilo kršenje prava u Crnoj Gori zahvaljujući zakašnjenju Vrhovnog suda da odradi posao zbog kojeg je i sazvan.

Odbijeno diplomatsko predstavništvo Crne Gore

"Godinama je vlada Sjedinjenih država imala diplomatskog predstavnika akreditovanog u Crnoj Gori. Kada je trebalo da pošalje diplomatskog predstavnika u Vladi Sjedinjenih država. postojeća vlada Crne Gore je bila primorana da pronađe utočište u drugoj državi. Surova ruka ovog nemilosrdnog rata pala je teško iznad vaše veličanstvene zemlje, među najhrabrijim borcima za slobodu svoje rase.! – Govor predsjednika Wilsona crnogorskom ministru u Vašingtonu, SAD.

Učinjeni su pokušaji da se izdejstvuje pravo na diplomatsko predstavništvo Crne Gore u Londonu, ali je ovo odbijeno, jer je britanska vlada tvrdila da nije potreban predstavnik u Londonu, s obzirom da ima predstavnika na dvoru kralja Nikole oličenog u ličnosti Ser Georga Grahama, iz britanske ambasade u Parizu, koji djeluje kao otpravnik poslova.

Ove stvari mogu izgledati same po sebi jednostavne, ali mora se uzeti u obzir da sve one čine sastavni dio progresa jasno određenog djelovanja i politike.

Crnogorci zatočeni u Francuskoj

Sada smo došli do slučaja Crnogoraca koji su bili zatočeni na Korzici i drugim mjestima pod vladavinom francuske vlade. Ovi ljudi su željeli da se bore na solunskom frontu, kao crnogorski bataljon. Brojali su oko par hiljada i bili su nestrpljivi da se bore pod crnogorskom zastavom. Teško je povjerovati da su ovi ljudi bili odbijeni ukoliko nijesu pristali da se bore pod srpskom zastavom, ali takav je bio slučaj. Karakteristično je za srpski mentalitet to što su urlikali kada su Jugosloveni iz Hrvatske, koji su se borili u ime Austrije protiv Italije, bili zatočeni, i što su u potpunosti ignorisali činjenicu da se ovo desilo na isti način njihovoj crnogorskoj braći, već i što su ovi posljednji lišeni slobode samo zato što su odbili da se bore pod zastavom Petra Karađorđevića, kralja Srbije!

Zatim, krajem jula ove godine crnogorske izbjeglice su i dalje bile zarobljene u Francuskoj, i kao odgovor na pitanje u Parlamentu povodom ovog nepravednog postupanja i njihovog zahtjeva za slobodom, gosp. Harmsworth, državni podsekretar inostranih poslova, u odgovoru na pitanje gosp. McNeilla, izjavio je da su crnogorske izbjeglice zadržane u Francuskoj i da su uslovi za njihov povratak pitanje francuske vlade. Ove činjenice govore same za sebe i označavaju napredak djelovanja.

Crna Gora bez predstavnika na Mirovnoj konferenciji

Sada smo došli do pitanja crnogorskog predstavništva na Mirovnoj konferenciji. Srpska zavjera je bila tako vješto sprovedena da je uspjela da spriječi prisustvo crnogorskog delegata na Mirovnoj konferenciji. Ostaje misterija, koja je teško zamisliva običnom čovjeku, zašto se Italija, prisutna na konferenciji, nije predstavila kao borac za prava samostalnih nacija na Balkanu i nije insistirala na prisustvu crnogorskog predstavnika. Činjenica je da je crnogorsko sjedište bilo upražnjeno tokom cijele Mirovne konferencije, iako su crnogorski kralj i vlada priznati, i iako oni do danas polažu konstitucionalna i međunarodna prava kao nezavisno i savezničko kraljevstvo. Crna Gora je objavila rat protiv Austrije 6. avgusta 1914. godine i protiv Njemačke 9. avgusta 1914, i ovo je jasno navedeno u noti uručenoj od strane njemačkog delegata na Mirovnoj konferenciji, u kojoj je Crna Gora optužena od strane Njemačke za agresorsko ponašanje protiv Centralnih sila i posljedično, ne polaže pravo na bilo kakvu ratnu odštetu, i njemačka delegacija je zapazila odsustvo crnogorske delegacije prilikom prozivanja Sila u Versaju, dok su i ostale delagacije drugih nacija na Mirovnoj konferenciji slično primjetile.

Primirje na vidiku – “Porast zahtjeva”

“Naš posao je da pazimo da nas stranci ne obmanjuju.” – ADMIRAL BLAKE

A sada, ukratko, stigli smo do trenutka kada su bili jasni znaci da će Centralne sile biti poražene i da se primirje naziralo na vidiku. Slijede jedna ili dvije značajne stvari za spomenuti.

Predsjednik Vilson je, u svojoj poruci od 8. januara 1917. godine i kasnije u svojoj depeši upućenoj kralju Nikoli, spomenuo kao jedan od njegovih uslova mira “obnovu Crne Gore pod istim uslovima primijenjenih i na primjeru Belgije i Srbije”,

ali ipak u isto vrijeme izgledalo je da su se neke sile bojale da će stari balkanski trik koji se ogledao u "porastu zahtjeva" ponovo zauzeti mjesto i iz tog razloga je izdato zvanično saopštenje Mirovne konferencije pod sljedećim tačkama: -

„Mirovna konferencija je duboko uznemirena pristiglim novostima o slučajevima gdje se oružana sila koristi za osvajanje teritorije, o kojim zahtjevima mirovna konferencija treba da odluči. Smatraju za svoju dužnost da upute zvanično upozorenje da će teritorija osvojena silom ozbiljno preispitati zahtjeve onih koji koriste takva sredstva. Stvoriće se pretpostavka da oni koji se koriste silom sumnjaju u pravičnost i pravosnažnost svojih zahtjeva te umjesto da pravno dokažu svoja potraživanja, uspostavljaju suverenitet prinudom prije nego rasnim ili nacionalnim željama i nacionalnom istorijskom zajednicom. Ukoliko očekuju pravdu moraju se uzdržati od sile i svoje zahtjeve prepustiti dobroj vjeri u rukama Konferencije mira."

Zašto se kralj nije vratio u Crnu Goru?

Ovo saopštenje je blisko povezano sa događajima koji su potom uslijedili, zato što je naredni korak bilo obraćanje kralja Nikole francuskoj vladi, koje datira iz Pariza, u kojem je Njegovo Visočanstvo najavilo pripreme o povratku svojoj zemlji. Pismo gosp. Pichona glasi: -

„Pariz, 2. novembar 1918. godine.

„Gospodine: -

Vaše Visočanstvo mi je svojim pismom od 2. novembra objasnilo razloge zašto želi da se odmah vrati nazad u Crnu Goru.

„Vaše Visočanstvo je dodalo da Vas je francuski izaslanik u Vašoj vladi obavijestio o mišljenju francuske vlade, koje dijele i druge savezničke vlade, o nepravovremenosti takvog poteza u sadašnjim okolnostima,

„Shodno tome, Vaše Visočanstvo smatra poželjnim da odloži putovanje jer su naređenja izdata generalu koji komanduje armijama na Istoku najbolja garancija mira u Crnoj Gori.

„Zahvaljujem Vašem Visočanstvu na obavještenju o ovoj odluci.

„Vaše Veličanstvo može biti uvjereno da trupe pod komandom generala Franchet d'Esperey-ija neće zanemariti ništa kako bi u Vašem kraljevstvu obezbijedili mir kao i poštovanje ustavnih vlasti i sloboda naroda Crne Gore."

„Molim Vaše Visočanstvo da primi moje najdublje poštovanje.

(U potpisu) "PICHON."

Ovo pismo je potvrđeno razgovorom između kralja Nikole i francuskog predstavnika na njegovom Dvoru, gosp. Delaroche Vernet-om, koji je uvjerio kralja da će sva naređenja u Crnoj Gori biti izdata u njegovo ime (kraljevo); a zatim je uslijedilo pismo gosp. Poincarea, predsjednika francuske republike: -

"Dragi i Veliki prijatelju: -

„Veoma cijenim Vaš zahtjev. Francuska nije zaboravila hrabrost sa kojom se Crna Gora odazvala, na poziv Vašeg Visočanstva, za odbranu svoje nezavisnosti. Francuska je upoznata sa teškoćama sa kojima se susrela Crna Gora i daje sve od sebe da ih ublaži. Vaše Veličanstvo može biti ubijeđeno da vlada Republike, za čije razumijevanje prema malim državama Vi direktno apelujete, neće učiniti ništa protivno volji naroda Crne Gore niti im osporiti njihove zakonske težnje.

„Poželjno je da Vaše Visočanstvo sačeka dok se ne ostvari ovaj cilj i dok život u Crnoj Gori ne povrati svoj normalan tok. Prisustvo savezničkih trupa i pomoć koju će oni pružiti stanovnicima će bez sumnje doprinijeti ubrzanju vremena koje Vaše Visočanstvo priželjkuje. Ubrzo pošto ovo postane činjenica, vlada Republike će biti srećna, gospodine, da olakša Vaš povratak kući.

(U potpisu) „POINCARE."

Ova pisma predstavljaju istorijska dokumenta i ne mogu biti oporečena, a pored toga ojačana su saopštenjem britanskog ministarstva inostranih poslova da će pitanje vojne okupacije Crne Gore biti riješeno sporazumom između savezničkih sila; *a sada zabilježite naredne događaje i pogledajte kako su saveznici ispunili svoje zavjete hrabroj maloj zemlji*.

Srpski „fiumian" prodor u Crnu Goru

Nakon što su se austrijske trupe povukle iz Crne Gore, otvorenim kršenjem svakog zakonitog međunarodnog prava, u suprotnosti sa Londonskim paktom i svim obećanjima francuske vlade, srpske trupe su ušle u zemlju i izvršile nasilnu okupaciju Crne Gore i tako, ono što Turci nijesu uspijevali da učine protiv Crnogoraca kroz vjekove ratovanja, ostvarila su njena braća Srbi. Uspostavili su srpsku administraciju i proglasili državu, koja je bila nezavisna šest decenija, dijelom Srbije. Imovina kralja Nikole je zaplijenjena i svi zvaničnici su bili prinuđeni da se zakunu na vjernost Petru, kralju Srbije. Srpske trupe su bile praćene agentima i agitatorima, na hiljade sramotnih pamfleta su rasuti širom zemlje sa ciljem da šire mržnju prema Kralju i Vladi. Grupe bandita i terorista nazvanih Komiteti vršile su psihički pritisak nad ljudima i svako ko se opirao pritvoren je u zatvor ili je pobjegao u planine, a onda je stigla izjava državnog podsekretara za rat u Predstavničkom domu, koji je mirno saopštio da je „zadatak čišćenja Crne Gore od neprijatelja prirodno pripao srpskim trupama koje su djelovale u susjedstvu!" Pitao bih bilo kojeg iskrenog, zdravorazumnog čovjeka kakva je bila potreba da se protjeraju austrijske trupe kada su se one s obzirom na primirje, bile potpuno povukle? I tako je Crna Gora zaustavljena srpskim bajonetima, očigledno uspješna kulminacija godina zavjere, i to pod okom saveznika, koji su navodno demonstrirali Njemačkoj princip da „volja ne može nadjačati pravo"! Ukratko, Srbija postupa kao da Mirovna konferencija ne postoji ili drugačije, postoji ali u cilju da zadovolji srpske ambicije. Nema ni pomena o neizvjesnosti crnogorskih želja.

Britanski stav prema prodoru

Što se tiče naše sopstvene zemlje, teško je shvatiti da Velika Britanija želi da prisili Crnu Goru na srpsku vlast; bilo iz ciničke ravnodušnosti ili vjerovatnije iz čistog neznanja stajali smo po strani i dozvolili nepravdu nad nepravdom, nasilje nad nasiljem, protiv Crnogoraca, i jednostavno se nijesmo umiješali, već stajali sa strane ravnodušni prema činjenici da na Balkanu samo ime „Velika Britanija" predstavlja borbu za pravdu i slobodu.

Prividna Nacionalna skupština

Nakon što su prodor u Crnu Goru i zarobljavanje same zemlje uspješno izvršeni, sada je jednostavno bilo potrebno dati određeni oblik pravne sankcije daljnjim postupcima imajući u vidu da je bilo najavljeno da će se sazvati Nacionalna skupština Crne Gore u Podgorici (jedan od glavnih gradova u zemlji), kako bi stanovnici mogli da odluče o svojoj sudbini, u potpunosti ignorišući zakonskog kralja, koji je ostao u Parizu, i njegovu Vladu, koji su do danas zvanično priznati od svih Sila.

Situacija je bila najnevjerovatnija, a rezultat prilično očekivan. Skupština ili Nacionalna skupština je održana pod nadzorom srpskih vojnih snaga i mirno proglasila svrgavanje kralja i aneksiju Crne Gore. Istog trena, štamparska propaganda je odradila svoje i ova izjava je obišla cijeli svijet i proglasila uzvišenog i potlačenog. Nije potrebna velika mašta da bi se zamislili uslovi nesrećnog naroda u zemlji i zapanjenost ovom odlukom nakon godina austrijske okupacije, nakon afera i glasina da ih je kralj napustio, i svih zavjera i mahinacija srpskih pristalica. U svim ovim pokretima gosp. Radović i njegovi prijatelji odigrali su istaknutu ulogu. Što se tiče legitimiteta ove Nacionalne skupštine, osvrnuću se nešto kasnije, i samo na svoje zadovoljstvo reći da nikada nije trebalo dozvoliti srpskim vojnicima da uđu u Crnu Goru, naročito znavši za dobro-poznate aspiracije Srbije da apsorbuje svoju sestrinsku zemlju i da aneksija Crne Gore od strane Srbije predstavlja sramotu na račun saveznika – sramota koju vjerujem da istorija više nikada neće zabilježiti.

Izgladnjeli i napaćeni narod
Pomoć odbijana Crnoj Gori tokom rata

Nakon nasilnog oduzimanja države, bijedno stanje naroda koji je gladovao zahtijevalo je veliku pažnju. Jedna od brojnih nepravdi nametnuta nad ovim nesrećnim narodom (vjerovatno zahvaljujući izvještajima Srbije da je Crna Gora bila nelojalna saveznicima) bila je činjenica da je tokom cjelokupnog perioda neprijateljske okupacije bilo nemoguće pružiti najtanju pomoć ovoj nesrećnoj zemlji. Svaka druga saveznička država primala je neku vrstu pomoći – Belgija, Francuska, Srbija, Rumunija – sve su imale zastupnike pomoći koji su slali pomoć gladnom narodu, ali u Crnoj Gori nije bilo moguće dobiti ni zrno pirinča tokom cijelog rata. Iako su se zahtjevi konstantno podnosili u Foreign Office-u, oni nijesu nikada odobrili nijednu misiju za pomoć da uđe u zemlju, ali s obzirom na srpsku okupaciju poseban zahtjev je izložen vladinim organima u Engleskoj, detaljno obrazlažući plan i sredstva za pomoć, tražeći dozvolu od Vlade da britanska misija krene u Crnu Goru i pomogne izgladnjelom narodu. Poslije beskonačnog odlaganja cijeli ovaj britanski pokušaj je oboren i praktično odbijen u korist američke misije koja je bila povezana sa gosp. Hoover-om. Ostaje misterija zašto je ova britanska pomoć odbijena, ali ostaje činjenica da je to vjerovatno bilo iz razloga što je Srbija predočila silama da bi britanska misija bila pro-crnogorska misija.[45]

---

[45] Nedavno je odobrena britanska misija pomoći Crnoj Gori. Nalazi se pod komandom pukovnika Cheke-a, britanske armije, čije se sjedište nalazi u Trstu, i njegov zadatak je da rukovodi pružanjem pomoći svim Crnogorcima bez obzira na politička i vjerska opredjeljenja.

Američka misija pomoći

U nemogućnosti da pošaljemo britansku pomoć, jednostavno smo poslali zvanično upozorenja Silama, obavještavajući ih da ukoliko novac ne bude podijeljen direktno narodu od strane američkih zastupnika pomoć će otići pravo u ruke gosp. Radovića i njegovih anti-crnogorskih prijatelja i biće iskorišćen u političke svrhe. Smatram da ne postoji sumnje u ova predviđanja, i da bi istraživanje o raspodjeli američke pomoći u Crnoj Gori dokazalo sve što sam ovdje iznio.

Amerika ne razumije balkanski narod, koji se očigledno previše dokazao američkim predstavnicima i ova afera vezana za fondove američke pomoći se nastavlja i dalje.

Srpsko oštroumno predstavljanje Crne Gore kao dijela „jadranskog problema"

Tako je Crna Gora pala u čvrst zagrljaj Srbiji i opsada države je izgledala poput opsade grada Rijeke od strane D'Anuncia. Lovci na koncesiju su uhvaćeni na djelu, pošto je crnogorska imovina zvanično aneksirana, a onda, velikom vještinom koja je karakterisala cjelokupnu srpsku zavjeru, i kojoj moramo odati priznanje, cijelo pitanje Crne Gore je bilo pametno izmanipulisano kao dio jadranskog pitanja koje je, kao što svi znamo, itekako povezano, i sve ovo je učinjeno uz potpuno ignorisanje obećanja saveznika da Crna Gora treba da bude obnovljena kao što je bila prije rata kako bi mogla da odluči o sopstvenoj sudbini.

Crnoj Gori nije dozvoljeno da potpiše mirovne ugovore

Sada idemo dublje u priču o upornoj nepravdi i dolazimo do pitanja potpisivanja mirovnih ugovora, i ovdje se dešava još jedan neobičan incident koji je samo dio kompletne i nevjerovatne priče. Zvanične poruke bile su poslate od strane kralja Engleske prilikom zaključivanja primirja u novembru 1918. godine, čestitajući kralju Crne Gore na trijumfu koji su izvojevali saveznici, i odavajući priznanje o ulozi koju je Crna Gora odigrala objavljujući rat Njemačkoj, ali ipak kada je došao trenutak potpisivanja mira Crnogorcima je uskraćeno pravo potpisa! Ovo odbijanje je predstavljalo odobravanje srpske pohleposti, i nevjerovatnu nepravdu. Kada je kasnije došlo do potpisivanje mira sa Austrijom, u odgovoru na pitanje u Predstavničkom domu da li će Crna Gora potpisati mirovni ugovor, gosp. Harmsworth, državni podsekretar inostranih poslova je odgovorio da „mir sa Austrijom nije potpisan". Novembra 24, ove godine, odgovor Predstavničkog doma na pitanje gosp. Ronalda McNeill-a, M.P., je glasio da „s obzirom da se Crna Gora ne nalazi u blizini Austrije, nije bilo potrebno da crnogorski predstavnik potpiše mirovni ugovor sa Austrijom". Ovo izbjegavanje i izgovaranje je osobina konstantne nepravde koja je nanijeta Crnoj Gori i koja ne zahtijeva nikakav komentar.

Misija grofa de Salisa

Sada smo došli do jako značajnog pitanja misije grofa de Salisa.

S vremena na vrijeme slato je nekoliko misija u Crnoj Gori, svaka imajući posebnu i nezavisnu svrhu. Treba imati na umu da su Crnogorci bili okovani; Srbi su imali vlast i radili po svome, ali bilo je nemoguće spriječiti bilo koji broj misija da djeluju u zemlji. Pored misije generala Franchet D'Esperey-ija (koja je uvijek bila sumnjiva) američka ambasada u Rimu poslala je dva sekretara prevashodno u Crnu Goru, ali oni nijesu poznavali jezik niti narod i zato su bili nedjelotvorni; ali slanje bilo kakve misije samo po sebi je bilo besmisleno. Zašto nije poslata misija u Belgiji da istraži da li je narod želio da bude obnovljen kao nekada, ili u grad Lil da upita da li su stanovnici željeli da i dalje budu dio francuske republike? Jadna Crna Gora nije imala izbora, i navodno 30. aprila 1919. godine grof de Salis poslat je od strane britanske vlade. Grof de Salis je bio bivši britanski ministar u Crnoj Gori; poznaje srpski jezik, čovjek je apsolutne nepristrasnosti i poznaje Crnogorce i Srbe svake vrste, i previše je lukav čovjek da bi dozvolio sebi da se „lično vodi", što je uvijek bila opasnost za one istraživače ranije neupoznatih sa Balkanom, tako da je, nezavisno od nepravde cijele situacije, bez sumnje, kako je to zapisano u jednom engleskom listu – „konačno Foreign Office poslao pravog čovjeka".

Pitanje misije grofa de Salisa se postavilo u Predstavničkom domu u julu, a sljedeći odgovor je dat od strane državnog podsekretara za inostrane poslove: -

„Vlada Njegovog Visočanstva, bivajući obavještena da kralj Nikola i njegovi ministri ne predstavljaju želje i osjećanja crnogorskog naroda, smatra poželjnim, kako bi se pojasnila situacija, da otpremi posebnog komesara u Crnu Goru u nadi da će on biti sposoban da prepozna prave želje crnogorskog naroda o njihovoj budućnosti, što opravdava njihovu odluku da pošalju grofa de Salisa na Cetinje."

Sljedeća izjava je glasila: -

„Nije ispravno pretpostaviti da je crnogorski narod izgubio povjerenje i poštovanje u očima Vlade Njegovog Visočanstva; nasuprot tome, Vlada Njegovog Visočanstva želi da otkrije njihove istinske želje i aspiracije."

Gosp. Harmsworth nije naveo izvor njegove informacije da kralj Nikola i ministri „ne predstavljaju želje i osjećanja crnogorskog naroda", ali vjerovatno je da se izvor ove informacije može pretpostaviti na osnovu onoga što je do sad već napisano!

Državni podsekretar za inostrane poslove se dalje obavezao izjavom da je spreman da razmotri predlog da izvještaj grofa de Salisa, po prijemu, bude na dnevnom redu Predstavničkog doma.

Odbijeno objavljivanje izvještaja

U oktobru ove godine pristigli su razni izvještaji grofa de Salisa u Foreign Office-u i držati su u tajnosti, i 30-tog istog mjeseca gosp. Harmsworth, u odgovoru na zahtjev da se izvještaj stavi na dnevni red zasjedanja Predstavničkog doma ili da se da rezime njegovog sadržaja, odbio je oba zahtjeva govoreći da „to nije poželjno učiniti zbog trenutnih okolnosti".

Ovaj zahtjev za izvještajem je ponovljen i nekoliko dana kasnije i uporno je odbijan.

Gosp. Ronald McNeill, M.P., upitao je gosp. Bonar Law-a da li je svjestan da se „više od dvije godine postavljaju pitanja o statusu Crne Gore u Predstavničkom domu i da li će ovo stanje trajati beskonačno nakon rata, i da li ova zemlja i Pred-

stavnički dom nijesu upoznati sa činjenicama". Zahtijevao je da izvještaj grofa de Salisa bude objavljen i dodao: „na kraju, to je rad nekoga ko poznaje zemlju a nije ni Crnogorac niti Srbin".

Lord Robert Cecil je takođe upitao da li je moguće da Vlada iznese neke od činjenica i dodao: „Sigurno da zaslužujemo da znamo šta se dešava u ovom i drugim krajevima svijeta."

U čiju korist je zataškan izvještaj grofa de Salisa?

Gosp. Bonar Law je priznao da bi bilo „jako pogrešno ukoliko bi se ovakvo stanje stvari nastavilo", i ponovio: „Nije na nama da odlučimo o ovoj stvari. Vlada mora postupiti u saglasnosti sa Saveznicima", i takođe dodao da „nije poželjno da izvještaj grofa de Salisa bude objavljen sada, niti je poželjno da se razmatra u Predstavničkom domu."

Pitanje koje je svima bilo na vrhu jezika onih koji su znali pravo činjenično stanje jeste zbog čijih interesa je izvještaj zataškan i nedavno su počele da kruže ružne glasine o umiješanosti finansijskih interesa.

Srbija traži ukidanje subvencija Crnoj Gori

Došli smo do posljednjeg najopasnijeg udarca kojeg je primila mala država, udarac koji bi se pokazao smrtnim ukoliko ga ne bi izbjegla. Kao što je dobro poznato, Velika Brtanija je, u saradnji sa Francuskom, tokom rata pomagala svoje saveznike mjesečnim subvencijama. Srbija je, primjera radi, primala iznos od 9 miliona franaka mjesečno (360,000£) tokom cijelog rata, pored specijalnih grantova za posebne svrhe, i ogromnih beneficija od ove i drugih zemalja, od čega je veći dio novca potrošen na zvaničnike i propagandnu uglavnom usmjerenu na Crnu Goru, savezničku državu! A Crna Gora (priznata kao da je bila saveznik, uprkos nevjerovatnim događajima već spomenutim) je primala jako skromnu sumu isplaćivanu mjesečno pola od Francuske i pola od ove zemlje.[46] Septembra 17, gosp. Pašić je, srpski delegat na Mirovnoj konferenciji, podnio zvanični zahtjev Konferenciji da „Crna Gora ne bi trebalo da i dalje bude finansisjki pomagana", i njegova direktiva je bila ubrzo izvršena, uprkos zaostatku subvencija već nekoliko mjeseci, i bez ikakvog upozorenja crnogorska vlada je odjednom obavještena da subvencije više neće biti isplaćivane njima!

Povučena subvencija Crnoj Gori

Ova odluka je bila konačni udarac. Objašnjenje Treasury-ija je glasilo da zbog uvođenja striktne ekonomije u finansijama ove zemlje, sve subvencije i po-

[46] Od 1916. godine, Vlada Srbije je izračunala da je potrošila 35.000,000 franaka na propagandu protiv Crne Gore, uprkos činjenici da je ovaj novac dat od saveznika striktno kao ratni kredit. Interesantno je napomenuti da je Crna Gora ukupno primila od 1916. godine iz svih izvora i za sve svrhe sumu od 8,000,000 franaka, dok je Srbija primala 9,000,000 franaka svakog mjeseca!

zajmice moraju biti obustavljene. Ovo je odluka sa kojom bi se saglasili svi poreski obveznici u ovoj zemlji, ali je slučaj Crne Gore bio u potpunosti izuzetan i jedinstven. Kao prvo, subvencija je bila jako mala (manje od 3,000£ mjesečno); i kao drugo, to je bila jedina zemlja koja je ostala neuređena. Prisustvo kralja i vlade Crne Gore u Parizu i nerješavanje crnogorskih pitanja je posljedica zahtjeva francuske vlade, situacija koja je podsjećala na zatvorenike kojima je odbijena hrana i utočište, i tako su oni zadržani u egzilu, dok su njihovi problemi lebdjeli u vazduhu, i odjednom su čak lišeni bilo kakvog sredstva podrške. Ukoliko ovo nije igra Srbije, onda ne znam šta je!

Bez predstavnika na Mirovnoj konferenciji da se zalaže za njihov slučaj i traži pravdu, prepušteni su njihovim neprijateljima. U britanskoj riznici je izjavljeno da Francuska isplaćuje svoj dio subvencija, ali je Francuska povukla tu subvenciju prateći potez Engleske, i ovakva je situacija i dalje u trenutku ovog pisanja.

Krunisanje sramote Srbije

Najveći pokušaj sa srpske strane je teško vjerovatan, ali svakako ništa manje nije tačno. Poznavajući savršeno dobro prirodu gosp. Pašića i njegovu kampanju kleveta i činjenicu da je on, uprkos što je bio crnogorski građanin, radio za njih, srpska vlada je zapravo podnijela zahtjev za njegov prijem kao jednog od srpskih delegata na Mirovnoj konferenciji! Drago mi je što mogu reći da je Mirovna konferencija ovdje povukla liniju i odbila zahtjev srpske vlade.

Crna Gora nikad nije bila slobodna da odluči o svojoj budućnosti od kada je objavila rat protiv Centralnih sila

„Politika Saveznika je da unaprijedi nacionalne apsiracije balkanskih zemalja bez žrtvovanja nezavisnosti bilo koje od njih."

VISCOUNT GREY, 9. novembar 1915.

„Odnosi između pojedinih balkanskih nacija bi trebalo biti prijateljski uspostavljeni uz istorijski utvrđene linije vjernosti i nacionalnosti."

11 tačka Predsjednika Wilson-a.

„Svako teritorijalno uređenje mora biti napravljeno u korist i dobrobit populacije u pitanju, a ne kao dio pukog poravnanja ili kompromisa zahtjeva između protivničkih država."

Predsjednik Wilson, 1919.

Ovakva je, dakle, situacija. Ne može biti jasnije naglašeno da je ponašanje Crne Gore bilo apsolutno ispravno od početka do kraja u svim njenim odnosima prema savezničkim silama. Bila je apsolutno lojalna i apsolutno iskrena. Borila se i dala najbolje što je mogla u zajedničkoj borbi, a ona se danas bori za svoju ličnu slobodu. Čak su i njeni neprijatelji Austrija i Njemačka u miru, a Crnogorci se bore za svoje

živote protiv Srba uprkos gladi i hladnoći, u svojim planinama, posljednjem utočištu Slobode.

Što se tiče kralja, on je star čovjek, i dani njegove lične ambicije su prošli kao što to prirodno biva kod čovjeka od 80 godina. Umro bi srećan ukoliko bi njegov narod i njegova zemlja bili slobodni.

Što se tiče Srbije, da je namjera ovih iskaza napad na Srbiju postoji mnogo obiljnijih stvari pomoću kojih se to može učiniti, ali to nije bila namjera; namjera je odbrana slobode Crne Gore.

Srbija se suočava sa stalnim krizama; postoji nezadovoljstvo u starim provincijama Austrije koje je ona pripojila bez trunke iskrene namjere; postoji konstantan sukob i borba u Crnoj Gori; i sukob u Italiji, zajedno sa neprijateljskim stavom prema Bugarskoj i Rumuniji, i sve u cilju da primijeni sramni Krfski pakt koji Crna Gora, Hrvatska i druge zemlje neće nikad priznati. Imperijalizam Srbije je uzrok svih italijanskih poteškoća. Što se tiče Jugoslavije, federalna kombinacija je prirodno rješenje svih ovih poteškoća na Balkanu, ali mora biti nešto iskreno, nešto što ne narušava individualne nacionalnosti, na osnovu čega u budućnosti može doći do prijateljskog i srdačnijeg spajanja; ali Pašićeva zavjera i vojni patrioti oko srpskog princa Aleksandra su imali pred svojim očima taj san o Carstvu Stefana Dušana, o kojem slušaju svi koji pođu u Srbiju ad nauseam, i to je san koji se nikada neće ostvariti, što se tiče Crne Gore; Hrvati i Sloveni sebe smatraju civilizovanijim od Srbije i nikad neće prihvatiti vladu iz Beograda. U cilju da Jugoslavija opstane i postane održiva, centralizacija Beograda mora biti slomljena. Ono što narodu treba jeste federacija naspram centralizacije. Potpuna i iskrena primjena maksima, „Balkanske zemlje za balkanske narode" i „Nijedna balkanska nacija neće biti ni potpuno niti djelimično pod dominacijom neke druge", biće nešto od čega će zavisiti buduće blagostanje balkanskog poluostrva i mira u Evropi.

U pogledu Crne Gore, situacija je apsolutno čista. Nije pitanje kraljevstva pod kraljem Nikolom, ili republike, niti unije sa Srbijom, cijela suština je da se shvati da Crna Gora mora biti u potpunosti prepuštena sebi, a ne predmet zavjere ili propagande podstaknutih spolja. Cijela istorija dokazuje da je uzaludno miješati se u unutrašnja pitanja druge nacije. Kakav god oblik vlade crnogorski narod poželi to je njihova stvar i treba ih pustiti. Možda nam se to neće dopasti, ali je to njihova stvar, a ne naša. Zbog onoga što se dogodilo Crnoj Gori tokom cijelog rata pa sve do danas, ne može se reći da je odražavalo volju naroda i zbog toga je napravljen ovaj protest. Abnormalna promjena u političkom životu zemlje je unešena nasiljem srpskih trupa. Njihova dužnost kao dijela savezničkih trupa bila je da brane suverenitet i postojeći zakonski poredak, bez ukoliko se nekako može priznati da su oni zaista imali nekakva prava u Crnoj Gori. Da je Crna Gora bila žrtva nasilja postaknutog spolja dokazuju krvavi događaji koji su se tamo dogodili. Narod je ustao da se bori silom protiv sile. Ukoliko nijesu uspjeli to je zbog nedostatka hrane i armija. Teško da je svaki peti Crnogorac imao pušku, dok su Srbi koristili pištolje, topove i drugo oružje.

Ovakva je dakle situacija u nekoliko riječi. Mi i naši saveznici propuštamo jedinstvenu priliku za uređivanje balkanskih pitanja jednom zauvijek. Srbija ima svoja prava kao nacija, među kojima i pogodan i odličan izlaz na more, i pripajanje teritorije kao nagradu za njene patnje; ali i Crna Gora ima svoja prava, a najmanje od svega jeste da bude slobodna da odluči o sopstvenoj budućnosti. To je ono što su Srbi sve do sada činili apsolutno nemogućim. Ova prilika uređivanja balkanskih pitanja je jedino moguća sada, tako što možemo dati ogromne nagrade svim našim sa-

veznicima, uključujuči Crnu Goru, a takođe možemo udovoljiti zahtjevima Bugarske i Albanije. Ukoliko to ne uradimo, Balkan će i dalje ostati zemlja konstantnog razdora nasuprot uređenoj Evropi.

Northwood Park, Winchester.
Decembar 1919".

(Prevod sa engleskog jezika: **Ana Rutović**)

Crna Gora i separatni mir sa Centralnim silama 1916 god.

Toma
MILADINOVIĆ

Potaknuti šapatima u domaćoj srbijanskoj istoriografiji i sporadičnim isplivavanjem na površinu činjenice da je Srbija 1915. god. 6 meseci već bila u poluzvaničnim pregovorima sa Centralnim silama oko zaključenja separatnog mira i izlaska iz rata pod više nego povoljnim uslovima, otišli smo u arhiv nemačkog ministarstva spoljnih dela u Berlin kako bi dokumentarno (ne)dokazali ovaj činjenični šum. Februar-mart-april 2014. proveli smo u Nemačkoj u zanimanju sa ovom problematikom koje je na koncu rezultiralo knjigom ***Separatni mir Srbije i Centralnih sila 1915 god.,*** **na osnovu diplomatskih dokumenata nemačkog ministarstva spoljnih dela,** koja je inače na minulom Beogradskom sajmu knjiga dosta privlačila interesovanje publike.

Motiv čitavog istraživačkog poduhvata sadržan je u već postojećem našem nastojanju osvetljavanja i ukazivanja na odgovornost za državno-narodnu katastrofu u koju je Srbija zakoračila majskim prevratom 1903. i konačnim apsolutnim slomom 1915. god., rezultantom sumanutog političkog koraka – Pijemont-ideja po svaku cenu, koja za posledicu ima prepolovljenje muške populacije Srbije (1914-1918), poremećen odnos sa Crnom Gorom (1919) i utrinu za nacional-demokratski-boljševizam čiji naslednici i danas imaju moć u Beogradu.

Mi izlazimo u susret kolegama iz Crne Gore i prenosimo deo građe koji ima veze sa crnogorskim pitanjem u periodu 1914-1918., koji je izvučen iz arhiva nemačkog ministarstva spoljnih dela, čime omogućavamo da deo svetla bude protegnut na neka nova zanimljiva pitanja.

U našoj gore ponutoj knjizi mi smo verno oslikali okolnosti pod kojima su Nikola Pašić i Aleksandar Karađorđević odbili nemačku ponudu za mir iz 1915 god. sa teritorijalni proširenjima i finansijskim kompenzacijama na ime potencijalnog izlaska Srbije iz rata. Podsetimo se kratko. To je momenat u kome ni jedan strani neprijateljski vojnik ne stoji na teritoriji Srbije a delovi srbijanske vojske su pred Tiranom. Crnogorska vojska je Bosni i Hercegovini, Bugarska i Italija su i dalje van rata, Rumunija i Grčka su neutralni, Rusi su zaustavljeni na Karpatima, Francuzi trpe nemački front na svojoj teritoriji. U ovakvoj situaciji nemačka stavlja Srbiji ponudu za izlaskom iz rata, stavljanjem u izgled priključenja delova Bosne i Hercegovine, ujedinjenje sa Crnom Gorom, izlazak na albanski Jadran i otplatu svih srbskih vojnih kredita prema Antanti. Ponuda je odbijena i nemačko-bugarske divzije su prošetale Srbijom.

Do danas je dovoljno jasno postalo poznato zašto je i Crna Gora vojnički podlegla austrijskoj vojsci, ko je odgovoran za pad Lovćena, kom generalštabu je

crnogorska vojska bila potčinjena i precizno su razbijene pamfletistička blebetanja oko ,,crnogorske izdaje'' i ostali nonsensi, mada je i dalje u Srbiji živo spominjanje i opominjanje na Vešovićeve tendenciozne brošure posle Prvog svetskog rata. Mi se ovim pitanjima nećemo baviti. Nas interesuje pre svega logika političkog rasuđivanja mirovnog okončanja Balkanskog fronta koje su razvile Centralne sile nakon vojničkog sloma Srbije i Crne Gore u zimu 1915-1916. i mogućnost da savremena crnogorska istoriografija zasebno analizira ovu temu.

Iznećemo dotične dokumente bez našeg dodatnog komentarisanja jer želja je da crnogorski istraživači objektivno formiraju pogled na ovu temu. Ističemo jedino napomenu da kroz cela dokumenta se proteže laki konflikt između nemačke diplomatije i austrijske vojne vlasti u pogledu tretmana rešavanja crnogorskog pitanja izlaska iz rata. Kada je Srbija vojnički bila pregažena te nestala mogućnost da se sa prvom zemljom zaključi separatni mir, vrata za ovakvu priliku otvorila su se u pogledu Crne Gore. Da li bi ovaj mir bio povoljan, i šta je to objektivno povoljno, da li je Lovćen po takvom projektu trebao biti oduzet Crnoj Gori, na koji način je Antanta dejstvovala da Crna Gora svo vreme trajanja rata ne sklopi separatni mir – ovo su sve pitanja koja se fragmentarno oslikavaj kroz ovaj kratak izbor dotičnih dokumenata.[1]

8 jun 1915
NEKOLIKO MISLI O SKLAPANJU MIRA SA SRBIJOM I CRNOM GOROM OD GRAFA FRICA BERNSDORFA[2]

Kod sklapanja mira sa Srbijom i Crnom Gorom glavna misao treba da bude da ovaj mir posluži kao osnovica za naše docnije odnose sa Južnim Slovenima i da taj mir u što bližoj budućnosti preobrazi se u savez sa njima. Mislim da je pogrešno kada mi potcenjujemo značaj Južnih Slovena, Srba i Crnogoraca. Oni čine sa Srbima koji još i sada pod Austro-Ugarskom žive, narod sa okruglo 10 mil. duša. Nama se možda pruža sada poslednji put mogućnost da u našem smislu spremimo i rešimo spajanje svih Srba u jednu nacionalnu državu, što jedanput mora doći.

S toga je od vrlo velike važnosti da nemačka diplomatija uzme što je moguće jačega učešća u pregovorima za mir.

Mi moramo Srbiju i Crnu Goru ubediti da se mi u Nemačkoj iskreno interesujemo za njih i da ćemo njihove želje, ukoliko su one opravdane, blagonaklono i bez ikakve pristrasnosti ispitati. Oni moraju uvideti da je samo u njihovoj koristi ako se budu stavili pod moćnu zaštitu Nemačke i njoj povere svoju budućnost. U obe zemlje među boljim političkim vođama gledali su sa brigom dosadašnje tutorstvo Rusije, njeno stalno agitovanje i draženje što je samo uticalo demorališuće; tim ljudima ništa neće biti zgodnije nego da stupe u što bliže i prijateljskije odnose sa nemačkom državom.

U Srbiji je osobito raniji ministar i sadašnji državni savetnik Vladan Đorđević uvek zastupao pristajanje Srbije uz Austriju i koji će i sada nesumnjivo rado staviti svoje snage u službu prijateljskih odnosa sa nama.

---

[1] Svi dokumenti na temu mirovnih pregovora između Centralnih sila i Crne Gore koje ovde iznosimo sadržani su Arhivi nemačkog ministarstva spoljnih dela pod oznakom R 20517.

[2] Johann Heinrich Graf von Bernstorff (1862-1939) – nemački diplomata, ambasado u SAD

U Crnoj Gori je pre svega naslednik prestola iskreni prijatelj i poštovalac Nemačke. Još u junu poslednje godine, kada sam ga posetio u Krajlingenu kod Konstance, rekao mi je u nekoliko mahova kako je teško u sadašnjim prilikama terati samostalnu i Nemcima prijateljsku politiku. Rusiji je svako sredstvo dopušteno da bi držala svoj položaj u Srbiji i Crnoj Gori. U Rusiji se ne preza ni od čega, ni od ubistva, ni revolucije da bi to postigli (i kao primer za to – podsetio me je on na ubistvo kralja Aleksandra u Beogradu). On me pak sa svoje strane uverava da on iskreno teži da dođe momenat, kada će sebe i svoju zemlju moći osloboditi od ruskog pritiska, da bi mogao sa Nemačkom zajedno ići. Po njegovom mišljenju Crna Gora može se pravilno razvijati samo tako, ako se ekonomski i politički tesno priključi Nemačkoj.

Među crnogorske državnike, koji su iza prestolonaslednika i dele njegove poglede, spada i g. P. Plamenac.

Mi dalje možemo u Crnoj Gori računati na grofa Vojnovića, šefa kraljevskog kabineta i ranijega ministra pravde. Dugo vremena živeo je on u Nemačkoj, u poslednje vreme u Minhenu, i tu naučio razumeti nemački karakter i nemački način kako valja čuvati istinu. Njegov uticaj na kralja Crnogorskog je vrlo veliki i u toku mnogih godina, kako sam ga ja poznao, pokazivao se on uvek kao pouzdan, veran i pošten prijatelj nemački. Moje mišljenje o njemu slaže se s mišljenjem ranijega nemačkog poslanika na Cetinju, g. ministra Ekarta. I on ima najbolje veze sa glavnim srbskim ličnostima. On je bio dugo godina vaspitač prestolonaslednika Aleksandra a u dobrom je prijateljstvu sa velikim bojem srbskih političkih vođa, a osobito sa Pašićem. Najzad valja spomenuti nadbiskupa Barskog g. Dr. Dobročića, koji je studirao u Hajdelbergu i takođe nikada nije sakrivao svoja prijateljska osećanja prema Nemcima. Njegov uticaj rasprostire se daleko preko crnogorskih granica, jer on, kao primas katoličke crkve u Srbiji, igra značajnu ulogu u obema zemljama. Od osobitog značaja bilo bi zadobiti Crnogorskog kralja, koji je po svoj prilici najsposobnija politička glava na Balkanu. Njegov položaj je izuzetan u čitavom srbskom narodu, a njegov ugled dopire u najmanje selo, u kome se srbski govori. I tako će biti teško ukloniti duboko ukorenjeno i na žalost po neobrađeno nepoverenje kraljevo prema Austriji, to će on, kao realan političar, sada jasno uvideti, gde je prava korist i gde su stavrni interesi Crne Gore i Srbije. Dok je za Srbiju glavno pitanje da izbije na otvoreno more, za Crnu Goru je od najveće važnosti zemlja, tj. da dobije plodne ravnice. Crnogorac je kao i svi Srbi, valjan i vredan zemljoradnik, i jedna od glavnih teškoća bila je ta što je stanovništvo, imajući vrlo malo zemlje za obradu, sve više i više moralo da se seli van zemlje. – Valja dakle Crnoj Gori pomoći da dođe do ziratnog zemljišta. Pre svega Crnoj Gori moraju se ostaviti granice, koje je dobila poslednjim mirom, i dati joj još delove severne Albanije, od prilike od Šar-Planine i zaliva San Đovani do Medove. Bilo bi dalje mudro, kada bi joj Austrija ustupila onu poslednju liniju u Dalmaciji, od prilike od Budve do Špice koja pruga za Austriju nema nikakvog značaja a za Crnu Goru mnogo znači. Ja mislim da bi Crna Gora zato ustupila Austriji Lovćen, koji je za Austriju od velikog značaja, jer ta planina vlada Kotorskim zalivom, naboljim ratnim pristaništom austrijskim. Pri tome ne treba gubiti iz vida, da bi to za Crnu Goru velika idealna žrtva bila, kada bi taj vis ustupila Austriji, jer na tom visu nalazi se grob jednog od njihovih knezova, Petra II, koji je znamenit i kao vladalac i pesnik. Crnogorci bi se utešili gubitka Lovćena, kada bi dobili Skadar, koji je već u ranijim vremenima bio sedište jednog srbskog kralja. Za Srbiju je najvažnije da dobije obalu, da bi mogla izvoziti svoje domaće proizvode nazavisno od ugarskih carinskih šikana. Po mome mišljenju dakle, želja Srba da izađu na otvoreno more, potpuno je opravdana. Nju

vidimo kod svih mladih naroda sposobnih za razviće. Njima bi se morao dati ostatak severne i srednje Albanije. Iz dva razloga držim, da bi ovo bilo opravdano, bez obzira na to što Albanija nikada ne može postati politički samostalna država. Prvo, time ćemo mi Srbe staviti u trajnu protivnost prema Italijanima, a drugo – oni bi onda bili voljni ustupiti neke delove Makedonije Bugarskoj. Pri tome ću napomenuti da srbske pretenzije na Makedoniju imaju potpuno ista istorijska i etnografska opravdanja kao i bugarska. Ovde je najviše u pitanju školsko pitanje, t.j. pitanje, koja je od svih dveju zemalja u tursko vreme smela otvoriti školu u dotičnom mestu u Makedoniji. Ali je u našem interesu da po mogućnosti, preko Srbije održimo otvoreni put za Solun. Stoga, dakle, mi moramo dopustiti Bugarskoj znatne popravke granice, ali ništa više.

Ukoliko s jedne strane politički momenti preporučuju da stupimo u dobre odnose sa Srbijom i Crnom Gorom, utoliko s druge strane govore za to i ekonomski momenti, koji su za Nemačku od velikog značaja. Srbija i Crna Gora imaju velika prirodna bogatstva, koja treba iskoristiti, pružiti dakle našem kapitalu zgodu da se može uložiti. Ja ću samo da potsetim na prostrana rudna polja uglja, bakra i tuča, kao i grdne šume, u kojima su retke vrste drva i od velike vrednosti. Sem toga obe zemlje isključivo su agrarne i kao takve – dragoceni krajevi za prođu naše industrije.

Već sada povlači Srbija najveći dao svojih poljoprivrednih mašina iz Nemačke. A u koliko bi većoj meri sve ovo bilo kada bi, sa isključenjem francuske i engleske konkurencije, sva zemlja, skoro pred kapijama Nemačke, isključivo bila otvorena samo za našu i austrijsku industriju. Dunav je prirodni put za teretni saobraćj i mi bi smo mogli, što osobito sada u ratu pada u oči, u budućnosti bez obzira na neprijatelje u Srbiji i Crnoj Gori, naše industrijske produkte sprovoditi, a s druge strane iz tih zemalja velike količine sirovina (stoke, žita) dobijati, što je neophodno potrebno za dalji napredak naše narodne ekonomije.

26 septembar 1915[3]
Tajno!
Carski generalni konzul u Budimpešti telegrafiše pod 25.:

(...)

Posebno pitanje odnosilo bi se na sudbinu Crne Gore. Držim da će Austro-Ugarska odbaciti ideju o predaji Lovćena, ali s druge strane nije nemoguće da će se kralj Nikola za priličnu svotu novca povinovati svim uslovima. Ostaje dakle takođe da se razmotri da Crna Gora sa izuzetkom dela koji zahteva Austro-Ugarska treba da se pripoji Srbiji ili da ostane nezavisna država.

Jagov[4]

[3] AA, R 20458, 192-195

[4] Gottlieb von Jagow (1863-1935) – nemački diplomata i političar. Za vreme Prvog svetskog rata državni sekretar ministarstva spoljnih dela.

Berlin 11 novembar 1915[5]
Izveštaj državnog sekretara nemačkog ministarstva spoljnih dela fon Jagova

Baron Burian[6] je mišljenja da Srbija neće moliti za mir već će se tući do poslednjeg čoveka. Za slučaj da protivno očekivanjima sa srbske ili crnogorske strane usledi mirovna ponuda baron Burian ne veruje u svrsishodnost takvog separatnog mira po nas ali će u svakom slučaju morati da vodi računa o neophodnim zahtevima u korist Austro-Ugarske. Austro-Ugarska mora da zahteva Beograd, Mačvu, Lovćen i granicu sa Albanijom na obali. Srbiji i Crnoj Gori, čije će se ujedinjenje samo po sebi desiti pod vladavinom kralja Nikole, pružiće se putem povoljnog trgovačkog ugovora dobri privredno-egzistencijalni uslovi. Razoružanje srbske vojske je neophodno jer bi ona sa ili bez mira iskoristila svaku priliku da svoju borbu započne iznova.

(...)

Jagov

16 januar 1916.
Telegram državnog sekretara nemačkog ministarstva spoljnih dela nemačkom poslaniku u Beč

Nakon što je Cetinje palo za pretpostaviti je da će kralj Nikola moliti za mir.

Vašoj ekselenciji čisto lično zapažanje: Nama Crna Gora nije objavila rat već samo prekinula odnose sa nama kao saveznikom Austrije. Da li je ovo u Beču poznato, ne znam, ali ne smatram isključenim da bi Beč mogao zaključenje mira sa Crnom Gorom da tretira kao čisto austro-ugarsku stvar naročito stoga što osim jedne vazduhoplovne eskadrile nemačka vojska nije učestvovala u pohodu na Crnu goru. No ipak naša dva vazduhoplovna oficira su zarobljeniža u Crnoj Gori. Austrijska vojna protiv Crne Gore bila je omogućena jedino kroz poraz Srbije za koje su zaslužne naše i bugarske trupe. Zato s pravom možemo pri mirovnim pregovorima sa Crnom Gorom očekivati da nebudemo zanemareni. Bugarska će takođe na ovome insistirati. Obzir prema bugarskom savezniku u ovom balkanskom interesu će se takođe smatrati neophodnim kako bi se udovoljilo osetljivosti kralja Ferdinanda i istovremeno izbegle nesuglasice.

Mir sa Crnom Gorom je veoma poželjan ponajmanje kako bi barem svršili sa i najmanjim našim protivnikom. Za očekivati je da će to proizvesti moralni utisak na Italiju i Rusiju. Bilo bi dakle ispravno da Beč ne postavlja suviše oštre uslove.

fon Jagov

---

[5] AA R 21818. 000002

[6] Stephan (István) Baron (1918 Graf) Burián von Rajecz (1852-1922) – ministar spoljašnjih dela Austro-Ugarske tokom Prvog svetskog rata.

18 januar 1916
Izveštaj nemačkog poslanika iz Beča nemačkom ministarstvu spoljnih dela

Baron Burian mi je u pogledu crnogorskog pitanja saopštio sledeće:

Prvi korak sa crnogorske strane učinjen je istovremeno i od kralja i od vlade. Kraljev telegram caru Francu Josifu sastavljen je u popriličnо ljubaznom tonu. Kralj je u telegramu apelovao na dosadašnju osvedočenu carevu snishodljivost prema njemu i Crnoj Gori i zamolio za primirje i mir. Odavde je odgovoreno da je mir ostvarljiv pod sledeća dva uslova: bezuslovno polaganje oružja i isporuka svih srbskih trupa koje se nalaze na teritoriji Crne Gore. Odgovor Crne Gore imao bi da usledi u roku od 48 časova. On je i usledio tako što se prvi uslov usvaja. Što se tiče drugog uslova on je time likvidiran što se trenutno u Crnoj Gori ne nalaze nikakve srbske trupe. Baron Burian pretpostavlja da su srbske trupe odmah dobile nalog da se povuku iz Crne Gore.

U iščekivanju crnogorske mirovne ponude Baron Burian je već pre par dana poslao na Cetinje bivšeg c.i k. poslanika u Crnoj Gori zajedno sa sekretarom poslanstva, grofom Koloradom i jednim generalštabnim kapetanom, gde bi mirovni pregovori trebali da počnu. Pre svega polaganje oružja mora temeljno da se izvrši.

Uslovi koje će on svakako nastojati da postavi kao izraz specijalnih želja generalštaba su ovi: Najviše stanovište koje u interesu Nemačke ima da se pri svemu sledi jeste osiguranje granica i garancija da se Crna Gora u budućnosti neće iznova stavljati kao poslušna poluga na raspolaganje našim neprijateljima. U tom smislu je pre svega nužno ustupanje Lovćena. Dalje, Monarhija mora bezuslovno da se duž mora graniči sa Albanijom i zbog toga uzeti Bar u svoj posed. Ovo je apsolutno neophodan zahtev, posebno danas kako bi se imao slobodan put jadranskom obalom prema Albaniji i kako bi se time stalo na put italijanskim aspiracijama i intrigama. Ovladavanje obalom u suštini nije ništa drugo do povratak statusu propisanom u čl. 29. Berlinskog ugovora. Crnoj Gori će u pogledu njenog morskog saobraćaja biti pružene široke koncesije u mirovno vreme, tako da ona nema nikakav povod na žalbu zbog isključivanja svojeg spoljašnjeg saobraćaja. Albaniji se imaju ustupiti Ulcinj, Skadar i čisto albanska područja koja su Bukureškim mirom obećani Crnoj Gori (pre svega Đakovica, Prizren, Peć). Sandžak mora pripasti Monarhiji. Na taj način Crna Gora se vaspostavlja u svojim granicama i zadržava svoju samostalnost. U privrednom pogledu uspostaviće se tesan prključak sa Monarhijom, eventualno carinska unija, a svi prerogativi koje je Rusija uživala do juče u Crnoj Gori prećiće na Monarhiju, npr. u pogledu diplomatskih predstavništava.

Baron Burian smatra prirodnim da Nemačku redovno obaveštava o pregovorima. Sa Sofijom i Carigradom već se sporazumeo. Pošto se Nemačka ne nalazi u ratu sa Crnom Gorom i pošto od nemačke vlade zna da Crna Gora treba da ostane u uticajnoj sferi Austro-Ugarske, Burian veruje da samim tim zastupa i nemački interes. Na moje pitanje Burian je odgovorio da ne veruje da će Bugarska zahtevati bilo kakav udeo u pregovorima sa Crnom Gorom, budući da ovde nema nikakav interes. Svaka specijalna želja Berlina biće svakako momentalno najozbiljnije uzeta u pretres.

Čirški[7]

---

[7] Heinrich Leonhard von Tschirschky und Bögendorff (1858 -1916). Nemački poslanik na austrijskom dvoru.

19 januar 1916
Telegram državnog sekretara nemačkog ministarstva spoljnih dela nemačkom poslaniku u Beču

Ustupanjem obalskog pojasa, albanskih delova i dela Sandžaka, Crna Gora u izvesnom smislu gubi plodonosna područja i biva svedena na besplodnu gomilu kamenja, egzistencijalno nesposobnu. Mi razumemo da Austrija hoće da ispruži ruku prema obali i time odseče Srbiju. Međutim takav čin će u celom svetu izazvati najgori utisak, da eto pri prvom mirovnom ugovoru Centralne sile tako bespoštedno postupaju uništavajući Srbiju i osakaćujući Crnu Goru. Antanta će ovo na odgovarajući način iskoristiti i sa pravom ukazati do čega dovodi mir sa nama. Po našem gledištu Crna Gora treba da bude obeštećena u Srbiji. Ukoliko se kralj Nikola obogati na račun Srbije time se u slovenski svet gura novi klip. Nestanak nekadašnjeg saveznika Rusije izazvao bi veliki utisak na sve strane. Državnička mudrost barona Buriana neće uočiti značaj ovog gledišta, kao i gledišta da pri prvom zaključenja mira situacija ne treba da bude toliko napregnuta. Austrija eventualno može polagati pravo na neophodne mere sigurnosti kao što su pravo poseda nad važnim tačkama ili pravo tranzita.

Jagov

21 januar 1916.
Telegram nemačkog poslanika iz Beča nemačkom ministarstvu spoljnih dela u Berlin

Baron Burian preneo mi je sledeće u vezi vesti sa Crnom Gorom: Glasina o prekidu mirovnih pregovora koja je potekla od *Tempsa* je neosnovana. Mirovni pregovori uopšte nisu mogli ni da startuju jer poslanik Oto još uvek nije pristigao na lice mesta. Ova glasina se verovatno zasniva na sledećem. Naime, nakon što su dvoje crnogorskih ministra na Cetinju dali pozitivan odgovor austrijskim vojnim vlastima u pogledu polaganja oružja, oba ova ministra su odjednom otputovala sa Cetinja. U međuvremenu je usled nedostatka pravila o polaganju oružja u različitim crnogorskim vojnim trupama došlo do nesuglasica i incidenata. Jedan bataljon se predao a kod drugog je trupa morala silom da savlada pojedine oficire koji su se usprotivili polaganju oružja. Isto tako neki delovi vojske su se prosto s oružjem vratili svojim kućama. Austro-ugarske vojne vlasti prosto nisu bile u stanju da stvari urede pošto nikoga nije bilo sa kime bi se mogli započeti pregovori. Usled toga je upućivanjem novih parlamentaraca Crnogorcima poručeno da ukoliko se u roku od 24 sata ne pojave opunomoćenici na Cetinju, vojna akcija će se nastaviti. Rok je danas istekao. Baron Burian ne sumnja da će se crnogorski pregovarači pojaviti i da će stvar brzo uznapredovati.

Ovde se smtra da je kralj Nikola u Podgorici.

Iznova sam baronu Burianu naročito naglasio da sve mora biti izbegnuto što bi dovelo do prekida sretno započetih pregovora – takođe i na čisto vojnom području, našta mi je on obećao da će svim sredstvima ići u tom pravcu ali da mu nije lako da izlazi na kraj sa beskompromisnim držanjem austro-ugarskog generalštaba.

Čirški

22 januar 1916
Telegram državnog sekretara nemačkog ministarstva spoljnih dela nemačkom poslaniku u Beč

Na predstavke koje smo državni kancelar i ja u pogledu tretmana prema Crnoj Gori izjavili austro-ugarskom poslaniku, on nam je preneo sadžraj instrukcije barona Buriana u kojoj on beskompromisno istupa i zastupa stanovište da Crna Gora mora politički da se učini bezopasnom i da se svede u okvir starih granica Berlinskog ugovora. Sve ovo izgleda da protivreči izjavama koje je baron Burian vama izneo. Beč očigledno nastoji da poraženom zauvek stane nogom za vrat. Verovatno bi baron Burian da sledi staru balkansku diplomatiju. Ako Crnogorci nemaju šta više da izgube niti da dobiju, zasigurno neće sklapati mir. Jasno je da bi propast pregovora bila teška greška i kompromitacija čitavog našeg stanja. Mi odlučno hoćemo da ustupimo jedan deo Srbije Crnoj Gori. Bugarska takođe insistira na blagom tretmanu prema Crnoj Gori. Iako je zaključenje mira sa Crnom Gorom pre svega austrijska stvar, ipak mi kod rešavanja sudbine Srbije imamo da vodimo reč, jer je ona osvojena našim i bugarskim trupama.

Molim Vas da još jednom snažno utičete na barona Buriana da ne zateže situaciju oko Crne Gore i da joj ostavi teritorijalno proširenje prema istoku.

Kako bi pridobili Crnu Goru politički i vojno nije neophodno da se ta država svede na jednu egzistencijalno nesposobnu kreaturu koja bi time dospela u očajničku borbu. Garancije mogu biti nađene na drugi način.

Jagov

21 januar 1916
Telegram nemačkog poslanika u Beču nemačkom ministarstvu spoljnih dela

(...)

Baron Burian u pogledu tretmana mirovnog pitanja zastupa sledeću smernicu: Crna Gora ne sme biti ponižena ali ni nagrađena. Njegovo držanje ne uplivišu kako ideja kazne tako ni ideja osvete, zbog decenijskih crnogorskih neprijateljstava i intriga protiv Monarhije a uz pomoć Rusije i Italije. Zbog toga on zastupa stav da sva faktička crnogorska plemena moraju ostati ujedinjena u kraljevini Crnoj Gori. U tome će on nastojati čvrsto da istraje nasuprot stavu koji zastupa generalštab, koji jednostavno hoće da Crnu Goru udavi, kao i nasuprot stavu nekih koji hoće da Crnu Goru uvećaju za tuđe elemente.

Ovde sam prigovorio da nemačka vlada ne misli o nagrađivanju Crne Gore. Ovaj stav je nama potpuno stran. Međutim smatrali bismo mudrim da Crnogorcima ne otežavamo upuštanje u mirovne pregovore postavljanjem suviše oštrih i nemogućih zahteva, a sa druge strane - prepuštanjem manjeg komada srbske teritorije u kome bi zadržali vojna prava – da podmetnemo seme razdora između obe ove slovenske države. Osim toga moramo voditi računa o dejstvu ove akcije na neutralne i neprijatelje. Baron Burian mi je detaljno obrazložio da ne deli stav o tome da bi

obećavanje srbskog područja Crnoj Gori izazvalo razdor između ove dve države. Po njegovom mišljenju desilo bi se baš suprotvno. Čim bi srbski elementi bili utelovljeni Crnoj Gori stari san zajedničke krvi Srbije i Crne Gore ne bi iščezao. Ponovo bi započela stara igra Rusije kao zagovornika ove ideje. Mora se uzeti u obzrir da još uvek ni iz daleka nije isključeno da će Srbija potpuno nestati. Baron Burian mi je iznova nagovestio da po ceni separatnog mira sa Rusijom Srbiju želi da ostavi u izvesnom obimu. Za ovaj slučaj priključenje srbske teritorije Crnoj Gori bio bi samo početak daljih težnji za ujedinjenjem. Takođe i sa vojne tačke gledišta je prepuštanje srbskog područja na istoku Crne Gore nesolidno, jer Monarhija bezuslovno potrebuje dolinu Lima, a između nje i granice područja koje nastanjuju Crnogorci i koje Crnoj Gori treba da se ustupi nema više mesta.

Što se tiče utiska na naše neprijatelje i neutralne, baron Burian veruje da ćemo mi i kod njih postići po nas željeni uspeh ukoliko bez ikakve perfidije i uz smirenu doslednost ostvarujemo naše interese. Ako se ima pred očima kakav će naročito iritantan uspeh kod naših neprijatelja imati svaka razumna reč o miru, baron Burian – koji je uvek bio za to da se kod neprijatelja povoljno utiče – nažalost mora uvideti da bi svaki pa i najmanji gest naše pomirljivosti kod neprijatelja samo povisio pobedničku samouverenost. Ali ako mi jedino nepokolebljivim mirom dalje koračamo svojim putem, diktiranim našim interesima, to će sigurno imati za posledicu povoljno dejstvo i doprineti skraćenju ovog rata. Antanta će na sva usta galamiti čak kada bi mi i bezobzirnije postupali. Ljudi će ipak u sebi početi da razmišljaju kada uoče našu staloženost pri tretiranju političkih pitanja. Baron Burian želi kao što mi je i istakao da očuva sredinu između zahteva vojnih vlasti i drugih struja, Crnu Goru ne ponižavati – najbolje moguće je tretirati čim ona bude saglasna sa nama (već sada su značajni transporti kukuruza i životnih namirnica za Crnu Goru dostavljeni na tamošnju granicu) i sva faktički crnogorska plemena ostaviti ujedinjena u kraljevini Crnoj Gori.

Čirški

22 januar 1916
Telegram predstavnika nemačkog ministarstva spoljnih dela pri Vrhovnoj nemačkoj komandi nemačkom ministarstvu spoljnih dela

Njegovo veličanstvo car je usput kako izgleda vrlo ispravno razgovarao sa generalom fon Klepšom[8] o Burianovim crnogorskim planovima, nakon čega me je general pomalo zabrinuto pitao da li postoje teškoće; general mora smesta da krene za Tešen[9] na raport i razume se ne može naokolo da govori o izjavama cara, naročito jer je sam potpuno zapanjen da se Burian ne nada poput celog svega, pa takođe i u Austriji da se Crnoj Gori valja ponuditi koristan mir. Generalu sam saopštio i naglasio da je Burian nama vrlo lojalno saopštio svoj stav i da mi naše sasvim drugačije mišljenje kod njega već zastupamo; nesporazuma nema; mi se naprotiv nadamo da

[8] Generalmajor Alois Klepsch-Kloth von Rode, nemački general predstavnik u austro-ugarskoj vrhovnoj komandi

[9] Gradić u Šleskoj u kome je do 1916. bila smeštena vrhovna komanda austro-ugarske vojske.

će Burian uočiti naše razloge; ukoliko tamošnje vrhovno vojno rukovodstvo deli naše gledište onda je to ohrabrujuće. General je rekao da je i on čvrsto u to uveren.

U ovom momentu primio sam sledeći telegram iz Tešena:

''Kako sada stvari stoje naša gledišta su u svemu indentična sa tamošnjim (austrijskim, P.)

Ujutru ću rano biti u Plesu.''[10]

Trojtler[11]

23 januar 1916
Telegram nemačkog poslanika u Beču nemačkom ministarstvu spoljnih dela

(...)

Pri postupanju sa Crnom Gorom pre svega dolaze u obzir držanje i želje generalštaba. On želi potpunu aneksiju Crne gore i izjavljuje da po svaku cenu da najmanje dolina Lima mora biti zadržana. Ali time otpada mogućnost jednog istočnog priraštaja teritorije Crnoj Gori, kako mi kaže baron Burian.

Ministar će činiti sve da pregovori koji još nisu počeli ne propadnu.

Sporadično se treba truditi da preko generalštaba utičemo.

Čirški

23 januar 1916
Telegram nemačkog poslanika u Bukureštu nemačkom ministarstvu spoljnih dela

(...)

Tisa mi reče da je za blago postupanje prema Crnoj Gori. Međutim, grad Bar joj mora biti uzet kako bi se italijanskim intrigama očitala lekcija. Tisa je za široke privredne koncesije i isplatu novca kralju Nikoli. Albanija treba da se prepusti evropskom knezu.

Usput je Tisa naznačio da nije uvek istog stava kao i Burian.

Buše[12]

---

[10] Dvorac u istoimenom gradu u Oberšleziji, sedište glavnog generalštaba tokom Prvog svetskog rata

[11] Karl Gerog von Treutler (1858-1933) nemački diplomata i oficir.

[12] Hilmar Freiherr von dem Bussche-Haddenhausen (1867 -1939) – nemački diplomata. Do 1916 poslanik u Rumuniji.

23 januar 1916
Telegram predstavnika nemačkog ministarstva spoljnih dela pri Vrhovnoj nemačkoj komandi nemačkom ministarstvu spoljnih dela

Burianova tvrdnja da je vojni vrh beskompromisan u pogledu Crne Gore, izgleda da protivreči telegramu generala fon Klepša upućenog iz Tešena po kome su tamošnji stavovi u potpunom saglasju sa našim. Ova očita protivrečnost isplivala je danas na površinu kad me je Klepš kontaktirao i u strogom poverenju ispričao da je general Konrad[13] u početku sa Crnom Gorom i vojno i politički želeo da postupa najstrože. U vojnom smislu je on ostao na ovom stanovištu, ali politički je usled uticaja nadvojvode Fridriha[14] prihvatio njegovo mišljenje, a nadvojvoda sam stoji na stanovištu koje je Klepšu označio kao istovetno našemu. Uz molbu za nastrožu tajnost general mi je nagovestio da je car Franc Josif iako za brzo izvođenje čistih vojnih zahteva isto tako za politički blago postupanje prema Crnoj Gori.

U vezi sa jednom izjavom cara o tvrdoglavosti grofa Tise, Klepš mi je iznova izneo molbu apsolutne diskrecije, naime da se Burian oslobodio Tisinog uticaja što on pozdravlja u interesu naših odnosa. Klepšove izjave treba što neophodnije pažljivo uzimati jer verujem da mi on može obezbediti vredne informacije kada uvidi da se neće kompromitovati sa mnom

Čitava njegova pojava može od starta izgledati nesimpatična, međutim on do sada u svakom slučaju nije počinio nikakve štetne indiskrecije iako neograničeno uživa najveće carevo poverenje.

Trojtler

24 januar 1916
Telegram nemačkog poslanika u Bukureštu nemačkom ministarstvu spoljnih dela

Srbski poslanik[15] koji važi kao mudar čovek, kako mi grof Černin[16] prenosi, smatra poraz Crne Gore za Antantu kao problematičan zato što ako Crna Gora dobije povoljne uslove mira drugi će slediti njen primer. Grof Černin je ovo telegrafisao Burianu i savetovao snishodljivost, odgovor nije dobio. Moj kolega je mišljenja da ako Burian želi da postavi suviše teške uslove onda ćenajviše šansi za uspeh leži u uticaju njegovog veličanstva cara na cara Franca josifa; ali on ne želi da bude pomenut.

Buše

[13] Franz Conrad von Hötzendorf (1852-1925) – šef austrijskog generalštaba.

[14] Erzherzog Friedrich Maria Albrecht Wilhelm Karl von Österreich, Herzog von Teschen (1856 -1936) austro-ugarski feldmaršal, vojni zapovednik u Prvom svetskom ratu.

[15] Pavle Marinković, srbski poslanik u Bukureštu.

[16] Ottokar Czernin (1872 - 1932) austro-ugarski diplomata i ministar spoljnih dela Austro-Ugarske od 1916 do 1918.

Lucern 19 januar 1916
Izveštaj nemačkog poslanika iz Berna

Gospodin 99 predočio je izveštaj o boravku kralja Viktora Emanuela (11-13 januar) u kome on pre svega na sebi svojstven način raspravlja radzličite kombinacije koje su vezane za ovo putovanje.

(...)

Kralj (Viktor Emanuel, P.) imao je dugu raspravu sa princem Danilom koju sa detaljima iznosi g. 99, a koji su u međuvremenu tokom događaja u Crnoj Gori izgubili na aktuelnosti. Od interesa može biti jedino opaska da je Antanta uložila sve napore kako bi kralja Nikolu odvratila od ideje separatnog mira Crne Gore zbog nepovoljnog moralnog utiska koji bi taj mir ostavio za sobom. Osim toga strahuje se da bi Austro-Ugarska, u slučaju da kralj Nikola moli i dobije separatni mir, žrtvovala dinastiju Karađorđević dinastiji Petrović, dok bi kralju Nikoli ponudila krunu i one delove Srbije koji bi preostali nakon austrijsko-bugarskih aneksija.

Romberg[17]

25 januar 1916
Telegram nemačkog poslanika iz Atine

1. Rim 23 januar: Crnogorski ministar-predsednik izjavio je u Brindiziju da su pregovori o prestanku neprijateljstava bili započeli samo kako bi se dobilo na vremenu za povlačenje Crnogoraca prema Podgorici i Skadru a Srba prema Draču i Alesiu. Na taj način austrijsko prodiranje bilo je zaustavljeno za jednu nedelju. Crnogorska vojska pod generalom Vukovićem nastavlja borbu kako bi se sjedinila sa Srbima.

Čini se da će crnogorska vojska isploviti iz Albanije kako bi sledila srbskoj vojsci.

(...)

Mirbah[18]

26 januar 1916
Telegram nemačkog poslanika iz Beča nemačkom ministarstvu spoljnih dela

G. Burian rekao mi je da su austro-ugarski pregovarači stigli na Cetinje. Najpre će morati da se utvrdi da li crnogorski pregovarači imaju porebna punomoćja, posebno nije li princ Mirko dobio takva punomoćja od kralja ili nije li kralj prinčeve odredio kao regente ili u nekom sličnom svojstvu.

---

[17] Gisbert Freiherr von Romberg (1866 -1939) – nemački diplomata. Referent za istočnoevropska pitanja. Diplomatski agent u Sofiji od 1905-1909 god. Od 1912- 1919 nemački poslanik u Bernu.

[18] Wilhelm Graf von Mirbach-Harff (1871-1918) – nemački diplomata, poslanik u Atini. Ubijen u Moskvi 1918 od bošljevika.

Još jednom sam razgovor usemrio na temu eventualnih mirovnih uslova. Ministar mi je na to izneo svoje poslednje instrukcije date princu Hoenlou[19] koje je ovaj vama već predočio. Baron Burian je ponovio da mu je pošlo za rukom da odvrati generalštab od stava da Crnu Goru treba anektirati ali je i on ostao pri tome da pre svega iz vojnih obzira i radi osiguranja budućeg stabiliteta odnosa na istočnoj granici teritorijalno proširenje Crne Gore nije moguće. Crna Gora će ostati u posedu svih područja nastanjenih od strane Crnogoraca. On će činiti sve što pojedinačno treba kako bi Crnogorci uživali poseban tretman. (...)

Čirški

6 februar 1916
Telegram predstavnika nemačkog ministarstva spoljnih dela pri nemačkoj vrhovnoj komandi

Vojni ataše iz Sofije javlja pod t.4: ‘’Juče uveče pristigli zastupnik roterdamske *Nieuve Courant* Baron Kruf, o čijim bliskim odnosima sa kraljem Nikolom sam već javio, potvrđuje da su tačni navodi o nasilnoj otmici kralja Nikole preko Brindizija za London od strane Antante.’’

Grinau

26 februar 1916
Poverljivi izveštaj nemačkom ministarstvu spoljnih dela[20]

Jedna neutralna osoba – švajcarski nacionalist – koji već duže vremena gaji prijateljstvo sa cronogorskim vladarskim domom i koji je do skora stajao u stalnoj prepisci sa članovima ove kraljevske porodice i vodećim crnogorskim ličnostima, kazao mi je pri mom poslednjem boravku u Švajcarskoj o bežaniji kraljevske porodice i njenom boravku u Lijonu, otprilike sledeće:

Kada je kralj Nikola nakon molbe upućenoj Austriji za mir po svaku cenu dobio od nje grub odgovor i usled toga postao zabrinut i poprilično potučen, poslanici Antante a pre svega Francuske i Italije iskoristili su ovo kako bi podržani od princeze Ksenije i članova vlade i okruženja koji su sa njihovim simpatijama stajali na strani Antante uticali na kralja Nikolu da opozove svoju mirovnu moblu Austrijancima. Međutim kralj je čvrsto istrajao i uvek je ponavljao da je čitavu svoju nadu poverio u viteško držanje austrijskog cara. Nakon što su poslanici Antante uvideli da ne mogu kralju na ovaj način prići primenili su silu i odvukli kralja preko Skadra do Sv. Jovana Medovskog i odatle ga brodom otpremili u Italiju. Ne treba zaboraviti da je kralju 75 godina, da su ga poklopile mnoge teškoće u njegovoj familiji, još uz to i telesno slab i bolestan, nije više imao snagu da se opire navalentnim pritiscima Antantinih poslanika koji su mu svim i svačim pretili.

[19] Prinz Gottfried zu Hohenlohe-Schillingsfürst (1867-1932) austro-ugarski aristokrata, generalmajor i diplomata.

[20] U fascikli AA R 20517. Dokument je prepis bez inicijala i potpisnika. Verovatno je reč o diplomati nemačkog ministarstva spoljnih dela u Švajcarskoj. P.

Kralj više nije imao nikakvu kontrolu nad svojim predsednikom vlade. Mijušković, drzak, tašt i bez savesti, bio je potpuno u rukama Antantinih poslanika.

Nakon što je dospeo u Lion kralju Nikoli je bila oduzeta svaka sloboda kretanja i delovanja. Bez odobronja francuske vlade niko nije smeo ni prići ni udaljiti se od njega. Francusku cenzuru prolazila su sva pisma koja su on i njegova familija pisali.

Princeza Ksenija zamolila je ovu našu osobu da vam momentalno ne piše, jer bi već jedno pismo iz nemačkog dela Švajcarske izazvalo bes francuske okoline. Njeni roditelji se nadaju skorom odlasku na rivijeru gde bi znatno bili slobodniji. Francuska vlada je zahtevala da se princ i princeza udalje iz Liona jer su strahovali od njihovog germanofilskog držanja i uticaja na kralja. Princ i princeza će verovatno krajem proleća otići u Švajcarsku.

Francuzi vešto prikrivaju i ukrašavaju zarobljeništvo u kojem se kralj Nikola faktički nalazi, međutim naš čovek veruje da će oni postati siti velikih troškova kralja Nikole a i njega samog, tako da će maske uskoro pasti

Sam kralj koji nikada nije podnosio duže vreme odsustvovanja iz svoje zemlje i od svoga naroda uskoro će patiti za povratkom, tako da će svi njegovi obziri morati da ustupe mesto njegovoj želji za vraćanjem u domovinu.

Naš čovek želi da nam ukaže da je ovaj momenat došao. On smatra pouzdanim trenutno kraljevo okruženje koje je kralju zaista odano – g. Radovića i g. Plamenca, oba ranija ministra. Od gospode koja su ostala na Cetinju i koje je kralj opunomoćio za pregovore je g. Ramadanović, dosadašnji upravnik ministarstva spoljnih dela, jedna sasvim ozbiljna ličnost, dok je Jovo Popović, raniji poslanik u Carigradu, Petrogradu i delegat na mirovnoj konferenciji mira u Lonodnu, suzdržan, ali ujedno i beskrupulozan i prevashodno koristoljubiv.

(...).

2 mart 1916
Pismo generalnog sekretara Nemačkog privrednog saveza za Balkan i Orijent

... Ministarstvu spoljnih dela je verovatno poznato da duže vremena stojim u prijateljskim odnosima sa merodavnim krugovima kraljevske crnogorske vlade i da njihove odnose vrlo dobro poznajem.

Svojevrsnom situacijom koja je dovela do polaganja oružja crnogorske vojske i crnogorske mirovne ponude Austro-Ugarskoj kao i, slobodno možemo reći, odvođenjem kralja Nikole u Francusku, zaključenje mira je značajno postalo teže.

Pri svemu želeo bih da krenem od stanovišta da bi Austro-Ugarska crnogorskoj vladi u slučaju zaključenja mira trebala u izvesnom miru da izađe u susret kako bi se našim neprijateljima pokazalo da Centralne sile uopšte ne idu za tlačenjem malih država ili njihovim anektiranjem, već teže ispravnim mirovnim ciljevima. Upravo ovo poslednje se i ostvarilo od strane kralja i njegove vlade.

Rad na zaključenju mira sa Crnom Gorom išao bi glat da crnogorskog kralja njegovi prijatelji nisu isporučili u ropstvo a samo zaključenje mira bilo bi već odavno svršeno.

Ali i danas izgleda da carska bečka vlada stoji na stanovištu izmirenja sa svojim malim susedima jer inače se ne bi dalje pregovaralo sa ministrima.

U cilju olakšanja ovih pregovora bio bih rado spreman da utičem na prijateljski nama raspoloženog poznatog generalnog direktora crnogorskog ministarstva spoljnih dela, g. S. Ramadanovića, pri čemu verujem da bi se našao modus za okončanje mirovnih pregovora u najkraćem vremenu. Razmišljao sam o tome na sledeći način:

Kralj Nikola svakako nije dobrovoljno otišao iz zemlje već u najmanju ruku izvrtanjem činjenica od strane njegovih prijatelja. On se dakle već sada nalazi u prinudnom stanju i nije u poziciji da donosi odluke u vezi mira. Čak i da on napravi mir njegovi prijatelji bi bez daljnjeg osujetili slanje za ovaj mir potrebnih dokumenata usled čega njegovo ćutanje ne može nikako da se tumači kao da on ne želi mir. Drugim rečima: kralju je onomogućeno vršenje regenstva. U takvim slučajevima državno pravo nudi izlaz a to je stvaranje jednog provizornog regenstva.

Pošto se jedan deo ministarstva i jedan princ iz kraljevskog doma nalaze na Cetinju, ovo bi bilo vrho jednostavno: ministarstvo zaključuje da se rekonstruiše i vrši proklamaciju princa Mirka za regenta Crne Gore. U svakom slučaju ovo bi ličilo na državni udar ali koji bi mogao da se ublaži obavezom princa Mirka u svojoj proklamaciji da će regenstvo preneti na svoga oca istog momenta kada ovaj bude bio u stanju regenstvo opet uzeti na sebe.

Ovakvi pregovori su između dve ratujuće strane veoma teški. Ali meni bi kao dugogodišnjem prijatelju g. Ramadanovića i pojedinih drugih merodavnih ljudi iz vlade bili zahvalni sa crnogorske strane ako bi preuzeo ovo posredovanje.

Ako bi ovo bilo uspešno onda bi iako Crna Gora ima manji značaj bio nanet jedan dalji moralni udarac našim neprijateljima.

Predlažem ministarstvu spoljnih dela da moju ideju uzme u razmatranje.

S poštovanjem

Generalni sekretar Nemačkog privrednog saveza za Balkan i Orijent.

6 maj 1916
Poverljivi izveštaj saradnika nemačkog ministarstva soljnih dela iz Vezela

Naš pouzdanik W.29d iz strogo poverljivog izvora (...) primio je sledeći izveštaj čije je objavljivanje engleska vlada zabranila. Nije isključeno da će ovaj izveštaj dopreti do nemačke štampe, ali u tom slučaju neće biti moguće razaznati iz kog engleskog izvora potiču ove informacije; verovatno počivaju na činjenicama:

''1.) O onomašnjem zbegu kralja Nikole iz Crne Gore za Francusku u diplomatskim francuskim krugovima kruže glasine da kralj Nikola onomad uopšte nije nameravao da napusti svoju zemlju već se i dalje nosio nadom u rešenje teškog stanja sa Austrijom. Međutim ove kraljeve namere bilo su prozrene u Parizu usled čega je jedna francuska krstarica poslata u Jadransko more. Iz Pariza tražilo se posredništvo rimskog dvora u podsticanju kralja Nikole da doputuje u Italiju. Italijanski kralj se sa ili bez znanja stavio na raspolaganje ovom savezničkog nalogu i doprineo da kralj Nikola napusti svoju zemlju. Pre nego što se i iskrcao na italijansko tlo francuskom krstaricom odveden je u Francusku gde se od tada nalazi kao zarobljenik, gde mu je čak i korišćenje francuske pošte bez prethodne cenzure zabranjeno.

20 jun 1916
Izveštaj nemačkog vojnog atašea u Sofiji

Čast mi je vašoj ekselenciji u prilogu dostaviti prepis jednog izveštaja nemačkog vojnog atašea Vrhovnoj nemačkoj komandi. U ovom izveštaju iznosi se sadržina razgovora koju je službenik ovdašnjeg austro-ugarskom poslanstva vodio sa crnogorskim princem Mirkom a tiču se događaja koji su doveli do zbega kralja Nikole:

Sofija 17 juni 1916

Službenik ovdašnjeg austro-ugarskog poslanstva nedavno je razgovarao sa princem Mirkom o čemu mi je pisanim putem referisao sledeće:

''Njegovo kraljevsko veličanstvo princ Mikro u obraćanju na kompetentnom mestu govorio u privatnom razgovoru o okolnostima koje su kralja Nikolu primorale da napusti Crnu Goru na sledeći način: ,,Njegovo veličanstvo je čvrsto bilo rešeno da ostane u Crnoj Gori i da zaključi mir koji je telegrafski tražio od Austro-Ugarske posredstvom austro-ugarskog apostolskog veličanstva. Telegram-odgovor koji je kralj Nikola primio od austro-ugarskog apostolskog veličanstva zabrinuo ga je doduše u pogledu njegove ličnosti i njegove familije, ali je na osnovu dodatne depeše barona Buriana kralj Nikola stekao pozitivne nade. Neposredno iza ove depeše kralju Nikoli su vojni krugovi saopštili da do zaključenja mira vlast u Crnoj Gori vrše tri generala i da svi crnogorski oficiri zajedno sa prinčevima peške imaju da krenu peške putem Tivta ili Zelenike, sa samo jednim pokrivačem i sledovanjem za tri dana.

Ova upadljiva suprotnost između držanja austro-ugarske vlade i austro-ugarskih vojne vlasti ulilo je uznemirenje kralju Nikoli koje je samo naraslo kada mu je bilo saopšteno da su uprkos započinjanju polaganja oružja austro-ugarske snage dalje prodrle i već ušle u Plavnicu, čime je za njega i njegovu familiju značajno postala veća opasnost postati zarobljenik tako da je stari monarh popustio pred neprestanim navaljivanjem princeze Ksenije i prešao najpre u Podgoricu a zatim u Skadar.

Navaljivanja na kralja Nikolu su se ponavljala, s jedne strane da puvuče naredbu o polaganju oružja a s druge strane da se povuče na sigurno mesto. Prvom navaljivao se apsolutno suprotstavio. Poslednje što je princ Mirko u Kruševu preko telefona čuo bio je poziv princeze Ksenije svome ocu: ,,Austrijanci su makijavelisti, odvešće te do Ronahera,[21] u kino i prošetati ulicom Kernera.''[22]

U Skadru je princeza Ksenija u svom nastojanjima još bila podržana od strane francuskog poslanika.

Princ Mirko sasvim jasno iznosi da njegov otac Crnu Goru nije dobrovoljno napustio već pod moralnom i delimično fizičkom prinudom.

fon Masov

nadporučnik i vojno ataše

---

[21] Pozorište u Prvom bečkom okrugu.

[22] Kärntner Straße – centralana trgovačka ulica u Beču.

21 januar 1917
Izveštaj nemačkom ministarstvu spoljnih dela[23]

Supruga velikog kneza Nikolaja Nikolajevića, velika kneginja Stana, koja je do sada bila apsolutno za rat, izgleda da je u poslednje vreme promenila gledište. Ona je u stalnoj prepisci sa svojom braćom Danilom i Mirkom. Iz ove prepiske proizilazi da crnogorski dvor više ne očekuje proširenje svoje sfere moći od strane Rusije ili Inteze već više računa da bi Centralne sile i Bugarska iz mržnje prema Srbiji mogli biti podstaknuti da stvore jednu novu srbsko-crnogorsku državu pod skiptrom jednog od crnogorskih prinčeva. Upravo ovo očekivanje crnogorskog dvora izgleda da je uticalo na držanje velike kneginje Stane i njenih sestara, jer svakako nije u njihovom interesu da se kockaju sa političkom budućnošću svoje braće i zemlje zarad ruskog panslavizma.

14 oktobar 1917
Izveštaj o putovanju kralja Viktora Emanuela u Francusku[24]

Ono što još posebnije karakteriše činjenicu da kralj Viktor Emanuel nije posetio Pariz jeste podatak da je on našao vreme da u predgrađu Pariza i po nalogu saveznika poseti svog tasta, crnogorskog kralja. Prava svrha ove posete bila je rastuće nezadovoljstvo Francuske i Engelske zbog javnog nastojanja kralja, crnogorskog dvora i vlade da okončaju rat sopstvene zemlje kroz potvrđivanje onih istih sporazuma koji su u januaru i februaru 1916 nakon pada Cetinja bili zaključeni od strane prinčeva i državnika koji su ostali u zemlji. Crnogorski kralj vrlo dobro zna da je njegova vladavina za uvek završena, ali njemu je poznato nadanje njegovih sinova da budu ne samo vladari u sopstvenoj zemlji nego da možda i profitiraju od eventualne detronizacije dinastije Karađorđević i da ujedine srbsko-crnogorske zemlje pod skiptrom dinastije Petrović. Pošto su svi englesko-francuski pokušaji uzaludno skončani u nastojanju da otpor crnogorskog kralja potčine svojim željama, poslat je dakle kraljev zet kako bi ga poučio o teškim štetama po Crnu Goru i njenu dinastiju koje bi proizišle iz separatnog mira sa asutro-ugarskim pobednikom.

U Rimu se veruje da je crnogorski kralj tek nerado pristao da vaspostavi odnose sa svojim zetom koji su bili prekinuti onomad posle kraljevog zbega u januaru 1916, kada se kralj usprotivio da prihvati boravak u Italiji i produžio za Francusku. U svakom slučaju u Italiji su uvereni da poseta italijanskog kralja neće imati nikakav uticaj na odluke kralja Nikole, utoliko više što Viktor Emanuel verovatno nije bio u poziiciji izdati one garancije koje on u finansijskom pogledu zahteva, budući da se on naziva žrtvom Antantine sujete.

[23] Dokument pod brojem 000153 u fascikli R 20517
[24] Dokument pod brojem 000157 u fascikli R 20517

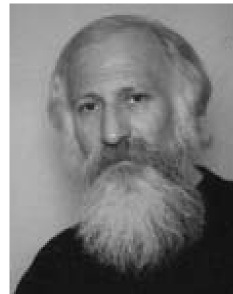
5 januar 1918
Izveštaj nemačkog vojnog atašea iz Sofije

Ovdašnji dopisnik lista ,,Neue Rotterdamer Courier'' o čijim odnosima sa crnogorskim i italijanskim vladarskim domom sam više puta javio, predao je austro-ugarskom vojnom atašeu i meni prepis jednog navodnog pisma koje je primio iz Švajcarske iz okruženja kralja Nikole, a koji ovde prenosim:

Kralj Nikola je početkom novembra oboleo od duple upale pluća te pošto nije mogao da se oporavi želeo je da otputuje u Sen Martin. Francuska vlada mu je ovo zabranila a takođe i odlazak na italijansku rivijeru. Kraljevskoj porodici su dopustili jedino da se smesti u vili Aretusa, Sen Martin na francuskoj rivijeri koja je u vlasništvu prinza Danila. Isto kao i kralj Srbije tako je i kralj Nikola početkom decembra poslao poverenike u Švajcarsku sa određenim mirovnim predlozima za Berlini Beč. Ti poverenici su zadržani na granici. Nakon toga francuska vlada sprečila je i putovanje u Sen Martin.

Kralj Nikola je ponudio mir na bazi koju su predložili grof Černin i trenutna ruska vlada, sa jednom ispravkom granice shodno poslednjim poverljivim saopštenjima, ali u krajnjem slučaju protiv predaje Lovćena. Bliži oslonac na Austro-Ugarsku na privrednom području, a ako Beč to hoće i na političkom.

fon Masov

STRADANJE CRNOGORSKIH DOBROVOLJACA POD MEDOVOM 24.XII 1915/6.I 1916. GODINE - u stogodišnji spomen -

Marijan-Mašo Miljić

Uvod

Medovska katastrofa – brodolom crnogorskih dobrovoljaca iz Amerike, u jeku Prvog svjetskog rata, koje je prevozio italijanski parobrod *Brindizi*, njegovo potapanje ispred same odredišne albanske luke Medova, na Badnje jutro 24.XII 1915/6.I 1916. godine – bila je ne samo velika tragedija nego i zlosutna najava opštecrnogorskog sloma: vojske, naroda i države, početak neviđenih stradanja, patnji i poniženja, nepodnošljivog ropstva i beznadežnog očajanja, nepravdi – svega ujedno.

Zao udes parobroda *Brindizi*[1] iz istoimenog italijanskog grada i luke, njegovih putnika i posade sačuvan je u sjećanju preživjelih, pamćenjupotonjihnaraštaja, bilježiga istorija , oživljavapredanje, prelazi u legendu. To je, u stvari, metaforično kazano, priča o crnogorskom *Titaniku*, o sudbini posljednje grupe crnogorskih iseljenika iz Sjeverne Amerike koji su kao dobrovoljci pohrili, nadahnuti fanatičnim rodoljubljem, u pomoć svojoj otadžbini koja se našla u vihoru svjetskog rata, da odbrane njenu slobodu, dostojanstvo i ime, pravo na opstanak naroda i države, pravo na postojanje.

Kazivanje o nesrećno stradalim crnogorskim dobrovoljcima pod Medovom[2] i brodu *Brindizi*, što ga je snašla tragična sudbina, aktuelno je i danas poslije devet decenija.

Ako u svemu što postoji ima neke unutrašnje povezanosti i uslovljenosti, kao viša zakonitost i viši smisao, uprkos moćnim tamnim silama, zlu i ništavilu, a često i osjećanju apsurda i apsolutne uzaludnosti – danas možemo s pijetetom i odgovornošću kazati da je u temelj obnovljenog sazdanja crnogorske državne nezavisnosti ugrađena i nesebična žrtva stradalnika pod Medovom.

I njihove nevidljive ruke, zajedno s nama današnjim, podizale su državnu zastavu na Ist Riveru 2006. godine, istu onu pod kojom su se svojevremeno okupljali crnogorski dobrovoljci da pomognu svojoj domovini i braći na ratištu, čiji su redovi

---

[1] Autor koristi fonetski oblik italijanske riječi Brindisi (izgovara se Brindizi) - M. Miljić

[2] Ovaj toponim je nesumljivo slovenskog porijekla. Njegov izvorni oblik Medovo je srednjeg roda. Međutim, u upotrebi je češća njegova italijanizovana forma Medova u ženskom rodu. (M. Miljić)

bili već prorijeđeni. Vraćanje međunarodnog ugleda Crnoj Gori i obnavljanje njenog mjesta u svjetskoj zajednici država i naroda uzvisilo je, između ostalog, još više značaj i smisao žrtve medovskih stradalnika, i poginulih i preživjelih, osvježilo slavu imena njihovog u oreolu slobode i ontološke sreće postojanja, s rojevima bijelih pčela njihovog potomstva i naraštaja koji dolaze.

Ali osim odavanja pošte njihovom prahu i iskazivanja pijeteta prema njihovom mučeništvu, treba podsjetiti i kakve su prilike tada bile u Evropi i svijetu koje su primorale naše pečalbare da biraju između hljeba i slobode, da se s neviđenim entuzijazmom odazovu da tu slobodu brane. Kakva je bila pozicija Crne Gore i cijelog južnoslovenskog prostora u vihoru svjetskog rata? Kakva se to stihija sručila na zemlje i narode da se zakrve, podijele i sukobe, da između rata i mira izaberu opšti rat? Iskonski strah za svoju domovinu i odgovornost za njenu sudbinu, za sudbinu naroda, svoju porodicu, zaputili su okupljene dobrovoljce prema Crnoj Gori. Iako su velike sile odlučivale o svemu, male države i narodi nijesu ni smjeli ni mogli da čekaju ishod njihovog sukoba. Crnogorski državni brodić je smjelo isplovio na pučinu istorije, u veliki vrtlog. Njega nijesu čekale samo neprijateljske topovnjače i podmornice nego i savezničke mine, prave i diplomatske, od Medove do Neija i Versaja - i ko zna gdje još.

Crna Gora u vihoru svjetskog rata

Poslije četiristogodišnjeg ratovanja za opstanak i slobodu, uz rijetke oaze mira i provedrice istorijske sreće, Crnogorci su 1878. godine, na Berlinskom kongresu, konačno dobili i formalno priznanje faktičke državne nezavisnosti svoje zemlje.

Nakon tri i po decenije mira i opšteg preporoda, uz teške ekonomske prilike i masovna iseljavanja njenog stanovništva ili odlaska na pečalbu u prekomorske zemlje, Crna Gora je 1912. i 1913. ušla u dva balkanska rata sa Osmanskim carstvom, koje je bilo u agoniji. Sa svojim balkanskim saveznicama iz rata je izašla kao pobjednica, i znatno proširena, ali i vrlo iscrpljena i iznurena, oslabljena i vojnički i materijalno. Kao i ranije, zemlju su obnavljale udovice i posmrčad. Iako se nijesu nalazile u prvom planu, Crnogorke su bile ključni stub crnogorskog društva i u ratu i u miru.

Na takvu Crnu Goru se iznenada krajem jula 1914. obrušio vihor velikog svjetskog rata, iz koga se, na žalost, poslije četiri godine vojevanja i mučeništva nije vratila, iako je bila na strani sila pobjednica, već je potonula u istorijskim okolnostima koje joj nijesu bile naklonjene, što je bilo iznad njenih snaga da nešto više učini za svoj opstanak.

Crna Gora je iz XIX u XX vijek ušla s velikim nadama i iščekivanjima, ali i sa neskrivenim strepnjama. Nestalo je Crne Gore kao samostalne i međunarodno priznate države, ali se crnogorsko pitanje nije ugasilo. Istorijske prilike su se brzo mijenjale i na globalnom planu i u Evropi, ali i na Balkanu.

Početkom vijeka sve više se remetila ravnoteža među velikim silama, koje su nanovo krojile mapu svijeta i odlučivale ne samo o sudbini malih naroda i država nego i velikih imperija. Suprotnosti među njima su naročito kulminirale zbog podjele kolonija i interesnih sfera: urušavao se stari i uspostavljao novi evropski i svjetski poredak, što nije moglo proći bez rata. Iako je i ranije bilo povoda za ratne sukobe, do opšteg velikog rata nije došlo zato što suprostavljene sile nijesu bile za njega spremne, ali su se naoružavale i pripremale za odlučujući sudar.

Formirala su se dva vojnopolitička bloka: *Centralne sile* (Njemačka, Austro-Ugarska i Italija; kasnije su im pristupile Turska i Bugarska) i sile *Antante* (Francuska, Engleska i Rusija; u toku rata priključili su im se Japan, Italija, Rumunija i SAD). Ovom bloku prirodno su pripadale i Srbija i Crna Gora.

Centralne sile su kao neposredan povod za rat iskoristile atentat u Sarajevu (28. juna 1914) na austrougarskog prestolonasljednika Franca Ferdinanda, okrivivši za ubistvo srpsku vladu. Pošto Srbija nije mogla da prihvati ponižavajuće uslove upućenog joj ultimatuma, Austro-Ugarska je to jedva dočekala i (28.jula 1914) objavila rat Srbiji što je, ispostavilo se, označilo i početak svjetskog sukoba.

U ratu kakav svijet do tada nije vidio učestvovalo je 36 zemalja, a ratne operacije su vođene na tri kontinenta: Evropi, Aziji i Africi. U rat je bio uključen i američki kontinet (SAD i Kanada). Ratovalo se na tri fronta: Zapadnom, Istočnom i Balkanskom. Kasnije su formirani Italijanski i Solunski front[3].

Zapadni front je predstavljao najvažnije i odlučujuće ratište u Prvom svjetskom ratu (prostirao se od obala Sjevernog mora do Švajcarske, u dužini od 700 km).

Poslije objave rata Srbiji od strane Austro-Ugarske, Njemačka je

1. avgusta 1914. godine objavila rat Rusiji, dva dana kasnije Francuskoj; Velika Britanija Njemačkoj 4. avgusta, a istoga dana Rusija objavljuje rat i Austro-Ugarskoj.

Knjaževina Crna Gora je 5. avgusta 1914. godine, solidarišući se sa Srbijom i saveznicima objavila rat Austro-Ugarskoj.

U planiranom munjevitom ratu na Zapadnom frontu 1914. godine Njemačka nije uspjela da slomi Francusku. Onda je uslijedio protivnapad Francuza tako da su Njemci bili prisiljeni na povlačenje a to se, opet, dogodilo i nakon velike bitke na Marni. Na Istočnom frontu (od Baltičkog mora do rumunske granice) ruska vojska je odmah po objavi rata preduzela ofanzivu protiv njemačkih i austrougarskih armija.

U 1915. godini Centralne sile su imale više uspjeha od sila Antante.

Plašeći se ruske ekspanzije, Osmansko carstvo (Turska) ulazi u rat na strani Centralnih sila. Britansko-francuska desantna operacija na Bosfor i Dardanele kao ni planirano zauzimanje Istanbula nijesu uspjeli, a time ni uspostavljanje najkraće neposredne veze sa saveznicom Rusijom. Poslije te neuspješne operacije Francuzi i Englezi su od ostataka svojih jedinica, srpske i grčke vojske i odreda dobrovoljaca otvorili Solunski front.

U jesen 1915. godine Bugarska je pristupila Centralnim silama, što je znatno uticalo na ratne prilike na Balkanskom frontu. Centralne sile su se povezale u jak lanac od Sjevernog mora do Bliskog istoka. U aprilu 1915. godine Italija, rukovođena svojim interesima i teritorijalnim pretenzijama, pristupa silama Antante. Obrazuje se novi front od švajcarske granice do Trsta. Tokom 1915. ruske jedinice na Istočnom frontu su pretrpjele više poraza.

I 1916. godina je, uglavnom, protekla u znaku Centralnih sila. Na Zapadnom i Istočnom frontu vođene su najveće bitke u Prvom svjetskom ratu, kao što je ona kod Verdena (vođena od februara do jula 1916). Njemačka ofanziva je zaustavljena. U „verdenskoj klanici“ je poginulo oko 600.000 vojnika na obje strane.

Iste godine, u maju, odigrala se velika pomorska bitka između britanske i njemačke flote kod poluostrva Jilanda, u Danskoj. Britanci zadržavaju premoć na

---

[3] Dr Novica Rakočević, Crna Gora u Prvom svjetskom ratu, fototipsko izd., Podgorica 1997; Istorijski leksikon Crne Gore (autori Šerbo Rastoder....et al.) – Podgorica 2006. - knj.2 : Crn-Cu, str. 354-359.

moru, dok će se Njemci ubuduće oslanjati na svoje podmornice, koji su nemilosrdno potapale savezničke brodove i transporte.

U toku 1916. i Rumunija ulazi u rat na strani sila Antante, ali je njena vojska ubrzo potučena.

U 1917. godini osobitu važnost i značaj ima ulazak u rat, na strani Antante Sjedinjenih Američkih Država, koje su do tada bile neutralne. SAD su u aprilu (1917) objavile rat Njemačkoj. Njihov ulazak u svjetski sukob donio je prevagu u odnosu snaga i između Centralnih sila i Antante i bio je prekretnica za dalji tok i ishod rata. To je bilo od izuzetne važnosti pogotovo zato što je Rusija zbog revolucije istupila iz rata u oktobru 1917. Na svome frontu italijanske jedinice su, takođe u oktobru, doživjele poraz tako da su se panično povlačile prema jugu.

Na Balkanskom frontu Srbija i Crna Gora su se 18 mjeseci odupirale žestokoj ofanzivi Centralnih sila. Dvije male balkanske zemlje su silom prilika iz balkanskih ušle u novi rat, iscrpljene i nespremne, ekonomski zaostale i slabo naoružane. U spoljnoj politici obje su se oslanjale na Rusiju, njenu pomoć u novcu, hrani i naoružanju.[4]

Austrougarska očekivanja da će brzo pokoriti Srbiju i eliminisati Crnu Goru nijesu se ostvarila.

Austrougarskesnagesupodkomandomgenerala Oskara Poćoreka, komandanta cijelog Balkanskog fronta, početkom rata doživjele od srpske vojske neočekivano veliki poraz u bici na Ceru u avgustu 1914. godine, uz velike obostrane gubitke. Ni druga Poćorekova ofanziva na Srbiju nije uspjela: u decembru 1914. srpska vojska je na Kolubari izvojevala briljantnu pobjedu. Zarobljeno je oko 50.000 neprijateljskih vojnika. Oslobođen je i Beograd. Poćorek je smijenjen, a na njegovo mjesto je postavljen general August fon Makenzen. Njegova ofanziva na Srbiju započela je u oktobru 1915. godine. Pod strahovitim pritiskom srpska vojska je bila prinuđena da odstupa.

Tada u rat ulazi Bugarskainapada Srbiju sboka, štoonemogućava dalje povlačenje srpske vojske moravsko-vardarskom dolinom prema Solunu. Srpskoj vojsci je zaprijetilo opkoljavanje, zato je morala da se povlači jedinim preostalim pravcem: Kosovo-Metohija-Crna Gora- Albanija, sve do jadranske obale i albanskih luka Medove, Drača i Valone, a zatim prema saveznicima, na grčko ostrvo Krf. Odstupnicu srpskoj vojsci omogućavala je i štitila crnogorska Sandžačka vojska, pod komandom divizijara đenerala Janka Vukotića.

Povlačenje srpske vojske pratile su brojne teškoće, stalna sjenka smrti, uz užasne nevolje, neviđena stradanja, nevrijeme i nepodnošljivu hladnoću kroz planinska bespuća i snijeg. Povlačilo se oko 150.000 vojnika i oko 200.000 izbjeglica. Stradalo je skoro pola vojske i više od trećine civila.

Sjedište srpske Vlade i Vrhovne komande bilo je na Krfu sve do kraja rata. Ni po dolasku na Krf, kao savezničko utočište, nevolje i stradanja srpske vojske nijesu prestali: za nekoliko mjeseci pomrlo je više hiljada vojnika. Tu „plavu grobnicu“ u Jonskom moru ovjekovječio je srpski pjesnik Milutin Bojić pjesmom istoimenog naslova.

Nakon odstupanja srpske vojske, u Srbiji je 1915. uspostavljena okupaciona vlast, ausrougarska i bugarska, teška i nepodnošljiva.

U to vrijeme Crna Gora se uprkos svim nevoljama očajnički borila i odolijevala.

---

[4] Dr Novica Rakočević, Crna Gora u Prvom svjetskom ratu, str.457-461.

Kraljevina Crna Gora je mobilizaciju svoje vojske obznanila istoga dana kada je objavljen rat Srbiji. Crnogorski suveren objavio je rat Austro-Ugarskoj 6. avgusta 1914. godine, a dan kasnije i Njemačkoj. Crnogorska vojska, koja je na početku rata imala 47.261 vojnika, bila je raspoređena na tri sektora, u četiri odreda: Lovćenski, Hercegovački, Sandžački i Starosrbijanski. Takođe, na početku rata, bio je osnovan, u Baru, i Muhamedanski bataljon, na čelu sa crnogorskim muftijom Murtezirom Karađuzovićem. Sa crnogorskim dobrovoljcima koji su stizali iz svijeta da pomognu svojoj domovini broj crnogorskih vojnika je premašivao 50.000.

Slijedeći koordinirane operacije savezničkih snaga protiv zajedničkog neprijatelja, već krajem avgusta 1914. uspostavljena je saradnja između srpske i crnogorske vojske. Štaviše, za načelnika štaba novoformirane crnogorske Vrhovne komande postavljen je srpski general Božo Janković. Kasnije se ispostavilo da nije bilo pametno što je crnogorska vojska, u stvari, stavljena pod vrhovnu komandu srpske vojske i sasvim „podređena operativnim ciljevima srpske vrhovne komande“[5]. Koliko je to bilo opravdano pokazalo je vrijeme. Na frontu dužine oko 500 km crnogorska vojska se godinu i po dana lavovski borila. Ta razvučenost je slabila njenu snagu, a u odsudnom momentu bila je nespremna za povlačenje.

Početne aktivnosti crnogorske vojske, započete 7. avgusta 1914. godine, bile su usmjerene na zaštitu granica prema Austro-Ugarskoj. Sandžački i novoformirani Drinski odred vodili su ofanzivne borbe sve do Sarajeva, dok su vojnici na Lovćenskom sektoru odolijevali austrougarskim napadima iz Boke. Tokom oktobra, novembra i decembra vođene su borbe i na Hercegovačkom sektoru i u okolini Višegrada. Crnogorska vojska je doživjela poraz na Glasincu.

Nakon neuspjeha Poćorekove ofanzive i pobjeda srpske vojske uslijedilo je zatišje na Balkanskom frontu, sve do Makenzenove kaznene ekspedicije u oktobru 1915. U tom periodu Crna Gora je iz strateških razloga preduzela vojnu operaciju prema Skadru i zauzela po drugi put nekadašnju prijestonicu dukljanskih kraljeva, zajedno sa njegovim okruženjem, ali mimo volje saveznika[6].

Makenzenova ofanziva na Srbiju u oktobru 1915. i potiskivanje srpske vojske prema unutrašnjosti aktivirali su i početak borbi na širokom frontu koji je držala crnogorska vojska. Crnogorska Vrhovna komanda je nastojala da spriječi prodor austrougarskih jedinica a time i da omogući i olakša odstupanje srpskim snagama koje su se povlačile prema Albaniji, pogotovo onima, tokom decembra 1915, na liniji Peć-Andrijevica-Podgorica-Skadar-Lješ (Medova)-Drač.

Sudbina srpske vojske bila je u crnogorskim rukama. Čuvajući odstupnicu srpskoj vojsci, crnogorska vojska se gubila u širini fronta, ne misleći na sebe i svoju odstupnicu. Srpska vlada je u Skadar stigla 26.11.1915. a Vrhovna komanda desetak dana poslije – skoro dva mjeseca prije crnogorskog kralja, Vlade i Dvora!

Kraj decembra 1915. i početak januara 1916. bili su za Crnu Goru sudbonosni i kobni. Na frontu od Romanije do Lovćena, dugom oko 500 km, bilo je raspoređeno 53.320 vojnika, sa 155 topova i 107 mitraljeza i raznim drugim naoružanjem. Vojska je bila gladna, promrzla, prepuštena sopstvenoj sudbini.

Početkom januara 1916. August fon Makenzen je odlučio da sa svojim premoćnim snagama uništi crnogorsku vojsku. Glavna ofanziva razljućenog napadača sručila se na položaje Sandžačke vojske oko Berana, Čakora i Mojkovca. U završnom

[5] Dr Novica Rakočević, Crna Gora u Prvom svjetskom ratu, str. 458.

[6] Dinko Franetović-Bure, Historija pomorstva i ribarstva Crne Gore, Titograd 1960, str. 367.

činu višemjesečne operacije, u najznačajnijoj bici crnogorske vojske u Prvom svjetskom ratu, iako su se srpske jedinice neometano povukle prema Jadranskom moru, Crnogorci su na Mojkovcu izvojevali zadivljujuću pobjedu. Mojkovačka bitka je počela istoga onoga zloslutnog i zlosrećnog jutra, na Badnji dan 6. januara 1916. godine, kada su crnogorski dobrovoljci na parobrodu *Brindizi* stradali ispred luke San Đovani di Medova, nadomak svoje domovine kojoj su htjeli da pomognu. I nijesu samo oni zakasnili da se spasu nego i njihova braća na Mojkovcu koja su na Božić 7. januara zaustavila brojno nadmoćnije i vojnotehnički opremljenije austrougarske trupe[7].

Pod Medovom je potonuo brod sa dobrovoljcima, na Mojkovcu, uprkos pobjedi – država, vojska, narod. Postradali dobrovoljci su već bili u „plavoj grobnici“, preživjeli na putu prema Cetinju, a oni mučenici na Mojkovcu – mrtvi pod smetovima snijega a živi nijesu imali kud, ni zaklona ni odstupnice. Ironijom sudbine pobijeđeni je poražen. Živi su zavidjeli mrtvima, rođeni nerodjenima.

Ako ni veličanstvena pobjeda na Mojkovcu nije mogla spasiti Crnu Goru od okupacije, pitanje je zašto crnogorska vojska nije spašena, a spašavala je druge?!

Ipak, glavni i odlučujući udar moćne vojske velike crno-žute carevine bio je u pravcu Lovćena i Cetinja – a i kuda bi drugo?

Pošto su austrougarske trupe uspjele da ovladaju lovćenskim masivom ušle su u crnogorsku vjekovnu prijestonicu, zauzele crnogorsko državno ognjište i oltar slobode, 13. januara 1916. godine. Crnogorski Dvor, Vlada i Vrhovna komanda povukli su se u Podgoricu.

Srpski oficiri, članovi crnogorske Vrhovne komande, napustili su brod koji je tonuo; slično je postupila i posada *Brindizija* pod Medovom.

Kralj Nikola je, prinuđen da pođe putem neizvjesnosti, izašao iz Crne Gore 19. januara 1916. godine, a „vratio se skoro duplo stariji“ (1989). Mojkovačka bitka je, simbolično, trajala sve do maja 2006. godine, dakle cijeli vijek.

Crnogorska vojska je 1916. položila oružje prvi put u svojoj istoriji. Ostavljena i izdana od saveznika, Crna Gora je okupirana.

Ali „plava grobnica“ pod Medovom i ona „bijela kosturnica“ na Mojkovcu su izrasle u metaforu, u zvijezdu njegoševsku, vitlejemsku, iz koje je zalepršala zastava na Ist Riveru, ista ona sa kojom su crnogorski dobrovoljci krenuli iz Kanade 1915. i devet decenija kasnije stigli kući, u *panteon* crnogorski.

Crnogorske jedinice odlaze na front, Cetinje 1914

[7] Aleksandar Drašković, Mojkovačka bitka, CID Podgorica 1996; Marijan Miljić, Crnogorska Troja: Povodom 85. godišnjice Mojkovačke bitke – Pobjeda, nedjelja 7. januar 2001, str.7.

Zavjet pod barjakom crnogorskim

Kraj ratne 1915. i skoro cijela 1916. godina protekle su u znaku ofanzivnog zamaha i uspjeha Centalnih sila. Za sile Atante, pogotovo za njene saveznice Srbiju i Crnu Goru, to je bio najteži period rata.

Crnogorske jedinice su bile na ivici snaga - prorijeđene, iscrpljene i gladne. Stoga ih je bilo neophodno osvježiti novim vojnicima, opremom, naoružanjem. Država je iscrpila gotovo sve kapacitete. Mobilizacija je bila opšta. Jedini oslonac bili su crnogorski iseljenici na radu u drugim zemljama, čije kolonije su naročito bile masovne u Sjedinjenim Američkim Državama i Kanadi[8].

Poznato je da su se Crnogorci uvijek odazivali, i bez poziva, čim bi Crnoj Gori zaprijetila ratna opasnost. Crnogorski patriotizam je jedinstven u istoriji, jer ga moralna dimenzija uzdiže iznad fanatičnog rodoljublja. Iskustvo iz ranijih ratova, naročito dva balkanska, pokazalo je da crnogorska država može ozbiljno računati na svoje dobrovoljce, ali i one sa južnoslovenskih prostora kojima je Crna Gora bila uzor viteštva i metafora slobode[9].

Iako su iseljenička društva u SAD i Kanadi od izbijanja rata već radila na prikupljanju dobrovoljaca, crnogorska Vlada je morala da se i sama zvanično angažuje u tome poslu, jer su i prilike bile delikatne.

Pošto se radilo o svjetskom ratu a SAD proglasile neutralnost, crnogorska Vlada je, uz finansijsku podršku britanske Vlade i Vojne komande, poslala u tu daleku zemlju svoju dvočlanu misiju - Jovana Matanovića i Sava Đuraškovića, kojima se kasnije pridružio Ante (Antonije) Seferović, budući crnogorski konzul, da rade na prikupljanju dobrovoljaca, njihovom slanju u prihvatni logor u Kanadi, koji je bio pod komandom i nadzorom engleskih oficira, potom na crnogorsko ratište[10]. Zametala su se nova kola crnogorskih Amerikanaca, uz patriotski refren crnogorskog gospodara: *„Iz daleke Amerike Crnogorac vitez hita...“*[11]

Međutim, valja napomenuti da su se mnogi Crnogorci već krajem 1914. i tokom 1915. godine, pa i kasnije, vraćali iz Amerike u manjim grupama i, kako su znali i umjeli, o svome trošku, odlazili na ratišta - crnogorsko ili srpsko, stizali u savezničke jedinice.

Članovi crnogorske misije su za kratko vrijeme, u junu i julu 1915. godine, uspjeli da okupe oko 3.000 dobrovoljaca, uprkos neprijatnostima i smetnjama koje su imali od američkih vlasti, zato što je ocijenjeno da je njihova djelatnost protivna zakonu o američkoj neutralnosti. Došlo je čak i do privremenog hapšenja članova misije i sudskog procesa, koji nije okončan jer je crnogorska Vlada ukinula misiju u decembru[12]. Crnogorski dobrovoljci su se okupljali u Vankuveru, gdje su lijepo dočekivani, uz klicanje: *Naprijed za Crnu Goru!* Zatim su prebacivani u sabirni centar u Tri Rivers, gdje su formirani dobrovoljački bataljoni. Po okončanju obuke dobrovoljci su upućivani u Halifaks u Kanadi.

---

[8] Ilija Petrović, Brodolomnici pod Medovo, 2. prošireno i dopunjeno izd., Novi Sad 2007, str.7-10.

[9] Vlado Gojnić, Crnogorci u Americi, Podgorica 2002, str.349-355.

[10] Vlado Gojnić, Katastrofa u Medovskom zalivu, u: Crnogorski iseljenici, Podgorice-Cetinje 1997, str. 44.

[11] S. Vukmanović, Spomenica, str. 19-20.

[12] Ilija Petrović, Brodolomnici pod Medovo, str. 7-23.

U posebnoj, svojoj misiji bio je poznati crnogorski guslar Petar Perunović Perun koji je crnogorske i druge iseljenike širom Sjeverne Amerike guslanjem i pjevanjem dovodio do suza i snažnog patriotskog zanosa[13].

Vladina misija je nailazila i na druge teškoće, naročito kad se radilo o prevozu onih koji su se prijavili i okupili pod crnogorski barjak. Prije posljednjeg transporta dobrovoljaca, koji su stradali pod Medovom, bila su još dva u avgustu 1915. godine (više od 2.000 ljudi) koji su poslani iz Kanade za Solun, engleskim prekookeanskim brodovima i u pratnji savezničke flote. Iz Soluna su dobrovoljci preko Kosovske Mitrovice upućivani u Crnu Goru[14].

Pored američkih vlasti i austrougarski ambasador u SAD je crnogorskoj misiji pravio ne male probleme zbog podanika svoje carevine koji su se u znak solidarnosti s Crnom Gorom i usljed opšteg jugoslovenskog patriotskog zamaha i južnoslovenskog sna o ujedinjenju prijavljivali kao crnogorski dobrovoljci, iako su zakoni crno-žute monarhije za to propisivali dugogodišnju robiju ili strijeljanje.

Svi dobrovoljci su se zaklinjali pod crnogorskom zastavom na vjernost kralju Nikoli i na poštovanje crnogorskog vojnog zakona. Tekst zakletve je glasio: *„Zaklinjem se sinovskom ljubavlju svoga roda, zaklinjem se slovenskom krvlju svoga oca i plemenitim mlijekom svoje majke, zaklinjem se patničkim pepelom naših predaka, svetim prahom rođene grude naše; zaklinjem se dubinom našega širokog Jadranskog mora, visinom neba, velikim suncem slobode – da ću stajati junački, neustrašivo rame uz rame, bok uz bok crnogorske i srpske vojske, u svetoj borbi za oslobođenje i ujedinjenje Jugoslovena, do posljednjeg daha, do zadnje kapi krvi. Tako mi pomogao veliki Bog Prava, Pravde, Istine i Slobode*“[15]. U međuvremenu je zatvorena američko-kanadska granica. Zbog toga je bilo i teškoća sa prevozom. Dobrovoljci za Crnu Goru su u prihvatnom logoru zadržavani znatno duže nego što je trebalo. Tako je od septembra do decembra 1915. u Kanadi čekalo oko 600 dobrovoljaca da se ukrca na brod i stigne na ratište. No, zbog austrougarsko-bugarske ofanzive put preko Soluna je bio onemogućen. Ostalo je samo pristanište u albanskoj luci Medova, koje se tada nalazilo pod kontrolom saveznika i crnogorske vojske.

U Kanadi je od preostalih dobrovoljaca formiran bataljon i u okviru njega čete i vodovi. Medovski stradalnici krenuli su iz Kanade, iz luke Halifaks, ironijom sudbine, i ne znajući da umjesto na srećni idu na zli put - put užasa.

Ne zna se tačan broj dobrovoljaca koji su se na to „posljednje putovanje“ ukrcali u Halifaksu, a koliko ih je iz nekih razloga ostalo. Podaci o ukrcanim dobrovoljcima različiti su i nepouzdani (480, 511, 520, 529). Ilija Petrović, koji se do sada medovskom katastrofom najprilježnije i najozbiljnije bavio, čak i istraživački, smatra da se pri isplovljavanju iz kanadske luke na brodu nalazilo „bar 587 dobrovoljaca“[16].

Pored Crnogoraca, u toj grupi su bili i dobrovoljci porijeklom sa prostora Austro-Ugarske: Boke Kotorske, Paštrovića, Hercegovine, Like, Krajine.

Komandant ovog dobrovoljačkog korpusa bio je ljekar Đuro Guča, Slovak iz Vojvodine. On je ujedno bio i šef Američko-čehoslovačke ljekarske misije poznatog prijatelja i dobrotvora jugoslovenskih naroda Džona V. Frotingama[17]. Ta misija je godinu ranije već bila na radu u Srbiji i Crnoj Gori. Sada se vraćala da potpomogne Crnu

[13] Vlado Gojnić, Crnogorci u Americi, str. 352-354.

[14] Ilija Petrović, Brodolomnici pod Medovo, str. 19-21.

[15] Vlado Gojnić, Crnogorci u Americi, str. 355.

[16] Ilija Petrović, Brodolomnici pod Medovo, str.132.

[17] Ilija Petrović, Brodolomnici pod Medovo, str.25

Goru i prihvati ostatke srpske vojske i izbjeglica koji su se povukli do jadranske obale u Albaniji. U toj misiji je, pored dr Đ. Guče, bila i Meri Lamoš, medicinska sestra iz Čikaga i još devet milosrdnih sestara[18]. Na polasku je crnogorski konzul crnogorsku zastavu kao bataljonski barjak povjerio mladom Rusu iz Toboljska u Sibiru.

Brod je, osim ljudstva, prevozio i veliku količinu bolničkog, hirurškog i medicinskog materijala, odijela, više od 5.000 džakova brašna namijenjenog vojsci i izbjeglicama iz Srbije, kao i milion franaka u zlatu-pomoć naših iseljenika iz Sjedinjenih Američkih Država.

Prekookenaski brod je iz Halifaksa krenuo sa dobrovoljcima 23. XI/6.XII 1915. godine.

Poslije 25 dana teškog i napornog putovanja, ispunjenog strepnjom od njemačkih podmornica i traženjem bezbjednijeg puta, brod iz Halifaksa je stigao u Napulj 18/31. decembra, a dva dana kasnije dobrovoljci su željeznicom, pošto je Otrantska kapija bila zatvorena minskim mrežama, prebačeni na istočnu obalu i stigli u Brindizi, 20.XII 1915/2.I 1916. godine. Luka U Brindiziju je u novonastalim okolnostima bila glavna za vojne operacije Antante u Južnom Jadranu. Luka je bila puna savezničkih brodova i podmornica. Italijanska mornarica je za ratne potrebe koristila i teretne brodove, među kojima i parobrod *Brindizi*, u vlasništvu jednog brodarskog društva, koji je do rata služio kao poštanski brod na relaciji Brindizi – Valona, Drač i Medova.

Iz toga italijanskog grada - luke dobrovoljci su zajedno sa ljekarskom misijom[19] i bogatim tovarima hrane i sanitetskog materijala ukrcani na italijanski parobrod Brindizi i noću isplovili prema albanskoj luci Medova i Crnoj Gori, uoči Badnjeg dana - 23. decembra 1915. po starom kalendaru ili 5. januara 1916. po novom. Po zlu udesu, i inače, to vrijeme više pripada ovoj drugoj kobnoj godini.

Kao obezbjeđenje *Brindiziju* od neprijateljskih podmornica, koje su već potvrdile svoju fantomsku pomorsku moć potapajući sve što im je bilo sumnjivo, savezničko, krenulo je nekoliko manjih brodova, ali su podaci o tome u literaturi različiti i oprečni.

Ploveći po mraku, bez svijetla, po jezivoj tišini, u strepnji i iščekivanju jutra, brod je, nakon devet sati plovidbe preko Jadrana, osvanuo pred medovskom lukom i doživio sudbinu *Titanika*.

Luka crnogorske sudbine

Luka San Giovani di Medua (Medova, na albanskom Shëngjin) postala je sudbinska luka za Crnogorce u toku Prvog svetskog rata. Crnogorska vojska ju je zauzela u skadarskoj operaciji u julu 1915, što je naišlo na žestoku reakciju saveznika, naročito Srbije, ali se kasnije pokazalo da je to bio daliko veći i spasonosni potez, pogotovo za srpsku vojsku.

Boro Drašković je od crnogorske Vrhovne komande izabran za lučkog kapetana luke u Medovi. Opracijom ukrcaja srpske vojske rukovodio je engleski konttraadmiral Troubridž (Troubridge), dok o crnogorskoj nije niko vodio računa. Tačnije, srpski pukovnik, šef crnogorske Vrhovne komande Petar Pešić, zakulisno je radio na njenom uništenju i slomu crnogorske države, u čemu je, na žalost, uspio.

[18] Isto, str.131

[19] Isto, str. 25

U vrijeme potapanja *Brindzija* medovska luka „nije bila operativna" jer su je blokirale austrougarske podmornice, koje su skoro sve potapale a luku sa distance pokušale da torpeduju. Potopljena su tri broda. Ostali transportni brodovi su bili spremni na ukrcaj srpske vojske koja se povlačila preko Crne Gore i Albanije.

Zbog opasnosti od austrougarskih podmornica Saveznici su odlučili da miniraju luku i drže je van domašaja neprijateljske mornarice. Takođe su odlučili da se za transport u medovsku luku i iz nje koriste „manji, stariji i manje značajni brodovi". Jedan od takvih bio je i *Brindizi*, sagrađen u Livornu 1895. godine. Trebalo je uoči Badnjeg dana, 5. januara 1916. godine, da prazan krene prema Medovi, ali neočekivano su na njega ukrcani crnogorski dobrovoljci iz Amerike.

U Medovi ga tih dana niko nije očekivao, niti je iko i slutio šta prevozi. Oni u luci su mislili da im donosi spas, a njega je stigla posljednja nesreća na posljednjem putovanju.

Brindizi – brod baksuz

Otkako je sagrađen 1895. u Livornu, parobrod su stalno pratile neke nesreće tako da je, idući sujevjerju na ruku, smatran brodom baksuzom.

Pošto je napravljen, prilikom porinuća u more poginuo je jedan mornar, malo kasnije udario je u Bariju u lučku platformu i potopio je. Zatim se nasukao negdje u Dalmaciji što je na njemu prouzrokovalo veću štetu, nakon čega je dva mjeseca bio na popravci u tršćanskom brodogradilištu. Nakon toga je jedva izbjegao napad od strane jednog austrijskog parobroda, zatim se u kratkom razmaku tri puta nasukao.

Zato su njegove posade smtarle da brod sam po sebi nije srećan, da je baksuz. Zato su njegovi vlasnici nastojali da promijene broj 17 pod kojim je bio registrovan u matičnoj luci, ali to nije uticalo da bude taličan. Brindizi je 6. januara 1916. na posljednjem putovanju doživio posljednju nesreću i donio tragediju crnogorskim dobrovoljcima ispred albanske luke Medova.

Njegova olupina i danas počiva u moru, nadomak Medove, kao „plava grobnica" crnogorskih dobrovoljaca i većine ekipe američko-češke misije Crvenog krsta.[20]

Drama pod Medovom

Na Badnji dan, izjutra u 8 sati i pet minuta, brod *Brindizi* je u Medovskom zalivu ispred same luke San Giovanni di Medua, (*Sveti Jovan (Ivan) Medovski* – albanski *Shëngjin*), na njegovom južnom dijelu, naišao na postavljenu savezničku minu i, teško oštećen, na dubini od 14 m, 500 m od plaže a oko 1,8 milja (oko 3 km) od pristaništa, potonuo za nekih 12-15 minutra.

---

[20] „Brindizi je sagrađen 1895. godine u Brodogradilištu „Frateli Orlando" u Livornu, po narudžbi novoosnovanog društva Societa anonima di navigazione a vapori Puglia, sa sjedištem u Brindiziju. Nosivost broda je bila 879 tona, dužina 59,50 m, širina 8,4 m i visina konstrukcije 5,8 metara. Imao je dva jarbola sa pomoćnim jedrom, parni stroj trostruke ekspanzije sa 850 KS i razvijao je maksimalnu brzinu od 11 čvorova". – Ilir Čapuni, Traganje za crnogorskim „Titanikom" – ekspedicija „Brindisi 2007". – u: Medova 1916-2008. U spomen potopljenim crnogorskim dobrovoljcima, Podgorica 2008, str. 59-77; 70.

Na brodu i oko njega dok je tonuo, kao i nekoliko sati po potonuću, vodila se očajnička borba za život. Bili su to časovi agonije i užasa. Završni čin ličnih drama i kolektivne tragedije. Tako se desila jedna od najvećih pomorskih tragedija u Prvom svjetskom ratu.

O *medovskoj katastrofi* pisano je različitim povodima i u raznim publikacijama. Literatura o ovom događaju je relativno brojna i raznovrsna, ali istorijske građe i izvora je, ipak, veoma malo[21].

Istorijska slika ove nesreće polako se dopunjava, mozaik dobrovoljačke katastrofe pod Medovom lagano se sklapa. Danas se o tom brodolomu dosta zna, otkrivena je njegova olupina, sačinjen je relativno pouzdan spisak stradalih i spašenih brodolomaca, ali ne i konačan. O samoj drami na brodu i oko njega prije potonuća, o potopljenim i spašenim, ali i o stanju i atmosferi u samoj Medovi, govore svjedočenja preživjelih brodolomnika i očevidaca iz luke. Ipak ostale su neke nedoumice a veo misterije i dalje lebdi iznad *Brindizija*.

Još se traži odgovor na pitanje ko je i zašto odlučio da brod *Brindizi*, prebukiran i uz ne baš pouzdanu pratnju, preveze crnogorske dobrovoljce iz italijanskog grada Brindizi do Medove, bez nekog pouzdanijeg obezbjeđenja savezničke flote. Treba se prisjetiti da je Italija do aprila 1915. godine, kada je u Londonu potpisala tajni ugovor o pristupanju silama Antante, bila jedan od osnivača Centralnih sila. Prema odredbama toga sporazuma Italiji je poslije rata, između ostalog, trebalo da pripadne i dio albanske obale.

Za tragediju je uglavnom optuživana posada *Brindizija* koja je kada je došlo do eksplozije uskočila u jedan čamac za spasavanje, pokušala da pobjegne, ne želeći da spasi i putnike koje je prevozila, čak ni da im stavi na raspolaganje preostale spasilačke čamce. Očito da se posada u panici zbog eksplozije i bojazni od novih, iz straha od dobrovoljaca ili usljed ravnodušnosti prema njihovoj sudbini, lišena osjećanja odgovornosti, ponijela kukavički, podlo, neprofesionalno i nemoralno i, nadasve, neljudski. U tom pogledu dragocjeno je kazivanje preživjelog zapovjednika crnogorskih dobrovoljaca dr Đura Guče. On je bio među posljednjim spašenim brodolomnicima sa *Brindizija.*

Posebno je zanimljiv dnevnički zapis srpskog oficira Jeremije Živanovića, kao očevica koji se nalazio u medovskoj luci.[22] On veli da je lađa nevješto vođena, „možda namjerno pogrešno". U početku se mislilo da ju je torpedovala austrougarska podmornica, ali je utvrđerno da se radilo o savezničkoj mini. Slično mišljenje je imao i Pavao Perić[23] koji se takođe nalazio u Medovskom zalivu, zajedno sa velikim

---

[21] Nekolika su značajnija monografska rada posvećena u cjelini ili djelimično medovskoj katastrofi : Savo Vukmanović, Spomenica potopljenih dobrovoljaca pod Medovom, Cetinje 1939; Vlado Gojnić, Crnogorci u Americi, Podgorica 2002; Ilija Petrović, Brodolomnici pod Medovo, Novi Sad 2007.- Međutim, vrlo značajni radovi o ovoj dobrovoljačkoj crnogorskoj tragediji objavljeni su u periodici – novinama i časopisima, domaćim i stranim. O tome svjedoči bibliografija na kraju ove knjige.

[22] Savo Vukmanović, Spomenica...., str. 50-52; Ilija Petrović, Brodolomnici pod Medovo, str. 29-30. Tekst je zapis iz 1916. u ratnom dnevniku Nov život. Datum je po starom kalendaru.

[23] Dragocjena su svjedočenja očevidaca ove velike pomorske nesreće. Pored dnevni- čkog zapisa Jeremije Živanovića, nezaobilazno je i kazivanje profesora Pava Perića: Na uspomenu drugovima koji su potopljeni 6. januara 1916. u luci Sv.Ivan Meduanski, Jadranska straža, Split 1932, br. 3, str. 89.

brojem dobrovoljaca i dezertera iz Austro-Ugarske u srpskoj vojsci, čekajući danima da se prevezu na Krf. On je tih dana, sa jednim Albancem, pored ostalog, „u čamcu uvodio i izvodio parobrode koji dolaze i odlaze iz luke da ne bi nabasali na mine, koje su saveznici postavili protiv austrijskih ratnih brodova koji su mnoge transporte potoplili“[24]. Zapovjednik pristaništa je bio viši oficir italijanske ratne mornarice. Kad je opazio dolazak parobroda, on je Periću rekao da ne treba da mu ide u sretanje zato što zapovjednik (kapetan) broda zna kojim pravcem treba da uđe u pristanište. Onda je uslijedila eksplozija a za njom žalosna drama crnogorskih dobrovoljaca i američko-čehoslovačke ljekarske misije, borba za život.

Pošto se u luci mislilo da na *Brindiziju* nema putnika, zapovjednik pristaništa zajedno sa jednim engleskim oficirom, dogledom prateći šta se na brodu dešava, shvata da, pored posade koju vidi kako napušta brod, ima dosta putnika. I ne pitajući, profesor Perić uskače u neki čamac i žuri prema parobrodu koji je tonuo. U pratnji jednog Albanca za pola sata je stigao na mjesto nesreće. Vidio je pakleni prizor ljudskih muka, užasa i stradanja - borbu na život i smrt. Ovaj svjedok navodi u svome tekstu da se utopilo[25] više od 240 dobrovoljaca.

Hrvat, austrougarski dezerter i dragovoljac u srpskoj vojsci, Pavao Perić, pita poslije petnaest godina: „Tko je kriv ovoj nesreći?“[26]. On veli da je od četiri čamca za spasavanje, koliko ih je bilo na *Brindiziju*, kapetan broda kada se nesreća desila spustio u more samo jedan da spasi sebe i posadu, ostavljajući putnike na milost i nemilost sudbine. Kada su kapetan i posada ušli u čamac, očajni dobrovoljci su otvorili na njih revolversku vatru. Neke su ubili, neke teško ranili. To je sve što se o posadi zna. Niko nije ni pokušao da o njoj kasnije nešto više sazna, utvrdi njen sastav i sudbinu. Da li je iko preživio?

Periću je zapovijednik pristaništa kazao da je kapetan *Brindizija* znao položaj mina... „ali on je uzeo pravac odveć k južnom dijelu zaljeva. Zašto?“ - pita profesor Perić. Na to pitanje ni danas nema pouzdanog odgovora. Ono je dio misterije crnogorskog *Titanika*, čiju je olupinu otkrio i ispitivao pasionirani ulcinjski ronilac Ilir Čapuni. Dalja ispitivanja olupine i istorijskih izvora mogla bi dati odgovor na većinu nedoumica i pitanja koja su i danas aktuelna. Glavno pitanje je utvrđivanje konačnog spiska potopljenih i spašenih dobrovoljaca pod Medovom.[27]

Na crnogorskom dvoru na Cetinju čim se saznalo za nesreću u znak žalosti zastava je spuštena na pola koplja. Proglašena je opšta žalost. Crna Gora je bila u crnini i očaju.[28]

Kralj Nikola na Cetinju, 1916.

Oporavljeni, preživjeli brodolomnici pod Medovom zaputili su se odredišnom cilju, na Cetinje, da izađu pred kralja Nikolu. Ali pošto je prijestonica već bila u austrougarskim rukama oni su kralju pristupili u Podgorici, u dvorcu na Kruševcu, nekoliko dana prije njegovog odlaska iz Crne Gore, 6/19. januara 1916. godine.

---

[24] Pavao Perić, Na uspomenu drugovima, str. 89

[25] Isto, str. 89.

[26] Isto, str. 89.

[27] Spisak je prvi put objavljen u Spomenici S.Vukmanovića, ali je on daleko od toga da bude pouzdan i konačan.

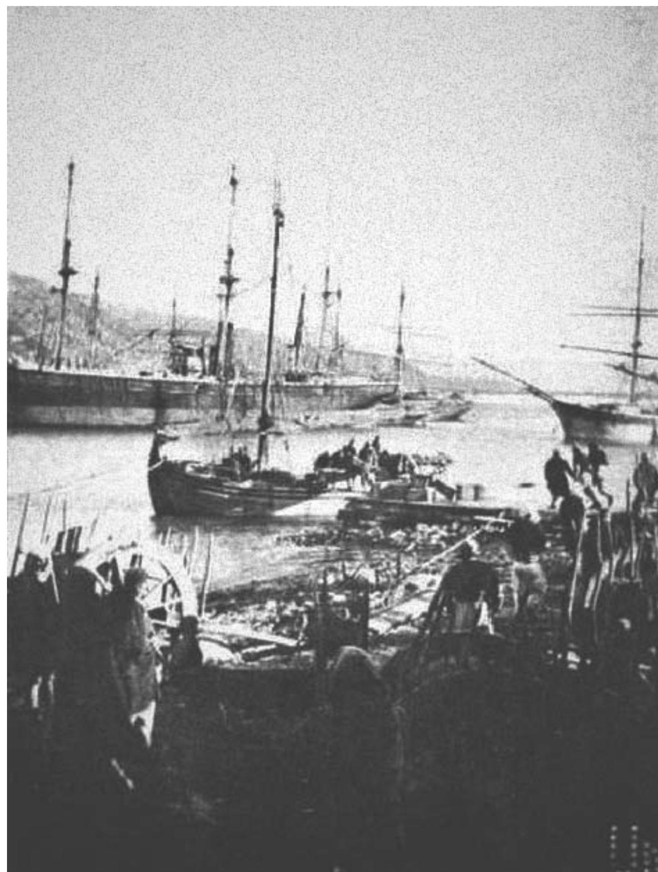
[28] Miloš Živković, Pad Crne Gore: prilog srpskoj istoriji za vreme od 23. septembra 1915. do 9. januara 1916, Beograd 1923.

Pristupivši kralju, ojađeni preživjeli dobrovoljci su izjavili da se „stavljaju crnogorskoj vojsci na raspoloženje za borbu protiv neprijatelja“. Kralj ih je očinski primio i saslušao priču o medovskoj katastrofi. Bataljonski barjaktar, Rus, Nikolaj iz Sibira, predao je kralju bataljonski barjak koji je čuvao u njedrima, zastavu crnogorsku pod kojom su se u Kanadi okupili i zakleli. Stari kralj je, kao nekada kralj Prijam na zidinama Troje, zaplakao i zatim redom svakog dobrovoljca poljubio i zagrlio. Onda ih je savjetovao da se spreme za povlačenje da ne bi pali u austrougarsko ropstvo. Poslije dva dana isto to je morao da učini i crnogorski suveren. Oni koji su preživjeli rat u domovinu su se vraćali sa ratišta i iz ropstva. Samo kralj nije mogao da se vrati. Na svome usamljenom brodiću potonuo je u Neiju, zajedno sa državom u vodama evropske diplomatije, sile i nepravde.

Sjećanje na njega i na njih počelo je „spontano“ da čili. Njega decenijama nije bilo „preporučljivo“ pominjati, a oni su za ulazak u istoriju dobili srpske i jugoslovenske isprave. Nova država se gordila crnogorskim vitezovima, mučenicima i dobrovoljcima.

Fotografija s početka rata. Poslije godinu i po dana, crnogorska vojska se našla u beznadežnom položaju.

Medovska luka - istovar artiljerije, 1915.

Pâs svakoji svoje breme nosi

Ratne prilike, austrougarska pa saveznička okupacija i nestanak Crne Gore sa političke scene kao međunarodno-pravnog subjekta, be- zuslovno prisajedinjenje Srbiji, te stvaranje Kraljevine SHS, kasnije Kraljevine Jugoslavije, isticanje srpstva i jugoslovenstva, uslovili su i je- dan specifi odnos prema crnogorskim brodolomnicima pod Medo- vom. Na jugoslovenskom prostoru malo se ko sjećao medovske tragedije i njenih mučenika. Nova država se, tek onako, usput, sjetila crnogorske „plave grobnice“ pod Medovom nakon desetak godina. Naime, u maju 1934. godine predstavnici Senata i Narodne skupštine Kraljevine Jugoslavije, na putu za Krf, idući u obilazak groblja pomrlih srpskih i drugih vojnika[29], svratili su u Medovu da održe pomen postradalim dobrovoljcima, uz prigodne govore. Takođe, 20. maja 1934. u Čikagu je održan parastos u crkvi i data daća u spomen i za dušu stradalnika. Tom prilikom govorili su preživjeli komandant zlosrećnog „medovskog“ dobrovoljačkog bataljona dr Đuro Guča i mjesni sveštenik P. Stijačić.

Poslijetogaopetsesveutišalo. UAmericijepokrenutainicijativa za podizanje spomenika potopljenim i postradalim dobrovoljcima u medovskoj katastrofi. Naši

[29] Savo Vukmanović, Spomenica..., str.49-50

iseljenici su još 22. septembra 1930. dali inicijativu za podizanje spomenika. Tim povodom se Miloš F. Radulović iz Sakramenta oglasilo u iseljeničkim novinama[30]. Njegova ideja je svesrdno primljena u iseljeničkim društvima. Stoga je osnovano „Bratsko dobrovoljačko udruženje širom Amerike i Kanade za podizanje spomenika na Cetinju potopljenim dobrovoljcima kod San Đovani di Medua."

Posredstvom Društva za proučavanje istorije Crne Gore u Beogradu[31] i bana Zetske banovine dr Stanišića izabran je i formiran Banovinski odbor na Cetinju, 5. marta 1933. koji je sačinjavalo desetak ljudi. Takođe, sastav tog odbora se mijenjao. Međutim, dvije godine on nije ništa radio. Tek 4. juna 1936. godine, zahvaljujući banu Muju Sočici, rad Odbora je krenuo sa mrtve tačke. Za predsjednika je izabran Risto Stojanović. Konkursom je odabrana idejna skica za spomenik, maketa Rista Stijovića.

Spomenik potopljenim dobrovoljcima pod Medovom podignut je na Cetinju, 13. maja 1939. godine[32]. Međutim, njegovo svečano otkrivanje i osvještanje bilo je godinu kasnije – na Spasovdan 6. juna 1940. Ovaj rad znamenitog crnogorskog umjetnika Rista Stijovića (Podgorica 1894-Beograd 1974) nazvan je *Lovćenska vila* i predstavlja uspjelo i estetski vrijedno umjetničko djelo. Njime je ovjekovječena uspomena na stradalnike sa *Brindizija,* potopljenog u zalivu Svetog Jovana Medovskog. Spomenik je svečano otkriven i osveštan na Spasovdan 6. juna 1940. u 10 sati, blizu Vlaške crkve[33].

Finansijska sredstva za izradu i postavljanje spomenika prikupili su i poslali brojni crnogorski i jugoslovenski iseljenici iz SAD i Kanade. Među priložnicima je bilo i preživjelih brodolomnika koji su se poslije višegodišnje odiseje po završenom ratu vratili u Ameriku[34].

Lovćenska vila, okrenuta prema Lovćenu i pjesniku „čija je sudbina pretvorena u brdo", u desnoj ruci drži mač a u lijevoj srebrni lovorov vijenac odlučna da ga, mitski svemoćna, raskošno lijepa i stasita, a proročki zagledana u dolazeća vremena, nečujno spusti u Medovski zaliv na mjesto gdje je potonuo *Brindizi*, iznad crnogorske „plave grobnice".

Pošto „pâs svakoji svoje breme nosi" i uvijek iznova uspostavlja dijalog sa sopstvenom prošlošću, događajima, procesima i akterima u njima, tako i brojni naraštaji, time i današnji, uspostavljaju vezu sa istorijskim bićem i sudbinom sopstvenog naroda. U tim razmjerama života i vječnosti s posebnim pijetetom se odnosimo prema medovskim mučenicima i stradalnicima. Utopljeni i spašeni su konačno najedno i zajedno: „po tri pasa vrte se u kolo", kolo na kolo.

Tu pred Medovom, nadomak Crnih Gora i Zemlje crnih brda, iza Albanskih Alpa a naših Prokletijama, na dnu mora leži *Brindizi,* a u njegovoj olupini i oko nje prah ljepote crnogorske ugašene mladosti. Ali, žrtva nije bila uzaludna. Ne koren-

[30] Isto, str.5-7.

[31] Isto, str.7.

[32] Ilija Petrović, Brodolomnici pod Medovo, str. 135.

[33] Svečano otkrivanje spomenika potopljenim pod Medovom. – Zetski glasnik, Cetinje XII/1940, br.834, 8. jun, str. 1-5. Istog dana Cetinjski bataljon je, u okviru medovske svečanosti, proslalvio svoju slavu - uspomenu bitke na Grahovcu 1858, koja je označila početak „nove ere u samostalnom životu Crne Gore". To se zove tragična ironija sudbine.

[34] Vlado Gojnić, Crnogorci u Americi, str. 397-414. Na poleđini spomenika piše:

„Potopljenim dobrovoljcima pod Medovom podigoše Jugosloveni iz Amerike i Kanade - 1939."

spondiramo samo mi sa onima čiji prah počiva u urni olupine broda, nego i oni sa nama. Zato *Lovćenska vila* nije samo umjetnička vizija, romantično otjelovljenje crnogorskog duha ženstvenosti, viteštva naših majki, stopanica, sestara i odiva nego i metafora Crne Gore znak dolazeće pobjede– kip Slobode.

I brodolomnici pod Medovom borili su se za nju. Ona se obnavljala iz boje njihovih očiju zagledanih u ono što je bilo, ali i u ono što nas čeka. A ništa ne dolazi samo, već se za sve treba boriti, kao što su se i oni borili snagom i zanosom mladosti. Mladosti koja ne prolazi. Zahvalno potomstvo to zna i cijeni.

U međuvremenu, prilike da se dođe do Medove i položi cvijeće na mjesto nesreće bile su vrlo rijetke. Opijelo su iznad potopljenog *Brindizija* držali pjesnici i sveci. Uostalom, sveti Jovan Medovski je stalno tamo. Svakoga 6. januara on šalje djecu iz luke, umjesto s krstom na Planinu, sa cvijećem na pučinu. A djeca su, inače, anđeli.

Ne zna se tačno ko je još i kad polagao vijence i cvijeće na ovo sveto mjesto, ali je zabilježeno da je tek prije godinu to učinilo petnaestak potomaka i poštovalaca medovskih žrtava. Položen je vijenac na „plavu grobnicu“ kod Medove[35].

Prvo zvanično polaganje vijenca na to sveto mjesto učinili su predstavnici *Centra za iseljenike Crne Gore*: u nedjelju, 1. jula 2007 godine[36]. Vijenac pijeteta, slave i zahvalnosti Crne Gore, matice i dijaspore - spustili su ulcinjski ronioci[37] na samu olupinu i zakačili ga na pramac „pobožno i nečujno“. Direktor Centra za iseljenike je tom prilikom podsjetio da se medovska tragedija ne smije zaboraviti, da se s pijetetom treba odnositi prema svakom stradalniku, prema svakom imenu. Ova knjižica je sjećanje na njih i njihova imena, njima u čast.

Bilo je prijedloga i poslije Prvog i nakon Drugog svjetskog rata da se iz plitkog Medovskog zaliva izvuče brod *Brindizi*, ali to nije urađeno, što iz političko-ideoloških što iz nekih „drugih“ razloga.

Crnogorski *Titanik* još čeka da izroni. U toj čeličnoj urni počivaju mladost i prah crnogorskih rodoljuba, u oreolu slave, pod trnovim vijencem mučenika, pred kandilom slobode - lučom koja se ne gasi.

Pouzdanost i tačnost spiskova

Ni do danas, više od devet decenija od brodoloma italijanskog parobroda *Brindizi,* ispred albanske luke Medova (6.I 1916), nije baš jasno sve u vezi sa tom nesrećom. Još nije sasvim zatvoreno pitanje spiskova potopljenih dobrovoljaca: koliko ih se u kanadskoj luci Halifaks ukrcalo (2.XII 1915) na prekookeanski brod koji ih je prevezao do Napulja, niti se konačno zna koliko ih je bilo na *Brindiziju* u času nesreće i, nadasve, koliko ih se utopilo ili na drugi način postradalo a koliko ih se spasilo. Problemi tačnosti i pouzdanosti spiskova ostaju i dalje otvoreni, ali se u međuvremenu

[35] Veseljko Koprivica, Prvi vijenac u plavoj grobnici, Monitor, br.871, jul 2007.

[36] Br.M.,Sjećanje na patriote: predstavnici Centra za iseljenike kod albanske luke Šinđin bacili vijenac za „stradalnike sa broda „Brindizi“, Vijesti, ponedeljak, 2. jul 2007, str.9.

[37] Branislav Mandić, Umirali s pogledom na crnogorske planine: reporteri „Vijesti“ u Medovskom zalivu gdje je 1916. stradalo više od 300 dobrovoljaca iz SAD I Kanade, Vijesti. petak 6. jul 2007, str. 8; – Put do svjetionika pod vodom: Bilješke Ilira Čapunija sa ekspedicije „Brindizi 2007“. Dijaspora Crne Gore, Podgorica V/2007, br. 17-18, str.21-22.

dosta učinilo da se oni popune, ažuriraju i kompletiraju. Ovim ključnim problemom medovske trage- dije bavilo se više istraživača.[38]

Primarni izvor od koga su kretali svi istraživači jesu spiskovi imena potopljenih i spasenih dobrovoljaca koje su, koliko se tada moglo, uradili odbori za podizanje spomenika na Cetinju - američki i banovinski.Tispiskovisuobjavljeniu *Spomenicipotopljenihdobrovoljaca*, koju je 1939. godine sačinio i priredio profesor Savo Vukmanović, a povod je bio obilježavanje medovske tragedije i podizanje spomenika, koji je uradio poznati crnogorski umjetnik Risto Stijović. Na žalost, na spomeniku zbog nepouzdanosti i nekompletnosti spiskova nijesu mogla biti upisana imena stradalih i spasenih dobrovoljaca. Izvorni imenik dobrovoljaca pod Medovom profesor S. Vukmanović je sačinio tako što je objavio: 1. Spisak potopljenih dobrovoljaca po izvještajima iz Amerike (181 ime); 2. Spisak potopljenih dobrovoljaca po izvještajima koje je dobio Banovinski odbor na Cetinju (57 imena); 3. Spisak imena dobrovoljaca po izvještajima dobivenim iz Amerike „za koga još nije utvrđeno koji su potopljeni a koji spaseni“ (158 imena) - taj spisak je kasnije unosio ne malu zabunu kod istraživača; 4. Spisak spasenih dobrovoljaca po izvještajima iz Amerike (88 imena). Autor *Spomenice* je, takođe, u knjigu uvrstio, kao peti, spisak 18 imena spasenih dobrovoljaca po ličnim izvještajima pojedinaca koje je dobio Banovinski odbor na Cetinju; u posebnoj, šestoj grupi su imena dobrovoljaca na polasku iz Halifaksa „koji su sa ostalima krenuli, ali su zbog bolesti ostali na putu radi liječenja“ (7 imena). I na kraju, priređivač *Spomenice* je, kao sedmu stavku, izdvojio imena dvojice dobrovoljaca za koje se tada nije znalo „što je sa njima bilo“. Po Vukmanovićevim spiskovima može se zaključiti da je na *Brindiziju* bilo 511 dobrovoljaca, od čega: 238 stradalih, 106 koji su spašeni, 158 čija je sudbina tada bila još uvijek neizvjesna, kao i još 7 koji su usput zadržani i dva za koje se nije znalo što im se desilo. Autor *Spomenice* upućuje na još 37 dobrovoljaca čija imena su bila na spisku koji je dobio iz Amerike, a koji su odustali od polaska za Crnu Goru ili su u putu nestali, ali ne navodi njihova imena. Kasniji istraživači koji su se bavili sudbinom putnika sa *Brindizija* ove spiskove su samo komentarisali i ponavljali, ali su ih malo unaprijedili u pogledu njihove tačnosti, dodajući nešto novih imena, „koja se prvi put objavljuju“.

Doprinos kompletiranju spiskova dali su i istraživači koji su utvrđivali *zavičajno porijeklo* poginulih i spašenih dobrovoljaca po spiskovima objavljenim u *Spomenici* Sava Vukmanovića. Sve u svemu, i u tome se malo napredovalo.[39]

Međutim, istinski iskorak u tom pogledu učinio je Ilija Petrović, istoričar, publicista i pasionirani istraživač, baveći se dobrovoljačkim pokretom u iseljeništvu. On je posebnu pažnju posvetio brodolomnicima sa parobroda *Brindizi*. Petrović je do relativno pouzdanog spiska došao kroz nekoliko istraživačkih faza, i sam se oslanjajući na nepotpune spiskove poginulih i spašenih dobrovoljaca, naročito S. Vukmanovića, ali i kasnijih sljedbenika, kao i na izvjesne brojčane procjene i drugih autora koji su se bavili medovskom katastrofom. Oslanjajući se na dostupne podatke, spiskove novih imena i nesigurno utvrđeno zavičajno porijeklo, uz neophodne napomene,

[38] Savo Vukmanović, Đorđe Krstonošić, Vasko Kostić, Vlado Gojnić, Đuro Batrićević, Miljan M. Jokanović, Radivoje i Petar Janičić, Živko A. Đurković, Marko Šovran, Krsto Lekić, Ljubo Mićanović, Slavko Stijačić, Veljo Bakoč i drugi.

[39] Slavko Stijačić, Tragedija dobrovoljaca sa broda „Brindizi“, Dobrovoljački glasnik br. 21, Beograd 2003, str. 228 - 237; Ilija Petrović, Brodolomnici pod Medovo, str. 85-91, 100-102 - Međutim ni u Pomeniku nema podataka o godini i mjestu rođenja, kao ni zavičajnom porijeklu za 84 medovska brodolomnika.

I. Petrović je urizikao da napravi i neke intervencije u imenima ili prezimenima na objavljenim spiskovima dobrovoljaca, oprezno nastojeći da otkloni očigledne nelogičnosti i omaške. On je, s pravom, spisku utopljenih „pribrojao" i članove američke misije „Crvenog krsta". Na osnovu sopstvenog iskustva u utvrđivanju spiskova, a „zbunjen brojnim proizvoljnostima" nekih istraživača,[40] Ilija Petrović se upustio u traganje za „pravim" i tačnim podacima, kritički se odnoseći prema nalazima drugih pregalaca koji su se bavili problemom spiskova. Rezultati tih istraživanja publikovani su u prvom izdanju njegove knjige *Brodolomnici pod Medovo*.[41] Poslije toga uslijedila su autorova dodatna istraživanja o medovskoj katastrofi. On polazi od objavljenih spiskova kao glavnih izvora, otklanjajući greške prilikom upisivanja i prekucavanja, ali i neke nelogičnosti, uz svoje vrlo visprene komentare, napomene i opaske i, nadasve, intuiciju svojstvenu samo rijetkim pregaocima i istraživačima. Tako je nastao *Pomenik brodolomnika sa Brindizija, pod Medovo,* uz sastavljačeve napomene, objašnjenja, ograde i komentare, svjestan da je i sam možda počinio neke greške, ostavljajući prostor budućim istraživačima da otklone uočene nedostatke i krenu dalje u osvjetljavanju ove teme, posebno na utvrđivanju „konačnog" spiska brodolomnika sa parobroda *Brindizi*.

Sastavljač je *Pomenik* sačinio iz tri dijela: 1. Spisak potopljenih (395), 2. Spisak spasenih (145) i 3. Spisak usput zadržanih na liječenju. Spiskovi su urađeni po azbučnom redu imena[42].

Po *Pomeniku* (urađenom prema dosadašnjim saznanjima i istraživačkim rezultatima) imena 542 dobrovoljca su vezana za potopljeni italijanski parobrod *Brindizi*: od toga je 386 poginulih, 145 spasenih (sa bolničarkom Meri Lamoš) i 11 zadržanih „usput na liječenju". Sastavljač je u zbirni spisak poginulih uvrstio dr Skalu i Stefaniju Hempel, medicinsku sestru, „koji su se medicinskoj misiji u dobrovoljačkom bataljonu priključili u Italiji", kao i devet neimenovanih milosrdnih sestara iz sastava američko-čehoslovačke misije Crvenog krsta (ukupno 395). Međutim, ni u ovome Pomeniku nema imena onih 37 dobrovoljaca sa „američkog spiska", koje Vukmanović u *Spomenicu* nije unio zato što su odustali od dolaska ili su nestali na putu. Tako su i njihova imena vjerovatno zauvijek zagubljena[43].

Sastavljač *Pomenika,* koji smo kao najkompletniji i najpouzdaniji uvrstili u ovu knjižicu Ilija Petrović, tvrdi da se pri isplovljavanju iz kanadske luke Halifaks „na brodu nalazilo bar 587 dobrovoljaca". U ovu zbirnu cifru ubrojan je i Savo Đikanović (koji je u toku puta do Napulja prešao na jedan američki brod kao prevodilac), ali ne i dr Skala i Stefanija Hempel[44].

I. Petrović, na osnovu svojih istraživanja i promišljanja, pretpostavlja da su dobrovoljci po zavičajnom porijeklu bili: 385 iz Crne Gore, 85 iz Hercegovine, 70 iz Like i Krajine, 70 iz Boke Kotorske i Paštrovića, kao i 30 iz drugih krajeva.

Brodolomnici s *Brindizija,* toga crnogorskog *Titanika*, stradali i preživjeli, zaslužuju da se njihova imena ne zaborave, da se pamte i upamte, da se obnavlja sje-

---

[40] Ilija Petrović, Brodolomnici pod Medovo, str.93-94.

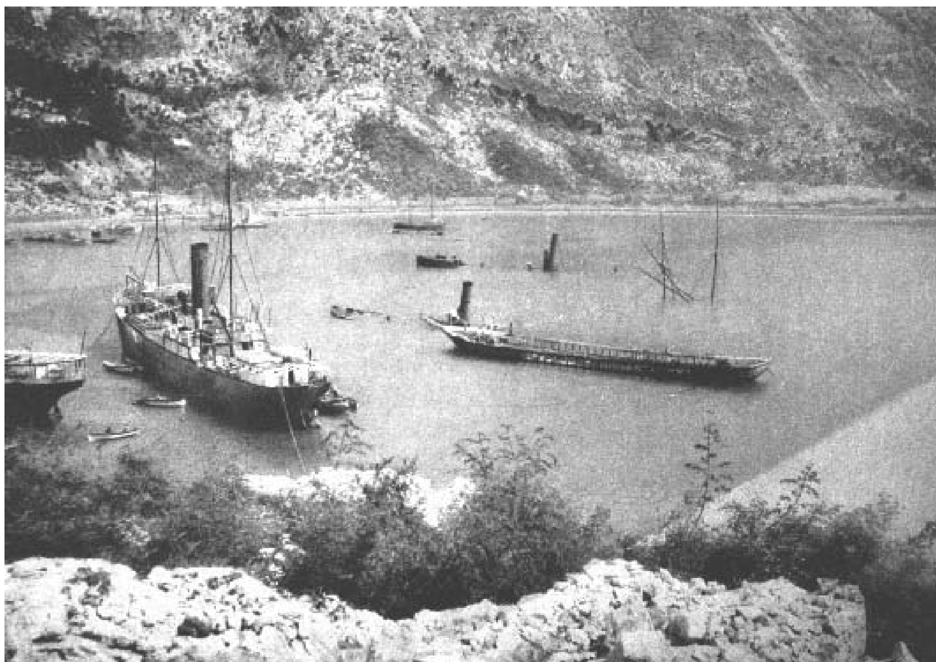
[41] Priređivač ove knjige je autentično prenio spiskove iz Pomenika I.Petrovića i sačuvao azbučni red

[42] Ilija Petrović, Brodolomnici pod Medovo, str. 117-130

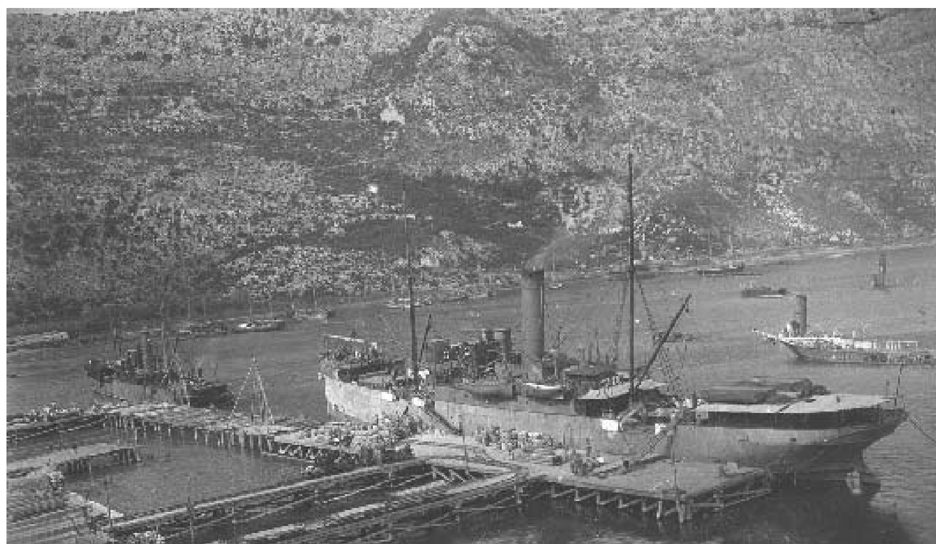
[43] Savo Vukmanović, Spomenica, str. 42; Ilija Petrović, Brodolomnici pod Medovo, 2.izd, str. 115. i 131-132.

[44] Ilija Petrović, Brodolomnici pod Medovo, 2. prošireno i popravljeno izd., Novi Sad 2004, str. 95, 131-132.

ćanje na njih, da, osim u pamćenju, ostanu i zapisana, zajedno i najedno, jer knjige, ipak, traju duže od ljudi.

Medova, 1916.

Luka Medova pod austrougarskom okupacijom, 1916.

Očevi potopljenih i jedan dio preživjelih dobrovoljaca na svečanosti prilikom otkrivanja spomenika potopljenim pod Medovom, 1940.

Majke i sestre potopljenih dobrovoljaca prilikom parastosa, 1940.

Pomenik brodolomnika sa Brindizija, pod Medovo[45]

Potopljeni (395):

Andrijašević, Đorđije Vukadinov – 1884, Balosave, Nikšić[46]
Andrijašević, Lazar Mitrov – 1886, Balosave, Nikšić*
Andrijašević, Šćepan Mitrov – Balosave, Nikšić
Andrić, Špiro – Rubeži, Nikšić*
Andrušković, Milan – Boljevići/Crmnica, Bar
Adžić, Novica M. – Lisina/Piva, Plužine

Babić, Stevo – Babići/Piva, Plužine
Bajović, Đorđije R. – Zagorje, Berane*
Bajović, Jovan – Pusto Šilovo, Medveđa
Bakić, Mile
Bajković, Luka Ivov –Sotonići, Bar
Bakoč, Luka Mijov – 1888, Grahovo, Nikšić
Banićević, Blažo Vukov – 1882, Grahovo, Nikšić
Banović Risto –
Banjac, Ilija – 1884, Dimnići, Srebrenica*
Barić, Nikola – Lika*
Batrićević, Blažo Milošev – Očinići, Cetinje
Batrićević, Đuro Krcunov – Martinići, Danilovgrad
Batrićević, Tomo –
Backović, Marko Ilijin – oko 1890, Drenovštica/Pješivci, Nikšić
Bašović, Vojin Đorđijev – Pošćenje, Šavnik
Belović, Grujo –
Belović, Đuro –
Bigović, Đuro – Cuce, Cetinje*
Blagojević, Dragiša Đ. – Međužvalje/Piva, Plužine[47]

---

[45] Ilija Petrović: Brodolomnici pod Medovo, 2. prošireno i popravljeno izdanje, Novi Sad 2007. str.117-130.

[46] Podatke o zavičajnom porijeklu i, dijelom, godinama rodjenja pojedinih brodolomnika sastavljač Pomenika Ilija Petrović je preuzeo iz spiska Slavka Stijačića (Dobrovoljački glasnik br.21, Beograd 2003, str.231-237). Na neke od njega preuzete „zavičajnosti" I. Petrović gleda sa velikom rezervom zbog njihove nepouzdanosti i proizvoljnosti. Sastavljač je u Pomeniku takve slučajeve obilježio zvjezdicom (*), koju i mi zadržavamo. Takodje, on je u svojoj knjizi dao sva neophodna pojašnjenja, objašnjenja, ograde i napomene, koje mi ovdje zbog ograničenosti prostora ne možemo prenijeti. (Priredjivač M. Miljić)

[47] Vjerovatno je u pitanju omaška: izgleda da se radi o selu Duba a ne Međužvalje, koje se nalazi blizu Žabljaka, s druge strane Durmitora. Po pričanju Mića Blagojevića, poznatog likovnog umjetnika iz Žabljaka (a on čuo od svoga rođaka Dragiše koji živi u Bačkom Dobrom Polju), njegov bratstvenik Perko Jankov Blagojević je, takođe, bio na brodu Brindizi prilikom potapanja, ali je preživio tragediju. Interniran je u logor Nadmeđer. Umro je u Zagrebu prvih dana po oslobodjenju. (M.Miljić)

Bogdanović, Jefto –
Bogdanović, Manojlo – Pišče/Piva, Plužine
Bogdanović Miloš – Pišče/Piva, Plužine
Bogdanović, Rade – Pišče/Piva, Plužine
Bogić, Nikola –
Božičković, Đuro – Lika
Božović, Neđeljko – Sutorina, Herceg-Novi
Bošković, Đoko Markov – 1889, Grahovo, Nikšić*
Bošković, Milo Jovov – Limljani/Crmnica, Bar
Brajović, Milo Radosavov – Jelenak; Danilovgrad*
Bubalo, Ilija – Lika
Budisavljević, Savo – Pećane, Korenica
Budisavljević, Stevan – Pećane, Korenica
Bukilić, Milisav – Požnja/Gornja Morača, Kolašin
Bulajić, Marko Jovanov – 1866, Vilusi, Nikšić
Bulajić, Milo – Prisoje/Grahovo, Nikšić
Bulajić, Petar Jovanov – 1882, Prisoje/Grahovo, Nikšić
Bulajić, Sava Petrov – 1867, Prisoje/Grahovo, Nikšić
Burić, Blagota Jovanov – Zagreda/Ozrinići, Nišić

Verona, Ivo Vukov – Maini, Herceg-Novi
Vešković, Arso Veljov – 1886, Kisjelica, Podgorica
Vico, Nikola – 1884, Zupci, Trebinje*
Vlačić, Šćepan – 1889, Police, Trebinje*
Vojvodić, Ćetko Đ. –
Vojinović, Janko – Mazin, Gračac
Vojinović, Novica – Mazin, Gračac
Vujačić, Blagoje Milošev – Vilusi, Nikšić
Vujačić, Drago Mašov – 1890, Grahovo, Nikšić*
Vujačić, Đuro Golubov – Grahovo, Nikšić
Vujačić, Luka Todorov – Grahovo, Nikšić
Vujačić, Marko Ivov – Ovtočići, Bar*
Vujačić, Mato S. – Grahovo, Nikšić*
Vujačić, Milo Đurov – 1882, Grahovo, Nikšić*
Vujačić, Miloš M. – Grahovo, Nikšić*
Vujačić, Milutin S. – Grahovo, Nikšić*
Vujačić, Mitar Krstov – Grahovo, Nikšić*
Vujačić, Simon Vučetin – 1890, Grahovo, Nikšić*
Vujačić, Tomo M. – 1882, Grahovo, Nikšić*
Vujović, Đuro Petrov – Dobrsko Selo, Cetinje
Vujović, Nikola Gojkov – 1897, Broćanac/Nikšićke Rudine, Nikšić
Vujošević-Đurić, Dmitar Krstov – 1888, Zagreda/Kuči, Podgorica
Vujošević-Đurić, Nikola Tomov – 1887, Zagreda/Kuči, Podgorica
Vujošević- Đurić, Petar Novičin – 1881, Zagreda/Kuči, Podgorica
Vukadinović, Budo Nikolin – Ponari, Podgorica
Vukadinović, Milan – Ponari, Podgorica
Vukasović, Krsto – 1884, Žakovo, Trebinje*
Vukmanović, Pero Ivov – Utrg/Crmnica, Bar

Vukobratović, Savo – Lika
Vuković, Ilija –
Vuković, Risto Jovanov – 1895, Hodžići, Bileća
Vuković, Stefan Todorov – Meka Gruda, Bileća
Vuksaljević, Božo – Kotor
Vukčević, Luka Filipov – 1885, Liješnje, Podgorica
Vukčević, Simo Velov – 1892, Goljemadi, Podgorica
Vukšić, Mićo Tripov – Sutvara, Kotor
Vučeraković, Milo Đukov – Krnjice/Crmnica, Bar
Vučetić, Trifko Živkov – 1880, Osječenica/Grahovac, Nikšić
Vučinić, Banjo V. – Crna Gora
Vučković, Jovo Šćepov – 1882, Bogojević Selo, Trebinje*
Vučković, Lazo Đurov – 1885, Bogojević Selo, Trebinje*

Gazivoda, Filip – Rvaši, Cetinje*
Galić, Božo Jakovov – 1885, Gojšina, Trebinje*
Glomazić, Petar-Petko M. – Rudinice, Plužine
Gojnić, Vido K. – Brčeli Donje/Crmnica, Bar
Gojnić, Milo I. – Brčeli Donje/Crmnica, Bar
Gojnić, Mitar B. – Brčeli Donje/Crmnica, Bar
Golubović, Simo – Piva, Plužine
Gradinac, Marko B. – 1882, Aranđelovo, Trebinje*
Grahovac, Luka – Hercegovina
Grahovac, Miro – Hercegovina
Grbić, Budo –
Grbić, Iso –
Griva, Mitar – Obljaj, Glina
Grkavac, Spasoje Đ. – 1881, Grkavci, Trebinje*
Grubić, Jovo –
Gujić, Radivoje – Motički Gaj, Žabljak
Gulan, Rade – Lika

Daković, Božo Đuričin – 1883, Broćanac/Grahovo, Nikšić
Damjanović, Vučen N. – Krajina (Srpska ili Bosanska?)
Delić, Petar – 1885, Simijova, Bileća*
Demić, Božo – Srpska Krajina
Denda, Stevan Jakovov – Mirilovići, Bileća
Divljan, Maksim Novakov – oko 1885, Kravarevo, Gacko
Diklić, Danilo – Lika
Dmitrašinović, Miloš – Korenica*
Dmitrašinović, Mićo – Korenica*
Dragaš, Nikola – Lika*
Dubljević, Milovoje B. – Dubljevići/Piva, Plužine.

Đajko, Drago M. – Grljevići/Bjeloši, Cetinje
Đajko, Luka M. – Grljevići/Bjeloši, Cetinje
Đačić, Simo – Rudinice/Piva, Plužine
Đogo, Milan Nikolin – 1891, Ubosko, Ljubinje

Đogo, Miloš – Berkovići, Stolac
Đogo, Mitar (1) – Hercegovina
Đonović, Luka Bogdanov – Tomići/Crmnica, Bar
Đukanović, Savo Milov – Mačuge/Crmnica, Bar
Đukić, Miloš – Lika
Đuković, Risto Mitrov – Gluhi Do/Crmnica, Bar
Đurković, Živko Vujadinov – 1895, Gornja Brezna, Plužine
Đurković, Mašan Vujadinov – 1896, Gornja Brezna, Plužine
Đurković, Obrad V. – Risan, Kotor*
Đurković, Petar Blagojev – Klenak, Nikšić
Đurković, Radovan V. – Klenak, Nikšić*
Đurović, Milo Ivov – pre 1890, Dupilo/Crmnica, Bar*.

Egić, Rade – Krbava, Korenica.

Živković, Aleksa Markov – Žikovići/Kuči, Podgorica
Živković, Risto Markov – Žikovići/Kuči, Podgorica
Žigić, Jovo – Lika
Žigić, Nikola – Lika

Zobenica, Ilija – Oraovac, Donji Lapac.

Ivanović, Luka – Ivanovići/Paštrovići, Budva
Ivanović, Oto – Ivanovići/Paštrovići, Budva
Ivanović, Pero Krstov – Ivanovići/Paštrovići, Budva*
Ivanović, Radisav Ljakov – 1885, Doljani, Podgorica
Ivančević, Damjan – Srpska Krajina (Počitelj, Gospić?)
Ijačić, Đuro M. – Tasovčići, Čapljina
Ilić, Marko Đurov – Zagora/Grbalj, Kotor*
Ilić, Petar – Zvečeva/Krivošije, Kotor.

Jakić, Vasilije – Dobra Sela, Šavnik
Janić, Stanko – Konjic*
Janić, Trifko –
Janičić, Maksim Jovanov, Broćanac/Grahovo, Nikšić*
Janičić, Mašan Jovanov – 1884, Broćanac/Grahovo, Nikšić*
Janković, Kojo – Gazivode, Cetinje* (?)
Janjević, Ivo V. – Ovtočići/Crmnica, Bar
Janjević, Krsto-Krcun T. – Ovtočići/Crmnica, Bar
Janjević, Milo – Ovtočići/Crmnica, Bar
Jelača, Jovo – Zaklopača, Korenica*
Jovanović, Đuro Matov – Risan, Kotor
Jovanović, Ilija –
Jovanović, Mališa M. – Paštrovići, Budva
Jovanović-Pajović, Mašan Jovov – Brčeli Donje/Crmnica, Bar
Jovanović, Miloš –
Jovanović, Mihailo –
Jovanović, Pero V. –

Jovanović, Pero M. –
Jovanović, Petar N. – Tvorilo, Danilovgrad*
Jovićević, Jošo – Dodoši, Cetinje*
Joković, Nikola – Piva, Plužine
Joličić, Mitar Mališin – Krnjice, Bar
Jončević, Jovo – Žlijeb, Herceg-Novi

Kadić, Pavle – Poreklom iz Kadića Boana, kod Danilovgrada
Kalađurđević, Risto Andrijin – Podbabac/Paštrovići, Budva
Kaluđerović, Blažo N. – Njeguši, Cetinje*
Kapor, Božo Jeftov – 1890, Mirilovići, Bileća*
Kapor, Mirko Lazov – 1889, Mirilovići, Bileća*
Karadžić, Milan I. – Petnjica/Drobnjaci, Šavnik
Karadžić, Radivoje K. – Petnjica/Drobnjaci, Šavnik
Karić, Branko Jovanov – Donji Poplat, Stolac
Karić, Risto Đ. – Donji Poplat, Stolac
Kentera, Spasoje – Tudorovići, Budva
Kecojević, Vladimir Neškov – Boričje, Plužine
Kecojević, Grujica J. – Boričje, Plužine
Keča, Nikola – Suvaja/Srb, Donji Lapac*
Keča, Spasoje – Suvaja/Srb, Donji Lapac*
Kisin, Andrija – 1889, Zupci, Trebinje*
Knežević, Đoko Đ. – Glavska, Trebinje*
Knežević, Ivo Đurov – 1882, Paštrovići, Budva*
Knežević, Mitar M. – Kneževići/Piva, Plužine
Knežić, Marko – Konjevrate, Šibenik
Kovač, Krsto –
Kovačević, Vaso Đurov – Vranjska, Bileća*
Kovačević-Janković, Damjan Ćetkov – 1882, Spila/Grahovo, Nikšić
Kovačević, Danilo Milanov – 1890, Spila/Grahovo, Nikšić
Kovačević, Đorđe – 1886, Grahovo, Nikšić
Kovačević, Đuro Novičin – Spila/Grahovo, Nikšić*
Kovačević, Luka Tripkov – 1887, Balovski Do/Vilusi, Nikšić
Kovačević, Marko I. – 1882, Grahovo, Nikšić*
Kolesanko, Jovan –
Komnenović, Dušan – Hodbina, Mostar*
Koprivica, Damjan M. – Nedajno/Piva, Plužine
Korica, Ilija – Lika
Korica, Mitar – Lika
Krulj, Đorđo – Zavala, Trebinje*
Krulj, Mrdan – Zavala, Trebinje*
Kuljača, Mitar Stijepov – Kuljače/Paštrovići, Budva
Kurilić, Aleksa – Dračevo, Trebinje.

Lazarović, Vuko Radov – Glavatičići, Kotor
Lakićević, Petar P. – Paštrovići, Budva*
Lakićević, Radovan Jovanov – Krivošije, Kotor
Lakonić, Luka Jovov – Ubli, Herceg-Novi

Laušević, Milan Ristov – Tepačko Polje, Žabljak
Lekić, Vaso Markov – (Bukovik, ili) Seoca/Crmnica, Bar
Lečić, Spasoje – 1883, Ljubomir, Trebinje*
Lopičić, Lazar – Lazo Milanov – 1882, Ceklin, Cetinje
Luburić, Mato Simov – Bara, Nikšić*(?)
Luburić, Miloš M. – Piva, Plužine
Luburić, Milutin Simov – Bara, Nikšić* (?)
Lukić, Živko –
Lukić, Jovo –
Lukić, Milan –

Mandarić, Mile – Vrebac, Gospić
Mandarić, Nikola – Vrebac, Gospić
Marić, Jovo – 1884, Gomiljani, Trebinje*
Marić, Milutin –
Marić, Mitar – Gomiljani, Trebinje*
Marković, Blažo – Kuside, Nikšić*
Marković, Simon Purov – Markovići, Budva*
Marović, Krsto Đukov – Boljevići/Crmnica, Bar
Masoničić, Risto Kolin – Gluhi Do/Crmnica, Bar
Mašanović, Andrija Perov – Papratnica/Podgor/Crmnica, Bar
Mašanović, Đuro Petrov – Papratnica/Podgor/Crmnica, Bar
Mijanović, Savo – 1885, Čičevo, Trebinje*
Mijač, Pavle Petrov – Utrg/Crmnica, Bar
Mijović, Boško-Bojo Radev – Liješta/Kuči, Podgorica
Mijović, Branko –
Mijović, Jovo Velišin – Liješta/Kuči, Podgorica
Mijović, Stojan Spasojev – Liješta/Kuči, Podgorica
Mijović, Šćepan Radev – 1896, Liješta/Kuči, Podgorica
Milačić, Andrija Vekov – Brskut, Podgorica
Milić, Lazar –
Milić, Mitar Savov – 1879, Kržanja/Kuči, Podgorica
Milić, Radoje Savov – 1886, Kržanja/Kuči, Podgorica
Milićević, Simo – Vranjska, Bileća*
Milović, Drago A. – Grahovo, Nikšić*
Milović, Jovan –
Milović, Lazar R. – Grahovo, Nikšić
Milović, Marko J. – Grahovo, Nikšić*
Milović, Pavle T. – Grahovo, Nikšić
Milović, Tomo P. – Grahovo, Nikšić
Milosrdna sestra (1) – *iz američko-češke medicinske misije*
Milosrdna sestra (2) – *iz američko-češke medicinske misije*
Milosrdna sestra (3) – *iz američko-češke medicinske misije*
Milosrdna sestra (3) – *iz američko-češke medicinske misije*
Milosrdna sestra (4) – *iz američko-češke medicinske misije*
Milosrdna sestra (5) – *iz američko-češke medicinske misije*
Milosrdna sestra (6) – *iz američko-češke medicinske misije*
Milosrdna sestra (7) – *iz američko-češke medicinske misije*

Milosrdna sestra (8) – *iz američko-češke medicinske misije*
Milosrdna sestra (9) – *iz američko-češke medicinske misije*
Milošević, Gojko –
Milošević, Jovo P. – Bileća*
Milošević, Luka – Njeguši, Cetinje*
Milošević, Marko –
Milošević, Nikola M. – Cetinje*(?)
Miljanić, Petar Mušov – Miljanići/Banjani, Nikšić
Miljanović, Boško – Nevesinje
Mirić, Jovo –
Mirović, Labud F. –
Mitrović, Mitar Jakšin – Gradac, Šavnik
Mitrović, Uroš Popov-Gligorijev – Pržno/Paštrovići, Budva*
Mićunović, Mojaš Jovanov – 1895, Smrduša/Nikš.Rudine, Nikšić
Mićunović, Pavle – Crna Gora
Mićunović, Savo Andrijin – Crna Gora
Midžor, Niko Vasov – Buljarica/Paštrovići, Budva
Miš, Risto – 1886, Bobani, Trebinje*
Mišić, Đorđe – Mrđa, Milan –
Mudreša, Jovo I. – Bokovo/Ceklin, Cetinje
Mudreša, Nikola – Bokovo/Ceklin, Cetinje
Mučalica, Radovan – Ljevišta/Gornja Morača, Kolašin

Nakarada, Danilo-Dane – Željava, Korenica
Nakarada, Jovan-Jojo – Željava, Korenica
Nenadić, Pavo – Grkavci, Trebinje*
Nikić, Vaso S. – Dragovoljići, Nikšić*
Niković, Banjo – Nikovići/Piva, Plužine
Nikolić, Savo Petrov – Zavrh, Nikšić*
Nikčević, Boško Mašanov – Kličevo, Nikšić
Nikčević, Živko Mašanov – Kličevo, Nikšić
Nikčević, Lazar Ivanov – Kličevo, Nikšić
Nikčević, Milan Markov – Kličevo, Nikšić
Nikčević, Miloš Đorđijin – Kličevo, Nikšić
Nikčević, Mirko Radomirov – Prijespa, Nikšić
Ninković, Tomo – 1888, Necvijeće, Trebinje*

Orbović, Simo Tripkov – Klenak, Nikšić *zemljoradnik*
Orlović, Nikola – Ploča, Gračac*
Osmajić, Simo Novičin – oko 1892, Miloševići, Plužine
Otašević, Mihailo Savov – 1858, Donja Trepča/Nikš.Rudine, Nikšić

Pantović, Lazar – 1889, Zupci, Trebinje*
Paović, Stevo Prelev – Lastva/Grbalj, Kotor
Paskaš, Jovo – 1884, Oraovac, Donji Lapac*
Pejnović, Nikola – Lika*
Pejović, Novica Novakov – Pasji Nugao/Drobnjak, Žabljak
Pejović, Petar –

Pejović, Stevo –
Perazić-Novaković, Pero Đurov – Godinje/Crmnica, Bar
Perišić, Ilija – Gacko*
Perović, Blagota – Cuce, Cetinje*
Perović, Živko Krstov – Brestice/Nikšićke Rudine, Nikšić
Petričević, Luka – Cetinje*
Petrović, Miloš –
Petrović, Nikola –
Pecelj, Dušan – 1881, Ljubinje
Pičeta, Krsto – Diklići, Trebinje*
Planinić, Blažo Ivov – Trnovo/Crmnica, Bar
Popivoda, Mitar Gorčinov – Lješev Stup/Bjelice, Cetinje
Popović, Aleksa –
Popović, Mitar Nikov – Brajići, Budva
Popović, Nikola Perov – Njeguši, Cetinje*
Popović, Petar –
Popović, Stanko Đurov – 1889, Zagora, Kotor
Potkonjak, Petar – Lika
Prelević, Dušan Savov – Ubli/Kuči, Podgorica
Prelević, Nikola Perov – Ubli/Kuči, Podgorica
Pribilović, Andrija Jovov – 1895, Podostrog, Budva
Pribilović, Joko Ivov – Podostrog, Budva
Pribilović, Savo Ivov – 1887, Podostrog, Budva
Pribišić, Todor Ilijin – 1887, Dračevo, Trebinje
Prijić, Jovan – Srb, Donji Lapac*
Puković, Nikola – Prčanj, Kotor

Radović, Dragiša M. – Kruševice, Herceg-Novi
Radović, Milo Nikolin – Kosijeri, Cetinje
Radojević, Gojko –
Radonjić, Savo R. – Njeguši, Cetinje*
Radosavović, Milo Đurov – Ptikalj/Kuči, Podgorica
Radulović, Marko Milutinov – Krivošije, Kotor
Radulović, Petar –
Radunović, Boško Stevanov – Progonovići, Podgorica
Radunović, Veliša Filipov – Progonovići, Podgorica
Radunović, Mirko –
Rađenović, Daro-Dano Nikov – Paštrovići, Budva*
Rađenović, Rade Ilijin – Prijevor, Budva
Rajković, Mitar Ilijin – Kosijeri, Cetinje
Rajović, Savo – Do Pješivački, Nikšić
Rakić, Đuro –
Rakočević, Rade Malešin -1884, Morača, Kolašin
Rapajić, Petar Dmitrov – Krbavica, Korenica
Rapajić, Proko – Lika*
Ratković, Risto – 1889, Zupci, Trebinje*
Raut, Jovo S. – Njeguši, Cetinje
Racanović, Ilija Perov – Maini, Herceg-Novi

Rašeta, Ilija – Lika
Rašković, Spasoje –
Roganović, Jefto Bogdanov – Donja Trepča/Nikš.Rudine, Nikšić
Roganović, Miloš Bogdanov – Donja Trepča/Nikš.Rudine, Nikšić
Roganović, Tomo Jovanov – Kobilji Do/Cuce, Cetinje
Rogić, Nikola –
Rondović, Milan Krstov – Premćani, Pljevlja
Rudan, Petar – Bančići, Ljubinje*
Rutešić, Nikola Markov – 1884, Klobuk, Trebinje*

Samardžić, Božo Ćetkov – Gornje Krivošije, Kotor
Sarajlić, Marko –
Simović, Marko – 1885, Zupci, Trebinje*
Sinković, Gavrilo – Herceg-Novi(?)
Sjekloća, Božo Ilijin – Dobrska Župa, Cetinje
Sjekloća, Luka Savov – 1885, Dobrsko Selo, Cetinje*
Sjekloća, Niko Milošev – 1889, Dobrsko Selo, Cetinje*
Skala, dr – *ljekar, Čeh, Misija Američkog Crvenog krsta*
Skulić, Pero – Savina, Herceg-Novi (Čičevo/Dživar, Trebinje?)
Spajić, Vule V. – 1885, Zupci, Trebinje*
Spajić, Krsto V. – 1890, Zupci, Trebinje*
Stanić, Simo Š. – Začula, Trebinje*
Stijačić, Akim Obrenov – 1887, Dobri Dub, Trebinje*
Stijačić, Manojlo Obrenov – 1885, Dobri Dub, Trebinje*
Stjepčević, Vaso Nikolin – 1882, Sutorina, Herceg-Novi
Stjepčević, Tomo Krstov – 1885, Sutorina, Herceg-Novi
Stojanović, Milan – Brajići, Budva*
Stojanović, Stevo L. – Brajići, Budva*
Stojanović, Stojan – Brajići, Budva*
Stojković, Miloš – Šimanovci, Pećinci*(?)
Sunajko, Đuro – Vrebac, Gospićs

Taušan, Milan - Bileća
Trklja, Radovan – Korita, bileća
Trkulja, Gavrilo –
Turčinović, Blažo – Preobrežani/Cuce, Cetinje
Turčinović, Pavle – Preobrežani/Cuce, Cetinje
Tufegdžić, Mitar – Piva, Plužine

Ćorović, Đuro Radojičin – Donja Trepča/Rudine, Nikšić

Uzelac, Jovo – Perušić, Gospić
Uzelac, Milovan – Perušić, Gospić.

Hamplova, Stefanija A. – Njujork/SAD, Čehinja *medicinska misija.*

Cerović, Milovan – Tušina/Drobnjaci, Žabljak
Cerović, Radonja – Tušina/Drobnjaci, Žabljak

Crnokrak, Stevan – Vrebac, Gospić.

Čavor, Jovan K. – Njeguši, Cetinje*****
Čakić, Miloš – Rijeka Crnojevića, Cetinje
Čejović-Camović, Veliša Božov – Stravče/Brskut, Podgorica
Čojanović, Simo – Bušević, Donji Lapac

Džodžo, Milan – Đedići, Trebinje

Šiljković, Risto – Istok (ili okolina), Metohija
Šuput, Iso – Ličko Petrovo Selo, Korenica*

Spašeni (145)

Babić, Trifko Nikolin – 1880, Trnovica, Bileća* (Babići, Piva?)
Bakrač, Blagoje – Goransko/Piva, Plužine
Barjamović, Jovo – Orahovo/Podgor, Bar
Bogdanović, Mitar Markov – Pišče/Piva, Plužine
Božić, Savo –
Božičković, Rade – Lika
Bojanić, Jovo - Bojanić, Mitar –
Bošković, Savo Milov – Limljani/Crmnica, Bar
Bulajić, Drago Jovanov – Prisoje/Grahovo, Nikšić

Vešković, Šćepan Savov – 1887, Kisjelica, Podgorica
Vojvodić, Dušan Krcunov – Radomir/Građani, Cetinje
Vojinović, Nikola Danin – 1884, Mazin, Gračac – 1970, Sokolac
Vranješ, Đorđe –
Vratnica, Ivan (ili: Jovan) – Stanisaljići, Podgorica
Vujačić, Jovan – Podbožur/Grahovo, Nikšić
Vujačić, Kosto Golubov – Grahovo, Nikšić*
Vujačić, Krsto Spasojev – Grahovo, Nikšić*
Vujačić, Petar Gavrilov – Podbožur/Grahovo, Nikšić
Vujačić, Petar Šćepanov – Podbožur/Grahovo, Nikšić
Vujačić, Risto Mitrov – Vilusi, Nikšić
Vujačić, Spasoje Novakov – Grahovo, Nikšić*
Vukajlović, Đuro Boškov –
Vukićević, Boško –
Vukmanović, Ilija Jovov – Utrg/Crmnica, Bar
Vukmirović, Veljko-Veko Kikov – Gornji Ceklin, Cetinje
Vuković, Đuro – Piva, Plužine
Vuksanović, Veliša Vukov – Bioče/Kuči, Podgorica
Vukčević, Pavle Mitrov – 1879, Podstrana, Podgorica
Vučetić, Mihajlo Lazarev – Zaslap/Grahovac, Nikšić
Vučetić, Spasoje Nikolin – Osječenica/Grahovac, Nikšić

Gazivoda, Božo – Rvaši, Cetinje*

Gazivoda, Đuro – Rvaši, Cetinje*
Graovac, Ilija – Lika
Griva, Đuro – Obljaj, Glina
Grubač, Petar – 1887, Riđani, Nikšić – 1982, Nikšić
Gulan, Pavle – Lika
Guča, dr Đuro Đurin – 1876, Bački Petrovac *ljekar, medicinska misija.*

Dabović-Šutanović, Vido Ivov – Kruševica/Crmnica, Bar
Davidović, Đuro – Čelobrdo/Paštrovići, Budva
Dajić, Bude – Lika*
Daković, Kosto Đuričin – Broćanac/Grahovo, Nikšić
Daković, Mirko Savin (Akimov?) – Grahovo, Nikšić
Deretić, Mato Radov – Orahovac, Trebinje*
Deretić, Tomo Perov – Orahovac, Trebinje*
Dobriša, Vuko Savin – Trešnjica/Kubasi, Kotor
Dragobratović, Ivan Andrijin – 1893, Raba, Metković
Dragosavac, Dimitrije – Lika
Drašković, Jovan – Fojnica, Gacko*
Drašković, Novica Mijov – Igalo, Herceg-Novi

Đajić, Milan – Orahovac, Trebinje*
Đedović, Risto – Grahovo, Nikšić*
Đogo, Mitar (2) Savin – 1886, Ubosko, Ljubinje
Đukanović, Milo Nikov – Mačuge/Crmnica, Bar
Đurović, Jovo Stankov – prije 1890, Dupilo/Crmnica, Bar

Živković, Ilija Stankov – Živkovići/Kuči, Podgorica
Žigić, Ljubomir – Lika*

Zečević, Marko Trivkov-Musin – Klenak, Nikšić *zemljoradnik*

Ivanović, Vidak Petrov – 1884, Tomići, Nikšić
Ilić, Nikola Mitrov – 1866, Ledenice/Krivošije, Kotor.

Jakić, Blažo-Blagoje Živkov – Dobra Sela, Šavnik
Janović, Ilija Jokov – Seoca/Grbalj, Budva
Janjić, Mrdelja Milosavov – Grabovica, Šavnik
Jelić, Jovo – Orašje, Trebinje
Jovanović, Milija – Vražegrmci, Danilovgrad*
Jovetić, Ilija Jovov – 1889, Podgor, Bar
Jovićević, Đuro S. – Dodoši, Cetinje*
Jovićević, Milo – Dodoši, Cetinje*
Jovićević, Mićo – Dodoši, Cetinje
Jovićević, Pero – Dodoši, Cetinje
Jovićević, Stevo – Dodoši, Cetinje*
Jovičić, Božo Jovanov – Zaslap/Grahovo, Nikšić

Kapor, Risto Perišin – 1893, Mirilovići, Bileća

Kapor, Risto Simov – 1892, Lipovi Do, Bileća
Kovačević-Janković, Gojko S. – Spila/Vilusi, Nikšić
Kovačević, Đuro Savin – Zaslap/Grahovo, Nikšić
Kovačević, Jovan Tomov – Grahovac, Nikšić
Kovačević, Jovan Borišin – Zaslap/Grahovo, Nikšić
Kovačević, Lazar Vasov – Zaslap/Grahovo, Nikšić
Kovačević, Lazar Mijajlov – Zaslap/Grahovo, Nikšić
Kovačević, Mirko Vasov – Zaslap/Grahovo, Nikšić
Kovačević, Mitar Obrenov – Zaslap/Grahovo, Nikšić
Kovačević, Petar –
Kosić, Petar Aćimov – 1881, Svrčuge/Sutorina, Herceg-Novi
Kralj, Vuko Nikov – Grbalj, Kotor
Krulj, Milan Lukin – 1892, Rankovci/Vitonje, Ljubinje

Lamoš, Meri – Čikago/SAD, *medicinska misija*, *bolničarka*
Lipanović, Božo Franićev – 1888, Lumbarda, Korčula
Lučić, Vido Kikov – Mrkonjići, Trebinje (Vrba, Cetinje?)

Maksimović, Krsto Milanov – 1875, Liverovići, Nikšić
Martinović, Vaso Đurov – Brajići, Kotor
Martinović-Dragović, Đuro Perov – 1894, Bajice, Cetinje
Martinović-Dragović, Joko Božov – 1860, Bajice, Cetinje
Marušić, Milutin Živkov – 1893, Dabovići/pod Ostrog, Nikšić
Midorović, Miloš-Milo Radov – 1883, Zagora, Kotor
Milatović, Jovan – Vinići, Danilovgrad
Milatović, Milija – Vinići, Danilovgrad
Milatović, Petar - Vinići, Danilovgrad
Milatović, Radosav Milošev – Vinići, Danilovgrad
Milačić, Đoko Nikolin – 1885-1978, Brskut, Podgorica
Milović-Gajović, Mićo Đuričin – Grahovo, Nikšić
Milošević, Rajko – Rudo Polje, Gacko
Mitrović, Đuro – Buljarica/Paštrovići, Budva
Midžor, Marko Andrijin – Buljarica/Paštrovići, Budva
Mudreša, Andrija – Bokovo/Ceklin, Cetinje

Nikola (ili Petar) – Toboljsk, Rusija *barjaktar*
Nikčević, Neško Markov – Kličevo, Nikšić
Ninković, Jovan Tripkov – 1880, Gornje Vrbno, Trebinje*

Obradović, Mileta – Tepca, Žabljak

Pekić, Rašo J. – Previš, Šavnik
Pelkić, Todor – Opličići/Domanovići, Čapljina
Perazić, Dušan – Paštrovići, Budva*
Perović, Novak – Petričević, Filip – Cetinje*
Petrović, Ilija Nenadov – Orahovac, Kotor*
Plamenac-Belović, Milo Lazov – Boljevići/Crmnica, Bar
Plamenac-Marković, Mitar Ivov – Boljevići/Crmnica, Bar

Plamenac-Nikčević, Andrija Markov – Boljevići/Crmnica, Bar
Plamenac, Petar – Boljevići/Crmnica, Bar
Polovina, Mane Božin – 1896, Ostrvica, Gospić – 1945, Jasenovac
Popivoda, Blagoje Tomašev – Lješev Stup/Bjelice, Cetinje
Popov(ić), Marko Mirkov – Čurug, Žabalj*
Popović, Pero(1) – Popović, Pero(2) –
Prelević, Dimitrija Stanojev – Ubli/Kuči, Podgorica (umro 1960)
Prelević, Nikola Bogdanov – Ubli/Kuči, Podgorica
Pribišić, Jovo Ilijin – 1889, Dračevo, Trebinje
Prcović, Pero – Pridvorci, Trebinje*
Prcović, Drago – Pridvorci, Trebinje*

Radan, Ilija – Hodžići, Bileća*
Radonić, Stanko Ivov – Lapčići, Budva
Radosović, Petar Nikolin – 1893, Morinj, Kotor
Ražnatović Božo – Cetinje*
Raičević, Drekale – Nikšić*
Rakić, Ilija – Rakić, Nikola –

Svilar, Mićo – Pećani, Korenica
Stajić, Rade – Belegiš, Stara Pazova*(?)

Trkulja, Mane – Lika

Ćuk, Jovan – Piva, Plužine (1895, Ljubomir, Trebinje*?)

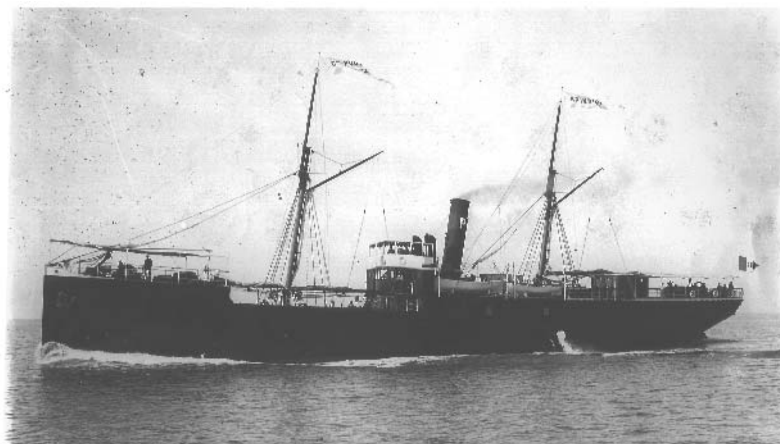
Hrnjak, Nikola Filipov – 1882, Ilmin Dvor, Podravska Slatina

Džodžo, Jovan-Joko Đ. – Đedići, Trebinje*

Šovran, Ivo Stevov – 1882, Šišići/Grbalj, Budva
Šćepanović, Milo – Kotor
Šušić, Đorđo – Pustipusi, Ljubinje

Usput zadržani na liječenju (11)

Boljević, Vasilije Milov – Boljevići/Crmnica, Bar
Živković, Bracan Velišin – Živkovići/Kuči, Podgorica (umro 1940)
Živković, Mitar Velišin – 1890-1950, Živkovići/Kuči, Podgorica
Žigić, Marko – Lika*
Ilić, Đoko Stankov – 1866, Gornje Krivošije, Kotor
Kovačević, Risto Lazarev – 1874, Božurovo Brdo/Grahovo, Nikšić
Milić, Vaso Markov – 1883, Podgrad/Kuči, Podgorica
Milić, Nikola-Kolja Jankov – Podgrad/Kuči, Podgorica
Obradović, Drago Milosavov – 1880, Tepca, Žabljak
Obradović, Jovo – Tepca, Žabljak
Stepanović, Rade -

Brindizi, 1907.

Spomenikom Lovćenska vila (rad poznatog vajara Rista Stijovića), podignutim na Cetinju 1939. godine, trudom i sretstvima naših iseljenika iz Sjeverne Amerike, ovjekovječena je uspomena na izginule brodolomnike sa Brindizija.

Svjetionik pod morem

Sjećanje na pomorsku katastrofu pod Medovom početkom 1916. i tragediju velikog broja crnogorskih dobrovoljaca ne čili ni poslije skoro 100 godina.

Uporedo sa spomenima na taj događaj i odavanje pošte brodolomcima, uz pijetet prema njihovom udesu, javljala se ideja o traganju za olupinom oko koje i u kojoj počivaju kosti stradalih dobrovoljaca. Potraga za olupinom Brindizija počela je 2005. godine. Njeni akteri su ulcinjski ronioci na čelu sa Ilirom Čapunijem. Nakon proučavanja izvora i litearture o medovskoj tragediji i italijanskom parobrodu *Brindizi* ovi pasionirani istraživači otisnuli su se u veliku avanturu traganja za *Brindizijem.* Uz saradnju sa kolegama iz Albanije i okruženja oni su iz više pokušaja uspjeli da je pronađu 27. septembra 2005. godine.

Traganje za podacima u vezi sa Brindizijem i njegova identifikacija su potrajali. U julu 2006. u sedmodnevnoj ekspediciji ulcinjskim roniocima mozaik o tragediji i olupini je počeo da se sklapa. Olupina je locirana unutar Medovskog zaliva, na oko 500 metara od obale, na dubini od 14 m, na južnom dijelu zaliva, blizu ušća rijeke Drim. Mještani takođe znaju za „prokletu olupinu". Nakon ispitivanja brojnih podataka, izgleda olupine i parametara njenih mjera: *„Misterija je riješena – poslije godinu i po dana završili smo identifikaciju parobroda",* piše Ilir Čapuni.[48]

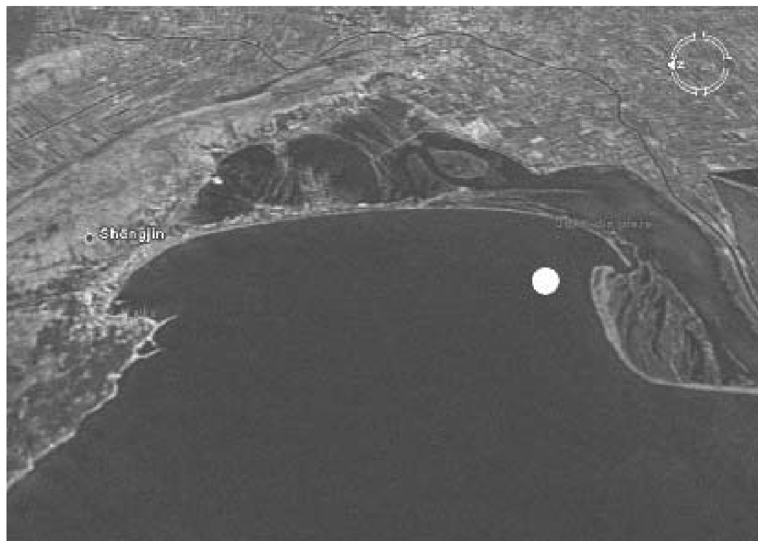
Detaljno istraživanje olupine obavljeno je u periodu od 22. juna do 1. jula 2007. pod pokroviteljstvom Centra za iseljenike Crne Gore. Na kraju ekpedicije u ime države Crne Gore na pramac parobroda *Brindizi* postavljen je vijenac – „sličan onome koji drži *Lovćenska vila* na Cetinju".

Istraživači Ilir Čapuni, Gani Resulbegović i Ibro Mila, vitezovi ulcinjskog ronilaštva, napravili su veliki podvig. Oni su sačinili dragocjenu fotodokumentaciju nekadašnjeg izgleda Brindizija i olupine koja je u fazi raspadanja. Kosti i duše postradalih dobrovoljaca počivaju u mulju plave grobnice ili pored obale u močvarnom Merđanu.

Posebno je zanimljiva rekonstrukcija Ilira Čapunija medovske tragedije i njegove nedoumice i sumnje u odnosu na brojne nejasnoće u vezi sa njom. Ali, „od toga su u grobu ključevi", što bi rekao Njegoš. Bez obzira na stogodišnju tugu, Brindizi je danas crnogorski svjetionik pod vodom. To prosijavaju i svijetle duše potopljenih dobrovoljaca kroz kosti, vodu i vrijeme.

---

[48] Ilir Čapuni, Traganje za crnogorskim "Titanikom" – ekspedicija „Brindisi 2007", str. 63-69.

Satelitski snimak Medovskog zaliva sa pozicijom olupine, 2007.

Pramac parabroda Brindisi

Glavni cilindar motora

Dijametri cilindara na olupini se poklapaju sa dijametrima u tehničkom opisu broda

Članovi ekspedicije San Giovanni di Medua 2006 i Brindisi 2007: gore lijevo, Ilir Čapuni sa kapetanom luke Shkëlqim Celami, desno Cesare Balzi; dolje lijevo Gani Resulbegović, desno Ibro Mila.

Medova, nedjelja 1.jul 2007. godine: direktor Centra za iseljenike prof. dr Milan Vukčević je u more, na „plavu grobnicu“, položio vijenac počasti i zahvalnosti stradalnicima na Brindisiju. Ronioci kluba D’Olcinium povukli su vijenac na dno i vezali ga za pramac olupine.

BRINDISI *(N. 46)*

NOTE

Tipo:
Piroscafo misto (per il trasporto di passeggeri e merci)

Committente:
Società Anonima di Navigazione a Vapore Puglia, di Bari

N° progressivo: 46

N° di costruzione: n.n.

Date:

Impostazione	1894
Varo	Settembre 1895
Consegna	25 Febbraio 1895

Sorte:
Affondato il 6 Gennaio 1916

Scalo di costruzione:
n.n.

Progetto:
F.lli Orlando

DESCRIZIONE TECNICA

Tonnellaggio:

stazza lorda	379 ton
stazza netta	365 ton
dislocamento	1.330 ton

Dimensioni:

lunghezza tra le p.p.	59,60 mt
larghezza f.o.	8,40 mt
altezza di costruz.	5,80 mt

Armamento velico:
2 alberi a vele auriche

Apparato motore:
Caldaia con 1 macchina alternativa a triplice espansione realizzata dai F.lli Orlando, con 3 cilindri, uno da 432x838 mm, uno da 678x838 mm ed uno da 1158x838 mm, della potenza di 850 CV indicati.
1 asse ed 1 elica in bronzo.

Velocità:
Massima 11 nodi

Scafo:
In acciaio

Tehničke karakteristike broda Brindisi iz knjige Vittorio Marchi i Michele Cariello, Cantiere Fratelli Orlando, 130 anni di storia dello stabilimento e delle sue costruzioni navali, Livorno 1998

Fotografija modela parobroda Brindisi.

Tokom višestrukih vlasničkih transformacija, brodogradilište Fratelli Orlando izgubilo je gotovo cijelu dokumentaciju a time i skice brodova među kojima je i *Brindisi*. Nemajući pravu skicu, već samo tehnički opis iz brodogradilišta, fotografiju broda i opis stanja olupine, vješte ruke brodomodelara Nikole Đ. Stanojevića iz Kotora su za kratko vrijeme napravile model broda *Brindisi*, dužine 61cm, širine 8.8cm i visine (do glavne palube) 5.6cm.

ЗЕТСКИ ГЛАСНИК

ЛИСТ ЗА ПОЛИТИКУ, ПРОСВЈЕТУ И ПРИВРЕДУ

ГОДИНА XII
БРОЈ 834
ЦЕТИЊЕ
8 јуна
1940

ЈЕДНА ЛИЈЕПА И ЗНАЧАЈНА НАРОДНА СВЕТКОВИНА НА ЦЕТИЊУ

СВЕЧАНО ОТКРИВАЊЕ СПОМЕНИКА ПОТОПЉЕНИМ ПОД МЕДОВОМ

УЗ УСКЛИКЕ: СЛАВА МУЧЕНИЦИМА! И ПЛОТУНЕ ХРАБРЕ ВОЈСКЕ, ИЗАСЛАНИК Њ. В. КРАЉА ЈЕ ОТКРИО СПОМЕНИК

Споменик

ЛИЈЕПО ДЕКОРИСАНО И У СВЕЧАНОМ РАСПОЛОЖЕЊУ, ЦЕТИЊЕ СРДАЧНО ДОЧЕКУЈЕ СВОЈЕ ГОСТЕ

ЦЕТИЊСКИ БАТАЉОН ЈЕ СВЕЧАНО ПРОСЛАВИО СВОЈУ СЛАВУ: УСПОМЕНУ БИТКЕ НА ГРАХОВЦУ 1858

СВЕЧАНА СОКОЛСКА СКУПШТИНА

СОКОЛСКА ПОВОРКА

ГОСТИ И ВИЈЕНЦИ

Свечано откривање споменика потопљенима под Медовом

АРХИЈЕРЕЈСКА СЛУЖБА У МАНАСТИРУ

Zetski glasnik, broj 834, 8 jun 1940, u cjelini je posvećen svečanosti otkrivanja spomenika na Cetinju.

260 LOST ON BRINDISI INCLUDED BRONX NURSE

Dr. Edward W. Ryan Says Miss Stephanie Hampl's Body Was Buried in Albania.

ROME, Jan. 18.—Dr. Edward W. Ryan of the American Red Cross, who arrived here today after a trip in Montenegro and Albania, said that 260 persons were drowned by the sinking of the Italian steamship Brindisi, which struck a mine recently in the Adriatic Sea. Among those drowned was Miss Hampl, a nurse.

Miss Hampl's body was buried at San Giovanni di Medua, Albania. Dr. Ryan said Mariano Laino, a nurse, reached Scutari in safety, and hopes to return to the United States. Dr. Dura Gucha was landed at Scutari. Dr. Cunot reached Brindisi and sails for home today on the steamship Patria, from Naples for New York. Dr. Ryan said there were 427 Montenegrin soldiers from the United States on the steamship.

Miss Stephanie Hampl was twenty-one years old and the daughter of Mr. and Mrs. Matjek Hampl of 765 Jackson Avenue, the Bronx. Her parents are Bohemians, but Miss Hampl was born here and educated in the public schools of this city and the Maryland General Hospital, from which she was graduated as a trained nurse in June, 1914. She joined the Frothingham Red Cross Expedition to Serbia, leaving here on Nov. 1, 1914.

CARRIES $300,000 CARGO FOR BELGIAN RELIEF

Supplies on 'Western Pennsylvania Ship' Largely Paid for by Workingmen.

The Commission for Relief in Belgium announced yesterday that the steamship Celebes, which sailed from New York for Rotterdam on Monday, carried a cargo of 155,000 sacks of wheat and cloth and made-up clothing for more than 40,000 people, all of it the gift of the people of Western Pennsylvania. The gift represented in money value nearly $300,000.

The Celebes, designated as the "Pittsburgh and Western Pennsylvania Ship," carried a banner more than 250 feet long and 20 feet wide, slung between her masts, reading: "Pittsburgh and Western Pennsylvania Relief Ship." Along her sides hung banners of the Belgium commission.

Thousands of workmen employed in the various industries of Western Pennsylvania contributed a large amount to purchase these supplies.

The committee that raised the money for the Celebes cargo comprised Mayor J. G. Armstrong of Pittsburgh, William Flinn, J. Rogers Flannery, M. J. Kelly, D. L. Gillespie, Rabbi Leonard Levy, and Edgar Kaufman.

TELL OF BRINDISI HORRORS.

Two American Survivors Reach Athens—Suicides on Sinking Ship.

Special Cable to THE NEW YORK TIMES.

ATHENS, Feb. 1, (Dispatch to The London Daily Chronicle; delayed.)—Two survivors from the steamer Brindisi, which recently struck a mine and sank off the Albanian coast, have just reached Athens. They are Dr. Guca and Miss Marie Lamos, members of the Frotheringham American Medical Mission. Both are from Chicago. Dr. Guca already had been in Serbia and was returning with supplies and additional assistants.

Both survivors underwent harrowing experiences. The ship was crowded with Montenegrin reservists coming from distant parts of America in order to fight for their country. These had vowed that if the steamer should be destroyed by the Austrians they would prefer suicide to what they considered an ignominious death by drowning. They kept their word, Miss Lamos says. While the Brindisi was settling scores of Montenegrins, gathering aft, first sang the national anthem and then shot themselves.

Miss Lamos, wearing a heavy ulster, jumped overboard. After swimming about in the icy water for some time she secured a plank which she found floating. Others crowded on the plank, which became overloaded and sank. There followed a terrible fight in the water to retain places on the plank. Ultimately all the others succumbed, and Miss Lamos found herself alone on the frail support. She clung to this for over two hours, when she was rescued. Dr. Guca was picked up after three hours in the water.

The body of another member of the mission, Miss Hampl of New York, was recovered the following day. She had been seasick, and probably was unable to make much of a fight for life. She was buried near the seashore at Durazzo. Her grave was marked with a rude wooden cross. Around her neck is a locket containing a photograph of her fiancée, whom she had hoped to meet, but who, unknown to her, already had died from typhus while ministering to stricken Serbs.

Two hours after the survivors from the Brindisi had been landed, Durazzo was visited by enemy aeroplanes and a number of those who had escaped a watery grave were killed by aerial bombs. From Durazzo Dr. Guca and Miss Lamos went to Scutari and were only in time to take part in the retreat to the coast, in which they endured the hunger, cold, and other horrors of the journey. After severe sufferings, having made the journey on foot, they ultimately reached Valona, where they embarked with a contingent of Serb soldiers for Corfu. They are now recuperating in Athens prior to returning to America.

Prve vijesti o tragediji crnogorskih dobrovoljaca pod Medovom objavljene su u Njujork Tajmsu (The New York Times), 19. i 23. januara 1916.

NA USPOMENU

DRUGOVIMA KOJI SU POTOPLJENI 6 JANUARA 1916 U LUCI SV. IVAN MEDUANSKI

Šestog januara navršila se petnaesta godišnjica najveće katastrofe na moru, koja je ikad zadesila jugoslovenski narod. Kad smo sišli sa Golgote roda našeg, sa kršnih albanskih planina, da na obalama plavoga Jadrana sačekamo savezničke lađe, da nas prevezu na Krf i u Francusku, da se tamo odmorimo za daljnje podvige i nove žrtve, bez kojih ne bi bilo uskrsnuća domovini našoj, prisustvovali smo katastrofi talijanskog parobroda »Brindisi« na kojem se nalazilo 420 naše braće dobrovoljaca iz Sjeverne Amerike, pod vodstvom dra. Đure Guča iz Chicaga. Sjeverni dio obale Meduanskog zaljeva, te sve tamo do Lješa i Skadra, bilo je pokriveno logorima izbjeglica iz Srbije i Srijema. Bio je veliki broj i nas dobrovoljaca i dezertera iz Austrije. U društvu sa Lovrom Kstulovićem, Dujom Kovačićem, Alfonsom Marušićem i Antunom Deanom, čekali smo u toj luci spasa 25 dana, da se ukrcamo na lađu i da krenemo bilo kuda, samo da ne padnemo u ruke neprijatelja, jer kao dezerteri znali smo što nas čeka. Da bi ublažili muke koje su se svakim danom umnožavale, a najviše glad, došao sam na namisao da se javim u pristaništu za bilo koji rad.

Namisao sam izvršio kod zapovjednika pristaništa, jednog višeg oficira talij. ratne mornarice i isposlovao, da nas zaposli u pristaništu. Posao nam je bio lagan: svako smo jutro radili tri sata vadeći topove i municiju iz potopljenih parobroda. Ja sam osobno, sa jednim Arbanasom u čamcu uvodio i izvodio parobrode koji dolaze i odlaze iz luke, da ne bi nabasali na mine, koje su saveznici postavili protivu austrijskih ratnih brodova, koji su mnoge transporte potopili.

Šestog januara ujutro približavao se Meduanskom zaljevu parobrod »Brindisi«. Dan je bio vedar i tih, tako da smo parobrod opazili iz daleka. Zapovjednik pristaništa, viši oficir talijanske ratne mornarice reče mi, da ne treba da čamcem izlazim pred parobrod, jer da zapovjednik parobroda znade kojim pravcem ima ući u pristanište. Ja sam stajao na drvenom gatu, očekujući daljnje zapovijedi i uvijek okom prateći parobrod koji ulazi. Na jednom smo opazili eksploziju i more se uzburkalo oko parobroda. U napetosti očekujem naređenje zapovjednika pristaništa, koji u društvu sa nekim engleskim oficirom dalekozorom promatra sudbinu parobroda »Brindisi«. Zatim opazismo gusti dim na parobrodu, koji je nastao od eksplozije kotla. Parobrod se zaustavio i počeo naglo tonuti. Budući da se mislilo, da na parobrodu nema nikoga osim posade, koja se spuštala u čamac, to nijesam ni dobio naređenje da iziđem čamcem za spasavanje prema parobrodu. Kad je parobrod počeo naglo tonuti, onda su dalekozorom opazili, da ima mnogo putnika na njemu. Netom sam čuo razgovor dvaju oficira da ima dosta putnika, skočio sam u čamac (nekog trabakula) za spasavanje, da odem do mjesta nesreće. Zapovjednik me nije htio sama pustiti, bojao se bure, koja je sve to jače duvala i dade mi u pomoć jednog Arbanasa, vlasnika trabakula. Veslali smo kao bijesni preko pola sata, dok smo došli na mjesto nesreće. Tad mi se ukaže strašan prizor, koji mi i danas lebdi pred očima. Čuje se samo zapomaganje i jauk braće naše; mnogi od njih ranjeni i iznakaženi od eksplozije. Parobrod nije mogao sasvim potonuti, jer je bilo plitko, te su mu jarboli i dimnjak stršili vani vode, tako da su se utopljenici držali jedan drugoga uz jarbol kao roj pčela. Kazao sam im nek se drže još par minuta i nek stoje u moru da se ne bi smrznuli, jer velika lađa (trabakul) dolazi u pomoć. Ja sam spasavao pojedince, koji su plivali ili se držali kojeg drvenog predmeta.

Prvog sam spasio dra. Đuru Guča, pa još dvojicu, jer više nijesam mogao u čamac ni primiti, jer je bio malen.

Za kratko vrijeme je prispio trabakul i sve smo utopljenike na nj prekrcali. Neki pojedinci, koji su bili dobri plivači, plivali su do južnog dijela obale i tako se spasili. Usprkos toga, tu je 240 naše braće izgubilo živote.

Tko je kriv ovoj nesreći? Nitko drugi, nego zapovjednik parobroda »Brindisi«. Netom smo utopljenike doveli do pristaništa i pružili im prvu pomoć, odmah sam sa istim čamcem u društvu sa jednim našim artilerijskim kapetanom i sa dva druga pošao na mjesto nesreće. Uz potopljeni parobrod smo našli privezano tri čamca za spasavanje, koje nijesu ni pokušali spustiti. Zapovjednik parobroda, kad se nesreća dogodila spustio je samo jedan čamac u more, da spasi sebe i posadu broda, a našu braću je ostavio sudbini.. Kad je posada sa zapovjednikom ušla u čamac, naši su dobrovoljci otvorili vatru iz revolvera i njih većinom poubijali, a neke teško ranili.

Zapovjednik parobroda je znao u kojem se položaju mine nalaze, kako mi je kazao ovaj oficir talij. ratne mornarice, koji je bio zapovjednik pristaništa, ali on je uzeo pravac odveć k južnom dijelu zaljeva. Zašto?

(New York) *Prof. PAVAO PERIĆ*

Tekst je objavljen povodom petnaestogodišnjice medovske katastrofe, Jadranska straža, br. 3, Split 1932, str. 89.

Prilog bibliografiji o medovskoj katastrofi

1. Đuro Guča, *Posljednji dani Crne Gore*, Veliki narodni ilustrovani kalendar „Jugoslavija" za prostu 1917. godinu, Čikago-SAD 1916.

2. *New York Times* 19. i 23. januar 1916, - članci o nesreći *Brindizija*.

3. *Tell of Brindisi Horrors*, New York Times, 4.februar 1916.

4. Kazivanje dr Đura Guče, Chicago Evening American, 12. april 1916. To je najstariji zapis o brodolomu *Brindizija*, na kome su stradali crnogorski dobrovoljci 6.I 1916. godine (po novom kalendaru).

5. Jeremija Živanović, *Dnevnički zapis* iz 1916 u: *U nov život* (ratni dnevnik vođen po starom kalendaru). Zapis objavljen u *Spomenici* S.Vukmanovića, 1939, str.50-52

6. Miloš Živković, *Pad Crne Gore*: *prilog srpskoj istoriji za vrijeme od 23. septembra 1915. do 9. januara 1916*, Beograd 1923.

7. Robinson Edgar, West Victor, *The Foreign Policy of Woodrow Wilson 1913-1917,* The Macmillan Company 1918, str.100.

8. Savo Đurašković, *Riječ dvije o Crnoj Gori i njenom posljednjem Gospodaru*, Beograd 1924.

9. Pero Slijepčević, *Naši dobrovoljci u Svetskome ratu*, Zagreb 1925

10. Pero Šoć*, Crna Gora za proboj Solunskog fronta*, Ratnik, sv. VIII-IX, Beograd 1928, str.149.

11. Pavao Perić, *Na uspomenu drugovima koji su potopljeni 6.januara 1916. u luci Sv. Ivan Meduanski.* (New York)*, Jadranska straža,* Split 1932, br. 3, str. 89.

12. Vlad. A. Saičić, *Jedna mrtva luka.- Zeta,* 4/1933, br. 39, str. 1-2.

13. *Amerikanski Srbobran,* Pitsburg/SAD, broj 7703 od 18. aprila 1934.

14. Pavle Hadži-Pavlović, *Mihailo Pupin medju Srbima u Americi*, Tehnički list, br. 11 i 12, Zagreb 1935, 166-173

15. Đuro Guča, *Rozpomienky na moj dobrovol'nicky život v Srpsku od roku 1914-1916*, Naš život broj 2/1937, 3-4/1937. I 1/1938, Bački Petrovac

16. *Imenik dobrovoljaca potopljenih kod San Đovani di Medova.- Zetski glas- nik,* Cetinje 1937,IX, br. 29, str.3.

17. *Podizanje spomenika potopljenim pod Medove.*-Zetski glasnik, IX/1937 Cetinje, br.35-36, str.2: ilustr (makete spomenika: radovi Marijana Matijevića i Rista Stijovića).

18. *Iz sećanja na minule ratove za oslobođenje i ujedinjenje. Uzbudljiva ispovest očevidaca davljenja naših dobrovoljaca iz Amerike uoči Badnjeg dana 1915. godine u pristaništu pod Medovom*.- Pravda, 34/1938, 12031, str.9.

19. Rosanda Gavrilović, *Božić prvih dobrovoljaca i Amerike: sjećanja na našu Golgotu.- Zetski glasnik,* Cetinje 1938, god. X, br. 1-4, str. 8-9.

20. *Spomenik potopljenim dobrovoljcima pod Medovom 1915. godine*. – Zetski glasnik, Cetinje XI/1939, br.768, 4. mart, str.4.

21. *Sećanje na tragične dane. Kako se pre dve i po decenije udavilo preko tri stotine američkih Srba dobrovoljaca u pristaništu pod Medovom. Akcija za podizanje spomenika potopljenim. Pravda, 34/1938, br. 12 226, 13.*

22. Savo Vukmanović, *Spomenica potopljenih dobrovoljaca pod Medovm, Cetinje 1939*

23. *Spomenik dobrovoljcima koji su krenuli iz Amerike a potpoljeni na domaku Otadžbine* - Politika, Beograd 12. maj 1939; - *Napomena: Spomenik je podignut 13. maja 1939. ali je svečano otkrivanje i osvještanje bilo godinu dana kasnije – 6.juna 1940.*

24. Veljo Bakoč, *Spisak dobrovoljaca iz opštine Grahovske, koji su se 24. decem- bra 1915. godine utopili kod san Djovani di Medova, jul 1939.*

25. *Podizanje spomenika pod Medovom /* Banovinski odbor za podizanje spomenika potopljenim dobrovoljcima pod Medovom.-Zetski glasnik, XII/1940, Cetinje, br.831, 18.maj, str.2.

26. *Medovska katastrofa*.- Zetski glasnik, Cetinje, god. XII, br. 833, 1. juna 1940, str.1.

27. *Proglas odbora za podizanje spomenika potopljenim pod Medovom*.- Zetski glasnik, Cetinje XII/1940, br.833, str. 2.

28. *Program otkrivanja spomenika potopljenim pod Medovom*.- Zetski glasnik, god. XII, br. 833, 1. juna 1940, str.1.

29. Vučina Đukić, *Medovska tragedija (*lirska pjesma*). -* Zetski glasnik, Cetinje, god. XII, br833, 1. 6. 1940, str. 2;

30. *Sa svečanog otkrivanja spomenika potopljenim pod Medovom (slike).-* Zetski glasnik, Cetinje 1940, br.835, 15. jun, str. 3.

31. Bogumil Hrabak, *Borba crnogorskog dvora i srpske vlade oko obrazovanja crnogorske vojske i oko dobrovoljaca 1916-1918. godine*, Istorija XX veka, Zbornik radova VI, Beograd 1964, str. 69-209.

32. Dobrosav J. Milenković, *Danas će na Cetinju biti otkriven spomenik onim brodolomnicima koji su se na Badnji dan 1915. godine udavili u Zalivu Sv. Jovana Medovskog*, Politika, br. 11497, Beograd 6. jun 1940, str.12.

33. *Svečano otkrivanje spomenika potopljenim pod Medovom: jedna lijepa i značajna narodna svetkovina na Cetinju*.- Zetski glasnik, god. XII, br. 834, Cetinje, 8. juna 1940, str. 1-5: ilustr.

34. *Sa svečanog otkrivanja spomenika potopljenim pod Medovom*.- Zetski glas- nik, Cetinje 1940, br. 836, 22. jun, str. 3.

35. *Sa svečanog otkrivanja spomenika potopljenim pod Medovom*.- Zetski glas- nik, Cetinje 1940, br. 838, 6.jul, str.3.

36. Svetozar Tomić, *Brodolom pod Medovom 1915. god.*- Slobodna misao, Nikšić 1941, br.1, str.2.

37. Dinko Franetović-Bure, *Historija pomorstva i ribarstva Crne Gore do 1918. godine*, Titograd 1960, str. 146, 367-369, 370-372.

38. Đoko Pejović, *Iseljavanje Crnogoraca u XIX vijeku*, Titograd – Podgorica 1962.

39. Đorđe Krstonošić, *Dobrovoljci iz Amerike*: *Krvava prošlost 1914-1918*, Detroit 1962.

40. Petar Perunović - Perun: „Savremenici o Perunu“, Titograd 1962.

41. Ivo Ferenca i Stjepan Vekarić, *SOS na Jadranu*, Stvarnost, Zagreb 1964, str.133.

42. Dimitrije Vujović, *Crnogorski dobrovoljci iz Sjedinjenih Američkih Država 1914. i 1915. godine*, Vojnoistorijski glasnik br. 1, Beograd 1965.

43. Nikola P. Rajković, *Pleme Kosijeri* 1439-1945, Cetinje 1968.

44. Nikola I Petrović, Pjesme, Knj. I - *Bol Crnogoraca u Americi*, str. 166; *Kolo crnogorskih Amrikanaca*, str. 352, Cetinje 1969.

45. Sveta P. Nikolić, *Odstupanje Skadar-Drač*, prilog za zbornik „Golgota i Vaskrs Srbije 1916-1918“, Beograd 1971, str.35.

46. Živorad Kostić, *Dobrovoljci*, Vojna enciklopedija, knjiga 2, drugo izdanje, Beograd 1971, str.496.

47. Obren Blagojević, *Priva: priroda, istorija, etnografija, revolucija*, Beograd 1971, str. 337-350.

48. Simo Radunović, *Progonovići*, Titograd-Podgorica 1972.

49. *Imenik mjesta u Jugoslaviji*, Beograd 1973.

50. Dimitrije S. Pavlović, *Srpska vojska više ne postoji*, prilog za zbornik „Trnovit put Srbije 1914-1918“, Beograd 1974, str.183.

51. Nikola Trajković, *Životvorne kapi*, prilog za zbornik „Trnovit put Srbije 1914-1918“, Beograd 1974, str.164.

52. Milan Radeka, *Gornja Krajina*: *Karlovačko vladičanstvo*, Zagreb 1975.

53. Mirko J. Marušić, *Bratstvo Marušića u plemenu Bjelopavlića,* Beograd 1977.

54. Novak J. Stanišić, *Ljetopis bratstva Stanišića*, Nikšić 1977.

55. Jovan Erdeljanović, *Stara Crna Gora,* Beograd 1978.

56. Dragoljub Živojinović, *Crnogorska misija u Sjedinjenim Američkim Državama 1915. godine,* Glasnik Cetinjskih muzeja, knjiga XII, Cetinje 1979.

57. *Jugoslovenski dobrovoljci 1914/1918: Srbija, Južna Amerika, Sjeverna Amerika, Australija, Francuska, Italija, Solunski front*, Zbornik dokumenata, priredio Nikola Popović, Beograd 1980.

58. Milan Bulajić, *Iz istorije iseljeništva – pouke za današnjost*; *Jugosloveni u Sjedinjenim Američkim Državama* – Iseljeništvo naroda i narodnosti Jugoslavije, Zbornik radova, Zagreb 1980.

59. Radoslav Rotković, *Crnogorsko iseljeništvo i oslobodilački ratovi*, Iseljeništvo naroda i narodnosti Jugoslavije, Zbornik radova, Zagreb 1980.

60. Nikola Simov Vujačić, *Bratstvo Vujačića*, Nikšić 1984.

61. Veljko A. Popivoda, *Lješev Stup i bratstvo Popivoda,* Cetinje 1984.

62. Dragoljub Živojinović, *Nacionalno-politički rad Mihaila Pupina u Sjedinjenim Američkim Državama 1914-1915,* Zbornik sa naučnog skupa *Život i djelo Mihaila Idvorskog Pupina* (Novi Sad –Idvor 1975), Novi Sad 1985.

63. Radovan Jablan, *Iz istorije crnogorskog iseljeništva. „Potopljeni ispod Medova“* - Revija Matice iseljenika Crne Gore, Titograd 1985, br. 73, str. 8-9.

64. Bogumil Hrabak, *Skupljanje dobrovoljaca u Sjevernoj Americi 1914-1916,* Istorijski zbornik br.7, Banja Luka 1986.

65. Čedomir S. Bulajić, *Rodoslov bratstva Bulajića*, Beograd 1987.

66. Mihailo Ašanin, *I tada rekoše: Neće proći,* Titograd-Podgorica 1988, 184-185.

67. Antonije Đurić, *Solunci govore*, Beograd 1989.

68. *Dobrovoljci u oslobodilačkim ratovima Srba i Crnogoraca*: Zbornik radova sa naučnog skupa održanog u Kikindi 11. i 12. aprila 1996. (odgovorni ured- nik Petar Kačavenda) Beograd-Kikinda 1996.

69. Zoran Lakić, *Tradicija dobrovoljstva u Crnoj Gori*. – Dobrovoljci u oslobodilačkim ratovima Srba i Crnogoraca: radovi sa naučnog skupa. – Beograd-Kikinda 1996, str.59-69.

70. Ubavka Ostojić – Fejić, *SAD i srpski dobrovoljački pokret u Prvom svjetskom ratu*. U: Dobrovoljci u oslobodilačkim ratovima Srba i Crnogoraca: radovi sa naučnog skupa. – Beograd-Kikinda 1996, str.195-206.

71. Mihailo Stojković, *Broj dobrovoljaca iz prekomorskih zemalja u ratovima 1912-1918*. – U: Dobrovoljci u oslobodilačkim ratovima Srba i Crnogoraca: radovi sa naučnog skupa. – Beograd-Kikinda 1996, str.219-224.

72. Mirko Dobričanin, *Uloga narodnog guslara – dobrovoljca Petra Perunovića u prikupljanju dobrovoljaca u SAD*. - U: Dobrovoljci u oslobodilačkim rato- vima Srba i Crnogoraca: radovi sa naučnog skupa. – Beograd-Kikinda 1996, str.207-218.

73. Milan Mićunović, *Nikšićke Rudine u borbama za slobodu*, Nikšić 1989.

74. Vasko Kostić, *Srpska narodna garda Kotor*, Kotor 1990.

75. Veljko Sjekloća, *Dobrljani u borbi za slobodu*, Cetinje 1991.

76. Čedomir S. Bulajić, *Vilusi*, Beograd 1994.

77. Miljan Milošev Jokanović, *Pleme Kuči: etnička istorija*, Beograd 1995.

78. Vojislav Boljević – Vuleković, *Crmničko pleme Boljevići u prošlosti Crne Gore*, Podgorica 1995.

79. Živko A. Đurković, *Klenčani*, Nikšić 1995.

80. Dragoljub R. Živojinović, *Italija i Crna Gora 1914-1925: studija o iznevjerenom savezništvu*, Beograd 1998.

81. Čedomir Đuro Ivanović, *Preci i potomci Tomića*, Cetinje 1996.

82. Milosav Nikčević, *Rodoslov bratstva Nikčevića*, Podgorica 1996.

83. Dobrosav Turović, *Pomoć Srba iz Kanade i Amerike: neke sudbine dobro- voljaca - Jablaničana*, Dobrovoljački glasnik br.10, Beograd 1997, 110.

84. Đuro Batrićević, *Dobrovoljci u oslobodilačkim ratovima Crne Gore 1875-1918*, Podgorica 1997.

85. Dragoljub R. Živojinović, *Nevoljni saveznici 1914-1918*, Beograd 2000.

86. Vlado Gojnić, *Katastrofa u Medovskom zalivu;Preživio brodolom pa zarobljen*.-U: Crnogorski iseljenici (glavni i odgovorni urednik Slobodan Vujačić), Podgorica 1997, str.43-45:ilustr.

87. Rade Novaković, *Spič*: *Nehaj, Sutomore, Čanj*, Beograd 1997.

88. Radivoje i Petar Janičić, *Ilija (Šćepanov) Janičić*, Dobrovoljački glasnik br.10, Beograd 1997.

89. Radisav Ristić, *Dobrovoljci iz prekomorskih zemalja na Solunskom frontu*, Dobrovoljački glasnik br.10, Beograd 1997.

90. Slavko Stijačić, *Dobrovoljci iz Trebinjskog kraja 1912-1918*, Dobrovoljački glasnik broj 10, Beograd 1997.

91. Stojan Karadžić, Vuk Šibalić, *Drobnjak*: *porodice u Drobnjaku i njihovo porijeklo*, Beograd 1997.

92. Ilija Petrović*, Vernici Otadžbine: srpski dobrovoljci u oslobodilačkim rato- vima 1912-1918*, Novi Sad 1998.

93. Marko S. Šovran, *Grabalj, knj. 1: Šišići,* Beograd 1998.

94. Neđeljko P. Banićević, *Bratstvo Banićevići*: *prilozi za raodoslov*, Đenovići 1998.

95. Slobodan Novičin Kovačević, *Grahovski Kovačevići kroz vjekove i ratove*, Priština 1998.

96. Vlado Gojnić, *Crnogorci u američkim rudokopima - Rudari - dobrovoljci u Balkanskom i u Prvom svjetskom ratu*, Cetinje 1999.

97. Bendert Harald, *Die UC-Boote der Kaiserlichen Marina 1914-1918;*Minenkrieg mit U-Booten Hamburg, E.Mitller, 2001.

98. Branko Vujkov, *Čurug kroz istoriju*, Novi Sad 2002.

99. *Hercegovci*: *srpski ratni dobrovoljci u ratovima Crne Gore i Srbije 1912-1918*, Beograd 2002.

100. Vlado Gojnić, *Crnogorci u Americi*, Podgorica 2002.

101. Vukota i Akim Miljanić, *Prezimena u Crnoj Gori*, Beograd 2002.

102. D.L.Sjekloća, *Preci i potomci*: *rodoslov Sjekloća*, Cetinje 2003.

103. Gojko Kapor, *Rodoslov Kapora*, Niš 2003.

104. Marko S. Šovran, *Grbalj*: *dobrovoljci u ratovima 1912-1918*, Beograd 2003.

105. Mlađen Vučetić, *Vučetići kroz vjekove*, Beograd 2003.

106. Novica Denda, *Bratstvo Denda iz Mirilovića*, Zemun 2003.

107. Radoje M. Roganović, *Bratstvo Roganovića kroz vjekove: Cuce i Pješivci*, Beograd 2003.

108. Slavko Stijačić, *Tragedija dobrovoljaca sa broda „Brindizi“,* Dobrovoljački glasnik br. 21, Beograd 2003.

109. Jovo N. Vlahović, *Dobrovoljci iz Boke Kotorske u oslobodilačkim ratovima Srbije i Crne Gore 1875-1918. godine,* Herceg Novi – Beograd 2004

110. Milan Micić, *Na usni mog đeda cigara zavijena*, Zrenjanin 2004.

111. Momčilo Popović, *Milica* (romansirana istorija), Virpazar – Beograd 2004.

112. Šerbo Rastoder, *Crna Gora u egzilu 1918-1925.*-Podgorica 2004. - knj.I: str.43-48, 96-102,104-105,111,116-117, 260 (Medova je od januara 1916. do 1919. bila sudbinsko mjesto, uporišna tačka na istočnoj obali Jadrana preko koje su Crnogorci odlazlili u emigraciju ili ulazili u C.Goru)

113. Crmnica: *Rodoslovi bratstava*, Virpazar 2005.

114. Ilija Petrović, *Prilozi za Encikopediju Novog Sada*, Novi Sad 2005

115. Ilija Petrović, *Pomenik svetih srpskih ratnika 1912-1918-a. Iz prekomor- skih zemalja*, Novi Sad 2005.

116. Ilija Petrović, *Sa svih strana srpski dobrovoljci*, Novi Sad 2005, 63-98

117. Ljubo Milinkov Mićanović, *Pleme Piva*: *deset vekova na svome današnjem prostoru*, Beograd 2005.

118. Dušan Martinović, et all., *Bratstvo Martinovića*, Cetnje 2006.

119. *Medovska katastrofa*.-U:Istorijski leksikon Crne Gore (autori Šerbo Rastoder... etal.).-Podgorica 2006. - Knj.4: K-Per, str.863-864.

120. Milorad Đ. Deretić, *Porijeklo i poruke predaka,* Beograd 2006.

121. Danilo Đ. Miljanić i Kićan S. Miljanić, *Miljanići kroz vjekove (1450-2005),* Nikšić 2007.

122. R. Petrić: *Našli ostatke „Brindizija“: podvig trojice Ulcinjskih ronilaca,* Vijesti*,* subota 6.januara 2007. str. 7. Izjava Ilira Čapunija, ulcinjskog ronioca da je potraga za olupinom potopljenog *„Brindizija“* otpočela 30. av- gusta 2005. i trajala do sredine avgusta 2006. Krajem juna 2007. okončano je istraživanje u kojem je olupina *Brindizija* detaljno snimljena i urađena analiza potonuća

123. Branislav Mandić, *Umirali s pogledom na crnogorske planine: reporteri „Vijesti“ u Medovskom zalivu gdje je 1916. stradalo više od 300 dobro- voljaca iz SAD i Kanade.* - Vijesti, Podgorica 2007, subota 6 jul, str.8

124. Br. M. :*Sjećanje na patriote*: predstavnici Centra za iseljenike kod albanske luke Šenđin bacili vijenac za stradalnike sa broda „Brindizi“.- Vijesti, ponedeljak, 2.jul 2007, str.9: ilustr.

125. Br.M. :*Sjećanje na patriote*, Dijaspora Crne Gore, Podgorica 2007, god. V, br. 15-16, str. 17: ilustr.

126. Ilir Čapuni, *Put do svjetionika pod vodom: bilješke sa ekspedicije „Brindizi 2007“,* Dijaspora Crne Gore, Podgorica 2007, god.V, br. 17-18, str.21-22: ilustr

127. Ilija Petrović, *Brodolomnici pod Medovo,* 2. prošireno i popravljano izdanje, Novi Sad 2007, 142 str.

(Sačinio **Marijan Miljić**)[49]

---

[49] MARIJAN MILJIĆ, profesor svjetske književnosti, književnik, publicista i bibliograf; rođen u selu Luka (opština Žabljak) 5.VIII 1951. god. Na Filološkom fakultetu u Beogradu diplomirao je na Grupi za opštu književnost sa teorijom književnosti, 1977. godine. Radio je kao profesor u Obrazovnom centru na Cetinju i kao bibliotekar u Centralnoj narodnoj biblioteci „Đurđe Crnojević“, a sada je rukovodilac Biblioteke Istorijskog instituta Crne Gore u Podgorici.

Objavio je dvije knjige poezije: Đavolje lazi (1982) i Vrijeme taštine (1995). U časopisima i novinama objavljivao tekstove iz oblasti književne i likovne kritike, publicistike, kulture, istoriografije i bibliografije.

Priredio je nekoliko vrijednih izdanja: Povjesnica Crnogorska

– odabrane istorije Crne Gore do kraja 19. vijeka (Podgorica 1997); u koautorstvu sa prof. dr Branislavom Kovačevićem: Crna Gora i Crnogorci u „Novoj Evropi“ (Podgorica 2005) i Drobnjačke davije i presude 1872-1902 (Podgorica 2005), a sa Draganom Kujovićem Ban crnogorski Novica Cerović (Podgorica 2005); u spomen publikaciji povodom godišnjice referenduma Dvadeset prvi maj objavljen je njegov tekst „Četvrto crnogorsko vaskrsnuće“. Sa akademikom Brankom Pavićevićem priredio je knjigu: Dušan Vuksan, Građa za istoriju Crne Gore do 1851 (Podgorica 2006). U oblasti književnosti pripremio je knjigu Otkrivanje crnogorske Atlantide: savremena kritika o književnom djelu Jevrema Brkovića (Podgorica 2006). Povodom obilježavanja troipovjekovnog jubileja naših iseljenika u Peroju, kao najstarije sačuvane enklave crnogorske dijaspore, priredio je knjigu Crnogorci u Peroju 1657-2007.

Predrag MALBAŠA
arheolog

SPOMENICI CRNOGORSKE KULTURE IZ DUKLJANSKE EPOHE

I

Prostor srednjovjekovne Duklje je prije dolaska Slovena bio izložen brojnim haotičnim događajima i migracijama. Preko Duklje prohujale su razne rimske legije, brojna varvarska plemena Istočnih i Zapadnih Gota, Avara, Huna, Langobarda, koja su sa sobom donijela sukobe i razaranja, ali i raznovrsna civilizacijska i kulturološka prožimanja.

Prodor slovenskih plemena na Balkansko poluostrvo u prvoj polovini 7. vijeka, posebno na prostor današnje Crne Gore, u istoriji se često smatra kao prodor na teritoriju Rimskog carstva, iako ono faktički prestaje da postoji smrću cara Teodsija 395. godine, kada se dijeli na Istočno i Zapadno, koje konačno propada 476. godine. Istočno rimsko carstvo manje ili više uspješno nastavlja tradicije nekadašnje imperije sve do kasnog srednjeg vijeka, odnosno do 1453. godine.

Nakon provale Dunavskog limesa, brojna Slovenska i njima bliska plemena, prelazila su na teritoriju Balkana, koristeći postojeću rimsku komunikaciju. Znatan broj pridošlica krenuo je dolinama Morave i Vardara u pravcu Soluna i Egejskog mora jednim i prema Epiru do Drača drugim putnim krakom. Još jedan veliki pravac migracije išao je tokom Dunava prema Crnom moru, dok se treća velika skupina doseljenika, prateći puteve i riječne tokove spustila na Jadransku obalu. Tako se naseljavanje Prevalisa odvijalo iz dva pravca i po svoj prilici od tri različite skupine plemena i to iz pravca Bosne i Srbije na teritoriju današnje sjeverne Crne Gore i iz pravca zapada na obalu Jadranskog mora i njegovog zaleđa. Izvjesna pomjeranja stanovništva mogla su se dešavati i iz pravca Drača, ali sigurno ne i nikako u značajnoj mjeri. Činjenica da je Prevalis predstavljao periferni tačku naseljavanja slovenskih plemena, uticala je i na relativno mali broj doseljenika na ovaj prostor, ali sasvim dovoljan da su slovenska plemena i ovdje postala dominantno stanovništvo. Iz tog razloga nije došlo po potpunog nestajanja starosjedilačkog ilirskog i romanskog stanovništva, koje je u prvom naletu svoje utočište našlo u utvrđenim gradovima na primorju i rijetkim refugijumima u unutrašnjosti. U talasima slovenskog naseljavanja na Prevalis stradalo je niz gradova na Primorju, ali i pored toga vizantijska vlast na ovom području nije sasvim nestala, pa je znatan broj gradova na obali ostao pod punom vizantijskom upravom.

Sa druge strane, dolaskom i naseljavanjem Slovena iz osnova se mijenja politički, ekonomski, društveno-socijalni i kulturni profil ovog prostora. Plodne doline i oblasti na teritoriji Prevalisa, koje su nekada činile osnov rimske privrede, nastanjene su slovenskim plemenima koja potiskuju starosjedioce, preuzimajući njihova prirodna dobra i ekonomiju. Naseljeni po župama koje su zahtijevale posve drugu ekonomiju od one na koju su bili navikli, sasvim drugi klimatski i geomorfološki uslovi, rascjepkanost ekonomije i nedostatak tržišta morali su dovesti slovenska plemena u direktnu zavisnost od vizantijske političke i ekonomske moći.

Dolazak slovenskih plemena na teritoriju rimske provincije Prevalis, uslovio je značajna pomjeranja i migracije starosjedilačkog stanovništva na ovom prostoru. Romansko stanovništvo, svoju sigurnost našlo je u primorskim gradovima i refugijumima, dok su romanizirana ilirska plemena svoje utočište našla pomjerajući se u unutrašnjost i planinska zaleđa. Ne uspjevajući da održi kontinuitet sa kasnoantičkim tradicijama, prostor Prevalisa nakon dolaska Slovena, tako obilježava period stagnacije skoro svih vidova umjetničke djelatnosti.

Na drugoj strani Slovenima je bilo potrebno mnogo vremena za adaptacije na novu sredinu i sasvim drugačije životne uslove. Nastanjeni, uglavnom, u seoskim sredinama, župama, sa tek pokojim većim naseljem ili utvrđenjem, oni su i dalje zadržali plemenski način življenja, slovenski jezik, paganske običaje i navike.

Nema sumnje, da se između starosjedilaca i pridošlica, veoma rano uspostavio kontakt i to prije svega na polju razmjene proizvoda, poljoprivrednih i stočarskih, koji su bili u posjedu Slovena i upotrebnih najrazličitijih vrsta od tekstila do posuđa, koje su posjedovali romanski starosjedioci u gradovima. Vizantijska uprava, koju su zadržali primorski gradovi, pokušavala je raznim mjerama, prije svega širenjem hrišćanstva i nuđenjem određenih privilegija slovenskim županima da od slovenskih plemena načini što vjernije podanike.

Već sredinom 8. vijeka dolazi do stabilnijih ekonomskih i kulturnih veza slovenskih plemena iz zaleđa i urbanog romanskog stanovništva, što stvara preduslove da se na ranije kompaktnom, još u rimskom periodu definisanom geoplotičkom prostoru provincije Prevalis, definiše teritorijalna cjelovitost srednjovjekovne Duklje. Jedan od najznačajnijih poteza koji današnja savremena nauka označava kao prelomni u razvoju Duklje, jeste primanje hrišćanstva. Propovijedanjem hrišćanstva na slovenskom jeziku, Carigrad je pokušao da širi hrišćanstvo među slovenskim stanovništvom, a sa istim ambicijama na ovaj prostor dolazili su misionari iz Rima, pa se hrišćanstvo jednako širilo na grčkom, latinskom ali i slovenskom jeziku. Svoje brojne pobornike crkva okuplja oko sebe i organizuje u moćne monaške redove od kojih je u Duklji najznačajniji bio benediktinski. Između ostalog, njihov zadatak je bio podizanje velikih, reprezentativnih manastira, crkava, utvrđenja i ekonomskih zgrada, kao i osnivanje većih naselja na prometnim rasrksnicama, koja će kasnije prerasti u veće gradove i zadržati u sebi jak uticaj arhitekture monaškog reda koji ih je osnovao.

Tako crkve i manastiri postaju centri ne samo vjerskog nego i kulturnog života. Crkveno graditeljstvo uzima širok zamah u svim djelovima Duklje. Među ktitorima crkava pojavljuju se i dukljanski vladari, koji svoje zadužbine grade i dekorišu na skoro isti način kao i romanski živalj. Ovakav zamah graditeljstva, početaka crkvene, svjetovne i narodne književnosti, razvoj trgovine i zanata povezanih zajedničkim interesima omogućio je da se već krajem 10. vijeka na teritoriji Duklje formira jaka državna tvorevina.

Iako se običaj da vladari podižu reprezentativne zadužbine, kod istoričara uglavnom veže za vladarsku lozu srpske dinastije Nemanjića, na osnovu nalaza iz Stona i podataka, koji nam se nude u Ljetopisu Popa Dukljanina, ovaj običaj se na prostoru današnje Crne Gore, nedvosmisleno može vezati za dukljansku vladarsku dinastiju Vojislavljevića. Posebna intenzivna graditeljska aktivnost u primorskim gradovima odvijala se u periodu punog procvata Dukljanskog kraljevstva. Nažalost već ustaljena istoriografska terminologija i osjetljivost teme, uslovili su da se ovaj period često nazivao "prednemanjićko doba", ne vezujući se za prirodniji i precizniji naziv "dukljanski period", kojim bi precizno definisao istoriski razvoj i umjetnički dometi na tlu Crne Gore u periodu od 9. pa do kraja 12. vijeka.

Tako izmijenjene društvene okolnosti pogodovale su oživljavanju umjetničkih tokova koji su bili prekinuti početkom 7. vijeka. Time je otpočelo jedno novo istorijsko umjetničko razdoblje preromanika, koja se hronološki proteže od početka 9. do kraja 11. vijeka, a stilski se uklapa u zapadno mediteranski kulturni krug u kojemu se u to doba reflektuju vrlo heterogeni uticaji Zapadne Evrope, a posebno Italije.

Crkva Santa Marija in Punta Stari grad, Budva

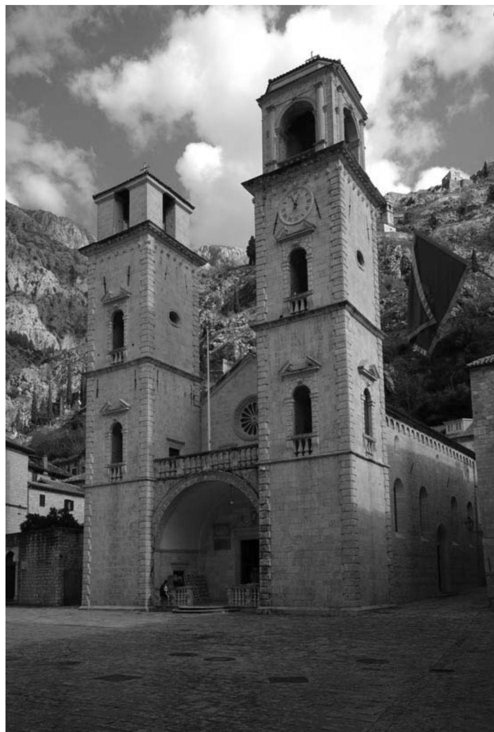
II

Taj svojevrsni preporod umjetničkog stvaralaštva, zahvatilo je najprije graditeljstvo i dekorativnu plastiku, pa zatim slikarstvo i na kraju prateće umjetničke djelatnosti. Romani izgrađuju nove crkve u gradovima i prigradskim naseljima, a pokršteni Sloveni, uglavnom, u centrima svojih župa. Te crkve, najčešće malih dimenzija imaju vrlo raznolike osnove, koje se tipološki mogu svrstati u dvije grupe, crkve sa centralnom i one sa bazilikalnom, to jeste podužnom osnovom. Oba ova osnovna tipa imaju i brojne varijetete.[1]

Prva centralna građevina za koju se doznalo iz spisa vizantijskog cara Konstantina Porfirogeneta, bila je crkva Sv. Tripuna u Kotoru, završena 13. januara, 809. godine. Kotorska crkva doduše, nije bila okruglog oblika, kako se navodi u djelu "De

[1] Č. Marković, R. Vujičić, Spomenici kulture Crne Gore, Republički zavod za zaštitu spomenika kulture, Cetinje 1997.

Administrando Imperio", već je kako pokazuju arheološki nalazi, imala osnovu u obliku ravnokrakog krsta, sa tri priljubljene apside spolja pravougaonog, a iznutra polukružnog oblika. Naos joj je bio podijeljen na devet traveja, a nad centralnim dijelom se uzdizala kupola čiji se izgled samo hipotetično može odrediti.[2]

Sv. Tripun, Stari grad Kotor

Crkvu koja je posvećena svecu, čiji je kult u srednjem vijeku bio veoma raširen kako na istoku tako i na zapadu, podigao je ugledni kotorski građanin Andrea Saracenis. Najstarije crkve u čast ovog sveca podigli su u 6. vijeku u Carigradu imperatori Justinijan i Justin I. Ove dvije bazilike spominje u svom djelu "De Aedificiis" istoričar Prokopije (500– 565). I u Rimu su bile podignute dvije crkve u čast sv. Tripuna. Jedna, S. Trifone in Posterula je posvećena 961. za vrijeme Pape Ivana XII, a druga Piazza Fiammetta je iz 1113 godine.

To je vrijeme kada je prenosima moštiju značajnih svetaca Vizantija željela da značajne centre istočno jadranske obale, koji su često puta samo nominalno priznavali njenu vlast, što čvršće politički veže za Carigrad. Godine 1840. otkriven je uz sjeverni zid katedrale sarkofag Andrea Saracenisa i njegove žene Marije sa natpisom iz 9. vijeka. Sarkofag se danas nalazi s desne strane glavnog ulaza u katedralu.

[2] P. Mijović, Podni mozaici u Crnoj Gori, Kulture Crne Gore, Titograd 1987. 92.

Sv. Tripun, Sarkofag Andrea Saracenisa i njegove žene Marije

Izvjesne tipološke srodnosti sa prvobitnom crkvom Sv. Tripuna ima i crkva Sv. Tome u Prčanju. Ta, po mnogo čemu neobična građevina, predstavlja spoj trikonhosa i grčkog slobodnog krsta formiranog oko blago iskošene osnove. Četiri stuba u centralnom dijelu podupirala su kupolu i dijelila naos na devet traveja, upravo kao u kotorskom Sv. Tripunu. Ishodište za jedan ovako rijetki arhitektonski varijetet mogli su biti, kako se čini, neki veoma udaljeni savremeni ili nešto stariji spomenici 9. vijeka, kao što su Žerminji de Pre kod Orleana u Francuskoj, i baptisterij u milanskom San Satiru. Kako su ove crkve podigli crkveni velikodostojnici, vrlo je vjerovatno da je i prčanjsku crkvu podigao, kao svoj oratorij, neki crkveni prelat iz ovog kraja, a za vrijeme Karla Velikog i franačke uprave Bokom.[3]

Najvjerovatnije je iz istog perioda i crkva Sv. Jovana u Zatonu, kod Bijelog Polja, koja se uklapa u shemu pravilnih trikonhosa, odnosno osnove u obliku trolisne djeteline, sa kupolom nad centralnim dijelom i kvadratnim ulaznim krakom koji je kasnije produžen pripratom. Ipak, pitanje tipskog porijekla ove crkve, kao i uticaji pod kojima je nastala, nijesu još do kraja razjašnjeni. Ona se ne može direktno vezati za starohrišćanske trikonhose na Zlatici i Baru, a tipološki je bliska dalmatinskim ckvama Sv. Krševanu na Krku i Sv. Nikoli kraj Nina, kao i makedonskim crkvama Samuilovog vremena u Ohridu i Prespi.[4]

[3] V. Korać, Doljani kod Titograda, Ranohrišćanska crkva, Starinar n.s. IX-X , Beograd 1958/1959. 383-385.

[4] J. Martinović, Prologomena za problem prvobitne crkve svetog Tripuna u Kotoru, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji, 30, Split 1990, 5-29.

Druga grupa građevina sa podužnom osnovom, javlja se češće nego crkve centralnog plana. Tu spadaju jednobrodne crkve s polukružnom ili kvadratnom apsidom, sa kupolom ili bez nje i osnovom obično podijeljenom na tri traveja. Zidne površine su im najčešće bile raščlanjene spolja i iznutra sa plitkim pilastrima ili lezenama povezanim lukovima, a ponekad oživljene dekorativnim nišama. Tom tipu građevina pripadaju crkve Sv. Tome u Kutima kod Herceg-Novog, crkva "C " na Ratcu i Sv. Đorđe u Podgorici, a njihov nastanak se uglavnom vezuje za 11. vijek. Istoj grupi se mogu pridodati još neke arheološki, nedovoljno ispitane crkve kao što su Sv. Marija u Budvi iz 840. godine, Sv. Petar u Bijeloj, mala crkva u Ulcinju, pronađena ispod ostataka katedralne crkve, a vjerovatno i stariji sloj Rize Bogorodice u Bijeloj.[5]

Sv. Toma, Prčanj, Kotor, kapitel

Daleko prostraniju i razvijeniju osnovu od ovih crkava imaju trobrodne bazilike koje se na našem području susreću od ranohrišćanskog perioda, ali nešto drugačije prostorne organizacije. Preromaničke bazilike se počev od 9. vijeka, uglavnom vezuju za pojavu i aktivnost benediktinskog monaškog reda u ovim krajevima. Smatra se da je tom monaškom redu pripadala crkva Sv. Petra u kotorskom predgrađu Šuranju, datovana 840. godine.[6] Ta trobrodna crkva ima glavnu apsidu spolja kvadratnog, a iznutra polukružnog oblika, dok su apside bočnih brodova u cjelosti polukružne. Slično rješenja je imala katedralna crkva Sv. Teodora u Baru, sačuvana samo u temeljima, kao i benediktinski samostan sa crkvom Sv. Mihaila na Prevlaci. Izvjesna rješenja su bila preuzeta iz bazilika vizantijske epohe što se može uočiti na bazilici na Martinićkoj gradini.[7]

---

[5] V. Korać - J. Kovačević, Crkva sv. Tome u Prčanju u Boki Kotorskoj, Zbornik filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, XI-1, Beograd 1970, 107-114.

[6] V. Korać, Između Bizantije i Zapada, Beograd 1987, 37-38.

[7] Istorija Crne Gore 1, Titograd 1967. (na više mjesta); D. Nagorni, Die Kirche Sv. Petar in Bijelo Polje, Minhen 1978

Sv. Jovan Zaton, Bijelo Polje, ostaci 2004. godine

III

Istovremeno sa razvojem graditeljstva od 9. vijeka i dalje na Dukljanskom primorju i djelimično u unutrašnjosti razvijala se i kamena dekorativna plastika, poznata pod nazivom preromantička skulptura. Kao nadoknada rustičnom i nereprezentativnom spoljnjem izgledu dukljanskih crkava, pojavljuje se unutrašnji kameni crkveni namještaj, koji dobija određenu dekoraciju i profile. Ova dekoracija, iako skromne zanatske i umjetničke vrijednosti, zapravo predstavljaju specifičnost perioda uslovljenu ekonomskim, socijalnim i kulturnim nivoom i prilikama. Takve prilike nijesu pratile samo dukljansku obalu i njeno zaleđe, nego cijeli mediteranski pojas i središnju Evropu, odnosno sve geografske oblasti gdje se preromanička umjetnost pojavljuje i živi dugi niz godina.

Crkva Sv. Tome Kuti, Herceg Novi

Oblici preromaničke skulpture se ne odlikuju raznolikošću formi i plastičnih vrijednosti. Sve predstave su svedene u površinu sa linijom kao osnovnim sredstvom izražavanja. Obično se na čistoj ravnoj pozadini plete bogati ornament, koji se komponuje od dvočlane, tročlane, a ponegdje i četvoročlane niti, odnosno trake koja je kao po pravilu uvijek jednako odvojena od osnove. U ovako komponovane geometrijske preplete vrlo često se upliću likovi životinja, ptica, lista ili cvijeta, a ponekad i simbolični motivi, što sve zajedno stvara jednu cjelinu koja ima simbolični motiv i jednostavnost u ljepoti ukrasa. Upravo zbog te jednostavnosti umjetničkog jezika preromanička plastika postala je veoma raširena, popularna, lako izvodljiva što joj je omogućilo dosta brzo širenje i u dublju unutrašnjost Duklje.

Crkva Rize Bogorodice, Bijela, Herceg Novi

Na spomenicima arhitekture toga doba, među kojima su najbrojniji primjerci crkvene arhitekture, ova kamena dekoracija našla je svoju višestruku primjenu. Spolja ona ukrašava okvire ulaznih vrata i prozora, a u unutrašnjosti pokriva površine kamenog namještaja kao što su oltari, krstionice, ciboriji, konzole, kapiteli, sarkofazi, klupe, a posebno oltarske pregrade.

Karakteristika preromantičke plastike je i ta što je većina njenih kamenih plitkih reljefa bojena živim bojama sa ciljem izrazitijeg uočavanja i naglašavanja mo-

tiva. Ovakvo bojenje vuče svoje korijene još iz antičkih tradicija gdje se plastika takođe obrađivala u više boja, a u srednjevjekovnoj kamenoj plastici, posebno 9. i 10. vijeka, je na neki način, ovim posutpkom, kamena plastika imala ulogu nekadašnjih antičkih raskošnih mozaika, zbog čega se u ovom periodu tehnika izrade pravih mozaika i ne upotrebljava.

Bojenje plitke kamene plastike nije jedina srodnost sa starim antičkim repertoarom. Mnogi ornamenti poznati sa skulptura i mozaika ranohrišćanskog perioda preneseni su, istina u dosta izmijenjenom i deformisanom obliku, u repertoar preromanske kamene plastike. Uprošćene antičke biljne predstave raznih plodova i lišća, vreža vinove loze, ljiljana, palmenta, ptica, mitoloških životinja i drugog našle su svoje mjesto na površinama kamenog namještaja po preromanskim crkvama i drugim građevinama.

Crkva C, Ratac, Bar

Motivima vezanim za staru antičku, umjetnost preromanska plastika na našem dijelu primorja i u unutrašnjosti Duklje jasno pokazuje osnovu iz koje je izrasla, kao i sve one novine koje je unijela kao svoju specifičnost odnosno specifičnost oblasti u kojoj je izrasla, što će bitno doprinijeti kasnijem sopstvenom načinu izražavanja u brojnim oblastima na području Duklje. Novija naučna istraživanja, direktne uticaje na razvoj preromanske plastike nalaze u simbiozi uticaja iz Vizantije, srednje i sjeverne Italije, Francuske i alpskih oblasti gdje su brojne i valjane analogije sa sačuvanim primjercima na jadranskoj obali i zaleđu.

Martinićka gradina, ostaci ciborijuma, Zavičajni muzej, Danilovgrad

Preromaničku sakralnu arhitekturu redovno je pratila kamena dekoracija izvedena površinski u plitkom reljefu. Njome su se ukrašavali kameni ikonostasi, krstionice, ciborijumi i drugi crkveni namještaj, ali isto tako, okviri vrata i prozora, kapiteli stubova, tranzene i slično. Kao najčešći i najkarakterističniji ukras tog vremena bio je preplet, izveden u maštovitim kombinacijama s dvije, tri ili rjeđe više traka. On se kombinovao s raznim drugim geometrijskim oblicima, a u njih su se dalje uplijetali razni biljni motivi, lozice, cvjetovi, lišće raznih biljaka, palmete, srcoliki plodovi i poneko stilizovano drvo. U dekorativnoj i simboličnoj ulozi pojavljuju se i lavovi, antilope i životinje fantastičnih oblika, kao i ptice, najčešće paunovi i orlovi. Sve je to podvrgnuto strogoj površinskoj obradi, bez naglašavanja volumena, te zbog toga djeluje kao uklesan crtež sa dvije ravni , onom površinskom, obrađenom, i njenom poleđinom. Ljudski lik, u vidu svetitelja ili anđela, javlja se rijetko, takođe površinski tretiran. U preromaničkoj kamenoj plastici susreće se još poneki antički ukrasni motiv poput astragala i ovulusa.

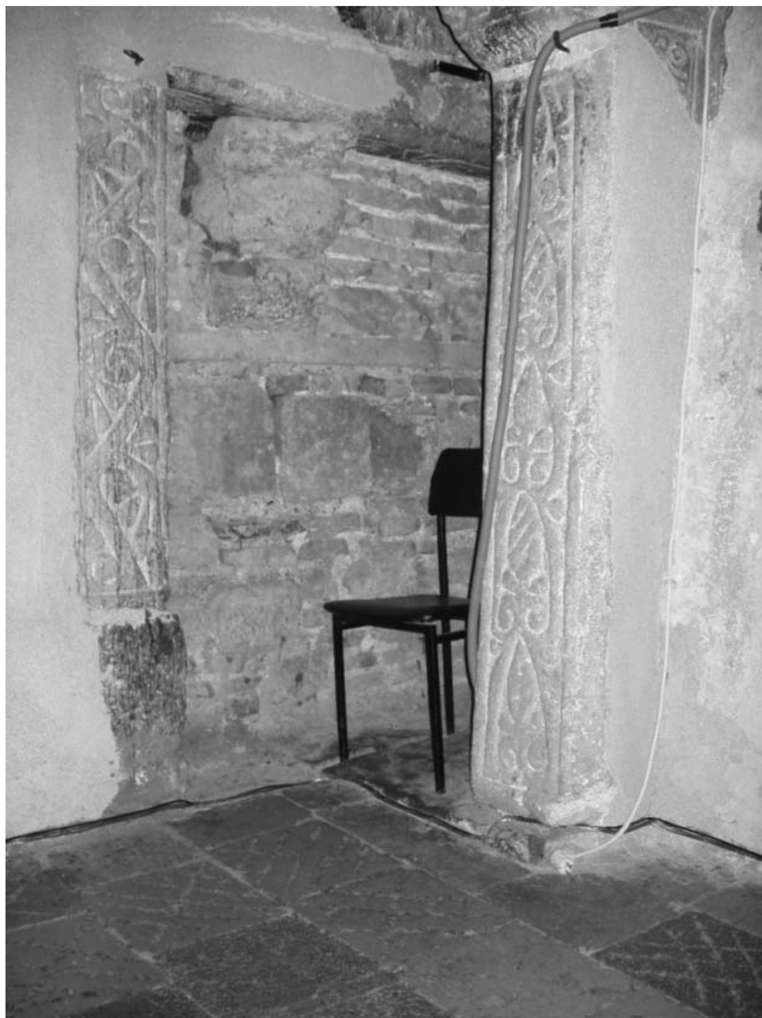
Ostaci ciborijuma, Ulcinj

Sv. Teodor, Bar, ostaci kamene plastike

Iako u cjelosti nije sačuvana kamena plastika nijedne preromaničke crkve u Crnoj Gori, ipak se na osnovu brojnih fragmenata može steći sumaran uvid u njen izgled, uticaje kojima je bila izložena i puteve kojima su umjetnička strujanja dospijevala na prostor Duklje. U najznačajnije primjerke preromaničke plastike spadaju kotorski i ulcinjski ciborijumi, od kojih je sačuvana po jedna bočna strana i nešto fragmenata sa veoma sličnim motivima: afrontirani lavovi koji proganjaju neku omanju životinju na glavnom polju, tročlane pletenice s "očima" u kombinaciji sa rombovima oivičenim astragalom, dok duž korniša teče friz ovulusa i arkadica između kojih su impostirani natpisi. Sačuvani dio natpisa na ulcinjskom ciborijumu pominje vizantijske careve, suvladare Lava i Konstantina, što nastanak ovog natpisa datuje u drugu deceniju 9. vijeka. Natpis na kotorskom ciborijumu je naknadno uklesan, ali njega vremenski determinišu drugi posredni i neposredni dokazi, povezujući ga sa 809. godinom, kada je Andreaci sagradio crkvu posvećenu zaštitniku grada, svetom Tripunu, za koju je taj ciborijum bio urađen.[8]

[8] P. Mijović, Acruvium-Dekatera-Kotor u svetlu novih arheoloških otkrića, Starinar, n.s. XIII-XIV, Beograd 1962-1963, 27-48

Crkva Sv. Đorđa, Podgorica, unutrašnjost

Još jedan preromanički ciborijum, djelimično sačuvan, pripadao je kamenom namještaju bazilike u Martinićima, a sada se čuva u Zavičajnom muzeju u Danilovgradu. Iako nepotpuno naučno obrađen, može se zaključiti da je mlađi od kotorskog i ulcinjskog, te da je djelo druge klesarske radionice, sa više vizantijskih uticaja. Istoj radionici pripadaju nalazi sa Prevlake, sa nešto naglašenijim prisustvom zoomorfnih detalja. Na osnovu epigrafskih karakteristika utvrđeno je da početku 9. vijeka pripada i natpis koji se danas čuva na Otoku, u Tivatskom zalivu, a koji govori o podizanju crkve Sv. Stefana, vjerovatno u selu Vranovići u Grblju. Ktitori su joj prema natpisu, bili Horukus sa ženom koja ima slovensko ime Dana, što je najraniji poznati pomen jednog čisto slovenskog imena na tlu Crne Gore. To istovremeno svjedoči da je početkom 9. vijeka, hristijanizacija obuhvatila i više društvene slojeve slovenskog stanovništva koji se pojavljuju i kao ktitori sakralnih objekata.[9]

[9] V. Korać, Martinići, ostaci ranosrednjovekovnog grada, Beograd 2001.

Crkva Sv. Petra, Bijela, Herceg Novi

Dok je preromanička plastika Bara, Ulcinja, kao i lokaliteta u unutrašnjosti, izuzev Martinića gradine, najvećim dijelom destruirana, potpuniju sliku o njoj pruža materijal sačuvan u Herceg Novom. Iz Sušćepana potiče jedna parapetna ploča sa grifonom i palmolikim ukrasom uokvirenim tročlanom pletenicom sa "očima". Znatno veći plasticitet pokazuje dio oltarne pregrade iz crkve Sv. Tome u Kutima, koji se čuva u hercegnovskoj JU Muzej i Galerija, sa parom stojećih anđela i orlova s raširenim krilima u sceni "obožavanja krsta". Iznad centralne kompozicije umetnut je friz od tri ptice i jedne životinje, upletene u lozicu, sve prikazane u živahnim pokretima. To, uz pojavu anđela u prirodnim proporcijama i naglašavanje volumena figura, smješta njegov nastanak u 11. vijek, ili najkasnije u početak 12. vijeka, u vrijeme kada se dvopovršinska kamena dekoracija primiče novoj razvojnoj fazi, odnosno romaničkom stilskom izrazu, koji će u drugoj polovini 12. vijeka sasvim ovladati ovim prostorima.[10]

[10] P. Mijović, Kulture Crne Gore, Titograd 1987, 152-169.

Sv. Mihailo, Prevlaka, Tivat, parapetna ploča i nadprozornik

NEKA NEDOVOLJSTVA NJEGOŠOLOGIJE

Sreten Zeković

Metodološki pristup

Da bi se u Njegoševom pjesničkom djelu prepoznao Njegoš i istorija, kao što je to činio Mišel Oben,[1] mora se njegova državotvorna i poetska mudrost posmatrati u *neraspu(p)čivom i ucjelovljenom jedinstvu* koje je u bitnom određeno njegovim vladarskim životom kao inherentnim kontinuiranim izrazom „borbe neprestane" za slobodu crnogorskoga naroda u „zbjegu slobode", kao uslova njegovog samoopstanka u slobodi, koja je osnovni životni izvor i motiv ukupne njegove mudrosti, pa i njegove *Luče mikrokozma*.[2]

Shodno tome, takav globalni, cjelovito jedinstveni pristup nužan je i da bi se izašlo iz staroga shvatanja po kojem je glavni predmet i ideja *Gorskog vijenca* istorijski nepostojeća tzv. "Istraga poturica", navodno za vakta vladike-gospodara Danila Petrovića, i da bi se u njemu prepoznala i identifikovala stvarna istorična Njegoševa *istragu izdaje i crnogorskijeh izdajnika,* "svjetovnih konvertita", neislamiziranih, korumpiranih hrišćanskih Crnogoraca u pograničnim krajevima slobodne Crne Gore, koji su, zajedno (združeni) s Turcima, s turskijem barjacima, predvodili Turke protiv svoje otadžbine s ciljem da svoje krajeve otcijepe od Crne Gore i da ih priključe Turskoj imperiji, a neki (kao dio Crmničana) i Mletačkoj. Glavni razlog tome je bio *žestoki otpor* ovih (kako se u literaturi zovu) *proturskih elemenata,* odnosno „domaćega zla" Njegoševom *izrazito intenziviranom podržavljenju i nužnoj centralizaciji vlasti kao uslovu samoodržanja države i narodnosti crnogorske u slobodi*. Neprepoznavanje istorijski nepostojeće "Istrage poturica" u stvarnoj, arhivalijama bogatoj, Njegoševoj *istrazi izdaje i crnogorskijeh izdajnika, hrišćana,* „svjetovnih konvertita" uslovljeno je upravo tijem što se u njegošologiji posve zanemarivalo ili kao nebitno ukazivalo prijethodno rečeno, a naročito:

a) Njegoševa državničko-politička mudrost i njegov veliki značaj kao državnika i državnog reformatora (legislative i *centralizacije crnogorske vlasti* i njezinih pośljedica);

b) da su poslanice, *Stega* i *Zakonik* (*otačastva*) Petra I Svetoga imali najveći uticaj na *Gorski vijenac* i tobožnju "*Istragu priturica*", jer se u njima najviše insistira na *jedinstvu* Crnogoraca i slobodne Crne Gore (protiv "dvostrukosti" i višestrukosti)

---

[1] Mišel Oben, Njegoš i istorija u pesnikovom delu.

[2] Koja se često, još od njenog štampanja, ocjenjivala bitno kao mistika, mistična, kao religiozno-dogmatska i klerikalno-metafizička mudrost. Viđeti podrobnije: Sreten Zeković, Simo Milutinović, Petar I, Njegoš, CKK Cetinje, Crnogorska prijestonica, 2013, 127-132.

zbog ”*domaćega zla*”, i *unutrašnje izdaje* (hrišćanskih) Crnogoraca (”svjetovnih konvertita”) koja se rigorozno zakonski kastigala i aksiološki kaliježila;

c) Vasilijine poslanice i *Istorija o Crnoj Gori*, kao prvi crnogorski nacionalno-državni program i njegova težnja da se internacionalizuje crnogorska “borba neprestana” za slobodu i nezavisost, a koju je tek Njegoš uzdigao i ovjekovječio na visoki međunarodni pjesnički rang;

d) da je Njegoševa filozofija države, politike, prava i pravde inherentni dio cjelovite njegove mudrosti koja se sažima i vrhuni u *ontologije slobode* u kojoj je *ontološka diferencija* čovjeka (u svijetu bića) sloboda, pa i metafizike ljudske, narodne i božanske pravde, imentovana i kao *sveta svoboda*;

e) Njegošev književno-diplomatski metod kontrastiranja, konverzije, sabotiranja sopstvenog izloženog gledišta i opravdane fikcije[3] kojim se skriva stvarna aktuelna istraga crnogorskijeh izdajnika pod velom nepostojeće tzv. ”istrage poturica” iz diplomatskih razloga ugleda pred Evropom i velikim silama, a radi postizanja međunarodnog priznanja slobodne i nezavisne Crne Gore.

KONCEPCIJSKI IDEOLOŠKI MOTIVI I RAZLOZI ZATURANJA NJEGOŠEVE DRŽAVOTVORNE MUDROSTI

Pokrenuta oslobodilačka borba Crnogoraca u ”zbjegu slobode”, pomognuta političkom, finansijskom i oružanom (bojnom) pomoći od stranih sila, zbog sopstvenijeh interesa, nametala je *imperativ sjedinjavanja i ujedinjavanje* ”*plemena*” (“knežina”) u *odbrambeni narod* i formiranje *jednog centralnog javnog* (*državnog*) *organa, njenog rukovođenja* (”vrhovne vlasti”). Tijem je postala *opštenita borba za oslobođenje* Crne Gore od *vanjskog inovjernog feudalnog osvajača*, pa je ujedno ona sušto i *seljačka antifeudalna borba*. U odbrambenom *ratno sudnjem*[4] izjednačenju i poistovjećenju u ”zbjegu slobode” (zbijene i stiješnjene podlovćenske Crne Gore)[5] transformiše se (i) *feudalni kmet* u *slobodno seljaštvo* kao *glavni oslonac*, pa i *subjekt*, viševijekovne crnogorske borbe za slobodu sa vodećim dijelom glavarsko-starješinskog sloja.[6] To je ujedno i ratom prinuždeno *antisrednjovjekovno*, odnosno

---

[3] Takav metod autor ovog rada ga je imenovao u knjizi Etnička svijest dinasta Petrović Njegoš, Crnogorski PEN centar i CKK Cetinje, 2011. i u knjizi Simo Milutinović, Petar I, Njegoš, CKK Cetinje, 20111.

Opravdana fikcija se primjenjuje i u nauci i životu. Ako se pravilno shvati, ovakva fikcija je metodološko sredstvo da se u kontrastu s nestvarnim zamislima sama stvarnost potpunije ispita, osvijetli i shvati, i tako bolje savlada i teorijski i praktično. Fikcija je kao svojevrsna fantazijsko-misaoni eksperiment dobila u filozofiji (fikcionalizma) specifičan jezički izraz u vezniku “kao da” (“als ob”), što će reći:zamišlja se neki nestvarni , odnosno nemogući slučaj kao da postoji i na njegovim konzekvecijama razmatra se razmatra se i posuđuje određena situacija odnosno problem, bilo u nauci ili u životnoj praksi.

Ovi “diplomatski metod” mogao je Njegoš isisati iz crnogorske narodne “diplomatije”, posebitog načina mišljenja, izraza, razgovora, došetki, nadgornjavanja i sl.

[4] A ne po Milovanu Đilasu ”Besudna zemlja”.

[5] ”Zemlja mala odsvud stiješnjena / s mukom jedan u njoj opstat može. / Za dvostrukost ni mislit ne treba”. Iako se ovi njegovi stihovi češće navode, ne ističe se da je u ovoj lapidarnoj istinitoj konstataciji i ocjeni involvirana suština njegovog shvatanja crnogorskog bića i opstojanja Crne Gore, naravno i Gorskog vijenca i podrazumijevajuće navodne ”Istrage poturica”. Stih “Za dvostrukost ni mislit ne treba” odnosi se , prije i s vrhu svega, na jedinstveno odbrambeni narod, bez podjela, sa jedinstvenom crnogorskom vlašću.

[6] Istorija Jugoslavije u kojoj se ističe da je slobodni seljak osnova srpskog revolucionarnog oslobođenja, iako je zadugo bilo ”turska raja”, a Crnu Goru pominju kao neki “slučaj”.

antifeudalno tranziciono preobraženje ukupnog crnojevićkog društvenog i državnog poretka u novovjeko crnogorsko, zanago, posve *atipično prirodnoistorijsko zajedništvo,* posebite oblike javne (državne) vlasti, rekonstitucija i reorganizacija ”plemena”, ”*specifične sekularizacije crnogorskog društva*”[7] U tom *ratnom tranzicionom preobraženju* došlo je do *jedinstvenih i zajedničkih ineresa svijeh socijalno diferenciranih slojeva crnogorskog društva u jedinstveni crnogorski narod*, koji se ”istorijskom sudbinom (usudom)”, ratnom nuždom, novim inovjernim feudalnim osvajačem i denacionalizatorom, prirodnom i socijalno-ekonomskom oskudicom u ”zbjegu slobode” (ne samo kao uslovom i utočištem za životni samoopstanak, posebno u slobodi, no i zo narodnosno samoodržanje), zbijen, stiješnjen, kompaktan, sabran, u gotovo nadljudskom (pre)opterećenju i intenzivnom procesu, -- *samokonstituiše u naciju* u viševijekovnoj borbi za opšte, višestruko samooslobođenje kao osnove i biti njenog samostvaranja i njene posebite, autentične povijesti. Put za ostvarenje njenih krajnjih ciljeva *zahtijevao* je političko i opštenito narod(nos)no-nacionalno objedinjavanje oslobodilačkih snaga u svim društvenim jedinicama, odnosno tzv. plemenima i bratstvima, što je uslovilo i njihovo integralno utapanje u crnogorsku narodnost-nacionalnost i njenu držav(otvor)nost. U njoj, i na osnovu nje, se postepeno osamostaljivao i uzdizao jedan dio glavara i starješina, a naročito je jačao ugled i politička moć Crnogorske mitropolije (inače najjače ekonomske i finansijske snage, još od ranije, od zadužbine Crnojevića zadržane),[8] od češćeg pozivanja mitropolita da svoj legalitet imaju u potonjoj volji Crnojevića da nastave njihovu državotvornosti, te i zbog njenog vjerskog uticaja, njene prinuždeno uslovljene *ponarođenosti* (kao narodna Crkva i vjera) i uključenosti u borbu protiv ugrožavajućeg inovjernog (vjerski odrođavajućeg) i denacionalizatorskog porobljivača.

Isticanje ovakve uloge i značaja Crnogorske mitropolije, međutim, ne znači da je ona osnovni (još manje, glavni i jedini) subjekt rečenih tranzicionih promjena crnogorskog društva, borbe za slobodu i (kako se češće, sve do danas, iz ideološko-političkih razloga, ističe, naročito iz njenoga krila) navodni *tvorac i same crnogorske državnosti.* Ovo zato što je i ona ishod crnogorske povijesti i njenog navedenog osnovnog svjetovnog (sekularnog) subjekta – *crnogorskog naroda* koji je uslovio: i samokonstituisanje samobitnosti crnogorske nacije (kao druge strane autohtone specifične crnogorske sekularizacije) i (neraspu/p/čivo s tijem) samouobličenje autokefalne Crnogorske mitropolije, i samostvanje autohtone crnogorske državnosti i suvereniteta. Rečeni ugled i značaj Crkve crnogorske proizilazi iz *udvojenog jedinstva* statusa i uloge njenog posve autokefalnog poglavara u svojstvu *vladike-gospodara* (kako je Njegoš zborio ”svjetovnog vladike”- *vladara* države) koji je (izuzetno u hrišćanstvu, posebno u pravoslavlju) bio *nasljedan*, a *birao* ga je Narodni zbor (skupština) i *potvrđivao* i/li osporavao Glavarski zbor (vlada) kao svog ”*prvaka među jednakima*”. Već i po tome bio je prije svega i bitno *svjetovna* (*narodna*) *vlast,* od koje je jedino zavisio, a samo *unutar* Crkve autokefalni mitropolit za *isključivo* crkveno-vjerske poslove. Vladika je bio *svjetovni gospodar* koji se od drugih glavara i ostalih Crno-

---

[7] Viđeti: Sreten Zeković, Otpori crnogorskoj autohtonoj sekularizaciji, Ars br. 2/86, Književna opština Cetinje, Cetinje, 1986, 61-71; također, u njegovoj knjizi Od ”crnogorskoga nacionalizma” do suvereniteta, Crnogorski kulturni krug i Elementa montenegrina Cetinje, Crnogorska prijestonica 2009, 7-30.

[8] Ne treba ispuštiti iz vida da je ona u početku nastavila kao feudalac u crnogorskom društvu čiju su imovinu oslobođeni seljaci otuđivali, prisvajali, kao vid sekularizacije, a ona u nekim slučajevima tražila protiv njih pomoć od podgoričkog kadije.

goraca razlikovao samo po kaluđerskoj mantiji sa *pankamilavkom* na glavi (oznakom autokefalnog poglavara Crkve).[9]

Bez osnova i suštinskog poznavanja stvarnog stanja, bića i duha, etosa i etnosa tradicionalnijeh crnogorskoga, sve do danas, površno se takva vlast naziva *teokratija,* iako je ona samo vanjska oznaka vladičine kaluđerske nošnje i površinska forma *stvarnog svjetovnog* (sekularnog) državno-političkog, pa i bitno antidogmatskog duha, sadržaja i suštine. Takvom apstraktnom identifikacijom i redukcijom atipičnog, autentičnog narodnog oblika crnogorske državnosti (h)oće se omalovažavati, vremenski oduljiti, odlagati, dovoditi u pitanje ili poricati crnogorska državotvornost. To je bila i forma velikijeh okupatorskih sila da pod Crnom Gorom podrazumijeva samo *vjersku toleranciju i autonomiju*, a ne stvarnu državnu, narodnu samostalnost i slobodu i crkvenu autokefalnost. Čak i oni ideološko-politički zadojeni naši istoričari priznaju da se ”*privid teokratije*”[10] pretvorio u ”*centralizovani despotizam*”[11] (znavena odbojnost prema atipičnim likovima crnogorske državnosti; ako je ”privid teokratije”, onda nije država, a ni teokratska, a ako nije privid teokratije, onda je, opet, kuđeni centralizovani despotizam, kao da je to specifičnost Crne Gore i kao da to nije nužnost centralizacije vlasti).[12]

U procesu vijekovne borbe protiv inovjernih osvajača, borbe za slobodu, kao uslova svog živonog, državnog, političkog, narodnosnog i socijalnog samoopstanka, koja je ujedno i antifeudalna revolucija, kroz proces *autohtone specifične crnogorske sekularizacije* crnogorskoga društva, vršena je njegova politička i duhovna sekularizacija sa naglašenim *antidogmatskim duhom*.[13] Držeći se za tvrdu oputu svojih prijethodnika, vladike-gospodari Petar I i Petar II bili su jakotniji i pohitaniji udarni nosioci i zastupnici učvršćenja i centalizacije državnoga organizma u ramu *prividno* ”*teokratizovane*” Crnogorke mitropolije. U liku vladike-gospodara oni su ujedno bili predstavnici naprednijih građanskih robno-novčanih odnosa i težnji (Petar I npr. je upoređivao *pazar*/*ište*/ sa svetinjom crkve, tražeći mir i red i na prvom kao i na drugom mjestu). Tijem su bili u službi misije naprednih istorijskih kretanja, tendencija, objektivnih potreba i zahtjeva crnogorskoga novovjek(ovn)og *antifeudalnog društva*, ali su zbog toga bili i izloženi mnogijem otvorenim pritiscima, napadima, komplotima

---

[9] Mitropolitovi svjetovni (mirski) popovi nijesu bili za to školovani, niti su to obavljali profesionalno, po pozivu, kao službenici Crkve, niti su zadugo nosili svješteničku mantiju (osim kaluđera u manastiru), no su bili istaknuti junaci, ratnici, glavari i ugledni obični ljudi u svjetovnoj-nacionalnoj nošnji i naoružani čije je glavno zanimanje bilo obavljanje osnovnih životnih poslova i ratništvo, a ulogu popa obavljali mimogredno po potrebi (krštenje, sahrana, vjenčanje i sl.). Kao i ostalijem Crnogorcima, i njima je ”rat bio prijatno, glavno i najpotrebnije zanimanje” (Vuk St. Karadžić, Crna Gora i Boka Kotorska, Novo pokoljenje, Beograd, 1953, 75 i 100 – preinačeni izvorni Vukov naslov Crna Gora i Crnogorci objavljen prijethodno u Beču na njemačkom); i drugi autori ovo ističu, npr. Gerhard Gezeman u djelu Životne forme Crnogoraca na njemačkom jeziku, također, kod nas preinačeno preveden (R. Medenica) Čojstvo i junaštvo starih Crnogoraca (Obod, Cetinje 1968).

[10] Dr Novak Ražnatović, Položaj i uloga crkve u Crnoj Gori 1852-1878, IZ, XVIII, 1961, 583.

[11] Isto.

[12] Istoriografski je osporavano, dosta ustaljeno, shvatanje o Petru I kao vladici-gospodaru čija se ”vlast” (”slaba teokratija”) zasnivala isključivo ili uglavnom na njegovom moralnom i crkveno-vjerskom autoritetu, molbama, śetovanju, zakletvama, kletvama i sl. u sujevjernom narodu. ”Petara I je preko svojih državnih institucija i preko ljudi u tim institucijama djelovao sa ako ne i sa potpunom primjenom nasilja”.Koristio je više puta smrtnu kaznu i progonstvo iz Crne Gore (dr T. Nikčević, Političke struje u stvaranju države u XIX v., Naučna knjiga, Cetinje, 1958, prilično se oslanjajući na Jovana Tomića).

[13] ”Ove gore ne trpe regule”, ”čovjek čojku tajna je najveća”, slobodarsko čojsko junaštvo kao prvorazredne vrrijednosti crnogorske, agonalnost, sloboda kao kategorički moralni i ontološki imperativ.

i arestovanjima, progoni ma, blokadama (često i u bogoslovsko-pravoslavnoj formi)[14] vanjskih imperijalnih sila i njihovih interesa u neposrednoj ili posrednoj sprezi sa unutrašnjim, ”domaćim zlom”, uključujući i ono kaluđersko unutar samog Manastira i Mitropolije, koje je također pružalo otpor *centralizaciji državne vlasti* čija je suština, ustvari, u pokušajima o(u)sporavanja pojačanog osamostaljivanja crnogorskoga političkog kursa. Ovo dvojenje zaoštrenih polova unutar same Crkve na *kaluđersko-svješteničk*i, na jednoj, i vladike-gospodara, na drugoj, te prvog i crnogorskijeh glavara, na trećoj bandi, ispoljilo se i u prisutnom sukobu zv. ”crnijeh kapa” (crkveno-kaluđerskih) i ”crvenijeh kapa” (glavarsko-nacionalnih).[15] Ovo je rečeno u kontekstu otpora koji su glavari pružali naprednim Vladičinim mjerama. Još eksplicitnije je to izraženo u čl. 17 Zakona otačastva Petra I: ”I da se popovi u mirska đela ne miješaju, no da gledaju svoju crkvu i svoju inoriju i svoju duhovnu vlast, zato je potrebno nad popovima metnuti sud duhovni”.[16] Pod nazivom ”crnijeh” i ”crvenijeh kapa” prisutan je taj sukob još od ranije, u vidu otpora svjetovne vlasti vladikama, a navlaštito sa ustoličenjem Šćepana ”Malog” o čemu živopisno saznajemo iz Njegoševog *Lažnog cara Šćepana Malog*.

Svim tim koncepcijama o navodnoj crnogorskoj teokratiji naročito protivrječi i Njegoševa biografija, korespondencija, izjave, državno-političke, crkveno-vjerske i učilišne reforme bitno usmjerene na *podržavljenje* i na *centralizaciji javne* vlasti (”crvenijeh kapa”),[17] a naročito u *Šćepanu Malom* o ”crnijem kapama” i u *Gorskom vijencu* o nepismenom popu Miću.

[14] Na liniji otpora procesu crnogorske autohtone sekularizacije duha i religije karakterističan je žestok pritisak, napad i kritika ruskog Svetog sinoda (u službi ruskog dvora) na ”bogohulnost”, ”jeretičnost” i zapuštenost bogomolja Svetog Petra Crnogorskoga. U sinodalnom pismu nazivaju ga ”nedostojnim sinom svete pravoslavne crkve i izdajnikom otačastva”, pa se zatijem najoštrije ukorava: što ne vrši savjesno svoju dužnost arhipastira i čini zloupotrebe crkovnim darovima od Rusije; što je crkve i manastire zabatalio, a narod ne po(d)učava u pravoslavlju; što čitave godine prolaze bez božijih liturđija. Otvoreno ga nazivaju ”učiteljem zla i opačine”. Sveti Sinod ruski zapovjednički ište od njega da se opravda i poziva ga na odgovornost, s prijetnjom da će ga lišiti svještenog čina i odlučiti od crkve”. Ovaj ”poziv na odgovornost” značio je ustvari njegovo arestovanje i progonstvo u Sibir, što je docnije šćelo da se ostvari u neuspješnom pokušaju direktnog kidnapovanja u Crnoj Gori, a nakon poznatog policijskog zlostavljanja u Rusiji i optuživanja za izdaju zajedno sa njegovim vjernim sekretarom Franćeskom (Frano) Dolćiem kojega su ruski izaslanici u Crnoj Gori osudili na smrt. Samo je slobodan narod, kao što je crnogorski, mogao tako slobodoumno, slobodarski i ”jeretički” da ”otpiše odgovor” Svetom sinodu ruskom, uzimajući bezrezervno u zaštitu svojega vladiku-gospodara. U odgovoru se posebno naglašava da Vladika crnogorski podnosi račune samo crnogorskom narodu i Bogu, i da su crnogorski narod i Crkva samostalni. (poznati izvori, pismo Crnogorskog zbora od 1804 i drugi, a između ostalog i:Prof. P. Ćupić, Srpska pravoslavna crkva u Crnoj Gori (od doba osnivanja prve episkopije u Zeti /1221) do danas, Glasnik pravoslavne crkve u Kraljevini Srbiji, organ arhijerejskog sabora – mart, br.3, 1901, 507.

[15] Iz poslanica Petra I saznjemo da je u Crnoj Gori bio prisutan jak sukob između ”crvenije hkapa” i ”crnijeh kapa”, odnosno između svjetovno-nacionalne, glavarske (”crvenijeh kapa”) i crkovne, ”kaluđerske vlasti” (”crnijeh kapa”), kao i zahtjev da se ”crne kape ne miješaju u upravljanju narodom” (Poslanice Mitropolita crnogorskog Petra I, priredio Dušan D. Vuksan, Istorijsko društvo, Cetinje 1935; u Poslanici XLIX – bokokotorskom svještenstvu od 12.4.1808 pominju se ”crvene kape”, a u Poslanici CXLIX Crnogorcima i Brđanima od iste godine ”crne kape”. Svakako i u drugijem poslanicama. Pod tijem uticajem će i Petar II pominjati ove sintagme.

[16] Zakonik Petra I Petrovića, Zapisi I, Cetinje, 1927, 44-51.

[17] Zna(ve)no je da je Njegoš više volio i poklanjao pažnju svom političkom i diplomatskom nego mitropolitskom pozivu, te da je preferirao crnogorsko nacionalno odijelo i kapu, a ne vladičansku mitru. Crkovni i religiozni život bio je zapostavio u odnosu na svjetovni, posebno politički i stvaralački život. Sa razlogom navodim mnijenje bogoslova i istoričara crkve prof. P. Ćupića o Njegoševom odnosu prema crkvi: ”Upravo cio rad ovog mitropolita bio je posvećen tom jedinom zadatku (političkoj centrali-

Da je Njegoš bio duboko svjestan nužne potrebe i političke sekularizacije u Crnoj Gori (razdvajanja svjetovne i duhovne vlasti), da je davao premoć ”crvenijem kapama” nad ”crnijem kapama”, čak ove druge prosvjetiteljski i empirističko-racionalistički žeženo kritikovao, śedoče i śljeći njegovi stihovi iz *Lažnog cara Šćepana Malog*, povodom otpora igumana Cetinjskog manastijera Teodosija ”carskoj” (svjetovnoj) vlasti Šćepana ”Malog”:

”Al’ nakaž’te i prožente grdno
crna kapa oda zla bjelegu,
koja *laži* među vama sije,
jerbo *sreće nije u narodu*
kojim *kapa rukovodi crna*”.

Ovo je Njegoševo jasno i izričito ograđivanje ne samo od tzv. teokratije, nego i od svijeh prijethodnih, njemu savremenih i docnijih prigovora i kuđenja tradicionalnoga crnogorskog narodnog načina upravljanja. Pred ovim Njegoševim stihovima postaju blijede šenke i tzv. prividne crnogorske teokratije kuđene i u anonimnom *Kratkom opisu Zete i Crne Gore*, prvom objavljenom novovjekom svesrpskom nacionalnom programu Velje Srbije. Tijem se Njegoš najjasnije i najizričitije odredio i opredijelio za razrješenje kontroverze crnogorskog *principata* i *vladikata,* odnosno, kako sam ga ranije nazvao, “paradoksalnog vladičansko dinastičkog principata”[18] čime je bitno privršio započeto i ustanovljeno njegovog pijethodika Petra I i u potpunosti pripravio svog naśljednika knjaževstvo Danila I .

Zaista je vrijeme i da se iznova raspravi i istakne dosadašnje nesuminuto, a sušto nemoćno i od početka neznalačko, svođenje (ne)originalnosti *Luče mirkokozma* na Miltonov *Izbubljeni raj* i na “mitičnost” (mistiku) tog djela koju je prvi, još u toku manipulacije sa njenim štampanjem, proizvoljno, njemu svojstveno, zacrtao Simo Milutinović u beznačajnim i istoriografski neutvrđenim efemernim ispisima.[19]

I ranije su neki spisatelji pominjali da je Meternih nadzirao Njegošev rad, ali nijesu detaljnije izlagali jasno izrečeni njegov sud o Njegoševom *opasnom slobodoumlju*, naklonostima naprednim idejama njegovog stoljeća, zapadnom liberalizmu, jeretičnom odnosu prema religiji i monarhizmu. Dovoljno je znati Meternihovo lično i (agenturno dobro provjereno) više puta ponavljano mišljenje nadležnoj austrijskoj diplomatiji i agenturi o Njegošu prilikom njegovog boravka u Beču 1836/37. g., pa da se uvidi za njih opasnost Vladičinog *slobodoumlja i po pitanju religije i monarhije*: “Jedno putovanje u Pariz, preduzeto od mladog i neiskusnog čovjeka kao što je on koji nikako nije krio svoju naklonost prema vladajućim idejama svoga stoljeća, izložilo bi ga neminovnoj opasnosti da zapadne u ruke revolucionarne stranke... Njegovi razgovori nose pečat nedostatka izrazitog *poštovanja prema religioznim i monarhističkim načelima;* i on ne krije svoju naklonost prema *zapadnom liberalizmu*”.[20] Zato Meternih izvještava barona Štirmera u Carigradu: “Vladika popovijeda, kao što smo već imali priliku da primijetimo, *slobodoumne*, to jest *revolucionarne ideje*. Onda ga

zaciji – p.n.)... Bio je po svemu više svjetovnjak nego li duhovnik. Treba znati da on nije imao ni spreme ni volje za arhijereja... O njegovoj arhijerejskoj upravi nema ni govora” (isto, 513/14).

[18] Viđi o tome podrobnije i cjelovitije: Sreten Zeković, Šćepan “Mali” – car crnogorskog “carstva slobode”, CKK Cetinje, Crnogorska prijestonica 2011, posebno Glava IV Šćepan “Mali” pomeđu dvije epohale istorijske tendencije (81) i u ramu nje naslov Pomeđu principata i vladikata – Paradoksalni vladičanski principat (85).

[19] Sreten Zeković, Simo Milutinović, Petar I, Njegoš, isto.

[20] Viđeti: Jevto Milović, Njegošev boravak u Beču 1836 i 1837 i njegov pokušaj da pođe u Pariz, Istorijski zapisi, gd. VII, knj. X, br. 1 1954.

mi *moramo nadzirati* naročito u sadanje vrijeme kada anarhična stranka čini sve što može da bi izazvala *opšti prevrat* i da bi proširila svoje ogranke. Ja ne vjerujem da je Vladika saučesnik ove stranke, ali ja ne bih mogao posumnjati da bi on mogao biti lako prevaren. Eto to je razlog zbog čega smo sve učinili, što je zavisilo od nas, da bismo ga spriječili da pođe u Francusku".[21] U pismu grofu fon Fikelmonu u Petrogradu iz Beča 15.2.1837. Meternih ga takođe izvještava o Vladičinom slobodoumlju i ostalom i naglašava: "Tada se smatralo da je potrebno da se on stavi pod jedan mnogo stožiji nadzor i rezultati (toga nadziranja) nijesu nikako bili povoljni u pogledu onoga u što se sumnjalo i što se odnosilo na ovu osobu", a zatim ponavlja već navedeni zaključak da Njegoševi "razgovori nose pečat nedostatka izrazitog poštovanja prema religioznim i monarhističkim načelima" i naklonost revolucionarnosti i privrženosti zapadnom liberalizmu.

Osim bečke policije i Meterniha i grof Lilienberg budno prati na Njegoševo kretanje po Beču: "U sporazumu s Meternihom Lilienberg se trudi svim silama da njegov ađutant kapetan Fridrih Orešković postane 'drug Vladičin' i to mu potpuno polazi za rukom. Orešković sad prati Njegoša ustopice, razgovara s njim, bilježi i dostavlja ih svome šefu Lilienbergu"[22]. U prvom Oreškovićevom izvještaju od 3.2.1937. navodi se, između ostalog, i: "O religiji se vladika izjasnio: 'Crnogorci se doduše plaše Boga; samo ipak posjećuju rijetko crkvu, i to većina samo nekoliko puta u godini. U religiji vlada najveća sloboda; između pravoslavaca i ono malo katolika koji tu žive ne pravi se ni najmanja razlika. Zaista bi bila velika glupost kad bi se pravila razlika, pošto mi svi ipak tapkamo u mraku (s očevidnim izrazom slobodnog duha izjašnjavao se Vladika uopšte). Smatram da smo kudikamo udaljeniji od saznanja istine nego oni koji su se *klanjali suncu* (s naročitim uživanjem priča on odmah poslije toga kako mu je jednom neki obični Turčin sa svojim jednostavnim razumom rekao: 'E vala, mi možemo da griješimo u svojoj vjeri, ali ipak ne vjerujemo u besmislenost da je žena rodila našega Boga')".[23]

Ovo tadašnje shvatanje "klanjanja suncu" Njegoš će docnije da veliča obožavanje sunca i svjetlosti u *Luči mikrokozma* u smislu "*prirodne religije*" naspram "pozitivne religije" u onom prosvjetiteljskom i Hegelovom smislu i značenju: "Narodna religija, koja proizvodi i podržava velika ośećanja, ide ruku pod ruku sa slobodom[24] To je u skladu i sa Njegoševim iskonskim shvatanjem prirode i crnogorskoga "prirodnog zajedništva" sa još dominantno nepostvarenom društvenom strukturom,

---

[21] Isto, 86.

[22] Jevto Milović, isto.

[23] Isto, 88.

[24] G,V.F. Hegel, 1, Rani spisi, Sarajevo, 1982, str. 41.

Viđeti: Elementa montenegrina -hrestomatija br. 2/91 pod posebnim nazivom Crnogorska pravoslavna crkva , izdavač Crnogorski (kon)federalistički pokret (glavni i odgovorni urednik Sreten Zeković), prilog Sreten Zeković, Slobodarska crkva i vjera Crnogoraca, str. 66. Tu se između ostalog navodi: ..."Ipak se bitno ne radi o nereligioznosti i ateizmu Crnogoraca. Riječ je o udaljavanju od oficijelnog hrišćanstva. O jednoj 'prečišćenoj', konkretnim uslovima 'borbe neprestane' prilagođenoj religiji – onoj vrsti vjere koju su mnogi evropski mislioci nazivali: 'racionalna religija', 'prirodna religija', 'narodna religija', religija samoaktivnih naroda kao aktivnog kolektivnog subjekta. U crnogorskom slučaju, najbolji joj je naziv slobodarska religija Crnogoraca. Slobodan sam, prvi put, istći tvrdnju da je religija Crnogoraca tradicionalnog doba veoma bliska onom idealu religiozne obnove čovječanstva, koji je postavio mladi Hegel svojim zahtjevom za vaskrsenje nepozitivne religije slobode nasuprot pozitivnijem srednjovjekovnim i novovjekovnijem religijama. Ovo tijem prije što potonej (pozitivne) propovijedaju duh izmirenja sa stvarnošću, postojećim, prihvatajući sve kako jeste: zanoseći se sa sudbinski pasivnijem iščekivanjem u opštem despotizmu, potčinjenosti, imperijalnoj poslušnosti, nepružanja otpora osvajačima i protivljenje borbi za slobodu".

odnosima među ljudima i njih prema prirodi, na jednom, i njegovim kuđenjem imperijalne (osvajačke) urbane civilizacije (u liku Mletaka i okolnijeh turskih gradova). U *Luči* se divi:

“O nevini sinovi prirode,
O mudrosti prosta najsjajnija!
Do rođenja sv’jeta istinoga,
vi presretni poklonici sunca!
Vi ste vjerni nebesni sinovi,
vas svjetila luče životvorne
nose k tvorcu, lučah istočniku;
luč je sjajna bogoslovija vam,
luč vam žertvu u nebo uvodi...”

ZATURANJE NJEGOŠEVE DRŽAVOTVORNE MUDROSTI ZAMAGLJUJE NJENO PREPOZNAVANJE U POETSKOJ MUDROSTI

Međunarodni zahtjevi i oslobodilačka borba, na jednom, i razni praćeni pojedinačni i posebni unutrašnji otpori, naročito, u pograničnim krajevima, uvijek potstrekivanih i podržavanih od okupatorskih sila, na drugom boku, nu(žde)no su sami po sebi ukazivali i razvijali svijest o potrebi sređivanja unutrašnjih odnosa i uspostavljanje legislativnog reda i mira u Crnoj Gori. *Oslobodilačka borba* je postala u crnogorskoj istoriji bitna *stvarna snaga* razvitka crnogorskog društva u kojem se Crnogorska mitropolija, preko svojih mitropolita, vladika-gospodara, uzdigla i pretegnula u odnosu na ostale političke snage i postala bojno-politički centar, glavni organizator i rukovodilac oslobodilačke borbe, rukovodeća politička snaga i forma konstituisanja državnosti crnogorske.

Prema tome, međunarodni odnosi i položaj Crne Gore, idejni smisao, politički cilj i program oslobodilačke borbe Crnogoraca iziskivali su (inače, već odavno udvojeno, okrnjeno i okorubano) neophodno *jedinstvo* i zbijeno zajedništvo *ostatka, preostalog borbenog dijela* crnogorskog naroda, nacije i države ”u zbjegu slobode”. To je objektivno *zahtijevalo centralnu političku vlast* (”vrhovnu vlast”), kao nuž(de)nog uslova održavanja i tog jedinstva, i slobode, i države i sticanja evropskog priznanja slobode i nezavisnosti Crne Gore koje je uslov njenog opstanka i narodnosnog samoodržanja Crnogoraca u slobodi. Taj uporno trasirani idejno-politički kurs bio je *novovjeko tranziciono preoblikovano nastavljani dukljansko-zetskog u crnogorski zbor, kao atipični i uslovima borbe izmijenjeni i prilagođeni, produženi ”ostatak” stare državne vlasti Crnojevića.*[25] Naročito su ga trajno zacrtale sve vladike-gospodari Petrovići. Njegoš je nepopustljivo i nesuminuto utemeljen na tom idejnom i političkom opredjeljenju svim državno-političkim, poetsko-filozofskim i teozofskim bićem. Nastavlja i širi misiju svojih prijethodnika da internacionalizuje svjetskoj javnosti osnovanost i opravdanost vijekovne borbe Crnogoraca za svoj narodnosno-nacionalno-državni samoopstanak u slobodi, i da se Crna Gora međunarodno prikaže kao stvarno slobodna i nezavisna država nasuprot jednostranom otomanskom konceptu. U toj ”zavjetnoj misli”, teškoj i odgovornoj dužnosti pred istorijom uopšte, smislom čojskog opstojanja, prirodnog i božjeg opravdanja, narodnosnog samoodržanja u slobodu, posebito svojega naroda, za koju kaže, da mu je sudbina nametnula, Njegoš

[25] Pored podrobnog praćenja istorijske tendencije, istoriografskih činjenica i mletačkih zapisa, na to ukazuje Crnogorska mitropolija koja svoj legalitet i legitimitet često izvodi iz države Crnojevića.

posebno ističe ulogu i značaj vladike-gospodara Danila Petrovića ne zbog nepostojeće, izmišljeno interpolirane tzv. ”Istrage poturica” niti (samo) kao rodonačelnika dinasta Petrović Njegoš, nego bitno zbog toga što je on odlučnije, izrazitije i jače proprtio rečeni opštecrnogorski idejno-politički kurs oslobodilačke borbe neprestane i centralnog organa vlasti (Suda), a u sklopu *ondašnjega evropskog pokreta za oslobođenje od inovjernoga turskog feudalnog porobljivača*.[26]

Oslobodilački pokret i njegovo nuž(de)no sredstvo za ustanovljenje središnje javne vlasti, a navlaštito misiju internacionalizacije oslobodilačke borbe radi međunarodnog priznanja Crne Gore, nastavlja vladika-gospodar Vasilije Petrović svojom korespondencijom i *Istorijom o Crnoj Gori*.[27] Danilovo i Vasilijino poluvjekovno angažova nje na tom samostalnom i autohtonom crnogorskom političkom putu (ishitreno) privršava i, do danas misteriozni, car Šćepan ”Mali” koji je uspio prečicom i prijeko, za svoje kratko tragične vladavine, da *bezpogovorno centralizuje politički život* i formirao *jedno političko rukovodstvo i sud*, te je svojom osnovnom aktivnošću gušio negativni mletački i turski uticaj.[28] Petar I naročito i uporno ističe i ukazuje *nuž(de)nu potrebu jedinstva* Crne Gore i Crnogoraca u njihovoj oslobodilačkoj borbi za *samoopstanak u slobodi* putem *centralizacije vlasti*. Stalno ukazuje da je razjedinjenost, rastrganost, samovolja i neposluh najveća opasnost za samoopstanak Crne Gore i Crnogoraca u slobodi, i da su Crnogorci, koji razbijaju i pružaju otpor tom jedinstvu, najveći neprijatelji sami sebi i Crnoj Gori. Takve Crnogorce naziva ”zemaljskim izdajnicima”.[29] Tu društveno-istorijsku potrebu i tendenciju Petar I je ustanovio svojim zakonima koji su to rigorozno sankcionisali i praktikovali, a njihovo nepoštovanje kaliježali kao ***izdaju*** i kastigali mušketanjem, izgnanstvom iz zemlje, paljenjem kuća, konfiskacijom imovine, ekskomunikacijom u svojoj sredini i Crnoj Gori (da se ne mogu zvati ni imenom crnogorskim). To se odnosilo i na one koji ne poštuju *vrhovnu vlast, Praviteljstvo* i na otpore koji joj se pružaju; ustvari, odnosi se i na *unu-*

---

[26] Dr Čedomir Bogićević, Petar II Petrović Njegoš kao državnik i državni reformator – Njegoševa filozofija pravde, Vrhovni sud Crne Gore – Podgorica, 2014.

[27] Prvim opštecrnogorskim narodnosno-nacionalnim programom koji će se ostvariti tek u dalekoj budućnosti.

[28] Za Njegoša je Šćepan Mali ”lažni car” samo zato što, zaista, nije ruski car i što je ta spolja pripravljena i p(r)oturana laž, preko nekijeh crnogorskih predstojatelja i glavara, prihvaćena u Crnoj Gori kao prividna istina, olaka opštija zabluda, kao snoviđena želja, a ne (i) radi toga što je pojava Šćepana bila stvarna unutrašnja potreba, želja i nada trezvenijih glavara i naroda za njim; što je na uobičajen način na više narodnih i glavarskih skupština izabran i proglašen za cara Crnogoraca, pa zato nije ni lažni ni nelegalni ni Mali njihov car; što ga je narod prihvatio kao svog cara s namjerom da postane ne samo njegova čvrsta ”vrhovna vlast” (koja će suzbiti njihov unutrašnji međusobni razdor i samovolju), nego i da agonalno i pijemontski postane i mogući balkanski car za oslobađanje Južnih Slovena; što je uočio i zadovoljio nužnu potrebu crnogorskog društva da odvoji crkvenu i svjetovnu vlast u Crnoj Gori, da javnu vlast centralizuje, i da potisne mletački i turski uticaj i upliv. Iako je Njegoš ovim ”slučajem” vrlo dobro izoštrio već u onom crnogorskom društvu mogućnost obmane, demagogije i manipulacije narodom, ipak nije ignorisao prirodnu i izoštrenu bistrinu razuma svog naroda, da bi i njegovi glavari tek tako jednostavno stvarno podlegli i naivno nekritički prihvatili takvu laž kao istinu, nego su njome samo mudro pokrili objektivno postojeću društvenu i državno-političku potrebu i povijesnu tendenciju u crnogorskom društvu. Sve je to Njegoš uočio kao narastajuću tendenciju naročito potrebitu u njegovoj Crnoj Gori. Zato je i mogao Šćepana ”Malog” od svoje subjektivne ideje o njemu kao lažcu, koji je prešekao dinastiju Petrovića, uzdići na nivo objektivne ideje njegovog djela (u kojoj se i ne uočava njegova odbojnost prema njemu), i to toliko da je suštinski i kontekstom odzrcao istorijsku istinu crnogorskog društva.

Viđi: Sreten Zeković, Šćepana “Mali” – car crnogorskog “carstva slobode” podnaslov Petencijalni balkanski car (car utopije carstva južnijeh Slovena), Pomeđu “crnijeh”, “crvenih” i “imperijalnih kapa”- sekularizacija i otpor, T(r)ajni usud Crne Gore, Crnogorska prijestonica, 2011.

[29] Petar I, poziv članovima suda od 11.11.1803.

trašnje političke struje glavara i starješina, koji povuku za sobom i dio seljaštva, što će reći, na *političku opoziciju* koja ugrožava rečenu *centralizaciju državne* (*vrhovne*) *vlasti*, podsticanu, korumpiranu i oslonjenu na *promletačke i proturske elemente,* koja tome objektivno doprinosi, nezavisno jesu li u to upregnuti (i) iz ličnih pobuda, (ne)opravdanih pretenzija na vlast, na više-niže funkcije vlasti (činove), upotrebe-zloupotrebe vlasti, iz pravičnih ili nepravičnih razloga neslaganja, interesa, slabosti pred moćnijim neprijateljima, pohlepi, lagodnosti života, nemoći samoodržanja u oskudici, agona, pizme, inata, osvete i sl. Svaki Petrović je bio neprekinuta karika u lancu vladika-gospodara i preuzimao na sebe nastavljanje, učvršćenje i razvijanje zatečene osnove svog prijethodnika kao svoju zavjetnu misiju i dužnost.[30]

I Njegoš je taj oslobodilački državotvorni i reformatorski put naslijedio i privršavao kao svoju osnovnu i suštinsku istorijsku misiju, preokupaciju i zavjetnu riječ i misao o kojoj se *najviše starao, brinuo, čuvao,* a što je najvažnije*, i poetsko-filozofski, bogoslovski javno domišljavao, predstavljao, utemeljivao i za vječnost internacionalizovao.* Toga radi su kusa(ta) i okorubana ona dogmatizovana, preovlađujuća i gotovo stereotipna, rutinerski ponavljana gledišta koja, ako ne isključuju, ono ignorišu, umanjuju i periferizuju Njegoševu državničku i reformatorsku ulogu i značaj, odnosno njegovu aktuelnu društveno-istorijsku, državno-političku i vrlo bogatu diplomatsku djelatnost i praksu, te i da je, na uštrb nje, nadopunio, supstituisao, kompenzirao i sublimirao u poetsku mudrost.

Međutim, suština rečene ignorancije je u tome što se (h)oće zaturiti baš ono po čemu je Njegoševa državotvorna mudrost najznačajnija. Naime, Njegoš je za potrebe crnogorske borbe za slobodu, kao uslova za samoopstanak i jedinstvo crnogorske države i narodnosti, za internacionalizovanje te borbe i faktične samostalnosti, te i za međunarodno priznanje Crne Gore, izvršio do tada *najjaču nužnu i opravdanu centralizaciju državne vlasti*, kojom je ne samo *privršio započeto i ustanovljeno* njegovog veljeg prijethodnika, Petra I, i *u svemu pripravio* svog naśljednika, knjaza Danila, nego je tu temeljnu istorijsku tendenciju dinastije Petrović (započetu sa njenim rodonačelnikom vladikom-gospodarem Danilom), i *zaokružio sa svojom državotvornom i poetskom djelatnom mudrošću.* U tome i jeste najvažnije i najbitnije, to što je baš svoju državotvorno-nacionalnu mudrost odjelotvorio, ovaplotio i uzdigao, ovjekovječio i internacionalizovao u poetsko-filozofsko-teozofskoj ucjelovljenoj mudrosti. To je i sušti razlog ne samo obezvređivanja i zaturanja Njegoševe državotvorne i državničko-reformatorske djelatnosti, no i njenog *razdvajanja, izdvajanja od njegove poetske mudrosti*, navlaštito, u *Gorskom vijencu* i *Šćepanu Malom*, i njenog *neprepoznavanja* u njoj, i obrnuto.[31]

---

[30] Gledajući razvojno ucjelovljeno, prema mogućem i objektivnom stupnju, teško ih je pojedinačno izdvajati i davati im posebit značaj u samokonstituisanju državnosti i njene centralizacije. Svaki od njih je, zavisno od okolnosti, nailazio na jak otpor unutrašnjih snaga u sprezi sa vanjskim silama. U tom smislu su svi oni od trajnog značaja za Crnu Goru i, tako reći, jednako aktualizovani za ovdašnju Crnu Goru. Nije u tome izniman, kako se na nekim javnim skupovima, hoće sugerisati knjaz Danila i da je to razlog negativnog ideološkog vela koji ga duže zaogrće i za dugo čekanje na njegovu reafirmaciju, jer je na razne načine slično zaturan i Njegoš kao državotvornik i državotvorni reformator, gotovo potpuno taj njegov rad izdvajajući ga iz cjelokupnog njegovog poetsko-filozofsko-teozovskog stvaralaštva, koje nijesu mogli dovesti u pitanje, da bi ga i po toj osnovi omalovažavali i diskreditovali, kao što su knjaza Danila, a potom još drastičnije i knjaza-kralja Nikolu I. Ipak je na kraju i Njegoš u savremenim uslovima i recentnim zbivanjima degradiran kao poeta i filozof genocida i idejni, ideološki krivac za zločine u potonjem JU-ratu.

[31] Razlog ovom omalovažavanju i obezvređivanju Njegoša kao državnika i državničkog reformatora je koncepcijske ideološke, a ne istoriografske prirode, a to korespondira i odgovara onoj često

Njegoševoj naglašenoj centralizaciji javne vlasti u službi očuvanja i međunarodnog priznanja faktičke samostalnosti crnogorske države pružani su žestoki otpori od unutrašnjih opozicionih snaga, naročito u pograničnim krajevima, vazda u *sprezi sa vanjskim neprijateljem*. Ti otpori su postojali i ranije, ali su u Njegoševo doba bili i najjači, najširi, najperfidniji, u najtežim unutrašnjim neprilikama i složenim međunarodnim odnosima veljih sila, i tijem i najopasniji, ali i najotvoreniji ("javnim načinom") baš zato što ih je *izazivala jačina i značaj uspostavljanja crnogorske* "*vrhovne vlasti*". Najtvrđi protiv dokaz onima koji osporavaju Njegoševu državničku mudrost, ulogu i značaj je upravo istoriografska činjenica da je u njegovom vaktu bila podžežena i potpaljena Crna Gora i borbenim otporima njegovoj centralizaciji vlasti u gotovo svijem pograničnim krajevima u kojima su proturski i promletački elementi predvodili s turskijem barjacima Turke protiv svoje zemlje, otadžbine Crne Gore s namjerom da svoje krajeve otcijepe od Crne Gore i da ih pripoje Turskoj imperiji i/li Mlečanima.[32] Uporedo i jedanak s tijem pojačavaju se i otpori Njegoševe opozicije, pretendenata za vlast i ostalijeh nezadovoljnika vazda oslonjeni na neku od vanjskih sila, pa čak i u sprezi sa proturskim elementima i Turcima. To je Njegoš s pravom ocijenio i imen(t)ovao *izdajom i izdajnicima*, a na osnovu Zakonika (otačastva) Petra I i njegove prakse. Energično i odlučno je izvršio "istragu izdajnika", sačuvao jedinstvo i cjelovitost države i mir u Crnoj Gori i sa vanjskim silama.

Ferman sultana Selima III: "Crnogorci nijesu nikada bili podanici Visoke Porte"

O tome što je mislio o državno-pravnom statusu svoje zemlje Njegoš je izričito i ubjedljivo internacionalizovao dok je boravio u Beču 1836/7. g. u pismu *Sa crnogorske granice* objavljeno u znavenoj bečkoj novini *Allgemeine Zeitung* (u vanrednom prilogu) od 7.2.1837. u kojem čitaocima objašnjava da je država Crna Gora faktički samostalna i nezavisna i da je "pravno obrazložio" sultan Selim svojim fermanom iz 1799. g. u kojem se navodi da "Crnogorci *nijesu nikada bili podanici Visoke Porte*". Ferman o suverenitetu Crne Gore izdejstvovao je punomoćenik Njegoševog strica Petra I, crmnički senator Sava Plamenac (brat ondašnjeg serdara Crmničke nahije).

---

navođenoj i zloupotrebljenoj navodnoj Njegoševoj izjavi da će se odreći crnogorskog prijestola (abdicirati) u ujedinjenoj državi nakon oslobođenja Južnijeh Slovena i prihvatiti tron Pećke patrijaršije slavenosrpske. Međutim, takve Njegoševe izjave nema nigđe u izvorniku ili nekom validnom dokumentu, nego je to samo indoktrinirana poddmetačina i propagandna manipulacija. O tome sam pisao u mojoj knjizi Etnička svijest dinasta Petrović Njegoš, Crnogorski PEN Centar i CKK Cetinje, 2011, u naslovu Srpska agenturna mreža skolila je i Njegoša, str. 453-462. Da je riječ o zloupotrebi Njegoševog slavenofilstva i južnoslovenstva u službi Garašani novog Načertanija za Velju Srbiju šeđoči i izjava Matije Bana (glavnog agenta za južne krajeve, zaduženog za saradnju sa Njegošem) u izvještaju I. Garašaninu: "Njegoš je sve prihvatio, ne znajući što mi radimo". I tada sam istakao da sve što je Njegoš radio na stvaranju crnogorske države suprotno je toj navodnoj njegovoj abdikaciji sa prijestolja, a da srpska agentura nije bila zadovoljna sa Njegošem šeđoči i ageneturno praćenje Njegoša i neslaganje s njim po bitnim pitanjima, te otporima koji su mu pružani već od samog ustoličenja (koje je zamutio Simo Milutinović), kao i vojnih prijetnji Miloša Obrenovića da prizna tursku vlast.

[32] Ovo je najjača potvrda teze dr Č. Bogićevića da su neosnovana gledišta koja zaturaju i ignorišu Njegoševu državotvornu mudrost, baš zbog toga što je jačini njegovih državničkih reformi odgovarala i jačina reakcije na njih (isto).

Iredentistički vid separatizma u Crnoj Gori je stariji tip koji je ishod imperijalnih istorija koje Crnu Goru i njenu povijest konfudiraju u druge, tuđe istorije u više smjerova i pretenzija.

Ovaj ferman je, kao što je istaknuto, bio poznat i Njegošu, jer se nalazio u njegovom arhivu. O ovom otomanskom fermanu i Njegoševom štivu u rečenoj novini opširnije piše dr Jevto Milović[33].koji ga i objavljuje u prijevodu sa rečenog članka u bečkoj novini. Evo tog prijevoda: "Mi sultan Selim Emir-Han, koji vlada od zemlje do neba, istoka i zapada obavještavamo naše vezire, paše i kadije u Bosni i Hercegovini, Albaniji i Makedoniji, provincije koje se graniče sa Crnom Gorom – da *Crnogorci nijesu nikada bili podanici Visoke Porte*, i naređujem da ih lijepo primate na našim granicama; mi se nadamo da će i oni na isti način postupati sa našim podanicima".

Ovaj ferman je citirao i Jan Vaclik u njegovoj knjizi na francuskom jeziku za potrebe knjaza Danila Petrovića radi slanja u sve evropske i drugre zemlje u cilju dobijanja i formalnog priznanja suvereniteta Crne Gore. Jan Vaclik u originalu navodi da je taj dokumenat – ferman otkrio u tajnoj crnogorskoj arhivi, i citirao ga. Objavljen je i u Žurnalu Ministarstva narodnog preosvještenja, 1878, 234. Autor ovog rada ga je objavio u časopisu *Elementa montenegrina –hrestomatija* 1/90 baš zato što je svuđe bio uporno suminut i nije se na njega pozivalo niti se navodio do CID-ovoga prijevoda knjige Jan Vaclika sa francuskog (prevela Marina Vukićević) *Suverenitet Crne Gore i savremeno međunarodno pravo u Evropi.*[34]

Prevod kao oblik falsifikata

U CID-ovom izdanju navedene Vaclikove knjige na neuobičajen način stručne fusnote kojima se koriguju Vaclikove informacije (godine i slično) vršila je prevoditeljka, a ne stručni istoriograf, istoriolog i/li arhivista, urednik, pisac predgovora ili pogovora. Ispod Vaclikovog citata fermana Selima, navodi se "*Napomena prevodioca*: Vjerodostojnost ovog dokumenta naša istoriografija je podvrgla sumnji i odbacila ga". U prevodu stoji da ga je Vaclik našao u *cetinjskoj arhivu*. Prevoditeljka ne ukazuje ni na jednog "našeg istoriografa" koji je ovi ferman podvrgao sumnji, ni na "naše istoriografe" koji su ga je odbacili, tako da se ne može provjeriti njena napomena. Na osnovu toga, a navlaštito zbog nepoštovanja istoriografskih pravila, se stvara se osnovana sumnja za zaključak da su stručnjaci prebačili odgovornost za takvu napomenu na prevodioca kojemu se može manje zamjeriti

Međutim, u navedenom radu Jevta Milovića, znavenog arhivistu, istoriografa i istoriologa, nema uopšte nikakve sumnje u izvornost citiranog fermana Sulejmana III. Naprotiv, J. Milović u tom članku navodi da su to pismo Njegoševo i ostali članci u novinama izazvali veliko interesovanje u Beču kod svih strana, pa "Gubernijalno pretsjedništvo u Zadru savjesno provjerava da li se zaista nalazi u Njegoševom arhivu na Cetinju ferman Selima III, čiji je sadržaj donesen 7. februara 1837 u 'Allgemeine Zeitung'. Zbog toga okružni dubrovački poglavar baron Ferdinand Šaler stupa u vezu s ruskim vice-konzulom u Dubrovniku Jeremijom Gagićem i o tome se kod njega raspituje. Gagić saopštava Šaleru 'da se zaista na Cetinju nalazi ferman sultana Selima, koji govori u korist Crnogoraca i koji je naveden u Allgemein Zeitung ... i da se nalazi u rukama ili u arhivi Vladike Crne Gore ne samo spomenuti ferman nego i mnogi drugi (fermani) koje je Porta izdala zauzimanjem ruskog ambasadora u Carigradu".[35]

[33] Jevto Milović, u članku Njegošev boravak u Beču 1836/37 i njegov neuspjeli pokušaj da posjeti Pariz, Istorijski zapisi, br.1/1954.

[34] CID Podgorica 1996, str. 165.

[35] J. Milović navodi izvor: Kopija pisma Gubernijalnog pretsjedništva u Zadru od 21. marta 1837 Predsjedništvu Dvorske kancelarije u Beču, Zadar, Državni arhiv, Central Akten, 1837, 210, b. XIIa.

Ovo je izazov za naše arhiviste i istoriografe da razriješe izvornost i ovoga dragocjenog dokumenta; također, i da se utvrdi: je li i ovi značajni dokumenat nestao iz cetinjskih arhiva, kao i brojni drugi, te je li sa njim nestao i njegov izvornik; je li baš u tome "tajna" prevoditeljkine napomene, i je li to razlog zašto se taj dokumenat toliko mimoilazi; je li zato što ne postoji njegov izvornik, kao i u mnogim drugim slučajevima, ili pak što je neautentičan. Interesantno bi to "otkriće" bilo uporediti sa više drugih tvrdnji za koje takođe ne postoje izvorne ni druge arhivalije, pa se ne samo ne odbačaju, nego uporno provlače, krijumčare i u nedogled opetuju.

Nije prvi put da naši i vanjski stručnjaci svoja *preinačenja* prebačaju na prevodioce izvornih šedočanstava koji ih netačno prevode ili ih sami prevodioci zloupotrijebe, što, gotovo, da ne bi bilo moguće. Npr. u pismu vladike-gospodara Danila J. Bukiju od avgusta 1726, objavljenog po *italijanskom prijevodu*: *lingua slavi* (*slavenski jezik*) u našem prijevodu stoji *srpski jezik.* U objavljenoj kopiji, odnosno prepisu Danilovoga pisma izvanrednom providuru A. Bembu od 6.1.1728. *na italijanskom jeziku* piše "*in ilirico et in italiano*"("na ilirskom i na italijanskom"). Međutim, ovdašnji prijevod toga glasi "*na srpski jezik*".[36]

Takođe, u naslovu originala na njemačkom knjige Gerharda Gezemana piše *Životne forme Crnogoraca*, a kod nas ga je (R.Medenica) preveo *Čojstvo i junaštvo starih Crnogoraca* da bi se crnogorcizam svo na istrgnute i parcijalne etičke kategorije u ramu svesrpstva[37]. U knjizi Vuka St. Karadžića *Crna Gora i Boka Kotorska*[38] po "imperijalnoj logici" (okupatorskoga raščerečenja Crne Gore *preinačen je* izvorni Vukov naslov *Crna Gora i Crnogorci* objavljen prijethodno, mnogo prije, u Beču na njemačkom).

NJEGOŠEVA VLADARSKA POZICIJA NEPOSREDNO JE INSPIRISALA *GORSKI VIJENAC*

Već od ustoličenja 1830. Njegoš vodi čestu i obimnu korespondenciju: sa austrijskom vlašću u Boki, Dalmaciji i Beču, sa ruskim dvorom, diplomatijom i značajnim predstavnicima i ličnostima, naročito sa ruskim konzulom i vice konzulom u Dubrovniku Jeremijom Gagićem,[39] sa turskim zvaničnicima i sa Milošem Obrenovićem, Ilijom Garašaninom, Vukom Karadžićem i ostalim srpskim kulturnim i političkim ličnostima.

J. Milović nastavlja dalje sa informacijama. Koncem avgusta 1837 Njegoš se vraća iz Rusije u Crnu Goru. On i dalje radi da Turska prizna Crnu Goru kao nezavisnu državu. I njegov prijatelj ruski pukovnik Jakov Ozereckovski, koji je boravio na Cetinju od konca avgusta 1837 do 29. oktobra 1837, uveliko se zauzima kod ruskog dvora da se Porta skloni da prizna samostalnost Crne Gore (kopija pisma Lilienberga od 24. 12.1837 grofu Ignaciju Hardegu, grofu Sedlnickom i Predsjedništvu Generalne komande u Zagrebu, Zadar, isto).

20. 10. (1.11)1838 polazi Njegošu za rukom da sklopi ugovor s hercegovačkim vezirom Ali-pašom Rizvanabegovićem Stočevićem u kome je Crna Gora označena kao "nezavisima oblast" (ugovor između Njegoša i Ali-paše Rizvanbegovića Stočevića od 20 10. (1.11) 1838, Cetinje, Arhivsko odjeljenje Državnog muzeja).

[36] Primjeri navedeni iz: Zbornika dokumenata iz istorije Crne Gore (1685-1728) dr Jevta M. Milovića (Istorijski institut NR Crne Gore, Cetinje, 1956, str. 348, po rednijem brojevima 2 u Dodatku (prijevodu M. Adžić).

[37] Obod, Cetinje 1968.

[38] Novo pokoljenje, Beograd, 1953, 75 i 100.

[39] Po(d)rijeklom iz okoline Kragujevca, Mihailović. To je Njegoš znao, pa ga je pođekad oslovljavao i kao Mihailović.

Njegova državnička i ostala (takođe u istoj svrsi i službi) korespondencija je znatno intenzivnija i obimnija n(eg)o njegovo poetsko stvaralaštvo, da se zaista možemo (za)pitati kada i kako mu je, u tako kratkom, a vrlo intenzivnom i bolešću skrhanom životu, uopšte ostajalo vremena da ispolji svoju duhovnu genijalnost, posebno u odnosu na njegovo bogato i raznovrsno državotvorno i narodno angažovanje, koje je preuzeo na sebe veoma mlad, bez spreme, gotovo i pismeno neobrazovan, od samog početka sukobljen sa njegovom političkom opozicijom i vanjskim prilikama, materijalnom oskudicom, siromaštvom, "domaćim zlom" i naročito njegove intenzivirane nuž(de)ne *centralizacije državne vlasti* ("vrhovne vlasti"), uz jake vanjske i unutrašnje otpore u njihovoj sprezi. Konsolidovanju crnogorske države bitno je posvetio svoj cjelokupni državotvorni i državničko rerformatorski život, u kojem je i za kojeg je, i u njegovoj službi, stvarao i svoja genijalna duhovna djela. Bitni odgovor na to pitanje je da je Njegoševo duhovno stvaralaštvo suštinski bilo motivisano, inspirisano, užilišteno, utemeljeno, preokupirano, odzrcano i reflektovano crnogorskom borbom za slobodu, njenom internacionalizacijom, međunarodnim priznanjem stvarne samostalnosti i nezavisnosti Crne Gore i njenim unutrašnjim samokonstituisanjem kao države, njenom konsolidacijom i učvršćenjem kroz centralizaciju vlasti radi samoopstanka države i naroda crnogorskog u slobodi. Nije Njegoš postao veliki poetski genije, kako se sugeriše, na uštrb i štetu njegove državotvorne i državničke reformatorske djelatnosti, niti je u bilo čemu zaturio, zanemario, nego je obrnuto, ona je istorijsko-društvena determinanacija i sudbina njegovog duhovnog stvaralaštva. Neosnovane su, i van istorijskog konteksta, i česte tvrdnje da Njegoš nije bio značajni državnik i reformator, jer je to sasvim suprotivno istini shvatanoj u njenom istorijskom sklopu i kontekstu i kao cjelini. Naprotiv, Njegoševo državotvorno i duhovno djelo čine jednu neraspu(p)čivu cjelinu jedno isto djelotvorstvo su (sa) dvije svoje strane, koje jedna drugi pretpostavlja, nadograđuje i dopunjava. Neuočavanje ovoga organskog jedinstva Njegoševog državotvorstva i duhovne genijalnosti ima za posljedicu jedno bitno nedovoljstvo njegošologije u tome što te dvije nerazdvojne strane jednostavno razdvaja i što se zanemaruje i/li ignoriše njegov vrlo značajni državotvorni i državno-reformatorski rad, pa je i to razlog što se i u *Gorskom vijencu* ne prepoznaju konkretne refleksije realnosti Njegoševog doba u "istrazi priturica", a ne "istrazi poturica".

FENOMEN OTRGNUTE CRNOGORSKE SLOBODE IZAZIVA ZAZOR IMPERIJALNE ISTOR(IOLOG)IJE

Njegoš je stalno bio u klinču između Rusije i Austrije, na jednom, i održavanja njihove ravnoteže i mira sa Turskom carevinom, na drugom boku. Stalno je morao da pravda gotovo neprestane pogranične sukobe Crnogoraca sa Turcima i na austrijskoj granici. Naročito se pravdao Rusiji zbog čega su ti sukobi u vremenu kada je Rusija u miru sa Turskom.

Cilj mu je u da ukaže da su sve češći pogranični sukobi između Crnogoraca i austrijskih i turskih podanika; da je to strategija ovih imperija baš u vremenu njihovog mira, koji Crna Gora ne smije da prekrši i da ih ubijedi da on poštuje ruske instrukcije o miru sa pograničnim imperijama, ali da se Crnogorci moraju braniti od njihovih izazivanja, zadijevanja, osvete, napada, nasrtaja, topovanja, paljenja sela, otimanja, ubijanja, podmićivanja i sl. Naročito se žali na *tursko podmićivanje granič-*

nih Crnogoraca da ne poštuju zvaničnu crnogorsku vlast i da ih okreću protiv nje, čak, i da *predvode Turke u napadima na crnogorsku teritoriju* koja se sve više smanjuje.

Tako je Njegoševa vladavina bila stalno u stisku između učestalih i pojačanih napada na pogranične krajeve Crne Gore, na jednom, i obaveze prema ruskom pokrovitelju i njegovim partnerima, da poštuje sklopljeni mir i njihove imperijalne interese i sfere, na drugom kraku. Takvu nezavidnu situaciju je sve više koristila austrijska i turska vlast, što je mogla biti i taktika imperijalnih sila da Crnu Goru drže u stalnoj zavisnosti od njih, jer su i njenu nacionalno oslobodilačku borbu i čudom održavanu nezavisnost doživljavali kao ”žarište revolucije” za ostale porobljene narode, što je nepodobno za carstva opštenito i za njihovo obogotvoreno carstvo zemaljsko na osnovu prava jačega koje i ne mari za nemoćne, posebno “male narode”, navlaštitot ako su istorijski državoatvorne i samoodržive i ako mogu da poremete i uznemire usklađenost i ravnotežu interesnih sfera veljih sila.[40]

Takav odnos imperijalnih sila prema Crnoj Gori dobro je izrekao Meternih u već pominjanom pismu iz Beča 15.2.1837. grofu Ljudevitu Fikelmanu u Petrogradu u kojem se kaže: “Vi poznajete vrlo dobro, gospodine ambasadore, političku liniju, koj se drži naš dvor, a Vi znate da nam ona isto tako služi i kao pravilo naspram Otomanskog carstva. Crna Gora je s ove strane međa između naših granica i ovog carstva. Ono što mi tražimo od ovoga plemena koje živi u toj zemlji jeste samo to da nam ne daje povoda za tužbe, a mi se ne miješamo u njihove neprekidne svađe s Turcima. Sve dotle dok ne iskrsne nešto drugo osim zađevica ove prirode, mi ćemo ostati ravnodušni. Bilo bi pak drukčije kad bi Crna Gora postala ognjište intriga i revolucionarnih pokreta. Naša načela, to jest naš moralni interes, isto kao i naši materijalni interesi, nagnali bi nas da se tome odupremo. Crna Gora je odvojena od mora samo jednim uskim parčetom austrijskog zemljišta. Vladika propovijeda *s l a v i z a m*; mi ga onda moramo nadzirati naročito u ovo vrijeme kada se anarjična stranka svakoga dana sve više trudi da upotrijebi ovu formulu da bi izazvala opšti prevrat”.[41]

NJEGOŠEVA POETSKA VJEČNOST, SADAŠNJOST I TRAJNA AKTUELNOST REZERVATSKI SE ČUVA ZA MITSKU PROŠLOST PREKO NEPOSTOJEĆE “ISTRAGE POTURICA”

Prijethodno rečenim se ne samo neosnovano, neistorično i van istorijskog konteksta omalovažava Njegoševa izuzetna i veoma važna državotvorna i reforma-

[40] U prvom poznatom pisanom pomenu Crnogorskoga zbora, u mletačkom izvještaju od 1500. g. (hroničara Marina Sanudoa) ističe se da su Crnogorci odlučili da ne prizna ju tursku vlast i da vode stalnu borbu za slobodu i nezavisnost. Od tada se izgrađuje na nivou ”opštestva crnogorskoga” ili, kako stoji u Crnogorskim analima (Cetinjskom ljetopisu), ”Crna Gora jest opšti zbor naroda”. Smatrana je od Porte prebivalištem rata (darubha rubom) i vodila neprestanu gazu, odnosno rat za vjeru (kao islamski džihad). Martin Skadranin (Marirrn Barleti 1460-1513) u svojoj Povijesti o Skenderbegu naziva uzburkani crnogorski prostor ”nemirno pomorje”. Mlečani su Crnogorce nazivali podbadačima svijeh naroda, zbog neodstupnog otpora osvajaču. Crna Gora je smatrana centrom revolucije, a od početka je bila ”zbjeg (utočište, azil) slobode” svijema iz razdrobljenih krajeva Crne Gore koji nijesu prihvaćali okupatorsku vlast, te i Matica okupljanja bivših crnogorskih krajeva, a jedanak i luča, kredo, nada i pijemont oslobađanja na Balkanu. Otuda i ideja i pojava cara Šćepana malog,, cara Balkanskog carstva.

Rusija je slobodarsku Crnu Goru podžižala na rat protiv Turske imperije samo kad joj je to bilo potrebno, kada je bila u ratu protiv nje, a čim je s njom sklopila mir, zauzdavala je i Crnogorce i ucjenjivala poštovanjem primirja, uz dodjeljivanje materijalne pomoći Crnoj Gori. To su u suštini ti ”tradicionalno dobri odnosi Crne Gore i Rusije”!

[41] Jevto Milović, isto.

torska uloga i značaj,[42] no se ona u tumačenju i razumijevanju gotovo posve motri odvojeno od njegove poetske mudrosti, i obrnuto, pa se ova druga ne prepoznaje i ne reflektuje u prvoj, i obrnuto. To je, ujedno, i bitno *nedovoljstvo njegošologije* koje otvara vrata za druge njene nedostatke. To je i razlog što se u *Gorskom vijencu* ne prepoznaje (ili samo mimogredno, istrgnuto i parcijalno) refleksija aktuelnih zbivanja Njegoševa državničkog i državotvornog reformatorstva. Tijem je pripravljena prepona i neprozirna koprena za jasnije uočavanje da su Njegoševi aktuelni događaji ne samo povod i pobuda no i način i strukturalna forma poetiziranja istorijski nepostojeće tzv. "istrage poturica" kao apokrifne supstitucije za "istragu priturica"- istragu neislamiziranih Crnogoraca, "svjetovnih konvertita", izdajnika hrišćanskih Crnogoraca njegovog vremena. Tijem je dodatno otežana elaboracija moje osnovne teze: da je Njegoš (i) u *Gorskom vijencu* svojom osobitom *diplomatsko-književnom metodom kontrastiranja, konverzije i subverzije sopstvenog mišljenja*[43] konvertovano interpolovao inverziju svjetovnih i vjerskih konvertita, odnosno uklupčano zamijenio aktuelnu "istragu priturica" mitskom "istragom poturica" sa upozoravajućom opomenom njihovog konvergentnog poistovjećivanja.

Razdvajanjem Njegoševe državničke od poetske mudrosti stvara se pričin njihove nezavisnosti i izolovanosti koji postaje prepona i zamagljena koprena da se osnovna istorijska tendencija i težnja za ostvarenje samostalne i priznate crnogorske države, kroz aktuelna zbivanja Njegoševog doba, ne predstavljaju i u poetsko-filozofskoj i teozofskoj genijalnosti, vazdašnjosti, sadašnjosti i savremenosti opštenito, posebito u crnogorskoj aktuelnosti. Toga radi i preovlađuje gledište i impresija kao da je tzv. izmišljena "istraga poturica" glavni predmet i ideja *Gorskog vijenca*.

Takvog osobitog i posebitog biljega i bitija crnogorske *izdaje*, istorijski inherentno upućene protiv učvorenog spleta samoopstanka države, naroda-nacije u slobodi, Njegoš je toga bio duboko svjestan i zato ga je mogao poetsko-filozofsko-bogoslovski uzdići na nivo ***objektivne ideje*** "Gorskog vijenca" u kojoj se suštinski vjerno odzrcava crnogorska istorija, ontološki utemeljene u samoj slobodi. Rečena Njegoševa organska cjelovitost državotvorno-političke i poetsko-filozofsko-teozofske mudrosti uslovljava i ishodi i jednstvo, sklad i neraspu(p)čivost njegove subjektivne ideje pjesnika i objektivne ideje djela što ga i čini genijalnim umjetnikom i umstvenikom koji i svoju ideju umjetnički ovaploćuje na stupnju objektivne ideje, u objektivitet svog djela koje bolje reflektuje istinske dubinske procese i tendencije crnogorskijeh potreba i stvarnosti nego i preciznija istoriografija. Zato Mišel Oben može da rekognira *Njegoša i istoriju u pjesnikovom djelu.*[44]

Dosadašnje reducirano i raščerečeno Njegoševo državotvorno i poetsko-filozofsko, teozofsko stvaralaštvo ne može na pravi i savremeni način pojmiti, osmisliti i valorizovati, naročito aktuelizovati prema savremenoj, posebno našoj društvenoj stvarnosti. Dosadašnja njegošologija je u tome ne samo u *bitnom nedovoljstvena*,

[42] U godini proslave Njegoševe 200-godišnjice (2013) to se reaktualizovalo, a naročito u izričitom usmenom medijskom predstavljanju pomodnih istoričara, što je bio i neposredniji povod i razlog dr Čedomiru Bogićeviću za oponentnu knjigu Petar II Petrović Njegoš kao državnik i državni reformator – Njegoševa filozofija pravde, Vrhovni sud Crne Gore – Podgorica, 2014. Prijethodno je Č. Bogićević tu tezu elaborirao na skupu Njegoševe proslave 200. godišnjice na Njegušima u organizaciji Matice crnogorske.

[43] Tako sam je imen(t)ovao u svojoj knjizi Etnička svijest dinasta Petrović Njegoš, isto, Knjiga druga – Njegošev crnogorcizam u Gorskom vijencu, a naročito u za štampu pripremljenoj edicije Dinasti Petrović Njegoš pomeđu crnogorcizma i integralizma – III tom Njegoš.

[44] Mišel Oben, Njegoš i istorija u pesnikovom delu.

no se i u recentnim, bitno koncepcijskim, tumačenjima i razumijevanju znatno simplicifirano, na stari dogmatski, gotovo rutinirani način tumači i razumijeva genijalno Njegoševo stvaralaštvo, i biva zatečena za njegovo novo, savremeno razumijevanje i očitu neposrednu aktuelnost, naročito u odnosu na njegovo obezvređivanje.

Ističe se da je Njegoš, kao genijalni stvaralac, i danas i ubuduće savremeno aktuelan, ali se to ničim ne konkretizuje i neposredno ne *prepoznaje* u Njegoševom stvaralaštvu i državotvorstvu i/li u nekoj analogiji i adekvaciji sa našim društvom. Što više, nedovoljstvo njegošologije, nauke, kulture, ideologije i politike ispoljava se i u neprimjerenom otporu bitnom obezvređivanju genijalnosti Njegoševog i poetsko-filozofsko-teozofskog djela, do tog apsurda da se traži njegovo izbačanje iz nastavnih programa, shodno tome i njegovo zaturanje u javnosti opštenito.[45]

Naša državotvorna i reformistička stvarnost, konsolidovanje unutrašnjeg *suvereniteta* i *jedinstva države,* prisutne antidržavne tendenci je otpora, podrivanje i negiranje državnog suvereniteta, odvajanje, dvojenje, trojenje pojedinih njenih krajeva i tajene tendencije pripojenja drugim državama, potencijalna (kon)federalizacija Crne Gore (poput one episkopske u SPC u CG) po konsocijacijskom modelu kao u BiH, - aktualizovno se neposrednije prepoznaje u Njegoševom (i ne samo njegovom) državotvornom i reformatorskom uspostavljanju *jedinstva države* (”za dvostrukost ni mislit ne treba”) kojem su pružali jači otpor grupacije nekih crnogorskih glavara u pograničnim krajevima radi konačnog uništenja slobodne Crne Gore s ciljem da ih otcijepe od nje i pripoje Turskoj ili Mlečanima. To je bilo ono Njegoševo ”domaće zlo”,”naši domaći Turci” i ”kršteni Turci”, ”priturice” (proturski i promletački elementi), ”svjetovni konvertitit”, *izdajnici* svoje otadžbine - hrišćanski Crnogorci (a ne ”poturice”). Njihova *istraga* i jest neposredni Njegošu aktuelni predmet *Gorskog vijenca* u kojem je osnovna ideja *izdaja* kao trajni problem Crne Gore i opštenito.

Čim se pompezno(i politički) ističe da je Njegoš genijalni tvorac, to znači, i vječni, i trajno aktuelni, a vječnost i jest ono što je bezvremeno, nadvremeno, u prošlosti i budućnosti, odnosno u svakom vremenu (samo sebi) vavijek isto, u bitnom opštenito i univerzalno, te tijem i vaviječno aktuelno, prepoznatljivo i odzrcavano, prisutna, podžižavajuća i ostvarujuća “čista sadašnjost”.[46]

[45] Zaista je ne samo apsurd, no i intelektualni i ideološko-politički pad, posrnuće nauke i kulture opštenito, čak i njihova bruka i sramota, što se genijalni Njegoš, filozof slobode uopšte i crnogorskoga slobodarskog čojskog junaštva, optužuje za genocidnost “Gorskog vijenca” i dospio čak i na Haški tribunal kao ideološki krivac genocida u nedavnom JU-ratu. Kao da je dobro došlo svijema koji su odgovorni za taj genocidni rat i u njemu neposredno ili posredno učestvovali da olako i indiferentno prebače odgovornost sa sebe na vječito prisutnog, aktuelnog i genijalnog Njegoša. Bitna reakcija na to bila je kratka izjava da se ne mogu na savremenost primjenjivati paradigma, idejnost i ideologija 19. v. U toj izjavi ostaje neodređeno: je li to odbrana Njegoša ili priznanje onoga za što se optužuje. To može da znači da se optužba protiv Njegoša za genocid u prošlosti priznaje, ali da se ne može odnositi na savremeni JU-rat. Može takođe da znači da je naša njegošologija, istoriografija, nauka i društvena svijest preovlađujuče tradicionalistička, u bitnom na nivou 19. v. (a ustvari 17.v. vrijeme vladike Danila) čime se baš i potvrđuje Njegoševa aktualnost i potreba: da se on na pravi i savremen način revalorizuje i predstavi nama samima i javnosti, da se konkretnije prepozna njegova aktuelnost u savremenosti, te i da se razgraniči izvorno i potpuno Njegoševo shvatanja od njegove narodnjačke zloupotrebe za svesrpske imperijalne ciljeve. Zanijemiše i oni, koji pojahu da je ”Njegoš najmudrija srpska i svjetska glava”. Iako se u kritičkoj nauci zna da tzv. ”istrage poturica” nije bilo ni stvarno-istorijski, ni u narodnoj tradiciji ni u predanju, i da je toga i Njegoš bio svjestan, ipak se, i na današnjem stupnju nauke, stalno otegnuto pofermava tom mitu.

[46] U tradicionalnoj filozofiji vječnost ima nit bezvremenosti, nadvremenosti; ona je bezuslovna, uvijek (sama sebi) ista, identična sadašnjost. I danas je istinsko filozofsko shvatanje da je vječnost (lat. aeternus) bivstvo svega, što jest, i da pravi razliku između bezvremene (intemporalne) i

Njegoš je ne samo aktuelan zbog svoje genijalnosti i vječnosti njegovog djela, nego i sve dok traju temeljni uslovi i pretpostavke na kojim se i u odnosu na koje se njegovo genijalno stvaralaštvo zasniva.

1. a) ”Imperijalne povijesne trajnice” (imperijalna, carsko-osvaja čka istor/iolog/ija sa sakralizovanim ”imperijalnim pravom (vladanja) jačega, moćnijeg nad slabijim, nemoćnim” i/li njegovo dalje nastavljanje, samoodržavanje, prilagođavanje i preoblikovanje i u savremenim forma ma opstojanja, i

b) oslobodilačka narod(nos)no-nacionalna istorija sa legitimnim *pravom na slobodu* i ravnopravnost naroda-nacija, slobode ličnog i ljudskog dostojanstva, znači, temelja slobode kao ”ljudske dužnosti najsvetije”; to je, zanago, vječiti i vazdašnje aktuelni problem utemeljen u Njegoševom stvaralaštvu, u *ontološkoj kategoriji slobode* kao osnovnog cilja, svrhe i uslova čovječnog samoopstanka.

2. Nužnost *centralizacije državne vlasti* kao uslova narodnosno-nacionalnog *jedinstva* u odbrani od porobljivača, samog samoopstanka države, naroda-nacije i ljudske slobode. I ovaj drugi temeljni uslov, neraspu(p)čiv od prvog navedenog, kao dvije strane istog društveno-istorijskog procesa, takođe Njegoša trajno aktualizuje, jer je on bio naš izrazito značajni centralizator državne vlast, državotvorac i državotvorni reformator kojemu su pružani žeženi otpori kao i današnjoj (još freškoj) samostalnoj, suverenoj državi Crnoj Gori. To su dvije osnovne pretpostavke na osnovu kojih je Njegoš trajno aktuelan uopšte u savremenom svijetu, a posebito prepoznatljiv u našem sadašnjem crnogorskom društvu.

3. Sve dok naša njegošologija, istoriografija, nauka i društvena svijest preovlađujuće tradicionalistička, u bitnom na nivou 19. v. čime se baš i potvrđuje Njegoševa aktuelnost i potreba: da se on na pravi i savremen način revalorizuje i predstavi nama samima i javnosti, da se konkretnije prepozna njegova aktuelnost u savremenosti, te i da se *razgraniči izvorno i cjelovito Njegoševo shvatanja od njegove narodnjačke zloupotrebe za svesrpske i druge imperijalne ciljeve.* To podrazumijeva da se konačno shvati i razumije da Njegoševoj filozofiji slobode opštenito, posebi-

---

vremenite (temporalne) vječnosti. Ona je ono Anankino vreteno oko kojeg se spiralno uklupčava pređa prošlosti, sadašnjosti i budućnosti (vremenitosti) kojom pletu sudbinu suđaje, kćeri Ananke, a Ananke (boginja Sudbine, Nužnosti) na svom prijestolju drži vreteno i upravlja njime uklupčavanje trostruke pređe vremena (starogrčki mit o Ananke, u Državi, sintezi Platonove mudrosti). Vječnost nije vremenost, vrijeme, ni prirodno-matematička (kvantitativna) prostorno-vremenska beskonačnost ∞ koja obmanjujuće odlaže konačnost infinitum, u budućem, kao nikad okončano, kao “loša beskonačnost” (Hegel), uvijek na istoj osnovi (prolaženja) konačnog. Tu apstraktnu redukciju vječnosti na kvantitet i njihovo poistovjećivanje, njenu supstituciju za beskonačno ∞ i zloupotrebu do savremenosti nazvao sam “loša vječnost” (jer se, iz nemoći da riješi to bitno filozofsko pitanje, također, svodi, opet, na sholastičku metafizičku zavrzlamu početka i kraja svega, svodeći ga na kvanatitativnu beskonačnost, reducirano podrazumijevajući pod njom bitno vrijeme u nizu). Još su pitagorovci smatrali da brojevi, kao metafizičke apstrakcije stvarnosti, bezvremeno (dodajem i bezprostorno) postoje. Plotin i neoplatonska tradicija (sve do hrišćanstva i ostalijeh monističkih religija) na bezvremenost zasnivaju bezvremeno božansko postojanje, koj je izvan opisa bića i predstavlja cilj njegovog poimanja, svrhu svega i podrazumijeva ontološku diferenciju čovjeka kao božjeg bića, “po božjem liku”.

U Istoriji filozofije I, str. 209 Hegel bitno naznačava rečenu razliku između vremena i vječnosti, posebno odnos vječnosti i sada(šnjosti) i njenu univerzalnu zamjenu sa beskonačnošću, nezavisno od toga što će mu se “Priroda osvetiti” zbog njenog bitno, zapravo, “drugobitnog” zanemarivanja u njegovoj filozofiji. On piše: “Riječ vječno nezgodan je izraz, jer mi pri tom odmah mislimo na vrijeme, uplićući u nj prošlost i budućnost kao u neko beskonačno dugo vrijeme; međutim, riječ je o tome da ovo vječno jest ono što je jednako sa samim sobom, čisto sadašnje, da u nj ne ulazi predstava vremena. Ono jest – postajanje i prestajanje isključeni su” (naglasio kurzivom S.Z.). Kada se kaže da vječno jest, znači, da vječno stvarno jest, postoji sada, kao “čista sadašnjost”, ni manje ni više, jer ona nije matematičko kvantificiranje, brojanje (ni uvećavanje ni umanjivanje) u beskonačno(st).

to crnogorske oslobodilačke "borbe neprestane" ne može biti inheretno svojstveno ni *imperijalno svesrpstvo* ni *svesrpsko jugoslovenstvo,* što bi značilo, kako je Njegoš to odlično naslutio, da bi Južni Sloveni ponovo bili svezani u lanac ropstva, potčinjenosti. Njegošev autohtoni *crnogorcizam* je nesumnjiv, izričit, ali je svesrpskom ideologijom, naukom, kulturom i zloupotrijebljenom interpretacijom i interpolacijom zamagljen srbinizmom, srbinstvom, srpstvom kao manipulativnim tipom istočne integralističke ideje južnoslovenstva izopačene u svesrpsko južnoslovenstvo.[47] Definitivno je sazrelo vrijeme, da *kritička istor(iolog)ija* izdiferencira Njegošev izvorni, žilavi *crnogorcizam*, crnogorski kulturni preporod i oslobađanje crnogorskoga naroda-nacije od *srpstva* kao hegemonističke integralističke ideje južnoslovenstva, tzv. "integralističkog jugoslovenstva" kao romantičarskoga nadnacionalizma 19. v.[48]

[47] O toj razlici viđeti: Sreten Zeković, Etnička svijest dinasta Petrović Njegoš, isto; Ilirizam, srbinizam, crnogorcizam, CKK Cetinje i Crnogorsko-hrvatsko prijateljsko društvo Ivan Mažuranić Cetinje; Dinasti(ja) Petrović Njegoš pomeđu crnogorcizma i integralizma –tom I Vladike-gospodari Danilo, Sava i Vasilija i tom II Vladika-gospodar Sveti Petar Crnogorski, CKK Cetinje, Crnogorska prijestonica, 2012.

[48] Tada bi se počela denacifikovati, dezideologizovati i defundalizovati srpska nacija u Crnoj Gori (ranije zvana "crnogorski Srbi", "crnogorsko srpstvo") i SPC u CG kao imperijalna ideologija; tada više ne bi Mitropolit Crnogorske mitropolije SPC negodovao na razne državne poteze u Crnoj Gori opetovanom zloupotrebom Njegoša da "ovo nije njegoševska Crna Gora" (11-12. 11. 2014), jer je i Njegoš bio autokefalni Poglavar autokefalne crnogorske pravoslavne crkve i Suveren suverene crnogorske države kojoj je glavna preokupacija bila oslobađanje crnogorskoga naroda i učvršćivanje njegove države u svojoj samostalnosti i slobodi.

NJEGOŠ JE PJESNIK SLOBODE, A NE GENOCIDNOSTI

Borislav Cimeša

Njegošev „Gorski vijenac“ je određen duhom borbe protivu nasilnog širenja Islama i zaustavljanju njegove dalje penetracije u hrišćanskom svijetu. U pitanju je književno djelo sa valerama političke i ljudske drame koja za fundament ima slobodu i oslobođenje naroda. On je autentični izraz narodnog duha ali i ideja koja iznad vremena, prostora, istorije i narodnog života promišljaju biće svijeta i njegova pravila. U svijetu nauke i umjetnosti važi univerzalno pravilo da književno djelo ne smije da mijenja istoriju i nepobitna istorijska fakta. Drugim riječima, književno djelo nije istorijski izvor. Ono ne daje istorijskoj nauci karakter naučnosti ni u metodološkom, ni teorijskom, ni faktografskom smislu. Ako bi to davalo, onda ne bi bilo umjetničko-književno djelo jer bi bilo lišeno estetske dimenzije, imaginacije, kreativiteta i načela „Licentia poetica“. Za razliku od Garašaninovog „Načertanija“, kao osvajačkog programa, „Gorski vijenac“ nosi ideju slobode i u funkciji nje „borbe neprestane“ kao metoda i načina života „uzdignutog do univerzalnog, prirodnog i kosmičkog plana“. „Borba neprestana“ je sukob ljudi, naroda, civilizacija, ideja i pogleda, filozofija, i religija i njihovih shvatanja čovjeka, svijeta i mišljenja. Pošto je u pitanju književno djelo romantičarske epohe prve polovine 19. vijeka ono se mora analizirati prevashodno u tom kontekstu vremena i zbivanja kojima pripada. Kako svojom radnjom tretira događajnost koja nije postojala, oličenu u tzv. „istrazi poturica“, a zatim i vezu Crnogoraca sa Kosovskom mitologijom, a ne istorijom jer oni nijesu učestvovali u Kosovskom boju 28.6.1389. g. to pristup „Gorskom vijencu“ ne može biti u faktografskom, teorijskom i metodološkom smislu naučno istorijski i istoriografski već književni, književno-kritički, književno-istorijski, te u jezičkom smislu semantički i semiotički, uvažavajući analizovanje s raznih aspekata sve do strukturalističkog, poststrukturalističkog, funkcionalističkog, postmodernog, futurističkog i drugih. Noseći u sebi koordinate i političkog „Gorski vijenac“ je bio i ostao svojevrsni program borbe crnogorskog ali i drugih južnoslovenskih naroda kao fragmenta u filosofsko-kosmogonijskom sistemu svjetskih zbivanja i procesa.

Suočen sa aktuelnim fenomenom islamizacije Njegoš mu posvećuje pažnju uzimajući ga za predmet „Gorskog vijenca“ tim više što je vodio odrođavanju njegovog naroda odnosno umiranju imena crnogorskog. U Njegoševoj i književnoj analizi, konstrukciji i eksplikaciji ovog fenomena ne leži konkretni pogađaj „Badnje večeri“ i „istrage poturica“ već borbe neprestane kanonizovane u stavu „neka bude borba neprestana“.

Takođe, kako je već naglašeno naš odnos prema „Gorskom vijencu" nije relacija prema istorijskom događaju, već prema izmaštanom književnom mitosu pjesnika i njegovim književnim i filosofskim idejama koje grade taj mitski konstrukt.

Njegoš ne bi bio Njegoš, veliki pjesnik i filosof, da u sebi i kroz svoje djelo nosi i generira mržnju. On ne gaji mržnju ni prema Turcima, ni prema Islamu, ni prema pojedincima ili bolje rečeno predstavnicima naroda koji su se prevjerili i odrodili napuštajući hrišćanstvo i stvarajući svoj novi vjersko-religijski i narodni identitet. Njegoš ne krivi i osuđuje ova tri vrijednosna pojma i njihove karakteristike već princip agresije i osvajanja prisutan u njihovoj djelatnoj praksi. U svojoj političkoj i ljudskoj drami „Gorskom vijencu", on osuđuje sklonost agresije i agresora da žive potčinjavanjem drugih naroda, religija i vjera koristeći pri tome instrumente fizičkog i duhovnog nasilja. Njegoš nije protivnik Islama da bi ga odbacio kao religijsko-vjersko učenje već kao sredstvo agresivnoj velesili da preko njega i njegovog doktrinarnog autoriteta i kapaciteta vodi osvajanju i pokoravanju drugih. Njegošev otpor je otpor principu sile, pa Njegoš nije antihumanista u svojoj isključnosti koji na isključnost odgovara istim apsolutizmom po načelu „zlo činiti ko se od zla brani, tu zločinstva nema nikakvoga". Dakle, nasilje „Gorskog vijenca" i u „Gorskom vijencu" nije nasilje i istraga „Islama", „Turaka", „poturica" nego zla u njima. Zla koje povrijeđuje i ugrožava čovjekovo pravo na slobodu, život, opstanak, čovječnost i budućnost. Njegoš ustaje protiv nasilja kao sredstva i supstrata koji je funkcionalizovao „Islam" i „poturice" od strane turske imperije. Pri tome ima dva osnovna etička i univerzalna postulata koji opravdavaju njegov idejni stav i horizont: odbranu, a ne agresiju, i legitimitet odbrane malog i ugroženog da neuporedivo moćnijeg napadača. Njegoševa „istraga" je primarno istraga zla osvajanja kao principa, bez obzira o kojem je agresoru riječ. Uz to i nakon toga, on priziva „istragu istrijebljivača" bez obzira koliko je ona mogućna i realna. U sistemu „borbe neprestane" Njegoš je pjesnik i mislilac odbrane i legitimnog i prirodnog otpora manjega većemu od sebe (Miš ima pravo na život kao i laf, pojedinac kao cjelina).

Zločin nad Muslimanima 1913. godine bio je zločin militantnog širenja religije, vjere i nacio identiteta, upravo onoga što osuđuje Njegošev „Gorski vijenac" i sam Njegoš i od čega on narodnim duhom i kroz narodni duh ukomponovan sa univerzalnim svjetskim pogledom i nazorom na prirodu, svijet, čovjeka, čovječanstvo i mišljenje traži odgovor tragajući za slobodom i smislom postojanja i življenja u kosmosu. Njegoševo okrivljivanje onih koji su prihvatili Islam nije na ličnom planu već u skladu i kontekstu njihove participacije za ukidanjem istorijske autentičnosti naroda kojem su pripadali.

Pjesnikovo pozivanje na nasilje i prizivanje nasilja nije zlo radi zla, odnosno priželjkivanje i organizovanje zla zbog zla. Zlo kod Njegoša nije samom sebi svrha. Kod Njegoša se za prevjeru ima razložnosti i razumijevanja do određenog praga tolerancije.

„Gorski vijenac" stihom „Da, nijesu ni krivi toliko" teži da opravda prevjeru, prodbraćenje, prelazak u Islam limitiranošću ljudskih mogućnosti i sposobnosti mišljenja i suđenja. Takođe podložnošću ljudskim osećajima i strastima. Prema pjesniku, Islam nudi lažna obećanja tjelesnih ugodnosti, privilegija, povlastica, hedonističkog na čemu postiče značajne uspjehe. Osim toga pjesnik u višem filozofsko-pjesničkom sistemu mišljenja i zaključivanja ističe da čovjek podleže instinktu samoodržanja. Pjesnik ima razumijevanja i za razne druge motive i razloge ljudske kompleksnosti čijim posredstvom je nastupila konverzija. Uzima u obzir grijeh kao i

čovjekovo egzistencijalno svojstvo. Prisutna je i nevjera kojom su autoriteti islamske religije u ime nje pogazivši riječ pod prisilom vršili konverziju („prevari ga nevjera na vjeru“), sindrom prisutan i kod mučeništva i Sv. Vladimira Dukljanskog ali u ovom slučaju okončan fizičkom žrtvom. Pjesnikovo opravdanje ide do spoznaje ljudske ništavnosti proizašle iz razloga održanja zemaljskog (telesnog) života i saznajno-duhovne limitiranosti. Iz ove ljudske kompleksnosti straha za zemaljski život rađa se i pored naslijeđene slobodne volje podložnost iskušenju kao jedan od univerzalnijih motiva konverzije što potvrđuju stihovi „slabostima smo zemlji privezani/ništavna je, nego tvrda veza.“

Zbog ovog opravdanja i razumijevanja za kompleksnost tretiranog fenomena Njegošev „Vladika Danilo“ kao pjesnikov alter ego postaje meta teških optužbi kneza Rada što književnom djelu daje izrazitu dramsku napetost. Prijekori imaju najveću oštrinu. Vladika je prvo optužen da razgađa, što znači da ne namjerava da istraje do kraja u svojim sudbonosnim namjerama i odlukama da riječi pretvara u djela i povede borbu za slobodu.

„Što se mrči kada kovat nećeš?/ što zbor kupiš kao zborit ne smiješ?“ čime je atribuiran u mrča (nesrećnika) i mrčigaću. Prije ovoga je knez Janko osudio Glavarski zbor za neodlučnost, indiferentnost, odugovlačenje akcije, stihovima „ko razgađa, u nas ne pogađa“. Potom je Vuk Mićunović pridodao sporost rada skupštine Vladičinoj incijativnosti. „A ja zebem od mnogo mišljenja“. Najzad knez Rade poentira sabirajući sve kritike upućene vladici u kletvu upućenu Vladici Danilu „Priđe si im s koca utekao,/da Bogda im skapa na čengele!“ Cilj ove kletve i njen smisao je: da Bog da te objesili Turci. Po mišljenju kneza Rada, vladika Danilo to zaslužuje kao najodgovorniji za vođenje borbe za slobodu čije ideale napušta nemanjem hrabrosti da počne otvorenu borbu. Prethodno je takođe vladika napadan „teno kukaš kao kukavica“ iako, u stvari, on to nije, već svojom mudrošću iskazanoj u gnomi „da ne varam narodno nadanje“ racionalno i odgovorno promišlja o tragičnim posljedicama bratoubilačkog rata. Knez Rade diže optužbu do kulminacije „Žališ nešto, a ne znaš što žališ;/s Turcima ratiš, a Turke svojakaš,/ domaćima tobož da s’ umiliš“.

Poruka optužbe za Vladiku je da on pravi jasnu distinkciju i Turke drži za neprijatelje, a prema „poturcima“ gaji sentimentalnost.

Vladika Danilo drži ključeve odluke o borbi u svojim rukama. On je svjestan preužasne borbe koja slijedi. Svjestan je i njenih posljedica za narodno nadanje, za budućnost generacija koje tek treba da dođu. „Sljedovat im rijekom krvavom/ u lađici grozna stadanija, to je biti jedno ili drugo.“ Sljedeći naraštaj će se morati odrediti i opredijeliti za jednu od dvije strane već duboko podijeljenog naroda. Zato on prosuđuje racionalno jer pred očima vidi bratoubilački rat, a to je potonje što želi. On zna da će „isklati se braća među sobom“. Vladika nije neodlučan. Strahuje on od duboke unutrašnje podjele. Ona bi dovela do toga da se mnogi Crnogorci pridruže svojim islamizovanim rođacima i braći. U tradicionalnom crnogorskom narodu sa jakim krvnim i srodničkim vezama i plemenskom strukturom, kao fenomenom „diferentia specifiaa montenegrina“ rodbinsko-bratski ošećaji jači su od vjerskog antagonizma. Na tijem temeljima nastala je crnogorska poslovica „brat je mio koje vjere bio“. Gradeći dramski zaplet pjesnik hoće da opravda preužasnu borbu iz koje „na grobu će iznići cvijeće za daleko neko pokoljenje“. Borba i njeno opravdanje i smislenost mogući su samo ako su prethodno iscrpljena sva sredstva mirnog i sporazumnog razrješenja konflikta. Jedino tako zadovoljiće se vrhovni pjesnikov zahtjev

i kategorički imperativ „zlo činjeti ko se od zla brani, tu zločinstva nema nikakvoga“. Otuda „pomirenje“ dolazi kao međufaza između tradicije konfrontacija i preužasne borbe koja ima da nastupi. Uostalom „ko će kome ako ne svoj svome“.

I arhivski istoriografski izvori kao dokumentaciona naučna osnova potvrđuju ispravnost pjesnikove dramske konstrukcije. U jednom takvom dokumentu nekoliko muslimana iz sela Komana, a među njima Osman Jusufov (Conte Radun de Comani) obavezali su se pred mletačkijem sudom u Kotoru da će suzbiti svaku grupu Turaka iz Podgorice koja ne bi brojala više od 60 ljudi. Pored četiri Turčina iz Komana pred mletačkim sudom u Kotoru nalazio se i Cassum Velia Turco da Misulich iz Mikulića, sela u Katunskoj nahiji.“ Na ovijem faktima počivaju pjesnikovi stihovi: „Ko je ovaj plamen raspalio?/ Odkud dođe ta nesrećna misa/ O prevjeri našoj da se zbori? Nijesmo li braća i bez toga.“ Nazivajući Crnogorce braćom, Skender-aga ističe da je i on Crnogorac koja činjenica treba da potisne vjerske razlike kao smetnju zajedničkom životu i opstanku. Dalje Skender-aga primordijalni iskaz potvrđuje djelima: „U bojeve jesmo li zajedno?/ Zlo i dobro bratski dijelimo.“ Ferat Začir, kavazbaša, nastavlja „I ako je zemlja pouzdana/ dvije vjere mogu se složiti, /ka u sahan što se čorbe slažu“. Iako se to prvi put čulo, imalo je logični kontrapunkt o čorbama koje se slažu, zaključuje: „Mi živimo kao dosad bratski,/ pa ljubavi više ne trebuje“. Njegoš nadodaje: „Da mirimo krvi međusobne“ i „krvnice puške objesimo“.

Knez Janko ironijom odgovara Feratu Začiru: „Smiješna je ova naša ljubav,/ Grdno nam se oči susretaju.“ Njegoševska dioptrija sinteze nosi između redova bitnu poruku, da je sloboda bez brata i braće, zasnovana na bratoubilaštvu i bratomržnji nemoguća, da je sloboda bez slobode. Otuda i višeznačno značenje stiha kad će „Crna Gora izgub da namiri?“

Na Arslan-aginu ponudu „da se okume“ Vuk Mandušić ističe da bi to rado uradio pod uslovom da on bude pravi kum, da bude „kršteno“ kumstvo po hrišćanskom običaju, a ne „šišano“ po muslimanskom. „Kum ću biti, a prikumak nigda“. Tijem se u toku dramskih tenzija dovršava jedna etapa književne radnje na temu bratoubilaštva, bratskog spora i eventualnog pomirenja kao mogućeg razrješenja konflikta. Radnja djela ide svojim daljim dramatskim tokom zaoštravanja sukoba koji je na liniji identitetskoj kristalizovan oko ideje slobode i opstanka.

Ovaj ekskurs smo napravili radi dokazivanja Njegoševog slobodarstva i humaniteta na principijelnoj ravni. „Brat je mio koje vjere bio“, ali je Njegošu milija od braće pravda, istina, narodni opstanak u slobodi, u svojoj volji, slobodnoj domovini, svojoj religiji, vjeri i kulturi.

Povlađujući se za načelima, a ne za pojedincima Njegoš je potvrdio da je humanistički mislilac. Humanitet je potvrdio idejom pokušaja pomirenja i izbjegavanja bratoubilaštva. Kako ništa od ovih razložnosti nije urodilo plodom, njemu kao tvorcu drame ne preostaje ništa drugo već da je daljim razvijanjem radnje vodi kulminaciji i razrješenju konflikta, a on je kad već ne može mirom i sporazumom moguć samo borbom.

Dakle, Njegoš nije antiislamista, mizantrop, genocidni um koji s pozicija pravoslavnog fundamentalizma razara Islam, muslimane, Osmansku imperiju, civilizaciju i kulturu, svoje islamizirane sunarodnike. One koji drugačije misle i rade od njega.

Međutijem, ima jedna zona „Gorskog vijenca“ koja se zove jezik. A u Njegoševu jeziku „Gorskog vijenca“ postoje teške riječi, optužbe, pogrdni iskazi, diskvalifikativi.

Zlo u jeziku jeste ne samo nemoć zla na djelu, već i priziv zlog djela. Priziv zla. Zlom u jeziku se poriče neocjenjivi dar Tvorca, Demijurga gospodara riječi. Rđave riječi su mjerilo „ekologije duha“ i kontaminator hrišćanske i svake druge etike.

Ljudske riječi su neprocjenjivi dar Tvorca, kakvo nema ni jedno ljudsko biće. Pa zar, čovjek nema dobrih riječi dostojnih toga dara? Riječ je najbolje sredstvo za izražavanje misli i šećanja. Što se može misliti o onima koji vrijeđaju sluh slušaoca, drugoga, time i samog sebe i najzad, ljudski ponos, ime i dostojanstvo?

Imamo pravo misliti da se ne samo Boga ne boje, već ga vrijeđaju, ljudi se ne stide i da je njihovo srce nečisto. Nečisto srce čovjeka prepunjeno je nemoralnim i neljudskim mislima i željama te tako sramotne riječi znaju da teku same po sebi što više, često i mahinalno. Bez znanja.

Hrist je rekao: Ono što izlazi na usta – iz srca izlazi i to pogani čovjeka. Apostol Pavle psovku ubraja u red teških grjehova, a Jovan Zlatousti govori: „Hoćeš li da znaš kako je veliko zlogovoriti rđave i sramotne riječi? Gledaj samo kako crvene od tvog srama oni koji te slušaju. U takvoj stvari što može biti grđe i prezrenije od čovjeka, koji sramotne riječi govori. I sramotne žene imaju više stida nego takvi ljudi. Bolje je izbacivati iz usta đubre nego sramne riječi. Ništa tako ljude ne čini bezočnim kao kad oni govore i slušaju zle riječi. Ništa tako ne kvari čednost kao plamen koji se razgori od rđavih riječi. Bog je smjestio u tvoja usta lijepi miris, a ti mećeš u njima riječi smrdljivije od svakog trupa, ubijaš samu dušu i činiš je neośetljivom. Zašto sve ovo čovjek čini? Lupež krade radi koristi, razvratnik griješi da zadovolji tijelo, a kakvo zadovoljstvo donose teške riječi? One donose samo štetu, kvare moral ljudi, unose razvrat i od njih ljudi postaju rđavi i zli. Grubošću se približavaju životinjskom stanju, gube pažnju svakom dobrom uticaju.“ Nepristojne i teške riječi pogotovo truju đecu. Tvrdo se urežu u đečinju dušu i ako ona sama ili pod uticajem roditelja i vaspitača ne nađe lijek toj bolijesti neštedimice je gubaju. Porok ima privlačnu snagu a prihvatanje zle riječi mimo volje rađa nečistu misao koja vodi poročnom raspoloženju i (zlo) djelu. Od odraslih slengu se uče mlađi i mladi i tako se krug širi i zatvara. Epidemija zloduha je ostvarila svoj „naum“. Koban uticaj zloriječi na mlade ne uzdržava odrasle od neupotrebe tog zloćudnog govora. Bolje je biti i bolji je pred Bogom i čovjekom nijem i gluv nego li psovač, klevetnik, Stentor, kao što je ljepša pustinja bez zelenila od močvare.

U borbi sa ovom duhovnom bolijешću treba duhovno uticati propovijedima, ličnim primjerom, vaspitanjem, isticanjem dobrih primjera, otkrivanjem štetnog uticaja zlojezika, pažnjom usmjerenom na sebe i druge. I kazne mogu biti dio politike protiv zla u jeziku. Treba izgraditi sistem vrijednosti koji će situirati u pravi kontekst verbalni delikt. Ne može se u ime apsolutnih sloboda ljudska sloboda i dostojanstvo zloupotrebljavati upotrebom zlog jezika. Ne bi se smjelo u ime demokratije i punih sloboda svašta raditi sa riječima. Nekada su u Crnoj Gori protiv zlog jezika izdavane najstrožije naredbe. Njima se štitio moral i etički crnogorski kodeks kojim je narod bio na visokom stupnju etike jer psovke i drugijeh „sredstava“ slenga i jezičkog svaštačinstva nije ni bilo. Psovke i jezičko svaštačinstvo pojavili su se tek kasnije, osobito poslije prvog svjetskog rata, nakon reokupacije Crne Gore od strane Srbije i njene aneksije srpskom državnom tijelu. Cilj reokupatora je bio opšta dezagregacija i devastacija crnogorskog bića i svijesti u svemu. A polazna tačka crnogorske entropije imala je biti pali duh i zla riječ. Ubiti crnogorsku riječ bilo je polazište za ubijstvo i samoubijestvo crnogorskog čovjeka. Jedina brana tom zloumu bio je crnogorski etički kodeks odbrane čojstva, duhovnog i cjelokupnog integriteta crnogorske ličnosti.

A taj etički kodeks je štitio i upozoravao: „Ne sramotite uzaludno ime i čast očeva i đedova svojih. Ne ružite dostojanstvo, ponos i čast vlastite istorije i svojeg uzvišenog naroda! Nikakva sramotna riječ neka ne izađe iz vaših usta nego samo dobra i poučna. Da riječi naše ne budu na sramotu našu, nego da jezik naš govori riječi saglasne sa visoko moralnim životom i plemenitim, uzvišenim i humanim djelima".

Bez svih ovih duhovnih imperativa nemoguća je moralna i duhovna obnova Crnogoraca i Crne Gore. A ona počinje porukom:

Ne činite sa riječima ono što ne bi sa ljudima!

U „Gorskom vijencu" Njegoš stavlja u usta svojih književnih junaka teške, uvredljive riječi, diskvalifikacije, kakve su: „nekršću se gore usmrđeše". „Odža riče na ravno Cetinje"; „Kakvo vlaše krmska poturice"; „Zaudara zemlja Muhamedom"; „No lomite munar i džamiju". „Niko krupno ka Turčin ne laže", etc.etc.

Generalni Njegošev stav o argotizmu, diskvalifikativima, pogrdnim riječima glasi: „To se moglo sve ljepše kazati". Upravo ovijem stihom vojvoda Batrić brani Vladiku (čitaj Njegoša) iako se slaže sa optužbama kneza Rada na vladičin račun. Govornik nema obzira prema vladičinom položaju i odgovornosti i povrjeđuje mu suštinski odgovorna, strpljiva i blagorodna ośećanja.

Njegošev pjesnički stav „To se moglo sve ljepše kazati" važi za sve diskvilifikatore podjednako. I za Turke i za Crnogorce, kao i za islamizirane crnogorske sunarodnike. Skender-aga vrijeđa Crnogorce, nazivajući ih guskama u izjavi: „no što strepi laf od guske, kaži!"... „čuj Vlaše od tebe"; i sami Crnogorci vrijeđaju jedan drugog: „Divna pisma, jadi ga ubili! Krasno li je na kartu složeno,/ka da su ga kokoške čepale." Pop Mićo na to odgovara: „Ti se Vuče ka da sa mnom rugaš?" U kritici upućenoj Crnogorcima uznemirenim oko babe-vještice Vuk Mićunović definiše uznemirenje nastalo ovijem povodom riječju – diskvalifikativom „stoka". Crnogorci su za njega „stoka". Tu diskvalifikaciju ističe u izjavi: „Čudne stoke Bog ih pośekao,/ oko što se imala poklati".Na drugom mjestu i ističe se uvreda narodu i „pučina je stoka jedna grdna". „Budale su s očima slijepe" Sve diskvalifikative pjesnik imenuje jednom odrednicom „uljegoše u krupne riječi". Kod Njegoša „Dva se brata bore oko vjere". A kada se bore oko vjere logično je očekivati da se bore i jezikom diskvalifikacija i isključivosti. No, sukobljene strane ne znaju samo za sukob i diskvalifikacije, negiranja i podrugljivosti. U Vezirovom pismu se odaje priznanje crnogorskom junaštvu: „Pa sam čuo i za Vaše gore./Porodica sveta prorokova/ zna junaštvu pravednu cijenu." Sultani znaju vrijednost junaštva i imaju da ga cijene, jer su i sami junaci. I dok na jednoj strani čuju se uvrede „ka iz ruge to bi na početku" i druga je strana odgovarala tako da je dijalog postizao stanje koje karakteriše „dok odjednom oni zagustiše". Riječ je kod Njegoša bila sredstvo borbe neprestane, osnovnog principa „Gorskog vijenca" upravo kao i mač. Potvrđuju to pjesničke konstante: „riječanja bi li među vama"; „Bi Rogane grdna razgovora!" I kao epilog verbalnog sudara započetog agonom u jeziku, odnosno nadgornjavanjem između dijalogista umalo nije između njih došlo do „istrage": „U malu se dlaku ne isklasmo/ da pas pasu dovijek kažuje/ za krvavo naše sastavanje".

Posebno mjesto u teškom „riječanju" ima Njegošev unutrašnji govor pjesničke autokritike kojom izlaže svojeg alter ega – Vladiku Danila kao metu svojim Crnogorcima: „A evo si udrio, vladiko,/ u nekakve smućene vjetrove." U „Gorskom vijencu" Njegoš nikome ne ostaje dužan. Svi akteri drame su kroz njegovu dioptriju doživjeli u jezičko-semantičkoj ravni oštri i beskompromisni sud. Taj sud pogađa i Mletke kao predstavnike Evrope i zapadne civilizacije. On se donosi kroz izlaganje Draška Popović od 1402. do uglavnom 1676 stiha. Za Duška Mlečani „od bruke se

gledat ne mogahu“ (1408); „od bogatstva bjehu poluđeli, đetinjahu isto kao bebe“ (1410-1411); „o junaštvu tu ne bješe zbora“ (1447); oni su „Pogani“ („što pogani od ljudi činite?“ – st. 1489); „tu ne bješe nijednoga čojka/ jedan drugog koji ne držaše/ za tajnoga žbira i špijuna“ (1518-1520). I sam mletački dužd je čovjek koji ne drži zadatu riječ: „i posad mu ne bih vjerovao/ mlijeko je da reče bijelo“ (1663-1664). Vuk Mićunović se pridružuje krajnje negativnoj Draškovoj ocjeni Mletaka pa za Sovra Providura veli: „Od bruke se gledati ne može“ (1683).

Ali jezik „Gorskog vijenca“ nije samo jezik sukobljavanja, poruga i unutrašnjeg beskompromisnog rata koje kvalifikuje stih: „Nek propoje pjesma od užasa“ Jezik je to mudrosti, sinteze znanja i vjerovanja, individualnog i kolektivnog logosa („iz glave je cijela naroda“). Da jezik „Gorskog vijenca“ nije jezik antiosmanske mizantropije uopšte mržnje potvrđuju i nadahnute ode, islamsko orijentalnoj civilizaciji i kulturi kao što je „O Stambole zemaljsko veselje“, ili „Ne plači majko, dilber – Fatimu: udata je, ne ukopata“.

I kad i sam pjesnik poručuje „To se moglo sve ljepše kazati“ aludirajući na odbranu sebe samog on pritom asocira i na sve ostale književne likove „Gorskog vijenca“. Kroz odnos prema sebi on gradi principijelni odnos prema drugima. Da nije tako Njegoš bi se brukao sa sobom prema gnomi igumana Stefana „Sve se bruka čovjek sa čovjekom/ gleda majmun sebe u zrcalo!“

I moglo bi se sve ljepše kazati kada ne bi bilo života kao drame u književnoj drami. Sve se moglo ljepše kazati ali drama bi gubila na intezitetu dramatskog. U svijetu ideja za branitelje Hristova i svojeg imena radilo se o šekspirovskom „Biti ili ne biti“. Nasuprot ovoj granici života i smrti za one druge bio je to trenuć (trenutak), „Đe pustoše nemilosno zemlju“. Kako je „odbrana s životom skopčana“ u graničnim životnim situacijama nije čudno da riječ pogađa ubistvenije nego puška. Svijet crnogorskih agonalista – heroičara čiji je jezik spartanske kratkoće (laconica brevitas), nadgornjavanja, oštrine i mudrosti, pjesnik je pretočio u izraze „zla“ jer zlom protiv zla ne postaje se loš, rđav i zao čovjek. Ali i nad tijem caruje Njegoševo „To se moglo sve ljepše kazati“. Kazati, a da se ne gubi smisao i smjer kazanoga. U pluralizmu jezičkih poetika, sukobljene strane čine sa riječima ono što bi s ljudima jer je konflikt nepremostiv u književno-dramatskoj, filozofskoj i religijskoj ravni, ali i odaju priznanje jedni drugima. U više no polemičkom disputu sukobljene strane vjerno izražavaju svoje autentične generalne stavove nadilazeći sebe u trenucima kada zbore duhom proroka u zanosu. Kao što mu je i srpstvo sredstvo, tako je Njegošu i jezik instrument borbe neprestane u svijetu u kojem vlada „Bellum omnium contra omnes“. Tu svrhu borbe neprestane upotpunjuje crnogorska međusobica ne samo radi toga „da je više mučenija“, već da bi se ostvarila Njegoševa testamentarnost „Krst nositi nama je suđeno vječne borbe svojim i s tuđinom“. Nemilosrdni u međusobnom satiranju Crnogorci ne mogu biti bolji ni prema drugima, inovjercima, ili nadmoćnijem napadaču. Ako to može biti utjeha svima koje pogađa Njegošev i ujedno jezik njegovih književnih likova, neka bude utjeha. Ugroženost crnogorskog istorijskog bića, kao slamke na nemirnom burom uzburkanom okeanu, i herojska usamljenost kristalizovana u kriku „da je iđe brata u svijetu da požali kada bi pomoga“, nije mogla tražiti rafiniraniji pristup u diskvalifikaciji protivničke strane čiju odgovornost za konfliktnu stvarnost kolektivizuje. Od onoga koji poručuje „spuštavah se ja na vaše uže, umalo se uže ne pretrže“ ne može se očekivati da bude univerzalni medig ljudskih duša čije riječi imaju svojstvo melema. Iskrenost je bilo obilježje Njegoševih likova, što je njihova vrlina, a ne mana. Za konfrontirane dijalogiste „Gorskog vijenca“ bolje je bilo iskreno

protivništvo one druge strane od lažnog prijateljstva. Smo kroz to mogli su izbjeći da im se ne potvrdi njegoševski nauk „gleda majmun sebe u zrcalo“.

I da se sve ljepše kazalo i tako ostvarila neostvarena Njegoševa autocenzura onda „Gorski vijenac“ i Crnogorci, pa i sam pjesnik ne bi bili to što jesu – agonalisti koji ne umiju drukčije nako dim u dim i po svojem usudu „ko posrne mudrovat mu brane!“

U društvenim lomovima i ratovima na tlu bivše, druge Jugoslavije potonje decenije prethodnog milenijuma i stoljeća „posrbljeni Njegoš“ političkom manipulacijom i zloupotrebom, pretvoren u politikantski bojovnički transparent i ikonu velikosrpskog šovinizma i svetosavskog – pravoslavnog fundamentalizma pretvoren je u zaraćenu stranu protiv Bošnjaka, Muslimana i Islama. Istrgnuti iz konteksta pojedini Njegoševi stihovi bili su oružje antiislamske intifade u novom redizajnu Balkana borbom za vlast i očuvanje vlasti snaga regionalnog hegemona. I Šekspirov Hamlet bi se mogao zloupotrijebiti ako bi se optužba danskog kraljevića „Majko ti si mnogo uvrijedila moga oca“ istrgla iz konteksta i lišila nastavak njihovog dijaloga koji ima dokazni karakter izrečenog optužujećeg stava. I mnogi drugi pisci mogli bi ovim metodom biti zloupotrijebljeni. Dekontekstuiranje književnog djela je put u ubijstvo njegovog tvorca. Tako je pokušano i urađeno i sa Njegošem. Pisac je „uspio“ da preživi takvo gubilište. Za nauk je ostala istina, da se samo svestranim, književno-kritičkim, književno-istorijskim, naučnim i multidisciplinarnim metodom i analizom može preispitivati, revalorizovati i redefinisati književna baština. Manipulatorskom duhu nije bilo do toga već da u svrhu političkog pragmatizma i utilitarizma sprovede preko zloupotrebe Njegoša „istragu poturica i Turaka“ i uspostavi novi postkomunistički balkanski poredak.

U sklopu ovog projekta zlom namjerom se željelo i da Njegoš i Bošnjačko-muslimanska strana postanu žrtve kako bi se došlo do cilja.

Reprizirana je tako još jedna epizoda balkanske drame iz 1913. godine, sa poprišta u Sandžaku.

Kada je prije jednog stoljeća na jubilarnoj 100. godišnjici Njegoševe smrti svečano na Cetinju prikazan „Gorski vijenac“ u Kraljevskom pozorištu 3.11.1913. godine, priređivački odbor je izvršio skraćivanja teksta za izvođenje s napomenom „izostavljeno zbog naših prisutnih muhamedanaca“. Vodilo se, dakle, dosta računa kako se niko ne bi ośetio povrijeđen na vjerskoj ili nacionalnoj osnovi.

Ovo je jedan od standarda, uputa i mjera kada je u pitanju scensko-teatarski tretman „Gorskog vijenca“, koji uvijek sam po sebi selektivan izbor teksta podrazumijeva.

Prošlost se ne može mijenjati. A u sklopu nje ni sadržaj ni poruke „Gorskog vijenca“. Sve ono što u ovom djelu predstavlja trajnu vrijednost živjeće i u budućim vjekovima uprkos političkim manipulacijama. Pisca „Gorskog vijenca“ i njegovo djelo treba prepuštiti kao vrijednost res finita samim sebi bez ikakvih zloupotreba.

Istovremeno, u naučnoj i na osnovu nje u svakoj drugoj ravni treba osloboditi Bošnjake i Muslimane Balkana od vječne istorijske krivice koja ih pretvara u vječitu žrtvu.

A to je moguće samo težnjom ka punoj istini i dosezanjem pune istine.

I pored raznih optužbi Njegoš i njegov „Gorski vijenac“ ni u simboličkoj ravni, ni u metaforičkom smislu nijesu učestvovali u tragediji Muslimana prije jednog vijeka u ratnim zbivanjima prvog balkanskog rata.

Niti su narušili crnogorsku tradiciju i duhovnost suprotstavljenu zločinu nad muslimanima 1913. godine.

13. Jul – Između istorijskog i pravnog

Dr Čedomir Bogićević

Trinaestojulski ustanak crnogorskog naroda – 13. Jul 1941. g. najznamenitiji je datum i povjesno-oslobodilački simbol Crne Gore u sveukupnoj njenoj četrnaestostoljetnoj povjesnici. Tog svijetlog dana goloruki crnogorski narod, zadivivši cjelokupno čovječanstvo, je krenuo u opštenarodni ustanak, borbu za slobodu i oslobođenje od najveće nemani što je dotad svijet upoznao – sila fašističke osovine, ispunivši svoju istorijsku misiju i kredo svog moralnog kodeksa izgrađivanog na ideji slobode i pravice – da se on ne bori samo za svoju nego i slobodu sveukupnog čovječanstva. Otuda, to je jedan od najsvjetlijih datuma ne samo velike epopeje Drugog svjetskog rata, za koji je veliki francuski filosof i književnik Žan Pol Sartr (Jan – Paul Sartre, 1905 – 1980) kazao da je to najuzvišeniji datum drugog svjetskog rata, nego i najsvjetliji datum čovječanstva nakon Francuske buržoaske revolucije 1879. Ovaj je velikan kazao i ono što istoriografija često zaboravlja, (1971.tokom zasijedanja Raselovog suda, pripremna sjednica u Beogradu) da je djelo koje su izveli crnogorski partizani i komunisti pod vođstvom J.B.Tita otjelotvorenje njegovog filozofskog pogleda o društvu i čovjeku, a u svom filozofskom testamentu ostavio oporuku da se na Cetinju sagradi spomenik čovječnosti kao emanacija crnogorske slobodarsko-moralne aksiologije koja reprezentuje humanističku atribuciju ljudskog roda. Tokom 1990., bivši francuski predsjednik Žiskar d Esten podsjetio je Evropu da je crnogorski 13. Jul zvjezdani trenutak evropske istorije.

Da nije bilo trinaestojulskog ustanka 1941. ne bi postojao ni 21. Maj, kao ni crnogorski narod, ni crnogorska država, jer su oni bili izbrisani sa političke i geografske mape čovječanstva nezakonitim, sramotnim i okupatorskim odlukama Podgoričke skupštine, čemu su kumovale sile Antante protiv svoje članice pobjednice Prvog svjetskog rata, pa je uz dobru podršku Francuske nestala crnogorska država i njen slobodarski narod. Trinaestojulski ustanak nije bila samo borba protiv fašizma jer je to vrlo ogoljeno sužavanje velikog pokreta slobode crnogorskog naroda koji je tokom trajanja NOB izvršio revolucionarno trojedinstvo (oslobodilačko, nacionalno i socijalističko) povrativši crnogorsko nacionalno biće i državu i humani društveni poredak kroz temeljne revolucionarne akte - ZAVNO Crne Gore i Boke (Kolašin, 15.11.1943.) i Drugo zasjedanje AVNOJ u Jajcu (29.11.1943.), na kome je pravno-politički konstituisana Crna Gora kao ravnopravni subjekt-država u zajednici južnoslovenskih naroda. Nažalost, ni istoričari, ni publicisti,kao ni boračka udruženja, ne pominju više ni ZAVNO ni AVNOJ.

Kako to izgleda simbolička ravan 13. Jula 1941. kroz prizmu ovjekovječenja tog slavnog datuma u slavoluk velikih istorijskih trenutaka putem njihovog jurističkog ozakonjenja? Prema Zakonu o državnim i drugim praznicima (Sl. list CG 27/2007) "državni praznici Crne Gore su: 21. Maj – Dan nezavisnosti i 13. Jul – Dan državnosti" (član 1, stav 1) U obrazloženju razloga za donošenje navedenog zakona, umjesto i u normativnom dijelu, istaknuto je da je 13. Jul datum kada je 1878. Crna Gora stekla međunarodno priznanje, a 13. Jul 1941. – Ustanak naroda Crne Gore (umjesto „Ustanak crnogorskog naroda" kako je to istorijskim dokumentima potvrđeno). U normativnoj odredbi člana 1 citiranog zakona ne navodi se koji su događaji vezani za 21. maj (2006. - Dan Nezavisnosti – demokratski referendum građana Crne Gore kada su se oni opcijom svoje volje opredijelili za obnavljanje crnogorske države i njenog međunarodno-pravnog subjektiviteta), a isto tako ni što se zbilo 13. Jula(1941. – Dan ustanka crnogorskog naroda). Sve je to trebalo deskriptivnom normom ugraditi u dispoziciju zakonske odredbe, umjesto što znatiželjnici moraju tragati istorijskim i istraživačkim metodama kroz arhivske fondove i prijedloge zakona koji ne čine njegov sastavni dio, nego samo mogu služiti njegovoj istorijkoj interpretaciji, a stvari , kroz istorisko-pravnu optiku, izgledaju ovako, (mada se protiv činjenica ne daju dokazi - Facta loquuntur): Na Berlinskom kongresu, koji je trajao od 13. Juna do 13. Jula 1878., Crnoj Gori nije priznata nezavisnost niti ju je ona na tom Kongresu stekla, već je kako to kaže Valtazar Bogišić:" Crnoj Gori potvrđena vjekovima stečena nezavisnost", a de iure je priznaju one ugovornice koje je do tada nijesu bile priznale – Visoka Porta (Turska), jer su je ostale sile priznavale i de facto i de iure. U tom smilsu je stipulisana odredba člana 26 Ugovora. Pitanje Crne Gore je rješeno 26. Juna 1878. odredbama člana 26-33, dok je 13. Jula samo izvršeno svečano potpisivanje ranije stipulisanih međunarodnih obaveza Velikih sila spram Crne Gore. Priznanje ne konstituiše državu. Inače, Berlinski kongrs bio je diplomatski fijasko Crne Gore u odnosu na San - stefanski ugovor od 03.03.1878., u kojem je Crnoj Gori priznato mnogo veće pravo na teritorijalno proširenje nego što je to na Berlinskom kongresu, a članim 11 tog ugovora bilo je predviđeno da Visoka Porta konačno priznaje nezavisnost Crne Gore. Još je Turski sultan Selim, fermanom iz 1799., priznao nezavisnost Crne Gore, a o ovome piše Petar II Petrović Njegoš u bečkim novinama Allgemeine Zeitung od 07.02.1839. jer je ona tu nezavisnot de facto i de iure stekla nakon velikih pobjeda na Martinićima i Krusima 1796., a temelji njene državnosti i nezavisnosti položeni su 07. Oktobra 1042. u Bitci na Tuđemilima protiv Vizantijske vojske, pod dukljanskim/ zetskim kraljem Stefanom – Vojislavom.

Tako je kad pravo ignoriše istoriju, a istoriografijja se podređuje instrumentima vladanja, pa na površini ističe površne fenomene, umjesto supstancijalnu isotrijsku bit. I samo bi svečano obljležavanje oba ova nacionalna praznika (21. Maj i 13. Jul) trebalo da osmišljava, kreira i obilježava sama Država Crna Gora, preko svojih nadležnih organa uz sudjelovanje i drugih asocijacija boračkih struktura koje njeguju antifašizam i tekovine slavne NOB (kada je u pitanju 13. Jul) – jer su u pitanju državni praznici. Tako se ne bi desilo da se prelijepa umjetničko-istorijska akademija, ove godine održana u Gusinju, u organizaciji SUBNOR i antifašista Crne Gore, isključi od direktnog prenosa na nekom od kanala Javnog servisa (RTCG). U našem glavnom gradu nijesu se mogli primjetiti svečana simbolična obilježja u znak poštovanja prema najznačanijem datumu u crnogorskoj istoriji. Nihil veritatis luce dulcius – nema ničeg slađeg od svijetla istine.

19.07.2014.

Branislav Borilović

PRVI CRNOGORSKI PASOŠ

Poznati istoričar Gligor Stanojević, davne 1961. godine, objavio je u Beogradu rad pod nazivom ,,Seoba Crnogoraca u Kraljevinu Dvije Sicilije sredinom XVIII vijeka''[1]. Ovaj rad je nekako nezapaženo prošao kod velikog broja crnogorskih istoričara, iako nesumnjivo ima neprocjenjivu istorijsku vrijednost. Naime, uvaženi istoričar iznio je podatak koji ukazuje na postojanje vjerovatno prvog crnogorskog pasoša iz 1751. godine, tačnije iz perioda vladavine vladike Save. U pomenutom radu, na strani 174, Stanojević navodi podatak o iseljavanju Crnogoraca u Kraljevinu Dvije Sicilije, koji glasi: „Sava im je izdao potvrdu, koja je po formi neka vrsta pasoša“[2]. Potvrdu/pasoš vladika Sava izdao je Stanoju Humcu i Vučeti Martinoviću koji su se spremali da otputuju u Kraljevinu Dvije Sicilije, s ciljem da pripreme teren za iseljavanje Crnogoraca u dijelu današnjeg Napulja. U pomenutom radu nije dat prevod čitavog dokumenta, već samo pojedinih djelova. U njemu se, između ostalog, kaže:

„Božjom milošću Sava Petrović, pravoslavni mitropolit Crne Gore, Skenderije i Primorja.

Kojem bilo gospodinu i gospodaru, u bilo kojoj državi i oblasti, činimo na znanje sa našim slobodnim **pasošem** i potvrdom da je Stanoje Humac iz našeg slobodnog knjaževstva Crne Gore, sa jednim svojim drugom Vučetom

[1] ,,Glasnik Etnografskog instituta Srpske akademije nauka i umjetnosti '', knj. X, Beograd, 1961, str. 171-177.

[2] Separat, kao i navedeni časopis posjeduje Nacionalna biblioteka „Đurđe Crnojević“ na Cetinju.

Martinovićem, obojica iz plemićke crnogorske porodice, i koliko više mogu preporučujem ih obojicu svakome gospodinu ili gospodaru“[3]

Stanojević nije u pravu kada ovaj dokument prvo naziva potvrdom, pa tek onda pasošem, tim prije što ga i sam vladika Sava prvo naziva pasošem, pa tek onda potvrdom. Da se radi o putnoj ispravi, koja se već u to vrijeme zvala pasošem, potvrđuju i prezentirana dokumenta u ovom radu, koja su bila u upotrebi u tadašnjoj Evropi.

U prilog našoj tvrdnji ide i iskaz uvaženog direktora Državnog arhiva Venecije dr Rafaela Santora, koji je pomenuti dokument nazvao pravim imenom.

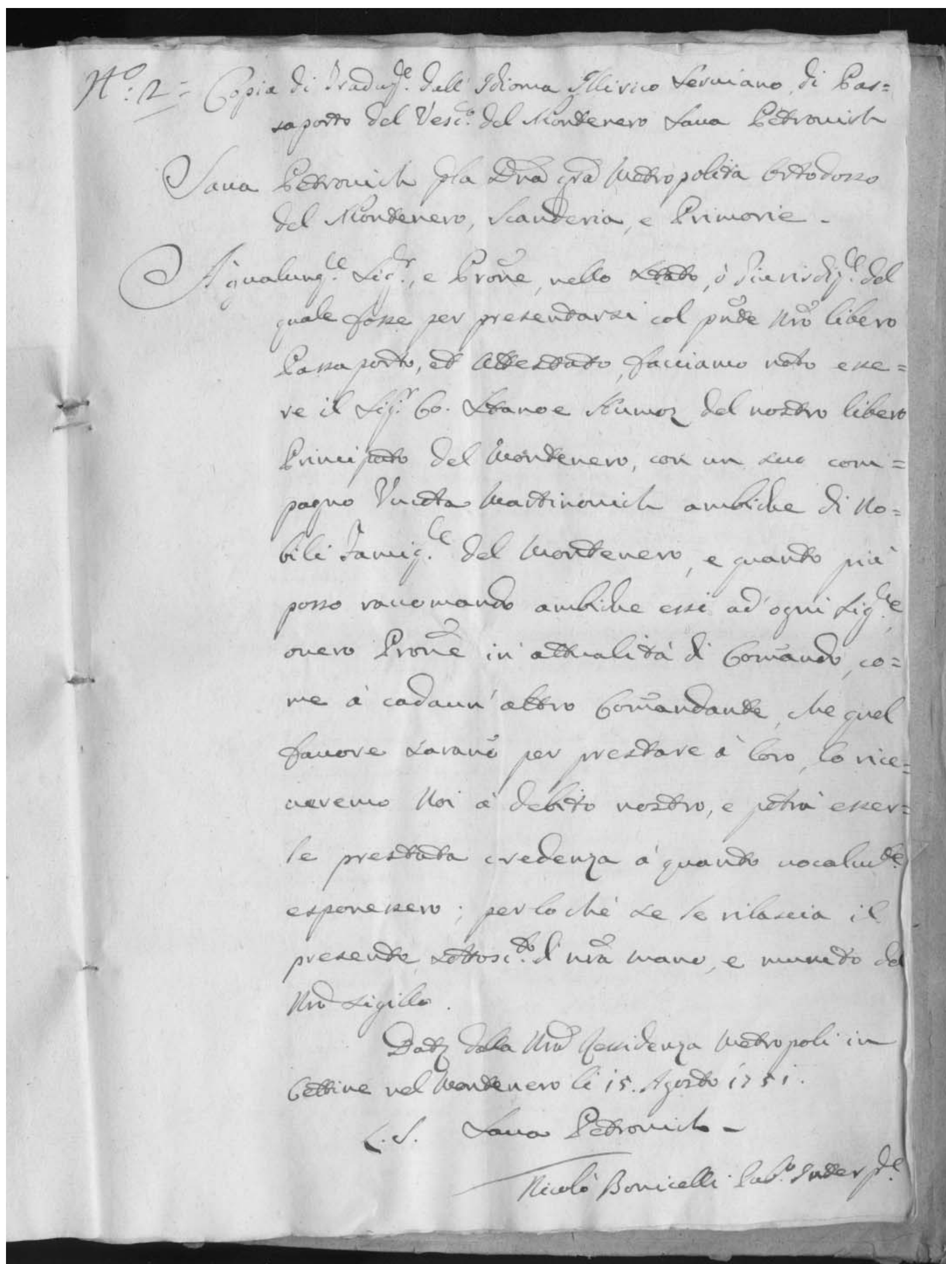
Si comunica che il documento d'interesse è conservato in *Senato. Dispacci. Provveditori da terra e da mar e altre cariche*, f. 592 (in b. 407) (cfr. inventario on-line http://213.136.75.178/siasve/documenti/ptm.pdf). Si tratta di «Copia di traduzione dall'idioma illirico serviano di passaporto del vescovo del Montenegro Sava Petrovich», datata Cettine 1751, agosto 15 e allegata a dispaccio del Provveditor generale in Dalmazia e Albania, datato Zara, 1752, aprile 25.

Si allega in dono la scansione digitale in alta definizione del documento in oggetto. La cessione avviene in esenzione da oneri, considerati il prestigio e la vocazione scientifica della Biblioteca Nazionale del Montenegro. Si ricorda che, in caso di pubblicazione della riproduzione in opere a stampa o prodotti derivati (manifesti, siti web ecc.) dovrà comunque essere qui fatta pervenire la consueta richiesta di autorizzazione a pubblicare, la quale verrà rilasciata in esenzione da canoni.

Njegovom ljubaznošću, dobili smo kopiju prepisa originalnog dokumenta[4], na čemu se ikreno zahvaljujemo. Isti prvi put dajemo na uvid crnogorskoj javnosti.

[3] Gligor Stanojević, Seoba Crnogoraca u Kraljevinu Dveju Sicilija sredinom XVIII vijeka, Beograd, 1961, str. 174.

[4] Dokument je napisan staroitalijanskim jezikom i u toku je njegovo prevođenje od strane prof. dr Vesne Kilibarde, na čemu smo joj neizmjerno zahvalni, kao i g-đi Vesni Vučković koja je vodila prepisku sa Državnim arhivom Venecije.

N.o 12 = Copia di Traduz.e dell' Idioma Illirico Serviano, di Pas=
saporto del Vesc.o del Montenero Sava Petrovich

Sava Petrovich per la Divina grazia Metropolita Ortodosso
del Montenero, Scanderia, e Primorie –

A qualunq.e Sig.r, e Prone, nello Stato, ò Giurisdiz.e del
quale fosse per presentarsi col pnte n.ro libero
Passaporto, et Attestato, facciamo noto esse=
re il Sig.r Co. Stanoe Kumoz del nostro libero
Principato del Montenero, con un suo com=
pagno Vucota Martinovich ambidue di No=
bili Famig.e del Montenero, e quanto più
posso raccomando ambidue essi ad'ogni Sig.re
overo Prone in attualità di Comando, co=
me à cadaun'altro Comandante, che quel
favore sarà per prestare à loro, lo rice=
veremo Noi à debito nostro, e potrà esser=
le prestata credenza à quanto [illegible]
esponessero; per lo che se le rilascia il
presente sottosc.to di n.ra mano, e munito del
n.ro Sigillo.

Dato dalla n.ra Residenza Metropoli in
Cettine nel Montenero li 15. Agosto 1751.

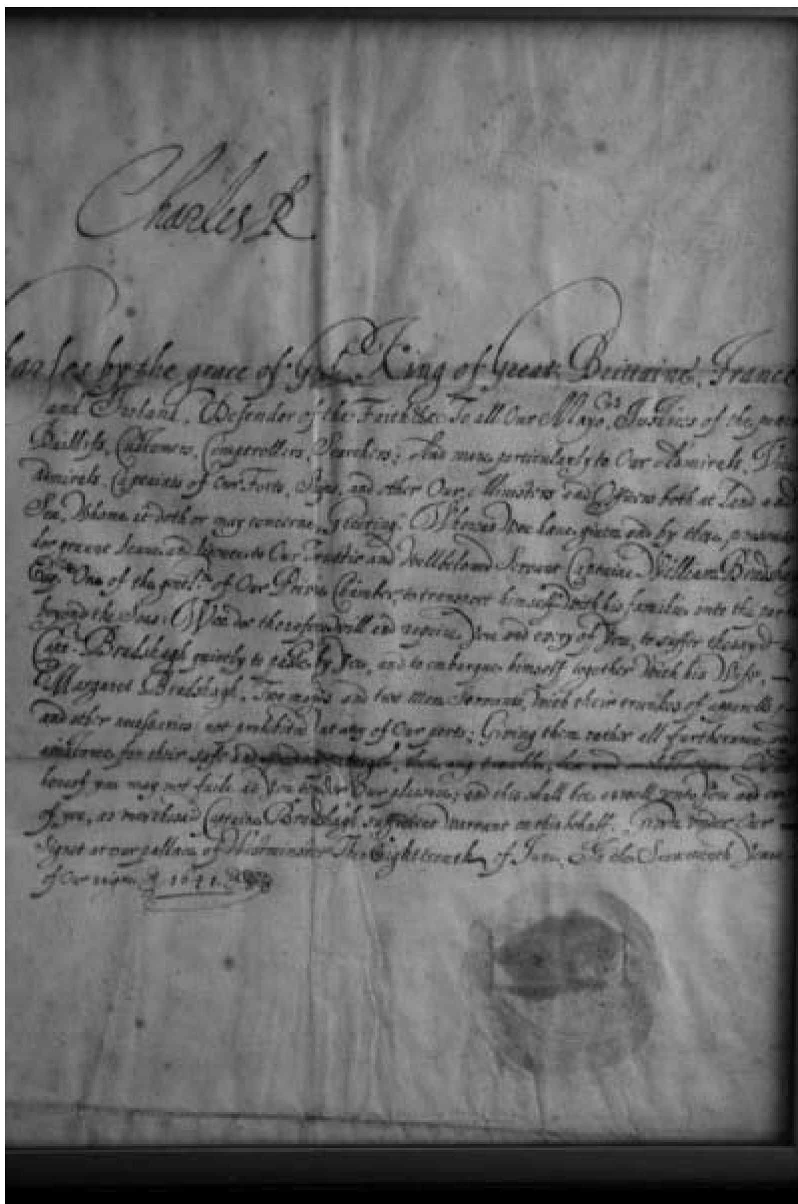
L.S. Sava Petrovich –

Nicolò Boricelli Pub.co [illegible]

Prepis originalnog Crnogorskog pasoša iz perioda vladike Save iz 1751. godine čuva se u Državnom arhivu Venecije (Archivio di Stato di Venezia)[5]

[5] I pored upornog pretraživanja crnogorskih arhiva i biblioteka, originalni pasoš na crnogorskom jeziku vladike Save Petrovića iz 1751. godine nijesmo uspjeli pronaći.

Da bi čitaoci stekli sliku da se radi o dokumentu od prvorazrednog istorijskog značaja, predstavićemo i nekoliko pasoša koji su izdati u Evropi u 17. i 18. vijeku. Time se još jednom pokazuje da Crna Gora i u tom pogledu nije zaostajala za dostignućima ondašnje Evrope.

Charles R

Charles by the grace of God King of Great Britaine France
and Ireland, Defender of the Faith &c. To all Our Mayors, Justices of the peace
Bailiffs, Customers, Comptrollers, Searchers; And more particularly to Our Admirals, Vice
Admirals, Captaines of Our Forts, Ships, and other Our Ministers and Officers both at Land and
Sea, Whome it doth or may concerne, Greeting. Whereas Wee have given and by these presents
doe grant leave and licence to Our Trustie and Wellbeloved Servant Captaine William Bradshagh
Esq. One of the gent. of Our Privie Chamber, to transport himselfe with his familie into the parts
beyond the Seas: Wee doe therefore will and require you and every of you, to suffer the said
Capt. Bradshagh quietly to passe by you, and to embarque himselfe together with his Wife,
Margaret Bradshagh, Two maids and two Men Servants, with their trunkes of apparell
and other necessaries not prohibited at any of Our ports; Giving them rather all furtherance and
assistance for their safe [illegible]
hereof you may not faile as you tender Our pleasure, and this shall bee as well unto you and every
of you, as unto the said Captaine Bradshagh sufficient warrant in this behalf. Given under Our
Signet at our pallace of Westminster The Eighteenth of June, In the Seventeenth yeare
of Our reign, 1641.

Najraniji sačuvani primjerak pasoša, odnosno dokumenta kojim vladar garantuje bezbjedan put i ulazak u tuđu zemlju jednoj osobi, potiče iz 17. vijeka. Britanski kralj Čarls I (Charles I) izdao je i potpisao pasoš 18. juna 1641.

godine. Dokument sadrži ime kapetana Vilijama Bredšoa (William Bradshagh) i njegove supruge kojima kralj ovim dokumentom garantuje sigurno putovanje

Von Gottes Gnaden Wir Friedrich Carl Fürst zu Stolberg [illegible]

[illegible]

21te April 1751

Friedrich Carl
zu Stolberg

Iste godine 1751. godine, kada je nastao pasoš koji je izdao vladika Sava Petrović, nalazimo i pasoš koji se danas čuva u Arhivu Nove Škotske (Kanada). Potpisan je od strane grofa Friedrich Carl von Stolberg-Gederna (iz grada Gedern blizu Frankfurta) i predat porodici Meissner, da bi u prvom talasu emigranata bezbjedno doputovali u Kanadu iste godine.

Crnogorska istoriografija do danas nije imala uvid u ovaj izuzetno vrijedni dokument, pa vjerujemo da će ovo biti podsticaj za nastavak istraživanja na ovu i druge teme od značaja za našu istoriju. Do tada, slobodni smo ustvrditi da se radi o najstarijoj crnogorskoj putnoj ispravi[6].

[66] Što se tiče kasnijeg perioda vladavine Petrovića, poznati su brojni pasoši i oni potpuno korespondiraju (pogotovo period kralja Nikole) sa praksom ondašnje Evrope.

DVA DOKUMENTA SLUŽBE DRŽAVNE BEZBJEDNOSTI CRNE GORE IZ 1988. GODINE

Vladimir Keković

Nije nikako isto slijepac i onaj koji vidi
Kuran – Al Fatir

Tajna služba

Od kad postoje države postoje tajne službe (sporedno je kako se oficijalno zovu), a dok je tajnih službi biće i tajnih dosijea.

Ne postoji država (velika ili mala) na koju se ne vrše udari spolja i iznutra zbog njenog geostrateškog položaja, društvenog uređenja, ekonomskih, političkih i drugih prilika. I svaka država koliko zna i umije od njih se brani. Da nijesu zatajili veliki obavještajni sistemi ne bi se dogodile brojne tragedije u svijetu u kojima su stradali ljudski životi i uništena materijalna dobra, ne bi se dogodila ni ona fatalna 2001. godine u Njujorku. Zbog toga nije centralno pitanje treba li tajna služba jednoj državi, nego čime se ona može baviti i pod kojim uslovima. Predmet njenog interesovanja nema ko drugi biti nego čovjek, pa zvali ga unutrašnji ili spoljni neprijatelj ili nekako drugo. Ne može biti sporazuma između zločina i pravde. Sprečavanje napada na najviše vrijednosti naroda i države ne smije se dovoditi u pitanje. Pogrešna je teza da država nema protivnike, pogotovo kada to mogu biti njeni građani, pa u to ne treba dirati. Mora se razdvojiti destrukcija od demokratije. Zločin je na primjer rušiti svoju državu, a Volter bi rekao „ko oprašta zločin postaje njegov saučesnik“.

Tajna služba se bavi otkrivanjem, dokumentovanjem, i presijecanjem tajne i organizovane neprijateljske djelatnosti uperene protiv Ustavom utvrđenog poretka zemlje. Manje-više, bez obzira na društveno uređenje to su krivična djela iz Krivičnog zakonika koja imaju obilježja političkog kriminala: kontrarevolucionarno ugrožavanje društvenog uređenja, terorizam, špijunaža, sabotaža, teški oblici organizovanog kriminala kojima se podrivaju ekonomske osnovice zemlje, izazivanje nacionalne, rasne i vjerske mržnje i razdora, širenje alarmantnih vijesti kojima se uznemiravaju građani i razni drugi vidovi političke destrukcije. Naravno, tu su i lakši oblici nedozvoljenih aktivnosti kao što su napadi i devalviranje državnih odluka, koji se kreću samom ivicom inkriminacije i nijesu karakteristične za demokratska društva.

Za razliku od malih i srednjih država velike sile i njihovi obavještajni sistemi vode beskompromisnu bitku za prestiž i dominaciju gdje na globalnoj „šahovskoj tabli" vladaju specijalni „uzvišeni zakoni". To rade visoko profesionalne organizacije ili organi koji djeluju kao relativno samostalni sistemi ili u sadejstvu sa drugim državnim organizacijama ili institucijama kroz koje sprovode dio državne politike primjenom tajnih metoda i time štite zemlju od obavještejne i subverzivne djelatnosti. „Hladni rat" je sinonim za ostvarivanje krupnih državnih ciljeva mirnim putem.

Bezbjednosni sistemi vodećih sila respektabilnu snagu duguju svojoj brojnosti i tehničkoj opremljenosti i gotovo neograničenim finansjskim sredstvima. Potezi se po nekad vuku i „gvozdenom rukom". Poznato je da su najmoćniji obavještajni sistemi SAD, Rusije (ranije SSSR), Njemačke, Engleske, „duga ruka Izraela" i dr. Služba bezbjednosti one velike Jugoslavije, ne sporeći devijacije i zloupotrebe u njenom radu imala je fascinantne rezultate koji su je svrstavali u red elitnih evropskih službi bezbjednosti.

U fokusu aktivnosti tajnih službi su i psihološko propagandna aktivnost, indoktrinacije, stvaranje kriznih situacija na globalnom, regionalnom i lokalnom nivou. Za to su potrebni visoko stručni kadrovi koji se oslanjaju na bogat arsenal sredstava koja se koriste kao izvoru saznanja.

Preduzimanje preventivnih mjera i sprječavanje neželjenih posljedica važna je komponenta svake tajne službe.

Dokumentacija krivičnih djela sa političkim obilježjem, o kojima je već bilo riječi krajnji cilj je svake službe, ali isto tako je nesporna činjenica da je ilegalni rad teško dokumentovati, tako da sudski procesuirani slučajevi, naročito ako je u pitanju obavještajno agenturni rad, nijesu česti. Za to je ključni primarni zadatak tajnih službi svake zemlje da blagovremeno dođe do kapitalnih podataka od značaja za bezbjednost i politiku zemlje i da o tome informiše državno i partijsko rukovodstvo koje na osnovu tih informacija utvrđuje strategiju, donosi odluke i preduzima mjere.

Učinili smo ovih nekoliko napomena da se vidi da tajna služba jedne države nije enigma, obavijena tajanstvenošću, već važna državna insitucija koja radi na osnovu Ustava, Zakona i drugih akata kojima su utvrđena njihova ovlašćenja.

O društvenim metežima, samookupacijama i grkim godinama crnogorskog naroda ostaju biljezi vremena da ukažu, opomenu da se ne zaboravi i ponovi. Da smo se u sudbinskim vremenima na vrijeme budili iz zabluda i opsjena, izbjegli bi stranputice koje su nas skupo koštale.

To potvrđuju i dva dokumenta iz rada SDB Crne Gore uoči i za vrijeme „događanja naroda". Jedan je analitičko informativnog karaktera iz kojeg se vidi da je služba intenzivno pratila djelovanje sa nacionalističkih velikosrpskih pozicija i građanske desnice, prije i u toku „AB revolucije", u vremenu velikih političkih previranja. Zanimljive su ličnosti koje su se tada eksponirale kao akteri jednog vremena a koje će naći svoje mjesto u kasnijim društvenim zbivanjima, držeći se kvalifikacija koje je SDB tada dala bez obzira na rezerve i kritike koje se danas prema tome mogu imati. Drugi dokumenat – akcija „Radak" sadrži operativne podatke i saznanja (dobijen je iz različitih izvora) službi bezbjednosti iz kojih se jasno vidi da su inspiratori, organizatori i režiseri „AB revolucije" u Crnoj Gori bili sa strane ali uz zdušnu podršku brojnih domaćih jataka i drugih učesnika te anticrnogorske mobilizacije.

Dokumenta objavljujemo integralno:

a) Velikosrpski nacionalizam i desnica u akciji (Psihološko propagandna aktivnost)

Djelovanje sa pozicija srpskog nacionalizma se ispoljava u vidu negiranja crnogorske nacije („Crnogorci nijesu i ne mogu biti nacija, sve su to čisti Srbi" dr Živadin Petrović), njene kulture i istorijskog razvoja. Osporava se njena nacionalna samobitnost i ističe da je „Crna Gora de fakto treća srpska pokrajina". Tu tezu zastupaju kako buržuoasko liberalističke, tako i dogmatsko unitarističke snage. Po njima, raspadanje Jugoslavije je neminovnost, jer izgubljeno Kosovo se „može povratiti samo bitkom" (R. Smiljanić). Sa tih pozicija okupljaju se i djeluju pojedinci u Crnoj Gori i drugim sredinama.

Najekstremniji pojedinci koji djeluju sa ovih pozicija su porijeklom iz porodica koje su u toku rata uzimale aktivno učešće u pokretu Draže Mihailovića (među kojima ima i ratnih zločinaca što nije bez uticaja na njihovu nacionalističku opredijeljenost. Sve se to posebno ispoljavalo kroz učešće eksponiranih lica na pojedinim književnim susretima („Pjesnička riječ na izvoru Pive", „Plavski književni susreti", „Ratkovićeve večeri poezije", „Rat i mir u književnosti"), naučnim (četiristogodišnjica manastira Pive, „Kongres filozofa" u Herceg Novom), kulturnim (YU FEST – „Grad Teatar" Budva) i drugim manifestacijama (tribina o alternativnim pokretima, simpozijumi, promocije knjiga itd.)

U novije vrijeme jedan broj dopisnika „Politike", „Duge", i dr. javnih glasila, opredijeljeno djeluju sa pozicija srpkog nacionalizma (B. Milošević, S. Papović, J. Plamenac, D. Bećirović idr.) što je ispoljeno kroz njihove tendenciozne tekstove kao i kroz povezivanje sa drugim bezbjednosno interesantnim licima. Negativno komentarišu slobodu stvaralaštva kod nas kao i slobodu uopšte, što dokumentuju podacima o „stradanju i kažnjavanju" pojedinih književnika i njihovih izdavača (D. Ćosić, G. Đogo i dr).

Tada je jedan književni stvaralac iz Crne Gore napustio Udruženje književnika CG i pristupio Udruženju književnika Srbije praćen pohvalama da je to jedan od najboljih srpskih književnika (N. Kilibarda). S tim u vezi nagoviješteno je da će svi drugi crnogorski književnici koji napuste Udruženje književnika Crne Gore biti primljeni u Udruženje književnika Srbije.

Nacionalistička polarizacija i opredjeljenje sa pozicija srpskog nacionalizma u Udruženju književnika Crne Gore posebno je došlo do izražaja prilikom rasprave o kandidaturi Miodraga Bulatovića za predsjednika Saveza književnika Jugoslavije. Služba raspolaže podacima da su u to vrijeme vršene zakulisne i tajne „agitovke" da se izglasa povjerenje Bulatoviću, odnosno da se u organe UK CG izaberu delegati koji bi podržali ovu liniju (Vojvodić, Ćupić, Uljarević, Milošević, Đurić i dr.)

Povezivanje i kontakti eksponiranih lica iz drugih republika i centara koji djeluju sa ove i drugih pozicija, nastojeći ostvariti uticaj i prodor na području naše Republike u pridobijanju istomišljenika i povezivanju sa njima osvjedočeni su njihovim učešćem na kulturnim manifestacijama koje se u jeku turističke sezone održavaju na crnogorskom primorju a posebno onih u organizaciju YU FEST-a „Grad teatar". U sklopu kulturnog ljeta na području Crne Gore boravi određeni broj lica koje su službe od ranije zahvatale određenim mjerama (V. Drašković, M. Odalović, M. Komnenić, V. Mićunović, M. Bećković i dr.) i koji su ostvarivali kontakte sa bezbjednosno interesantnim licima u Crnoj Gori.

Kulturna manifestacija „Grad Teatar" i „Trg pjesnika" izazvale su dosta polemika i komentara građana. Opravdane su bile reakcije pojedinaca zbog čega je bilo dozvoljeno da „Trg pjesnika" postane politička tribina, uz konstataciju da se „Francuska sedam" preselila iz Beograda u Budvu, te da se za sve to izdvaja veliki novac. Krupnu ulogu u organizaciji ovih aktivnosti imali su: Svetozar Marović, predsjednik Izvršnog odbora SO Budva i Milorad Vučelić, novinar iz Beograda.

U krugu bezbjednosno interesantnih lica u Budvi, boravak M. Komnenića se komentarisao od strane njemu bliskih lica kao „dolazak velikog i hrabrog srpskog pjesnika". Za zbirku pjesama „Izgon", čije je djelove kazivao u sklopu svoga nastupa, Komnenić iznosi da je nastala u zemlji „nesrećnog naroda", „zemlji Dušana Silnog", „zemlji zakona od kojih je Evropa učila", „zemlji u kojoj danas nema zakona".

Gostovanje M. Bećkovića, predsjednika UK Srbije, ocijenjen je kao „važan i uspješan nastup" kao „prvo kazivanje njegove poezije u Crnoj Gori". Ponosan što gostuje na „Trgu pjesnika" Bećković je izjavio da „Trg" oslikava demokratsku atmosferu antičkog vremena". Pjesma „Kosovo Polje" oduševljavala je njegove pristalice. Pojedinci su uzvikivali „Matija, ti si drugi Njegoš, od tebe Srbija očekuje mnogo". Bećković je u komentarima jadikovao za ugroženim Srbima na teritoriji Jugoslavije, izražavajući spremnost „svakog od nas da se uključi u rješavanje tog problema".

U Budvi su organizovane promocije knjiga Milorada Vučelića „Osumnjičeno društvo" i Miomira Marića „Djeca komunizma". Knjiga „Osumnjičeno društvo" bila je zabranjena pa je Vučelić sa ironijom govorio o tome kako je došlo do njenog objavljivanja: „Promijenio sam naslovnu stranu i prvi list", da bi u zatvorenom krugu političare nazvao imbecilima.

U Budvi je često boravio i Vuk Drašković, samozvani „kralj Srbije" koji se kretao u društvu bezbjednosno interesantnih lica. U verbalnim duelima za vrijeme izložbe Milića Stankovića napadao je Albance i isticao da je „nacionalizam naša ideologija i mi se moramo boriti za srpstvo" te da se u zemlji „vodi zavjera protiv Srbije". Vuk Drašković smatra da je rješenje kosovske drame moguće ostvariti „samo ubijanjem", jer „kod nas nikad ne može biti jedinstva zbog bratoubilačkog rata kojeg smo imali, klali su nas Hrvati kao kokote". I za M. Vojinovića problem na Kosovu je rješiv, jedino „ustajanjem na oružje". Očekuje da će to biti uskoro, najdalje do Nove godine, kada će se lično ne samo boriti, nego „biti kamikaza". Kao gost Draškovića u Budvi je boravio i Vojislav Šešelj i tom prilikom vodili su razgovore u vezi sa situacijom u zemlji i posebno o Kosovu.

Svakako jedan od najekstremnijih bio je i Velimir Cvetić, advokat iz Beograda koji je u svojim „raspravama" zastupao tezu da „Srbi treba da dignu glas i javno ističu svoju samosvijest" da se „suprotstave konfederalističkim stavovima Slovenije i Hrvatske, a pokrajine dovedu u okvire prave srpske države", pri tome napadajući SK koji „srpske intelektualce optužuje kao desnicu".

U težnji za sveobuhvatnim nastupima na širem društvenom planu eksponirani srpski nacionalisti nalaze interes u ostvarivanju svojih idejnih opredjeljenja povezujući se sa reakcionarnim dijelom pravoslavnog klera.

Jedna od karakteristika djelovanja sa ovih pozicija jeste što se ona javlja u sferi javnog informisanja čime je njihova bezbjednosna komponenta još više izražena. Polazeći od toga da je djelovanje sa ovih pozicija u dosta tijesnoj povezanosti sa djelovanjem pozicija gradanske desnice i ekstremnih krugova iz SPC može se reći da su već identifikovani određeni „punktovi" koji prednjače u ovakvom ispoljavanju. To su UK CG, Redakcija „Omladniskog pokreta", „Radio Bar", dopisništvo „Politike" iz Crne Gore i dr.

Prateći djelovanje ove grupacije, Služba neposrednije operativno zahvata određene najznačajnije i najaktuelnije bezbjedonosne probleme i njihove nosioce, obuhvatajući odgovarajućim tretmanom 15 lica sa pozicija srpskog nacionalizma, od čega je veći broj zaveden poslije 1986. godine. Većinu lica u ovoj grupaciji čini visoko stručni kadar (dva novinara, jedan profesor književnosti, dr istorijskih nauka, dipl.pravnik, advokat, ljekar, magistar medicinskih nauka, etnolog, inžinjer) za koje možemo reći da se nalaze u radno aktivnom starasnom dobu (prosjek starosti oko 50 godina). Sve to upućuje na potencijalnu društvenu opasnost njihovog djelovanja koja se zadnjih godina, a posebno zadnjih mjeseci, manifestovala jače i šire, iziskujući dodatno angažovanje službe i drugih činilaca društvene samozaštite na njihovom praćenju i suzbijanju.

Aktivnost gradanske desnice u Republici sve više karakteriše tendencija da bude prisutnija na javnoj sceni, koristeći za to sve pogodne prilike, počev od raznih natpisa u dnevnoj štampi ili publicistici pa do istupanja na naučnim skupovima, tribinama i drugim manifestacijama. Upornija je u nastojanju da indoktrinirajući utiče na javno mnjenje i ukupna društvena kretanja i da za svoje ideje pribavi što više pristalica, posebno u intelektualnim krugovima i među omladinom. Povećava se broj lica u Republici koja se eksponiraju sa ovih pozicija i sve otvorenije napadaju na sistem i njegove institucije, tekovine i vrijednosti revolucije i na rukovodstva i pojedince na istaknutim društvenim funkcijama. Cilj ovih napada je da se lansiranjem neistina i insinuacija pojedini kadrovi kompromituju ukazujući na njihove afere i intrige.

U plasiranju svojih stavova koriste sredstva javnog informisanja, izdavačku djelatnost i drugu periodičnu publicistiku kroz objavljivanje knjiga, napisa, polemika i intervjua u kojima daju „ocjene" o stanju u zemlji, kadrovima, društvenim pitanjima, pri tome podgrijavajući i raspirujući nacionalističke strasti i sl.

Prodor uticaja građanske desnice iz drugih sredina u zemlji sve se više osjeća u Crnoj Gori i ostvaruje se kroz češće boravke i brojno prisustvo najekstremnijih pojedinaca iz ove grupacije. Zato se koriste razni povodi počev od odmora, liječenja, privatnih posjeta, boravaka u vikend kućama i stanovima, pa do učešća na naučnim skupovima, kulturnim i drugim manifestacijama u čijem organizovanju istaknutu ulogu imaju pojedini ekstremisti iz naše sredine. Samo na Kongresu filozofa u Herceg Novom, Tribini o ustavnim promjenama na Titogradskom univerzitetu i Susretu studenata pravnih fakulteta održanim u Risnu, kao masovnijim skupovima održanim u Republici, prisustvovalo je preko 20 lica koja djeluju sa pozicija gradanske desnice, nacionalizma, kleronacionalizma među kojima i veći broj najekstremnijih: dr Mihailo Marković, dr Ljubomir Kadić, dr Vojislav Šešelj, dr Miladin Životić, dr Gojko Petrović, Vuk Drašković, Miomir Marić, Dobrica Ćosić, Milan Komnenić, Milić Stanković, Dušan Bogavac, Velimir Cvetić i dr. Prisustvo na našem području koriste za plasiranje svojih ideja i stavova, međusobne kontakte i razmjene informacija, a ne rijetko i za javne neprijateljske istupe. Proturaju teze o „neligitimnosti organa vlasti", o „ustavom ozakonjenom birokratskom sistemu u kojem mali broj nedemokratskih izabranih ljudi drže vlast" o „nepostojanju demokratskih sloboda i kršenja ljudskih prava" itd.

U uslovima složene društveno ekonomske i političko bjezbjedonosne situacije u cjelini djelovanje ovih snaga je znatno pojačano u sve organizovanije i agresivnije ispoljavanje s krajnjim ciljem da se domognu vlasti i da po svom receptu izvrše promjenu političkog sistema u zemlji.

Treba uzeti u obzir i intelektualni nivo eksponiranih lica: devet se bavi književno i novinskim radom, dvojica su univerzitetski profesori, te po jedan magistar arheologije, advokat, sociolog, profesor i sredine u kojima rade daju im znatne mo-

gućnosti za vršenje negativnih uticaja na druge, posebno kada se ima u vidu da su pojedinci u sprezi sa grupama političke pozicije iz drugih centara u zemlji, a neki sa stranim faktorom. Sve ovo upućuje na zaključak da ova grupacija postaje aktuelan bezbjednosni problem u našoj Republici na čijem suprotstavljanju nijesu dovoljne samo mjere i radnje koje preduzimaju službe bezbjednosti. Naprotiv, saglasno stavovima i ocjenama najviših organa i tijela Republike, neophodno je paralelno sa njima preduzimati znatno šire i energičnije mjere i aktivnosti linijom društveno političkih organizacija, odnosno preko sredstava informisanja i kroz izdavačku djelatnost mnogo više razvijati kritički odnos i naučno i argumentovano razobličavati idejno neprihvatljive stavove i njihove nosioce.

b) Akcija „Radak“

Službena zabilješka broj 6364 od 28.07.1988. godine odnosi se na telefonski razgovor Miroslava Šolevića i Jovana Dujovića, u kojem ga Šolević obavještava da će „svi Srbi 29.07. biti pred Skupštinom“.

Telegram OC SDB Titograd broj 1319 od 17.08.1988. godine, odnosi se na razgovor Miroslava Šolevića sa Vojom Rolovićem iz OK SSRN Titograd. Šolević je tražio da se u Titograd organizuje miting i da na njemu govori i Vidoje Žarković, „da pojasni i objasni svoje izlaganje na XVI sjednici CK SKJ“.

Telegram SDB PSUP-a SAP Kosovo broj 6968 od 17.08.1988. godine u kome se obavještava o sastanku „Koordinacione grupe“ za organizovanje mitinga. Sastanak održan u „Ribnjaku“ Istok (prisustvovao M. Šolević), na kojem je odlučeno o „odlasku za Titograd“.

Telegram SSUP-a broj 19370/1 – prosliješen dio saznanja iz telegrama SDB PSUP-a Vojvodine u vezi sa razgovorom Grković Milice (predmet obrade po srpskom nacionalizmu) sa suprugom M. Šolevića. Šolevićka je obavještava da se „spremaju za odlazak u SR Crnu Goru“, gdje će se održati protesni mitinzi u Titogradu i Nikšiću.

Telegram SSUP-u, RSUP-u SR Srbije i PSUP-u SAP Kosova broj 40-3213 od 18.08.1988. godine – data obavijest u vezi sa dolaskom Miroslava Šolevića, Koste Bulatovića, Milorada Radulovića i Slobodana Aleksića u Titograd.

Telegram OC SDB Herceg Novi broj 403 od 18.08.1988. godine – obavijest o telefonskom kontaktu Ilije Živkovića (djeluje sa birokratsko-dogmatskih pozicija) iz Vršca (tada boravio u H. Novom) sa M. Šolevićem. Dogovorili su se da se „nađu“ prije održavanja mitinga u Titograd pred hotelom „Crna Gora“ ili „Podgorica“.

Telegram SSUP-a (grupa za akciju "Korab") broj 5987 sa saznanjem da je Šolević u kontaktu sa Mojašom Ćorovićem iz Željezare „Boris Kidrič“ u Nikšiću (Mojaš je brat Tomaša Ćorovića direktora „Radio-tona“ u Beogradu – ranije registrovane bliske veze M. Šolevića).

Telegram PSUP-a SAP Kosovo broj 6990 od 18.08.1988. godine u kojem se navode riječi Boška Budimirovića o postojanju fonda za organizovanje odlazaka Srba i Crnogoraca, koji koristi Organizacioni odbor.

Telegram OC SDB Titograd broj 50-1336 od 18.08.1988. godine, koji se odnosi na posjetu Šolevića predstavništvu „Elektrotehne“ na Tuškom putu (19.08.) i razgovor sa Svetislavom Račićem i dr.

Telegram upućen SSUP-u, broj 40-3691 od 20.08.1988. godine – odnosi se na ponašanje Šolevića po završetku mitinga u Titogradu, koji je pred hotelom „Crna Gora“ zapjevao pjesmu „Oj vojvodo Sinđeliću“, komentarišući potom da je namjerno

zapjevao ovu pjesmu „kako bi neki mrtvi političari, poput Krunića, imali zašto da nas optuže", te da su Titograđani masovnim prisustvom „oprali neke mrlje sa obraza crnogorskog naroda. To će nam biti argument za neke koji drugačije misle." Zatim je govorio da iz kosovskih zatvora treba osloboditi sve mlade ljude, a uhapsiti F. Hodža, Dž. Nimanija, A. Vlasija i dr.

Informacija OC SDB Titograd odnosi se na kontakte Šolevića sa Rajkom Raosavljevićem, Gojkom Vlahovićem, Tomom Dragovićem i dr. u hotelu „Podgorica" (28. u 8,00 časova) oko organizovanja mitinga u Kolašinu.

Telegram OC SDB Bar broj 10-500 od 23.08.1988. godine odnosi se na komentar Radomira Jovetića koji za Šolevića i članove Odbora kaže da znaju što rade, jer mitinzi su masovna okupljanja naroda, djeluju kao svojevrsne grupe za pritisak, organizovane u cilju eliminisanja snaga i pojedinaca u Federaciji i drugim republikama, koji pružaju otpor konstituisanju Srbije kao države u predstojećim ustavnim promjenama.

Izvještaj o rezultatima primjene OTS broj 1830 od 24.08. OC SDB Titograda – odnosi se na M. Šolevića, koji je poslije skandiranja građana ispred hotela „Oćemo oružje", „Šole, Šole", između ostalog rekao: „Nema šta nijesmo spremni da damo da bi ovo sačuvali. Ovo vaše „Šole, Šole" ja razumem kao „Kosovo je naše. Nama Kosovo predstavlja koren, a šta predstavlja repa bez korena (iz mase „ništa"), zato svi neprijatelji Jugoslavije i antisrpski lobi unutra i spolja mora da zna da ni po koju cenu to nećemo prihvatiti...".

Telegram upućen SSUP-u, RSUP-u SR Srbije, PSUP-u SAP Kosovo i SSUP-u – Grupi za akciju „Korab" (br. 40-3276 od 24. 08.) odnosi se na M. Šolevića, koji je po završetku mitinga u Titogradu rekao da su troškovi za putovanje ogromni ali da novaca neće nedostajati, dodajući „ako sve ovo ne pomogne oglasiće se Šole i njegovi komandosi".

Telegramom, broj 275 od 24.08, OC SDB Ivangrad dostavlja komentare pojedinih pripadnika muslimanskog življa iz Rožaja u kojima se osuđuju govori M. Šolevića i B. Jovanovića, smatrajući ih provokativnim, te da su podstakli masu da uzvikuje „Hoćemo oružje" i sl.

Dokumenat OC SDB Titograd – zapažanja operativnih radnika R. Minića i P. Milovića, odnosi se i na M. Šolevića, gdje se navodi da je isti jednom licu starom oko 50 godina iz Kovina rekao da tamo poznaje jednog neuropsihijatra i da tamo treba poslati Boška Krunića, dodajući „... doći će i njima Šole sa njegovim teroristima, da mu kičmu slome".

Zapažanja operativnih radnika B. Šćepanovića i R. Rajkovića koji se odnose na M. Šolevića. Naime, isti je poslije uzvikivanja mase „hoćemo oružje", rekao „ako treba i oružje, ali mi smatramo da još ima drugog izbora, a ako ne bude drugog i ono".

Telegram SSUP-a – Grupe za akciju „Korab" od 06.09.1988. godine u kojemu se navodi da je Šolević kontaktirao Ćorović Tomaša (brat Mojaša Ćorovića), direktora „Radio-tona" iz Beograda i da su konstatovali da se vrše intezivne pripreme za održavanje mitinga u Nikšiću. Tom prilikom Tomaš je rekao da će u toku nedjelje Mojaš doći u Prištinu po instrukcije.

Telegram broj 40-3400 od 07.09. upućen OC SDB Nikšić u kome se obavještavaju da ovih dana za Prištinu treba da otputuje M. Ćorović „radi dobijanja instrukcija" u vezi održavanja mitinga u Nikšiću.

Telegram broj 40-3459 od 14.09. upućen SSUP-u, RSUP-u i PSUP-u u vezi sa organizovanjem mitinga na Cetinju i boravku Šolevića, Budimirovića, Grujića i Tomaša Ćorovića na Cetinju.

Izvještaj o rezultatima primjene OTS-OC SDB Nikšić odnosi se na telefonski razgovor između Miroslava Šolevića i Mojaša Ćorovića od 08.09.1988. godine. Tom prilikom Šolević je sugerisao Ćoroviću da napiše „peticiju“, da pronađe lica koja će je potpisati, a da se prvih pet potpisnika proglase za „inicijativni odbor“. Kopiju peticije treba da predaju u SSRN i da kažu da će original da predaju „Organizacionom odboru“ sa Kosova. Zapravo Odboru treba da pošalju na teleks 18383 obavijest da su OK SSRN predali zahtjev za organizovanje mitinga, koji su potpisali građani (navesti broj i dr.).

Šolević i Ćorović su se dogovorili oko pisanja parola, Šolević je između ostalog predložio da nacrtaju: „Jednu na kojoj se vidi da se Žarković klima, čas tamo, čas amo, otkako je bez baze i ravnoteže“, a u potpisu da bude „Pivljani“. Predložio je da mu se nacrta helikopter „kako ga vodi sa sjednice Predsjedništva i vraća u svoj zavičaj“ i dr. Potom je Mojaš razgovarao sa bratom Tomašom (Šolević je zvao iz kancelarije Tomaševe iz „Radio-tona“) i dogovorili su se da će naknadno razgovarati u vezi „sa nekim detaljima oko ovoga“.

Izvještaj o rezultatima primjene OTS OC SDB Nikšić odnosi se na telefonski razgovor Mojaša i brata mu Tomaša Ćorovića od 12.09.1988. godine. Tom prilikom Tomaš je davao savjete Mojašu o nastupu njega i njegovih drugova u OK SSRN Nikšić u vezi sa organizovanjem mitinga i sl. Rekao mu je između ostalog da ukoliko iskrsnu kakvi problemi s tim u vezi, da odmah obavijesti Radio-Nikšić, kao i izvjesnog Mileta iz „Politike“, radi objavljivanja, kako grupa radnika traži organizovanje mitinga a da Socijalistički savez to neće, te da ih „preko „Politike“ zovu“. Mojaš je obavijestio Tomaša da se kod njega nalazi Blažo Papović i da se oko toga već dogovaraju i ukoliko im zatreba zvaće ga naknadno.

Telegram broj 50-1436 od 16.09. OC SDB Titograd – odnosi se na komentare M. Šolevića na Cetinju, koji je rekao kako je XVI sjednica CK SKJ ohrabrila kontrarevoluciju na Kosovu, te da je tom prilikom kontrarevolucija branila svoje kadrove „Da nije bilo XVI sjednice ne bi se znalo ko je Vrhovec, a da nije bilo Matića i Pekića, ne bi se znalo ko je Šuvar“, ističe Šolević.

Telegram OC SDB Nikšić broj 300 od 16.09. – odnosi se na razgovor Tomaša Ćorovića (brata Mojaševa) i izvjesnog Draška iz Beograda, kao i na to da je M. Šolević razgovarao sa Nadom Jovović iz Titograda, koja je dolazila da se vidi sa njim u Nikšiću.

Telegram OC SDB Nikšić broj 299 od 16.09. – odnosi se na dr Jovana Strikovića, koji je iz Beograda doputovao u Nikšić sa Dragoljubom Petrovićem (novinar „Politike“), koji su preko Raška Ćorovića nastojali da stupe u kontakt sa M. Šolevićem.

Telegram OC SDB Nikšić broj 309 od 17.09. sa saznanjima da je Rada Ćorović (supruga Mojaševa) obavijestila Tomaša Ćorovića u vezi sa mitingom, koji je glavna tema razgovora u Nikšiću „to nije događaj godine, nego unazad nekoliko i ubuduće, najvjerovatnije mnogo godina“. Informisala ga je da „Radio Nikšić“ neće praviti ni sa kim nikakav intervju ali će vjerovatno prenositi govor Koste Bulatovića. Rada je kontaktirala i izvjesnu Natu koja ju je obavijestila da je angažovala neke omladince da nose transparente, odnosno da će danas (17.09) oko 12 časova doći da se o tome dogovore.

OC SDB Nikšić telegramom broj 310 od 17.09. obavještava da iz Kosova polja 17.09. oko 12 časova polazi Miroslav Šolević sa suprugom, a da će Tomaš Ćorović sa još četiri lica iz Beograda preko Žabljaka doći u Nikšić (jedno od tih lica je i

izvjesni Mihailo Vojvodić). Šolević sa suprugom, Kosta Bulatović i lica koja dolaze sa Tomašem Ćorovićem iz Beograda, namjeravaju da prenoće kod porodice Ćorovića u Nikšiću.

Telegram broj 10967 od 17.09. RSUP SR Srbije, odgovara na telegram SDB RSUP-a SRCG broj 40-2497 od 06.09. i obavještava da je M. Šolević 17.09. obavijestio Mišljenić Branka iz Smedereva da će na protestni miting u Nikšiću 18.09.1988. godine ići grupa Srba i Crnogoraca sa 14 autobusa i sa oko 100 automobila. Šolević je rekao kako je to poslednji veliki odlazak na protestne mitinge. Mišljenić je obavijestio Šolevića da on neće ići za Nikšić.

Telegram OO SDB Cetinje broj 159 od 18.09. – odnosi se na operativna saznanja da će mitingu solidarnosti na Cetinju prisustvovati oko 1.000 Srba i Crnogoraca sa Kosova, umjesto 300 kako je najavljeno bilo od članova njihovog odbora. Prema izvoru SDB (koji je bio u kontaktu sa M. Šolevićem) Šolević je iznio da će u Nikšiću biti dosta prozivki saveznih i republičkih funkcionera a i da će govor Koste Bulatovića biti veoma oštar. Bilo je riječi i o Radovanu Radonjiću u negativnom smislu, jer se po tvrđenju Šolevića, do sada nije energičnije izjašnjavao o problemu Kosova, pa je tražio da Radovan Radonjić govori na Cetinju.

Izvještaj o tajnom praćenju broj 1945 od 21.09. OC SDB Titograd – odnosi se na M. Šolevića, u odnosu na kojeg je 17.09. primijenjena mjera tajnog praćenja. Naime, 17.09. oko 17,30 časova imenovani je prihvaćen kod podvožnjaka na ulazu u grad. Sa njim su bila još četiri lica u kolima „Opel“ PR 366-89. Vozilo se zaustavilo u Lenjinovom bulevaru broj 83. Po izlasku iz vozila Šolević je u društvu sa još sedam neidentifikovanih osoba (dvije žene i pet muškaraca) ušao u ulaz broj 83 i do 20 časova ova lica su boravila kod Nade Jovović, bivše supruge Ranka Jovovića.

U 20 časova Šolević je u društvu istih lica koja su bila kod Nade Jovović ušao u kola „Lada“ i pošao za Nikšić, dok su četiri osobe ušle u „Opel“, napravili jedan krug (vjerovatno da vide da li su pod pratnjom) i pošli za Nikšić.

Telegram PSUP-a SAP Kosovo broj 6-1029 od 01.09. u kojem se navodi da je Sava Grujić iz N. Sada, sa Žabljaka gdje se nalazi na odmoru, obavio telefonski razgovor sa M. Šolevićem. Šolević je zahtijevao da bi isti trebao da ostane na Žabljaku, jer planiraju da 18. septembra organizuju miting u Nikšiću. Grujić obavještava Šolevića da su Žabljačani „gori“ od njega i da su „zainteresovani za protestno okupljanje“, poslije čega mu je Šolević sugerisao „Kaži im, pet njih neka pošalju poziv, mi dolazimo u Žabljak, samo neka se potpišu i neka pošalju Organizacionom odboru, na adresu Milke Muzić, Ul. Lenjinova broj 81“.

Dopis SUP-a Žabljak broj 467 od 21.09. odnosi se na pokušaj organizovanja mitinga na Žabljaku od strane Save Grujića, advokata iz N. Sada, koji je bio u kontaktima sa Miroslavom Šolevićem. Pošto mu je na diskretan način skrenuta pažnja da se ne bavi tim poslovima odustao je od daljih pokušaja i otputovao sa Žabljaka.

Telegram OC SDB Nikšić broj 292 od 13.09. odnosi se na dolazak inicijativnog odbora iz Nikšića kod predsjednika OK SSRN Rajka Anđelića, koji su sačinjavali Ćorović Mojaš, Danilović Rade i Milović Slavko i Papović Blažo (svi dipl. elektroinžinjeri). Instrukcije za ovakav postupak dobili su od M. Šolevića i M. Ćorovića.

Informacija broj 205 od 13.09. OC SDB Nikšić sadrž i podatke vezano za objavljeni članak u „Politici“ od 15.08. pod naslovom „loptanje, iseljavanje, ćutanje“ – novinara Vlada Mićunovića i Milorada Đukanovića sa kojim su indirektno pozvali Srbe i Crnogorce da 18. septembra dođu u Nikšić na protestni miting.

Potom je došlo do telefonskih kontakata M. Šolevića i Mojaša Ćorovića. Šolević je davao instrukcije Mojašu kako da postupi, prvo treba da prikupe potpise

građana Nikšića, najmanje 100 i da se peticija dostavi SSRN, a potom o tome teleksom obavijestiti Organizacioni odbor sa Kosova, koji će stupiti u vezi sa SSRN u Nikšiću i dogovoriti dalji postupak, odnosno dolazak delegacije, kojom prilikom bi se konkretno o tome razgovaralo i dr.

Osim ovoga Šolević je sugerirao Ćoroviću i kakve parole, treba napisati i za ovu priliku koristiti, sa napomenom da će se o ovome kasnije dogovoriti.

Izvještaji o rezultatima primjene ORS OC SDB Nikšić od 14.09:

Izvjesni Mitar, vjerovatno vozač Tomaša Ćorovića iz Nikšića je nazvao „Radio-ton" iz Beograda i razgovarao sa izvjesnom Nerminom u dosta zavijenoj formi. Rekao je između ostalog da zove iz „pokrajine". Nermina je rekla da je direktora (T. Ćorovića) zvao direktor Milija Zečević iz „Instituta za unapređenje robnog prometa". Telefon 325-970, 321-118, 325-844, da se javi direktor i Šolević, te da se ovi brojevi telefone daju Šoletu.

Vođen je razgovor između Tomaša Ćorovića i Dragomira Bećirovića. Bećirović je nazvao stan Ćorovića. Prvo se javio Mojaš i upoznao ga da su došli članovi odbora u Nikšić, a Bećirović je potom tražio da razgovara sa Tomašom. Navodno, poznaju se još iz Zenice gdje su 1973. i 1974. godine sjedjeli zajedno u Klubu penzionera. Bećirović ga informiše da je jedan njegov kolega dobio informacije sa Cetinja u kojima se između ostalog kaže da se i Tomaš pominje – da je bio tamo, govoreći „tebe treba prekrižiti", čudeći se kako su saznali za njegovo ime kad se uopšte nije predstavljao. Zatim je Tomaš upoznao Bećirovića sa pojedinostima iz razgovora vođenih na Cetinju. Tomaš je išao na razgovore u OK SSRN Nikšića što se može zaključiti iz telefonskog razgovora „ne znam ja nijesam htio da idem, ali ovdje sam išao iz radoznalosti". Dalje Ćorović obavješ tava Bećirovića da „noćas ide za Beograd", a da Šolević dolazi u nedjelju, te da će i on doći najvjerovatnije u Nikšić tada. Bećirović se interesovao i za govor Bulatovića.

Obavljen je razgovor između Raška Ćorovića (brata Mojaševa) i njegovog kuma Miša u 15,30 časova. Tom prilikom Raško ga je obavijestio da je došao Šolević, dr Grujić i Budimirović, te da su u Opštini na dogovoru, a da su istog dana bili na Cetinju radi dogovora u vezi sa održavanjem mitinga u ovom gradu. Raško je sagovorniku ispričao „najnoviju vijest", kakvu kaznu spremaju za Dražu Markovića „spremaju je beogradski ugostitelji" koji su mu zabranili pristup u kafane, dodajuć i „to je jedinstvena kazna u svijetu".

Oko 16,30 časova vođen je telefonski razgovor između Dragomira Bećirovića iz Titograda i Mojaša Ćorovića. Bećirović je obavijestio Mojaša što će dati za novine, da će taj Bulatović govoriti, interesujući se da li su „stigli" (odnosi se na Šolevića i druge članove Organizacionog odbora koji su bili na razgovorima u Opštini). Bećirović je obećao da će da dođe u Nikšić oko 18,00 časova. Pitao je Ćorovića poslije navodnih smetnji na telefonu „da vam ko ne prikači nešto, a gljivu". Dalje je u razgovoru rekao da ne radi ništa (ali čitav dan „ganja mitinge").

Vođen razgovor između Tomaša Ćorovića i Dragomira Bećirovića oko predstavnika sa Kosova, govora, parola. Dragomir je za svoje potrebe našao teleks u „Pivari".

Oko 22.00 časa vođen je razgovor između Raška Ćorovića i Draga Petrovića iz Beograda. Petrović je sa dr Strikovićem doputovao u Nikšić i interesovali su se za Šolevića. Navodno Petrović se dogovorio sa predsjednikom SSRN da se nađu u hotelu „Onogošt". Raško je rekao da su Šole i ostali pošli na večeru u motel i obećao Petroviću da će lično doći u hotel „Onogošt" da se vide.

Mojaš Ćorović je obavijestio Blaža Papovića da su „sad ovi nalećeli". „Ovdje su bili deset minuta i otišli su na „Trebjesu", sa opštinarima". „Mojaš preporučuje Blažu da dođe prije njihovog povratka" da njih izvučemo jedno petnaest minuta i da se dogovore.

14.09. oko 19,00 časova Nada Jovović iz Titograda nazvala je Šolevića na stan Ćorovića. Tom prilikom Šolević je pitao Nadu „jesi li zvala drugara" a Nada je odgovorila „Javio mi se".

14.09. oko 22,00 časa Tomaš Ćorović je nazvao Draška iz Beograda (011/424-631). Draško ga je obavijestio da je stavljen „na spisak za konferenciju". Tomaš kaže „ovdje je vuklan, ovdje je stravično, ovdje će da bude bog te pita što" (odnosi se na miting u Nikšiću).

15.09. vođen je razgovor između Snežane iz „Radio-tona" i Raška Ćorovića. Raško je obavijestio Snežanu da je Tomaš pošao jutros za Beograd. Imenovana je pisala parole (najvjerovatnije za miting u Sremskoj Mitrovici).

18.09. vođen je razgovor između Mojaša Ćorovića i Dragomira Bećirovića koji je tada bio u „Radio Nikšiću". Tom prilikom Mojaš je rekao Bećiroviću da prekriži neke parole: „Ova Vuče Brankoviću" – ne ide, prekriži i tu „Sedmi nije šesti, šesti prekriži. Bećirović je imao spisak parola pa kaže: „Šuvaru" – ostaje, „Žarković jasan svima" – ostaje „Nek da mjesto hrabrijima" – dodaje Mojaš, „Žarkoviću, bar nas nadleti helikopterom" – ostaje, „Bijela knjiga crno školstvo" – ostaje, „Autor se ne crveni" – ostaje, „Boj se ovna, boj se govna" – ostaje i pored protivljenja Bećirovića, „Čudna pisma jadi ga ubili" – ostaje.

Izvještaj o rezultatima primjene OTS OC SDB Nikšić, odnosi se na razgovor Mojaša Ćorovića i Nade Jovović od 18.09.1988. godine u vezi ispisivanjem parola i transparenata u Nikšiću. Tom prilikom Mojaš je saopštio sadržaj jedne „udarne" parole „Žarkoviću Vuče Brankoviću", kao i da će „Radio Nikšić" vršiti direktan prenos sa mitinga.

Izvještaj o rezultatima primjene OTS – OC SDB Nikšić od 17.09.1988. godine, odnosi se na razgovor Mojaša Ćorovića i izvjesnog Dragana iz Nikšića. Tom prilikom Mojaš je obavijestio sagovornika o dolasku „prethodnice" za miting (misli na Šolevića i dr.) a zatim, kako da se ide kroz grad, da se nose transparenti, da se viče „dolje ovaj, živio onaj". Predložio mu je da se u 9,30 (18. avgust) okupe ispred manastira, na trgu, kao jedna grupa, koja će čekati „da dođu oni i da im se priključe", tu će izdijeliti transparente, itd.

Izvještaj o rezultatima primjene OTS – OC SDB Nikšić od 17.09.1988. godine, odnosi se na razgovor Tomaša Ćorovića i izvjesnog Draška iz Beograda (mogući tel. br. 011- 424-631). Iz razgovora se može zaključiti da je Draško zainteresovan oko načina održavanja mitinga u Nikšiću i da je s tim u vezi davao neke sugestije („Jesi li ono dogovorio što sam rekao") i zahtijevano je od Tomaša da mu se javi „poslije, gore sa Cetinja".

Izvještaj o rezultatima primjene OTS – OC SDB Nikšić od 17.09.1988. godine, odnosi se na razgovor Tomaša Ćorovića i Strahinje Krivokapića. Tomaš je obavijestio Strahinju da će „neko od novih sa Kosova" doći kod njega na spavanje, kao i da je Mojaš sa Šolevićem pošao u „Pivaru".

Izvještaj o rezultatima primjene OTS – OC SDB Nikšić od 17.09.1988. godine, odnosi se na razgovor Mojaša Ćorovića, Goce Šolević i Mila Radulovića. Radulović je sa Mićom Šparavalom odsjeo u hotelu „Onogošt". Pitao je Mojaša gdje se nalazi Šolević i Kosta Bulatović. Mojaš je odgovorio da su pošli na Glavu Zete („bili su susreti ovih pjesnika danas i juče, završna večera je dolje i Mošo Odalović je bio

tu i onda su otišli dolje. Idemo i mi sad dolje") potom je Goca Šolević razgovarala sa Radulovićem, koji je nastojao da se poveže sa Šolevićem i Kostom i dogovore se o pojedinostima u vezi mitingom („oni neka rabotaju... nemoj da mi mijenjamo mnogo, kaži im ono... nemoj da mi cvrkuću...") i dogovorili su se da se vide „sjutra u osam u „Onogoštu".

Izvještaj o rezultatima primjene OTS – OC SDB Nikšić od 18.09.1988. godine, odnosi se na razgovor Nade Jovović (zvala sa telefona Ćorovića i izvjesne Snežane, (broj telefona 086- 21-142). Tom prilikom Nada je pitala Snežanu u vezi sa Jocom Markušem, da li je „završio ono, je li otkucao, je li umnožio".

Takođe je razočaran i onim što se dešavalo na stadionu „Sutjeske", prilikom održavanja utakmice sa Prištinom, jer je očekivao više gledalaca „i nešto drugo".

Telegram OC SDB Nikšić br. 324 od 22.09. o.g. odnosi se na reagovanje M. Šolevića na pisanje „Pobjede" i drugih sredstava informisanja u vezi govorom Koste Bulatovića u Nikšiću, kao i na stavove društveno-političkog rukovodstva Crne Gore. Šolević kaže da je to pričau stilu „kuca laje – vjetar nosi", te da će oni ponovo doći u Titograd, ali da tada neće biti „ćiri bu ćiri ba". Ističe da i nema potrebe da se brani od navedenog pisanja jer su to „seljačke novine", odnosno crnogorski „Zeri i populit". Zvaće predsjednika SSRN i zahtijevati da se demantuje uzvikivanje parole „Hoćemo Ruse".

Službena zabilješka OC SDB Cetinje broj 1962 od 22.09. o.g. odnosi se na zapažanja operativnog radnika, da su parole i pjesme koje su uzvikivali i pjevali učesnici sa Kosova (među kojima su bile „Hoćemo oružje", „Dajte nam oružje", i slično) uglavnom počinjale na znak ruke ili mimike Miroslava Šolevića koji se nalazio na prostoru iza bine – na mitingu na Cetinju.

Službena zabilješka OC SDB Titograd broj 1962 od 22.09. o.g. odnosi se na M. Šolevića koji se po dolasku ispred hotela „Grand" sa građanima sa Kosova uputio ka Trgu gdje treba da se održi miting uz komentar „dobro je, dobro je, ima da se osvijeste (misli na političare) ili ćemo im j..... oca". Mošo Odalović ima strašan govor. „Ima sve ovo da digne u vazduh" (po završetku mitinga u hotelu „Grand" zajedno su bili Ilija Živković i Jovan Dujović bliske veze M. Šolevića i Vuk Pejović.

Službena zabilješka SUP-a Ulcinj broj 01-121/1 od 21.09. o.g. u kojoj se između ostalog ukazuje na ponašanje M. Šolevića, u odnosu na masu: „U prvim redovima ima nekoliko ljudi koji prate njegovo ponašanje, tako kad Šolević podigne ruku i počne neku pjesmu ili uzvikivanje nekih parola, ovih nekolicina ljudi odmah to prihvataju, a za njima i čitava masa". Dizanjem ruke podržavao je uzvikivanje parola „hoćemo oružje", „ubit ćemo Vlasija" i sl.

24.09. ove godine sa telefona Ćorovića vođen je razgovor između Nate i nekog studenta iz Beograda, u vezi sa „ograđivanjem Nikšićana od govora Bulatovića" te oko organizovanja kontra mitinga Jevrema Brkovića u Titogradu, iz razloga što je Kosta Bulatović negirao crnogorsku naciju. Taj student je napisao jedan članak u kojemu brani Kostu i namjerava da ga objavi u rubrici „Odjeci i reagovanja" u „Politici", a koji će prethodno dati na recenziju profesorima očekujući da će to oni „preko veze da proture". Potpisaće više lica, među kojima i Natu, a i Raška „pošto on voli da drugi misle o njemu".

27.09. o.g. vođen je razgovor između Raška Ćorović a i Dragomira Bećirovića. Bećirović je išao za Beograd, pa za Moševac, radi mitinga i radi „raspoloženja masa".

Telegram SSUP-a SDB – Grupe za akciju „Korab" br. 6-1261 od 27.9.1988. godine odnosi se na saznanja da se 26.9. telefonskim putem iz Nikšića javila Miro-

slavu Šoleviću, Nada Jovović i obavijestila ga o kontra mitingu, koji za 28.9. sprema Jevrem Brković i Mijo Popović, tražeći pomoć oko osujećivanja održavanja tog skupa. Šolević je savjetuje da okupi Cetinjane i Nikšićane i da ih izvižde čim se pojave i preporučuje joj da se čuje sa Mojašom Ćorovićem, Sretenom Ćetkovićem i Boškom Baletićem, koji će da se organizuju i dogovore na koji način će da se suprotstave Brkoviću i Miju Popović u ukoliko organizuju „neme demonstracije".

Telegram OC SDB Nikšić broj 302. od 16.09. o.g., odnosi se na saznanja da je na jednom od sastanaka u Inženjeringu trebalo da se raspravlja i o situaciji na Kosovu. U vezi održavanja tog sastanka Mojaš Ćorović je kontaktirao sa Dragomirom Bećirovićem. Obavijestio ga je da su parole ispisane i pripremljene i da dođe da ih vidi. U institutu Željezare arhitekte su ispisivale transparente i parole, a na jednom od njih (transparentu) se nalazi Stevo Goranović, kako se rukuje sa Kićunom Lješkovićem, koji se nalazi u Istražnom zatvoru u Spužu.

U telegramu PSUP-a SAP Kosovo broj 6.1394 od 9.10. o.g. između ostalog se navodi: „Dana 9.10.1988. godine, Miroslav Šolević je telefonom razgovorao sa izvjesnim Pajom, br. tel. 16-222 koga instruiše kako dalje treba delovati. Prethodno Šolević izražava zadovoljstvo s onim što je urađeno u Titogradu, misli se na demonstracije i zahtjeve, dok na drugu stranu osuđuje upotrebu sile.

Paja ga obavještava da je i on sam „pokupljen" od milicije zajedno sa 4-5 glavnih aktera.

Šolević dalje instruiše Paju da treba kompletno obustaviti proizvodnju što Paja prihvata obaveštavajući ga da se na to ide. Ta obustava po njima bi potrajala dok se utvrdi krivica za upotrebu sile, (Paji ove uslove diktira Šolević) drugi dok se ne povećaju lični dohoci za 50% i napominju da se nikako ne sme uslov oko para postaviti napred, već oće oko upotrebe sile.

Šolević ga upućuje na nekog Sretena Ćetkovića iz Aluminijskog kombinata koga predstavlja „kao vodećeg čoveka za ove stvari".

Dalje je Šolević vodio razgovor sa izvesnim Božidarom Božovićem iz Titograda. Božidar iznosi Šoleviću da je on bio u Nišu i drugim mestima. Navodi se da su se prvo organizovali u „Radoju Dakiću" pod rukovodstvom direktora Šofranca Drage, koji samo što im nije rekao da krenu pred Skupštinu. Božidar iznosi da su iz fabrike prvo krenuli na fakultete nekoliko njih pa su pozvali studente da dođu kod njih na sastanak da saslušaju zahteve radnika. Dalje ističe da su neprihvatljive parole uzvikivali neki policajci u civilu kako bi kompromitovali skup. Šolević podučava Božovića da treba optužiti rukovodstvo i posebno Lazara Đođića za ono što se juče desilo, jer je navodno situacija ispuštena iz ruke kada je uhapšen odbor, te da je to navodno namerno učinjeno, i njemu Šolević kaže da se za sutra dobro organizuju i da ne rade, na skupovima da optuže republičkog sekretara za Unutrašnje poslove da je namerno uhapsio odbor da ne bi imao ko da vodi narod i tako ispusti situaciju iz ruke da se stvore uslovi za intervenciju milicije.

Kod postavljanja uslova Šolević uglavnom i Boži ponavlja ovo što je rekao Paji, i kada je riječ o platama, kaže mu da to bude zahtjev za povećanjem od 50 %, ali za sve radnike u SRCG koji rade u materijalnoj proizvodnji. Šolević mu dalje kaže da treba da rade, da se povežu sa Željezarom, „Obodom", sa Cetinja itd. Šolević mu kaže da bi najbolja usluga bila da se uhapse ovi u Titogradu. Predložio je Božu da napišu jednu parolu: „kome zakon leži u topuzu tragovi mu smrde nečovještvom". To bi se istaklo na kapiji „Radoja Dakića".

Telegram broj 22924/1 od 12.10.1988. godine SSUP-a dostavljena su saznanja Službe da Miroslav Šolević preko svojih istomišljenika u SR Crnoj Gori, SAP

Vojvodini i Beogradu preduzima intenzivne aktivnosti na organizovanju protestnog mitinga u Titogradu 14.10.1988. godine, da vrše podstrekavanje radnika i studenata na dalje radikalne akcije i proteste.

OC SDB Nikšić obavještava da je Mojaš Ćorović – izvjestio svoga kuma Đoka iz Sarajeva o situaciji u Nikšiću, rekavši mu da je maloprije došao iz grada i da je „promukao" nastavljajući „U Novom Sadu srušili smo vladu",„Pala je vlada usred Novog Sada i ova će usred Titograda"...„Ja sam jutros došao iz Beograda... pošao kod Slavka, kad željezarci krenuli, te se mi priključi, bili kroz grad malo, vratili se u Željezaru, pravili zaključke za sjutra, sjutra je zbor u 3 sata... Sjutra izgleda sprema se sva privreda i „Pivara" i „Boksiti" i „Željezara". Ja mislim da će biti opasno, ja mislim da će sjutra biti žestoko". Na pitanje Đoka „Traže li smjenjivanje Predsjedništva", ovaj odgovara: „Oba Predsjedništva, našeg delegata, ovih gore u Predsjedništvima jugoslovenskim... Žarković, Đuranović, Ćulafić, sve... znaš šta je u Titogradu bilo. Možda je to namjerno od ovih, možda su to političari uradili. Hotel čitavu noć radio i ovi se napili pred zoru i bilo je tu gluposti i nije organizacije bilo (Đoko: „da su došli Nikšićani, da ste se vi priključili, ja mislim da bi pala vlada, vala slušaj ja mislim da je bilo krenulo 10.000 dolje"). Cetinjanima isto nijesu dali njih su ubjeđivali a ove Nikšićane nagrdili. A onda ima Nikšićana koji su bili otišli prije i dolje nosili sliku Titovu, dvije zastave. Slomili im sliku, zastave im ščepao milicajac, sve im izlomio, koplje ono zgužvali i bacili... da imaju išta ljudsko podnijeli bi ostavku..."

Iz reprodukcije telefonskog razgovora obavljenog 10.10. o.g. oko 19.00 časova između Mojaša Ćorovića iz Nikšića i Tomaša Ćorovića iz Beograda (koje je dostavio OC SDB Nikšić) izdvajamo – Mojaš kaže: „Stavovi Željezare su sledeći, to je bitno: da Lazar Đođić, oba Predsjedništva, delegati federacije, opštinsko rukovodstvo, samo za opštinsko nije precizirano, nijesam sto posto siguran, kako i šta najkasnije do 20. podnesu ostavke... znaš šta je jedino mana ja mislim što taj rok nije prije XVII sjednice (poslije pitanja Tomaševa kako je Banjo govorio?) ovaj glavni govor je Vojo održao.Onda ja mislim da su to Banjovi zaključci, ovi oročeni, ovi. Ja mislim da je to njegovo..."

Napominjemo da je Tomaš u više navrata zvao rodbinu u Nikšić i interesovao se u vezi situacije u gradu.

Telegram SSUP-a SDB – Grupe SSUP-a za akciju „Korab" od 12.10. o.g. broj 6-1415 glasi: „Dana 11.10.1988. godine Miroslav Šolević (00) ostvario je kontakt sa NN muškom osobom kada je u razgovoru, pored ostalog rekao: „Bili su juče izjutra, ja ti juče ne rekoh. Bili su ovdje četvorica sa Cetinja i oni su predlož ili ovo za Trg Ivana Milutinovića. Prema tome, budete li ocenili da to treba, mi se spremamo. Evo sada su mi se javili Novosađani i oni su raspoloženi. Verujem da će i ovi Beograđani da dođu, a ja ću sutra biti u Srbiji i sa nekog finog telefona, koji mi ne prisluškuju, pozvati sve koga treba da pozovem, tako da ćemo mi za 14.oktobar u 16,00 sati biti spremni. A oni jedino mogu da obustave kompletan saobraćaj, jer poznaju nas 50, ove druge ne poznaju. Ovi drugi će svi da prođu a i mi ćemo ih nekako prevariti, makar morali da zalazimo preko Trebinja... A, sada, ne mogu više čim te podržava tvoj narod, mogu oni da jedu g.... nego, nađi tu jednog advokata i zalepi tužbu ovima. Zalepi im, nek im stoji... ovaj što te naslikao u novine, i njega upleti, jer oni su sada jaki. Oni su sada jaki, ali za neki dan neće biti".

SSUP SDB – Grupa za akciju „Korab", telegramom broj 61418 od 12.10. o.g. obavještava da raspolažu saznanjem da će 13.10. o.g. iz Beograda za Cetinje krenuti 40 autobusa sa studentima. Namjeravaju da se iz Titograda upute prema Prištini.

SSUP SDB – Grupa za akciju „Korab“ telegramom broj 61420 od 12.10 obavještava da je Šolević kontaktirao sa Nadom Jovović, koja ga je obavijestila o poslednjim događajima u Titogradu, u vezi sa čim su zajedno osuđivali intervenciju milicije.

U daljem razgovoru bilo je riječi o telegramu „Oboda“ sa Cetinja, za koji Šolević kaže da je naručen i izmišljen i da bi radnici zbog toga trebali da obustave proizvodnju, sazovu zbor i ograde se od telegrama, a zatim dodao „Sada ću ja da zovem vašeg odatle Crnogorca“, inače njihovog jakog poslovnog prijatelja, koji im kupuje pola proizvodnje i da im kaže – u ugovor se popišajte ako ne demantujete ono, sa čime se Nada složila u potpunosti.

SSUP SDB – Grupa za akciju „Korab“ telegramom broj 61426 od 12.10. obavještava da su došli do saznanja preko pouzdanog izvora da je Miroslav Šolević 12.10. o.g. ostvario kontakt sa Sretenom Ćetkovićem iz Titograda. U razgovoru, pored ostalog, Šolević ga je pitao: „Kaži mi hoćete li vi u petak u 16,00 časova na Trg „Ivana Milutinovića“ ili ja imam pogrešne informacije“? Ćetković je izbjegao da da direktan odgovor i pored Šolevićevog insistiranja, uz komentar da ne može nigdje da mrdne, ali je ipak neodređeno odgovorio: „Vjerovatno“.

U službenoj zabilješci OC SDB Titograd broj 2043 od 12.10. između ostalog navodi se da raspolažu operativnim saznanjima da je Luka Vujošević stupio u kontakt sa M. Šolevićem i da se sa njim dogovorio da ukoliko V. Žarković ne podnese ostavku za dva-tri dana organizuju novi miting u Titogradu „na kojem se milicija ne bi ništa pitala. Tu bi došli radnici sa Kosova da se solidariš u sa našim radnicima“, te da je Luka jednom licu rekao kad su razgovarali o novonastaloj situaciji u Republici „Ne brini ništa pašće oni“. Lice koje je bilo u kontaktu sa Vujoševićem operativnom izvoru reklo je „da je Srbiji prvi sledeći cilj Titograd, da dolaze i da su dobrodošli“, a na pitanje izvora koji to Srbi dolaze“, rekao je „neće doći ali će postaviti svoje rukovodstvo“.

SSUP SDB – Grupa za akciju „Korab“ telegramom broj 6-1432 od 13.10. obavještava da su preko pouzdanog izvora došli do saznanja da je Miroslav Šolević jutros (13.10.) ostvario kontakt sa Pavlom Milićem u Titogradu. U razgovoru Milić se požalio: „Ovamo su pritisli da me sa zemljom sravne. Ne biraju sredstva. Za ono što me onaj prozvao upisuju me da sam izgrednik... zbor od 4.000 radnika osudio je ono što su me prozvali. Imam pismeno taj dokument, i od sindikata i od zbora, kao i sa partijskog sastanka“. U vezi s tim, Šolević insistira da podnese tužbu: „Nemoj da odugovlačiš (sa tužbom). Zalepi ti njima obojici po jednu tužbu, a oni će brzo da napuste stolice i onda će da im se sudi“.

Milić je uputio Šolevića šta misli za petak (14.10. o.g.). a ovaj je odgovorio: „Mi se nadamo da vam budemo gosti sutra. Neka se one (mere) preduzimaju, eto nas kod vas. Malo da ih pozdravimo, više narod ne smeju da biju. Na narod – eto ga tamo, gde piše da su oni zabranili da se skupi narod“. Na opasku Milića: „Ma ne piše nigdje, nego su čuli (verovatno misli za dolazak sa Kosova), po 10-15 onih u uniformi (milicija) postavljeni su na pojedina mesta“. Šolević je odgovorio: „Ako, ako, ako treba i mi ćemo a obućemo uniforme, mi smo služili vojsku, uglavnom sad za sad dobro nas oblače“.

OC SDB Titograd telegramom broj 1696 od 13.10. obavještava da su posebnim putem došli do saznanja da je Pavle Milić ostvario kontakt sa M. Šolevićem i K. Bulatovićem. Tom prilikom oni su mu rekli da će nastojati da po svaku cijenu dođu u Crnu Goru i da će sa sobom povesti veliki broj lica sa strane iz Srbije i Kosova.

Telegramom broj 40-3819 od 14.10. podsekretar SDB u RSUP-u SRCG obratio se podsekretarima u SDB u SSUP-u, RSUP-u SR SRbije i PSUP-u SAP Kosova i izme-

đu ostalog tražio hitan dogovor u pravcu preduzimanja energičnih mjera na presijecanju neprijateljskog djelovanja Šolevića.

U izvještaju saradnika – 2065 od 14.10. OC SDB Titograd između ostalog navodi se da je Savović Milanko, bliski rođak Luke Vujoševića rekao: „...Oni znaju sve jer je Šolević u kontaktu sa ovima gore... I Rajko Božović je u kontaktu sa Šolevićem... Rajko Božović i onaj Božo što je govorio na mitingu, onaj što je govorio „promiješajte brašno". Božo je pametan iako nije obrazovan. „Ako se konsoliduju neće se ništa desiti, rade po čitavu noć, ne zaspivaju, rade sa voljom strašnom, imaju svoj cilj, imaju motiv. Izgleda da je Šolević spavao kod Pavla Milića prije neki dan ali to ne treba širiti. Rajko je telefonom razgovarao sa Šolevićem. Ako se do 22. o.m. ništa ne uradi ne valja posao. Danas da krenemo ne vredi, ali sutra poslije ove sjednice na kojoj neće dati ostavke ovi iz Predsjedništva, onda treba krenuti, onda bi narod izašao. Vlasti znaju da Šolević i ovi hoće da održe miting u Titogradu, pa su pripravni...".

Izvještaj o rezultatima primjene OTS – OC SDB Nikšić od 1.10.1988. godine odnosi se na razgovor Rade Ćorović i njihovog kuma Mihaila (iz Beograda). Tom prilikom Mihailo je rekao Radi da prenese Mojašu da je Krunić podnio ostavku te da „Tomaš mora da mijenja 30% parola", mada mu je on rekao „da odsiječe ono prvo ime, jer je Krunić bio prvi na spisku", dodajuć i „idemo dalje". Istoga dana vođen je razgovor između Raška i Tomaša Ćorovića u vezi nekih poslova za „Radio-ton", kao i između Mojaša i Tomaša. Mojaš je obavijestio Tomaša da njihov otac Miloš ima šansu da SO Šavnik dobije kredit zelenog plana u iznosu od dvije milijarde starih din.

Izvještaj o rezultatima primjene OTS – OC SDB Nikšić od 9.10.1988. godine odnosi se na razgovor Nade Jovović i Mojaša Ćorovića. Tom prilikom Nada je obavijestila sagovornika da je bila na zboru studenata, da je govorio rektor i podržao studente, kao i ostali profesori itd. Mojaš je rekao da je na sastanku Poslovodnog odbora Željezare (prisutno bilo 20 lica) pravljen dogovor i predlozi koje treba iznijeti na zboru. Ćorović je izmeđ u ostalog predložio „da se traži imenom i prezimenom ostavka republičkog sekretara za unutrašnje poslove da se oroči vremenski, a najduže dva dana". Obavijestio je da će se do kraja dana znati da li će u gradu sjutra biti štrajk. Nada je potom grubo napadala crnogorsko rukovodstvo („Krvi bi im se napila").

Izvještaj o rezultatima primjene OTS – OC SDB Nikšić od 13.10.1988. godine, koji se odnosi na razgovor Miloša Ćorovića i Baja Šušića. Tom prilikom Ćorović je osuđivao Šišića što je pobjegao, kao i Raško, sa mitinga u Titogradu („Ćuti ne pričaj, no pripremaj drugi ustanak").

Izvještaj o rezultatima primjene OTS – OC SDB Nikšić od 14.10.1988. godine, odnosi se na razgovor braće Ćorović Mojaša i Tomaša. Tom prilikom grubo su napadali crnogorsko rukovodstvo („đubrad"), zbog „pljuvanja" po srpskom rukovodstvu i dr.

Izvještaj o rezultatima primjene OTS – OC SDB Nikšić od 14.10.1988. godine, odnosi se na razgovor Miloša Ćorovića i zeta mu Strahinje Krivokapića. Tom prilikom Miloš je na grub način napadao Radivoja Brajovića.

Telegramom SSSUP-a SDB – Grupe za akciju „Korab" br. 6-1516 od 21.10.1988. godine dostavljena su saznanja o kontaktu Miroslava Šolevića i Mojaša Ćorovića. U razgovoru su komentarisali i o toku XVII sjednice CK SKJ, osvrćući se na savjete pojedinih govornika („najveći krivci daju najveće savjete" – Šolević). U daljem razgovoru Ćorović je rekao da sada u Titogradu ima puno milicije, koja kontroliše sva putnička i saobraćajna vozila, zbog čega ne može nigdje da mrdne. Rekao mu je da je oko 30 lica uhapšeno i kažnjeno zbog njihovog ponašanja za vrijeme demonstracija u Titogradu i Nikšiću. Šolević je na to reagovao „Što ne ustanete da ih branite...

Vi treba u Željezari opet da obustavite posao i da kažete da puste te ljude. Tek kad puste ljude, tad da prekinete obustavu". Ćorović je odgovorio, da je to nemoguće zbog pojačanih mjera bezbjednosti. Na sugestiju Šolevića da se o tome obavijeste novinari, Ćorović je tražio da ih odmah pošalje, da bi potom Šolević rekao „... Sjutra ću ja da idem gore (u Beograd) kod ovih novinara i da kažem sve, da im stavimo kompletnu štampu na vrat". Dalje u razgovoru imenovani su konstatovali da crnogorsko rukovodstvo želi da prikaže kako su poslednje događaje u Crnoj Gori izazvali srpski nacionalisti i da „sada traže 30 dobrovoljaca", sa strane koje će prikazati kao „glavne inicijatore i organizatore".

OC SDB Nikšić uz dopis br. 816 od 25.10.1988. godine dostavio je šest izvještaja o rezultatima primjene OTS u vremenskom intervalu od 9. do 17.10.1988. godine i to:

Drugi sektor SDB RSUP-a SRCG dopisom br. 8072 od 19.10. obavještava o saznanju da grupa lica iz Nikšića koja žive u Beogradu, obilaze studente, učenike i građane takođe porijeklom iz Nikšića, radi dogovora o organizovanju protestnog mitinga u Beogradu na kome bi se vodio javni protest zbog sprečavanja grupe radnika i građana iz Nikšića da prisustvuje protestnom zboru u Titogradu, kojom prilikom je „primijenjena sila". Zagovara se da grupa po završetku mitinga u Beogradu organizovano krene za Titograd gdje bi organizovali protestni miting vezan za protekla zbivanja u SRCG. Kao inicijator ove akcije pojavljuje se Miroslav Šolević i Tomaš Ćorović.

OC SDB Titograd telegramom br. 50-1690 od 13.10.1988. godine obavijestio je da se 13.10.1988. godine među radnicima „Radoja Dakića" pronijela vijest da će se 14.10. u Titogradu organizovati novi miting, na koji će organizovano doći Miroslav Šolević i članovi „Organizacionog odbora", te da pojedini radnici „Bravarske obrade" ove radne organizacije destruktivno djeluju, zagovarajući nove demonstracije itd.

Telegramom br. 6-1495 od 19.10. SSUP SDB Grupa za akciju „Korab" obavještava da je 18.10. Pavle Milić ostvario kontakt sa Miroslavom Šolevićem, Milić ga je obavijestio da su ga dva-tri puta pozivali u (SDB) i požali mu se da je imao problema. Bilo je pritiska da li se znamo, a ja sam odgovorio – ne, nikada u životu ga nisam video, niti ga poznajem. Inače, prave mi probleme još uvijek. Ovo nije kao što je to kod tebe, „mada smo im napravili dosta zla i veliku uznemirenost smo im uradili sad za sad". Šolević ga je tješio i davao mu podršku da se ne brinu. Tokom razgovora bilo je riječi i o tome da odu na miting u Beograd, 22. oktobra o.g. pa su se dogovorili, ukoliko se ovaj miting bude održao, da se nađu u Beogradu.

Štab akcije „Radak" telegramom br. 4709 od 12.10. obavijestio je OC SDB Titograd o saznanjima da M. Šolević preko svojih istomišljenika u SRCG, SAP Vojvodini i Beogradu preduzima intenzivne aktivnosti na organizovanju protestnog mitinga 14.10. u Titogradu, te da je indikativan i podatak o namjeri polaska grupe studenata iz Beograda 13.10. za Cetinje (40 autobusa) da bi zatim se uputili prema Prištini itd.

– Od 24.10., koji se odnosi na razgovor Tomaša i Mojaša Ćorovića u vezi sa političkom situacijom u Crnoj Gori, o osuđenim licima zbog nereda na mitinzima, o Koraću (već je bilo riječi o njemu) koji je iz Željezare izveo oko 100 ljudi i poveo ih za Titograd na protestni miting te o pojedinim crnogorskim rukovodiocima itd.

Treći sektor SDB o saznanjima iz dopisa II sektora br. 8072 od 19.10. obavijestio je SSUP SDB III upravu, RSUP SR Srbije III sektor, PSUP SAP Kosova SDB III sektor I SSUP SDB – Grupu za akciju „Korab".

Uz dopis br. 24436/1 od 31.10.1988. godine podsekretar SDB SSUP-a uputio je informaciju „Pregled bezbjednosno-interesantnih lica sa područja SAP Kosovo

i u vezi sa SAP Kosovo“, u kojoj se govori i o aktivnosti M. Šolevića i grupe lica iz „Organizacionog odbora sa Kosova“ i dr.

Podsekretar SDB telegramima br. 40-4446 od 13.10., br. 40-3819 od 14.10. i br. 40-3852 od 18.10.1988. godine obavijestio podsekretare SDB u SSUP-u, RSUP-u SR Srbije i PSUP-u SAP Kosova o neprijateljskoj djelatnosti Miroslava Šolevića usmjerenoj prema Crnoj Gori, tražeći hitan dogovor o presijecanju te djelatnosti, ukazujući na nesagledive i teške posledice te djelatnosti.

OC SDB Titograd uz dopis 2141 od 31.10.1988. godine dostavio je informaciju o događajima koji su prethodili protestnom mitingu ispred Skupštine SRCG 7. oktobra 1988. godine u kojoj se govori o kontaktu Miroslava Šolevića sa pojedinim licima iz Titograda (Pavlem Milićem, Božidarem Božovićem, Sretenom Ćetkovićem i dr.).

Izvještaj o rezultatima primjene OTS OC SDB Titograd broj 309 od 15. novembra 1988. godine, odnosi se na razgovor Nade Jovović i izvjesnog Mirka iz Beograda. Tom prilikom Nada je obavijestila sagovornika da je u nedjelju veče sa Draganom Barjaktarevićem (iz Beograda) bila na Cetinju, gdje je na književnoj večeri učestvovao i Matija Bećković („Pola sale je plakalo“ za vrijeme nastupa Bećkovića). Rekla je između ostalog da su crnogorski nacionalisti poslali „dvije peticije koje kruže Crnom Gorom za istragu velikosrba u Crnoj Gori. Kakav će im kraj biti, crni oni“ („Isto kao poturicama“ – Mirko). Vidjećeš ti njihov kraj, a i Božinin... Ja sam 90% naroda sa kojim sam se srela u zadnjih 15 dana čula da će se na narednom popisu stanovništva pisati kao Srbi”. Potom je razgovor vođen u vezi Kosova, a u vezi sa Miroslavom Šolevićem, sa kojim je Nada razgovarala za vrijeme održavanja mitinga u Titogradu, te o peticiji koju je Nada napisala, sa kojom se traže vanredni izbori, kao i u vezi delegatske baze „koja ne održava mišljenje crnogorskog naroda („Održava donekle Nikšićanka“ – Mirko) itd.

Izvještaj o rezultatima primjene OTS OC SDB Nikšić broj 909 od 17.11.1988. godine, koji se odnosi na razgovor od 16.11. Nade Jovović i Mojaša Ćorovića. Tom prilikom Ćorović je najavio dolazak kod Nade sa još 4 lica radi dogovora u vezi sa nekim tekstom što ga je Nada napisala (u pitanju je peticija), koji namjeravaju da daju radnicima koji odlaze iz Titograda na miting u Beograd, da potpišu. Nada je između ostalog rekla da su joj „Dakićevci“ rekli da će stupiti u razgovor sa „Željezacima“ radi zajedničkog odlaska na miting u Beograd itd.

OC SDB Nikšić telegramom broj 469 od 17.11. obavještava o kontaktu Mojaša Ćorovića sa Bajom Šušićem (16.11.), te da je 17.11. zakazan u Željezari zbor komunista svih radionica na koji je Šušić tražio da Mojaš pošalje nekog od novinara „Politike“ i dr.

Izvještaj o rezultatima primjene OTS – OC SDB Nikšić, broj 916 od 17.11.1988. godine odnosi se na razgovor Tomaša i oca mu Miloša Ćorovića. Miloš se interesovao u vezi sa Šolevićem, te u vezi sa mitingom u Beogradu („To će biti sila na sile, taj miting“). Rekao je izmeđ u ostalog: „To ćete vi srušiti sve... Ja sam ti se više opredijelio... vatra sam. Volio bih se pitati sa onim čovjekom (misli na Miloševića) no bog znaš šta. Kad bih ti bio živ na ljeto u goste ga zovem... to je sve prijenulo živo, ovaj kraj za njega...“

OC SDB Titograd, uz dopis broj 2319 od 18.11.1988. godine dostavio je izvještaj o tajnom praćenju nad Mojašem Ćorovićem 17.11.1988. godine od 17,55 do 22 časa. Na sastanku kod Nade pored Nikšićana bili su i Pavle Milić i Božidar Božović.

Telegramom broj 40-4208 od 18.11.1988. godine obaviješten je SSUP SDB III uprava i RSUP SR Srbije SDB III sektor da više bezbjednosno interesantnih

lica bliskih veza Miroslava Šolevića odlazi na miting u Beograd (L.Vujošević, P.Milić, B.Božović, B.Popović, M.Ćorović i dr.).

Izvještaj o rezultatima primjene OTS OC SDB Titograd, broj 316 od 21.11.1988. godine, odnosi se na razgovor Jevrema Brkovića i Jovana Markuša. Tom prilikom Brković je zaprijetio Markušu („Kuću ću ti iskopati“) zbog slanja Ratka Đokića i Raka Dilingera da ga likvidiraju, optužujući ga istovremeno, što organizuje kontrarevoluciju u Crnoj Gori, da je povezan sa Miroslavom Šolevićem, da policija sve zna, da mu gori pod nogama itd.

U izvještaju OC SDB Titograd br. 2324 od 22.11.1988. godine kaže se: „Jedno lice iz Titograda reklo je Šoleviću da nije baš tako lako oboriti crnogorsko rukovodstvo, te da je trebalo između ostalog mnogo temeljitije pripremiti miting pred Skupštinom, dok je Pavle Milić u razgovoru spominjao izvjesnog Rakočevića, direktora iz „Beotehne“ (navodno brat od tetke S. Miloševića) koji je nadoknadio troškove prevoza radnika „R. Dakića“ autobusom „Tare“ na miting u Beogradu itd.“

OC SDB Titograd, Službenom zabilješkom broj 2319 od 22.11.1988. godine prezentirao je saznanja vezana za odlazak bezbjednosno interesantnih lica iz Crne Gore za Beograd na miting solidarnosti. Navodi se između ostalog da su pjevane pjesme i uzvikivane parole u vozu za Beograd (voz sa polaskom u 23,45, 18.11.): „Ko to kaže da Srbija nema more dok je Crne Gore“, „Đuranović Veseline, izdajniče domovine“, „Oj Vidoje Žarkoviću drugi Vuče Brankoviću, a i Marko, a i Marko isto tako“, „Crna Gora sad se pita kad će Slobo mjesto Tita“, „Crna Gora sada plače Rankoviću ko te smače“, „Žuta gredo crnogorska bruko specijalac radnika je tuko“, „U Titograd kraj Morače osta vlada da nam plače“, „Aoj Vlasi i Jašari čekaju vas cirkulari“ itd.

SSUP SDB – Grupa za akciju „Korab“ telegramom obavještava da raspolažu pouzdanim saznanjima da je Miroslav Šolević nastavio intenzivne kontakte sa pojedinim licima iz Crne Gore, kao i drugim licima, pri čemu pokazuje veliko interesovanje za događaje i odnose u toj Republici. U razgovoru sa Pavlom Milićem iz Titograda od 2.11.1988. godine, Milić mu je rekao da su kod njega bili novinari „Intervjua“ (koji su tamo otišli na inicijativu Šolevića), a pored ostalog žalio se i na odnos organa bezbjednosti prema njemu. Obavjestivši Milića da je kod nekih delegata Savezne Skupštine ponovo potencirao pitanje odgovornosti Službe državne bezbjednosti u vezi sa delegatskim pitanjem postavljenim početkom ove godine, Šolević je rekao da će iskoristiti pogodnu priliku i javno pozvati saveznog sekretara druga D. Ćulafića dodavši da je Ćulafić za Crnu Goru isto što je Džavid Nimani bio za Kosovo.

Papović Blažo iz Nikšića u kontaktu sa Šolevićem od 3.11. o.g. obavijestio ga je da su kod Mojaša Ćorovića iz Nikšića dolazili novinari „Intervjua“ i od njega uglavnom uzeli ono što im je trebalo.

U kontaktu Miroslava Šolevića sa Ilijom Rapaićem novinarom „Duge“ iz Beograda, Šolević je komentarisao izjavu akademika Vlade Strugara o priključenju Crne Gore Srbiji koju su zajedno podržavali. Smatraju da ovu ideju treba i dalje potencirati, kako bi došlo do dalje diferencijacije i sukoba između „zelenaša“ i „bjelaša“.

Podršku stavovima V. Strugara Šolević je dao i u kontaktu sa Miloradom N. iz Beograda (telefon 011-457-991).

Podsekretar SDB RSUP-a SRCG uputio je telegram broj 40-4262 od 24.11.1988. godine podsekretaru SDB u SSUP-u u kojemu se između ostalog navodi da je došlo do povezivanja i dogovaranja o daljoj „borbi sa vlastima“ između pojedinih lica u SR Crnoj Gori Šolevićevih bliskih veza. Tako npr. Nada Jovović tih dana napisala je tekst (proglas ili peticiju) u kojem se vjerovatno radi o zahtjevu za održavanje vanrednih izbora u SRCG i održavanja vanrednog Kongresa SKJ. Tekst je namjeravala

da ponudi radnicima u autobusima prilikom njihovog putovanja na miting solidarnosti u Beograd, ali je od te namjere odustala. Jovovićka treba, naknadno sa grupom, licima iz Titograda i Nikšića, koja su se eksponirala na protestnim mitinzima u Titogradu i Nikšiću (Pavle Milić, Mojaš Ćorović i dr.) da utvrdi konačnu verziju teksta.

U stanu Nade Jovović, 17. novembra o.g. održan je sastanak radi dogovora o „daljoj borbi protiv vlasti" (pored Nade prisustvovali su Milić i Ćorović), ali po tom pitanju nijesu postigli zajednički dogovor iz razloga što Nada i Milić nijesu bili zadovoljni sa predlozima Nikšićana „koji po ugledu na Slovence nešto intelektualiziraju" i po Nadinoj ocjeni „sve treba da radi običan čovjek, dok intelektualci mogu da budu samo njihova dopuna – i to preko Francuske – 7".

Sa svojim tekstom i razmišljanjima Nada je upoznala Šolevića, koji se složio sa njenim predlozima i istovremeno je obavijestio, da je za vrijeme mitinga u Beogradu u vezi sa tim razgovarao sa Mojašom Ćorovićem iz Nikšića. Iz njihovog daljeg razgovora može se zaključiti da će se aktivnost vezana za pomenuti tekst, paralelno voditi sa pripremama održavanja novog protestnog mitinga u Titogradu, zbog čega Nada uskoro treba da otputuje na Kosovo radi dogovora.

Ukoliko se, čim prije ne osujeti i presiječe neprijateljska aktivnost Šolevića i ovih njegovih bliskih veza, može doći do daljeg usložavanja bezbednosne situacije u Crnoj Gori, sa teškim posledicama, (III sektor RSUP-a SRCG telegram slične sadržine uputio je SUP SDB III uprava, RSUP SR Srbije SDB III sektor i PSUP SAP Kosovo SDB III sektor).

Od PSUP-a SAP Kosovo SDB III sektor dobili smo telegram broj 6-1776 od 28.11.1988. godine u kojemu se između ostalog navodi kako je jedno lice iz Crne Gore za vrijeme mitinga u Beogradu komentarisalo „Mi u Crnoj Gori spremamo se i izvršićemo državni udar".

Podsekretar RSUP SDB Crne Gore telegramom broj 40-6039 od 29.11. o.g. obavijestio je podsekretara SDB SSUP-a da prema operativnim saznanjima grupa eksponiranih lica, bliskih veza Miroslava Šolevića iz IGM „R. Dakić" (Pavle Milić, Božidar Božović i dr.) za dane poslije praznika priprema obustavu rada u ovom kolektivu i izlazak radnika u ranim jutarnjim časovima (oko 6 časova) na ulice. Navodno radnici će biti „naoružani" sa metalnim polugama, batinama, jer „radnika više neće niko biti". Uspostaviće veze i sa niz većih kolektiva u Titogradu i Republici (Željezara „B. Kidrič", Agrokombinat „13 jul", „Titeks", Luka Bar, Brodogradilište – Bijela itd.) radi koordiniranja zajedničkih mjera i radnji vezanih za obustave rada i organizovani dolazak u Titograd, gdje bi se pred Skupštinom SRCG ponovo održao protestni miting, sa ciljem da se smijeni crnogorsko rukovodstvo (državno i partijsko).

Ova lica su u stalnim kontaktima sa Nadom Jovović iz Titograda, Mojašem Ćorovićem iz Željezare „B. Kidrič" iz Nikšića, radi dogovaranja o „nekim bitnim pitanjima". Tako na primjer, održali su još dva sastanka (23. i 24.11.) u stanu Jovovićke, u vezi sa peticijom, u kojoj se traži, da se narod Crne Gore izjasni, da li misli kao njegovo rukovodstvo i da li podržava vanredne izbore sa više kandidata, i nakon što je potpiše veliki broj radnika, proslijedili bi je najvišim crnogorskim forumima. S tim u vezi Nada je, po sopstvenom kazivanju obavila konsultacije sa „drugovima" iz Beograda, koji su joj navodno rekli da peticije nijesu suprotnosti sa zakonom i sugerisali da je ne bi trebalo prosljeđivati, jer će ionako pojedini crnogorski rukovodioci „vrlo brzo podnijeti ostavku".

Nacrt peticije, uz izvjesne korekcije, već je objavljen u poslednjem broju „Duge", pod naslovom „Prst za mandat, šaka za pendrek" i nad naslovom „reagovanja" (sa potpisom Nada Lazarević-Jovović).

U vezi sa sadržajem ovog teksta konsultovan je javni tužilac i očekuje se da će tražiti otvaranje istrage protiv Nade Jovović, zbog širenja lažnih vijesti.

O Nadinom tekstu objavljenom u „Dugi" pohvalno je komentarisao Matija Bećković u razgovoru sa Rankom Jovovićem književnikom iz Titograda rekavši: „Odličan je, ona piše bolje od nas, uzeće nam pero...".

Bezbjedonosna situacija u SR Crnoj Gori se i dalje usložava, pogotovo ako se ima u vidu operativni podatak da se u Nikšiću već radi na tajnom organizovanju velikog protestnog mitinga, na kojem bi bila istaknuta jedna parola „Rukovodioci, tražite drugi narod".

SUP SDB – Grupa za akciju „Korab", telegramom je obavijestila o kontaktu Miroslava Šolevića sa Vlahović Jovicom („lažni kurir Jovica") o namjeri Vlahovića da iskompromituje crnogorsko rukovodstvo.

Mjere SDB i sistem informisanja

Služba DB CG preduzimala je operativno tehničke mjere na planu otkrivanja, dokumentovanja i presijecanja svih nedozvoljenih aktivnosti u skladu sa Ustavom i zakonom, pravilima SDB kao i obaveznim instrukcijama najviših društveno političkih organa i Savjeta za zaštitu ustavnog poretka. Cilj ovih mjera i aktivnosti bio je da se onemoguće direktni i indirektni napadi na osnovne vrijednosti i postulate ustavom utvrđenog poretka. Budući da su ovakve aktivnosti bile usmjerene i motivisane podrivanju društveno političkog uređenja, to su one u političko pravnoj praksi bile poznatije kao neprijateljsko djelovanje unutrašnjeg i spoljnjeg neprijatelja. U načelu služba DB nije pratila i „pokrivala" javne skupove i druge oblike okupljanja građana jer to spada u nadležnost službe javne bezbjednosti. Međutim, kako su ovi skupovi bili pogodni da se na njima manipuliše i da se koriste za propagiranje i plasiranje neprihvatljivih stavova i ideja s tendencijom da im se nametnu i njima diriguju, služba DB je interesovanje upravo usmjeravala na ovakve moguće pojave.

Po ovom osnovu još od juna 1988. godine od međuresorskog sastanka u Prištini organizovana od SD SSUP, služba DB Crne Gore je produbljivala svoja saznanja o djelovanju jednog broja interesantnih lica i grupacija i pratila njihovo povezivanje u Republici, odnosno na širem području zemlje (Srbija, Vojvodina, Kosovo) i njihova uključivanja u ovako masovna kretanja, okupljanja i zborovanja kao idejnih inspiratora i organizatora.

Što više polazeći od bezbjedonosnih dimenzija i mogućih implikacija djelovanja ovih lica u korišćenju i manipulisanju masovnom populacijom kao stihijom podložnoj erupciji, u SSUPU SDB je formirala akciju „Korab" čiji je osnovi zadatak bio praćenje i dokumentovanje ovakvih aktivnosti i frontna razmjena informacija o dobijenim saznanjima.

U okviru RSUP SR CG formirana je operativna akcija „Radak" čija je organizacija bila štabnog karaktera sa kontinuiranim i neprekidnim radnim aktivnostima. Operativno tehničkim mjerama pokrivani su akteri ovih događaja i preduzimane preventivne mjere (upozorenja i informativni razgovori), a i podnošene prekršajne i iznimno krivične prijave gdje su za to postojali uslovi.

O svim saznanjima dobijenim neposrednim putem ili razmjenom informacija sa SSUPOM, SDB RSUP Srbije i SDB PSUPA Kosova i Vojvodine kao i SDB RSUPA BiH, služna SDB CG shodno odluci Izvršnog vijeća o informisanju cjelovito i blagovremeno obavještavala najodgovornije funkcionere i državne organe u Republici. Osim

neposrednog kontakta i ličnog informisanja postojala su i dva osnovna oblika pismenog informisanja. „Posebne informacije SDB“ i „Informacije SDB“.

Sa posebnim informacijama SDB kao najpovjerljivijem vidu informisanja redovno su upoznavani najodgovorniji društveno politički faktori u Crnoj Gori i njeni predstavnici u Federaciji kao i članovi Republičkog savjeta za zaštitu ustavnog poretka. Informacije SDB dostavljane su ostalim funkcionerima u Republici sekretarima OK i predsjednicima skupštine opštine.

S obzirom na aktuelnost nekih događaja i ekstremnih lica kao što je slučaj sa Miroslavom Šolevićem, SDB CG je inicirala dogovore sa SDB Srbije i Kosova uz sudjelovanje SDB SSUP. Na jednom od tih sastanaka bio je prihvaćen naš predlog da se krivično goni Miroslav Šolević, ali je srpska služba odustala od tog dogovora, a kako ne bi kada je on bio glavni eksponent srpske politike za rušenje legalnih organa vlasti u Crnoj Gori.

Informisanje najodgovornijih funkcionera intezivirano je nakon održanog mitinga u Titogradu 20. avgusta 1988. godine kada je otpočelo rušenje Crne Gore a koje je realizovano 10/11. januara 1989. godine.

Vidoje Žarković tada član Predsjedništva CK SKJ u intervju „Monitoru“ od 5. februara 1993. godine rekao je da je rukovodstvo dobijalo informacije od SDB CG „ko sve krstari i mešetari Crnom Gorom u pripremanju „događanja naroda“ i odakle se vuku konci“, a da je pogriješilo što nije otvoreno i jasno reklo o čemu se radi, ko priprema i kome odgovaraju na takav način izvršene promjene, upozorilo da to što se događa nije ono što narod tražio, koji je nezadovoljan rukovodstvom zbog krize koja je predugo trajala. Što nije reklo da su promjene potrebne ali ne takve i na takav način.

U „Crnogorskim analima“ br. 3. u autorskom tekstu „Obrisi AB revolucije“ naveo sam razloge zbog čega nijesu u Crnoj Gori preduzete represivne mjere sa zaključnom ocjenom: „U ovako masovnim populističkim događajima i pokretima postojala je potencijalna i realna opasnost od nekontrolisane reakcije pobunjene mase i mogućeg krvavog epiloga naročito ako se ima u vidu da se iza svega toga nalazio Slobodan Milošević, a zna se da je to bio čovjek već stvorene harizme i velike nesreće u čijim se rukama nalazio i vojni vrh koji bi najvjerovatnije poslušno krenuo na Crnu Goru što bi imalo nesagledive posljedice“.

Prvi svjetski rat

mr Jadranka Selhanović

PLAN ZA LIKVIDACIJU CRNE GORE

Iako se srpska politika već duži niz godina bavila crnogorskim državnim pitanjem, rješavanje tog pitanja posebno se intenzivira u vrijeme Prvog svjetskog rata. Na pojačanu aktivnost zvanične Srbije da tada ostvari ciljeve svoje državne i nacionalne politike, svakako su uticale ratne okolnosti u kojima se našla Crna Gora u januaru 1916. godine. U vrijeme raspuštanja crnogorske vojske, odlaska crnogorskog kralja i dijela vlade iz zemlje, stvara se povoljan ambijent da se crnogorsko državno pitanje riješi u skladu sa interesima Srbije.

Dok su srpska vlada i njena vojska, nakon povlačenja, boravile na Krfu 1916. godine, nastajali su i planovi kojima se kreirala poslijeratna sudbina Crne Gore. Ustvari, na Krfu u ljeto 1916. godine ispisivane su stranice projekta po kojima je, dvije godine kasnije, Crna Gora izgubila svoj suverenitet i nezavisnost.

O ovim događajima svjedoče dva pisma nastala na Krfu u julu i avgustu 1916. godine. U prvom pismu srpski zvaničnici Todor Božović[1] i Jovan Đonović[2], ukazuju predsjedniku srpske kraljevske vlade Nikoli Pašiću[3], da je upravo nastupilo po-

---

[1] Todor Božović, (Piperi 1884-Podgorica 1925), novinar i političar. Kao student vezuje se za srpske nacionalne organizacije. Radio na razvijanju akcija za ujedinjenje Srbije i Crne Gore. Kao protivnik režima kralja Nikole, učestvuje u Bombaškoj aferi (1908) i biva osuđen na smrt. Kasnije je amnestiran. Zajedno sa Jovanom Đonovićem odlazi u Tursku, a potom u SAD-e, gdje propagira ujedinjenje Srbije i Crne Gore. Tokom Prvog svjetskog rata boravio je na Krfu gdje zajedno sa Jovanom Đonovićem, a po nalogu Nikole Pašića, sastavlja prijedlog za ujedinjenje Crne Gore i Srbije. Pašić je prihvatio njihov prijedlog, ali Božović ne učestvuje u njegovom sporovođenju zbog Pašićevih personalnih rješenja za njegovo sprovođenje. U Crnu Goru dolazi nakon njenog ujedinjenja sa Srbijom. Aktivno je učestvovao u gušenju Božićne pobune. Radio je na organizaciji Demokratske stranke u Crnoj Gori. Podaci pruzeti iz "Istorijski leksikon Crne Gore" knj. 1, str, 162-163.

[2] Jovan Đonović,(Rijeka Crnojević 1883-SAD 1962), novinar, publicist i političar.Uz Todora Božovića i MarkaDakovića najpoznatije ime crnogorske univerzitetske omladine koja je vodila borbu protiv režima kralja Nikole. Učesnik Bombaške afere. U vrijeme boravka u SAD-u izdaje novine Oslobođenje. Nakon ujedinjenja Crne Gore i Srbije boravi u Beogradu i biva izabran za potpredsjednika Jugoslovenske republikanske stranke. Bio je jedan od njenih organizatora u Crnoj Gori. Početkom 1932. godine imenovan je za jugoslovenskog poslanika u Tirani. Tokom Drugog svjetskog rata kraljevska vlada ga je odredila za delegata vlade za Bliski i Srednji istok. Poslije rata emigrirao je u SAD-e. Isto, knj. 3, str, 607-608.

[3] Nikola Pašić (Zaječar 1845-Beograd 1926), političar, državnik, šef NRS i dugogodišnji predsjednik vlade u Kraljevini Srbiji i Kraljevini SHS. U vrijeme Timočke bune 1883. godine, iza koje su stajali

godno vrijeme da se desetogodišnji problem crnogorskog pitanja napokon okonča. Odlaganje rješavanja tog pitanja smatrali su štetnim po srpske nacionalne interese. Okolnosti koje su zadesile Crnu Goru 1916. godine bile su, prema njihovim procjenama, pravo vrijeme za bezuslovno prisajedinje Crne Gore Srbiji.

U drugom pismu, koje su Božović i Đonović uputili Ljubomiru Davidoviću[4], ministru prosvjete i crkvenih poslova u srpskoj vladi, iznešen je detaljan plan po kojem je trebalo izvesti planirano prisajedinjenje.

Ovakvih i sličnih pisama na adresu srpske vlade tokom njenog boravka na Krfu stiglo je više. Njihova sadržina po pitanju Crne Gore bila je uglavnom ista. Razlike su postojale jedino u predloženom načinu za sprovođenje plana.

Da je zaista projekat Božovića i Đonovića bio i zvanično usvojen, svjedoče događanja koja su zadesila Crnu Goru okončanjem rata 1918. godine. Način organizovanja i odluke Podgoričke skupštine (Velika Narodna Skupština srpskog naroda u Crnoj Gori), održane novembra 1918. godine, svjedoče da se nestajanje Crne Gore odvijalo po njihovom planu. Izvršenim prisajedinjenjem Crne Gore Srbiji i detronizovanjem dinastije Petrović-Njegoš, projektovano „likvidiranje" crnogorskog pitanja bilo je završeno.

Pisma koja smo priredili , objavljuju se prvi put. Njihov kraći komentar dao je istoričar Dimitrije Vujović u svojoj knjizi „Podgorička skupština 1918",(Zagreb, 1989). Ova dokumenta nalaze se u Državnom arhivu Crne Gore, Odsjek IRP- Podgorica, arhivska zbirka "Dokumenta o radničkom pokretu između dva svjetska rata".

Dokumenta

1.

Pismo Todora Božovića i Jovana Đonovića koje su dostavili Nikoli Pašiću i Ljubomiru Davidoviću u kome obrazlažu značaj prisajedinjenja Crne Gore Srbiji za srpski nacionalni projekat. *Krf, 24. 07. 1916. godine*.

Poštovani Gospodine Davidoviću,

Predsedniku Ministarskog Saveta, G.N. Pašiću,
uputili smo pismo ove sadržine:

---

radikali bio je osuđen na smrt. Pomilovan je 1889. Poslije Majskog prevrata 1903. godine, i dolaska Karađorđevića na vlast, Pašić postaje prva ličnost političkog života Srbije. Predsjednik srpske vlade postaje 1904. Pod njegovim rukovodstvom vođena su oba Balkanska i Prvi svjetski rat. Kao pobornik velikosrpskog nacionalnog projekta, uspio je da koncept južnoslovenskog ujedinjenja izvede na centralističko-monarhističkoj osnovi i da zvaničnu Crnu Goru isključi iz tog procesa. Bio je šef jugoslovenske delegacije na Mirovnoj konferenciji u Parizu 1919. godine. Jedan je od kreatora Vidovdanskog ustava donešenog 1921. godine. Pašićevo poimanje Crne Gore kao integralnog dijela srpskog nacionalnog prostora, realizovano je i potvrđeno odlukama Podgoričke skupštine u novembru 1918. godine. Isto, knj, 4, str, 960.

[4] Ljubomir Davidović (Vlaško Polje 1863-Beograd 1940), srpski i jugoslovenski političar, šef Demokratske stranke. Više puta je biran za poslanika u Skupštini Srbije i Kraljevine Jugoslavije u kojoj je u više navrata bio predsjednik vlade i ministar. Tokom Prvog svjetskog rata Davidović aktivno sarađuje sa Mladocrnogorcima. Bio je nosilac izborne liste Demokratske stranke u izbornnom okrugu Crna Gora 1925. godine. Isto, knj, 3, str, 542.

Danas kad smo u oči velikih događaja; kada je istorija počela da uzima onaj obrt, koji je i prirodan i posledica snaga naših saveznika; kad je moguće nesmelima izvoditi smele zaključke, onakve kakve su smeli izvodili od početka ove velike evropske katastrofe, uz prkos vrlo teških, koji su se preživeli,- mi smo slobodni da se još jedan red vratimo temi, koju smo obrađivali, prošla je već i jedna decenija: na pitanje Crne Gore.

Mi smo u toku našeg nacionalnog rada i naše borbe sve do danas imali jedno neizmenjeno gledište, koje nisu izmenili ni ljudi ni događaji, i za koje smo imali čast čuti i od Vas, Gospodine Predsedniče, prilikom viđenja na Krfu, da je opravdano događajima, na ime: po opšte srpske interese štetno je trpeti odvojenu Crnu Goru od Srbije; i da Crna Gora, kao i sve druge neslobodne pokrajine, mora ući u sastav kompaktne Velike Srbije. To je gledište, posle svega onoga što se zbilo u decembru 1915.g., osvojilo teren, postalo je toliko neosporivo, da se dobronamerni ljudi ne usuđuju ni diskutovati ga, a kamoli osporavati. Mi ne smatramo za sreću što su događaji kroz tako oporu stvarnost dali sankciju našim nazorima, verujući da se i moglo izvesti nešto vojske i ipak da se ideja o jedinstvu lakše realizuje, da nam je omogućen dolazak u Skadar pre kapitulacije Crne Gore. Ali, ono što nije izvedeno ranije, ono zašto je prošlost dala jednu gorku lekciju, ujedinjenje, odnosno **prisajedinjenje bez ikakvih ograda-** treba da bude izvedeno sutra, što ranije, čim se dade mogućnost za to; dobra raspoloženja i pravilna shvatanja trebaće iskoristiti.

Prema našim obaveštenjima, odgovorni evropski svet, Evrope savezničke, ne samo što nema ništa protiv našeg ujedinjenja, nego čak smatra da je potrebno i da je vreme da se sad izvede. Čak onamo, u Rusiji, gde se moglo misliti da se, zbog familijarnih i tradicionalnih veza sa porodicom Petrovića, mogu očekivati smetnje, naići će se na potporu. Jedino u Italiji, više radi njihovih političkih računa, nego iz ljubavi prema crnogorskoj dinastiji, pokušaće da prave smetnje ili bar politički pazar. I, ako ne jedina, ipak najveća smetnja ostaje u samoj Crnoj Gori, u njenoj dinastiji i prijateljima njenim.

Kad je pravilna ocena naših shvatanja i naših zahteva nacionalnih prokrčila sebi put i u stranom svetu, mi smo slobodni vam, Gospodine Predsedniče, i Vladi Kraljevine Srbije izneti naše gledište, kako bi trebalo rukovoditi akciom u Crnoj Gori da se crnogorsko pitanje likvidira kako je najkorisnije, sa najmanje potresa i najmanje zamerki Srbiji.

Mi smatramo da je za našu naciju i našu buduću veliku srpsku državu najkorisnije izvesti potpuno unificiranje Crne Gore sa Srbijom, ne ostavljajući, ne stvarajući nikakve lokalne autonomije, niti u ma kakvoj funkciji dinastiju Petrovića. Ona je svojim rđavim radom, a na kraju svojim izdajstvom, razrešila Srpski Narod od svih obzira prema njoj. Ako bi Evropa bila sklona tražiti kakve materijalne kompenzacije za nju, to je stvar Vlada Kraljevine Srbije da reguliše i docnije Srpskog Naroda da primi.

To je krajnji smer akcije.

Ove ideje nisu strane u Crnoj Gori. Našim radom u narodu, balkanskim ratovima, radom Srbijinim kao Pijemonta, a naročito organizovanom propagandom u toku ovoga rata, uspelo se bilo da se za ideju zatalasaju najšire mase, i u narodu i u vojsci, tako, da nije bilo ove katastrofe, moglo se nadati da se pri kraju rata, a u sporazumu ili bar sa znanjem Kraljevske Vlade, izvrši proglas ujedinjenja. Po vestima, koje su probile iz Crne Gore, posljednjih meseci, izgleda da je beda i sramota, kojima su Petrovići zaogrnuli Crnu Goru, počela da im rasteruje čak i mnoge režimske fanatike, koji ostadoše u zemlji.

Radi toga, što ideja o jedinstvu osvaja čak onamo i u ropstvu, mi mislimo da sa njom treba obeležiti prvi korak na zemljištu Crne Gore. Trebaće odmah povući jedan snažan potez, koji neće ostaviti dvoumice, koji će jasno obeležiti da je pobedila struja za jedinstvo i da je primljena van granica, u Evropi, koja je sita ne dvolične nego mnogolične državne politike cetinjske. Tako da i oni, koji ostadoše verni Petrovićima i „Crnogorstvu", izgube i da im se odseku veze, koje bi pokušali da hvataju, u koliko ih već nemaju.

Zato je potrebno osigurati da srpska vojska bude u mogućnosti da uđe na teritoriju Crne Gore pre drugih ili bar jednovremeno ma sa kim drugim, npr. Talijanima. U srpskoj vojsci ima više od dvadeset aktivnih i rezervnih oficira iz Crne Gore; ima dvadesetina činovnika nižih i viših, koji nisu prekinuli veze sa rodbinom i koji nisu nepoznati narodu; Ima naših omladinaca i crnogorskih činovnika ovde, na Krfu, već raspoređenih u vojsci, i u Evropi više od pedeset, koji mogu biti odmah upotrebljeni; ima jedan bataljon dobrovoljaca, sastavljen od Bokelja, Hercegovaca i Crnogoraca-pređašnji dobrovoljci crnogorski- svi ti ljudi mogu biti upotrebljeni. Mi mislimo ovako:

1.Sve ih okupiti na jedno i to što pre. Za one koji su rapoređeni tražiti oslobođenje i prekomandovanje toj jedinici, koja bi, sa dobrovoljačkim bataljonom, premašila 600 ljudi.

2.Dodati ih štabu one vojske, koja će operisati prema Crnoj Gori. Za vreme dok se dođe do teritorije crnogorske ove ljude spremiti za akciju tako da svaki zna šta ima raditi.

3.Onda kada se uđe u Peć ili, ako podesnije bude, dublje u zemlju sa tim ljudima, koji su gotovo iz svih plemena crnogorskih, proglasiti jednu narodnu vladu, koja bi organizovala vlasti na teritorijama koje se zauzimaju i kupila narod pod oružje.

4.Srpska Vlada bi pridodala stručna lica za organizovanje i vlasti i vojske kao i finansirala ceo pokret, dok joj se prizna ili se sama reši da i formalno uzme upravu Crne Gore u svoje ruke.

Mi mislimo, svakako, da je ovo najzgodniji put za likvidaciju crnogorskog pitanja, kada se Crna Gora još ne smatra kao jedna obična neoslobođena provincija.

U inostranstvu će izgledati prirodnije, a dinastija Petrovića imaće manje opravdanja da viče protiv Srbije. Pored toga, ako bi Talijani ušli u jedan deo Crne Gore, privremena crnogorska vlada bi se nosila sa njima i sprečila uvođenje ili propuštanje kneza Nikole ili kojeg člana dinastije na teritoriju Crne Gore u opšte ili, ako to nebi bilo moguće, bar ne onaj deo gde je ona postavila vlasti. Na taj način stvorilo bi se pitanje ne između Srbije i Petrovića, nego između Petrovića i Crne Gore kao države i naroda. I u tom najgorem slučaju, svakako, pitanje je krenuto napred i Srbiji je olakšano njegovo rešavanje ili davanje forme rešenju.

Ako se bude uradilo po ovom predlogu, bez potresa, bez krvi i bez velikih zameraka, može se, po našem mišljenju, kad se nađe za shodno, najsvečanije proglasiti ujedinjenje i zbacivanje dinastije Petrovića.(Celo preduzeće neće koštati više nego ma kakav drugi način da se izabere).

Ako nađete da treba usvojiti ovaj naš projekat, mi ćemo organizovati ceo posao i podneti Vam detaljne liste ljudi i detaljan program rada. Neka nam je slobodno dodati da smatramo da svi pozvani i zainteresovani ne treba da odlažu rešenje crnogorskog pitanja zato što je vreme i potreba da se srpski problemi reše u celini.

Verujemo da se Vi i Kraljevska vlada, kao tvorci istorijske deklaracije o ujedinjenju cjelokupnog našeg naroda sva tri imena i iz svih pokrajina, bavite i ovim

pitanjem. Sasvim je prirodno, da i pored toga, ne stignete da i u detaljima razradite svaki deo iz kompleksa našeg nacionalnog pitanja. Radi toga i bili smo slobodni izaći sa ovim našim mišljenjem, za koje verujemo da principijelno odgovara Vašem gledištu, a što je rezultat jednog saznanja, dobivenog dugom borbom, studiranja cilja, koji se ima postići, i elemenata, sa kojima se ima raditi. Ako bi to poslužilo opštoj svrsi i olakšalo trud onih, koji stvaraju osnovnu građu našeg narodnog i državnog organizma, onda se postigla namera. Uverenja smo da ćete ovo shvatiti tako i izvoleti nas upoznati sa mišljenjem ili odlukama Vašim.

Sa odličnim poštovanjem

Krf, 24. jula 1916.g. (Potpisi).

Nadam se, Gospodine Davidoviću, da ćete preduzeti što je potrebno, kako i ovaj naš predlog ne bi bio sudbine kao neki ranije.

S odličnim poštovanjem

Na Krfu, Todor Božović, s.r.
24. jula 1916.godine. Jovan Đonović, s.r.

2.

Pismo Todora Božovića i Jovana Đonovića dostavljeno
Ljubomiru Davidoviću u kome obrazlažu plan
prisajedinjenja Crne Gore Srbiji.
Krf, 18.avgust 1916. godine.

Poštovani Gospodine Davidoviću

U pismu, upućenom G. Ministru Predsedniku, čiji smo Vam duplikat predali, naglasili smo da je vreme za rešenje crnogorskog pitanja, i da je najzgodniji način za to, kad se Crna Gora već ne može smatrati kao obična neoslobođena pokrajina, obrazovati jednu privremenu crnogorsku vladavinu, čim se uđe na teritoriju Crne Gore. Imala bi se obrazovati jedna narodna revolucionarna vlada, koja bi, s pomoću upotrebljivih dosadašnjih crnogorskih podanika na strani i dodatih Crnogoraca oficira i činovnika u Srbiji, organizovala vlast i pripremila narod da u najpogodnijem momentu proglasi zbacivanje dinastije Petrovića i sjedinjenje Crne Gore i Srbije u jednu kompaktnu celinu.

Pošto je utvrđena činjenica da i srpski upravni krugovi smatraju da je sad i potreba i najzgodnije vreme za likvidaciju Crnogorskog pitanja, kad i naši prijatelji u Evropi tako gledaju, mi mislimo, da bi trebalo rešiti, prvo, da li se u principu usvaja ovaj način rada, za koji mi mislimo, kao što smo u ranijem pismu i naglasili, da je najzgodniji; i, drugo, ako se usvoji, kojim ljudima da se poveri izvođenje stvari, s kojim ljudima da se izvodi i kakva sredstva da se upotrebe.

S pogledom na to, što je ideja o jedinstvu pobedila, što će se, svakako, naići i u zemlji najviše na njene pristalice, potrebno je da na čelu pokreta budu ljudi koji su se najviše borili za nju, koji su je oličavali i oličavaju u sebi. Pored toga, trebaće tako čist, svetao posao poveriti ljudima oprobanim, neokaljanim ni lično ni nacionalno, a koji neosporno imaju najčvršći koren i najjači uticaj u narodu. Mi ćemo biti slobodni da ponovimo Vaše saopštene reči, da bi rad sa neispravnim ljudima bio skrnavljenje stvari, naročito kad se može bez njih. Mi mislimo, da bi sa nama trebalo da budu u centru ovi ljudi: Mitar Đurović, biv. ministar, Petar Kosović, b. direktor u Pljevljima, Momčilo Kostić, inžinjer i u svoje vreme istaknuti omladinac, dr. Pavle Čubrović, profesor, i kao ministar vojni Miroslav J. Piletić, p. pukovnik (ovom poslednjem ličnu vrednost potencira mnogo to, što je njegov otac ostao sinonim borbe protiv Nikole Petrovića, te mislimo da bi bio dobro primljen). Rezervisalo bi se jedno, ili eventualno, dva mesta za koga od preostalih političkih ljudi u Crnoj Gori.

Po usvajanju načina rada imalo bi se prići njegovom izvođenju. Tako, među prvim, trebalo bi utvrditi kad će se proglasiti privremena vlada. Radi toga što sve okolnosti govore, da kralj Nikola održava vezu sa svojim ljudima u zemlji, i što se ima indicija da će se raditi i odovuda na stvaranju veza sa tim ljudima, a da im se nebi ostavilo vremena za kolebanje i eventualno pribiranje za osujećivanje, mi mislimo da je potrebno odmah, još u samom početku, kad se stupi na teritorije Crne Gore, obeležiti budući rad: proglasiti narodnu vladu, koju bi Srbija, kao izraz narodne volje, priznala.

Treće je finansijsko pitanje. Vlada Kr. Srbije treba da donese rešenje i stavi na raspoloženje potrebne sume za organizaciju vlasti, plate činovnika i organizovanje vojske. Ako se i ne nađe sve činovništvo onamo, trebaće izdavati pomoći njihovim porodicama, koje će se nesumljivo pridobiti na taj način; a trebaće plaćati i ono, koje bude postavljeno. Svakako ni sve muško stanovništvo neće biti odvedeno, te će se moći organizovati žandarmerija i nešto vojske. Izdaci na to, kao i plate oficira, neće biti neznatni. Budžet crnogorski, posle oslobođenja novih krajeva, bio je oko deset miliona, a Vi znate koliko ste davali na vojsku u toku rata. Ove sume i današnje prve potrebe poslužile bi za prvo vreme kao merilo određivanja izdataka.

Četvrto, Kralj. vlada treba da reši i o prvoj pomoći narodu, koji, svakako, oskudeva u svemu. Trebaće pripremiti još dosta hrane i najnužnijih namernica, koje bi se sa promenom stanja odmah izdelile narodu i pridobile ga, i na taj način, za poredak, od kojega može dobiti samo pomoći. Stanovništvo Cr. Gore premašilo je 400.000, taj bi broj trebalo imati u vidu prilikom određivanja nabavki.

Peto, trebaće doneti jedno rešenje o činovništvu. Do definitivnog rešenja pitanja ostalo bi po starom; ali će im trebati obećati, da će njihovo pitanje biti zakonski rešeno, da će svi, koji se ne budu eksponirali protiv novog poretka, biti primljeni za činovnike u Srbiji. To bi važilo i za oficire.

Kad bi Kralj. Vlada povoljno rešila ova pitanja, onda bi trebalo da se što pre učini ovo;

1.Bataljon Srba Dobrovoljaca treba dodati onoj vojsci, koja će operisati prema Cr. Gori;

2.Štabu te vojske treba će dodati sve činovnike i omladince sa liste, koju vam prilažemo. Za one, koji su raspoređeni u vojsci, potrebno je tražiti oslobođenje i prikomandovanje; one, koji su u Evropi, pozvati da dođu;

3.Oficire, aktivne i rezervne, sa istog spiska takođe dodati štabu te vojske.

Na ovaj način, ta privremena vlada imala bi pri ruci i embrion vojničke sile i prvo potrebno činovništvo.

Kraljevska Vlada bi dodala, pored navedenih oficira, još nekoliko stručnijih, koji bi korisno pomogli izvođenje organizacije vojske i bili presudni savetnici višim crnogorskim komandantima, koji se zateknu u zemlji i budu upotrebljeni. Potreban bi bio i jedan viši policijski činovnik, koji bi pomogao organizaciju policijskih vlasti.

Ovakvim radom novo stanje će se stabilizirati, moći će se pozvati predstavnici plemena i na zgodnom mestu i u izabranom momentu proklamovati sjedinjenje. Po svemu se razume, da se podrazumeva unapred spremljena i određena kooperacija projektovane vlade i onog dela srpske vojske, koja bude operisala preko Crne Gore.

Ulazak Rumunije u rat i posledice, koje se otud očekuju, treba da ubrzaju ceo posao, jer su srećni izgledi da će naše stvari uzeti jedan obrt, koji će nas skoro dovesti do naših domova, gde nas i na dalje čekaju veliki zadaci.

Na kraju bićemo slobodni da napomenemo kako mislimo da je potrebno pozvati što pre one ljude, koji imaju da budu članovi privremene vlade, radi definitivnog sporazuma.

S odličnim poštovanjem

Na Krfu — Todor Božović, s.r.
18. avgusta 1916.g. — Jovan Đonović, s.r.

NEKOLIKO SVJEDOČANSTAVA O CRNOGORSKOJ POLITIČKOJ EMIGRACIJI (1925-1933)

Novak ADŽIĆ

U Italiji je tokom 1921. godine izbio raskol među crnogorskim političkim emigrantima, da bi se taj sukob intezivirao tokom 1922. godine. Emigranti su bili podijeljeni na pristalice i protivnike **Jovana S. Plamenca**. Glavnina crnogorske političke emigracije nalazila se do tada u Italiji i Francuskoj. Tada počinje njeno osipanje i razur. Najveći dio emigranata se iz Italije vraća u Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca, ali jedan ne mali broj, najupornijih i najdosljednijih, opredjeljuje se da ostane u egzilu i odatle nastavi borbu za pravo, čast i slobodu Crne Gore. Crnogorski emigranti bivaju rasuti po brojnim evropskim i vanevropskim državama. Prva ličnost crnogorske političke emigracije Jovan S. Plamenac iz Italije 1923. godine odlazi u SAD i nastavlja svoju političku djelatnost i oko sebe okuplja jednu neveliku grupu egzilanata. Međutim, najznačajniji dio preostale crnogorske političke emigracije u Evropi, te Južnoj i Svejernoj Americi svrstao se u tabor protivnika Plamenčeve politike. Taj raskol između Crnogoraca u egzilu, započet u Italiji 1921. godine, prenio se i na tlo Sjeverne Amerike (u prvom redu SAD). Protivnicima Plamenca i politike koju je promovisao nakon njegovog odlaska u SAD 1923. godine priključili su se brojni ugledni članovi međunarodnih komiteta za nezavisnost Crne Gore, među kojima su se nalazili i **Luiđi Kriskuolo, Aleksandar Divajn** i **Antonio Baldaći**[1]. Oni će se razići sa Jovanom S. Plamencem znatno prije nego što će se Plamenac nakon dobijene amnestije 1925. godine vratiti u Kraljevinu, Srba, Hrvata i Slovenaca. Tako članovi Međunarodnog komiteta za nezavisnost Crne Gore, čije je sjedište bilo u Njujorku, (Luiđi Kriskuolo, **Frederik E. Barnam**, **Eugen Korivo**, Aleksandar Divajn i Antonio Baldaći), u proglasu od 6. marta 1924. godine, pod naslovom *„Pacifikacija Crne Gore od strane Srbije“*, navode i to da *„ovaj Komitet ne priznaje autoritet Jovana S. Plamenca, ili njegovih pomoćnika, da djeluju u ie Crne Gore“*.[2]

---

[1] S tim u vezi list “Crnogorski glasnik“ bilježi da su političku djelatnost Jovana S. Plamenca koju je poduzimao na teritoriji SAD osudili „stari i obrobani prijatelji Crne Gore u inostranstvu“ prof. Aleksandar Devin, ser Robert Parkington, kanadski general Burham, predsjednik Crvenog krsta u Kanadi, profesor Makelar, Hugo Movinkel itd, pa dodaje da je „Centralni komitet za nezavisnost Crne Gore u Bolonji izbrisao Plamenca iz spiska svojih članova“ („Crnogorski glasnik“, Detroit, Mičigen, S.A.D, godina VIII, broj 31. 15. februara 1923, str. 4, članak „Povodom skandala Jovana Plamenca“. Predsjednik Centralnog komiteta za nezavisnost Crne Gore u Bolonji bio je prof. dr Antonio Baldaći.

[2] Biblioteka Istorijskog instituta u Podgorici, Radovi Vladimira Đ. Popovića, fascikla 113. Proglas je na engleskom jeziku i nosi naslov „The Pacification of Montenegro by Serbia!“. Vidi o tome i:

Od 1922. do 1933. godine (djelimično i kasnije), u brojnim evropskim i vanevropskim državama, djelovala je, jednim dijelom, organizovana crnogorska politička emigracija koja se borila za slobodnu i nezavisnu Crnu Goru, odnosno, za njeno izdvajanje iz pravnog i političkog sistema Kraljevine SHS ili za preuređenje jugoslovenske države na (kon)federalnoj osnovi u kojoj bi Crna Gora bila ravnopravna država članica. Njeni pripadnici sarađivali su i sa albanskim (Kosovskim komitetom), hrvatskim, makedonskim i bugarskim emigrantskim krugovima u borbi protiv centralističkog režima u KSHS/Kraljevini Jugoslaviji. Zabilježena je saradnja sa *„Hrvatskim komitetom"* u egzilu koje je predvodio dr **Ivan-Ivo Frank,** sin **Josipa Franka**, i ta saradnja crnogorske emigracije sa njime datira od 1919. godine. Ivan Frank je sa saradnicima učestvovao, uz saglasnost generalnog konzulata Crne Gore u Rimu i generalnog konzula **Velimira-Veljka Ramadanovića**, u organizaciji crnogorske egzilantske štampe u Italiji, kao što su bili listovi *„L Eco del Montenegro"* i *„Il Montenegro*"[3]. Ta saradnja crnogorske i dijela hrvatske političke emigracije nastaviće se i trajaće i u vremenu od 1922. do 1934. godine. Zabilježena je saradnja i Jovana S. Plamenca sa hrvatskim političkim emigrantom dr **Vladimirom Petrovićem-Saksom**, tokom Plamenčevog egzila u SAD (1923-1924). Dio crnogorskih političkih emigranata sarađivaće i u listu „Balkanska federacija", koji je počeo da izlazi u Beču 1924. godine i kojeg su uređivali komunisti koji su bili u egzilu. Među saradnicima tog lista biće i crnogorski emigrant komandir **Milan M. Krljević**, koji je živio i propagandno-politički djelovao na prostoru Italije u prilog obnavljanja nezavisne Crne Gore. U Beču je krajem 1924. godine, boravio i crnogorski emigrant **Boško-Božo Krivokapić**[4], za koga su službeni organi vlasti u KSHS tvrdili da je *„agent balkanskih federalista iz Beča, i vrlo često putuje od Beča preko Fijume za Tiranu i Skadar"*[5].

Sa bugarskom i hrvatskom emigracijom u Beču i boljševicima, sarađivaće i bivši crnogorski ministar spoljnih poslova **Petar Plamenac**[6], koji se iz političkog eg-

---

Novak Adžić, „Crnogorski heroji Savo Raspopović i Petar Zvicer", Cetinje, 2003. str. 161-162. i Dr Šerbo Rastoder, „Crna Gora u egzilu 1918-1925", knjiga II, Podgorica, 2004, str. 523-524.

[3] Vidi o tome: Dr Dragoljub Živojinović, „Italija i Crna Gora 1914-1925 Studija o izneverenom savezništvu", Beograd, 1998, str. 372 i Dr Stjepan Matković, „Prilozi za politički životopis Ive Franka i evoluciju pravaštva", „Časopis za suvremenu povijest", broj, 3, Zagreb, 2008, str. 1076.

[4] Vidi biografiju Boža Krivokapića: Novak Adžić, „Borci za nezavisnu Crnu Goru 1919-1941", knjiga I, Cetinje, 2008, str. 270-273.

[5] Dr Šerbo Rastoder, „Skrivana strana istorije-Crnogorska buna i odmetnički pokret (1919-1929)", knj. IV, dok. br. 1728. Bar, 1997, str. 2208-2209. i Dr Šerbo Rastoder, „Crna Gora u egzilu 1918-1925", knjiga II, Podgorica, 2004, str. 384.

[6] Petar Plamenac, (1872-1954), iz Boljevića, Crmnica, po okončanju gimnazije, završio je u Beču (Austrija) istovremeno Veterinarski i Pravni fakultet. U početku bio je činovnik u crnogorskom Ministarstvu unutrašnjih poslova, u kojemu je 1906. godine postao Načelnik Odjeljenja za narodnu privredu, koje je uvedeno 1902. godine. Potom je prešao u sudsku struku, a onda i u diplomatsku. Bio je crnogorski političar, diplomata, čovjek od povjerenja kralja Nikole. Zvanični je predstavnik Crne Gore na balkanskoj izložbi u Londonu 1907. godine. Bio je crnogorski konzul u Skadru od maja 1908. do decembra 1909 i od avgusta 1911. do marta 1912., te otpravnik poslova Kraljevine Crne Gore u Carigradu od marta 1912. godine do 25. septembra 1912. godine, kada su uslijed objave rata Crne Gore Osmanskom carstvu prekinuti diplomatski odnosi između dvije države. Bio je civilni guverner Skadra. Nastupao je kao predstavnik Crne Gore kad je 1913. godine u Medovi rješavano pitanje ustupanja Skadra velikim silama i pregovarao sa predstavnicima međunarodne flote. Bio je ministar inostranih djela Kraljevine Crne Gore od aprila 1913. do avgusta 1915. godine. Poslije ostavke na tu funkciju, bio je potpredsjednik Crnogorske narodne skupštine. Emigrirao je 1916. godine i bio kandidat crnogorske Vlade u progonstvu za izvanrednog poslanika i opunomoćenog ministra Kraljevine Crne Gore u Vašingtonu (SAD) tokom

zila[7] (od početka 1916. godine bio je u Francuskoj i Italiji) vratio početkom 1925. godine u KSHS. Plamenac će to činiti tokom boravka u egzilu, ali će sa hrvatskom emigracijom u Beču održavati saradnju i kasnije u vrijeme diktature kralja **Aleksandra Karađorđevića**, kada će iz političkih motiva putovati u inostranstvu i boraviti u Rimu i Beču. Prema izvještajima Velikog župana Zetske oblasti **Milovana Džakovića** od 2. januara 1925. godine, Petar Plamenac je *„poznati emigrant koji se isticao propagandom za odcepljenje Crne Gore i zbog toga je održavao izvjesne veze sa boljševicima, Bugarima i Italijanima"*[8]. Plamenac je stigao u Zagreb 30. decembra 1924. godine, da bi početkom januara 1925. godine krenuo za Crnu Goru. Bilo je to oči parlamentarnih izbora u Kraljevini SHS 1925. godine. On će po povratku u Zetsku oblast postati jedan od vodećih ideologa i političara iz redova Crnogorske stranke (federalista). Kao istaknuti federalista, Petar Plamenac je bio praćen od strane policijskih organa. Veliki župan Zetske **oblasti Milovan Džaković** je 2. januara 1925. godine naredio poglavaru cetinjskog sreza da prati Plamenčev rad i kretanje, a posebno njegove kontakte i veze sa ljudima iz naroda i njegovu korespondenciju[9]. U tome izvještaju Plamenac je okarakterisan kao protivnik Kraljevine SHS, pa Veliki Župan naređuje poglavaru cetinjskog sreza da na njegov rad i kretanje obrati strogu pažnju *„kako bi se njegov protivdržavni rad blagovremeno sprečio"*[10]. Petar Plamenac je na parlamentarnim izborima 1927. u KSHS bio poslanički kandidat Crnogorske stranke (federalista) za barski srez[11].

Crnogorska politička emigracija brojala je nekoliko stotina bivših crnogorskih državnika, političara, ministara, diplomata, činovnika i oficira. Kako smo već naveli, još od 1921. godine nju su razdirale međusobne svađe i raskoli, podsticani od strane jugoslovenskih obavještajnih službi i pojedinaca koje je vrbovala, a koji su značajno doprinijeli njenom osipanju i gubitku šansi da se crnogorsko pitanje reaktuelizuje na način koji bi mogao donijeti neki konkretni i uspješniji rezultat. Te podjele unutar suverenističke crnogorske emigracije sa evropskog tla prenijele su se na američki kontinent i u bitnoj mjeri uslovile su njen tragičan epilog. Međutim, uprkos raskolima i podjelama na različite struje i organizacije, jedna veća grupa Crnogoraca u egzilu se nastojala organizaciono i ideološki ponovo okupiti i međusobno povezivati sa ciljem reaktuelizacije crnogorskog pitanja, vodeći propagandnu akciju u inostranstvu u prilog obnove crnogorske države i nacionalnog oslobođenja Crno-

---

1917. i 1918. godine, ali nije dobio agreman. U Kraljevinu SHS Petar Plamenac povratio se iz emigracije krajem 1924. godine. Politički se angažovao kao jedan od prvaka Crnogorske stranke. Jedan je od organizatora belvederskih demonstacija 1936. godine kod Cetinja. Tokom drugog svjetskog rata bio u zelenaškom pokretu za nezavisnost Crne Gore kao bliski politički saradnik brigadira Krsta Zrnova Popovića. Maja 1945. osuđen je na kaznu robije u trajanju od 10 godina, ali je ubzo pomilovan i oslobođen. Umro je 1954. godine i sahranjen u rodnim Boljevićima.

[7] O djelovanju Petra Plamenca u emigraciji vidi i: Vojvoda Simo Popović, „S kraljem Nikolom iz dana u dan 1916-1919", Beograd, 2002. i dr Šerbo Rastoder, „Crna Gora u egzilu 1918-1925", knjiga I, Podgorica, 2004.

[8] Dr Šerbo Rastoder, „Skrivana strana istorije-Crnogorska buna i odmetnički pokret (1919-1929)", knjiga IV, dok. br. 1731. Bar, 1997, str. 2212-2213.

[9] Vidi o tome. Dr Dimitrije-Dimo Vujović, « Crnogorski federalisti 1919-1929 », CANU, Titograd, 1981. str. 160.

[10] Dr Šerbo Rastoder, „Skrivana strana istorije-Crnogorska buna i odmetnički pokret (1919-1929)", knjiga IV, dok. br. 1731. Bar, 1997, str. 2213.

[11] Dr Dimitrije-Dimo Vujović, c.d. str. 341 i dr Šerbo Rastoder,„Političke stranke u Crnoj Gori 1919-1929", Conteco-Bar, 2000, str. 605.

goraca. Značajan dio crnogorskih lojalista po rasturanju crnogorske vojske u Italiji i smrti **kralja Nikole i Petrovića- Njegoša** u Francuskoj (1921) i prestanka djelovanja crnogorske Vlade u egzilu (1922-1923) dugo vremena je odbijao da se vrati u KSHS, a jedan dio njih odlučio je da trajno ostane u egzilu i tamo okonča svoje živote.

Crnogorska politička emigracija na evropskom i američkom kontinentu podržala je borbu crnogorskih zelenaša (federalista), odnosno, od 1925. godine Crnogorske stranke i njenog vođstva, koja je težila uspostavljanju (kon)federalne jugoslovenske države, u kojoj bi Crna Gora bila njen ravnopravni konstitutivni činilac, tako da je značajan dio Crnogoraca po povratku iz egzila, u vremenu između 1925. i 1939. godine, pristupio Crnogorskoj stranci i igrao značajnu ulogu u njoj (bivši crnogorski ministar profesor **Pero Vučković, dr Božo Krivokapić, Jovo Popović, Krsto Zrnov Popović**[12], **Ivan Bulatović**[13]**, Miro Mitrović, Ilija Vukmanović** (ubijen 1936. prilikom Belvederskih demonstracija nadomak Cetinja) i brojni drugi. Crnogorski patrioti i borci potiv srpske okupacije i aneksije Crne Gore, bili su rasuti po mnogim zemljama širom svijeta i djelovali su kako u okviru brojnih nacionalnih i međunarodnih komiteta za nezavisnost Crne Gore, tako i u sastavu emigrantskih političkih organizacija na tlu Sjeverne i Južne Amerike i Evrope. Tada je (posebno od povratka **Jovana S. Plamenca** u KSHS februara 1925.) kao neformalni vođa crnogorske političke emigracije istupao bivši crnogorski ministar **Milo Mitrov Vujović** (umro u Parizu 1935.), koji se nalazio na čelu "Crnogorske narodne stranke seljaka i radnika", čije je sjedište bilo u Njujorku i "Saveza nezavisnih Crnogoraca" ("Crnogorskog potpornog saveza"), koji je izdavao list "Montenegrin herald" ("Crnogorski glasnik")[14] u Detroitu. Predsjednik «Crnogorske narodne stranke seljaka i radnika » (osnovane decembra 1923. u SAD) bio je Milo Vujović, potpredsjednici Pero Vučković i dr **Pero Đ. Šoć**[15], sekretari **Miro B. Mitrović** i **Božo Vukov Krivokapić**, blagajnik **Blagoje Đ. Bajagić**, a članovi Uprave: **Bogdan Fili-**

---

[12] Vidi detaljno: „Đeneral Krsto Zrnov Popović-ličnost, djelo vrijeme", zbornik radova, DANU, Cetinje, 2011.

[13] O Ivanu Bulatoviću vidi : Novak Adžić, « Borci za nezavisnu Crnu Goru 1918-1941 », knj. II, Cetinje, 2010, str. 86-101.

[14] Sačuvano je par desetina primjereka lista „Crnogorski glasnik". Inače, Crnogorski glasnik je izlazio u Detroitu od 1917. do 1931. godine.

[15] Dr Pero Đurov Šoć (Ljubotinj, 28. Vi 1884-Beograd, 1.II 1966), doktor književnosti, državni činovnik, političar, pisac, novinar, publicista, bibliograf, naučni i kulturni radnik, ministar u više crnogorskih vlada u egzilu (1917-1922), potpredsjednik Crnogorske narodne stranke seljaka i radnika (1924-1926). Osnovnu školu i gimnaziju učio je na Cetinju. Stekao je doktorat iz književnosti na Dižonskom univerzitetu u Francuskoj 1916. godine. Prije rata 1914. službovao je u Upravi pošta i telegrafa, Ministarstvu finansija, Glavnoj državnoj kontroli i Ministarstvu inostranih djela Crne Gore. Emigrirao 1916. godine u Francuskoj i bio u službi Dvora Kralja Nikole i Vlada u egzilu. U emigraciji je obavljao dužnost načelnika Ministarstva finansija, člana Državne kontrole, a u Vladi Evgenija Popovića (1917-1919) bio je ministar prosvjete i crkvenih poslova i zastupnik načelnika Ministarstva finansija i građevina; u vladi Jovana S. Plamenca (1919-1921) obavljao je funkciju ministra pravde, da bi u vladi Milutina Vučinića (1921-1922) bio ministar spoljnih poslova. Bio je mason i pripadao loži "Italija". Borio se dugo i energično u egzilu za opstanak Crne Gore kao nezavisne države. Iz Francuske odlazi marta 1921. godine u Italiju i živi i politički djeluje u Rimu i Švajcarskoj do 17. januara 1926. godine, kada se vratio u Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca, prizavši novu državu i dobivši penziju kao ministar na raspoloženju. Po povratku iz egzila nastavio je da se bavi književnim, publicističkim i naučnim radom. Reaktiviran je 1929. u državnu službu i postavljen za direktora PTT službe u Kraljevini Jugoslaviji. Jedan je od osnivača Durštva za proučavanje istorije Crne Gore osnovanog u Beogradu 1933. Poslije drugog svjetskog rata 1945. godine, penzionisan je kao bivši poštanski činovnik. Umro je 1966. u Beogradu. Ostavio je iza sebe značajni intelektualni opus. Njegova zbirka nalazi se u Arhivu Jugoslavije u Beogradu, a legat u Centralnoj narodnoj

pović, Krsto V. Martinović, Niko I. Vučković, Marko S. Popović, Špiro Kapa, Đorđije Đurđevac i Arso Š. Mitrović[16]. "Crnogorska narodna stranka seljaka i radnika", imala je svoje ogranke i pristalice kako u SAD, Sjevernoj, tako i u Južnoj Americi (posebno u Argentini). Crnogorski emigranti koji su podržavali njenu političku ideologiju i koji su se zalagali za nezavisnu Crnu Goru djelovali su i u nekoliko država u Evropi (Italiji, Velikoj Britaniji, Irskoj, Francuskoj, Turskoj, SSSR). U Londonu i Dablinu je tada djelovala crnogorska politička emigracija okupljena oko princa **Mila Petrovića Njegoša**[17] (umro u Galveju u Irskoj 22. novembra 1978.), alajbarjaktara komandira **Marka Zekovog Popovića**[18] (umro ili ubijen u Londonu 26. oktobra 1934.) i novinara i pisca **Jovana Čubranovića**[19] (koji je živio u Parizu, a često je boravio u Italiji, Londonu i Dablinu). Njima se u borbi za nezavisnu Crnu Goru na tlu Velike Britanije pridružuje bivši srpski diplomata crnogorskog porijekla lingvista i pisac dr **Vojislav Maksimov Petrović**[20] (izvršio samoubistvo ili ubijen u Londonu 27. novembra 1934). Crnogorci u egzilu koji su tendirali obnovi crnogorske države u Švajcarskoj su se okupljali oko inžinjera **Pavla Mišovog Popovića** (umro u Švajcarskoj 1961), a u Francuskoj oko advokata i bivšeg crnogorskog ministra **Vladimira Đurovog Popovića** (umro ili ubijen u Nici 23. januara 1928.), potom crnogorskog diplomate **Andrije Prlje**, bivšeg crnogorskog diplomate **Jova Mišovog Popovića** (iz Nice se vraća na Cetinje 1938. godine i postaje član Glavnog odbora Crnogorske stranke), kao, takođe, i crnogorskog diplomate koji je univerzitetsko obrazvanje stekao na Kembridžu **Labuda Tatara** (umro 1976. u Francuskoj); te bivšeg ustanika, komite i oficira crnogorske vojske **Toma Počeka** (ubijen krajem 1941. godine u Stubi kod Nikšića) i brojnih drugih. U Italiji preostali dio crnogorske političke emigracije okupljao se oko bivšeg ministra Kraljevine Crne Gore dr **Pera Šoća** (Rim-vratio se iz emigracije u KSHS 17. januara 1926), te komandi-

---

biobliloteci "Đurđe Crnojević" na Cetinju (Vidi opštirniju biografiju dr Pera Šoća: Prof. dr Šerbo Rastoder, „Crna Gora u egzilu 1918-1925", knjiga I, Podgorica, 2004. str. 412-414).

[16] Vidi o tome "Montenegrin herald" ("Crnogorski glasnik"), godina IX, broj 48, Detroit, Mičigen, USA, 1. januara 1924. str. 3

[17] Vidi detaljno: Novak Adžić, "Crnogorac bez domovine-Milo Petrović Njegoš i crnogorsko pitanje", Cetinje, 2013.

[18] O Marku Zekovom Popoviću vidi i: Novak Adžić, „Alajbarjaktar Marko Zekov Popović u borbi za opstanak Crne Gore (1918-1934), „Crnogorski anali", god. II, broj 5-6, Cetinje, jul 2014. str. 111-142.

[19] Vidi: Novak Adžić, „Jovan Čubranović u odbrani Crne Gore", „Crnogorski anali", god. I, br. 3, Cetinje, jun 2013. Str.331-352.

[20] "Red Tape", mart 1934: navodi: "M. Woislav Petrovich, čiji se zanimljivi članak o jugoslovenskoj državnoj službi spominje na drugoj strani, potomak je jedne od najstarijih crnogorskih porodica. Studirao je na Univerzitetu u Beogradu i Univerzitetu George Washington, SAD. Prije rata bio je ataše srpskog poslanstva u ovoj zemlji, a tokom rata, nakon što je jedno vrijeme bio cenzor u britanskom Ministarstvu odbrane, otišao je na predavanja u Americi za dobrobit Crne Gore i Srbije. Godine 1918, doveo je veliki broj jugoslovenskih volontera da se bore na Solunskom frontu. Godine 1923, postao je prvi sekretar jugoslovenskog Ministarstva unutrašnjih poslova i šef medijske uprave, ali je dao ostavku nakon nasilne aneksije Crne Gore od strane Jugoslavije i otišao da radi u Londonu kao novinar. Govori i piše tečno engleski, ruski, francuski, njemački, španski, italijanski, bugarski i srpski i objavio je 8 gramatika na različitim jezicima. Napisao je dvije knjige na engleskom, „Hero Tales and Legends of the Serbians"(Priče o junacima i Legende Srba), i „Serbia, Her People, History and Aspirations"(Srbija, njen narod, istorija i aspiracije), i posjeduje široko znanje o životu u Engleskoj počev od rada u sudu do novinara u Fleet Street-u".(Tekst je u originalu na engleskom jeziku pohranjen u Arhivju Jugoslavije (AJ), Beograd, 44-522(1-28), predmet „Samoubistvo Vojislava M. Petrovića pređašnjeg pisara srpskog poslanstva u Londonu").

ra **Milana Krljevića**, poručnika advokata **dr Krsta Nikovića** (Ferara), komandira **Krsta Vukovog Martinovića**, (San Marino, kasnije otišao u Argentinu, u Buenos Aires, pa se opet vratio u San Marino), poručnika **Milana M. Kosorića** (Bergamo), dvorskog svještenika **Anta Jakšića** (San Remo) i drugih. U Argentini su crnogorsku emigraciju od 1922. predvodili komandir **Živko Mašanov Nikčević** (iz egzila se vraća u Crnu Goru 1931.), brigadir **Krsto Zrnov Popović** (iz Argentine odlazi u Belgiju 1929, a iz Belgije se vraća u Crnu Goru krajem 1931), **Marko A. Matanović, Vasko Marojević, Ilija R. Kontić,** barjaktar **Filip Milošev Krivokapić** i drugi; u Belgiji brigadir **Marko Vučeraković** (umro u Belgiji 1931.), u Beču braća- kapetan, bivši ustanik, komita, novinar dr **Dušan Vukov Krivokapić** (bio u emigraciji u Austriji i Njemačkoj do 1944. godine, kada dolazi u Zagreb i uključuje se u "Crnogorsko državno vijeće" dr **Sekule Drljevića**, te 1945. godine, prilikom bjekstva za Austriju, biva uhvaćen i strijeljan po presudi vojnog suda od komunista u Zagrebu 4. jula 1945. godine) i poručnik **dr Božo Krivokapić** (iz emigracije u Beču vratio se u Kraljevinu Jugoslaviju 1935, kasnije izabran za potpredsjednika Crnogorske stranke, da bi bio ubijen od četnika u Kotoru 2 jula 1944.); u Egiptu (Aleksandrija) Crnogorce, koji su tražili restauraciju njene države, predvode **Dušan A. Drecun**, bivši otpravnik poslova crnogorskog poslanstva u Carigradu, te oficir **Radisav Nikezić,** a u Albaniji oficir **Petar Markov Pekić** (ubijen od strane srpske tajne policije u Albaniji 1936). U SSSR stavove crnogorske emigracije zastupao je brigadir **Ivan Bulatović** (vraća se u Crnu Goru 1939.). Od 1927. godine u SAD Crnogorci se politički i propagandno u borbi za slobodnu i nezavisnu Crnu Goru okupljaju i oko pisca **Nikole Petanovića**-**Naiada** iz San Franciska (umro ili ubijen u San Francisku 1932.), koji je uređivao časopis "The Montenegrin mirror" ("Crnogorsko ogledalo") 1927-1931[21].

Tokom 1926. godine, u emigraciji ostao je izvjestan broj crnogorskih oficira. Prema spisku, kojeg je po sjećanju napravio **Milo. M. Lekić**, 22. maja 1926. godine, u emigraciji su se nalazili oficiri crnogorske vojske: **Marko Vučeraković, Milan Krljević, Krsto Popović, Luka Đurković, Mašan Borozan, Petar Pekić, Labud Baltić, Mitar Lekić, Krcun Kusovac, Šunja Vukmanović, Živko Nikčević, Marko Matanović, Vasko Marojević, Zaviša Zvicer, Stevo Đurišić, Maksim Martinović i Dušan Krivokapić**[22]. Taj spisak nije potpun, jer se u egzilu tada nalazio znatno veći broj crnogorskih oficira. Primjerice, u to vrijeme u emigraciji u SAD biće i jedan od najpoznatijih crnogorskih ustaničkih (komitskih) vođa komandir **Dušan Stankov Vuković**, rodom iz Bjelica kod Cetinja, koji će te godine napisati i jednu rodoljubivu pjesmu o Crnoj Gori, koja se završava stihovima. *„U našemu svetom dolu / Ruža ružu krasom kiti / Sa planine vjetar šapti/Ti ćeš opet naša biti/".* Kao crnogorski politički emigrant u SSSR u to vrijeme

---

[21] Prvi broj časopisa „The Montenegrin Mirror" izašao je u San Francisku jula 1927. godine. Uređivao ga je Nikola Petanović-Naiad. Ukupno je izašlo 13 brojeva od 1927. do kraja 1931. Posljednji broj izašao je decembra 1931. Godine. Rješenjem Ministarstva Unutrašnjih Djela KSHS, broj 6684 od 8. avgusta 1927. zabranjen je ulaz i rasturanje u KSHS časopisa „The Montenegrin mirror" („Crnogorsko ogledalo"), koji je izlazio u San Francisku na engleskom jeziku. U toj zabrani navodi se da se radi o „crnogorskom separatističkom listu". (Vidi o tome: AJ, 371-79-478., MSP Odeljenje za štampu-Kraljevskom poslanstvu Vašington, Beograd 18. 8. 1927. Slobodan B. Medojević, „Crnogorska iseljenička štampa u SAD u izvještajima jugoslovenskih diplomata", „Matica", br. 56/57, godina XV., zima 2013. proljeće 2014., Cetinje-Podgorica, str. 471.

[22] DACG; OSIO, novi period, Podgorica, Zbirka dokumenata Jovana S. Plamenca, dok. br. 124, Milo M. Lekić-Jovanu Plamencu, Cetinje, 22. Maja 1926; Aktivni crnogorski oficiri; Vojnoadministartivni crnogorski oficiri. Citirano prema: Dr Šerbo Rastoder, „Crna Gora u egzilu 1918-1925", knjiga I, Podgorica, 2004. str. str. 398.

biće, pored komandira Ivana Bulatovića, i komandir **Vojin Lazović**, iz Kuča, koji se nikada neće vratiti u Kraljevinu Jugoslaviju, već će umrijeti u Moskvi 1933. godine.

Djelovanje crnogorskih političkih emigranata bilo je konstantno praćeno i nadzirano od strane diplomatskih i vojno-policijskih obavještajnih službi Kraljevine, Srba, Hrvata i Slovenaca, koje su bile u rukama srpske dvorske kamarile **Aleksandra Karađorđevića** i vlade **Nikole Pašića.** To je bio slučaj i prvih mjeseci 1926. godine.

O tome govori i sljedeći istorijski izvor, koji se ovdje po prvi put objavljuje u našoj istoriografiji. Radi se o arhivskom dokumentu iz obavještajnog odsjeka Ministarstva inostranih djela KSHS u Beogradu od 17. februara 1926. godine. Takvi izvještaji su redovno slati ministarstvu inostranih dela KSHS i oni su služili kao osnov za planiranje aktivnosti ka neutralizaciji djelovanja crnogorske emigracije a time i crnogorskog pitanja).

Iako je istoričar posrednik između prošle stvarnosti (istorijskih izvora, u kojima se nalaze činjenice koje su temelj istorijskog znanja) i sadašnjosti, ipak, pustimo činjenice neka "same govore" bez posredovanja istoričara, što u ovom slučaju znači da objavljujemo prvorazredni istorijski izvor, čiji je tvorac bio diplomatski predstavnik KSHS u Parizu, a čija sadržina sama po sebi ilustrativno govori da je jedan dio crnogorske političke emigracije tokom 1926. godine u raznim državama bio aktivan u cilju reaktuelizacije crnogorskog pitanja. Otuda i potreba integralnog objavljivanja teksta dokumenta koji sam po sebe svjedoči o sljedećem:

***

"Ministarstvo Inostranih Dela
Obaveštajni odsek.
Francuska Br.3.
17-II-1926
Beograd.
KRALJEVSKOM POSLANSTVU
VAŠINGTON.

Prema obaveštenjima, koje je dobilo Kraljevsko poslanstvo u Parizu[23], *boljševički komitet je otpočeo razvijati propaganda među crnogorskim emigrantima u Francuskoj za osnivanje nezavisne crnogorske republike. Sam boljševički ambasador u Parizu dao je za tu propagandu već 15.000 franaka*[24]. *Pored toga njegovi agenti vrbuju naše đake za organizaciju nekakvog studentskog udruženja svih južnih slovena. Prvi sastanak, tog udruženja koje je imao da se održi prije dve nedjelje, nije uspeo zbog sukoba naših đaka i makedonskih bugaraša*.

---

[23] Jugoslovenstvo poslanstvo u Parizu se smatralo diplomatskim centrom preko kojeg su sabirabne slične informacije i one su dalje distribuirane obavještajno-diplomatskim kanalima.

[24] Misli na sovjetskog ambasadora u Parizu Kristijana Rakovskog (1873-1941). Rakovski je sin bogatog jevrejskog trgovca. Rođen je u Bugarskoj (tada Osmasnko carstvo), da bi se njegova porodica kasnije preselila u Rumuniju. Završio je Medicinski fakultet u Francuskoj i politički se iskazao kao protivnik carističkog režima u Rusiji. Bio je komunista (boljševik) i revolucionar, bliski saradnik Lenjina i Trockog. Smatra se da je pripadao masonskoj loži. Lenjin ga je postavio 1919. godine za predsjednika ukrajinskog parlamenta. Bio je član Izvršnog komiteta Treće Internacionale (Kominterne) u Moskvi. Staljin ga je 1925. godine postavio za sovjetskog ambasadora u Parizu. Pao je u nemilost Staljina 1938. godine i uhapšen pod optužbom da je učestvovao u zavjeri protiv njega. Život je okončao 1941. godine.

Prednje se dostavlja radi znanja kao lična informacija.
Po naredbi ministra,
Šef Obavještajnog Odseka,[25]
Dostavljeno:
Svima poslanstvima;
Đeneralštabu".

"2. – CRNOGORSKA EMIGRACIJA U PARIZU.

U Italiji gotovo više nema crnogorskih emigranata i oni su se svi sklonili u Francusku, naročito Pariz, a mnogi su se povratili svojim domovima. Ostatak emigracije, koja možda broji u Parizu oko 200, stoji u jednoj federativnoj organizaciji na čelu sa MILOM VUJOVIĆEM, bivšim ministrom finansija u Plamenčevom kabinetu. Na čelu emigracije nalaze se pored Vujovića i Milan Krljević, bivši naš oficir, biv. načelnik ministarstva vojnog iz Plamenčevog kabineta, i Dušan Drecun. Vođe emigracije su mediokriteti i nesposobni su za kakve avanture većega stila no sama evropska situacija pomaže ih a naročito posle italo-albanskog pakta.

Milo Vujović, Milan Kraljević, obišli su Beč, Grac, a Vujović je pre dva meseca bio i u Rimu, gde se sastajao sa svim viđenijim ličnostima. Sam Krljević priznaje javno da je imao sastanke u Beču sa Fan Nolijem[26]*, eksponentom Sovjeta za Balkan i da ga je ovaj doveo u vezu sa ovamošnjim Sovjetskim Ambasadorom. Krljević se povratio pre petnajestinu dana a u Beču se zadržao Milo Vujović i Dušan Drecun. Od ove dvojice morao je jedan otići do Moskve ali mi izgleda da je Vujović sam obišao Moskvu.*[27] *Dušan Drecun stupio je u vezu sa glavnim agentom Sovjeta za Balkan VLAHOVOM*[28] *i pre neki dan je štampao jednu svoju izjavu sa slikom u komunističkom*

[25] Potpis nečitak mada bi se mogao pripisati D.Živkoviću.

[26] Fan Noli (Teofan Stilijan Noli, Ibrik Tepe, Osmansko carstvo, 6. januar 1882.-Fort Loderdejl, SAD, 13. mart 1965), albanski rodoljub, pisac, političar, diplomata i istoričar, diplomirao je na Harvardu 1912. godine. Bio je utemeljitelj, sveštenik i episkop Albanske pravoslavne crkve, premijer i regent Albanije 1924. Nakon što je oboren sa vlasti od strane Ahmet- Beg Zogoa, otišao u egzil u Zapadnu Evropu, a 1930. godine u SAD, đe je i umro.

[27] O pokušajima crnogorske emigracije da nađu utočište u Rusiji piše veoma ubjedljivo dr Ivo Jovićević, u svojim memoarima: "O ljudima i događajima-sjećanja jednog federaliste", Cetinje, 1995.

[28] Dimitar Vlahov (Kukuš, Grčka, 8. novembar 1878. - Beograd, NR Srbija, 7. april 1953.), profesor, publicista, revolucionar, političar. Školovao se u Kukušu, Solunu, Sofiji, Švajcarskoj i Njemačkoj, a diplomirao je hemiju na Univerzitetu u Sofiji (Bugarska). Bio je istaknuti pripadnik makedonskog nacionalno-oslobodilačkog pokreta. Postao je 1904. član Centralnog Komiteta VMRO u Solunu. Hapšen je od strane osmanskih vlasti i bio politički zatvorenik (1904-1905). U Švajcarskoj se povezao sa socijalističkim političkim krugovima. Kad je buknula Mladoturska revolucija, izabran je u novom parlamentu kao predstavnik lijevog krila makedonskog nacionalnog pokreta. Bio je član Narodne federativne partije. Svoju političku i revolucionarnu djelatnost od 1913. preduzimao je iz emigracije. Izabran je 1917. godine za upravnika prištinske oblasti, a poslije završetka prvog svjetskog rata (1918) postao je generalni konzul Bugarske u Odesi, a zatim u Beču. Jedan je od potpisnika "Majskog manifesta" u Beču 1924. godine, kojim WMRO usaglaša svoje djelovanje sa komunističkim partijama Balkana. Poslije toga, Vlahov je opozvan od strane bugarske vlade sa funkcije generalnog konzula u Beču. Pisao je često u listu "Balkanska federacija" koji je izlazio u Beču zalažući se za prava makedonskog naroda, ugroženih od strane jugoslovenskog režima. Zalagao se i za prava Crne Gore i crnogorskog naroda u jugoslovenskoj državi.

listu "Balkanska federacija". Sama federativna ideja ovdašnje crnogorske emigracije jasno ističe protejtorat[29] *Sovjeta jer to je davna ideja Vlahova inspirisana od Moskve*.

Do sada se još emigracija nije sasvim organizovala jer tek iza italo-albanskog pakta dobija ova zemljište za rad i s toga sada Vujović obilazi Rim-Beč a vjerovatno i Moskvu pa će se tek docnije dati direktno akciji. Za sada se još luta: neki predlažu princa Mihaila i obrazovanje vlade a to naročito dolazi od Italije i Balkanskog Komiteta iz Londona i na tome planu aktivno radi Jovan Čubranović, agent Rima, koji živi u Parizu, u poslednje vreme je mnogo na putu. Sam Crnogorski komitet: Vujović, Krljević, Drecun / sekretari: Labud Tatar, koji se tu skoro povratio iz Nikšića, i Dušan Krivokapić, odmetnik iz Nikšića, koji je došao pre kratkog vremena iz Italije / izgleda da su momentalno više raspoloženi Sovjetima i tada naravno ne bi ušao u kombinaciju princ Mihailo, koji sada stanuje u Parizu. No za sada se još nezna ništa sigurno jer se Vujović sa svoga puta nije do ovoga časa povratio ali prema izjavi Drecuna u Balkanskoj federaciji izgleda da je došlo do sporazuma sa Sovjetom.

Italija nastaje da pokrene pitanje Crne Gore samo želi da se ovo pitanje vodi iz Pariza uz pripomoć Londonskog Balkanskog Komiteta i zato se opaža aktivnost milanskog-bergamskog –bolonjskog komiteta za obnovu Crne Gore, u kome je glavni Antonio Baldaći i Crnogorci Jovan Čubranović i neki Milan Kosorić, vojni begunac iz Bosne, koji se momentalno nalazi u Beču. Po belgijskoj i drugoj stranoj štampi ubacivao je vesti Jovan Čubranović. Crnogorski Komitet na čelu sa Milom Vujovićem do sada nije prekinuo kontakt sa Jovanom Čubranovićem, koji održavao veze sa ovim u ime Italije, i tek će se po povratku Vujovića iz Beča definitivno rešiti koja će se struja prihvatiti. Do sada "komitet" je bio malo pomagat od ovdašnjeg sovjetskog ambasadora Rakovskog a izgleda mi da je morao primiti i koju sumu od Čubranovića, koji je u više mahova primao iz Rima poveće sume novaca.

Što se tiče Dušana Krivokapića, crnogorskog odmetnika, stvar stoji ovako: on je iz Rima pozvan od Vujovića a u poslednje vreme je održavao kontakt sa Italijanima u cilju predstojeće akcije. Italijani su mu do sada po drugi put izdali sertifikat tipa / Nanzenovog, koji mu je sada zadržan u ovd. policijskoj prefekturi. Bilo bi veoma zgodno da se poradi da mu se ovaj sertifikat više ne povrati i ako je moguće da se uzme i na osnovu njega da se protestvuje u Ligi Naroda za zloupotrebu ovih sertifikata pa čak i navesti da je ovde slučaj jednog odmetnika itd. Milo Vujović takođe ima ovakav sertifikat ali ne znam da li putuje sa njim.

Krivokapić za sada ne misli da sprovodi odmetničku akciju ali ako usvoje predloge Italije o proklamovanju princa Mihaila za kralja i osnivanje vlade onda će se on nasigurno poduhvatiti odmetničke akcije sa Krstom Popovićem koji je u Americi, i sakupiće ostatke odmetnika koji se nalaze po Albaniji i Crnoj Gori a takođe će

Vlahov je odbacivao terorističke metode djelovanja WMRO pod uticajem Vanče Mihailova. Vlahov je član Bugarske komunističke partije (1925-1944). Živio je i politički djelovao u Sovjetskom Savezu od 1936. do 1944. Sarađivao je sa Georgi Dimitrovom. Bio je urednik emigrantskog "Makedonskog dela" u Beču, Berlinu i Parizu. Antifašista i antinacista po uvjerenju i djelovanju, Vlahov je izabran 1943. na drugom zasijedanju AVNOJ-a u odstustvu za njenog funkcionera, da bi decembra 1944. godine bio izabran za člana Prezidijuma ASOM-a. Bio je predsjednik Narodnog fronta Makedonije, a poslije i predsjednik SSRN Makednoje, te član jugoslovenske delegacije na konferenciji u Parizu 1946. Bio je predsjednik Prezidijuma Narodne Skupštine NR Makedonije (1946-1947), a na Kongresu KPJ 1952 postao je član Centralne revizione komisije KPJ. Umro je u Beogradu 7. aprila 1953. (O Dimitri Vlahovu vidi: Gustav Vlahov, "Biografija Dimitra Vlahova", Skoplje, 1966" i "Makedonska enciklopedija", MANU, Skoplje, 2009).

[29] Protektorat.

stupiti u vezu sa makedonskom organizacijom i kačacima. On sada traži amnestiju ali ne pristaje da se povrati natrag bar za sada i ja sam neznam da li da se predloži za amnestiju.

Za sada kao što napred rekoh još se ne može ništa tačnijeg konkretnijeg saznati odnosno ove emigracije jer se i ona nije još opredijelila niti je izabrala sredstva za dalju akciju".[30]

***

Crnogorci u političkom egzilu podržavali su pravednu borbu Hrvata protiv velikosrpskog imperijalizma i kao što su to činjeli i prvaci Crnogorske stranke dr **Sekula Drljević, Mihailo Ivanović** i **Mirko Mijušković,** oštro osuđivali atentat u beogradskoj skupštini. Grupa crnogorskih političkih emigranata iz Argentine (koji su tamo otišli iz Italije 1922. godine), a koji su se borili za pravo, čast, slobodu i nezavisnost Crne Gore, tokom 1928. godine obznanila je politički proglas, kojeg je objavila tamošnja hrvatska štampa, a prenio zagrebački list „Narodni val" (organ Hrvatske seljačke stranke), koji je u to vrijeme pokazivao naklonost prema političkim stavovima i djelatnosti Crnogorske stranke i njenih vođa, u prvom redu dr Sekule Drljevića. Taj poglas crnogorskih političkih emigranata, oficira bivše crnogorske vojske i ustaničkih i komitskih (gerilskih) vođa, zagrebački list je prenio i objavio sa ciljem da bi aktuelizirao crnogorsko pitanje i da bi pružio podršku političkim zalaganjima Crnogorske stranke i njenih čelnika, koji su pripadali, zajedno sa HSS, klubu Seljačko-demokratske koalicije. Grupa istaknutih političkih egzilanata u Argentini oglasila se 21. novembra 1928. godine u listu „Hrvatska sloga", koji je izlazio u Buenos Airesu, jasno podržavajući političku borbu Hrvata i Seljačko-Demokratske koalicije na čelu sa dr Vladkom Mačekom, kojoj je i zvanično pripadala i Crnogorska stranka, a koja se bazirala na zahtjevima za preuređenje KSHS i slobodom i jednakošću svih u južnoslovenskoj državi. Taj proglas u osnovi je korespondirao sa tadašnjim ideološko-političkim stavovima i mišljenjem Crnogorske stranke i njenog vođstva, koja se zalagala za južnoslovensku federalnu državu, na načelima državno-pravne, političke i druge ravnopravnosti udruženih zemalja. U tome proglasu, njegovi potpisnici slave kao narodne vođe i stare borce za Crnu Goru dr **Sekulu Drljevića**, **Mihaila Ivanovića** i predsjednika Glavog odbora Crnogorske stranke **Mirka Mijuškovića**, pritom energično osuđuju zločin ubistva počinjen nad **Stjepanom Radićem** i ostalim vođama HSS, te vezuju borbu za prava Crne Gore sa pravdenom borbom Hrvata protiv zločinačkog vladajućeg režima. U tome proglasu crnogorski politički emigranti okupljeni i organizovani u „Odboru Nezavisnih Crnogoraca" i „Odboru Crnogorskih seljaka i radnika" (koji su pripadali političkom i ustaničkom odjelu za Južnu Ameriku Crnogorske narodne stranke seljaka i radnika, koju je u SAD u Nju Jorku formirao i čiji je predsjednik bio bivši ministar Kraljevine Crne Gore Milo M. Vujović) podržavaju političku borbu dr Sekule Drljevića, Mihaiola Ivanovića i drugova. Manifest grupe crnogorskih emigranata iz Argenitne, potpisan od strane istaknutih crnogorskih oficira, ustanika, komita i emigranata: **Krsta Martinovića, Živka Mašanova Nikčevića, Ilije Kontića, Jovana Vujovića, Špira Vučerakovića, Milutina Ćetkovića** i **Luke Jovanovića,** objavio je list „Narodni val", Dnevnik Hrvatske seljačke stranke od 30 prosinca 1928. godine, u članku *„Uz Hrvate su svi čestiti Crnogorci-odlučan i čestit glas crnogorskih iseljeni-*

[30] Arhiv Jugoslavije, Beograd, 371/20/28)

ka-za pravednu borbu Hrvata protiv beogradskih paša i vezira". List „Hrvatska sloga" od 21. studenog 1928. godine, koji je izlazio u Buenos Airesu, cijeli broj posvetio je, kako piše „Narodni val", *„crnogorskom pokretu u iseljeništvu, da se svi čestiti Crnogorci iseljenici pridruže pokretu Hrvata i Seljačko-Demokratske Koalicije za slobodu i jednakopravnost".* „Odbor nezavisnih Crnogoraca", iz Buenos Airesa (Argentina) koji je podržavao Savez za slobodnu i nezavisnu Crnu Goru kojeg je u San Francisku 1927. godine osnovao Nikola Petanović i bio na njegovom čelu i koji je izdavao časopis „Crnogorsko ogledalo", napisao je 21. novembra 1928. godine proglas pod naslovom „UZ HRVATE SU SVI ČESTITI CRNOGORCI" i uputio ga Hrvatima, iseljenicima u Buenos Airesu. Taj proglas Crnogoraca iz Argentine u nešto skraćenoj verziji prenešen je u listu „Narodni val", odakle ga i mi preuzimamo.

„UZ HRVATE SU SVI ČESTITI CRNOGORCI"

„Narodni, seljački pokret u domovini protiv jednoga sramotnoga režima, protiv silnika i ugnjetača narodne slobode, odjeknuo je gromko i žestoko, odjeknuo je strašno i silovito, čiji tunjanj je dopro u svaki kraj, gdje hodi noga našega naroda.

Mi Crnogorci smo uvijek pratili sa simpatijom borbu braće Hrvata protiv bizantizma i balkanizma Beograda. Nešto su nas u tome vezale i iste prilike, pod kojima smo živjeli, jer je Crna Gora od dana „ujedinjenja" do danas, kao nikoja zemlja jugoslavenske države, bila izvrgnuta dahiluku Srbijanaca, koji su njen ugled i njenu slavu srozali do nule.

Obeščašćena, pogažena Crna Gora je trpila i patila kao nikoja druga zemlja, u njoj je vladao vaziluk paša i vezira. Obeščašćene su najsvetije narodne tradicije, obeščašćen je onaj viteški narod, koji se stoljećima očuvao od svih varvarskih nasrtaja neprijatelja, a jer je naivno povjerovao u iskrenost „braće" i pravog narodnog ujedinjenja, koji mu je za iskrenost i za vratstvo vratio neiskrenost i nebratstvo.

Nas Crnogorce veseli, da se braća Hrvati iseljenici grupiraju, da se kupe i prikupljaju zajedničke snage na okup, na okup za veliki i presudni boj poštenih sa nepoštenim, te kao što su naša braća pod vođstvom narodnih vođa gg. Sekule Drljevića, M. Ivanovića i šefa Crnogorske stranke Mirka Mijuškovića, starih narodnih, seljačkih boraca, našla se skupa bok uz bok braće Hrvata u domovini, tako ćemo mi u iseljeništvu, da se nađemo rame uz rame sa braćom Hrvatima, na obrani naših zajedničkih prava.

Mi Crnogorci duboko smo uvjereni, da će braći Hrvatima potpuno uspjeti svoje ideale ostvariti, ideale svoje i svog mrtvog Vođe, koji leži u vječnom počinku kao žrtva jedne razbojničke kaste, jednog krvavog i nezapamćenog režima, da će svojom kulturom, svojom snagom, organizatorskom sposobnošću svojom i svojim sopstvenim pregalaštvom izvojevati ravnopravnost i jednakost svoga naroda. Uvjereni smo i veseli nas, jer pobjeda Hrvatskog naroda je naša i našeg naroda pobjeda; pobjeda potlačenog nad tlačiteljem; pobjeda Boga nad stotonom.

U ovoj borbi ne samo braće Hrvata, već i Crnogoraca, Slovenaca i Srba prečana, mi Crnogorci želimo da učestvujemo svom snagom našom, da našim skromnim sredstvima doprinesemo naš udio u ostvarenju narodne slobode i rušenju jednog nečuvenog, zločinačkog režima, koji se zacario u našoj državi od dana njenoga opstanka.

Crnogorski narod je uvijek bio pobornik jednakosti i ravnopravnosti, pa se oružjem u ruci borio uvijek za svoju slobodu. Još od tada datiraju veze Crnogoraca i Hrvata pod vođstvom blaženo-počivšeg Šćepana Radića, koji je pravednu borbu

Crnogoraca uvijek i izdašno pomagao. I kao što su se Hrvati sa neumrlim svojim vođom Šćepanom Radićem nalazili uz bok crnogorskog naroda, danas poslije izvršenog krvavog zločina po plaćenicima režimlija, nad hrvatskim vođom, Crnogorski narod treba da se naće uz bok braće Hrvata. Na strani jednakosti i ravnopravnosti, na strani pobornika i pravednosti!

Crnogorci se gnušaju nad nezapamćenim zločinom, koji je Beograd izvršio nad hrvatskim vođama i taj zločin popraćuje sa onim Vladičinim stihovima:

„Krv je ljudska rana naopaka".

Pa onda sa onim drugim:

„Ne trebuje carstvo neljudima".

Dalje: A Vama braćo Hrvati i Srbi, koji se danas nalazite u teškom okršaju sa inspiratorima današnjeg našeg narodnog i državnog zla, šaljemo naše pozdrave i naše simpatije uvjeravajući vas, da će Crna Gora i svi Crnogorci, ma gdje se danas nalazili, biti s vama i uz vas u teškoj, ali časnoj borbi za čovječnost, pravicu i slobodu.

U borbu za pravdu i slobodu, u borbu protiv narodnih tlačitelja, koji smetaju narodnom napretku i slobodi!"[31] Proglas u potpisali u ime „Odbora nezavisih Crnogoraca" politički emigranti iz Buenos Airesa: Krsto Martinović, Živko Nikčević, Ilija Kontić, Jovan Vujović, Špiro Vučeraković, Milutin Ćetković i Luka Jovanović.

Tokom 1931. godine sa emigrantom **Petrom-Perom Gruberom**[32], tadašnjim protivnikom Kraljevine Jugoslavije i beogradskog režima (pristalicom Samostalne demokratske stranke **Svetozara Pribićevića**), koji je tada živio u Berlinu i Beču i djelovao u pogledu uspostavljanja samostalne hrvatske države i urednikom lista „Budućnost", sarađivaće crnogorski politički emigranti: inžinjer i komandir **Krsto Vukov Martinović** iz Republike San Marino, komandir **Marko Zekov Popović** iz Londona, komandir **Ivan Bulatović** iz Sovjetskog saveza i **Nikola Petanović-Naiad** iz San Franciska (SAD).

U tom smislu je emigrant Pero Gruber iz Berlina pisao je 13. marta 1931. godine crnogorskom patrioti majoru Marku Zekovom Popoviću, koji je živio u egzilu u Londonu (18, Gower Street). Major Marko Z. Popović 20. marta 1931. godine odgovorio je Petru-Peru Gruberu to pismo i u odgovoru mu je iskazao zahvalnost, te naveo sljedeće:

---

[31] "Narodni val", dnevnik Hrvatske seljačke stranke, broj 321, godina II, Zagreb, nedjelja 30 prosinca 1928, str. 5. Vidi o tome i Novak Adžić, „Crnogorac bez domovine-Milo Petrović Njegoš i crnogorsko pitanje", Cetinje, 2013. str.108-111.

[32] Petar Gruber je bio Srbin, Prečanin, član Samostalne demokratske stranke Svetozara Pribićevića, protivnik diktature kralja Aleksandra Karađorđevića i politički emigrant u Austriji i Njemačkoj. U emigraciji je jedno vrijeme bio povezan sa ustaškom emigracijom, u prvom redu sa novinarom Gustavom Perčecom, sekretarom Hrvatske stranke prava (HSP)-frankovaca, inače, tada emigrantom u Beču. Djelovao je u i Berlinu promovišući ideju uspostavljanja nezavisne Hrvatske, odnosno, njenog izdvajanja iz Kraljevine Jugoslavije. Uređivao je emigrantski list u Berlinu „Budućnost". Kasnije se Gruber, prema raspoloživim podacima, prema kojima treba zadržati rezervu u pogledu njihove pouzdanosti, navodno vratio u Kraljevinu Jugoslaviju, jer je bio agent jugoslovenskog generalštaba, koji je infiltrirao kao agent beogradskog režima u hrvatsku emigraciju, te je po povratku u Kraljevinu Jugoslaviju promijenio identitet (navodno dobio je novo ime Petar Rakić) i radio za britansku obavještajnu službu. Ubijen je od strane četnika u Kruševcu 1943. godine. Crnogorska politička emigracija, koja je sarađivala sa Gruberom, po principu da se svaki davljenik hvata za slamku spasa, nije znala (i vjerovatno objektivno nije mogla znati), ništa o tome da je Gruber mogući agent režima u Beogradu, po specijalnom zadatku ubačen u emigrantske krugove, protivnike Kraljevine Jugoslavije. Inače, Petra Grubera kao emigranta povezanog sa ustaškom hrvatskom emigracijom pominje dr Bogdan Krizman u knjizi: „Pavelić i ustaše", Globus, Zagreb, 1978, str. 79.

„Veoma se radujem vašem i vaših drugova patriotskom podhvatu na ostvarenje slobodne i nezavisne Hrvatske Države.

Moji prijatelji i ja s vremena na vrijeme slati ćemo Vam po koju novost, i veselo se pridružujemo pravcu ostvarenja naših zajedničkih ideala: za potpunu slobodu oba bratska naroda.

Mogu Vam reći, da do danas nijesam primio nijednog broja „Budućnosti", a Vi govorite da su Vaši drugovi već uputili mi sve zadnje brojeve i da će te ih takođe i na dalje redovno slati. Ovo Vam činim da znate.

Kroz kratko vrijeme otpočeti će izlaziti „Crnogorsko ogledalo" u San Francisko, Kalifornija. Ja sam uredniku već uputio Vašu adresu, kao i nekoliko broja „Budućnosti", koju sam od prijatelja Engleza dobio. Naš časopis vodiće borbu za slobodnu i nezavisnu Kraljevinu Crnu Goru; a jednovremeno će isticati i nezavisnost Hrvatske Države. Časopis će izlaziti na Engleskom i Crnogorskom jeziku.

Sad samo naprijed, moji Vitezovi, obarajmo sve što kalja čast Hrvatske i Crne Gore.

Moji drugovi i ja Vama i vašim drugovima šiljemo bratske pozdrave, i kličemo Vi, braćo živjeli!

Vaš
Komandir Marko Z. Popović, s.r.
Major Marko Z. Popović, s.r."[33].

Iz Londona, 6. aprila 1931. major Marko Zekov Popović pisao je uredniku „Crnogorskog glasnika" u San Francisku, Kalifornija, da redovno upućuje pomenuti časopis Peru Gruberu u Berlin, uredniku časopisa „Budućnost"[34]. Prepiska Popovića i Grubera se nastavila. Tako je major Marko Z. Popović pisao, iz Londona 12. aprila 1931. godine, Peru Gruberu u Berlin, u kome mu se zahvaljuje na pismo koje mu je Gruber poslao iz Beča 2. aprila i na 7 kopija časopisa „Budućnost" koje mu je poslao, te naveo da je uredniku „Crnogorskog ogledala" naredio da mu šalje brojeve istog časopisa. U nastavku pisma Popović navodi:

„Naši su u obije Amerike dosta siromašni i nijesu u stanju da ma što pokrenu, i kad se nakane da što počnu, nađe se po neki izrod među njima i sve im razvali.

Crnogorac je mnogo bolji kad je neka stvar od njega nezavisna, kao što je danas CRNOGORSKO OGLEDALO, i tako se mnogo prije i mnogo brže javi na biljezi. Ova je bolijest kod Crnogoraca pojavila se otprilike nekih dvadeset godina ranije. Ovu bolijest ućerali su domaći izrodi koji su u službi sramotne Srbije, i dvore poluturskog Aleksandra Karađorđevića.

Glavno je, Srbija danas preživljuje teške i sramotne dane, tako: da je njen slom neizbježiv, a našoj pravednoj borbi siguran put k pobjedi.

Ovoliko za danas, sad moj dragi gospodine Gruberu, sa svim Vašim dobrim prijateljima primite naiskreniji pozdrav

od Vašeg
Major M. Z. Popović"[35].

---

[33] DACG, OSIO-NP-Podgorica, Arhiv CK SK CG, II, 1919-1941, IV 1-1 (31), Pismo komandira Marka Z. Popovića, London, 20. III 1931, -Peru Gruberu, Berlin (prepis).

[34] DACG, OSIO-NP-Podgorica, IV 1-2 (31), Pismo Komandira Marka Z. Popovića, London, 20. IV 1931, - Uredniku „Crnogorskog glasnika", San Francisko, Kalifornija (prepis).

[35] DACG, OSIO-NP-Podgorica, IV 1-3 (31), Pismo Majora M. Z. Popovića, London, 12. IV 1931. - Peru Gruberu, Berlin (prepis).

Zapaženu, politički determiniranu, prepisku sa Petrom Gruberom tokom 1931. godine ostvarivaće crnogorski emigrant Krsto V. Martinović. Ko je, zapravo, on? **Krsto Vukov Martinović**, iz Bajica, kod Cetinja, bio je veoma značajna i uticajna ličnost u zelenaškom pokretu od kraja 1918. godine. Energično se protivio odlukama Podgoričke skupštine (1918) o aneksiji Crne Gore Srbiji *(„bezuslovnom ujedinjenju Crne Gore sa Srbijom“*) i detronizaciji s crnogorskog prijestola kralja **Nikole I Petrovića-Njegoša**. Školovani oficir i inžinjer po pozivu, jedna je od važnijih ličnosti u podizanju oružanog ustanka crnogorskog naroda 1919. godine. Pripadao je ustaničkim trupama pod komandom komadnira **Krsta Zrnova Popovića**, u pokušaju oslobođanja Cetinja početkom 1919. godine[36]. Crnogorski patriota, rojalista i borac za slodobnu i nezavisnu Crnu Goru, Krsto Vukov Martinović bio je, po slomu Božićnog ustanka, sa većom grupom crnogorskih rodoljuba, primoran, pošto je odbio da se preda, da ode u egzil. U činu aktivnog komandira (majora) crnogorske vojske, lojalan kralju Nikoli I Petroviću Njegošu i njegovoj izbjegličkoj vladi u Parizu, izbjegao je u San Đovani di Medua 5/18. januara 1919. godine[37], odakle se potom brodom prebacio u Italiju, đe je bio u oficirskom sastavu Crnogorske vojske u egzilu (1919-1921).

Jedno vrijeme, tokom 1920. godine naročito, Krsto V. Martinović bio je ličnost od posebog povjerenja Jovana S. Plamenca. Crnogorska vlada u Nejiu je proljeća 1920. godine uspostavila kontakt sa italijanskim pjesnikom, vojnikom i političarem **Gabrijelom Danuncijem** u cilju da se organizuje zajednički vojni upad crnogorskih trupa i Danunciovih legionara u Crnu Goru radi pokušaja oslobođenja Crne Gore. Vođeni su pregovori između emisara Jovana S. Plamenca sa Gabrijelom Danuncijom o zajedničkoj vojnoj akciji, a za svoje pregovarače sa Danuncijom, Jovan S. Plamenac odredio je Krsta V. Martinovića, **Milana Krljevića** i **Boška-Boža Krivokapića**[38]. Međutim, taj plan o vojnom upadu u Crnu Goru u sadejstvu crnogorskih i italijanskih legionara nije izveden.

S Plamencem je Krsto Vukov Martinović bio politički blizak i sarađivao je aktivno s njime (1919-1921). Energično se zalao za opstanak Crnogorske vojske u Gaeti i kritikovao italijansku politiku **Đoliti-Sforca** prema crnogorskom pitanju. **Karlu Sforci** je jako smetao otpor koju su prema njegovoj politici pokazivali Crnogorci u Italiji, te je Sforca 18. juna 1921. godine naložio ministru inostranih djela da se iz Italije, u najvećoj tajnosti, protjeraju **Vladimir Đ. Popović, Savo Petrović**, Krsto Martinović i kapetan **Krsto Bajković**, bivši crnogorski delegat u Trstu i Rijeci[39].

Od početka 1919. do druge polovine 1921. godine, komandir Krsto V. Martinović bio je privrženik politike **Jovana S. Plamenca** u egzilu, ali se ubrzo, kad je u crnogorskoj emigraciji nastao raskol, poput brojnih crnogorskih izbjeglica, sa njim nepovratno razišao i smatrao je, naročito od 1923. godine, da Jovan S. Plamenac ne postupa lojalno prema crnogorskim državnim interesima, već da ih iznevjerio. O

---

[36] Vidi o njemu: Novak Adžić, „Borci za nezavisnu Crnu Goru 1918-1941“, Tom I, Cetinje, 2008, str. 361

[37] Vidi o tome: Dr Šerbo Rastroder, „Skrivana strana istorije-crnogorska buna i odmetnički pokret (1919-1929), knjiga IV, Bar, 1997. str. 1808.

[38] Vidi o tome: Dr Dragoljub R. Živojinović, „Italija i Crna Gora 1914-1925“, Beograd, 1998, str. 372

[39] Vidi o tome: Dr Dragoljub R. Živojinović, „Italija i Crna Gora 1914-1925“, Beograd, 1998, str. 402

tome je komandir Krsto Vukov Martinović često pisao na stranica detroitskog lista „Crnogorski glasnik“, pogotovo u vremenu od 1923. do 1926. godine.

Krajem avgusta 1920. godine, kada je reorganizovana Komanda Crnogorskih trupa u Gaeti, rezervni komandir Krsto V. Martinović postavljen je za načelnika u saobraćajnom odjeljenju[40]. Tokom 1921. godine komandir (major) Krsto Vukov Martinović bio je član Glavnog Štaba komande Crnogorskih trupa u Italiji. Iz Italije je odbio da se vrati u KSHS i nastavio je politički da djeluje u San Marinu, đe je i živio i bio na čelu gradskog „Komiteta za nezavisnost Crne Gore“. Od druge polovine 1921. godine razišao se sa Jovanom S. Plamencem, predsjednikom vlade i ministrom spoljnih poslova Kraljevine Crne Gore, te je intezivno , od 1923. do 1931., sarađivao sa listom „Crnogorski glasnik“ („Montenegrin herald“), koji je izlazio u Detroitu (SAD), a koji je zastupao stavove onog dijela crnogorske političke emigracije koje je predvodio bivši crnogorski ministar **Milo Vujović**. Objavljivao je u detroitskom „Crnogorskom glasniku“ brojne članke u kojima je aktuelizirao crnogorsko pitanje, zalažući se za obnovu nezavine Crne Gore i žestoko kritukujući od 1923. godine Jovana S. Plamenca, koji se, nakon amnestije od strane vlasti KSHS, vratio početkom 1925. godine u Beograd i priznao KSHS. Krsto V. Martinović je konstanto optuživao Plamenca da je za račun Srbije i Beograda *„izdao Crnu Goru“* i prema njemu i njegovim ličnim i političkim postupcima odnosio se krajnje negativno. Ostavši dosljedan svojim ideološkim i političkim uvjerenjima, Krsto V. Martinović je nastavio u egzilu borbu za pravo, čast i slobodu Crne Gore i u vremenu kad je ta borba sa stanovišta real-politike bila osuđena na neuspjeh. Uprkos tome, nije klonuo duhom, snagom, enegrijom i preduzimljivošću, pa je intezivno sarađivao, kako sa Međunarodnim komitetima za nezavisnost Crne Gore i njegovim istaknutim članovima, tako i sa preostalim, politički angažovanim, crnogorskim političkim emigrantima u Evropi, Južnoj i Sjevernoj Americi. Zapažena je njegova saradnja sa Nikolom Petanovićem, Naiadom, urednikom „Crnogorskog ogledala“ iz San Franciska i predsjednikom tamošnjeg „Odbora za slobodnu i nezavisnu Crnu Goru“, ali i sa drugim, širom svijeta, rasutim crnogorskim političkim emigrantima. Krsto V. Martinović je sarađivao je i sa makedonskim, hrvatskim i drugim emigrantskim krugovima koji su radili na izdvajanju Makedonije i Hrvatske iz Jugoslavije i njihovom osamostaljenju, boreći se da i Crna Gora ponovo bude samostalna i suverena država. Krsto Vukov Martinović bio je pristalica obnove Kraljevine Crne Gore kao nezavisne države, a od druge polovine druge decenije XX vijeka promovisao je stanovište da su Crnogorci zasebni istorijski narod i nacija, premda je, nešto ranije, romantičarski, kao sljedbenik petrovićevske, dinastičke ideološko-političke i istoriografske misli, smatrao da Crnogorci pripadaju Srpstvu, shvaćenom u etničko-jezičko-vjerskom smislu, ali je tu koncepciju, pod uticajem novih saznanja i realnih društevno-političkih odnosa, napustio, opredijelivši se za stanovište da su Crnogorci jedan od južnoslovenskih naroda za zasebnim etničkim, kulturnim, istorijskim i nacionalnim individualitetom i subjektivitetom.

Predsjednik Komiteta za nezavisnost Crne Gore u San Marinu inženjer Krsto V. Martinović sarađivao je sa Makedonskim nacionalnim komitetom u Bugarskoj i njegovim predsjednikom dr **Konstantinom D. Staniševim** tokom 1930. i 1931. i podržao Sofijsku deklaraciju od 20. aprila 1929., koju su potpisali emigranti Stanišev i dr **Ante Pavelić** sa svojim saradnicima, a u kojoj je najavljena borba za punu nezavisnost Makedonije i Hrvatske i rušenje Kraljevine Jugoslavije. O tome tome postoji relevan-

---

[40] Vidi: Dr Šerbo Rastoder, „Crna Gora u egzilu 1918-1925“, knjiga I, Podgorica, 2004. str. 120.

tna arhivska građa. Bilo je to vrijeme kad je makedonska i hrvatska emigracija podržavala aktivnosti jedne grupe Crnogoraca u egzilu za nezavisnu Crnu Goru, odnosno, za njeno izdvajanje iz Kraljevine Jugoslavije i obaranje diktatorskog režima koji je u njoj vladao.

Dr **Konstantin D. Stanišev**, predsjednik Makedonskog Nacionalnog komiteta u egzilu u Bugarskoj, i njegovi saradnici, potpisali su sa **dr Antom Pavelićem** i drugim hrvatskim emigrantima, u 20. aprila 1929. (*Sofijska deklaracija*) o zajedničkoj borbi Hrvata i Makedonaca protiv Kraljevine Jugoslavije i vladajućeg režima u njoj, u kojoj, pored ostalog, ističu da *„koordiniraju svoju legalnu djelatnost za izvojšenje čovječjih i narodnih prava, političke slobode te podpune nezavisnosti i Hrvatske i Makedonije"*[41]. Sa Makedonskim Nacionalnim komitetom u Bugarskoj i njenim predsjednikom dr Konstantinom D. Staniševom i njegovim saradnicima održavao je komunikaciju crnogorski politički emigrant iz San Marina, komandir bivše crnogorske vojske inžinjer Krsto Vukov Martinović, predsjednik Komiteta za crnogorsku nezavisnost iz Republike San Marino. Inžinjer Krsto V. Martinović pozdravio je sporazum makedonskih i hrvatskih emigranata (Sofijsku deklaraciju).

O tome su predsjednik i sekretar Nacionalnog komiteta organizacija makedonskih emigranata u Bugarskoj, dr Konstantin D. Stanišov i **N. Granovski**, iz Sofije, 18. avgusta 1931. godine, u pismu. br. 4892, izvijestili Pera Grubera u Beču. To pismo (original na bugarskom jeziku) u prijevodu u cjelosti glasi:

„Nacionalni komitet organizacija makedonskih emigranata u Bugarskoj
Br. 4892. *Sofija, 18/VII. 1931.*

Gospodinu
Peri Gruberu
Beč

Dragi brate,

Inž. Krsto V. Martinović u ime komiteta za nezavisnost Crne Gore u republici San marino pismom od 10. VII. ove godine između ostalog pozdravio je komitet za postignuti sporazum između komiteta[42] *i Vi za opštu borbu protivu tiranskog Beograda. Zamolio nas je isto tako, da mu saopštimo Vašu adresu, što smo i učinili. Sigurno će da Vam piše.*

Primite pozdrave moje i drugova iz Komiteta
Predsjednik: Dr K. Stanišev, s.r.
Sekretar: N. Grabovski, s.r"[43].

Za jednog od, u to vrijeme, najaktivnijih crnogorskih političkih emigranata, inžinjera i komandira bivše crnogorske vojske, Krsta Vukovog Martinovića iz San Marina, koji je upravljao tamošnjim „Komitetom za nezavisnu Crnu Goru", svaki akt, uperen protiv postojanja Kraljevine Jugoslavije, koja je, prema njegovoj percepciji, porobila Crnu Goru i Crnogorce, bio je posve legitiman i zavrijeđivao je punu podršku, te je Martinović smatrao od osobitog značaja da podrži sve radnje tendirane ka

---

[41] Citirano prema: dr Bogdan Krizman, „Pavelić i ustaše", Globus, Zagreb, 1978, str. 56.

[42] Misli se na Sofijsku deklaraciju od 20. aprila 1929. godine, potpisanu između dr Konstantina D. Staniševa i njegovih saradnika u ime Makedonskog nacionalnog komiteta u Bugarskoj, i dr Ante Pavelića i njegovih saradnika u ime hrvatske emigracije.

[43] DACG, OSIO-NP-Podgorica, IV 1-4 (31). Nacionalni komitet makedonskih emigranata u Bugarskoj,-Sofija 18. VIII 1931.-Peru Gruberu, Beč, (prepis).

okupljanju Crnogoraca, Makedonaca i Hrvata, koje i bile uperene protiv postojanja monarhističke i unitarne Kraljevine Jugoslavije i njenog vladara Aleksandra Karađorđevića.

U tom pogledu, Crnogorac Krsto Vukov Martinović, smatrao je svrsishodnim da saopšti stavove ostataka crnogorske političke emigracije, odnosno, onog dijela na koji je imao uticaj i sa kojom je bio istomišljenik, pa je, koherentno tome, Martinović, u ime „Komiteta za nezavisnost Crne Gore Republike San Marino", uputio četiri pisma Petru-Peru Gruberu, u kojima saopštava glavna stajališta suverenistički orijentisanih Crnogoraca u egzilu prema Kraljevini Jugoslaviji, vladavinskom, pravnom, političkom, ekonomskom, socijalnom i drugom poretku koji u njoj vlada, te, percipira, da je u monarhističkoj Jugoslaviji na sceni brutalna vladavina tirana i terora, koji ugnjetavaju Crnogorce, Hrvate, Makedonce i Srbe prečane, kao i druge društvene skupine koji ne prihvataju dikatorski režim u Beogradu. U tim pismima Krsto Martinović pretenduje da pokaže i elaborira, maksimalni, stepen crnogorskog nezadovoljstva postojećim stanjem u Kraljevini Jugoslaviji.

Prvo pismo Krsta V. Martinovića upućeno Petru-Peru Gruberu integralno glasi:

„San-Marino 12-8-1931. god.
REPUBBLICA DI SAN MARINO
Comitato Cittadino
Par l indipendeza del MONTENEGRO

Poštovani gospodine Gruberu!

Čitao sam Vašu veličanstvenu i prijateljsku deklaraciju kao predstavnika prečanskih Srba, urednika „Budućnosti", Organa Samostalne demokratske stranke: (Pribićevci) prigodom vašeg bratskog posjeta Nacionalnom Komitetu maćedonskim emigrantskim organizacijama u Bugarskoj, gdje je konstantirano sa obije strane, da im nemogući režim, kome su podvrgnuti Hrvatska, prečanski Srbi i Maćenonija, podjednako nalažu, da koordiniraju svoju legalnu djelatnost za izvojevanje čovječanskih i nacionalnih prava, političke slobodne, te potpune nezavisnosti Hrvatske i Maćedonije.[44]

Čim sam pročitao vašu deklaraciju, smjesta sam se pismenom molbom obratio predsjedniku Maćedonskog komiteta Dr. Staniševu u Sofiju za vaš adres, koji mi ga je izlvolio poslati, te Vi iskreno i bratski čestitam u ime napaćenog i izmučenog naroda Crnogorskog, stupanja prečanskih Srba u zajedničkoj borbi protiv nebratskog i tirjanskog Beograda. U toj borbi danas se bore sa Hrvatima rame uz rame prečanski Srbi, Maćedonci i Crnogorci. Zajednički neprijatelj: velikosrpska hegemoja i barbarsko-divlja reakcija, ujedinila ih je u jednom borbenom frontu protivu izdajničkog zlikovačkog Beograda do potpune pobjede i trijumfa pravde nad nepravdom, čiji je cilj uspostavljanje posebnih nacionalnih država na Balkanu i sa tim jednog boljeg, pravilnijeg i pametnijeg političkog i socijalnog poretka među južnim Slovenima: te će ne sa vremenom povesti stvaranjem jedne moćne i silne Konfederativne države, koja će graničiti Jadranskim, Jegejskim i Crnim Morem, u koju će svaki član zajednice moći očuvati svoju nacionalnost, istoriju, jezik, vjeru, običaje i tradicije, gdje niko

[44] Radi se o Sofijskoj deklaraciji od 20. aprila 1929. godine.

neće smjeti nametati svoje prvijenstvo, nego svi biti ravnopravni članovi bratske zajednice.

Rekao je Geniji Crnogorski planina[45]*: nije carstvo za neljude, nako da se pred svijetom bruče i nije Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovena da njim Beograd upravlja, nako da se i dalje pred svijetom ruže i bruče. Molim šiljite mi Vaš list „Budućnost", kako bi ga prevodio i širio u javnost italijansku.*

Crnogorski i bratski Ve pozdravljam
Ing. Krsto V. Martinović s.r."[46].

Krsto Vukov Martinović ponovo je iz San Marina pisao Petru Gruberu, 27. avgusta 1931. godine. U tome pismu tvrdi da mu je bivši crnogorski oficir, izbjegao u Albaniju, od zulama srbijanskih, koji je bio u Crnoj Gori, javio pismom da je crnogorski narod ugrožen i to do ivice totalne propasti. Navodi da je glad zahvalitila Crnu Goru, te da su zemljišni usjevi ostali bez roda i da narod nema socijalno-ekonomskih uslova da preživi. Piše mu da državna vlast nameće osiromašenom narodu neizdržive namete (poreze). Navodi da su: duga borba, koja traje 13 godina, protiv režima, usljed postojeće materijalno-ekonomske i socijalne ugroženosti Crnogoraca u zemlji, te razne obmane, dovele do toga da volja i duh naroda opadaju, te da on više ne vjeruje brojnim praznoslovljenjima i nerealnim nadanjima i obećanjima i da treba konkretno nešto uraditi da se to stanje promijeni. Martinović tvrdi da ogromna većina crnogorskog naroda želi oslobođenje ispod nepodnošljivog, kriminalnog režima koji mu nanosi samo zlo. Međutim, ističe da oslobođenje Crnogorci ne mogu izvesti sami bez pomoći iz inostranstva ili ako do toga ne dovedu novi poremećaji u međunarodnim odnosima. Navodi da je Crna Gora vojnički i žandarmerijski okupirana zemlja pod upravom Beograda i njene špijunske mreže i moli Grubera da obznani da u borbi za oslobođenje Crnogorci nijesu sami, već da imaju saveznike u borbi protiv Beograda, u Hrvatima, prečanskim Srbima, Makedoncima i Slovencima, tvrdeći da u zemlji vlada apsolutni medijski mrak i da se Crnogorcima ne dozvoljava, usljed zabrane inostrane štampe i medijske cenzure u zemlji, da se upoznaju sa realnim političkim stanjem.

To pismo u cjelosti glasi:

„San Marino 27. 8. 1931. g.
Dragi Gospodine Gruberu!

Iz Skadra dobio sam pismo jučer od jednog crnogorskog biv. oficira te je izbjegao u Albaniju, od zuluma srbijanskog. On je bio u Crnoj Gori tajno jedno 20 i nekoliko dana, da izbjegne skadarsku vrućinu, da se nebi razbolio. Piše mi, da iz Crne Gore-uopšte-ništa lijepog nema da mi reče. Narod je potpuno i aposlutno propao. Ova godina je jedna od najgorih što je iko živ pamti. Žito, to jest pšenica, raži i ječma gotovo nema ništa. Kukuruz, krtola, fadžola, zelje i druga zelen potpuno je izgorelo sve. Zato žito što je rodilo ove godine ne bi se prezimilo deset duša. Sijena niđe pera, tako, kao okolina Nikšića što ima veliku stoku, ove godine mora svu prodati ili poklati jer u zimu ne smije s njom. Narod je mnogo preplašen s materijalnog gledišta, jer pored Crne Gore, njemu se traže veliki državni porezi da plaća svakog dana, bez

[45] Misli na Petra II Petrovića Njegoša (Vladiku Rada).

[46] DACG, OSIO-NP-Podgorica, IV 1-4 (31). Krsto V. Martnović, San Marino, 12. VIII 1931-Peru Gruberu, (prepis).

obzira ima li ili nema. A nema apsolutno niko groša-osim ko ima platu ili penziju-a ostali bi mogao u kojem hoćeš kraju Crne Gore, sto kuća zapaliti za sto dinara da ih nebi mogli sačuvati. Pri takvim stanjem stvari-badava-ne bi bilo muka održati duh naroda protivu današnjeg režima, ali bi trebalo operisati-bar u nekoliko-sa istinom-da narod bar nešto vidi, jer ova je pjesma postala preduga, evo već 13 godina, pa je bilo mnogo varanja u tom međuvremenu, te se danas i sve lijepe riječi i kod najboljih prijatelja nevjeruju, jer su lijepe riječi i prazne priče izubile efekt. Ja moram s tobom ozbiljno da govorim i samo ono što je u stvari. Zato hoću da ti ponovim ono što sam ti već nekoliko puta rekao, a to je, crnogorski narod cio t.j. više od 90/100 te želi oslobođenja ovog nepodnosivog i kriminalnog zla, t.j. svi oni koji ne primaju pare iz države to žele, bez obzira na njihovo pređašnje držanje, a i mnogi te primaju pare u duši ovo isto žele. Ali je skroz iluzija vjerovati da se i kad može i pored najbolje volje crnogorski narod osloboditi sam svojom sopstevenom snagom, bez tuđe pomoći sa strane ili novih svjetskih događaja, pa makar podnosio ovaj zulum još za 1000 godina ovo pamti i ovo je stvarno.

Jer današnja državna organizacija-sila bajoneta, nedozvoljava i nikakvi pokret da se uspješno završi nego i najbolji dio, mora sa porazom da nestane. Dalje, Crna Gora je preplavljena osim vojske, žandarmerijom i tajnim i javnim šumadijskim špijunima u posljednje vrijeme. Molim Vas, prema sadržaju ovoga pisma, napišite jedno objavljenje, i otkucajte ga u 3-4 egzemplara na stenografskoj mašini, da Crnogorci nijesu sami, no da su s njima protivu Beograda braća Hrvati, prečanski Srbi, Maćedonci i Sloveni i da je pobjeda naša, te da se drže hrabro po primjeru njihovih besmrtnih predaka. Jer izgleda da njima nije poznata ta borba hrvatskog naroda i drugih protivu Beograda, a novine inostrane su zabranjene i čitaju samo jugoslovenske državne. U očekivanju Vašeg skorog odgovora izvolite primiti srdačne i bratske pozdrave od sredine moje.

Vaš odani Krsto V. Martinović, s.r“[47].

Krsto V. Martinović je nastavio da piše iz San Marina 7. septembra 1931. godine Peru Gruberu protiv jugoslovenske centralističke države pod dikaturom kralja Aleksandra Karađorđevića i generalske klike oko njega, tvrdeći da je vlast nenarodna i da sprovdi krajnje nehumanu i bezumnu politiku, koju personificira teror protiv Crnogoraca, Hrvata, prečanskih Srba, Makedonaca i drugih u državi. Poziva na neophodnost čvrsćih veza i jedinstvenog fronta ugnjetenih naroda u borbi protiv režimske tiranije. Ističe nužnost rušenja apsolutističkog tiranskog sistema vlasti, oslobođenje ugnjetenih ispod velikosrpskog hegemonističkog egida i ostvarenje prava naroda na samoopredjeljenje (nacionalni suverenitet). To Martinovićevo pismo integralno glasi:

„*REPUBBLICA DI SAN MARINO* *San-Marino 7-9-1931. god*.
COMITATO CITTADINO
per L indipendeza del MONTENEGRO

Poštovani gospodine Gruberu!

[47] DACG, OSIO-NP-Podgorica, IV 1-4 (31). Krsto V. Martnović, San Marino, 27. VIII 1931-Peru Gruberu, (prepis).

Otrag nekoliko dana pisao sam Vam jedno pismo, da je Crnogorski narod 95% protivu protu-narodne i protivu protu-čovječanske politike obezumljene generalske Klike prestupnog Beograda-i želi se osloboditi ovog nepodnosivog zla i terora, t.j. svi oni koji ne primaju pare od države to žele, bez obzira na njihovo pređašnje držanje; a i oni te primaju pare, to jest, plate ili penzije višina duševno dijele njihovo mišljenje.

Posljednje su novosti iz Crne Gore sljedeće: U njoj je Beograd pojačao vojničku dikaturu no sve jedno narod se drži slavno i viteški. A dosta je dokazato to što prijatelj piše. Crnogorska je puška pukla 1918. godine, -i do danas što je bilo to je tek početak borbe. Dakle sada je neophodno potrebno da se učvrste veze između Hrvata, prečanskih Srba, Crnogoraca, Maćedonaca, Slovena, pa tek onda, da zajednički frontom pođemo na opšteg protivnika i neprijatelja. Zato se mora naročita pažnja posvetiti apsolutnoj saradnji svih narodnih grupa i organizacija u inostranstvu, bez obzira na plemenske pripadnosti, jer je cilj svima zajednički: Srušiti nasilje i tiraniju, povratiti ugnjetavanim narodima punu slobodu i pravo da sami opredijele svoju buduću sudbinu. Te zaista pred našim ujedinjenim frontom, neće moći tada Srbijanski hegemonisti odoljeti. Pobjeda je naša, jer s nama je Bog, pravo, pravda, moralno čovječanstvo i naši narodi. Molim Vas pošljite mi adresu predsjednika Mađarskog Komiteta, pošto sam moju te sam imao izgubio.

U očekivanju Vašeg skorog odgovora, izvolite primiti srdačne i bratske pozdrave sa poštovanjem Vašima političkim prijateljima od strane moje.

Vaš odani Krsto V. Martinović, s.r."[48].

Prepiska Martinovića i Grubera se nastavila. Ponovo je Krsto Martinović 20. nije poznato kojeg mjeseca, 1931. godine pisao Peru Gruberu, odgovarajući na njegovo pismo. Meta Martinovićevog napada u ovome pismu je, poput ranijih, nasilna i tirjanska vladavina generalske beogradske klike. Martinović, ogorčen na aktuelnu situaciju i prevashodno položaj Crne Gore u Jugoslaviji, ali i ostalih potlačenih zemalja i naroda u njoj, koristi oštri i grubi vokabular u kvalifikovanju prirode i karaktera ondašnjih vlastodržaca, izlažući ih poruzi. Tvrdi da je vlast u Beogradu uspostavljena i da se održava naivnosti inostranih faktora i velikim novcem od spoljnih kreditnih zaduženja. Vlast u državi je, po Martinoviću, primitivna i divljačka, te je silom svojih oružanih državnih bandi zarobila narod. Vlast primjenjuje, po Martinoviću, brutalni teror mučenja, hapšenja, paljenja, klanja, rušenja i uništavanja u zemlji protiv svakog onog kojim im se suprotstavlja. Iskazuje energičan protest i otpor da Jugoslavijom upravlja Beograd. Naglašava da Crnogorci, Hrvati, prečanski Srbi, Makedonci i drugi ništa ne traže što je tuđe, ali da oni svoje ne daju i štite. U pismu Martinović pokazuje samoprijekor i navodi da je krivica Crnogoraca, Hrvata, prečanskih Srba, Makedonaca i Slovena(ca) što su dopustili sebi da neravnopravno uđu u zajednicu sa Srbijom (Šumadincima) i to, kako veli, poput *„stoke u torinu"*. Ističe nadu da će solidarnost i zajednička akcija i otpor ugnjetenih biti finalizirana zajedničkm trijumfom pravde nad nepravdom. Govori o stanju u crnogorskoj političkoj emigraciji i navodi povijesnu filozofemu, koja je stoljećima činila suštinu crnogorske borbe za opstanak da *„bez krvi nema slobode"*. Apeluje na važnost organizovanja svih *„narodnih grupa"* u inostranstvu koje će povesti organizovanu političko-propagandnu kampanju protiv

[48] DACG, OSIO-NP-Podgorica, IV 1-4 (31). Krsto V. Martnović, San Marino, 7. IX 1931-Peru Gruberu, (prepis).

postojećeg državnog uređenja, oblika vladavine i političkog režima u Kraljevini Jugoslaviji.

To pismo u cjelosti glasi:

„REPUBBLICA DI SAN MARINO *San-Marino 20-_-1931. god*.
Comitato Cittadino
per L indipendeza del MONTENEGRO

Dragi gospodine Gruberu!

Primio sam ispravno Vaše mi drago i milo pismo, od 17. t. mjes. i razumio sam sve. Vaše pismo me veoma obradovalo jer piše duhom borbenim, u pravcu zajedničkog kolaboriranja političke akcije protivu protivnarodne, protivu čovječanske, prestupne i zlikovačke politike obezumljene, nasilne i tirjanske generalske klike Beograda. Opiveni vlašću, do koje su došli zahvaljujući tuđoj naivnosti i velikom novčanom zajmu od 68 milijardi franaka, oni su potpuno izgubili razum i predali se svom urođenom primitivnom nasilničkom nagonu, jer u njihovim žilama ne teče više srpsko-slovenska krv, nego ciganska i mongolo-otomanska, eto i zato i još nečojstvom i divljaštvom zaudaraju. Pa i zato su se oborili svom silom svojih oružanih banda na razoružanje i zarobljenje naroda. Oni vrše nasilja, mučenja, teror i apšenja. Oni kolju, pale, ruše, uništavaju sve što se suprotstavlja i pritom delikventski rezonuju. Njihova smrt-moj život! Njihov život-moja smrt! Geniji crnogorskih planina rekao je: Carstvo nije za neljude, kako da se pred svijetom bruče[49]. *Nije Jugoslavija da s njom upravlja Beograd, jer se i do sad obrukao pred svijetom. Mi Crnogorci, Hrvati, prečanski Srbi, Maćedonci i drugi ne tražimo tuđe, ali ni svoje ne dajemo. Svijesni poruka Kralja Mučenika i Pjesnika*[50], *koji nam kaže: Tuđe nemoj, svoje traži, grehota ti vjeruj nije. Pa da će se oko toga, more krvi da prolije. Mi u opšte svi smo krivi današnjem našem položaju: Hrvati, prečanski Srbi, Crnogorci, Maćedonci i Sloveni jer smo došli u zajednicu sa Šumadincima, kao stoka u torinu*.

Bratski i puno Vam zahvaljivam na Vaše ljubezno pismo i izvolite primiti dakle sa Vašim prijateljima, moju izjavu najiskrenije solidarnosti i simpatije za našu opštu i zajedničku stvar te da je što skorije dovedemo do potpune pobjede i trijumfa pravde nad nepravdom. Prilikom Vašeg bavljenja u Sofiji, vrlo mi je milo, te Ve posjetio moj zemljak ***Čičarević***, *te ste izmijenili vaše izglede na sadanju političku situaciju Jugoslavije i uopšte na čitave konstelacije Evrope napose. Te da Ve*[51] *g. Čičarević informirao i o stanju Crnogorske emigracije u Bugarskoj, koja broji nekoliko stotina ljudi. M. Ć. Popović*[52], *princom Lazarević-Hrebeljanović kao i urednikom „Crnogorskog Glasa"*[53] *koji je nedavno velite ponovo počeo izlaziti. Mi Crnogorci smo strmoglavljeni po svim častima*[54] *svijeta. Te i zato je bilo slabo slabo kretanje naše emigracije da se organizuju, a još ovome treba dodati i to što Crnogorci slabo vjeruju u legalnu borbu, moguće je zato što su kroz vjekove njihovi pretci vodili nelegalnu borbu, koju*

[49] Misli na Petra II Petrovića Njegoša.

[50] Aludira na kralja Nikolu I Petrovića Njegoša.

[51] Crnogorski narodni izraz koji označava -Vas.

[52] Moguće da se radi o Marku Zekovom Popoviću.

[53] Radi se o "Crnogorskom ogledalu" iz San Franciska čiji je urednik bio Nikola Petanović -Naiad, koji je ponovo počeo da izlazi, nakon prekida, 1931. godine.

[54] Misli na sve strane svijeta.

su i nasljedili, pošto oni govore da bez krvi nema slobode. Ali u posljednje vrijeme su počeli da se organizuju, kao pto Vi je već i poznato stvaranje naše organizacije u Južnoj Americi, za prava Crne Gore, te se u njoj sa svih strana upisuju Crnogorci. Veseli me i raduje vijest te mi javljate, da u Južnoj Americi prošlog mjeseca osnovan je odbor slovenske emigracije, koja se do sada držala vrlo pasivno, da vidi se, kako se snage naše jačaju i front proširuje. Istina je, da je najglavnije da se redovi učvrste, propagandistička akcija postostruči, a naročito svjetsko mnijenje što bolje preporira. Potpuno se slažem sa vama i dijelim vaše mišljenje, da pored toga se mora naročita pažnja povesti apsolutnoj saradnji svih narodnih grupa i organizacija u inostranstvu, bez obzira na plemensku pripadnost, jer je cilj svima zajednički: srušiti tiraniju, povratiti ugnjetenim narodima punu slobodu i pravo da sami opredijele svoju buduću sudbinu. Da imate puno pravo, da pred ujedinjenim frontom, teško da će moći srbijanski hegemonisti odoljeti. Za dovesti našu zajedničku borbu do pobjeda, kao i srušiti prestupnu i zlikovačku tiraniju Srbijansku, mi svi ukupno moramo usvojiti vaš predlog. Molim Vas, ovaj program izjavite našoj organizaciji u Južnoj Americi. Za prava Crne Gore opisaću joj i ja. Dalje velite, da naročito vas interesira dobiti jedan približno tačan pregled naših snaga u Domovini i u inostranstvu, pošto je to za ocjenu naše situacije važan faktor. Izgleda da je Crnogorcima iz Srbije lakše dobiti vezu s unutrašnjošću Crne Gore nego nama iz Italije. Piše mi u jednom pismu brigadir Bulatović[55] *da je dobio pismo iz Domovine u kojemu prijatelj opisuje stanje u zemlji između ostalog veli: „Naša politička borba uzela je jakog razmaha, i svakim danom sve energičnija i jača postaje, jedino je zlo to, što nema rešitelnih vođa koji bi uskorili uspjeh". Dalje žali se na neke crnogorske ministre, te sjede na maslene položaje u Beogradu, a naročito izdajnika Jovana S. Plamenca, jer im smeta u radu, no uvjerava ga da se mora razviti silna i očajna borba i govori da bi nužno bilo što jača agitacija od naše emigracije u inostranstvu. Prema ovome jasno je da bi gotovo sav narod bio s nama i da je s nama u borbi protiv Beograda, pa bila legalna ili državna. Broj emigracije nije mi tačan, ali mislim da ima nekoliko hiljada, oni su sa nama izuzimajući jednog dijela, te su se povukli sa Srbijancima ali mislim da bi i oni na svršetku prešli k nama. Baš sad sam primio iz Rusije pismo Bulatovića gdje mi piše da u Crnoj Gori vlada nasilje, teror, apšenje, tamničenje svake vrste i stanje je očajno. Izvolite primiti srdačne i bratske pozdrave od strane moje a tako Ve isto pozdravljam od strane mojih zemljaka jednomišljenika. Vaš odani*

Krsto V. Martinović, s.r.

Evo vi adrese Bulatovića. Gospodinu brigadiru Ivanu Bulatović Krimski Simeroropo dom 1905. god. Korpus B. Kvartira br. 9 Rusio Simeropot. On je osuđen srbijancima......Njega i jednu grupa četnika[56] *primila je Rusija i dala im njeno gostoprimstvo. Nije primio ruske ideje"*[57].

[55] Ivan Puletin Bulatović, crnogorski oficir, komandir i brigadir, zelenaš, zagovornik crnogorske državne samostalnosti, tada politički emigrant u Sovjetskom savezu.

[56] Misli se na crnogorske ustaničke borce koji su četovali u borbi protiv srpske okupacije i aneksije Crne Gore izvršene krajem 1918. Izraz « četnik» u značenju četovati nema u ovom slučaju nikakve veze sa istorijom srpskog velikosrpskog četništva od početka XX vijeka do vremena pisanja naznačenog pisma.

[57] DACG, OSIO-NP-Podgorica, IV 1-4 (31). Krsto V. Martnović, San Marino, 20. (bez naznake mjeseca) 1931-Peru Gruberu, (prepis). Formulacija Krsta V. Martinovića da Ivan Bulatović „nije primio

U to vrijeme, a i od ranije, Krsto Vukov Martinović održavao je komunikaciju sa crnogorskim političkim emigrantom u Sovjetskom savezu brigadirom **Ivanom Bulatovićem**[58]. Ivan Bulatović, ostajući dosljedan višegodišnjoj ustaničkoj i emigrantskoj borbi *Za pravo, čast i Slobodu Crne Gore*, zalagao se, u to vrijeme, za obnovu crnogorske države, protiveći se enegrično sistemu vlasti u Kraljevini Jugoslaviji i hegemoniji Srbije unutar nje, smatrajući da je crnogorski narod okovan okupacionom upravom, koja ga konstanto ugnjetava. Sa Petrom-Perom Gruberom, pored Marka Zekovog Popovića iz Londona, Krsta Vukovog Martinovića iz San marina, Nikole Petanovića iz San Franciska, održavao je prepisku, političke prirode, i Ivan Bulatović, koji je već duže vrijeme živio u egzilu u Sovjetskom savezu. Ivan Bulatović je napisao 30. avgusta 1931. godine pismo Peru Gruberu, u kojemu govori o tragičnoj sudbini crnogorskog naroda od 1918. godine pa nadalje i elebaorira kako Crnogorci, Hrvati, prečanski Srbi i Makedonci imaju jednog mučitelja koji ispija njihovu krv, a to je zvanična Srbija. U tome pismu, pored ostaloga, Bulatović predlaže Gruberu zajedničnu borbu protivu beogradskog terora.

To pismo Ivana Bulatovića glasi:

„*Dragi gospodine Pero*!

Hrvati, Makedonci, prečanski Srbi i Crnogorci imaju jednog mučitelja, koji svakodnevno ispija njihovu krv[59]*. Pa kad je tako pitanje je, zašto se ti narodi ne ujedine, da se zajednički bore protiv svojih mučitelja i inkvizitora*?

Odgovor bi bio kratak i jasan. Zajednička borba tih naroda zavisi od umjelosti[60] *njihovih vođa. Da je tako, no i pored umjelosti od vođa se traži još družnost i iskrenost*.

U današnje vrijeme u koliko je meni poznato, nije provedena nikakva organizovanost među tim narodima, a po mojem ubjeđenju, bez tvrde organizovanosti tih naroda, neće ni jedan od njih dobiti svoju slobodu. U interesu je sviju nas da se sve narodne grupiljarke[61] *tih naroda spoje u jedan front, i da ujedinjenim silama povedemo usiljenu*[62] *borbu, protiv grobara čovečijih prava. Bio bih vam zahvalan kad bi se vi na to poradili. Istovremeno bio bih vam zahvalan ka bi ste pisali g. F. Staniševu*[63] *u Bugarsku, da mi kod bugarske vlade izradi vizu i slobodan dolazak u Bugarsku - jer bi odovuda doprineo koristi našoj opštoj stvari. Zato sam i ja pisao ostrag*[64] *neki dan g. F. Staniševu, s obavezom da neću preduzimati nikakva rada koji se ne bi slagao sa politikom Bugarske*.

Kao jedan od vođa Crnogorskog ustanka u 1918. god. i danas obdržavam veze sa ljudima u unutrašnjosti – i mogu ve uveriti da narod u Crnoj Gori nije klono duhom no na protiv svaki dan više i bolje je nastrojen za borbu očekujući zgodnoga momenta, da sa sebe strese jaram i okove, koji su mi nepravilno i ne zakonito nametnuti.

---

ruske ideje“ upućuje na to da isti nije prihvatio boljševičku (komunističku) ideologiju.

[58] U zvaničnim, raspoloživim, dokumentima crnogorske vojske u Italiji (1919-1921) Ivan Bulatović je imao rang komandira (majora)

[59] Misli na vladajući poredak i režim.

[60] Umještnosti, sposobnosti.

[61] Grupe, skupine.

[62] Silnu, jaku, moćnu.

[63] Radi se o dr Konstantinu Štaniševu, predjsendiku Makedonskog nacionalnog komiteta u Bugarskoj.

[64] Prije nekoliko dana.

Te radi organizovanosti naroda u unutrašnjosti i spajanja čvrstih veza sa ljudima za granicom od sva četiri rečena pismena – smatram da bi dobro bilo, da pređem u Bugarsku. No kako na žalost pri ruci nikakvih isprava nemam, a pri tom ni razrešenje ni od koje države, da sam slobodan doći na njenu teritoriju – to mi je i nemoguće odavle poći, dok bi mi se na to dala mogućnost kao što vi gore rekoh.

Ponavljam vi, da je glavni nedostatak u našoj zajedničkoj borbi, neorganizovanost svih onih koji se bore protiv terora Beogradskog bez organizovanosti uvjerite se uspjeha nema i neće ga ni biti.

Moj adres. Rosijo Krimski, Simferapolj dom 1905 g.

Šaljem Vi moj pozdrav Ivan Bulatović bivši crnogorski oficir

30.VIII. 31.g."[65]

Iako se već ranije vratio iz egzila, Petar Plamenac, jedan od prvaka Crnogorske stranke (federalista), ostvariće izvjestan kontakt sa hrvatskom emigracijom, u vrijeme diktature kralja **Aleksandra Karađorđevića**, kada će iz političkih motiva putovati u inostranstvu i boraviti u Rimu i Beču. Tokom 1933. godine u Beču, Petar Plamenac će se sastati sa bivšim austro-ugarskim generalom baronom **Stjepanom Sarkotićem**[66] i njegovim saradnicima iz redova hrvatske emigracije i sa njima voditi političke razgovore. Inače, Plamenac će se tokom čitavog trajanja KSHS/Kraljevine Jugoslavije pokazati kao dosljedni opozicioni političar, zalažući se za obnovu crnogorske državnosti. Biće osvjedočeni protivnik diktature kralja Aleksandra (1929-1934) i unitarne (centralističke) Kraljevine Jugoslavije. Versajsku Jugoslaviju Plamenac je smatrao tamnicom Crne Gore i Crnogoraca i zalagao se da ona propadne kao vještačka tvorevina. Čin „ujedinjenja" iz 1918. godine tretirao je kao prevaru kojim je Crna Gora bespravno pripojena Srbiji. Priželjkivao je osamostaljenje Crne Gore, odnosno, njeno izdvajanje iz Jugoslavije. Tvrdio je da je Crna Gora pod vladavinom kralja Aleksandra potlačena i njena sloboda ukinuta. Petar Plamenac će osuđivati aneksiju Crne Gore Srbiji 1918. godine, zbacivanje s prijestola kralja Nikole i dinastije Petrović Njegoš, te klevetničku kampanju koja je vođena protivu njih i politiku koju Srbija sprovodi prema Crnoj Gori. Crnogorska politička emigracija u SAD okupljena oko **Mila M. Vujovića** i detroitskog lista „Crnogorski glasnik" i „Crnogorskog ogledala" **Nikole Petanovića** veličala ga je kao neumornog i neustrašivog borca za pravo, čast i slobodu Crne Gore[67]. Po povratku iz egzila, Plamenac će u beogradskoj „Politici" 1926. godine polemisati sa generalom i ministrom vojnim **Petrom Pešićem** o ulozi Crne Gore tokom prvog svjetskog rata, a činiće to i u zagrebačkom časopisu „Nova Evropa", kojeg je uređivao dr **Milan Ćurčin**, u kome će Plamenac maja 1926. godine

[65] DACG, OSIO-NP-Podgorica, IV 1-5(31). Ivan Bulatović, 30. VIII 1931-Peru Gruberu, (prepis).

[66] Stjepan Sarkotić, (Sinac kod Otočca, 4. X 1858. - Beč, 16. X 1939.), baron, austro-ugarski general-pukovnik, zemaljski poglavar Bosne i Hercegovine 1914-1918, osvajač Lovćena 1916. godine, protivnik Kraljevine SHS/Kraljevine Jugoslavije. Nalazio se na čelu Hrvatskog komiteta u Beču do 1929. Intezivno je sarađivao sa ustaškim pokretom dr Ante Pavelića od 1927. pa nadalje. Zalagao se za razbijanje Kraljevine Jugoslavije i nezavisnu Hrvatsku. Vidi više o Sarkotićevom djelovanju i ustaškoj emigraciji: dr Bogdan Krizman u knjizi: „Pavelić i Ustaše", Globus, Zagreb, 1978.

[67] Vidi o tome: "Crnogorski glasnik", Detroit, Mičigen, SAD, broj 87 od 14. avgusta 1926.

objaviti opširan tekst pod naslovom *„Uzroci crnogorske kapitulacije“*[68]. Plamenac će biti i lični prijatelj sa Milanom Ćurčinom. On će Plamenca upoznati sa poznatim južnoslovenskim i svjetskim skulptorom, umjetnikom **Ivanom Meštrovićem**, kojemu će se u jednom razgovoru jeseni 1933. u Zagrebu, prema Mešrovićevom kazivanju, Plamenac će mu se politički ispovijediti i izložiti svoje viđenje na tadašnju unutrašnju političku situaciju u Kraljevini Jugoslaviji i njenu međunarodnu poziciju i položaj Crne Gore unutar jugoslovenske države i njene perspektive u budućnosti. Taj Meštrovićev iskaz prenijećemo kao istorijski izvor autobiografskog (memoarskog) karaktera, (treba uzeti u obzir da su memoari, sjećanja uspomene na granici između istorijskog izvora i istoriogafske literature) i postupiti s naučnim, metodološkim, oprezom i rezervom u pogledu njegove vjerodostojnosti (pouzdanosti), jer ga nije moguće, na osnovu nama dostupne raspoložive građe, komparirati sa drugim, primarnim i sekundarnim, neposrednim i posrednim i po porijeklu (provinijenciji) povijesnim izvorima, kako bi smo mogli utvrdili da li je i u kolikoj mjeri objektivan i kazuje li relevatne činjenice od značaja za istorijsku nauku. No, uzevši to u obzir, bitno je navesti da Ivan Meštrović u svojim memoarima svjedoči, između ostalog, i to da se kod Milana Ćurčina sreo sa Petrom Plamencem, kojega tituliše kao bivšeg predsjednika crnogorske vlade za vrijeme prvog svjetskog rata, premda Plamenac nije obnašao tu dužnost, već je bio ministar inostranih poslova u crnogorskoj Vladi (25. IV 1913.- 27. VIII 1915.). Meštrović veli da je Plamenac nasamo želio da razgovara sa njim, pa dodaje: *„Ostavši sami, Plamenac je počeo govoriti o svojim osobnim poteškoćama, kao i o poteškoćama Crne Gore. Kritizirao je Srbijance i njihov postupak za vrijeme rata i osuđivao prevarno pripojednje Crne Gore Srbiji. Oštro je osuđivao klevetanje kralja Nikole i protjerivanje crnogorske dinastije. Bio je do krajnosti ogorčen i govorio je s mnogo mržnje“*[69]. Meštrović tvrdi da mu je Plamenac ogorčeno govorio da će odnosi odnosi između Crnogoraca i Srbijanaca nikada neće promijeniti i da se prošlost neće zaboraviti, te navodi Plamenčeve riječi: *„Mi smo dva svijeta i nećemo da imamo s njima nikakva posla. Moguća je jedino rastava. Da je nas koliko je Hrvata, davno bismo se mi pobunili i otrgli. Nas nema nego šacica, ali ćemo sve upotrijebiti da se otresemo onih...Taj dan nije daleko, sve je pripraljeno. Aleksandrova Jugoslavija bić te uhvaćena u kliješta i zdrobljena kao crvljiv orah. Zatim je pripovijedao, da je skoro bio u Rimu, a zatim je bio pošao u Beč, odakle sad i dolazi na putu kući. Pripovijedao je, da je on na italijanskom dvoru persona grata; tamo je priman kao da je član obitelji, i tako je saznao o planu i odluci, da se Jugoslavija raskomada. Pripovijedao je, da je nekoliko puta razgovarao sa Mussolinijem, koji ga je upitao da se u Beču sastane s generalom Stjepanom barunom Sarkotićem i da s njim razgovara. On se tamo zaista i sastao sa Sarkotićem i s još nekim časnikom, Hrvatom, koji je bio izbačen iz jugoslovenske vojske*.

Kad sam na Plamenčeva izlaganja smješkajući se odgovorio da to Duceu neće tako lako poći za rukom, jer će naići na tvrd orah, Plamenac mi je odgovorio:

---

[68] Vidi: Petar Plamenac, “Uzroci crnogorske kapitulacije”, “Nova Evropa”, knjiga XIII, broj 10 i 11, od 26. maja 1926, str. 348-367. Vidi o tom Plamenčevom svjedočenju: Dr Šerbo Rastoder, “Jedno svjedočenje o uzrocima kapitulacije Crne Gore u prvom svjetskom ratu”-“Janusovo lice istorije”, Podgorica, 2000, str. 240-249.

[69] Ivan Meštrović, “Uspomene na političke ljude i događaje”, Matica Hrvatska, Zagreb, 1969. str.221. Ovo je, za sada, jedini, nama poznati, izvor koji govori o Plamenčevoj političkoj misiji u Rimu i Beču tokom 1933. godine.

-To je gotova stvar. Odluku i plan stvorili su Hitler i Mussolini. Kad bi se Aleksandrova vojska i borila, ne bi izdržala više od tjedan-dva dana.

Upitao sam ga, je li mu poznato kako bi to komanadanje Jugoslavije izgledalo, a on mi je odgovorio, da mu je plan poznat u tančine. Makedoniju bi dobila Bugarska, tako zvanu Staru Srbiju Albanija, Crna Gora bi bila uspostavljena kao nezavisna država (dobila bi i mali dio Hercegovine), a stvorena bi bila i država Hrvatska, koja bi dobila Bosnu do Drine. Slovenija bi bila podijeljena između Italije i Njemačke, dok bi jedan mali dio Slovenije pripao Hrvatskoj, tako da bi kod Zidanog mosta graničile Italija, Njemačka i Hrvatska. Crnogorska dinastija bi se vratila, dok bi Albanija ušla u personalnu uniju s Crnom Gorom, a obje bi države bile pod vrhovnim pokorvoteljstvom Italije. U Hrvatskoj bi došao za kralja jedan princ iz Savojske kuće. Tog hrvatskog kralja birali bi poslije Madžari i Slovaci kao svoga, tako da bi se stvorio trijalizam između Hrvatske, Mađarske i Slovačke. Vojvodina, osim Srijema, opet bi pripala Mađarskoj. Hrvatska bi, prema tomu, imala oko šest milijuna stanovnika i izlaz na more.

-A zar bi Mussolini bio toliko darežljiv, da bi Hrvatskoj dao izlaz na more? - upitao sam ironično.

-E, pa pomoć i usluga se uvijek plaćaju, a osobito u politici.

-Dobro, gospodine Plamenac, čovjek bi se uzbudio kad ne bi znao, da Mussolinijevi vojnici teško prave „passo romano" i po ravnici, a kako li bi ga pravili po hrvatskom kršu. A onda, sjećate li se one: „Kad bi vila na pasiju bilo, ne bi bilo u gori vukova"...

Plamenac je osjetio, da mi je suviše neugodnih stvari pripovjedao, pa je počeo govoriti, kako on dobro znade da bi Hrvatima bilo teško pregorjeti Dalmaciju, to bi bilo teško čak i onima u emigraciji, ali za to, da se dobije svoja država, pregaraju se i neprijatne žrtve.

Ja sam se digao rekavši mu, da se u sedam sati moram naći s prijateljima u kavani. Izišli smo i on me pratio sve do blizu kavane. Za to vrijeme mi je neprestano govorio protiv kralja Aleksandra, „koji ima djeda Nikole lukavost, ali nema njegovu pamet". Govorio mi je, nadalje, kako kralj Aleksandar bezdušno tretira svoju rodbinu po materi, kako ujni s djetetom ne da nego samo pet tisuća franaka na mjesec. Završio je stishajući zube:

-Njegova je sudbina zapečaćena: prije godine dana on će biti ubijen.

-Moram vas upozoriti, gospodine ministre, da sam ja lojalan građanin ove države, a radi nje i kraljev.

Lecnuvši se, Plamenac je odgovorio:

-Razumijem, ali ćete, uvjeren sam, razumjeti čovjeka čija je zemlja potlačena, a njena sloboda ukinuta, pa ne ćete...

-Neću, gospodine Plamenac, nebojte se.

Tako smo se rastali i više se nikada nismo vidjeli. Njegovo pripovijedanje izgledalo mi je više kao izljev mržnje i bijesa, koji nema veze sa stvarnošću, pa svemu tome nijesam davao, ni općenito, nikakva značenja"[70], bilježi Ivan Meštrović.

---

[70] Ivan Meštrović, c.d. str. 221-222.

CRNOGORSKA STRANKA (FEDERALISTI) I HRVATSKA SELJAČKA STRANKA 1925.-1941.

Novak ADŽIĆ

-Prilog proučavanju hrvatsko-crnogorskih povijesnih odnosa-

„Jedinstvom u prije izloženoj patnji i kasnijom zajedničkom borbom protiv beogradske strahovlade ovjekovječeno je bratstvo Hrvata i Crnogoraca. Velebit i Lovćen dokazali su, da su vrhovi istih planina“.

Dr Sekula Drljević

Lider Hrvatske seljačke stranke (HSS) **Stjepan Radić**, od 1919. godine, pa sve dok nije podlegao ranama, poslije zločinačkog atentata počinjenig u beogradskoj skupštini 20. juna 1928. godine, konstantno se zalagao za prava Crne Gore i crnogorskog naroda, koji su, od 1918. godine, bili žrtve violentne velikosrpske politike, nakon okupacije i nasilne aneksije crnogorske države. Crnogorski federalisti, od 1919. godine, podržavali su osnovna politička i ideološka načela Hrvatske (Republikanske) seljačke stranke u borbi protiv velikosrpske supremacije i hegemonije u Kraljevini SHS. Zalagali su se za republikanski oblik vladavine i federalno uređenje jugoslovenske države, boreći se zajednički protiv monarhističke i unitarne države pod egidom Karađorđevića. Jedinstvo njihove političke borbe reflektovalo se kroz čvrsto savezništvo u borbi protiv Vidovdanskog ustava KSHS (1921) i Septembarskog ustava (1931). Za crnogorske federaliste (Crnogorsku stranku) Vidovdanski ustav od 28. juna 1921. godine bio je neprihvatljiv i tretiran je kao imperijalistički, a takvo stanovište je zastupala i Hrvatska (republikanska) seljačka stranka, a naročito njihovi vođe Stjepan Radić i **Vladko Maček**. U svojim memoarima Maček je napisao da je Vidovdanski ustav *„za nas Hrvate apsolutno neprihvatljiv, jer ne samo što je bio skroz centralistički, nego je izbrisao sve historijsko, naročito Hrvatsku, Slavoniju i Dalmaciju, Bosnu sa Hercegovinom i Crnu Goru“*[1].

Crnogorski federalisti (osnovani kao politička grupacija 1919. godine), u borbi za ravnopravnost Crne Gore u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, čvrsto su svoju političku djelatnost vezivali za Hrvatsku seljačku stranku i njene lidere Stjepana Radića i Vladimira-Vladka Mačeka. U tome je naročito bio zapažen ideolog i *de facto* vođ Crnogorske stranke dr **Sekula Drljević**, koji je sa Radićem i Mačekom, bio kako

[1] Vladko Maček, *„Memoari“* (priredio Boris Urbić), Zagreb, 2003. str. 88.

politički saveznik, tako i lični prijatelj, o čemu Vladko Maček svjedoči u svojim „Memoarima" i njegov sin **Andrej**[2].

To formalno i faktičko zajedništvo u borbi protivu velikosrpskog centralizma i hegemonizma u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, između HSS i Crnogorske stranke (zvanično konstituisane 1925. godine) i njihovih prvaka, trajaće intezivno do zavođenja diktature kralja Aleksandra 1929. godine[3], ukidanja parlamentarizma i zabrane i raspuštanja političkih partija. Zvanično glasilo Crnogorske stranke, list „Crnogorac" (izlazio s prekidima tokom 1925. i 1927.) objaviće brojne tekstove u kojima se promoviše i afirmiše aktivnost HSS i njenog vođstva u pogledu rješavanja nacionalnog pitanja u KSHS i preuređenja države na federalnoj osnovi. S druge strane, listovi HSS-„Slobodni dom", „Dom" i „Narodni val", kao i časopis „Evolucija" (neslužbeno glasilo HSS) objavljivali su brojne tekstove dr Sekule Drljevića i time aktuelizirali crnogorsko pitanje u KSHS/Kraljevini Jugoslaviji.

Dr Sekula Drljević u mladosti

---

[2] Andrej Maček bilježi da je kao dijete upoznao Drljevića kao porodičnog prijatelja, te u tom smislu navodi: *„ Od političara izvan Hrvatske ostaju mi u sjećanju Crnogorac Sekula Drljević, veliki protivnik srpskih diktatorskih režima, i Srbin Milan Kostić, također čvrsti protivnik beogradske diktature i centralizma, kod kojeg smo, ako se ne varam, čak i odsjeli kad smo posjećivali tatu u beogradskom zatvoru"*. (Vidi: CH Hrvatski internet portal u Švicarskoj, *Razgovor sa sinom Vladka Mačeka*).

[3] Vidi više o tome: Dr Dimitrije-Dimo Vujović, *„Crnogorski federalisti 1919-1929"*, Titograd 1981 i Dr Šerbo Rastoder, *„Političke stranke u Crnoj Gori 1919-1929"*, Bar, 2000; Dr Danilo Radojević, *„Dr Sekula Drljević-politička misao"*, Podgorica, 2007. Vidi o tome i zbornik *radova „Dr Sekula Drljević-ličnost, djelo, vrijeme"*; DANU, 2011. Vidi o dugoročnoj saradnji Crnogorske stranke (federalista) i HSS i: Dr Sekula Drljević, *„Balkanski sukobi 1905-1941"*, Zagreb, 1944 (reprint izdanje, Zagreb, 1990, s pogovorom dr Danila Radojevića).

I kad je zamro, prestao stranački politički život u doba dikature kralja Aleksandra (1929-1934) prvaci Crnogorske stranke, u prvom redu dr Sekula Drljević, nastavili su individualnu, intezivnu saradnju sa liderom HSS Vladkom Mačekom i njegovim stranačkim kolegama, protiveći se diktaturi kralja Aleksandra i politici *„integralnog jugoslovenstva“* (*„jedan narod, jedna država, jedan kralj“*), koje je bilo samo maska za unitarno velikosrpstvo.

Nakon obnove parlamentarizma i političkog stranačkog života 1935. godine čvrsta saradnja HSS i Crnogorske stranke (federalista) nastaviće se i posebno manifestovati zajedničkim nastupom Crnogorske stranke i Hrvatske seljačke stranke u okviru Seljačko-demokratske koalicije i Udružene opozicije predvođene dr Vladimirom Mačekom na parlamentarnim izborima u Kraljevini Jugoslaviji 1935. i 1938. godine. Crnogorska stranka i HSS biće dosljedna opozicija vladama **Bogoljuba Jeftića** i dr **Milana Stojadinovića**, kao što će njeni prvaci biti u žestokom političkom sukobu sa ranijom vladom generala **Petra Živkovića**.

Vođa HSS i hrvatskog naroda Stjepan Radić podržavao je političku borbu crnogorskih federalista u borbi za oslobođenje Crne Gore i pokazao se kao veliki prijatelj crnogorskog naroda. Brojni primarni i publicistički izvori istoriografskog karaktera govore o političkom djelovanju Stjepana Radića u korist obnove crnogorske državnosti i u podršci pravima crnogorskog naroda, ugnjetenog centralizmom Beograda u periodu od 1919. do 1928. godine. Stjepan Radić se zalagao da se Crnoj Gori omogući plebiscitom da iskaže pravo na samoopredjeljenje naroda, odnosno, da se Crnoj Gori dopustiti da ostvari načelo nacionalne suverenosti po principu narodnog samoopredjenljenja i da plebistitarnim putem odluči o svom državno-pravnom statusu. U Zagrebu je 1. aprila 1921. godine od strane hrvatskih republikanskih političara, među kojima se isticao i Stjepan Radić, donijet akt koji je predlagao Ustav neutralne seljačke Republike Hrvatske i u kojemu se pored ostalog govorio i odnosima Hrvatske spram drugih zemalja i entiteta Južnih Slovena. U tome prijedlogu govori se i o Crnoj Gori pa se u vezi s tim kaže da Hrvatskska, između ostalih i Crnoj Gori priznaje *“potpuno pravo narodnoga samoodređenja, koje se imade oživotvoriti slobodnim plebiscitom izvršenim pod međunarodnom konrolom”* [4]***.***

U tom smislu, crnogorska štampa u egzilu je registrovala Radićevu političku aktivnost, njegove javne nastupe, govore, intervjue u prilog Crnoj Gori i prava Crnogoraca. Stjepan Radić je osuđujući velikosrpski imperijalizam u KSHS i tvrdeći da u toj državi nema slobode, 27. marta 1924. godine izjavio da vlast u Beogradu nastupa poput tiranina i da u Crnoj Gori bijesni *“politička korupcija i nasilje”*[5]. Između ostalog, Radić je tada poručio: *“Crna Gora će se osloboditi divlje hajke protiv njenog stanovništva i rušenja njenih sela...Što se Crne Gore tiče: Ona će biti gospodar same sebe. Crna Gora je Crnogoraca”!* [6].

U vrijeme kad su crnogorski federalisti ostvarivali tijesnu saradnju sa HSS, Stjepan Radić je dosljedno i odvažno promovisao pravo na postojanje Crne Gore i zalagao se za njenu emancipaciju od beogradske monarhističko-radikalske hegemonističke uprave. Takvu Radićevu aktivnost u korist Crne Gore prenosio je detroitski

---

[4] Stjepan Radić, *„Politički spisi“*, priredio Zvonimir Kulundžić, Zagreb, 1971, 367-393; Branko Petranović i Momčilo Zečević, *„Jugoslovenski federalizam-ideje i stvarnost“,* Tom I, 1914-1943, Prosveta, Beograd, 1981. str.120.

[5] *„Crnogorski glasnik“*, Detroit, Mičigen, SAD, broj 56, 15. maja 1924. str. 2, članak „Program Hrvatske“.

[6] Ibidem

crnogorski emigranski “Crnogorski glasnik”. Radić je u Londonu 14. maja 1924. godine govorio o vjekovnoj i slavnoj slobodi crnogorskog naroda, napadnutoj od strane Srba, nakon što su Srbi nasiljem zaposjeli Crnu Goru. U članku pod naslovom *“Radić u prilog Crne Gore”*, “Crnogorski glasnik” navodi: *“U svom predavanju kojeg je držao u društvu za Istok u Londonu, 14. pr. mj. Radić je u prilog Crne Gore citirao urednički članak u “Kristijan Sajens Monitoru-u” od 30. decembra 1923., u kojemu se, između ostalog, kaže: “Crnogorci su, sve dok Crnu Goru nijesu zaposjeli Srbi, branili kroz pet stotina godina svoju slobodu tako uspješno i stekli takvu junačku slavu da joj na njoj može zaviđeti svaki narod”. Ali šovinističkom Srbinu sve je to malo-pa ništa”.*[7]

Stjepan Radić je u moskovskom listu *“Izvestija”* objavio 19. jula 1924. godine jedan tekst, koji je u prijevodu prenijet u “Slobodnom domu” 30. jula iste godine. U tome tekstu, pored ostalog, Radić tvrdi da je u Bosni, Crnoj Gori i Makedoniji srpska uprava donijela *“najokrutniju metodu tuskih nasilja i bezzakonja”*[8]. U završnici navedenog teksta Radić tvrdi da je Crna Gora *“danas još samo hrpa spaljenih sela”* samo zato što Crnogorci sada javno govore da su republikanci i da će s Hrvatima osnovati federativnu seljačku republiku, u kojoj će Crna Gora biti ravnopravan član[9].

Tako „Crnogorski glasnik“, oficijelni organ „Crnogorskog potpornog saveza“ i „Crnogorske narodne stranke seljaka i radnika“, u broju od 1. avgusta 1924. objavljuje i članak pod naslovom „Radić o Crnoj Gori“, u kojemu navodi i ovo: *„U Sofijskom listu „Zora“, Radić je istakao program Hrvatske. Rekao je: „Srbijanci smatraju Ustav batinom, fizičkim i moralnim ugnjetavanjem.- Oni su za centralizaciju. Hrvati su za KONFEDERACIJU slobodnih i nezavisnih država. Pod konfederacijom razumijem slobodni savez slobodnih i nezavisnih država, Hrvatske, Srbije, Makedonije i Slovenije. Crnoj Gori pripada sloboda da se sama opredijeli.“ Naša je maksima „uzdaj se u se i u svoje kljuse“. Treba srušti biogradsku vladu i formirati izbore na proljeće“*[10] – piše “Crnogorski Glasnik“.

Crnogorska stranka i Hrvatska seljačka stranka osuđivali su srpske zločine počinjene nad Crnogorcima, naročito u periodu 1919-1925. godine. Srpska žandarmerija u Crnoj Gori nemilosrdno je ubijala, mučila i zatvarala crnogorske rodoljube. Tako je smrtno stradao kao žrtva mučenja i torture 21. februara 1924. godine, oficir, odnosno, komandir (major) crnogorske vojske Šćepan Mijušković[11], čije se ubistvo

---

[7] *„Crnogorski glasnik“*, Detroit, Mičigen, SAD, broj 57, 1. juna 1924. str. 1.

[8] S.Radić, Hrvatski seljački pokret u moskovskom “Izvestija”, “Slobodni dom”, XVIII/24, 31, 1-2. Citirano prema: Ivan Mužić, n.d. str. 161.

[9] Dr Ivan Mužić, *„Stjepan Radić u Kraljevini, Srba, Hrvata i Slovenaca“*, Ljubljana, 1987, str. 161.

[10] *„Crnogorski glasnik“*, Detroit, Mičigen, SAD, broj broj 61, godina IX, petak 1. avgust 1924, str.1-2. Vidi o tome i: Dr Ivan Mužić, *„Stjepan Radić u Kraljevini, Srba, Hrvata i Slovenaca“*, Ljubljana, 1987, str. 147

[11] O Šćepanu Mijuškoviću vidi primarne istorijske izvore, koje je istražio dr Šerbo Rastoder i objavio u svojoj četvorotomnoj studiji i tematskoj zbirci dokumenata: *»Skrivana strana istorije-crnogorska buna i odmetnički pokret 1918-1929«,* II izdanje, Cetinje-Podgorica, 2005 (prvo izdanje, Bar, 1997), Tom II, str. 1129, Tom III, str. 1617, tom IV, str. 1991, 2222-2223. O životu i smrti komandira i brigadira crnogorske vojske Šćepana Mijuškovića iz Pješivaca vidjeti više: Savo F. Čelebić, “*Vijenac na grobu Šćepana Mijuškovića”*, Detroit, Mičigen, SAD, 1925; Gojko Samardžić, *“Ekonomsko i političko porobjavanje Crne Gore”*, “Borba”, broj 4 i 5 od 13. i 20. marta 1926; Savić Marković Štedimlija, *“Gorštačka krv-Crna Gora 1918-1928*«, Beograd, 1928; Jovan Ćetković, “*Smrt majora Šćepana Mijuškovića pred sudom”*, Nikšić, 1930.; *“Zeta”*, broj 40, Podgorica, 1940; *“Politika”*, Beograd, 1924. i 1930, *»Pravda«*, Beograd, oktobar 1930. *“Vreme”*, Beograd, 1940; “*Štampa- Radni narod i Glas Crne Gore”*, (zbornik građe za

dogodilo u vrijeme kad je *»vlast pokušavala da konačno likvidira odmetnički pokret u Crnoj Gori«*[12]. Šćepan Mijušković[13] je od strane organa vlasti sumnjičen da je bio »odmetnički jatak«.

---

istoriju radničkog pokreta Crne Gore) Tom I, knjiga I, Titograd, 1958, *"Izvori za istoriju radničkog pokreta i revolucije u Crnoj Gori"*, Serija I, knjiga I (1918-192), obradio i priredio dr Jovan R. Bojović, Titograd, 1971; dr Dimitrije Dimo Vujović, *"Crnogorski federalisti 1919-1929"*, Titograd, 1981; Mile Kordić, *"Crnogorska buna 1919-1924"*, Beograd, 1986,; Vlado Mićunović, *"Tragovi vremena"*, Novi Sad, 1990; dr Šerbo Rastoder, *"Janusovo lice istorije"*, Podogrica, 2000; Novak Adžić, *"Crnogorski heroji Savo Raspopović i Petar Zvicer"*,Cetinje, 2003; dr Šerbo Rastoder, *"Crna Gora u egzilu 1918-1925"*, knjiga I i II, Podgorica, 2004, Novak Adžić, *»Sudbine crnogorskih patriota 1919-1941"*, Podgorica, 2004, 99-113., *Istorijski leksikon Crne Gore*, (urednici dr Šerbo Rastoder i dr Živko M. Andrijašević), Vijesti, Podgorica, 2006, knjiga 4, str. 878-879: Novak Adžić, *»Politička suđenja u Crnoj Gori 1920-1940«*, Cetinje, 2013.

[12] Dr Šerbo Rastoder, "Janusovo lice istorije", Podgorica, 2000, str. 222.

[13] Šćepan Mijušković rođen je 1872. godine u selu Kunak, Pješivci kod Nikšića. Završio podoficirsku i oficirsku školu na Cetinju. godine 1910. proizveden u čin kapetana, a 1911. u čin komandira crnogorske vojske. Šćepan Mijušković je bio komandir crnogorske vojske, istaknuti junak, učesnik u balkanskim ratovima 1912-1913. godine. Bio je komandant Pješivačkog bataljona, a u drugom balkanskom ratu bio je komandant kombinovanog Čevsko-Bjeličko-Pješivačkog bataljona. Učestvovao je i u prvom svjetskom ratu (1914-1916). Po slomu Crne Gore bio je 1916. godine, konfiniran, zatočen u mađarski logor Boldogason, u kojemu je ostao do sloma Austro-Ugarske, kad se oslobođen vratio u Crnu Goru. Bio je protivnik srpske okupacije i nasilne aneksije Crne Gore sprovedene 1918. godine. Jedan je od organizatora i učesnika Božićnog ustanka 21. XII 1918. godine i učesnik u oružanim akcijama u ustanku u nikšićkom kraju početkom januara 1919. godine, nakon čijeg je sloma, uhapšen i odveden u nikšićku tamnicu iz koje je porom prebačen u Centralni kazneni zavod „Jusovača" u Podgorici u kojemu je robijao od kraja januara 1919. do aprila 1921. godine, kad je primjenom akta o amnestiji i aboliciji regenta Aleksandra, odlukom podgoričkog okružnog suda, nakon suđenja, pušten na slobodu. Po izlasku iz zatvora, odbio je da položi zakletvu kralju Petru Karađorđeviću i odbio je da primi državnu penziju Kraljevine SHS. Od 1919.godine, nakon sloma ustanka, do 1921. godine bio je politički zatvorenik u podgoričkom zatvoru "Jusovača". Kad je oslobođen bio je stalno pod prismotrom vlasti i vlasti su ga smatrale kao protivnika postojećeg stanja i komitskog jataka-za lice koje podržavala komitsku akciju, pomaže i pruža pomoć i daje utočišće crnogorskim komitima. Do svoje smrti februara 1924. Godine živio je u rodnim Pješivcima. Postoji sačuvan arhivski dokument, u kojemu se nalazi spisak od 55 (pedesetpet) zatvaranih crnogorskih oficira - protivnika aneksije Crne Gore poslije 1918. godine. Među brojnim zatvorenicima bili su i: divizijar vojvoda Đuro Petrović iz Nikšića, komandir Petar Lompar sa Bokova, komandir Đuro Šoć sa Ljubotinja i komandir Šćepan Mijušković iz Pješivaca, čije se ime na tom spisku nalazi pod brojem 11 (jedanaest). Nema sumnje da je major Šćepan Mijušković bio protivnik uništenja crnogorske državne samostalnosti i ugnjetavanja i terora koji je sprovođen nad crnogorskim narodom, ali nije poznata njegova politička aktivnost nakon puštabnja iz zatvora, a još manje da je bio u stvarnoj vezi s komitima. Major Šćepan Mijušković je, kao politički zatvorenik, zajedno sa svojih 43 drugova, boraca i pregaoca za crnogorsku slobodu i samostalnost, u Centralnom kaznenom zavodu u Podgorici (Jusovača), u kojemu je bio utamničen, potpisao 14. oktobra 1920.godine jednu Izjavu, kojom se dokazuje protivpravnost i ništavnost odluka tzv. Podgoričke skupštine iz 1918. godine. Njeni potpisnici, istaknuti i ugledni crnogorski narodni prvaci, sudije, političari, oficiri, vojnici, među kojima i major Šćepan Mijušković, navode razloge zbog kojih prekidaju svaku dalju saradnju sa Okružnim sudom u Podgorici, koji je protiv njih vodio krvični postupak, a kojega oni smatraju nezakonitim i nenadležnim. Načelnik Okruga podgoričkog, Radovan Bošković, u jednom izvještaju načelniku Okruga cetinjskog (Pov. Br. 181) od 8. februara 1922. godine, dostavlja spisak, po njegovim riječima, *» glavnih agenata Jovana Plamenca i Milutina Vučinića koji rade po njihovim instrukcijama i sa kojima stoje u stalnoj vezi«*. Taj spisak odnosi se na istaknute ličnosti iz okruga: cetinjskog, barskog, podgoričkog, nikšićkog, kolašinskog, bjelopoljskog, andrijevačkog i pećkog. (Vidi o tome: Dr Šerbo Rastoder, *»Skrivana strana istorije«*, Bar 1997, I izdanje, knj. IV, dok. Br.1507, str. 1990-1991).

Organizator i izvršilac njegovog okrutnog ubistva 21. februara 1924. godine, bio je srpski žandarmerijski oficir **Milan Kalabić** iz Podnovlja kod Dervente, komandant žandarmerije u Nikšiću. Žandarmerijski kapetan Milan Kalabić ubio je, sa svojim pomagačima, oficirima **Vasilijom Grbićem** i **Krstom Đurđevićem** i žandarmom **Petrom Feralom** i ostalima, između 21. i 22. februara 1924. godine na svirep i okrutan način komandira (majora) i brigadira, crnogorske vojske **Šćepana Mijuškovića**, istaknutog crnogorskog junaka i patriotu iz sela Kunka u Poviji-Pješivci kod Nikšića, kao i njegog brata od strica perjanika crnogorskog **Stevana Mijuškovića**, a nanio je mučenjem teške tjelesne povrede Šćepanovom rođenom bratu poručniku crnogorske vojske **Đorđiju Mijuškoviću**, kao i **Aleksi Mijuškoviću**, **Radovanu Magovčeviću, Đorđiju Vukićeviću** i **Đorđiju Vulanoviću**. Nakon ubijstva ubice kako bi sakrili svoj zločin, Šćepanov lješ su bacili u jednu jamu na Trebjesi, đe je pronađen poslije 72 dana, a lješ Stevana Mijuškovića odnijeli su i ostavili na putu kod Careva mosta u džepu sa »policijskom legitimacijom« kako bi prikazali da su ga navodno ubili crnogorski ustanici, komiti[14] kao navodno »povjerljivog čovjeka režima«. Milan Kalabić je za ovaj zločin unaprijeđen decembra 1927. godine s tim što mu se novi čin računao od decembra 1923. godine[15]. Ovo unapređenje bilo je nagrada za ubistvo Šćepana i Stevana Mijuškovića[16].

Ubistvo je snažno odjeknuolo, kako u štampi, tako i u političkim krugovima u zemlji i u inostranstvu. Poslanici Crnogorske stranke u KSHS su radi rasvljetljavanja njegovog ubistva i dovođenja krivica pred sud i lice pravde podnosili su interpelacije[17] ministru unutrašnjih djela i držali govore u Skupštini u kojima su opisivali tok i načintog svirepog i bezobzirnog ubistva i locirali njegove izvršioce.

Vođa hrvatskog naroda u Kraljevini SHS i lider Hrvatske seljačke stranke Stjepan Radić je, u izjavi povodom ubistva Šćepana Mijuškovića i podnošenja navedene interpelacije od strane poslanika Crnogorske stranke o ovome zločinu, u glasilu »Slobodni dom«, broj 18. od 30 travnja 1924. godine, u članku »Crna Gora pod satanskom vladom« naveo i ovo: *»I zaista sve ono što su radili i još rade Pribićevićevi batinaši i Pašićevi radikali u Crnoj Gori, to nijesu su zločini samo za interpelaciju ili za službeni progon, nego su to bezboštva, radi kojih treba srušiti i zauvijek onemogućiti čitav ovaj radikalsko-batinaški režim«*. Stoga je po ocjeni Stjepana Radića *»sada prvi i glavni posao«* Hrvata u beogradskom parlamentu i van njega taj da *»u zajednici sa ostalima, ruše i obaraju režim kako bi oslobodili Crnu Goru i Makedoniju, a i sami sebe, od ovih strahota, za koje eto nemamo u svom jeziku niti pravoga izraza«*.

Povodom masovnih zločina koje je srpski osvajački režim vršio u Crnoj Gori nad crnogorskim narodom Predsjedništvo HRSS: **Stjepan Radić**, predsjednik; **Jure Valečić, Dragutin Kovačević**, Dr. **Vladko Maček, Josip Predavec**, podpredsjednici; Dr **Stjepan Košutić**, Dr **Juraj Krnjević**, tajnici, u znak solidarnosti sa potlačenim crno-

---

[14] Vidi o tome i: *»Borba«*, Zagreb, od 27. februara 1926.

[15] *»Radni narod«*, 15. mart 1918. Godine.

[16] Batrić Jovanović, *»Komunistička partija u Crnoj Gori 1919-1941«*, Vojno delo, Beograd, 1959. str. 36-37.

[17] Zbog svirepog i zločinačkog ubistva majora Šćepana Mijuškovića i njegovog bratučeda Stevana Mijuškovića, nekadašnjeg crnogorskog perjanika, koje je izvršeno 21. februara 1924. godine, čiji su izvršioci, neposredni i posredni, žandarmerijski kapetan Milan Kalabić, Vasilije Grbić i podnaredník Krsto Đurđević, u Kraljevini SHS poslanici Crnogorske federalističke stranke Mihailo Ivanović i Milo Dragojević podnijeli su 11. aprila 1924. godine interpelaciju Ministru unutrašnjih poslova, na koju uopšte nije odgovoreno. Ta interpelacija objavljena je u listu *»Crnogorac«,* zvaničnom organu Crnogorske stranke (federalista), u broju 9. od 21. februara 1925. godine.

gorskim narodom, uputili su proglas (manifest) koji je adresiran i Crnogorcima, što je konstatovala i beogradska »Politika«[18]. U manifestu Radića i njeovih saradnika, objavljenom 1. maja 1924. godine, kojeg su podržali 70 hrvatskih poslanika u parlamentu u Beogradu, protiv srpskih zločina u Crnoj Gori stoji i ovo:

»Braćo Crnogorci!

Mi, Hrvati, imamo na najljepšim stranicama naše književnosti[19]*, nazvan Crna Gora, veličanstveni oltar slobode u najčudesnijem hramu božanskog djela. Mi smo vas proglasili, Crnogorci, ne samo predstavnicima ideala herojstva već primjerom nedostižne čestitosti i poštenja. Mi, Hrvati, suzbijamo beogradski centralizam i Pašićevu korupciju ne samo iz ovog razloga već naročito zato što svojim nečistim rukama uništavaju veličanstveni oltar crnogorske slobode, divljački vas progone i đavoljski zlostavljaju. Čak i da ovaj beogradski centralizam nije učinio drugo zlo do da prezire, sramotno i divljački, čast i slobodu Crne Gore i da pretvara Crnu Goru u mjesto na kojem vlada strah i trepet, mi se, Hrvati, nikada nećemo moći pomiriti sa tim groznim zločincima«*[20]. U tome proglasu Stjepan Radić poziva Crnogorce da ruše beogradski centralizam *»radi toga što svojim poganim rukama razvaljuje veličanstveni žrtvenik crnogorskog naroda i Crnu Goru pretvara u jedno strašno zgarište i grobnicu«*[21].

O ubistvu Šćepana Mijuškovića i stanju u Crnoj Gori pisao je i vođa HSS i lider Hrvata Stjepan Radić u članku «CRNA GORA POD SATANSKOM VLADOM»[22]. U tome autorskom članku Stjepan Radić navodi i ovo :

«U Crnoj Gori se međutim nastavljaju strahovita mučenja, koja su na vlas slična najkrvavijim progonima prvih kršćana za najkrvoločnijih careva rimskih.

Baš ovih dana crnogorski zastupnici federalisti Mihailo Ivanović i Milo Dragojević stavili su na ministra unutrašnjih poslova (to je sada bosanski radikal Srškić) jednu takvu interpelaciju, kakve za stalno još nije bilo u nijednom parlamentu na svijetu. Interpelaciju je donio doslovce zagrebački « Hrvat » od 16. travnja na uvodnom mjestu pod naslovom « Krvavi režim ».

Glavni je sadržaj interpelacije ovo. Na oružničku postaju u Bogetiće stigli su dne 21 veljače kapetan Milan Kalabić i podporučnik Grbić, da kao oružnički zapovjednici iz Danilova grada tobože preslušaju po oružnicima optužene Crnogorce majora Šćepana Mijuškovića, podporučnika Đorđa Mijuškovića i četiti crnogorska seljaka. Sva šestorica iz sela Pješivaca.

Počeli su ih preslušavati ovako : Dali su ih svezati, zapovijedili su ih svezane tući, a i sami su ih tukli kundacima, vrećicama pijeska i kamenjem, dok se njihove žrtve nijesu u svojoj krvi onesvijestile. Dok su još ove žrtve jaukale, zaustaviše se tri prolaznika čuvši iz oružničke vojarne jaukanje, Kalabić dvojicu (Vulanovića i Vukićevića) dade uhvatiti, svezati i na mrtvo ime izprebijati i baciti među onu onesviješćenu šestoricu.Treći je prolaznik neki Radovan Đuričić pobjegao.

[18] *„Politika“,* Beograd, broj 5762, 10. maja 1924., *»Radić i Crnogorci«.*

[19] Radi se o spjevu Ivana Mažuranića, *„Smrt Smail-age Čengića“.*

[20] Dr Rudolf Horvat, *»Hrvatska na mučilištu«*, Zagreb, 1942 (pretisak, Zagreb, 1992), str. 194 i Dr Šerbo Rastoder, *“Crna Gora u egzilu 1918-1925”*, Podgorica, 2004, str. 548-549.

[21] Ibid. Vidi o tome i: *„Crnogorski glasnik“*, Detroit, Mičigen, SAD, broj 57, 1. juna 1924. str. 4. Članak “Proglas Radićeve Seljačke stranke” i Dr Sekula Drljević, *“Balkanski sukobi 1905-1941”*, reprint izdanje, Zagreb, 1990, str. 129-130.

[22] Stjepan Radić, članak *„Crna Gora pod sotonskom vladom“,“Slobodni dom“*, glavne novine Hrvatske republikanske seljačke stranke, broj 18, Zagreb, 30 travnja 1924, str. 3.

Tad je Kalabić dao svu osmoricu odvesti na teretnom automobilu u Nikšić i onako polumrtve bacitiu nekakvu ledenicu 20 metara pod zemljom. U toj ledenici zatvaraju crnogorske seljake, okivahu ih u teška gvožđa i napištaju u nju vode do koljena.

Ovu zadnu dvojicu pustiše noću uz najstrožiju zapovijed da o svem šute, ako im je draga glava na ramenu.

Poslije dva dana iznesli su iz te ledenice majora Šćepana Mijuškovića mrtva. Njegovi su rođaci tražili njegovo mrtvo tijelo, ali uzalud. Tu su žrtvu tako mučili, da su tomu Mijuškoviću otpala oba bubrega i da mu je slomljeno pet rebara. I drugomu Mijuškoviću odbijeni su bubrezi, polomljena rebra i slomljena jedna ruka, te već i on umro.Ostala četiri mučenika prevezena su u bolnicu.

Na temelju svega ovoga pitaju crnogorski zastupnici je li ministar unutršnjih polsova zna za ovaj zločin i td, te traže istragu i kaznu za počinitelja.

U interprelaciji se na više mjesta ističe, da su ovi Crnogorci bijeni i izmrcvareni posve nevini bez ikakvoga razloga, očito samo zato što su Crnogorci, a što nisu radikali.

« Hrvat « je ovo nazvao krvavi režim. To je preblago. Ovo nisu ni divljaštva ni zvjerstva. Za ovo je jedan engleski general iz Kanade našao pravu riječ « paudemonium », što znači pakao pobješnjelih đavola.

I zaista sve ono, što su radili i sv rade Pribićevićevi batinaši, i Pašićevi radikali u Crnoj Gori, to nisu zločini za interpelaciju ili za sudbeni progon, nego to su bezboštva, radi kojih treba srušiti i zauvijek onemogućiti čitav ovaj radikalsko-batinaški sistem.

Pašićevi radikali i Pribićevićevi batinaši nisu obični politički protivnici svemu, što im se ne pokorava, i nisu obični tlačitelji i progonitelji. Oni su takvi neljudi, da ih je i jedan stranac iz daleke Kanade morao nazvati besomučnim đavolima. Zato je za nas Hrvate sada prvi posao, da i u beogradskoj skupštini, a također i izvan nje, rušimo i oboravo ove bjesomučnike, koliko god možemo. A mi već sami možemo mnogo, u zajednici pak sa Slovencima, s muslimanskom braćom iz Herceg-Bosne, te sa svim poštenim i čovječnim Srbima i Nesrbima možemo osloboditi i Crnu Goru i Makedoniju, a i sebe same, od ovih, za koje eto nemamo u svom jeziku niti pravoga izraza.

Tko je poslije ovakvih zločina uz Pašićeve radikale i Pribićevićeve batinaše, taj je kao i oni, i narod će mu suditi kao i njima.

Stjepan Radić »[23].

Crnogorska stranka se od svog zvaničnog konstituisanja 1925. godine, na osnivačkom konkresu na kojemu je donijela svoj program i statut i izabrala stranačke organe, ideološko-politički opredijelila za preuređenje centralističke države u federalnu državu u kojoj Crna Gora treba da dobije status ravnopravne federalne članice. Te stavove Crnogorska stranka je već davno profilisala i istakla znatno prije svoga formalnog konstituisanja. Crnogorski federalisti, koji su 1925 godine prerasli u Crnogorsku stranku, a koji su i do tada djelovali kao stranačka struktura koja je imala parlamentarni status u Skupštini KSHS od 1923. godine, od svog faktičkog osnivanja i političkog djelovanja u prvoj polovini 1919. godine konzistentno su stajali na poziciji federalnog preuređenja KSHS, borbe protivu beogradskog političkog centralizma, despotije, hegemonizma i kapitalizma, zalažući se za ispraljanje nepravde prema Cr-

[23] Ibid

Stjepan Radić

noj Gori flagranto počinjene 1918. godine. Stavove i htjenja Crnogorske stranke u ideološkom, programskom, političko propagandnom smislu najčešće i najuspješnije je javnom mnjenju prezentirao dr Sekula Drljević, duhovni vođa, ideolog i stvarni lider Crnogorske stranke. Nakon što je 1925. godine i oficijelno formirana Crnogorska stranka, njen utemeljitelj i ideolog dr Sekula Drljević artikulisao je i izrazio njena esencijalna politička gledišta i stremljenja u intervju zagrebačkom listu „Hrvat" od 24. listopada 1925. godine. Na naslovnici od tog datuma „Hrvat" objavljuje razgovor sa dr Sekulom Drljevićem naslovljen „Crnogorci za federaciju". Drljević objašnjavajući svhu Kongresa, njegove odluke i zaključke na početku tog intervjua zapaža: *„Kongres je donio program i statut stranke. Stranka se zove Crnogorska. Tražimo federativnu Jugoslaviju, u kojoj će sve zemlje, koje su u historijskom razvitku izgradile svoj posebni ekonomski, kulturni i politički individualitet, biti ravnopravne. Za nas jugoslovenstvo nije narodnost nego državna misao čija je pojmovna sadržina ravnopravnost svih udruženih zemalja. Vidovdanski Ustav je partikularističko-imperijalistička nakaza, koja mora biti što prije uništena u interesu opstanka naše državne zajednice. On je organizovani građanski rat, jer predviđa na istoj teritoriji istovremeno gospodstvo triju državnih ideja: srpske, hrvatske i slovenačke. Naša narodna*

poezija poznaje Arapina sa tri glave, ona poznaje i sedmoglavu aždaju, ali državu sa istovremenom i ravnomjernom dominantnošću triju državnih ideja historija ne poznaje. Htjeti Vidovdanski Ustav znači htjeti stalnu borbu za prevlast triju državnih ideja: srpske, hrvatske i slovenačke, a to je permanentni građanski rat. Kao što vidite, naš federalizam nije zahtjev nekog specijalnog položaja Crne Gore u jugoslaviji, nego pogled Crne Gore na orgnizaciji Jugoslavije-zahtjev za njeno uređenje u duhu jugo-Slovenske državne misli. Naravno, da Crna Gora mora dobiti položaj ranopravne članice". Odgovarajući na pitanje novinara da li je Crnogorska stranka u trendu rasta ili je u opadanju, dr Sekula Drljević, promovišuću vlastitu stranku u izbornoj kampanji, u tome intervjuu, osuđujući vladajući poredak da je u Crnoj Gori od 1918. godine zaveo režim ognja i mača i terora koji je za Crnogorce ravan paklu. Drljević eksplicira da se naivna vjernost Crnogoraca integralističkim idejama i koncepcijama Slovenstva i posebno jugoslovenstva njima vratila kao bumerang i da se njihova nesebičnost u tom smislu pretvorila u prokletstvo. U tom smislu, u nastavku intervjua Drljević apostrofira: *„Naša stranka, to je cio crnogorski narod. Što do sada nijesmo imali sve kuglice ima se pripisati samo i jedino režimu ognja i mača, sa kojim je do sada Crnom Gorom upravljano.Teror, koji je vršen nad vama u Hrvatskoj, izgledao nam je Božja blagodat spram pakla, kojim su Crnogorci bili nagrađeni za svoju naivnu vjernost Slavenstvu uopće, a jugoslovenstvu napose. Mi smo klasičan dokaz da se i vjernost može pretvoriti u prokletstvo, ako pređe u nadzemaljsku nesebičnost. Da je naš program iz duše cijelog naroda najbolji vam je dokaz to, što smo se mi tek sada počeli organizovati, a ipak smo na prošlim izborima čak i onako provođenim, bili najjača stranka. Bez agitacije, bez organizacije, pod strahovitim terorom, pa ipak smo dobili najviše kuglica. Najprvi slobodni izbori dokazaće, da sva Crna Gora traži federativnu Jugoslaviju".* Dopisnik zagrebačkog „Hrvata" konstaovao je u intervjuu sa Drljevićem da su *„beogradski listovi pisali prilikom posjete Kraljeve u Crnoj Gori, da Vašu stranku narod napušta*", na šta je Drljević odgovorio: *„I ja sam to čitao i čudio sam se, sa kolikim nerazumijevanjem nagrađuju ritersku otmjenost crnogorskog naroda. Uostalom vladika Rade je otac naše koncepcije jugoslovenstva, i ako svečani prenos njegovih mošti na Lovćen može imati kakovog stranačko-političkog značaja, to može biti samo moralni trijumf naših napora za federativnu Jugoslaviju. U kolikom je stepenu njihovo pisanje nesmisleno najbolji vam je dokaz to, što smo mi odmah nakon svečanosti održali kongres, koji je jednoglasno donio stranački program i odobrio naš dosadašnji rad u Skupštini stavivši nam u dužnost da u istom pravcu produžimo. Sjajno posjećeni zborovi, koje sam ja održao u Kolašinu, na Rijeci Crnojevića i na Njegušima dokazali su protivnicima federalizma, da se nemaju čemu nadati u Crnoj Gori. Da naš kongres i naši zborovi nijesu tako uspjeli, to bi već beogradski listovi donijeli. Njihovo čitanje o njima najjači vam je dokaz naše snage"*[24].

Angažman i borba Sekule Drljevića imala je jak uticaj na crnogorsku suverenističku političku emigraciju u Evropi, Južnoj i Sjevernoj Americi. Crnogorski emigrantski list iz Detriota, SAD, *»Crnogorski glasnik«*, na svojim stranicama od 1923. do 1929, često prenosi Drljeviceve političke nastupe u borbi za Crnu Goru, njegovu

[24] *"Hrvat"*, Zagreb, godina VII, broj 1722, subota, 24 listopada 1925, str. 1., "Crnogorci za federacju-Razgovor sa crnogroskim narodnim zastupnikom Dr. S. Drljevićem". Ovaj Drljevićev intervju je značajan za spoznaju i razumijevanje oficijelnih stavova Crnogorske stranke nakon njenog zvaničnog formiranja o tadašnjoj situaciji u Crnoj Gori i o krucijalnim pitanjima političkog sadržaja koja su se odnosila na politički sistem, sistem državnog uređenja, oblik vladavine i način vršenja vlasti od strane centralističkih faktora koji su iz Beograda upravljali KSHS.

aktivnost, govore, proglase, skupštinske interpelacije protiv srpskih zločina u Crnoj Gori, govoreći krajnje afirmativno o njegovom političkom angažmanu i misiji u odbrani prava na život Crne Gore. Urednik *»Crnogorskog ogledala«* iz San Franciska, u broju od septembra 1927, strana 6 i 7, prof. **Nikola Petanović**, pregaoc za slobodnu i nezavisnu Crnu Goru, u članku na dvije stranice časopisa na engleskom jeziku, naslovljenom *»Doctor Sekula Drljevich«*, ističe pravednost, ponos i hrabrost, liderstvo Sekule Drljevića i njegovu borbu za dignitet i postojanje Crne Gore. U tom članku objavljenom u »Crnogorskom ogledalu« prenosi se i dio političkog govora Sekule Drljevića iz 19. jula 1927. godine na jednom javnom zboru u Hrvatskoj, kad je Drljević bio kandidat za narodnog zastupnika sa partijske liste Radićeve Hrvatske seljačke stranke. Petanovićev časopis navodi, uz ostalo i ovo: *»Mi sada imamo čast da Americi predstavimo jednog od neustrašivih i iskrenih političkih lidera, koji je pravi primjer predstavnika crnogorskog naroda na otvorenom forumu Jugoslavije, po imenu doktor Sekula Drljević. Veliko nam je zadovoljstvo pisati o našem predstavniku tamo, ali kako je prostor ograničen, mi ushićeno prevodimo njegove rijeci koje je izgovorio 19. jula ove godine pred 16.000 Hrvata. Nas izbor je kratak, ali je karakterističan i jasan, i nadamo se da ce posluziti"*. U nastavku teksta slijedi izvod iz Drljevićevog govora: *"Ovo je već deveta godina kako smo zajedno u jednoj zemlji. Devet godina od kako se borimo u našoj objedinjenoj domovini da sve dovedemo u red onako kako i treba da bude. Tačno je da smo tražili nacionalnu uniju, ali nije tačno da smo to željeli kao naredbu, kako je to predstavljeno i kako bi željele vodeće partije. Kao sto znate iz istorije, nekada je cio srpski narod bio ujedinjen, u vrijeme ropstva pod Turcima. Crna Gora je bila prva koja je odbila uniju, ona se osamostalila i napravila nezavisnu drzavu. Ko god želi ujedinjenje bez slobode, je protiv svoje države. Lažu oni koji kažu da mi želimo da se ujedinimo bez slobode. Slobodna Unija znači da treba da postoji jednakost izmedju Srba, Hrvata i Slovenaca. Najmanje sto možemo dobiti od države je jednakost, ona mora biti osigurana, ne samo za nas nego i za druge nacionalnosti u okviru njenih granica. Ako želi da bude temeljna država mora da garantuje slobodu i Njemcima, Madajrima, Albancima, i drugim nacionalnim manjinama, kako bi oni mogli razvijati svoje sposobnosti kao slobodni građani. Sve političke partije, koje su imale moć, nijesu shvatile da je jednakost između nacionalnosti esencijalno potrebna, kako bi država bila čvrsta. Ako oni vjeruju u pobjedu, zašto ne dozvole nekome da dobije moć ko će nam garantovati jednakost. Oni kažu da oni ne praktikuju prinudu, dok god su spremni da urade sve kako bi ostvarili većinu glasova. Vjerovatno ni u Hrvatskoj neće biti više prinude kako je bilo ranije, ali i ovdje još uvijek postoje određene oblasti zemlje gdje se prinuda praktikuje do krajnjih granica. Oni misle, na primjer, da mogu djelovati u Makedoniji. Varaju se. Makedonija teži istoj slobodi. Oni misle, prije svega, da mogu koristiti svoju brutalnost svuda okolo i ostati slobodni u Srbiji. Ako ga pritjeras uz "hrvatski" zid, oni ce se vratiti u srbijansko dvorište. Gdje god žele da potlače dovode u rizik srbijansku slobodu. Samo glupani dovode u opasnost svoju slobodu. Sloboda je nemoguća u jednoj oblasti ukoliko je u susjednoj ropstvo. Oni nijesu u stanju da vide da je ova država napravljena od jednakih oblasti i zemalja i da je ova država saradnja naroda Srba, Hrvata i Slovenaca. (Nema sobe za Crnu Goru). Radikalna partija misli da država nije ništa drugo do Beogradski pašaluk. Nađa je dužnost da podignemo cilj naše države protiv tiranske Srbije i interesa srbijanskih gedža. Mi smo jedina prava partija u Državi. Naša realnost je naša prošlost, naša tradicija na koju smo jako ponosni. U ovoj Drzavi mi ćemo razmotriti šta je napravila istorija. Mi kažemo da ne smije biti uništena, za onog koji je toliko pobudio reakcija.*

Značenje Progresa je da izvuce najbolje iz postojećeg i da ga doda tome. Onaj koji želi sve to da uništi je umobolan. Ne postoji naord na ovome svijetu koji bi da se odrekne svoje istorije. " Srbijanska gospoda" bi željela da narodu širom zemlje saopšti da oni moraju biti vođe Države. U ovoj Državi, vođe mogu biti oni koji će garantovati jednakost narodu. Ako ne postoji neko ko to garantuje, država neće dugo trajati. U mojim detaljnim observacijama srbijanskih političara, čini mi se, da oni cesto same sebe pitaju : "da li je bolje da proizvode manje ili da prigrabe i ono malo sto je već proizvedeno"? Dolaze do zaključka da je ovo drugo bolje. A naš narod im ljubazno kaže: "proklet bio svak onaj koji ukrao nešto"-oteto prokleto!". Slažući se sa svim sto čujem u Beogradu, ja ne znam čija vlada je sadasnja vlada Jugoslavije. Jasno je da ce želja ili zelje naroda biti izražene kroz partije koje predstavljaju narod. Dok god je sadašnja vlada sačinjena od ovih partija, jasno je da ova vlada nije nacionalna vlada, - dakle nije vlada koja predstavlja interese naroda u cjelini. Ali sadašnja vlada nije svakako neutralna. Po mom iskrenom misljenju srbijanska vlada nije ni božija ni vlada naroda u cjelini. Ja želim da kad dođu izbori, dobiju ono sto zasluzuju i da budem ponosan da njihova dobra i tapije završe kod naroda. U samom zaključku, osjećam kao dužnost da vam kažem da kad god je naša misao napravljena od nacionalne i internacionalne slobode, nikada nećemo zaboraviti da pomenemo Crnu Goru, Crna Gora je kolijevka naše slobode. Sadašnja država našeg naroda, dominantno od balkanskih namjesnika, bicć preorjentisana u naprednu i slobodnu Državu" [25].

U vrijeme parlamentarnih izbora 1927. godine crnogorski federalisti bili u bliskim političkim (savezničkim) odnosima sa Hrvatskom seljačkom strankom Stjepana Radića. Već su bili pristupili parlamentarnom Narodnom seljačkom klubu[26], čiji je lider bio Stjepan Radić. U Narodnoj skupštini KSHS 10. februara 1927. godine sa Radićevim klubom se *„udružiše sva 3 federalistička zastupnika iz Crne Gore poimenice dr. Sekula Drljević, Sava*[27] *Vuletić i Mihajlo*[28] *Ivanović. Zato je njihov zajednički klub dobio ime „Narodni seljački klub", dok su obje stranke i dalje zadržale svoja dotadašnja imena...Predsjenik je bio dr Stanko Šibenik, a potpredsjednici: Karlo Kovačević, Nikola Preka i Sava Vuletić"*[29].

Na Cetinju je oko krupnih političkih pitanja sazvan i održan 29. juna 1927. godine sastanak Glavnog odbora Crnogorske stranke (federalista). Dan ranije, 28. juna 1927. godine stigli su sa dr Sekulom Drljevićem, **Mihailom Ivanovićem, Savom Vuletićem** i **Radomirom Vešovićem** i istaknuti funkcioneri Radićeve Hrvatske seljačke stranke – ing. **August Košutić** i dr **Ljudevit Kežman** i prisustvovali sjedinici Glavnog odbora stranke, koja je raspravljala o tome da li će Crnogorska stranka na izbore izaći samostalno ili kao sastavni dio Narodne seljačke stranke[30] predvođene Radićem. Na sastanku su se, prema pisanju ondašnje štampe, sučelila dva misljenja: jedna grupa

---

[25] *"The Montenegrin mirror"*, september, 1927, San Francisco, *"Doctor Sekule Drljevich"*, page six-seven" (prijevod sa engleskog na crnogorski jezik: prof. Darinka Adžić).

[26] Narodni seljački klub formiran je 10. februara 1927. godine od poslanika Hrvatske seljačke stranke i Crnogorske stranke. Potpredsjednik NSK bio je Savo P. Vuletić, narodni poslanik Crnogorske stranke u parlamentu KSHS.

[27] Savo

[28] Mihailo

[29] Dr Rudolf Horvat, *"Hrvatska na mučilištu"*, Zagreb, 1992 (pretisak sa predgovorom dr Hrvoja Matkovića, Zagreb, 1992), str. 336-337.

[30] *„Crna Gora"*, broj 14. 1. jul 1927, *„Poslanici Hrvatske seljačke stranke na Cetinju"*, Dr Dimo Vujović, c.d. str. 335-336.

federalista predvođenih Drljevićem, Ivanovićem i Vešovićem se založila da stranka ne nastupa samostalno na izborima, već u okviru i pod firmom Narodne seljačke stranke i drugo mišljenje kojeg je zastupala grupa na čelu sa **Mirkom Mijuškovićem** i Savom Vuletićem koja je tražila da stranka samostalno izađe na izbore[31]. Međutim, to je demantovao predsjednik Glavnog odbora stranke Mirko Mijušković tvrdeći da o tome pitanju nije bilo unutarstranačke debate i da će Crnogorska stranka na izbore izaći samostalno[32]. Poslije zasijedanja Glavnog odbora Crngorske stranke na Cetinju 29. juna 1927. godine, prvak Radićeve Hrvatske seljačke stranke dr August Košutić zajedno sa Sekulom Drljevićem i Radomirom Vešovićem obilazio je u političkoj agitaciji Crnu Goru i tom prilikom održavali su političke skupove[33]. List „Narodna riječ", glasilo Demokratske stranke za crnu Goru, prenosila je vijesti iz Zagreba da je Stjepan Radić za nosioce pojedinih kandidaconih lista Narodne seljačke stranke u pojedinim okruzima odredio prvake crnogorskih federalista, i to za Metohiju Radomira Vešovića, za Crnu Goru Mihaila Ivanovića, a za okrug prijepoljski i toplički dr Sekulu Drljevića[34]. Savo Vuletić je demantovao pisanje štampe, u prvom redu beogradske „Poltiike"[35] koja je pisala da će Crnogorska stranka izaći na izbore kao član Narodne seljačke stranke, tvrdeći da stranka ne pristupa Narodnoj seljačkoj stranci i da će samostalno izaći na izbore[36]. Na te tekstove i insinuacije upućene federalistima reagovao je i stranački list „Crnogorac"[37]. Na koncu, odlučeno je da Crnogorska stranka (i to se zbilo) samostalno izađe na parlamentarne izbore, a dr Sekula Drljević se kandidovao na listi Hrvatske seljačke stranke i sa njene liste izabran za narodnog zastupnika u srezu srijemskom i kotaru županjskom. Nakon parlamentarnih izbora 1927. godine Crnogorska stranka je imala dva poslanika u skupštini: Mihaila Ivanovića i dr Sekulu Drljevića.

Tokom izborne kampanje za parlamentarne izbore u KSHS dr Sekula Drljević je govorio na brojnim javnim zborovima i skupštinama Hrvatske seljačke stranke. Tako su na velikoj skupštini HSS-a održanoj 19. juna 1927. godine u Gradištu kod Vinkovaca govorili: **Stjepan Radić, Pavle Radić, Antun Babić** i **dr Sekula Drljević**. Na zboru HSS-a, organiziranom 16. juna 1927. godine u Bjelovaru govorili su pred 15.000 ljudi: **Stjepan Radić, Josip Čizmeković, dr Sekula Drljević, Mile Pokranjac** i **Ante Petković** iz Boke Kotorske[38]. Na izbornoj skupštini HSS-a održanoj 3. jula 1927. u Vinkovcima govorili su: Stjepan Radić, dr Sekula Drljević, Antun Babić, dr **Ljudevit Kežman**, **Đuro Rajković**, **Pejo Jozić**, dr **Đuro Basariček**. Odmah poslije tog skupa Radić je sa saradnicima otišao u Sotin i tamo održao govor, a na tome skupu narodu su se obratili, pored njega, i: **Živan Kuvedžić**, prof. **Franjo Novljan**, dr Ljudevit Kežman, dr Sekula Drljević, Đuro Rajković, **Tomo Vojković**, dr **Švegl** i dr Basariček. U nastavku izborne agitacije, Stjepan Radić sa saradnicima održao je 14. avgusta 1927. godine

[31] Ibid

[32] *„Narodna riječ",* broj 29, 16. jul 1927.

[33] *„Večernja pošta"*, broj 1798, 2 jul 1927, članak „Izborna prognoza u Crnoj Gori" i Dr Dimo Vujović, c.d. 337.

[34] *„Narodna riječ"*, broj 28, 9. jul 1927. i Dimo Vujović, c.d. str. 337.

[35] Vidi: *„Politika"*, broj 6891, 6. jul 1927, članak „Nema više crnogorskih federalista".

[36] *„Politika"*, broj 6898, 13 jul 1927. Članak „Crnogorski federalisti, Izjava sava P. Vuletića u vezi sa viješću u „Politici".

[37] Vidi: *„Crnogorac"*, broj 35, 16. jul 1927, članak „Intrige protivu crnogorske stranke".

[38] Dr Rudolf Horvat, n.d. str. 347.

skupštine HSS-a u Iloku, Petrovaradinu i u Novom Slankamenu, a uz njega su govorili dr Ljudevit Kežman i dr Sekula Drljević i drugi[39].

Lider Samostalne demokratske stranke **Svetozar Pribićević** odlučio se septembra 1927. godine na saradnju sa Radićevom Hrvatskom seljačkom strankom („Narodna seljačka stranka"). Posredničku ulogu u tome odigrao je dr Sekula Drljević[40], čijom zaslugom je 4. oktobra 1927. godine došlo do prvog sastanka između Radića i Pribićevića, što je, maltene, u Beogradu izazvalo senzaciju[41]. Dr Sekula Drljević, u ime Radićeve Hrvatske seljačke stranke i dr **Svetislav Popović** u ime Pribićevićeve Samostalne demokratske stranke sačinili su protokol, koji je 10. novembra 1927. godine rezultirao stvaranjem „Seljačko-demokratske kolacije"[42]. U procesu stvaranja saveza Radić-Pribićević, Stjepan Radić je *„izradio pismeni prijedlog o osnovnim linijama zajedničke politike i dostavio ga Svetozaru Pribićeviću posredstvom dra Sekule Drljevića"*[43]. Na zajedničkom sastanku predstavnika HSS-a i Samostalne demokratske stranke 11. novembra 1927. godine prihvaćena je *Rezolucija* o osnivanju Seljako-demokratske kolicije[44]. Seljačko-demokratska koalicija izabrala je svoje organe i to. *Poslovni odbor* i *Akcioni odbor*. Poslovni odbor bilo je stalno tijelo, sastojalo se od kopredsjednika SDK i 9 članova, a Akcioni odbor imao je 25 članova, narodnih poslanika iz redova koalicije. Za člana Akcionog odbora SDK izabran je i narodni poslanik dr Sekula Drljević[45]

Dr Sekula Drljević (1928)

[39] Dr Rudolf Horvat, n.d., str. 348-350.

[40] O radu prvaka Crnogorske stranke na formiranju Seljačko-demokratske koalicije vidi više: Dr Dimitije-Dimo Vujović, "Crnogorski federalist 1919-1929", CANU, Titograd, 1981, str. 360-365.

[41] Dr Rudolf Horvat, n.d., str. 361.

[42] Vidi o tome: Dr Rudolf Horvat, n.d., str. 362. Vidi o tome i: Dr Sekula Drljević, *„Balkanski sukobi 1905-1941"*, Zagreb, 1944 (originalno izdanje), str. 138 i Dr Hrvoje Matković, *„Svetozar Pribićević i Samostalna demokratska stranka do šestojanuarske diktature"*, Zagreb, 1972, str. 211.

[43] Dr Hrvoje Matković, *„Svetozar Pribićević i Samostalna demokratska stranka do šestojanuarske diktature"*, Zagreb, 1972, str. 213.

[44] Ibidem

[45] Vidi više o tome: Dr Hrvoje Matković, n.d. str. 227-228.

Vladko Maček u svojim memoarima opisuje da je ujutro 20. juna 1928. godine stigao iz Zagreba u Beograd i otišao u Narodnu skupštinu. U prostorijama poslaničkog kluba SDK veli da je zatekao *»sve narodne zastupnike vrlo zabrinute kako nagovaraju i preklinju Stjepana Radića da danas ne ide na skupštinsku sjednicu, jer su doznali da se na njega sprema fizički napad. Radić je odgovorio: »Kad bi se radilo samo o današnjoj sjednici, ja bih vas poslušao. No ako su nešto nakanili učiniti, pa to ne uspiju učiniti danas, učinit će to sjutra ili prekosjutra, a ne mogu valjda trajno izbjegavati skupštinske sjedinice. Uostalom, ako me i ubiju, ne mogu ubiti ideju koja je zavladala ne samo cijelom Hrvatskom, nego je prodrla već prilično daleko«. Videći, a i poznajući njegovu tvrdoću odluke, zamolio ga je Crnogorac dr Sekula Drljević, izabran na listi HSS, neka nam barem obeća da na današnjoj sjednici neće progovoriti niti jedne riječi, da sa svoje strane ne dade nikakva povoda bilo kakvom incidentu. On nam je to obećao pa se toga i doista držao«*[46]. Međutim, radikalski poslanik **Puniša Račić** je tokom skupštinske sjednice toga dana pucao na na **Ivana Pernara, Pavla Radića, Đura Basaričeka**, **Ivana Granđu** i **Stjepana Radića**, tako da su od Račićevih revolverskih litaca ranjeni Stjepan Radić, Pernar i Granđa, a ubijeni Pavle Radić i Đuro Basariček. Od zadobijenih rana Stjepan Radić umro je u Zagrebu 8. avgusta 1928. godine. Zbog atentata u Narodnoj skupštini na hrvatske zastupnike, Crnogorska stranka i njeni predstavnici Mihailo Ivanovic i dr Sekula Drljević napustili su skupštinu u znak solidarnosti sa poslanicima Seljačko-demokratske koaliije (SDK).

Tijela ubijenih hrvatskih poslanika Pavla Radića i Đura Basaričeka dovezena su iz Beograda u Zagreb 22. juna 1928. godine i u kovčezima izložna u Hrvatskom seljačkom domu na Zrinskom trgu. Sljedećeg dana, obavljen je ispraćaj i sahrana Pavla Raića i Đura Basaričeka. Sa balkona Hrvatskog seljačkog doma, prije nego je povorka krenula ka groblju na Mirogoju, o pokojnicima su govorili: **Josip Predavec, Svetozar Pribićević, Stipe Matijević, Ivan Pucelj, Sekula Drljević, Ivan Čelan, Ante Trumbić, Mijo Stuparić, Vjekoslav Hainzel** i drugi[47]

Dakle, Sekula Drljević je govorio na pogrebu Pavla Radića i Đure Basaričeka u Zagrebu, kao i na pogrebu svog prijatelja i saborca Stepana Radića, koji je podlegao ranama 8. avgusta 1928. godine[48].

Dr Sekula Drljević kao ideolog i faktički lider crnogorskih federalista više od dvije decenije ostvarivao je prisnu saradnju, na nivou koalicionog partnerstva, sa Hrvatskom seljačkom strankom i njenim vođama Stjepanom Radićem i Vladimirom (Vlatkom) Mačekom i poznatim hrvatskim političarima iz HSS dr Augustom Košutićem, dr **Jurajem Knjevićem**, dr **Ivanom Pernarom**, dr **Stankom Šibenikom** i drugima. Vođstvo Hrvatske seljačke stranke zalagalo se za ravnopravnost Crne Gore u jugoslovesnkoj federaciji. Jedan od vođa HSS dr **Ivan Pernar**[49] (koji je bio ranjen u skupštin-

[46] Vladko Maček, *„Memoari"* (priredio Boris Urbić), Zagreb, 2003. str. 111-12.

[47] Prof. Dr Ivo Perić, *„Vladko Maček-politički portret"*, Zagreb, 2003, str. 115.

[48] Dr Dimitrije Dimo Vujović, *„Crnogorski federalisti 1919-1929"*, CANU; Titograd, 1981. str. 378.

[49] Ivan Pernar (Marija Gorica, 3. novembar 1889.- Nju Jork 2. april 1967), pravnik, advokat i političar, poslanik HSS u Narodnoj skupštini KSHS i državni sekretar u vladi Narodnog sporazuma 1925. Ranjen u atentatu 20. juna 1928. Godine, kada je na njega i njegove kolege Pavla Radića, Stjepana Radića, Đura Basaričeka i Ivana Granđu u Skupštini pucao radikalski poslanik Puniša Račić. Pernar je preživio taj atentat. Kad je 1939. godine oformljena Banovina Hrvatska Pernar je postao njen senator. Poslije obrazovanja NDH ustaške vlasti su ga jedno vrijeme uhapsile i držale u logoru. Kako se nije slagao sa komunistima, 1945 emigrirao je u SAD, đe je 1967 godine i okončao svoj život.

skom atentatu 20. juna 1928.) godine, u intervjuu kojeg je, poslije atentata, dao je u drugoj polovini 1928. godine, u Beču (austrija) novinaru **Giorgio Sansa** italijanskog lista »L Ambrosiano« iz Milana, govorio je o hrvatsko-srpskim odnosima i između ostalog rekao da je zabluda o mogućnosti daljeg zajedničkog života u istoj državi Hrvata i Srba, koji prema Pernaru *»nemaju ništa zajedničkog osim davnog seljenja s istoka u ovaj dio Evrope«*[50]. Pernar je potom rekao i ovo: *»Hrvati su ustanovili kraljevstvo i od početka gravitirali prema zapadu, dok su Srbi odmah potpali pod upliv bizantske kulture, a poslije, za 500 godina pod jaram turski. Historijska je istina da, unatoč istog jezika, među ovim narodima nije bilo intimnih odnosa, ni političkih ni društvenih. Tursko ropstvo i bizantski duh ostaviše kod Srba tragove i u upravi i u načinu života«*[51]. U nastavku intervjua, između ostalog, Pernar je govorio i o rezoluciji Seljačko-demokratske kolacije od 1. avgusta 1928. godine i rekao da saglasno njima: *»To znači da Hrvatska mora biti slobodna podjednako kao i Srbija, i da moraju biti slobodne i ostale regionalne jedinice: Bosna, Crna Gora, Slovenija. Jugoslavija mora biti reorganizirana na ovim novim temeljima ili će prestati da postoji, o čemu možete biti sigurni«*[52]. Dr Sekula Drljević bio je lični prijatelj dr Ivana Pernara i umnogome dijelio njegova politička i ideološka stanovišta.

Crnogorci u političkom egzilu podržavali su pravednu borbu Hrvata protiv velikosrpskog imperijalizma i kao što su to činjeli i prvaci Crnogorske stranke dr Sekula Drljević, Mihailo Ivanović i Mirko Mijušković, oštro osuđivali atentat u beogradskoj skupštini. Grupa crnogorskih političkih emigranata iz Argentine (koji su tamo otišli iz Italije 1922. godine), a koji su se borili za pravo, čast, slobodu i nezavisnost Crne Gore, tokom 1928. godine obznanila je politički proglas, kojeg je objavila tamošnja hrvatska štampa, a prenio zagrebački list „Narodni val" (organ Hrvatske seljačke stranke), koji je u to vrijeme pokazivao naklonost prema političkim stavovima i djelatnosti Crnogorske stranke i njenih vođa, u prvom redu dr Sekule Drljevića. Taj poglas crnogorskih političkih emigranata, oficira bivše crnogorske vojske i ustaničkih i komitskih (gerilskih) vođa, zagrebački list je prenio i objavio sa ciljem da bi aktuelizirao crnogorsko pitanje i da bi pružio podršku političkim zalaganjima Crnogorske stranke i njenih čelnika, koji su pripadali, zajedno sa HSS, klubu Seljačko-demokratske koalicije. Grupa istaknutih političkih egzilanata u Argentini oglasila se 21. novembra 1928. godine u listu „Hrvatska sloga", koji je izlazio u Buenos Airesu, jasno podržavajući političku borbu Hrvata i Seljačko-Demokratske koalicije na čelu sa dr Vladkom Mačekom, kojoj je i zvanično pripadala i Crnogorska stranka, a koja se bazirala na zahtjevima za preuređenje KSHS i slobodom i jednakošću svih u južnoslovenskoj državi. Taj proglas u osnovi je korespondirao sa tadašnjim ideološko-političkim stavovima i mišljenjem Crnogorske stranke i njenog vođstva, koja se zalagala za južnoslovensku federalnu državu, na načelima državno-pravne, političke i druge ravnopravnosti udruženih zemalja. U tome proglasu, njegovi potpisnici slave kao narodne vođe i stare borce za Crnu Goru dr Sekulu Drljevića, Mihaila Ivanovića i predsjednika Glavog odbora Crnogorske stranke Mirka Mijuškovića, pritom energično osuđuju zločin ubistva počinjen nad Stjepanom Radićem i ostalim vođama HSS, te vezuju borbu za

---

[50] DAZD, Misc. 191-P.7, list 1-3., Teške izjave zastupnika Dra. Pernara talijanskom novinaru. Citirano prema. Zlatko Begonja, *"Ivan Pernar o hrvatsko-srpskim odnosima nakon antentata u beogradu 1928"*, Zavod za povijesne znanosti HAZU u Zadru, sv. 51/2009, str. 209.

[51] Ibidem

[52] Citirano prema: Zlatko Begonja, *"Ivan Pernar o hrvatsko-srpskim odnosima nakon antentata u Beogradu 1928"*, Zavod za povijesne znanosti HAZU u Zadru, sv. 51/2009, str. 211.

prava Crne Gore sa pravdenom borbom Hrvata protiv zločinačkog vladajućeg režima. U tome proglasu crnogorski politički emigranti okupljeni i organizovani u „Odboru Nezavisnih Crnogoraca“ i „Odboru Crnogorskih seljaka i radnika“ (koji su pripadali političkom i ustaničkom odjelu za Južnu Ameriku Crnogorske narodne stranke seljaka i radnika, koju je u SAD u Nju Jorku formirao i čiji je predsjednik bio bivši ministar Kraljevine Crne Gore **Milo M. Vujović**) podržavaju političku borbu dr Sekule Drljevića, Mihaila Ivanovića i drugova. Manifest grupe crnogorskih emigranata iz Argenitne, potpisan od strane istaknutih crnogorskih oficira, ustanika, komita i emigranata: **Krsta Martinovića, Živka Mašanova Nikčevića, Ilije Kontića, Jovana Vujovića, Špira Vučerakovića, Milutina Ćetkovića** i **Luke Jovanovića**, objavio je list „Narodni val“, Dnevnik Hrvatske seljačke stranke od 30 prosinca 1928. godine, u članku *„Uz Hrvate su svi čestiti Crnogorci-odlučan i čestit glas crnogorskih iseljenika-za pravednu borbu Hrvata protiv beogradskih paša i vezira“.* List „Hrvatska sloga“ od 21. Studenog 1928. godine, koji je izlazio u Buenos Airesu, cijeli broj posvetio je, kako piše „Narodni val“, *„crnogorskom pokretu u iseljeništvu, da se svi čestiti Crnogorci iseljenici pridruže pokretu Hrvata i Seljačko-Demokratske Koalicije za slobodu i jednakopravnost“.* „Odbor nezavisnih Crnogoraca“, iz Buenos Airesa (Argentina) koji je podržavao Savez za slobodnu i nezavisnu Crnu Goru kojeg je u San Francisku 1927. godine osnovao Nikola Petanović i bio na njegovom čelu i koji je izdavao časopis „Crnogorsko ogledalo“, napisao je 21. novembra 1928. godine proglas pod naslovom „UZ HRVATE SU SVI ČESTITI CRNOGORCI“ i uputio ga Hrvatima, iseljenicima u Buenos Airesu. Taj proglas Crnogoraca iz Argentine u nešto skraćenoj verziji prenešen je u listu „Narodni val“, odakle ga i mi preuzimamo, s napomenom da on dosad nije korišćen i publikovan u crnogorskoj istoriografiji.

„UZ HRVATE SU SVI ČESTITI CRNOGORCI“

„Narodni, seljački pokret u domovini protiv jednoga sramotnoga režima, protiv silnika i ugnjetača narodne slobode, odjeknuo je gromko i žestoko, odjeknuo je strašno i silovito, čiji tunjanj je dopro u svaki kraj, gdje hodi noga našega naroda.

Mi Crnogorci smo uvijek pratili sa simpatijom borbu braće Hrvata protiv bizantizma i balkanizma Beograda. Nešto su nas u tome vezale i iste prilike, pod kojima smo živjeli, jer je Crna Gora od dana „ujedinjenja“ do danas, kao nikoja zemlja jugoslavenske države, bila izvrgnuta dahiluku Srbijanaca, koji su njen ugled i njenu slavu srozali do nule.

Obeščašćena, pogažena Crna Gora je trpila i patila kao nikoja druga zemlja, u njoj je vladao vaziluk paša i vezira. Obeščašćene su najsvetije narodne tradicije, obeščašćen je onaj viteški narod, koji se stoljećima očuvao od svih varvarskih nasrtaja neprijatelja, a jer je naivno povjerovao u iskrenost „braće“ i pravog narodnog ujedinjenja, koji mu je za iskrenost i za vratstvo vratio neiskrenost i nebratstvo.

Nas Crnogorce veseli, da se braća Hrvati iseljenici grupiraju, da se kupe i prikupljaju zajedničke snage na okup, na okup za veliki i presudni boj poštenih sa nepoštenim, te kao što su naša braća pod vođstvom narodnih vođa gg. Sekule Drljevića, M. Ivanovića i šefa Crnogorske stranke Mirka Mijuškovića, starih narodnih, seljačkih boraca, našla se skupa bok uz bok braće Hrvata u domovini, tako ćemo mi u iseljeništvu, da se nađemo rame uz rame sa braćom Hrvatima, na obrani naših zajedničkih prava.

Mi Crnogorci duboko smo uvjereni, da će braći Hrvatima potpuno uspjeti svoje ideale ostvariti, ideale svoje i svog mrtvog Vođe, koji leži u vječnom počinku kao žrtva jedne razbojničke kaste, jednog krvavog i nezapamćenog režima, da će svojom kulturom, svojom snagom, organizatorskom sposobnošću svojom i svojim sopstvenim pregalaštvom izvojevati ravnopravnost i jednakost svoga naroda. Uvjereni smo i veseli nas, jer pobjeda Hrvatskog naroda je naša i našeg naroda pobjeda; pobjeda potlačenog nad tlačiteljem; pobjeda Boga nad stotonom.

U ovoj borbi ne samo braće Hrvata, već i Crnogoraca, Slovenaca i Srba prečana, mi Crnogorci želimo da učestvujemo svom snagom našom, da našim skromnim sredstvima doprinesemo naš udio u ostvarenju narodne slobode i rušenju jednog nečuvenog, zločinačkog režima, koji se zacario u našoj državi od dana njenoga opstanka.

Crnogorski narod je uvijek bio pobornik jednakosti i ravnopravnosti, pa se oružjem u ruci borio uvijek za svoju slobodu. Još od tada datiraju veze Crnogoraca i Hrvata pod vođstvom blaženo-počivšeg Šćepana Radića, koji je pravednu borbu Crnogoraca uvijek i izdašno pomagao. I kao što su se Hrvati sa neumrlim svojim vođom Šćepanom Radićem nalazili uz bok crnogorskog naroda, danas poslije izvršenog krvavog zločina po plaćenicima režimlija, nad hrvatskim vođom, Crnogorski narod treba da se naće uz bok braće Hrvata. Na strani jednakosti i ravnopravnosti, na strani pobornika i pravednosti!

Crnogorci se gnušaju nad nezapamćenim zločinom, koji je Beograd izvršio nad hrvatskim vođama i taj zločin popraćuje sa onim Vladičinim stihovima:

„Krv je ljudska rana naopaka“.

Pa onda sa onim drugim:

„Ne trebuje carstvo neljudima“.

Dalje: A Vama braćo Hrvati i Srbi, koji se danas nalazite u teškom okršaju sa inspiratorima današnjeg našeg narodnog i državnog zla, šaljemo naše pozdrave i naše simpatije uvjeravajući vas, da će Crna Gora i svi Crnogorci, ma gdje se danas nalazili, biti s vama i uz vas u teškoj, ali časnoj borbi za čovječnost, pravicu i slobodu.

U borbu za pravdu i slobodu, u borbu protiv narodnih tlačitelja, koji smetaju narodnom napretku i slobodi!“[53]

Vladko Maček je u Križevcima 30. decembra 1928. godine pred velikom masom naroda održao poduži govor u kojemu je istakao da atentat u beogradskoj skupštini 20. juna nije djelo pojdinca, već organizovani zločin čitav klike, te za založio da uspostavljanje slobodne domovine Hrvatske, naglašavajući da bez slobodne domovine ne može biti oživotvorena ni socijalna pravda ni sloboda pojedinca. U tom govoru Maček je poručio da svako *„u svojoj kući treba da bude gospodar“*[54] i da su Hrvati i hrvatski Srbi *„jedini i isključivi gospodari svoje domovine“*[55]. Prema mačekovim riječima sloboda za hrvate treba da bude i sloboda za druge državno-pravne i kulturno-povijesne individualitete koji se nalaze u granicama južnoslovenske države. Maček je, između ostalog, u tom govoru istakao i ovo: *„Hoćemo da ta sloboda bude*

---

[53] *"Narodni val"*, dnevnik Hrvatske seljačke stranke, broj 321, godina II, Zagreb, nedjelja 30 prosinca 1928, str. 5. Proglas u potpisali u ime „Odbora nezavisih Crnogoraca" politički emigranti iz Buenos Airesa: Krsto Martinović, Živko Nikčević, Ilija Kontić, Jovan Vujović, Špiro Vučeraković, Milutin Ćetković i Luka Jovanović.

[54] "Velike riječi na neobičnoj proslavi", *Dom*, br. 1/1929. str. 1 i Dr Ivo Perić, *„Vladko Maček-politički portret"*, Zagreb, 2003, str. 139.

[55] Ibidem

osigurana na vječna vremena, a to će biti, ako budu slobodni i ostali državnopravni i kulturno-historijski teritoriji. Ako uz slobodnu hrvatsku budu slobodna Slovenija i Bosna i Hercegovina i Vojvodina i Crna Gora, onda se nikada ona klika u Beogradu neće više usuditi dignuti protiv slobode stare kraljevine Hrvatske"[56]. Zato Maček naglašava da *„treba srušiti sve što je od 1. prosinca 1918. građeno i graiti iznova"*[57] i da *„ne smije biti majorizaije"*[58].

Uoči zavođenja šestojanuarske diktature Kralja Aleksandra (1929), Crnogorska stranka, kao sastavni dio širokog opozicionog fronta u KSHS, Seljačko-demokratske koalicije, zastupala je, saglasno odlukama SDK, stranovište da se u državnopravom smislu u pogledu preuređenja južnoslovenske države demontira Vidovdanski ustav i stanje vrati u pravnom smislu na ono koje je bilo prije 1. decembra 1918. godine, kada je proglašeno stvaranje unitarne (centralističke) KSHS. Tim stavom Crnogorska stranka se još jednom afirmisala kao državotvorna crnogorska politička grupacija, koja je zagovarala koncepciju ponovne uspostave crnogorske državnosti i mogućnosti stvaranja južnoslovenske zajednice na principima pune ravnopravnosti narodnih i državnih individualiteta koje bi je činile. Nakon ubistva hrvatskih poslanika na čelu sa Stjepanom Radićem 1928. godine, nastala je ozbiljna politička kriza i produbljena je društvena, ideološka i politička konfrontacija u okviru KSHS. Kralj Aleksandar se spremao da zavede diktaturu i ukine parlamentarni politički sistem, te da učvrsti centralizam i unitarizam u KSHS, bez namjere da pristupi preuređnju države (na federalnoj osnovi) na način kako su to zahtijevale stranke okupljene u prvom redu u opozicionom bloku SDK. Neposredno pred zavođenje diktature, Crnogorska stranka je zastupala gledište da se KSHS nužno mora preurediti na osnovama koje isključuju centralizam i sistem vlasti ustrojen Vidovdanskim ustavom. U tim nastojanjima ona je ostala na putu svojih političkih stremljenja i zahtjeva koje je odavno trasirala u magistralnom značenju još 1919. godine kada nije bila formalno konstituisana, već je djelovala kao crnogorska federalistička politička zajednica, bez formalno uređene partijske infrastrukture, programa i statuta. Ti njeni stavovi bili su podudarni stavovima HSS i njenog vođstva, kao i SDK, koja je svojom rezolucijom od 1. avgusta 1928. godine izričito podvukla da i Crna Gora treba da ima federalnu državnost u okviru preuređene jugoslovenske države. Artulaciju političkih stavova Crnogorske stranke ponovo je javno izložio dr Sekula Drljević 4. januara 1929. godine. Naime, čekajući da iz Zagreba u Zemun žejezničkim vozom stignu lideri SDK dr Vlatko Maček i Svezozar Pribićević, kako bi u beogradskom dvoru razgovarali sa kraljem Aleksandrom oko pokušaja rješavanja novonastale krize, dr Sekula Drljević dao je izjavu novinaru beogradske „Politike", u kojoj je obrazložio htjenja i namjere vođstva SDK, a time i Crnogorske stranke koja je pripadala toj koaliciji i njenom poslaničkom klubu. Drljević je bio pesimista da će se povoljno riješiti kriza, a ta njegova predviđanja su se i obistinila vrlo brzo. Naime, Drljević je novinaru (izvještaču) „Politike" tada kazao:

„-Sudeći po dosadašnjim izjavama srbijanskih političara svih, uračunavši tu i g. Davidovića i g. Jocu Jovanovića, oni još nisu zreli za rešavanje našeg državnog problema. Zaključci od 1. avgusta SDK jasno su rekli, da traže ravnopravnost zemalja ili kako je tamo rečeno: istorijskih individualiteta.

Još je konstatovano da u pravoj svijesti naroda ne postoji ništa od 1. decembra. To znači i ne može drugo značiti sem to, da se kod rešavanja našeg državnog

---

[56] Ibidem

[57] Ibidem

[58] Ibidem

problema ne može voditi računa o formama koje su date za promjenu današnjeg državnog uređenja Vidovdanskim Ustavom, jer kad ne postoji ni u narodnoj svijesti, ne postoje ni forme njime date.

Sve kad bi srbijanski vodeći političari i bili sami po sebi zreli za jedno takvo shvatanje, meni ne izgleda da bi danas pristupili k njemu, jer su do sada svojim izjavama srbijansku javnost pripremili sasavim na drugo rešenje, te ne bio mogli svojim današnjim drukčijim shvatanjem doći odjedared u otvoren sukob sa svojom srbijanskom javnošću.

Ova kriza najviše što bi mogla postići, bila bi davanje signala srbijanskoj javnosti, da bude spremna na jednu novu krizu, koja će kasnije doći i koja će značiti rješavanje našeg državnog problema.

Možda ova kriza znači nešto drugo. I ja više vjerujem u to drugo, a to je pokušaj Beograda da evropsku javnost uvjeri da on ozbiljno pomišlja na rešavanje naše državne krize i da čak vrši napore u tome pravcu. Ja mislim da je uzaludan taj trud jer je Evropa i suviše dobro danas o nama informisana, da bismo je mogli starim već sto puta u praksi primenjivanim metodima navesti na put obmane. Na isti način toliko put prevareni teško će vjerovati da će se dati i sto prvi put prevariti.

Šta velite o akciji profesora Universiteta?

Akcija profesora beogradskog Universiteta, ako se kreće u pravcu jučerašnje izjave g. Profesora Aranđelovića, hiljadu puta je važnija od ove krize i svih ovih savjetovanja. Javnost osjeća potrebu da Srbiju jedan jači autoritet povede sa rđavog puta, kojim je vode dosadašnji njeni političari,- na bolji put.

Srbijanski političari tvrde, da se ne može drugim putem provesti promjena državnog uređenja, sem putem koji je Ustav predvidjeo, pa makar i ne postojao u svijesti naroda. Jedan poredak koji ne postoji u svijesti naroda, taj i ne postoji u opšte kao pravni poredak, nego samo kao organizovana sila. U ostalom ti srbijanski političari zaboravljaju, da je srbijanska skupština 1918. godine ne vodeći računa o srbijanskom Ustavu proglasila srbijansku Narodnu Skupštinu nepostojećom i protiv srbijanskog Ustava delegirala svoje članove za Privremeno Narodno Predstavništvo. Kad je 1918 godine moglo suspendovati srbijanski Ustav, koji nije bio instrumenat nasilja, samo da bi se omogućio opstanak ove države“[59].

Vlada KSHS na čelu sa dr **Antonom Korošecom** podnijela je ostavku 30. decembra 1928. godine. Nakon toga kralj Aleksandar je organizovao konsultacije sa vođama parlamentarnih partija u KSHS. Sa kopredsjednicima SDK razgovori su zakazani sa kraljem Aleksandru u beogradu 4. januara 1929. godine i to odvojeno sa dr Vladkom Mačekom i **Svetozarem Pribićevićem**. U svojim memoarima Maček je detaljno opisao tok razgovora sa kraljem Aleksandrom. Maček je opisao da je rekao Kralju da se državna politika od 1918. Godine kontinuirano vodila ne samo bez Hrvata nego protiv njih, te a KSHS (kako se onda službeno zvala Jugoslovija) je jednostavno povećana Kraljevina Srbija, te je predložio Kralju, itirajući frazu mađarskog državnika **Deaka**, koji je rekao caru **Franji Josifu**: *„Ako se prsluk krivo zakopča, nema druge nego ga opet cijeloga raskopčati i iznova pravilno zakopčati“*. Maček je nakon što je Svetozar Pribićević okončao razgovor sa Kraljm Aleksandrom odlučio da se vrati za Zagreb. Pošao je u Zemun đe se sreo sa narodnim poslanikom dr Sekulom Drljevićem, koji je u Zemunu imao svoju advokatsku kancelariju. Potom je iz Drljevićevog ureda krenuo na železničku stanicu u Zemunu. Ali, tada je- preko Drljevićevog telefona- bio obaviješten od dvorske kancelarije da kralj Aleksandar ponovo želi sa

[59] *„Politika“*, Beograd, broj 7431, 5. januar 1929, str. 1, *„Izjava G. Dr Drljevića“*.

Mačekom razgovarati i to 5. januara. Maček se tog dana opet sreo sa Kraljem. O tom susretu sa dr Sekulom Drljevićem i onome što je prilikom ponovne audijencije rekao Kralju Aleksandru u svojim memoarima Maček je zabilježio u tom smislu, pored ostalog, i sljedeće: *„Nakon kratkog razgovora sa Pribićevićem odvezao sam se lađom preko Save za Zemun do prijatelja Sekule Drljevića, imajući namjeru da istu večer otputujem vlakom za Zagreb. Sat prije odlaska vlaka, međutim pozvan sam telefonski od dvorske kancelarije da sutradan, tj. 5 siječnja prije podna, dođem ponovno kralju u audijenciju. Kada sam drugi dan došao, zamolio me Aleksandar da mu detaljno razložim kako ja zamišljam uređenje Jugoslavije. Ja sam odgovorio da je opstanak Jugoslavije moguć jedino tako da se uredi na federativnoj bazi od sedam federativnih jedinica razdijeljenih točno prema historijskim granicama kako su postojale u času sloma Austro-Ugarske Monarhije. Te jedinice bi imale biti: 1. Slovenija; 2. Hrvatska s Dalmacijom; 3. Bosna s hercegovinom: 4. Crna Gora; 5. Srbija; 6. Vojvodina (jugoistočni dio Ugarske) i 7. Macenija. Svaka od tih federalnih jednica mora imati svoj posebni parlament i vladu za sve autonomne poslove, a zajednički parlament i zajednička vlada bili bi kompetentni samo za ono što je najnužnije da bude reprezent države prema vani“*[60]. Maček opisuje da mu je kralj Aleksandar na koncu tog susreta rekao da mu više nijesu potrebne njegove usloge i da može da se vrati u Zagreb

Kako za svo vrijeme parlamentarizma u Kraljevini SHS (1919-1929), tako i za vrijeme diktature **Kralja Aleksandra Karađorđevića** (1929-1934), Sekula Drljević je policijski nadziran i praćeno je njegovo kretanje od strane režima i njegovih javnih i tajnih službi. Tako Ministarstvo unutrašnjih poslova Kraljevine SHS, Odjeljenje Javne bezbjednosti iz Beograda u aktu upućenom Velikom Županu u Zagrebbu 13. avgusta 1929. navodi da je pomenuto Ministarstvo izviješteno da *„Sekula Drljević, dolazi često u Zagreb, i to stiže onim vozom u 4 i 35 iz jutra i vraća se u podne ili isto veče natrag u Zemun. Nigde ne odsedava, sastaje se svakog puta sa Pernarom i Krnjevićem. Prošle nedelje bio je u Zagrebu istovremeno kad i Boža Marković“*[61]. Uprava policije u Zagrebu, u aktu upućenom 23. avgusta 1929. Velikom županu zagrebačke oblasti govori o potrebi da beogradska i zemunska policija nadzire kretanje dr Sekule Drljevića, advokata iz Zemuna radi njegovih sastanaka sa Vladkom Mačekom, Jurajem Krnjevićem, **Antom Trumbićem** i Ivanom Pernarom. Navodi da će zagrebačka policija pratiti Drljevićevo kretanje[62].

---

[60] Vladko Maček, *„Memoari“* (priredio Boris Urbić), Zagreb, 2003, str.124.

[61] Hrvatski državni arhiv (u daljem tekstu HDA), Zagreb, 1353, iv. Br. 1-4675, Ministarstvo unutrašnjih poslova Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, Odeljenje Javne Bezbednosti, Pov. J.B. Br. 21908, 13. avgusta 1929. god. u Beogradu-Velikom Županu, Zagreb.

[62] HDA, Zagreb, 1353, iv. Br. 1-4675, Uprava policije u Zagrebu. Predsednički ured. Broj 14906 Prs. 1929, u Zagrebu 23. avgusta 1929. Predmet: Drljević Sekula, nadzor. Velikom županu zagrebačke oblasti predsednički ured u Zagrebu.

U tom aktu se kaže:

„Na naređenje broj 11941 Pov. od 18. o.m. čast mi je izvestiti Vam, da je ustanovljeno da Dr. Drljević Sekula dolazi u Zagreb i sastaje se sa Dr Maček, Krnjevićem, Trumbićem i dr. Isti se nikada ne prijavljuje, te zbog toga nije evidentirano kada je ovamo dolazio. Nije opaženo, da bi prenoćivao kod Dr. Mačeka i Krnjević i ako je to moguće. Osim toga moguće je, da je prenoćivao i u Seljačkom domu, pošto tamo ima soba na raspoloženju.

Potrebno bi bilo, da organi beogradske ili zemunske policije prilikom njegovog polaska iz Zemuna u Zagreb prate, a organi bi ove policije pratnju ovde primili i tako bi se tačno utvrdilo, gde zalazi i s kime se sastaje.

Dr Sekula Drljević je po zavođenju šestojanuarske diktature kralja Aleksandra branio na sudskim procesima brojne političare i druge javne ličnosti koji su se protivili diktaturi kralja Aleksandra. Kad je kralj Aleksandar zaveo 6. januara 1929. ličnu diktaturu, preuzeo sve ključne instrumente vlasti i moći, ukinuo parlamentarizam, zabranio i raspustio političke stranke, počelo je nasilje nad političarima koji su se protivili njegovoj tiraniji. Obračunavao se naročito sa legitimnim predstavnicima hrvatskog naroda, koji su stradali pod njegovom strahovladom. Zagrebački advokat **dr Milovan Žanić**, bivši narodni poslanik „Hrvatskog bloka" iz Nove Gradiške. je na skupštini Advokatske komore održane u Zagrebu 9. juna 1929. godine tražio da se u brozavu kralju Aleksandru unese prijedlog da Kralj vrati narodu građanska prava, uključujući i politička prava. Zbog toga je Žanić uhapšen i 10. juna 1929. godine saslušavan pred istražnim sudijom sudbenog stola u Zagrebu. Zbog slobode govora Državni tužilac je optužio Žanića za zločin na osnovu člana 3 Zakona o zaštiti javne bezbjednosti i poretka u državi. Odveden je u Beograd i suđeno mu je pred Državnim sudom za zaštitu države. Optužen je od strane Državnog tužioca da se *„ne samo silom već i milom promijeni današnje državno uređenje"*[63]. Na tom sudskom postupku branioci Žanića bili su advokati dr **Ivo Politeo**, iz Zagreba, dr **Živko Bertić**, iz Zemuna, dr **Sekula Drljević** iz Zemuna i **Slavko Dukanac** iz Beograda, koji su izložili svoje advokatske odbrane optuženog[64]. Državni sud za zaštitu države osudio je dr Milovana Žanića 27. juna 1934. godine na 6 mjeseci zatvora[65]. Inače, Milovan Žanić je bio član i poslanik bivše Hrvatske federalističke stranke i po političkim pogledima blizak Drljeviću.

Na udaru Aleksandrovog diktatorskog režima našao se i dr Sekula Drljević, za razliku od nekih drugih čelnika Crnogorske stranke, koji su ili pozdravili, podržali dikaturu (general **Radomir Vešović** je javno u beogradskoj „Politici" 1929 podržao uvođenje dikature) ili su se prema odnosili opornutistički (**Savo Vuletić**), a pojedini su postali i njen strukturni dio (**Mirko Mijušković** je postao član zakonodavnog odbora) dok su se pojedini pasivizirali (**Mihailo Ivanović** i drugi). Kako se beogradska vlast odnosila u proganjaju dr Sekulu Drljevića može u određenom smislu i ilustrirati i ovaj primjer. Kad je nakon sestojanuarske diktature (zavedene 1929.) kralja Aleksandra Karađorđevića, uhapšen dr Vlatko Maček koncem 1929. godine i predat Sudu za zaštitu države, dr Sekula Drljević je došao u Zagreb da u tamnici, u vezi s sudskim procesom, posjeti svog političkog i ličnog prijatelja. Međutim, vlasti u službi Beograda su ga pratile i u martu 1930. godine preventivno uhapsile, a potom uhapšenog Drljevića prebacile u Beograd, a odatle u Sokobanju. Obrazloženje razloga njegovog hapšenja i konfinacije bilo je da je mogao povećati uzburkale strasti i napetosti u Zagrebu. Drljević je bio žrtva političkog progona kao protivnik diktatorskog režima kralja Aleksandra i vlasti su ga uhapsile. Drljević u svom djelu *»Balkanski sukobi 1905-1944*« o tome piše:

»Mi ostali političari Seljačko-demokratske kolacije ostali smo u zemlji, da spremnošću na žrtve održavamo vjeru naroda u slobodu.

Nije utvrđeno neupadnim propitkivanjem da bi Drljević prošle nedelje bio u Zagrebu i sastajao se sa Dr Mačekom, Pernarom i Krnjevićem".

[63] Prof. Dr Rudolf Horvat, *„Hrvatska na mučilištu"*, Zagreb, 1942 (pretisak, Zagreb, 1992), str. 444.

[64] Rudolf Horvat, c.d. str. 444-445 i *"Politika"*, Beograd, broj 7596, 28. jun 1929, str. 3. *"G. Dr M. Žanić osuđen na 6 meseci zatvora"*.

[65] Ibidem

Dr Vladko Maček

U Beogradu osnovan je „Državni sud za zaštitu države". Bio je nadležan za sve političke delikte. Sudio je u prvoj i zadnjoj instanciji. Bio je najobterećeniji sud u državi. Prisustvovanje raspravama dopuštalo se samo najbližoj rodbini. Zatvori u Hrvatskoj bili su prepuni. Vješala u beogradu nisu bila nezaposlena. Hrvatska povijest sačuvat će imena obješenih. Radi toga suda i rad žandarmerije i redarstva diktator je dopunjavao naručenim ubojstvima.

Političari SDK bili su pod strogim redarstvenim nadzorom. Redarstveni agenti bili su im neprestano pred kućom. Praćen je svaki njihov pokret[66]*. Prve pojave narodnoga odpora dikaturi bile su povod za njihovo uhićenje i interniranje*.

---

[66] Drljevićeva tvrdnja je posve osnovana. Sam Drljević u doba diktature kralja Aleksandra bio je stalno pod budnim okom praćena od strane režimskih agenata. Tretiran je kao „antidržavni element".

Već godine 1929. Svetozar Pribićević je interniran u Brus, selo u unutrašnjosti Srbije. Pri kraju godine 1929. Dr. Vladko Maček je u Zagrebu zatvoren i predan „Državnom sudu za zaštitu države" u Beogradu. U jesecu ožujku 1930. ja sam zatvoren u Zagrebu, kamo sam bio doputovao u vezi sa procesom protiv dra. Mačeka. Istoga dana odveden sam u Beograd, a odatle u Sokobanju, mjesto na granici Srbije prema Bugarskoj, gdje sam bio interniran. To je bio početak mnogobrojnih zatvaranja i interniranja, koja nisu prestajala za cijelo vrijeme dikature"[67]

Za ključnog svog branilaca, koji će preuzeti njegovu odbranu na sudskom procesu, dr Vlatko Maček bio je izabrao dr Sekulu Drljevića, ali Drljeviću je bilo onemogućeno da na sudu 1930. godine zastupa Mačekovu odbranu, jer su ga vlasti, kao što smo rekli, uhapsile marta 1930. u Zagrebu, potom prebacile u Beograd, i, najzad, internirale u Sokobanju. Drljević je u zatvoru proveo nekoliko nedjelja, a vlasti su zaplijenile dokumentaciju koja se nalazila kod Drljevića, a bila je bitna za proces odbrane dr Vladka Mačeka. O tome piše američki list *„New York Evening Post-"*, od 25. aprila 1930. godine sljedeće: *„Maček je juče zahtijevao da njegovom pravom savjetniku, Dr Sekuli Drljeviću, bude dozvoljeno da preuzme njegovu odbranu, i to je bio jedan od zahtjeva koje je predsjednik suda danas odbio. Dr Drljević je već nekoliko nedjelja u zatvoru i bio je zadužen za odbranu i zato su dokumenta važna za sam slučaj koja su se kod njega nalazila bila zaplijenjena kada je on uhapšen"*[68]. Drljević je pušten iz zatvora kad je sudski proces protiv Mačeka bio završen, na kojemu je Maček oslobođen optužbe (krivične odgovornosti).

Drljević je, elem, uhapšen zato jer su vlasti odlučile onemogućiti da on bude advokat dr Mačeku na njegovom suđenju. Na tom procesu (1930. u Beogradu) u Mačekovu odbranu dobrovoljno se prijavilo 163. branitelja, advokata, ali na sudskom procesu pred državnim sudom za zaštitu države, odlukom »Državnog Suda za zaštitu države« za Mačekove advokate određeni su: dr **Milan Kostić**, advokat iz Zemuna, **Savko Dukanac**, dr **Ante Trumbić**, dr **Milan Dečak**, dr **Bariša Smoljan**, dr **Juraj Šutej** i dr **Ivan Andres**. Tokom sudskog procesa broj Mačekovih advokata sveden je na pet. Među njima bio je i **Dušan-Duda Bošković**. Ostale prijavljene Mačekove advokata sud je odbio da prihvati. Odbijanje od strane suda da se dr Sekula Drljević prihvati zvanično za jednog od Mačekovih advokata izazvalo je oštar protest samog Mačeka i pojedinih njegovih branilaca. Uhapšeni Maček i grupa hrvatskih političkih aktivista kojima se sudilo zbog »terorističke djelatnosti« u Beogradu pred Državnim sudom za zaštitu države izvedeni su na glavni sudski pretres 24. aprila 1930. godine i na početku glavne rasprave postavilo se pitanje novih branilaca (advokata) i tada je dr Vladimir Maček uputao sudsko vijeće i predsjendika suda dr Dušana Subotića.

Da je to tačno potvrđuje i izvještaj starješine sreske ispostave Herceg Novog, koji, u aktu dostavljenom 20. aprila 1933. godine, Upravi policije na Cetinje javlja da su iz Herceg Novoga otputovali za Cetinje dr Sekula Drljević i Dr Ilija Uskoković. Starješina sreskog hercegnovskog načelstva Ćorović javlja upravi cetinjske policije 20. aprila 1933. godine sljedeće: *„Jutros u 7, i po časova otputovali su autobusom iz Herceg Novog za cetinje Dr. Sekula Drljević i Dr. Ilija Uskoković. Detaljan izvještaj slijedi"* (DACG, OSIO, NP, Podgorica, Arhiv CK SKJ, V 1-3 (33). Drljević je konstanto od 1919. do 1941. bio proganjan i praćen od strane režima u KSHS/Kraljevini Jugoslaviji.

[67] Dr Sekula Drljević, *"Balkanski sukobi 1905-1944"*, Zagreb, 1944 (reprint izdanje s pogovorom dr Danila Radojevića, Zagreb, 1990), str. 160.

[68] *„New York Evening Post"*, Friday, 25. April 1930. Tekst pod naslovom *„Croations fail in freedom plea".* Radi se o izvještaju M. W. Fooda sa sudskog procesa u Beogradu 25. aprila 1920. godine, protiv Mačeka i grupe hrvatskih rodoljuba optuženih za terorizam pred Državnim sudom za zaštitu države.

»Gdje je moj branilac dr Sekula Drljević?«[69]. Jedan od Mačekovih branilaca na sudu dr Milan Dečak na početku sudskog pretresa izjavio je: *»Predlažem da se pretes odgodi, jer branilac, dr Drljević koji ima sve dokaze nije prisutan«*[70] . Oko toga u sudskoj dvorani » nastaju objašnjenja. Dr Dečak je potom tražio sljedeće*: »Molim da na današnji pretres dođe Dr. Sekula Drljević i sto šesdeset branilaca iz Zagreba i ostalih mesta, koji su se prijavili da brane Dr Mačeka«*[71]. Advokat dr Dečak na ročištu *»moli da mu se saopšti zaključak koji je postavio u pogledu dolaska dr. Sekule Drljevića i ostalih branilaca koji su se prijavili«*[72]. Potom je Dečak bio rezolutan: »Po zakonu morate odmah doneti zaključak. Pošto vi nećete da udovoljite zakonu ja uz protest udaljujem se iz sudnice jer mi se nije dalo da branim dr. Mačeka čija je odbrana bez prisustva dr Drljevića iluzorna«[73]

Predsjednik »Državnog suda za zaštitu države« dr **Milan Subotić** na ročištu, održanom 25 aprila 1925. godine, saopštava rješenje o predlozima Mačekovih branilaca, u kojemu se pored ostalog veli: »*Zahtjev dr. Mačeka da mu se dobavi advokat Drljević kao branilac koji bi preuzeo odbranu, sud nalazi da je van njegove kompetencije da ga poziva*«[74]

Inače, nekoliko puta o 1918. do 1941. Drljević je bio hapšen kao politički protivnik, pucano je u njega od strane režima, bio je, elem, meta atentatora.

U doba diktature vođa (tada zabranjene) Hrvatske seljačke stranke dr Vladimir Maček aktuelizirao je stalno hrvatsko pitanje, boreći se za legitimna hrvatska prava. Dr Vladimir Maček pored borbe za prava Hrvatske i Hrvata, predano se zalagao i za prava Crne Gore i Crnogoraca, Makedonije i Makedonaca itd. Maček je isticao kao politički goruće i rješavanje crnogorskog pitanja tokom 1932. godine.

Naime, lider HSS i SDK, kojemu je odavno već pripadala Crnogorska stranka i formalno i sadržajno, programski i ideološki, dr Vladimir-Vladko Maček, u vrijeme kad je bila ozakonjena i učvršćena diktatura kralja Aleksandra Karađorđevića i srpska hegemonija u Kraljevini Jugoslaviji, u pismu R. V Siton-Votsonu, iz Zagreba 24. februara 1932. godine, konsiderirajući, analizirajući i prezentirajući aktuelne identitetske, nacionalne, kulturne, jezičke, političke, ekonomske, socijalne i druge probleme u oviru Kraljevine Jugoslavije, između ostalog, demonstrirajući stav o temeljnoj rekonstrukciji države, eksponirao je i (re)aktuelizirao crnogorsko pitanje. To pitanje u okviru KSHS više nije mogao, niti imao ko institucionalno u državi da postavlja i politički ističe, s obzirom da je stranački politički život bio zabranjen i zamro, izuzev što su se na njega u ilegalnim proglasima i agitaciji osvrtali crnogorski komunisti, odnosno, KPJ i nepasivizirani ostaci i pojedinci iz redova Crnogorske stranke i crnogorske političke emigracije kako u Evropi, tako i u Svejernoj i Južnoj Americi. U inostranstuvu, u vrijeme diktature kralja Aleksandra, crnogorsko pitanje, u dijelu međunarodne javnosti, postavljali su crnogorski politički emigranti idenpendističke orijentacije, okupljeni oko „Crnogorskog ogledala“ Nikole Petanovića u San Francisku, te „Crnogorskog glasnika“ iz Detroita koje je bilo organ emigrantske zajednice okupljene oko bivšeg crnogorskog ministra Mila M. Vujovića, te istaknuti crnogorski politički emigranti, u

[69] “Politika”, Beograd, br. 7891, , godina XXVII, 25. april 1930, str. 1.

[70] Ibidem

[71] Ibidem

[72] Ibidem, str. 2.

[73] Ibidem

[74] *“Politika”*, Beograd, broj 7892, godina XXVII, 26. april 1930, str. 1. *“Suđenje zagrebačkim teroristima-Iskaz Ivana Bernardića”.*

prvom redu princ Milo Petrović Njegoš i alajbarjaktar i komandir Marko Zekov Popović i grupa političkih crnogorskih egzilanata u Argentini. U tome pismu Siton-Votsonu, dr Vlatko Maček, kao vodeći političar i legitimni zastupnik hrvatskog naroda i antidiktatorskih snaga sa prostora Jugoslavije, koji je već afirmisao kao zagovornik uspostavljanja crnogorskog državnog subjektiviteta u okviru federalnog koncepta i zahtjeva za preuređenjem države, kategorički je tvrdio da na prostoru Jugoslavije egzistiraju kao samostalni narod i Crnogorci, koji posjeduju, po Mačekovoj percepciji, potpuno izgrađenju crnogorsku narodnu svijest. Maček navodi da *„sa svojom podpuno izgrađenom narodnom sviješću postoje još na tom teritoriju Crnogorci, koji su kroz nekoliko stoljeća, odupirući se tuskim navalama, sačuvali svoju samostalnu crnogorsku državnu svijest bez nacijonalne svijesti, (jer do poslije francuzske revolucije nije nacijonalna svijest postojala gotovo kod nijednog naroda) pa se tek u trećoj četvrtini 19 stoljeća počela kod njih stvarati nacijonalna svijest srbska"*[75]. Elaborirajući svoja stanovišta o državnopravnoj svijesti južnoslaenskih zemalja, Maček u tome pismu kaže da je, pored Srbije, postojala *„u času svršetka svjetskog rata"* Crna Gora kao *„podpuno slobodna država"*. Zalažući se da se sa državnopravnog stanovišta sve vrati na stanje do 1918. i stvaranja KSHS, te da se Jugoslavija svori na novim, potpuno drugačijim, osnovama *„u skladu sa nesalomivim narodnim i državnopravnim težnjama jugoslovenskih naroda izkorišćujući istodobno izkustva, stečena u 10 godišnjem talmi-parlamentarizmu i trogodišnjem otvorenom absolutizmu Srbije i srbske dinastije. Umjesto naime, da se je g. 1918. pokušalo bazirati sve na postojećim čvrstim temeljima nacijonalne svijesti Slovenaca, nacijonalne i državopravne svijesti Hrvata te državopravne svijesti Crnogoraca, dovodeći sve te posebne težnje u sklad s makar i imperijalističkim težnjama kraljevine Srbije, smatralo se najjednostavnijim prepustiti jednostavno kraljevini Srbiji, da „de facto" okupira čitavi današnji teritorij jugoslavenske države, zadovoljivši se umjesto konzultiranja suverene narodne volje namještenim oduševljenim izjavama raznih narodnih vijeća, koja su se sama rodila i sama krstila, kao n. pr. narodno vijeće u Zagrebu, narodna vijeća u Novom Sadu, skupština u Podgorici itd*.

Treba se dakle, kako već gore rekoh, vratiti natrag na god. 1918.

Srbija mora i u Hrvatskoj i Crnoj Gori priznati njihov nasiljem i prevarom oteti državnopravni suverenitet, koji mora doći do izražaja slobodnim izborom parlamenta, koli hrvatskog, toli crnogorskog.

Stanoništvu Bosne sa Hercegovinom i Vojvodine treba omogućiti, da odluči plebiscitom, hoće li formirati svoje samostalne jedinice ili se žele u cjelini ili djelomice priključiti Srbiji ili Hrvatskoj ili Crnoj Gori.

Kad je tako izvedena podjela, treba da parlamenti Hrvatske, Srbije, Slovenije, Crne Gore, Macedonije, a eventualno Bosne i Vojvodine sačine federalni ugovor, sporazumjevši se o poslovima, koji se imadu predati zajednici. Lahko će biti steći i garancije za očuvanje slobode svake pojedine zemlje i to pod jednim jedinim uvjetom, da se Srbija odrekne svojih težnji za hegomonijom i to ne samo teoretski, nego i faktički, puštajući iz svojih ruku sva sredstva, koja su kadra tu hegemoniju podržavati te je i danas drže"[76].

---

[75] R. *W Seton Watson i Jugosloveni, Korespondencija 1906-1941,* Zagreb-London, 1976, II (1918-1941), 218-220. Citirano prema: Dr Branko Pertanović i dr Momčilo Zečević, *„Jugoslovenski federalizam ideje i stvarnost"*, Beograd, Prosveta, 1988, I, 319.

[76] Citirano djelo, str. 320.

Tokom 1932. i 1933. godine godine vođ Crnogorske stranke dr Sekula Drljević dijelio je stanovišta politike koju je zastupao dr Vladimir Maček i ostali čelnici HSS. Bio je na strani legitimnih predstavnika hrvatskog naroda koji su se opirali beogradskoj hegemoniji. Zalagao se za pravo, čast i slobodu Crne Gore i restauraciju njene državnosti. Dr Sekula Drljević je podržao zagrebačke punktacije od 7. novembra 1932. godine, usvojene od strane hrvatskih i drugih antirežimskih političara, pod predsjedništvom dr Vlatka Mačeka, u kojima se, kako se u njima veli, *"stojeći na principu demokratije"* ističe *"narodni suverenitet kao stožer svake državne organizacije"*, i osuđuje apsolutistički režim diktature kralja Aleksandra i *"srbijanska hegemonija"*, te poziva na borbu protiv nje i zahtijeva novo uređenje države po principu narodnog suvereniteta, samoopredjeljenja i ravnopravnosti naroda i zemalja koje je čine. Dr Sekula Drljević je januara 1933. godine iz Zemuna poslao pismo svojim pristalicama u kojima je podržao ljubljanske i zagrebačke rezolucije i punktacije. Podržavajući njihov sadržaj Drljević piše: *"Sve one znače pobjedu gledišta koje je već od samog početka Crna Gora preko naše stranke-zauzela prema pitanju uređenja državne zajednice Južnih Slovena. Ovđe bijasmo skoro usamljeni i danas 11 miliona zauzimanjeg našeg stava, priznaju da smo mi stalno bili na pravom putu. To je pobjeda Crne Gore, koju ona ima prava sa gordošću unijeti u spisak mnogobrojnih pobjeda svoje slavne prošlosti. Pobjedu na polju misli u opšte, a političke misli napose, nijesu manje slavne od pobjeda na bojnom polju. Budući da je naš pogled na Jugoslovensku državnu ideju već dovoljno poznat svim Južnim Slovenima, to neka naročita pojava danas ne bi mogla postići drugu svrhu do da istakne naš trijumf, da ne bi bila u saglasnosti sa poznatom crnogorskom otmenošću. Dakle, nećemo donositi nikakvu rezuluciju ne samo zato što je naša stranka član S. D. K. nego i zato, što nema razloga donositi rezoluciju onaj čijoj misli priznaju pobjedu rezolucije drugih. Cijela Crna Gora, zelena kao proljeće njenih planina, neka ostane jednodušna pod našim zelenim seljačkim barjakom. S kraja na kraj Crne Gore neka ne bude ni jedne kuće, na kojoj bi bila izvješena bijela zastava-zastava kapitulacije i sramote-i pobjeda je naša sigurna"*[77]. Srpski političar, radikalski ministar i kasnije predsjednik vlade Kraljevine Jugoslavije, Milan Stojadinović je 14. februara 1933. godine oštro napadao Sekulu Drljevića tvrdeći da njegov federalizam znači separatizam i da crnogorski federalisti predvođeni Drljevićem *»imaju za cilj da odvoje Crnu Goru od Srbije i da ponište odluke podgoričke skupštine«*. Pritom Stojadinović ističe da Crna Gora i Srbija *»ne smeju da budu razdvojene, jer su njih dve kičma od države i sem toga prirodni pravac isejavanja i kolonizacije za Crnogorce je Kosovo i Metohija«* [78].

Nakon petomajskih izbora 1935. godine, u izvjesnom smislu, slabljenjem diktature i monokratije jedne, režimske partije, polako i postepeno počinje da oživljava, već odavno obamrli, partijski politički život. Opozicija vladajućem poretku i režimu počinje da se aktivira i povezuje, a njen nesumnjivi lider ponovo postaje dr Vladko Maček, vođa HSS i SDK. Udružena opozicija, iako heterogena, na petomajskim izborima u Kraljevini Jugoslaviji 1935. godine ostvarila je zapažen rezultat. Opo-

---

[77] AJ, *Zbirka Milana Stojadinovića*, F-3. Dr Branko Petranović i dr Momčilo Zečević, *„Jugoslovenski federalizam-ideje i stvarnost"*, knjiga I, Beograd, 1987. str. 326-327. Vidi o tome i: Novak Adžić, *„Dr Sekula Drljević i crnogorsko pitanje 1918-1941"*, zbornik radova: *Dr Sekula Drljević, ličnost, djelo, vrijeme*, DANU, Podgorica, 2011, str. 159-160.

[78] Dr Tomica Nikčević, *„Političke borbe u Crnoj Gori 1929-1937"*, u Istorija XX veka, Zbornik radova III, Beograd, 1962, str. 65 i dr Danilo Radojević, *„Dr Sekula Drljević-politička misao"*, Podgorica, 2007. str. 57.

zicionom frontu, koji se okupljao pod vođstvom Mačeka pripadaju, kao i ranije što je bio slučaj, i crnogorski federalisti (Crnogorska stranka). Maček značajnu pozornost posvećuje u ideološko-političkoj ravni reaktueizaciji crnogorskog pitanja, oslanjajući se na Crnogorsku stranku kao svog saveznika i glavnog nosioca crnogorske državotvorne ideje i federalističke misli na prostoru Zetske banovine. Podgorički list "Zeta", blizak federalisima i ljevičarskim idejama, promoviše često Mačekova shvatanja o potrebi rješavanja crnogorskog pitanja, kao i koncepcije crnogorskih federalista. U tom smislu novinar, književnik i publicista, koji je živio i djelovao u Zagrebu, Savić Marković Štedimlija, a koji je od 1930. godine bio stalni saradnik u listu "Zeta", intervjuiše u Kupincu, dr Vlatka Mačeka i razgovor s njim publikuje na naslovnoj stranici "Zete", u njenom vanrednom izdanju od 12. septembra 1935. godine. S.M. Štedimlija navodi da je u Kupincu intervjuisao *"vođu hrvatskog naroda"* dr Mačeka i da je, na upit Mačekov *"kako je danas u Crnoj Gori"*[79], Štedimlija komentarisao da je loše, te da *"današnji dan zavidi jučerašnjemu"*[80]. Maček je u tom razgovoru podvukao: *"Ne samo ja, nego svi mi Hrvatimo volimo Crnogorce, a znamo da i oni vole nas. Ta ljubav je tako iskrena i bez i najmanje surevnjivosti, da mi se čini da postoji od kad postoje Hrvati i Crnogorci »*[81]. Štedimlija u pitanju Mačeku zapaža da bi Maček neoporedivo veću podršku dobio na izborima u Crnoj Gori 5. maja 1935 godine *«da nije bila onemogućena kandidacija vašim suborcima, crnogorskim federalistima"*[82], uz konstataciju da su crnogorski federalisti imali *"svega jednog kandidata"*[83]. Maček odgovara da svi koji su glasali za njegovu listu glasali su *"za ravnopravnost svih zemalja Južnih Slovena. Skoro od samoga početka Crnogorci su preko svojih federalista jedno s nama. Tek kasnije smo stvorili Seljačko demokratsku koaliciju. Njenom rezolucijom od 1. avgusta 1928. godine traži se puna ravnopravnost od svih historijskih i politič-*

---

79 *„Zeta"*, Podgorica, vanredno izdanje, br. 35, 12. septembar 1935, str. 1. *„Sve zavisi od volje Crnogoraca" – veli dr Maček- Izjava dr-a Vladimira Mačeka saradniku „ZETE"*.

80 Ibidem

81 Ibidem

82 Ibidem

83 Ibidem. Na parlamentarnim izborima u Kraljevini Jugoslaviji održanim 5. maja 1935 godine, na prostoru Zetske banovine samo Crnogroska stranka (federalisti) imali su samo jednog kandidata (Savo Vuletić) na listi Udružene opozicije čiji je nosilac bio dr Vladimir-Vladko Maček. U izbornom srezu Podgoričkom (Podgorica) u izbornom procesu, kao i u drugim izbornim jedinicama, učestvovale su četiri izborne liste: lista vladajućeg režima čiji je nosilac bio predsjednik Vlade Kraljevine Jugoslavije Bogoljub D. Jeftić i opozicione kandidattske liste: dr Vladimira Mačeka, Dimitrija Ljotića i Božidara Ž. Maksimovića. Prema zvaničkoj statistici, u podgoričkom srezu od ukupno 10.944 birača glasalo je 7.318, a sreski kandidati (na 20 glasačkih mjesta) dobili su sljedeći broj glasova: Miloš M. Radović, koji je tada bio penzionisani savjetnik Ministarstva inostrabnih poslova iz Beograda (kandidat sa režimske liste Bogoljuba Jeftića) dobio je 3.682 glasa (50,32%), Savo P. Vuletić, advokat, jedan od vođa Crnogorske stranke (kandidat sa opozicione liste dr Vladimira Mačeka) dobio je 2.478 glasova (33,86%), a drugi kandidat sa Mačekove liste Risto Vujačić dobio je 492 glasa (6,72 %). Kandidat sa liste bivšeg ministra šestojanuarskog dikatorskog režima Dimitrija V. Ljotića, Ilija S. Asanović dobio je zanemarljiv broj glasova, svega 12 (0,16%),dok je kandidat sa liste bivšeg ministra Božidara M. Maksimovića, Miljan N. Radović dobio 654 glasa (8,94%). Za poslanika u parlamentu Kraljevine Jugoslavije izabran je kandidat sa Jeftićeve liste Miloš M. Rašović, koji je u podgoričkom srezu osvojio najviše glasova. Drugi po broju osvojenih glasova jedan od vođa Crnogorske stranke Savo P. Vuletić, koji je bio kandidat na opozicionoj Mačekov listi i koji je u podgoričkom srezu zadobio respektabilno povjerenje birača, što je dokaz da je Crnogorska stranka imala jako uporište u podgoričkom srezu i da je nezadovoljstvo građana stanjem u državi i na tom dijelu zetske banovine bilo jako izraženo.U ostalim izbornim srezovima na području Zetske banovine na tim izborima nije bilo kandidata koji su pripadali Crnogorskoj stranci.

ko-kulturnih individualiteta. Kad je riječ o historijskim individualitetima onda tu u prvom redu dolazi u obzir Crna Gora, koja je bila potpuno suverena država kroz vjekove i koja je jedina na Balkanu bila kadra da očuva svoju nezavisnost protiv osmanlijske najezde i u vrijeme kad je pod tursko kopito pao čak i Budim, a malo je falilo da se napadne Beč. Još daleko prije naše zajednice sa crnogorskim federalistima, te-razumije se- i prije pomenute rezolucije Seljačko-demokratske koalicije, Stjepan je Radić u svojoj historijskoj poslanici Hrvatskom narodu iz Beča zanosom i riječima, njemu samo svojstvenim, naglasio pravo Crne Gore na ravnopravnost i slobodu. Mi Hrvati i u tome nastavljamo politiku Stjepana Radića. Naravno, u krajnjoj liniji sve zavisi od volje Crnogoraca. Ako crnogorski seljaci i radnici u odlučnome trenutku budu mudri i složni, kao što su vazda bili hrabri u borbi, njihova ravnopravnost je obezbijeđena. Neka se čuvaju potkupljene gospode, pa im je bolja budućnost osigurana"[84].

Crnogorska stranka i njen ideolog i lider dr Sekula Drljević crnogorsko pitanje su konstantno aktuelizirali i tokom 1935. godine, u kontekstu javnih rasprava, polemika, oprečnih stavova predstavnika različitih političkih subjekata iz vlasti i opozicije u Kraljevini Jugoslaviji, koje su se odnosile, u prvom redu, na iznalaženju solucija za rješavanje hrvatskog pitanja u sklopu sve primjetnijih i intezivnijih zahtjeva za preuređenjem jugoslovenske države. Drljević je izričit da je svima Crnogorcima kristalno jasno i da će se u Beogradu vodeći političari uvjeriti da ***„Crnogorci nijesu bivši Crnogorci i da Crna Gora nije bivša, nego sadašnja, buduća i vječna“***[85]. Po Drljeviću Jugoslavija ne može postojati ako sve zemlje unutar nje nijesu ravnopravne. Drljević je stanovišta da svakim danom postaje jači otpor beogradskom hegemonizmu i da slabe pozicije velikosrpske vladavine nad ostalim zemljama u Jugoslaviji. Beogradski političari, po Drljeviću, i dalje smatraju da treba da vladaju Crnom Gorom. Drljević, za podgoričku „Zetu“, komentariše pitanje mogućnosti održavanja zajedničkog opozicionog zbora u Podgorici u kojemu bi se tražila transformacija centralističke države u federalnu i uspostavljanje i osiguranje ravnopravnosti Crne Gore u zajednici sa ostalim njenim činiocima. Prema Drljevićevoj percepciji, opasnost za opstanak zajednice južnoslovenskih zemalja predstavlja insistiranje na državnom uređenju koje počiva na održavanju centralizma i beogradskih kapitalističkih interesa i ministarske korupcije, podvlačeći da je centralizam osuđen na propast. Nastupajući kao korifej crnogorskih federalista, dr Sekula Drljević potencira, u razgovoru za podgorički list „Zeta“ 27. oktobra 1935. godine, da je uspostavljanje ravnopravnosti Crne Gore sa Srbijom *conditio sine qua non* opstanka državne zajednice, te da je crnogorsko nezadovoljstvo položajem njihove zemlje u zajednici očigledno, takvo i toliko da se može manifestovati održavanjem masovnih protestnih zborova. Po Drljeviću, pravo na ravnopravnost Crne Gore u zajedničkoj državi osporavaju ne samo vladajući krugovi iz Beograda, već i istaknuti predstavnici snažnih opozicionih partija, u prvom redu vođ Demokratske stranke Ljubomir Davidović**.** U intervuu „Zeti“ dr Sekula Drljević, kao jedan od opozicionih prvaka, ponavlja stavove i argumentaciju, koje je konsistentno iznosio još od početka 1919. godine, kao jedan od osnivača i utemeljitelja Crnogorske stranke da zajednička država jugoslovenskih naroda i zemalja nije moguća na principima centralizma, već jedino federalizma i ravnopravnosti Crne Gore sa drugim

[84] Ibidem

[85] *„Zeta“,* Podgorica, godina VI, broj 41, nedjelja 27. oktobra 1935, str. 1. Članak *„Stav opozicionih grupa u Crnoj Gori-Izjave g.g. Dr Sekule Drljevića, Dr Nikole Škerovića i Dr Blaža Raičevića, prvaka opozicionih grupa u Crnoj Gori“.*

konstituentima unutar nje. Drljević u razgovoru za „Zetu“ navodi: *„Ja sam obišao veći broj sela i imao sam svuda sastanke sa seljacima. Njihova zabrinutost rijetko je kada bila veća u istoriji Crne Gore. Svoje nezadovoljstvo sa postojećim stanjem smatraju i suviše poznatim, da bi osjećali potrebu naročito ga dokazivati velikim protestnim zborovima. Uz to Crnogorci predosjećaju velike događaje i svjesni su potrebe mirnog razmišljanja pred donošenjem istorijskih odluka. Poslije takvog zrelog razmišljanja doći će odlučni zborovi, a ne samo manifestacioni. O današnjoj teškoj sudbini Crne Gore i o mogućnostima da bude zamijenja boljom, crnogorskim seljacima je jasno, da mogu biti ravnopravni prema Srbijancima samo kroz ravnopravnost Crne Gore prema Srbiji. Sve im je poznato. Poznato im je i pismo g. Davidovića, kojim je porekao Vojvodini, Crnoj Gori i još nekim zemljama, pravo na ravnopravnost sa Srbijom. Čude se što g. Davidović još ne uviđa, da je opasno za opstanak državne zajednice i dalje insistirati na čuvanju beogradskih kapitalističkih interesa i dalje se zalagati za održanje za vazda propaloga centralizma. Na ovim sastancima seljaci su govorili i o beogradskim političarima-korupcionašima. Pitali su me i što su to „lipicaneri“? Kad sam im rekao da su to viloviti srijemski konji, za koje je zapinjalo oko ministrima-korupcionašima, jedan je primijetio: „Sad razumijem zašto u našim varošima pristalice tih beogradskih političara nazivaju „lipicanerska ždrebad“*[86]. Dr Sekula Drljević u navedenom razgovoru ističe da ne vjeruje da će skorije biti novih izbora za Narodnu Skupštinu, objašnjavaći zašto: *„Jer znam da je beogradski kapitalistički imperijalizam svjestan da bi skoro izbori značili osjetno slabljenje njegove današnje pozicije. Uostalom znate, da je on i pod povoljnijim uslovima za njega na izborima od 5. maja izgubio bitku“*.[87] Drljević naglašava da je isključena mogućnost da dr Vladko Maček napravi sporazum sa Beogradom ne vodeći računa, sem Hrvatske, o ostalim istorijskim individualitetima. Budući da je Drljević bio višegodišnji bliski saradnik Mačeka, mišljenja je da *„Hrvatska neće nikada pristati da bude autonomna pokrajina na teritoriji velike Srbije“* [88] dodajući da *„O Jugoslaviji ne može biti ni govora bez ravnopravnosti svih zemalja“*[89]. Drljević navodi da mu je jasno zašto vlast zabranjuje često zborove i konferencije Udružene opozicije na prostoru cijele zemlje. Smisao zborova Udružene opozicije u Crnoj Gori i Vojvodini, po Drljevićevom mišljenju, kako on kaže, *„znače sukob sa političkim ciljevima svih beogradskih političara, bez obzira na njihovu stranačku pripadnost, jer beogradski političari primorani su snagom hrvatskoga otpora, da sužavaju granice svojih pretentezija na vladavinu nad ostalim. Po njihovom shvatanju Crna Gora i Vojvodina treba da ostanu u granicama beogradskih kapitalističkih interesa i zbog toga ne dozvoljavaju nijednu političku akciju, koja bi mogla značiti suprotstavljanje tim interesima. Tu skoro jedan beogradski političar govorio je ovdje u Podgorici o nekadašnjoj Crnoj Gori. A ja kažem: kad bi Crna Gora bila nekadašnja, bili bi i Crnogorci bivši Crnogorci. Ali je jasno svima Crnogorcima, a u to će se uvjeriti i beogradski političari, da Crnogorci nijesu bivši Crnogorci i da Crna Gora nije bivša, nego sadašnja, buduća i vječna. Poznato je i nama da beogradski političari u Kragujevcu ne smiju govoriti o bivšoj Srbiji“*[90]. Drljević, praveći retrospekciju na istorijsko trajanje Crne Gore, govori da su uvijek u prošlosti i međusobno zavađeni i podijeljeni Crnogorci postalali jednistveni pred spoljnom opasnošću po njihovu

[86] Ibid
[87] Ibid
[88] Ibid
[89] Ibid
[90] Ibid

domovinu i otadžbinu, te da, saglasno tome, i u današnje vrijeme moraju pokazati slogu u borbi za pravo, čast, slobodu i ravnopravnost svoje domovine. U tome smislu Drljević eksplicitno navodi: *„Vazda u istoriji, u sudbonosnim trenucima, sloga Crnogoraca bila je osigurana i snaga njihove borbe za slobodeu vazda je bila daleko veća od njihovoga broja. Pred bitkama sa Turcima vazda su u Crnoj Gori prestajale borbe između plemena i bili zbratimljeni i oni koji su dotle jedan u drugome gledali krvnike. Crnogorcima je danas jasno da moraju zaboraviti sve ranije zađevice i podvojenosti i da danas moraju biti složni u borbi za ravnopravnost, čast i slobodu svojega doma“*[91].

Crnogorska stranka i Hrvatska seljačka stranka (HSS) tokom 1935. godine imale su veoma srodna, gotovo identična, gledišta na preuređenje jugoslovenske države. Crnogorska stranka i nakon obnove političkog života u Kraljevini Jugoslaviji, uoči i nakon petomajskih izbora 1935. godine, djelovala je tada u okviru Seljačko-demokratske koalicije, čiji je čelnik bio dr Vladimir Maček. I HSS i Crnogorska stranka i druge članice Seljačko-demokratske koalicije zastupali su program federalne Jugoslavije, u kojoj bi ravnopravne federalne jedinice bile: Hrvatska, Srbija, Slovenija, Crna Gora, Bosna i Hercegovina, Vojvodina... Takvo shvatanje bilo je u sukobu sa centralističkim-unitarističkim konceptom, kojeg su zastupale Vlade u Beogradu, kako ona Bogoljuba Jeftića, tako i njegovog nasljednika dr Milana Stojadinovića, ali i ostale opozicione centralističke stranke u Srbiji, među kojima se posebno isticala Demokratska stranka Ljubomira Davidovića. Drljević, pored ostalog, optužuje Davidovićevu Demokratsku stranku da hoće Crnogorce, uz Vojvođane, da pretvori u ljude bez Otadbžine i da nastoji im odredi takvu status da budu jugosloveski Jevreji. Drljević ponovo, u tom tekstu, eksplicitno kritikuje beogradski kapitalistički imperijalizam, nazivajući ga tragi-komičnim fenomenom, adresirajući Demokratskoj stranci njegovo promovisanje. Ukazuje na činjenicu da su kako Drljević lično, tako i ostali prvaci SDK bili na udaru dikature, da su bili proganjani, zatvarani i internirani. Drljević akcentira da se crnogorski patriotizam odupire imperijalizmu kojemu je centar u Beogradu. Za Crnogorsku stranku federaliste bila su krajnje neprihvatljiva centralistička zagovaranja Demokratske stranke Ljubomira Davidovića, koja su Crnoj Gori i Vojvodini odricala pravo na ravnopravnost u jugoslovenskoj državi. Srpski “demokrati“, njihovi ideolozi i glasnogovornici su protivljenje da Crna Gora i Vojvodina bude federalna jedinica u Jugoslaviji promovisali u svom parijskom listu (nedjeljniku) „Narod“ koji je izlazio u Beogradu, a u broju 17. od 12. novembra 1935. godine, u članku pod naslovom „Jedan stav“. Na taj članak i njegove suštinske poruke iz beogradskog lista “Narod” reagovao je ideolog i vođ Crnogorske stranke dr Sekula Drljević, i to u članku, potpisanom pseudonimom „Slavius“, kojeg je 1. decembra 1935. godine, kao udarni tekst, na naslovnici, objavila podgorička „Zeta“, pod naslovom *„Ostaju vjerni politici podvale i sile“.* Uredništvo podgoričkog lista „Zeta“ u mnogome je, tada, artikulisalo stavove crnogorskih federalista (Crnogorske stranke). Dr Sekula Drljević, u tome tekstu, piše da je člankopisac u listu „Narod“ ideolog Davidovićeve Demokratske stranke, te da je to ista osoba koja je pisala *„i poznato Davidovićevo „Pismo prijateljima“, kojim je pobijao Vojvodini i Crnoj Gori pravo na ravnopravnost sa Srbijom, Hrvatskom i Bosnom i Hercegovinom“*[92]. U nastavku teksta dr Drljević saopštava sljedeće:

„Kao i u Davidovićevom pismu tako i u članku Davidovićev ideolog dokazuje, da su patriotizmi: vojvođanski i crnogorski, prema patriotizmu srbijanskom,

---

[91] Ibid

[92] Dr Sekula Drljević, (Slavius), *“Ostaju vjerni politici podvale i sile”*, “Zeta”, Podgorica, godina VI, broj 46, 1. Decembra 1935. str. 1.

patriotizmi niže kategorije. Srbijanci imaju pravo na otadžbinu u državnoj zajednici jugoslovenskih zemalja, a Vojvođani i crnogorci nemaju-misli Davidovićev ideolog. Čak tvrdi da je njihov interes, da postanu: ljudi bez otadžbine., t.j. da budu jugoslovenski Jevreji. Sve što dozvoljava, Vojvodini i Crnoj Gori, to je, da im Srbija pokloni male samouprave pod krovom srbijanskoga patriotizma.

Na taj stav srbijanskih „demokarata" odgovorio je Dr. Maček, preko svoga delegata Dr Andrije Karčića na zboru Dr Dragoljuba Jovanovića, održanome 17. novembra u Leskovcu. Dr Karčić od riječi do riječi rekao: „U budućemu uređenju državne zajednice moraju biti sa Hrvatskom i Srbijom ravnopravne: Crna Gora, Bosna i Hercegovina i Vojvodina". Još je dodao, da mu je Dr Maček pismeno stavio u dužnost, da to kaže. Ovaj stav Dr Mačeka stav je SDK, koji je jasno formulisan u njenoj rezoluciji od 1. avgusta 1928. godine i od koga ona neće nikada odstupiti.

Nakon gornjega odgovor Dr Mačeka demokratskome ideologu mi ćemo učiniti samo još ovih par napomena u vezi sa njegovim stavom"[93]. Drljević napominje da je tekstopisac u „Narod-u" bio motivisn *„da uđe tako bezobzirno u borbu za ciljeve beogradskoga imperijalizma"*[94] intervjuom Dr Drljevića datog listu „Zeta". Potom u tekstu Sekula Drljević konstatuje: *„Dr Drljević je rekao da patriotizmi, crnogorski i vojvođanski, u bućem uređenju državne zajednice, moraju biti ravnopravni sa patriotizmom srbijanskim. Istovremeno je konstatovao, da su svi beogradski političari, bez obzira na njihovu stranačku pripadnost, jednako u službi beogradskoga kapitalističkoga imperijalizma. Demokratski ideolog tvrdi da to nije tačno, a odmah zatim naziva borbu Crne Gore za ravnopravnost sa Srbijom i bezidejnom i nepoštenom. Time dokazuje dvoje: i tačnost tvrđenja Dr Drljevića i činjenicu, da je on lično najbezobzirniji agent beogradskoga kapitalizma*.

Svaki je imperijalizam za osudu. Imperijalizam malih još je uz to i komičan, a ponajčešće i tragi komičan. Ali se čak i on da razumjeti kao kratkotrajna posljedica čudnog sticaja istorijskih događaja. Nazivati, međutim, patriotizam drugih nepoštenim, zato što se odupire imperijalizmu, može samo potpunamoralna i politička pomračenost.

Videći potpuno slom centralizma, za koji se do juče borio i za kojim danas plače, latio se sredstava izbezumljenog očajnika. Pokušava intrigirati u SDK i istovremeno dokazuje, da su Crna Gora i Vojvodina ratni plijen beogradskoga kapitalizma. Proglašuje nas za proširenu beogradsku trgovačku pijacu. Pokušaj intrige razbio je Dr Maček gornjom izjavom preko Dr Karčića, a Crna Gora i Vojvodina dokazaće snagom svoga otpora da njihova čast i dostojanstvo moraju ostati kroz sva vremena i suviše uzvišeni, da bi do njih mogli doprijeti interesi beogradske trgovačke čaršije.

Demokratski ideolog sjetio se i potrebe idejnosti u političkoj borbi. To je lijepo, ali nije smio zaboraviti, da Dr Drljević nije postao od federaliste centralista, nego kao ideolog-od centraliste federalista, iako doduše samo upola. Trebao se sjetiti demokratski ideolog sebe, da je on nekoliko puta mijenjao svoje poglede i na oblik vladavine, a u potonjoj fazi tih svojih metamorfoza, pod diktaturom, uživao je sinekure, dok su Dr Drljević i ostali članovi SDK, zatvarani i internirani. Kad već hoće da traži idejnost moramo ga upozoriti da ga njegova bezidejnost nikada naći neće. Što se tiče onih njegovih sugestija, od kojih su se do sada čuvali i balkanski političari,

[93] Ibidem

[94] Ibidem

čak i u vremenima najveće političke podivljalosti, mi ga upozoravamo, da one nijesu bez opasnosti ni za njega ni za njegovoga šefa"[95].

Crnogorska stranka, na izborima 1935. godine, učestvovala je kao sastavni dio Udružene opozicije, predvođene dr Vladimirom-Vladkom Mačekom. Na tim izborima, imala je samo jednog kandidata (Sava P. Vuletića), kanidovanog na izbornoj listi u Podgorici, koji nije uspio osvojiti poslanički mandat. Analizom rezultata izbora, od 5. maja 1935. godine i političkom situacijom u Kraljevini Jugoslaviji i Zetskoj banovini, bavio se podgorički nedjeljni list „Zeta", u to vrijeme veoma blizak Crnogorskoj stranci (federalistima) i lijevoj misli (komunistima). U jednom od tekstova, čiji je autor vjerovatno Milivoje Matović, (tekst je potpisan inicijalima U.Z) konsiderira se situacija u crnogorskoj opoziciji nakon tih izbora. Članak nosi naslov *„Više stavova-situacija u crnogorskoj opoziciji"* i objavljen je u „Zeti" 1. decembra 1935. godine. Tekstopisac je bavi, u uvodnom dijelu, rezulatima koje je na tim izbrorima ostvarila Udružena opozicija predvođena dr Vladimirom Mačekom i konstatuje se (premda su rezultati izbora u statističkom smislu i broju ostvarenih poslaničkih mandata bili drugačiji i na njima je Udružena opozicija izgubila u odnosu na vladinu listu), da je udružena opozicija *„pobijedila ne samo vladu B. Jeftića već i sve režime od 6. januara 1929"*[96]. Navedeni izbori na nivo Kraljevine Jugoslavije bili su nedemokratski i neslobodni, i Udružena opozicija je, na njima, ipak, poražena, ali je postigla respektabilni rezultat. Autor pomenutog članka navodi da su glasovi koje je ostvarila Udružena opozicija iskaz osude naroda *„nasilničke vladavine i svega onoga što je dovelo do toga nasilja"*[97]*,* kao u to da je ishod tih izbora osuda centralističkog oblika ustrojstva u državi i Vidovdanskog ustava. U tome tekstu iskazuje se očekivanje da se vođstvo naroda, zapravo, onog dijela kojeg predstavlja Udružena opozicija (Vladko Maček, Ljuba Davidović, Joca Jovanović i drugi) sporazumije na način da Jugoslaviju treba preurediti tako da ona bude ravnopravna zajednica njenih činioca i da treba da bude federalna država, u kojoj bi status federalnih jedinica trebali da imaju: Srbija, Hrvatska, Slovenija, Crna Gora, Bosna i Hercegovina, Vojvodina i Makedonija. U članku se ističe da, za razliku od drugih političara, dr Vladko Maček, u tom smislu, predano radi, u Hrvatskoj i van nje, ali da pojedini članovi Udružene opozicije rade suprotno. Autor teksta bavi se odnosima imeđu političkih subjekata, činioca Udružene opozicije na prostoru Zetske banovine, i bilježi da u Crnoj Gori, *„dok su se seljaci i radnici složili u opšti front Narodne slobode i ravnopravnosti (Federalistička stranka, Radnička stranka i ostali napredni elementi) i traže uređenje države na federalističkoj osnovi, onako kako traži i vođa Udružene opozicije Dr Maček u ime Hrvatske (Hrvatska seljačka stranka i Samostalni demokrati-S.D.K) i onako kako traži Vojvodina"*[98], dotle, po mišljenju autora teksta, Demokratska stranka i Savez Zemljoradnika u Crnoj Gori, iako pripadaju Udruženoj opoziciji i premda su kao njen dio učestvovali na izborima 5. maja 1935. godine, *„ponovo svojim držanjem pomažu i nasilje i centralizami prevlast i izrabljivanje, jer se izjašnjavaju protiv federalističkog uređenja i ravopravnosti Crne Gore"*[99]. Za sutora pomenutog teksta, predstavnici Demokratske stranke u Crnoj Gori su namještenici Demokratske stranke iz Srbije i oni se *„zalažu za interese srbi-*

---

[95] Ibidem

[96] *"Zeta"*, Podgorica, Broj 46. 1. decembar 1935, str. 2. Članak „Više stavova-situacija u crnogorskoj opoziciji" (U.Z.)

[97] Ibidem

[98] Ibidem

[99] Ibidem

janskoga kapitalizma, a protivu interesa naroda Crne Gore, jer neće ravnopravnosr crnogorskog naroda sa srbijanskim, već hoće da ovaj i dalje ostane kolonija srbijanske prevlasti i njenoga kapitalizma"[100]. Autor teksta postavlja pitanje Demokratskoj stranci u Crnoj Gori, za koju konstatuje da je filijala Demokratske stranke Srbije, i traži da se na njega njegovi čelnici otvreno izjasne, *„da li oni za Crnu Goru i crnogorski narod traže ono isto što traži Maček za Hrvatsku, Ljuba Davidović za Srbiju i Duda Bošković za Vojvodinu, ili nešto drugo, i što? Da li oni smatraju crnogorski narod ravnopravnim sa Hrvatskim i Srbijanskim ili podređenim i nižim?"*[101] . Pisac pomenutog teksta ista pitanja postavlja i čelnicima Saveza zemljoradnika u Crnoj Gori, učesnicima zbora na Velimlju: Marku Vujačiču i Jovanu Ćetkoviću, za koje tvrdi *„da su se odmetnuli od našeg vođstva Udružene opozicje i ponovo stali u odbranu Podgoričke Vel. Narodne Skupštine"*[102]. U nastavku teksta njegov autor proziva i Marka Dakovića, konstatujući da su on i njegovi drugovi pogriješili, kad su na Podgoričkoj skupštini odlučili kako su odlučili, te navodi da oni moraju svoju grešku priznati *„i da danas tu grešku moramo svi zajednički ispravljati"*[103]. Autor teksta optužuje demokrate i zemljoradnike da svojim držanjem povlađuju *„onoj politici koja je Crnu Goru dovela do prosjačkog štapa i pustoši za ovih 17 godina"*[104] i poziva Crnogorce da je konačno nastupilo vrijeme da budu na visini zadatka da rade zajednički u interesu *„za cjelokupni radni narod Crne Gore"*[105].

***

U periodu od 1918. do 1941. prostor bivše Kraljevine Crne Gore, koji je ušao u sastav Zetske oblasti i Zetske banovine u okviru KSHS/Kraljevne Jugoslavije u pogledu socijalne sktrukture stanovništva dominatno je sačinjavao seljački stalež. Seljaci su činili preko ¾ ukupnog stanovništva oblasti bivše Kraljevine Crne Gore[106]. Bavili su se poljoprivredom i bili su u najtežem položaju, a činjeli su 79,3 % ukupne demografske strukture stanovništva u Crnoj Gori[107]. Seljaštvo u Crnoj Gori, za cijelo vrijeme postojanja KSHS/Kraljevine Jugoslavije, bavilo se preovlađujuće naturalnom privedom i živjelo je od poljoprivrede, uglavnom na sitnom posjedu bez ekonomskih uslova za život[108]. U Crnoj Gori od 1918. do 1941. zadržalo se *„patrijarhalno društvo sa socijalnom strukturom koja se sporo mijenjala"*[109].

Kako su seljaci bili osnovna socijalna klasa u društvu (bilo ih je nesrazmjerno više u odnosu na radništvo i građanstvo), te budući da su predstavljali ubjedljivu većinu stanovništva i glavnu ciljnu grupu i glasačku bazu političkih stranaka, stoga

[100] Ibidem
[101] Ibidem
[102] Ibidem
[103] Ibidem
[104] Ibidem
[105] Ibidem
[106] Dr Živko M. Andrijašević i dr Šerbo Rastoder, *„Istorija Crne Gore"*, Podgorica, 2006. str. 342.
[107] Vidi o tome: Spasoje Medenica, *„Privredni razvitak Crne Gore 1918-1941"*, I izdanje, Titograd, 1959, II reprint izdanje sa dopunjenim Pogovorom, CID, Podgorica, 2007. str.205.
[108] Vidi o tome: Spasoje Medenica, *„Privredni razvitak Crne Gore 1918-1941"*, I izdanje, Titograd, 1959, II reprint izdanje sa dopunjenim Pogovorom, CID, Podgorica, 2007. str. 198.
[109] Dr Živko Andrijašević i Dr Šerbo Rastoder, *„Istorija Crne Gore"*, Podgorica, 2006. str. 342.

je, u ideološko-političkom značenju, Crnogorska stranka pragmatično prepoznavala seljaštvo kao najbitniju ciljnu grupu i kategoriju stanovništva, iz koje bi (i jeste) crpila svoj izborni politički legitimitet. Za Crnogorsku stranku i njene ideologe, seljaštvo je predstavljalo osnovnu društvenu, političku, ekonomsku i drugu snagu i izvorište političkog legitimiteta i demokratije. Crnogorska stranka i njeni ideolozi i vođi, prvijenstveno dr Sekula Drljević, najznačajnije uporište u borbi za glasove na parlamentarnim, oblasnim i opštinskim izborima, upravo su tražili i imali u seljaštvu, koje im je ukazivalo značajno političko povjerenje u izbornim procesima. Stoga se čelnici Crnogorske stranke obraćaju seljaštvu, tvrdeći da u državi u kojoj seljaci čine većinu naroda treba da vlada seljačka demokratija, odnosno, da seljaci određuju svojom izbornom voljom *ko će* biti na vlasti i *kakva će* vlast biti u državi. Po idelogu Crnogorske stranke dr Sekuli Drljeviću, seljaštvo je nosilac demokratije, te je demokatska vladavina u društvu i zemlji samo ona vladavina ako je izaberu i odobre seljaci. Elaborirali su: ako je demokratija vladavine većine naroda, onda seljaci, koji čine većinu naroda[110] koji nastanjuje teritoriju i aktivno izbornim putem (biračko pravo) biraju svoje predstavnike u vlasti, te tako oni svojom voljom, neposrednim glasanjem, konstituišu vlast i u parlamentarnom sistemu odlučuju da li će joj i dalje ukazati povjerenje ili je smijeniti. Te teze naročito je eksponirao dr Sekula Drljević, tvrdeći da glasovi seljaka biraju vlast i da seljaci u državi treba da određuju granice njene vlasti, te bi, stoga samo vladavina seljaka oličavala pobjedu demokratije[111].

Za Crnogorsku stranku i njenu ideologiju seljaštvo je bilo primarna društvena snaga za koju su mislili da može i hoće izbornim putem slomiti centralizam i ukloniti autokratiju i upostaviti demokratskski društevni i politički sistem. Tražeči politički oslonac i uporište u seljaštvu kao izvoru, originernom i opredjeljućem tvorcu i činiocu demokratske vlasti, dr Sekula Drljević je zasnivao i obrazlagao svoje teze o „seljačkoj demokratiji", naravno, slijedeći matricu i platformu Hrvatske seljačke stranke i njenih vođa Stjepana Radića i Vladimira -Vladka Mačeka, sa kojima je bio istomišljenik i lični prijatelj, a Crnogorska stranka saveznica Hrvatske seljačke stranke i članica Seljačko-demokratske koalicije. Pripadništvo Crnogorske stranke Seljačko-demokratskoj koaliciji bilo je čvrsto i dugotrajno, od samog njenog formiranja, a bilo je na snazi i tokom 1936. godine[112], kao i kasnije.

Crnogorska stranka i njeni čelnici bili su žestoki i dosljedni protivnici kako centralizma i unitarne Kraljevine Jugoslavije, tako i diktatorskog režima i sistema vladavine kralja Aleksandra (1929-1934); zalažući se za republikanski oblik vladavine,

---

[110] Dr Sekula Drljević *„potencira većinska prava seljaka, koji su, po njegovom mišljanju, nosioci demokratije, pa bi zbog toga trebali biti i nosioci vlasti. On to pravo seljaka izvodi iz činjenice da seljaci obezbjeđuju građanima hljeb i priliv novog stanovništva. Građani su, kaže Drljević, u manjini, pa njihova sadašnja vladavina mora se zasnivati na diktaturi. Vladavina seljaka, po njegovom mišljenju, donijela bi moralno ozdravljenje"* (Dr Danilo Radojević, *„Dr Sekula Drljević-Politička misao"*, Podgorica, 2007. str. 48-49)

[111] Dr Sekula Drljević kao ideolog stranke *„je tadašnju političku aktivnost bazirao i na idealističkoj tezi da je zapostavljeni seljački stalež društevena energija koja je u stanju da izbori demokratsko uređenje društva. Povjerao je u stalnost seljaštva kao političkog oslonca i u njegovoj brojnosti nalazio mogućnost šireg djelovanja. Na taj način on se suprotstavio komunistima koji su formirali radničku klasu kao primarnu energiju koja će mijenjati društevi poredak"* (Dr Danilo Radojević, c.d. str. 48-49).

[112] Podgorički list „Zeta", u članku pod naslovom „Oko razgovovora udružene opozicije", u kojemu prenosi članak iz lista „Vojvođanin" iz Pančeva od 29. aprila 1936. godine, konstatuje da je „Crnogorska stranka član Seljačko-demokratske koalicije" *(„Zeta"*, Podgorica, nedjelja 3. maja 1936. broj 18, str. 2).

(kon)federativno državno uređenje i ustavni poredak u zemlji sa parlamentarnim višestranačkim političkim sistemom. Ideolog i neformalni vođ Crnogorske stranke dr Sekula Drljević, početkom 1936. godine napisao je jedan opširni članak, teorijsko-političkog značenja, u kojemu emituje brojne važne političke poruke i objašnjava koncepciju programa Crnogorske stranke i svrhu njene ukupne političke borbe. Po svojoj sadržini i u vremenu kada je objavljen, taj Drljevićev tekst ima karakter svojevrsnog političkog proglasa (manifesta). Objavljen je neposredno prije nego što će uslijediti režimska provala i masovna hapšenja političkih protivnika režima (uglavnom komunista), te u vrijeme masovnog, akumuliranog političkog, ekonomsko-socijalnog nezadovoljstva naroda u Crnoj Gori, i nekoliko mjeseci prije održavanja Belvederskog protesnog zbora, (u organizaciji federalista i komunista) koji je okončan krvoprolićem pod egidom i nalogom režima, odnosno, njene žandarmerijsko-vojne sile. Taj Drljevićev politički manifest publikovan je i u godini održavanja opštinskih izbora, na kojima je učestvovala kao dio Udružene opozicije pod vođstvom dr Mačeka i Crnogorska stranka. Drljević je, inače, bio nepomirljivi antikomunista, i kroz taj tekst u izvjesnom smislu indirektno kritikuje komuniste, stavljajući akcenat na izbornu parlamentarnu borbu i demokratiju, nasuprot komunistima (KPJ), koji su se tada zalagali za vanparlamentarnu revolucionarnu borbu protiv vladajućeg poretka i režima i bili u ideološkom značenju predstavnici totalitarne ideologije boljševičko-sovjetskog (lenjinističko-staljinističkog) tipa i autokratskog tipa partijske vladavine i klasne diktature proletarijata. Međutim, oštrica tog Drljevićevog proglasa nije bila uperena na komuniste, nego na vladajući poredak i garnituru na vlasti, koja je Crnoj Gori odricala pravo na postojanje.

U tome tekstu Drljević pledira na buđenje i jačanje crnogorskog patriotizma, na oslobođenje Crne Gore, na podizanje svijesti i mobilizaciju seljaštva u borbi za vlastitu slobodu i slobodnu otadžbinu (pod kojom podrazumijeva Crnu Goru), na uspostavu demokratije i vladavine seljačkog staleža u državi, nasuprot diktaturi manjine i građanskih koruptivnih političara i vladajuće garniture, koja zagovara i održava sistem hegemonizma jednog nad ostalima, te poredak neslobode, terora i nasilja nad narodom. Drljević je tada očevidno sebe doživljavao kao političara demokratskih svjetonazora, a demokratiju smatrao najboljim od svih oblika političkog sistema u državi. Crnogorsku stranku je dr Sekula Drljević predstavljao kao demokratsku političku organizaciju i njihove pristalice i saveznici su ih u istom ogledalu tada percipirali. Dr Sekula Drljević u podgoričkoj „Zeti“ 23. februara 1936. godine na cijeloj naslovnoj stranici objavio je 1936. godine teorijsko-politički i analitički tekst pod naslovom „Boja demokratije“[113]. Po Drljeviću demokratija omogućuje pojedincu da u društvenoj zajednici dostigne vrhunac slobode, da je demokratska vlast takva vlast koja najviše odgovara prirodi ljudske časti i dostojanstva, da je ona izraz i iskaz čovjekove slobode, slobode kao prirodnog prava i neotuđivog zakonskog prava, a bez te slobode, po Drljevićevom kazivanju, čovjek nije i ne može biti čovjek. Slobodu Drljević shvata dvojako: on je slobodan ako živi u slobodnoj Otadžbini, pod kojom Drljević razumije Crnu Goru i ako u toj i takvoj slobodnoj Otadžbini upravljaju oni čija

[113] Taj Drljevićev tekst na cijeloj naslovnoj stranici lista „Zeta“ praćen je crtežom, kojim je naslikano i prikazano kako dvojica naoružanih i unifornisanih čuvara poretka i vlasti u državi (žandarma) sprovode pred svojim žandarmerijskim šefom, isljednikom, čovjeka uhapšenog i okovanog. Ispod crteža stoji pod navodnicima ispisana riječ „Uhapšen“. Jasna je aluzija uredništva „Zete“ na politička hapšenja koja su se, ranije, a naročito i masovno u to vrijeme i te godine sprovodila po Crnoj Gori i čije su žrtve uglavnom bili crnogorski i drugi komunisti.

snaga i održavanje na vlasti neće počivati na ugrožavanju slobode drugih i na nasilju nad drugima. Drljević aludira da Crnogorac može biti slobodan ako ima slobodnu državu i Otadžbinu i u toj zajednici njegova sloboda doživljava vrhunac, te ako crnogorski narod u slobodnoj Crnoj Gori bira vlast koja se neće zasniivati, niti počivati na nasilju, ni biti nasilna i koja se neće održavati snagom sile. Po Drljeviću, kao starom i prekaljenom opozicionaru svih jugoslovesnkih režima od 1919. do 1941. godine, ako državom ne upravlja narod, onda ona nije narodna država, već je država onoga koji njome vlada, a ako njome vladaju oni koji su u državi manjina onda je takva vladavina oligarhijska, autokratska. Drljević podrazumijeva da je vlast u državi (kraljevini Jugoslaviji) autokratska i diktatorska, a da je narod zarobljen u toj i takvoj državi, odnosno, seljaci koji, po Drljevićevom kazivanju, predstavljaju više od 80% stanovništva postojeće države. Po Drljeviću građanski političari koji izlavljuju da su za demokratiju samo su licemjeri, koji svoju retoriku koriste da bi prevarili narod i njome kamuflirali i prekrili sistem nametnute dikature seljacima. Po njemu, ko nije sa seljacima, ko ne radi za njih i ne sluša njihov glas, taj nije demokrata. Sloboda pojedinca, po njemu, moguća je jedino u demokratskom društvu. Prema Drljeviću, aortu gradskog života čini krv seljaka, na taj način što su seljaci ti koji hrane, izdržavaju grad i koji ga održavaju i izgrađuju svojim doseljavanjem u njega, svojim i svojih potomaka. Seljaštvo je, po njemu, faktor koji ima dugo istorijsko trajanje i pamćenje, ono je čuvar istorije, etike, morala, običaja tradicije, narodnog duha i pogleda na svijet i ono predstavlja okosnicu budućeg razvoja države i društva, tvrdeći da je građanstvo domaćeg porijekla proizišlo iz seljaštva i predstavlja odvojenu granu od njega. Po Drljeviću, vladavina seljačkog staleža u društvu bila bi neuporedivo jeftinija, ekonomski ispravnija i predstavlja bi punu demokratiju. Oligarhija na vlasti u strahu da ostane bez nje upotrebljava državni aparat fizičke prinude kako bi zadržala vlast, koristi nasilje kao potonju riječ diktature, koju uvijek na kraju i svuda prati državno bankrotstvo, ekonomski slom, osiromašeni narod. Na kraju tog članka, Drljević implicitno poziva na obaranje diktature, okupljanjem oko seljačkog barjaka pod kojim se jedino može izvojevati pobjeda onih koji žele i hoće svoju slobodu i slobodnu Otadžbinu. Izdržavanje diktature, po Drljeviću, predstavljalo bi ekonomsku i moralnu propast narodne zajednice.

U tome članku dr Sekula Drljević veli:

„Demokratija je sistem vladavine, koji po opštem priznaju, obezbjeđuje pojedincu najveći mogući stepen slobode u ljudskoj zajednici. Potom je demokratija vladavina, koja najviše odgovara ljudskoj časti iljudskome dostojanstvu. Čovje bez slobode nije čovjek. Da bi čovjek bio slobodan potrebno je dvoje. Potrebno je da mu je otadžbina slobodna i da u slobodnoj otadžbini vladaju oni, čiji broj i čija snaga nikada neće osjetiti potrebu, da svoju vladavinu održavaju nasiljem nad drugima.

Naš narod je seljački narod, ali naša država nije seljačka država. Drljava je onoga, ko u njoj vlada. Kod nas vladaju građani, zato je naša država građanska. I naši građanski političari, bar danas, tvrde svi da su za građansku državu. I oni sad preporučuju vraćanje k demokratiji kao jedinoj vladavini, koja bi dala narodu spokojstvo, unijela čvrst i solidan red u odnosima između naroda i državnih organa i obezbijedila državi snagu, sa kojom bi mogla sa potrebnom hladnoćom i mirom gledati u svoje susjede i onda, kada su najnamršteniji. Da su seljački orijentisani političari za demokratiju, to je samo po sebi razumljivo. U državi, u kojoj je preko 80% seljaka, seljaci su i šuviše jaki, da bi mogli osjetiti potrebu, da svoju vladavinu održavaju nasiljem. Broj i snaga naših seljaka garantirali bi identifikovanje seljačke vladavine

sa pojmom demokratije. Pošto su seljački političari nesumnjivo za demokratiju i pošto i građanski političari izjavljuju da su za demokratiju, izgledalo bi, da je kod nas demokratija osigurana. Tako bi i bilo kada bi izjave građanskih političara u korist demokratije bile iskrene, t.j. kada oni pod demokratijom ne bi razumjeli dobrovoljni pristanak seljačkog naroda na građansku vladavinu i kada ne bi bili gotovi, da u slučaju otpora seljačke većine protivu građanske vladavine pribjegnu nasilju za njeno održanje. Nedostatak gotovosti građanskih političara, da pristanu na seljačku vladavinu, nesumnjivo dokazuje da su njihove priče o demokratiji samo pepeo pod kojim je skriven žar građanske diktature. U seljačkom narodu, kao što je naš, htjeti iskreno demokratiju isto je što i htjeti seljačku vladavinu. Ko u borbi za demokratiju nije pod seljačkim barjakom taj laže kad kaže, da je za demokratiju.

Seljaci su jedini, koji iskreno hoće demokratiju. Ko je protivu njih i izvan njih on je samim tim, bez obzira na njegove izjave, agent građanske diktature.

Sama činjenica da je jedino demokratija spojiva sa slobodom pojedinca i da je jedino kod nas moguća seljačka demokratija, bila bi dovoljan razlog seljačkom narodu, da bude gotov i na najveće napore u borbi za svoju vladavinu. Međutim, pored tih ima još i drugih jednako važnih razloga, koji opravdavaju seljačku vladavinu.

Seljaci održavaju gradove doseljavanjem svojim i svojih sinova u njih. Time selo hrani grad svojom krvlju. Selo gradu daje hljeb. Pošto selo održava grad svojom krvlju i svojim hlebom, pravo je da seljaci i vladaju. Seljaštvo je kod nas jedino stablo čiji korijen ide daleko u prošlost, te su zbog toga seljaci jedini čuvari narodnih tradicija i narodnoga pogleda na svijet, koji je kroz vjekove izgrađivan i koji je jedina pouzdana osnova za dalje izgrađivanje naše države i našega društva u duhu narodnoga morala i etike. Te moralne i etičke garancije nedostaju vladavini naših građanskih skorojevića, koje je građanski život odvojio od naših seljačkih tradicija i koji u nedostatku sopstvenih tradicija i njihove kontrole nad pojedincem, tako olako i brzo padaju u blato korupcije, u kome se dave i oni i njihova vladavina. Naše građanstvo, ukoliko nije stranog porijekla, grana je našega seljačkoga stabla, ali grana, od stabla odvojena, te zbog toga moralno i etički uvela. Dakle, interes moralnoga zdravlja našega naroda traži seljačku vladavinu.

Seljačka vladavina bila bi za preko polovinu jeftinija od građanske jednostavno zato, što bi bila istinska i puna demokratija. Vladavina manjine vazda je vladavina nasilja, ne zato što bi htjela to da bude, nego zato, što se drukčije ne može održati. U nedostatku snage, koju daje većina samom sobom, vladavina manjine, da bi sebe održala, mora cio državni aparat pretvoriti u instrumenat sile i povećavati ga do stepena svoga straha za svoju vladavinu. U straha su velike oči i zbog toga to uvećavanje državnoga aparata dostiže basnoslovne razmjere. Diktatura je potonja riječ vladavine svake manjine, a narodno osiromašenje i državno bankrotstvo redovni pratioci svake diktature. Nema naroda na svijetu ni toliko bogatog ni toliko moralno jakog, koji bi mogao za duže vrijeme izdržati diktaturu a da ekonomski ne propadne i moralno ne posrne.

Ko hoće slobodu, moralno ozdravljenje i privredni napredak, taj mora htjeti i slobodu otadžbine i seljačku vladavinu. Naša bolja budućnost osigurana je jedino pobjedom seljačkog barjaka. Živjeli seljaci!“[114].

Na opštinskim izborima u Zetskoj banovini 1936. godine Crnogorska stranka (federalisti) pripadala je Seljačko-demokratskoj koaliciji čiji je vođa bio dr Vladimir

---

[114] Dr Sekula Drljević, *„Boja demokratije“*, *„Zeta“*, Podgorica, godina VII, 23. februara 1936, str. 1.

Maček. Dr Sekula Drljević objavio je u formi letka proglas biračima, pod naslovom »Živio crnogorski front«, uoči opštinskih izbora u Zetskoj banovini krajem 1936 godine, pozivajući da se na njima glasa za listu udružene opozicije dr Vlatka Mačeka. Taj proglas glasi u cjelosti:

„ŽIVIO CRNOGORSKI FRONT

Braćo Crnogorci, Braćo seljaci!

Seljačko-demokratska koalicija, pod vodstvom mudrog vođe hrvatskog naroda

DR. VLADIMIRA MAČEKA

Danas je jedina čvrsta i snažna politička organizacija u Jugoslaviji. Crnogorski seljački federalistički pokret svojim jedinstvom sa hrvatskim seljačkim pokretom udružio je borbu Crne Gore sa borbom Hrvatske, Vojvodine i svih ostalih zemalja južnih Slovena, koje su, kao i ove gotovo kao i na najveće žrtve za ravnopravnost i slobodu. Time je osiguran uspjeh crnogorskome frontu, u kome su danas zajedno sa seljacima i radnicima. Sa nama su i građani, kojima nije strah zaćerao srce u petu, a sebičnost oduzela razum i osjećaj dužnosti prema domovini i njenoj časti.

U najbližoj budućnosti naša sloboda slaviće svoju pobjedu nad mračnim ciljevima beogradske nasilne vladavine.

BRAĆO SELJACI !

Vi znate istoriju Crne Gore, a znate i istoriju Srbije. Ipak, »Sve srbijanske stranke tvrde da Crna Gora nema pravo da bude ravopravna sa Srbijom u zajednici zemalja Južnih Slovena. Zbog toga su za nas i radikali i demokrati i zemljoradnici jedno isto, a jugoslovenska radikalna zajednica-već kao što znate. Na jedinstvo svih srbijanskih stranaka protivu Crne Gore odgovorite jedinstvom CRNOGORSKOG FRONTA protivu svih njih. Nema ni jednog Srbijanca, koji bi bio član crnogorskog fronta. Ne smije biti ni Crnogoraca, koji bi bili članovi bilo koje srbijanske stranke. Ako bi ih ikad bilo, i sa njima kao i sa srbijsnkim strankama isključena je svaka naša politička saradnja na području Crne Gore.Ovo važi i za iduće opštinske i za sve buduće izbore. Ovo ostaje na snazi za vazda.

BRAĆO SELJACI !

Poneki građani već su zaboravili glavnu razliku između sela i grada. Vi seljaci znate i nećete zaboraviti nikada, da su sela šančevi, iz kojih naši preci čuvaše i sačuvaše čast i slobodu naše domovine Crne Gore i stekoše u svijetu slavu i priznanje njoj i njenome seljačkom poštenju. Selo je i dalje i ostaće kroz sve vjekove jedini pouzdan način iz koga možete odbraniti slobodu svoju i svoga seljačkoga doma. Primiču se opštinski izbori. Ne dozvolite da se u šančeve vaše borbe za slobodu uvlače neprijatelji ravnopravnosti Crne Gore i Vaše slobode. Osvojite upravu u svakoj seoskoj opštini. Istaknite svuda kandidate crnogorskog fronta i pobijedite. Pobjedom dokažite da se s pravom ponosite Crnom Gorom i da ste gordi čuvari njene časti. Pobjedom objavite cijelom svijetu, da je Crna Gora vječna.

Živjela Crna Gora! Živjela seljačka sloga!

Živio Crnogorski Front!

Dr.Sekula Drljević“[115].

---

[115] Arhiv Jugoslavije, Beograd, Zbirka Milana Stojadinovića, f-40. Proglas dr Sekule Drljevića. Vidi o tome: Dr Šerbo Rastoder, *„Dr Sekula Drljević na parlamentarnim izborima u Kraljevini SHS-Kraljevini Jugoslaviji“*, zbornik radova, *„Dr Sekula Drljević, ličnost, djelo, vrijeme“*, DANU, Podgorica, 2011. str. 51.

Dr Sekula Drljević je i tokom 1937. održavao intezivnu saradnju sa Hrvatskom seljačkom strankom. Tako je u Valpovu 1. avgusta 1937. godine jedan od tadašnjih prvaka HSS **Stjepan Hefer** *„organizirao veliku skupštinu na kojoj je obavljena posveta zastava svih 23 organizacija HSS-a, a koja je zapravo bila „manifestaciona skupština". Na ovom velikom i sjajnom skupu redali su se govori uvaženih gostiju Ivana Pernara, Sekule Drljevića i nekoliko slavonskih narodnih poslanika (Tuna Babić, dr Ivan Majcan, dr Andrija Karčić, Stipe Matijević, dr Petar Gvozdić), a sa oduševljenjem ih je slušalo 15.000 ljudi"*[116]

Dr Sekula Drljević

---

[116] Suzana Leček, *„Narodni poslanik Hrvatske seljačke stranke i njegov kotar: djelovanje Stjepana Hefera na osječkom i valpovačkom području (1924.-1941.)"*, *„Scrinia Sclavonica"*, 8 (2008), str. 198. Kao izvor Leček navodi *„Hrvatski list"*, 18/1937., 198 (20. 7. 1937), 4.

Politički angažman Crnogorske stranke (federalista) prepoznavao se najčešće preko djelovanja njene političke elite. Stranačko vođstvo profilisalo je politiku partije i uglavnom emaniralo raspoloženje njenih članova i simparizera. Vrh Crnogorske stranke kontinuirano je, od početka svog stranačkog djelovanja, isticao zahtjeve za temeljnom rekonstrukcijom jugoslovenske države na federalnoj osnovi i sa Grnom Gorom kao zasebnom, autonomnom i ravnopravnom pravno-političkom jedinicom zajedničke države. Štampa centralistilčke orijentacije, iz Beograda i sa područja Zetske banovine, vodila je snažnu kampanju protiv politike Crnogorske stranke i njenih čelnika, u prvom redu dr Sekule Drljevića. List Jugoslovenske radikalne zajednice (JRZ) dr Milana Stojadinovića, beogradska "Samouprava" i nikšićka "Slobodna misao", kao čuvari unitarizma i centralizma, napadali su dr Sekulu Drljevića i Crnogorsku stranku zbog njihovih jasno manifestvanih zahtjeva za ravnopravnošću Crne Gore u jugoslovenskoj državi i federalističkog koncepta državnog uređenja. Dr Sekula Drljević, dobio je mogućnost da odgovori na te napade, kojima je bio izložen, i to posredstvom podgoričke "Zete", lista, koji je u to vrijeme bio blizak crnogorskim federalistima i komunistima. Drljević, u tom tekstu, podvlači viševjekovno postojanje narodne, kulturne i državne individualnosti Crne Gore, iz koje izvlači istorijsko pravo da Crna Gora bude ravnopravan konstituent državne zajednice Južnih Slovena. Drljević tvrdi da su pozicije, vlast i moć centralista u odnosu na ranije znatno oslabili, te da su se okolnosti promijenile i da su u zabludi oni faktori iz Beograda koji misle da se Crnom Gorom može upravljati metodoma kojima se ranije vladalo, te da je kod širokih narodnih slojeva demaskiran sistem prevare kojim se režim služio i da će se teško više on moći s uspjehom ponoviti. Drljević predviđa da će uspješno rezultirati borba za federalnu jugoslovensku državu, te da će centralizam i unitarizam biti poraženi. Po Drljeviću, Crnogorska stranka ne počiva na ideologiji njene elite, već samo slijedi logiku vjekova crnogorske istorije i radi da upravo ta logika vjekova i duha crnogorske istorije bude realizovana. Iako se otvoreno ne zalaže za uspostavu nezavisne Crne Gore, Drljević nalazi za relevantno da istakne kako je Crna Gora vjekovima bila nezavisna država, te da je njena državna i kulturna individualnost prepoznatljiva poput Lovćena, čime indirektno šalje poruku da je osnovni cilj djelovanja Crnogorske stranke jačanje državotvorne svijesti i težnja ka obnovi crnogorske državnosti i poštovanje narodne, kulturne posebnosti Crnogoraca. Drljević je eksplicitan da je Crna Gora domovina, te da će ona kao domovina sa državnošću postojati kroz sva buduća stoljeća, kako je i postojala u minulim vjekovima. S pozivom na istorijsku vjekovnu državnost Crne Gore i samostalnu kulturnu individualnost Crogoraca, Drljević gradi političke zahtjeve za punom ravnopravnošću Crne Gore u jugoslovenskoj zajednici. Apostrofira izgrađenu i oformljenu svijest crnogorskog naroda o pravu na ravnopravnost Crne Gore. Po Drljeviću, život vjekova Crne Gore udahnuo joj je i opedijelio put u postojanje kao egalitarnog subjekta u zajedničkoj državi, te da ništa Crnu Goru ne može odvratiti sa tog puta. Drljević ističe da upravo na činjenici da SDK predvođen dr Vladimirom Mačekom, poštuje i afirmiše pravo Crne Gore i Crnogoraca na ravnopravnost, opredijelilo je Crnogorsku stranku da bude njen konstituent, jer program SDK, po Drljeviću, osigurava, jemči, da se kod budućeg državnog uređenja Crnoj Gori obezbijedi ravnopravan status. U tom smislu dr Sekula Drljević je dao intervju podgoričkoj "Zeti", kojeg je ona objavila 8. avgusta 1937. godine, a koji glasi:

"UZROCI JEDNE KAMPANJE

-Razgovor našega saradnika sa dr S. Drljevićem-

Organi JRZ, beogradska "Samouprava" i nikšićka „Sl.misao" vodili su potonjih dana kampanju protiv politike, koja hoće da Crna Gora bude ravnopravna sa ostalim pokrajinama kod budućeg uređenja države. Pri tome su naročito napali dr S.Drljevića kao ideologa te politike. Povodom te kampanje naš saradnik posjetio je g. Drljevića u Zemunu.

Na pitanje našeg saradnika, koji su neposredni uzroci toj kampanji, dr Drljević je rekao: Strah i zabluda. Strah pred činjenicom, da su izgledi centralista u Crnoj Gori oslabili. A zabluda dolazi otuda što u Beogradu još uvijek ima političara, koji vjeruju u mogućnost borbe metodama, kojima su se nekada sa uspjehom služili. Varaju se. Nema danas nikoga u Crnoj Gori, kojem je bilo nepoznato značenje onih nekadašnjih briga Beograda, da kralj Nikola ne proda Lovćen. Sistem prevare, može koliko hoće ponavljati svoju akciju, ali se jadanput postignuti uspjeh nikada više ponoviti neće. Tako je vazda bilo u istoriji pa ne može ni danas biti drugačije. Nikakvim radom ne može biti spriječen naš uspjeh.

Čime Vi mislite da je osiguran uspijeh Vaše ideologije?- Nije to moja ideologija, nego ideologija logike crnogorske istorije, a moji drugovi i ja radimo za njeno ostvarenje. Crna Gora bila je kroz vjekove nezavisna država. Njena politička individualnost nesporna je kao postojanje Lovćena.

Crna Gora izgradila je svoju samoniklu kulturu, a time i svoj posebni pogled na svijet, kojim stoji prema svim ostalim zemljama Slovena kao samostalna kulturna individualnost. Snagom tih činjenica Crna Gora je domovina i to će ostati kroz sva buduća stoljeća. Tim činjenicama utvrđena je nespornost prava Crne Gore na ravnopravnost.

Dok postoji „Gorski Vijenac", kojim je crnogorski pogled na svijet uzdignut do visina filozofskog sistema, i dokle postoji Lovćen, dotle će postojati svijest crnogorskog naroda o pravu Crne Gore na ravnopravnost. Toku crnogorske istorije dali su konačni pravac mnogi vjekovi i ništa je sa toga pravca skrenuti ne može. Logika ove činjenice dovela je našu stranku u S.D.K., čiji program i snaga obezbjeđuju, da će kod budućeg uređenja zajednice volja crnogorskoga naroda morati biti poštovana"[117].

Tokom 1937. godine, Crnogorska stranka je podržala hrvatsko-srpski opozicioni dogovor poznat kao blok narodnog sporazuma, iako je zadržala ozbiljnu rezervu prema političkim strankama iz Srbije koje su negirale pravo Crnoj Gori na ravnopravnost unutar Jugoslavije. Udruživanje Seljačko-demokratske koalicije predvođene Mačekom sa srpskim opozicionim snagama u borbi protiv Stojadinovićeve vlade, za vođu Crnogorske stranke dr Sekulu Drljevića bila je pozitivna politički korak. Drljević je tu ideju o savezu protivu režima podržao još dok su pregovori bili u toku. U tom smislu, on je dao intervju podgoričkom listu « Zeta », koji je objavljen 3. oktobra 1937. godine. Razgovor sa dr Sekulom Drljevićem, objavljen u «Zeti », vodio je Niko Simov Martinović, stalni saradnik pomenutog lista. Drljević je apostrofirao da se pregovori S.D.K. sa srpskom Udruženom opozicijom uspješno finaliziraju, napominjući da S.D.K. pripada i Crnogorska stranka. Za Drljevića je od presudnog značaja činjenica, koju je istakao, da je S.D.K. ostala dosljedna i vjerna proklamovanom cilju, još iz svoje rezolucije od 1. avgusta 1928. godine, o ravnopravnosti Crne Gore sa drugim subjektima u federalnoj južnoslovenskoj državnoj zajednici. I u toj izjavi Drljević govori o istorijskoj i kulturnoj posebnosti Crne Gore koja mora biti respektovana. Nije propustio na potencira evidentne dinstinkcije između Crnogorske stranke i srpskim opozi-

---

[117] *"Zeta",* Podgorica, godina VIII, broj 30, 8. avgust 1937, str. 4, članak „Uzroci jedne kampanje".

cionih partija, koje su odricale pravo Crnoj Gori na ravnopravnost u jugoslovenskoj zajednici.

Taj članak integralno glasi:

„Sporazum između SDK i UO

Izjava Dr. S. Drljevića

Ovih dana privode se uspješno kraju pregovori Seljačko demokratske koalicije sa srpskom Udruženom opozicijom. Seljačko demokratsku koaliciju sačinjavaju b. stranke: Hrvatska seljačka, Samostalna demokratska i Crnogorska federalistička. Srpsku udruženu opoziciju sačinjavaju b. stranke: demokratska, zemljoradnička i grupa radikala pod vođstvom Ace Stanojevića. Seljačko demokratska koalicija po svome programu je jedna cjelina. Ona je svoj program objavila pod imenom Zagrebačke rezolucije od 1. avgusta 1928. g. Prema tome programu Jugoslavija treba da bude organizirana na načelu pune ravnopravnosti svih istorijskih i političko kulturnih individualiteta. To znači da moraju biti ravnopravne: Crna Gora, Hrvatska, Srbija, Vojvodina itd, dakle sve zemlje, čija istorijska i kulturna posebnost traži posebno unutrašnje uređenje, da bi se mogle pravilno razvijati u duhu svojih tradicija. Ne može se poreći, da bi svaki pravni poredak, protivan tim tradicijama, narodi tih zemalja smatrali nasiljem. Posledica toga bila bi njihovo nezadovoljstvo i time opasnost za miran razvitak zajednice. Ko želi sreću i snagu zajednici ne može je tražiti u nezadovoljstvu i nesreći njenih članova. To su najzad uviđeli i vođe srpske Udružene opozicije i izjavili prvom predsjedniku SDK Dr Mačeku, da su gotovi pristati, da se narodu da mogućnost, da raspolaže svojom sudbinom. U tome je, prema najnovijim glasovima o pregovorima između SDK i UO cio smisao tih pregovora i cijela sadržina pregovora.

U vezi sa tim pregovorima i tim sporazumom posjetio sam Dr S. Drljevića u Zemunu sa molbom da mi objasni suštinu sporazuma.

Na pitanje u čemu se sastoji sporazum između SDK i UO Dr Drljević je odgovorio:

- Poznato je, da SDK svojom rezolucijom od 1 avg. 1928 g. traži ravnopravnost svih istorijskih i političko kulturnih individualiteta, tj. ravnopravnost: Crne Gore, Hrvatske, Srbije itd. Stranke srpske Udružene opozicije sve su centralističke. U najnovije vrijeme srpska Demokratska stranka napustila je svoj raniji centralistički program i izjasnila se za složenu državu od tri jedinice: Srbije, Hrvatske i Slovenije. Prema tome programu svi istorijski i političko kulturni individualiteti, iz kojih je sastavljena Jugoslavija, izuzevši Sloveniju, potpali bi ili pod Srbiju ili pod Hrvatsku. Došli bi u gori položaj nego što su danas. Crna Gora je danas banovina, a po tome programu Demokratske stranke nje bi nestalo i kao banovine i bila bi pretvorena u nekoliko srbijanskih srezova. Dakle, prema tome najnovijemu demokratskome programu promjena ustava značila bi za C. Goru promjenu na gore. Zemljoradnička stranka i grupa Ace Stanojevića još uvijek su centralističke. Iz ovoga što sam Vam rekao jasno Vam je koliko smo programski udaljeni mi iz SDK sa onima iz UO. Pa ipak smo se sporazumjeli. Sporazumjeli smo se, da zajednički tražimo, da se narodu dade mogućnost da raspolaže svojom sudbinom. Da se suspenduje u tu svrhu današnji Ustav i današnji politički zakoni i da se po novom zakonu o izborima provedu u istini slobodni izbori za Ustavotvornu skupštinu. Da narod preko svojih slobodno izabranih zastupnika kaže... među istorijskim i političko kulturnim individualitetima. Sporazumjeli smo se i utvrdili smo da su jedino narodi tih individualiteta nadležni da kažu, treba li njihove domovine da budu ravnopravni članovi zajednice ili ne. Izborima za Ustavotvornu skupštinu daje se prilika narodu svakoga člana zajednice, da slobodno odluči o sudbini svoje

domovine, o sudbini svojoj i svoga potomstva za daleku budućnost. Čast domovine biće povjerena mudrosti i moralnoj snazi naroda. Zbog toga neće biti mjesta ni jednome poslaničkome kandidatu ni jedne srpske stranke ni u C. Gori ni u Hrvatskoj, ni u Vojvodini itd. kao što nema mjesta ni našim kandidatima u Srbiji. Radi se o uređenjima odnosa među članovima zajednice. Stranke jednoga člana zajednice nemaju šta tražiti na području drugoga člana zajednice. U protivnom bila bi isključena mogućnost, da interesi svih članova zajednice u Konstituanti budu jednako štićeni i da dođu do izraza u novome Ustavu kao ravnopravni. Mislim da Vam je jasno o čemu se radi u sporazumu i u čemu je njegov smisao.

Potpuno jasno odgovorih Dr Drljeviću i oprostih se sa njim zahvalivši mu se na njegovom ljubaznom prijemu i obavještenju.

N. Martinović"[118].

Centralističke političke grupacije sa velikosrpskih pozicija na području Zetske banovine stalno su napadale Crnogorsku stranku zbog njenog vezivanja za HSS. Činjela je to režimska ali i druga partijska štampa u Beogradu. Crnogorska stranka ostala je dosljedna u savezništvu sa Hrvatskom seljačkom strankom i S. D. K. To zajedništvo manifestovalo se i na posljednjim parlamentarnim izborima u Kraljevini Jugoslaviji održanih decembra 1938. godine. Crnogorska stranka je svoje kandidate na tim izborima istakla na listi Udružene opozicije koju je predvodio dr Vladimir Maček. Uoči parlamentarnih izbora, tokom izborne kampanje, agitacije i propagande, nekoliko pripadnika i pristalica Crnogorske stranke, koji su se kandidovali na listi Udružene opozicije, upućivali su proglase biračima u svojim izbornim jedinicama. Među njima bio je i Savo Milunović, poslanički kandidat Udružene opozicije za grad Cetinje (koji je oči izbora preko lista "Zeta" obznanio da je nezavisni kandidat, premda je pripadao Crnogorskoj stranci). Neposredno pred izbore štampan je proglas Sava Milunovića, upućen *„Biračima grada Cetinja i okoline"*[119]. U tome izbornom proglasu Savo Milunović prezentira politiku i ideologiju, koja je, u to doba, u bitnim ideološko-političkim svjetonazorima temeljila rad Crnogorske stranke i značajnog dijela drugih antirežimskih legalnih političkih subjekata koji su bili konstituenti Udružene opozicije koju je predvodio dr Vladko Maček. Milunovićev proglas glasi:

„BIRAČIMA GRADA CETINJA I OKOLINE

11 decembar je dan kada će pobornici demokratije i narodnog sporazuma, svi prijatelji mira, slobode i ravnopravnosti, svi koji žele dobra ovoj zemlji, glasati za zemaljsku listu Dra VLADIMIRA MAČEKA. To je jedan od najsudbonosnijih dana u istoriji ove zemlje, u istoriji naroda Jugoslavije, jer će on pokazati da narod ne može i neće više da živi pod nepodnošljivim uslovima kakve su stvorili nenarodni režimi i njihove partije. 11 decembar će pokazati da se narod ne da više obmanjivati i da neće prodavati svoj glas, svoju savjest i svoj obraz. Borbom za svoju slobodu, za čovječniji i bolji život narod će na ovim izborima kazati svoju mušku riječ: hoću da svoju sudbinu uzmem u svoje ruke i da njome upravljam.

Narod u Crnoj Gori mora da tu mušku riječ kaže danas jače nego ikada do sada. Kao što se znao junački boriti za svoju nacionalnu slobodu protivu turskih i austrijskih osvajača, braneći hrabro crnogorsko ime i svoju slavnu prošlost, on i da danas mora da istraje u borbi za svoja prava i slobode. On ta prava i slobode hoće da izvojuje u svojoj zemlji za čije je stvaranje podnio najveće žrtve koje jedan narod

---

[118] *"Zeta",* Podgorica, br. 38; 3. oktobar 1937. godina VIII, str. 4.

[119] U ovom radu Proglas Sava Milunovića po prvi put se integralno objavljuje u našoj istoriografiji.

može da podnese. CRNA GORA JE ŽRTVOVALA SVE A ZA OVIH DVADESET GODINA NIJE DOBILA SKORO NIŠTA.

Mi hoćemo da se ostvarenjem Narodnog Sporazuma, koji je potpisala Udružena opozicija sa vođom hrvatskog naroda, zavedeistinski demokratski režim u Kraljevini Jugoslaviji pod kojim će jedino biti moguće riješiti sva narodna i državna pitanja na pravičan i demokratski način. Hoćemo Jugoslaviju, slobodnu, demokratski uređenu, na bazi pune ravnopravnosti uz neustupni zahtjev nepovredivosti njenih državnih granica, ali sa punim pravom tražimo da i Crna Gora dobije u njoj zaslužno mjesto koje joj prema njenoj višetskoj i slavnoj istorijskoj ulozi pripada.

Duboko sam uvjeren da je ovakav politički program i rad u istini u korist države i naroda, te ga samo odvratni i niski klevetnici mogu žigosati kao antidržavan.

Veliki broj građana Cetinja i okoline zahtijevali su od mene da se primim za poslaničkog kandidata za grad Cetinje na zemaljskoj opozicionoj listi boraca demokratije i nacionalne ravnopravnosti Dra VLADIMIRA MAČEKA. Odazvao sam se zahtjevu uvjeren da bi pošteno i predano učinio sve što je moguće za dobro našeg ponosnog Cetinja i za dobro zapuštene i siromašne okoline. Odazvao sam se zato što sam siguran da dato mi povjerenje ne bih iskorišćavao u svoje lične svrhe i radi ličnih ambicija. U dogovoru sa narod radio bih i bio bih iskren tumač i zastupnik njegovih potreba i interesa. Odazvao sam se zato što sam siguran da bih ostao dosljedan pristalica demokratskog pokreta u zemlji, i branio opravdane zahtjeve Crne Gore koja hoće ovu državu i koja hoćeda se bori za njeno očuvanje i punu nezavisnost. Odazvao sam se najzad zato što bih se zajedno sa svima istinskim prijateljima i u gradu i na selu borio protiv korupcije i odvartne pljačke siromašnog stanovništva našeg, a za njegov bolji život i srećniju budućnost.

Prezrite sve one koji pokušavaju da kupe vašu savjest, ponos i poštenje vaše i vaših porodica.

GLASAJTE za listu opozicije koja se bori za slobodu, sreću i blagostanje naše zemlje i svih nas a na kojoj sam ja poslanički kandidat.

SAVO MILUNOVIĆ
Poslanički kandidat za grad Cetinje na zemaljskoj listi
D-ra VLADIMIRA MAČEKA“[120].

Crnogorska stranka je na prostoru Pive i Drobnjaka imala snažno političko uporište i biračko tijelo koje je podržavalo, pa su sreski kandidati njeni na listi Udružene opozicije bili Mihailo Jokov Adžić, predsjednik opštine Župo-pivske, a njegov zamjenik Mitar M. Karadžić, predsjednik opštine Drobnjačke. U tom smislu su se Mihailo Adžić i njegov zamjenik Mitar M. Karadžić, obratili novembra 1938. godine zajedničkim proglasom, štampanim u formi letka, kao agitaciono-propagandnom sredstva, i distribuiranim na području svoje izborne jedinice. Proglas nosi naziv *„Težaci Durmitorski“* i govori o izborima za narodne poslanike zakazanih za 11. decembar 1938. godine. U proglasu se na početku ističe da su ovi izbori najznačajniji u istoriji države od 1918. godine, potencirajući da će se na njima odluciti da li će zemljom upravljati sistem slobode i demokratije ili fašističke crne košulje koje su, po autorima proglasa, neprijatelji države i cijelog Slovenstva. Za snage koje predstavljaju slobodu

[120] Centralna Narodna Biblioteka „Đurđe Crnojević“-Cetinje, V-46862, Savo Milunović, *Biračima grada Cetinja i okoline,* Cetinje-1/38. Original proglasa.

i demokratiju oni smatraju blok opozicije kojeg predvodi dr Vladko Maček[121]. U proglasu se potom analizira jednim dijelom spoljno-politička situacija i međunarodni tokovi, pa se podsjeća na sudbinu Čehoslovačke i njen pad pod nacističku njemačku agresiju, te izražava solidarnost sa udesom *„naše slovenske braće"* i tvrdi da je *„čitavi naš narod"* svom silinom osjetio da se *„cijepa njegov sopstveni organizam"* i da osjeća, pored bola, i gnušanje prema razbijanju Čehoslovačke. Tvorci pomenutog proglasa kritikuju aktuelni režim što, suprotno narodnom htjenju, ni u čemu nije pokazao naklonost prema slovenskom sabratu iz Čehovslovačke i njegovoj državi, iako mu je ta naklonost u odbrani svoje zemlje bila nasušno potrebna i ističu da je opštepoznato da Jugoslaviji i njenim građanima nikad takvi prijatelji ne mogu biti Romani i Germani kao što to mogu biti Sloveni[122]. U proglasu potom slijedi deskripcija i analiza unutrašnje političke situacije u državi i govori se o teškom ekonomskom i socijalnom položaju seljaka na prostoru Zetske banovine i nebrizi vlasti za njegov status koji više nego ugrožava njegovu egzistenciju. Tvrdi se da seljaštvo treba da bude nosilac državnog života, jer seljaci predstavljaju ubjedljivu većinu stanovništva u zemlji (85%), te je, stoga jugoslovenska država po svojoj demografskoj strukturi seljačka država. Navode da je od strane vlasti potpuno zapušteno seljaštvo i da se zbog pogrešne državne politike u oblasti carina, visokih cijena životnih namirnica, opterećenja koje mu vlast nameće u pogledu suvišnih dažbina po raznim osnovama i slično seljak dovodi do prosjačkog štapa. Navodi se da seljaštvo u šavničkom srezu snosi teške konsekvence zbog takve politike režima, da je potpuno zapušten ekonomski, socijalno i kulturno, bez putne infrastrukture i slično i smatraju da se tome može stati na kraj jedino dugotrajnom i savjesnom i odlučnom borbom koja će dovesti do promjena, odnosno, do postizanja narodne sloboode i blagostanja[123]. Da bi se popravila takva situacija, potpisnici proglasa navode da je neophodno da narod energično na sljede-

---

[121] Proglas Mihaila J. Adžića i Mitra M. Karadžića, izdat novembra 1938, a naslovljen *„Težaci Durmitorski"* u uvodnom dijelu sadrži sljedeće:

„ Kao što Vam je poznato 11 decembra ove godine, obaviće se izbori za narodne poslanike u našoj zemlji. Na opozicionoj strani-po želji svih demokratskih elemenata iz cijele Jugoslavije-biće nosilac liste-Dr-or VLATKO MAČEK.

Ovi izbori s obzirom na tešku situaciju naše zemlje, kako spoljnu, tako i unutrašnju biće najsudbonosniji izbori što ih je naša zemlja imala od 1918. Godine na ovamo. Na njima će se riješiti, da li će našom dragom zemljom zavladati visoki smisao slobode i demokratije, ili će se prepustiti nosiocima fašističkih košulja da vršljaju sa njenim tekovinama kako im je drago i kako bi to godilo stranim neprijateljima naše zemlje i neprijateljima čitavog Slovenstva". (Proglas štampan u formi letka nalazi se u privatnom posjedu autora ove studije. Ovaj proglas do sada nije objavljivan u našoj istoriografiji).

[122] U nastavku proglasa se veli: "*BRAĆO TEŽACI,*

Vi ste skori svjedoci teškoga udesa bratske nam čehoslovačke republike. Čitavi naš narod sa izrazitim bolom i gnušanjem osjetio je taj udes naše slovenske braće. Kao da se cijepa njegov sopsteni organizam, tolikom silinom ga je osjetio.

Neprijateljima Slovenstva i slovenske solidarnosti nije se dopala čehoslovačka demokratija, kao žarište velike slovenske misli. Njima je trebalo Čehoslovačku obesnažiti, da bi time doprinijeli razdrobljavanju i samoga slovenstva. Što su naumili sa Čehoslovačkom, to su i uradili. I pored velikoga bola jugoslovenskoga naroda, današnji režim nije pokzao ni znaka naklonosti, prema Čehoslovačkoj slovenskoj braći, premda je ta naklonost bila nasušno potrebna Čehoslovačkoj u tim najtežim danima njene krize. Umjesto toga Jereza se hvali takvim svojim stavom, ističući ga kao znak velike diplomatske dalekovidosti. A svakome je poznato, da nam nikada ne mogu biti prijatelji Romani i Germani , kao što su nam to Sloveni.

[123] Zatim se u proglasu kaže: "*Druga je naša nevolja naše unutrašnje stanje. Poznato je, da bi seljak trebao da bude nosilac državnog života, jer je on, bez sumnje, najglavniji elemenat jedne*

ćim izborima pokaže svoju čvrstu volju i snagu za promjenama, jer se po njima samo tako može doći do narodne slobode i blagostanja. Naglašavaju dalje u proglasu da dosadašnja praksa slušanja trgovaca, bankara i kapitalista, koji su permanentno sijali izborna obećanja i obmanjivali, treba da se prekine, uvjeravajući da seljaci i težaci durmitorskog sreza treba njima, kao opozicionim kandidatima, da ukažu povjerenje, jer su oni dio seljaka, koji dijele istu sudbinu i žive u istim životnim uslovima. Tvrde da im oni neće obećavati „zlatna brda i doline“ kao što su to radili prethodni politički profiteri, već im samo obećavaju da će se truditi koliko je u njihovoj moći i boriti za njihova prava i slobode na pošten način za dobrobit seljaštva i otadžbine[124]. Proglas izdat u formi letka sa porukom *„težače, pročitaj, pa podaj drugome“*, završava se porukom i pokličem upućenom narodu da ne klone duhom i da ne ustukne pred prijetnjama i obmanama, te da odbije od sebe koruptivne radnje režima, te da pokažu svijest da na izborima glasaju za svoje dobro i zato treba da izađu na izbore i odluče da živi narodna sloboda[125].

---

države, a pogotovu naše države, koja je jedna seljačka zemlja, pošto u njoj živi osamdeset i pet po sto seljačkog življa.

Uz prkos toga naš se seljak ne može pohvaliti svojim dosadanjim životom, i ako ima sve dobre uslove za svoje blagostanje, kada bi bilo i dobre režimske uprave. Čitava njegova životna produkcija zapostavljena je. Lišen intervencije države za racionalno obrađivanje zemlje, opterećen visokim carinama i visokim cijenama za sve trgovačke artikle, kao i za sve što mu služi za upotrebu, život našeg seljaka dovodi se do prosjačkog štapa. Ovome kad se dodaju suvišni nameti za šumarine, pašnjake, egzekutivni troškovi pri naplati poreza, bankarski računi i druge ekonomsko-finansijske avanture današnje politike, onda taj njegov život postaje nemoguć.

Naš šavnički srez naročito nosi na sebe sve te odlike seljačkih teškoća. U pogledu ekonomskom, socijalnom i kulturnom sa pravom se može reći, da je to najzapostavljeniji srez čitave naše zemlje. Naš srez nema ni puteva, ni drugih komunikacija. Naš srez je bez svake pomoći, koja služi narodnom blagostanju“.

[124] U tom smislu oni u nastavku proglasa potenciraju: *“Svemu ovome treba tražiti lijeka, a taj lijek pronaći će se jednom istrajnom i svjesnom borbom. Zato treba da budete odlučni i na idućim izborima da pokažete, kako čvrsto stojite uz načela narodne slobode i narodnog blagostanja.*

TEŽACI DURMITORSKI

Do sada pri izborima obično ste slušali varošku gospodu: trgovce, bankare, kapitaliste i mnoge druge njima slične. Za sve što su vam obećavali ti narodni oci, u punih dvadeset godina, obmanuli su vas. I evo ih opet hitaju sa svih strana, da vas obaspu sa kisom novih obećanja, kako bi im poslije takve misije pao poslanički mandat kao gnjila kruška.

Potpisati živjeći sa vama i uz vas, vrlo dobro poznajemo kakav je vaš život, jer je to u isto vrijeme i naš život. A kako smo zamoljeni od više predstavnika naših sela, da na idućim izborima postavimo svoju kandidaciju na opozicionoj listi i vjerujući u isto vrijeme da je to volja većine stanovništva našega sreza, odlučili smo se da postavimo našu kandidaciju. Ali sa tim mi vam ne možemo obećavati zlatna brda i doline, kao što su to činjele razne prethodne šićardžije. Jedno što vam možemo obećati, to je naš trud i našu borbu. Pošteni trud i poštenu borbu za dobro našeg sela i seljaka, a pri tom i za dobro naše otadžbine“.

[125] Na kraju proglasa u tom smislu veli se: *„Ponavljamo 11 decembar, to je sudbonosni dan našega narodnog života. Zato ne klonite ni pred kakvim prijatnjama niti obmanjivanjima, au slučaju novčanih potplaćivanja, budite opet svjesni i glasajte najposlije za svoje dobro.*

Nadamo se da nećete propustiti doći na izbore i da ćete glasati potpisate. Mi vas pozdravljamo i kličemo: ŽIVJELA NARODNA SLOBODA!

Novembra 1938 godine

Vaši iskreni saputnici
MIHAILO J. ADŽIĆ
pretsjednik opštine Župo-pivske,
MITAR M. KARADŽIĆ“.
pretsjednik opštine Drobnjačke“.

Na parlamentarnim izborima 11. decembra 1938. godine na listi "Udružene opozicije" predvođene dr Vlatkom Mačekom, u nekoliko izbornih srezova u Zetskoj banovini svoje kandidacije istakli su i predstavnici Crnogorske (federalističke) stranke. Listu poslaničkih kandidata Udružene opozicije dr Vladka Mačeka u Kraljevini Jugoslaviji na tim izborima verifikovao je Kasacioni sud i sve kandidate sa te liste u svim banovima i izbornim jedinicama objavio je beogradski dnevnik "Politika". Prema "Politici", u izbornom okrugu broj 18. i 19. u Zetskoj banovini na listi Udružene opozicije poslanički kandidati i njhovi zamjenka iz redova Crnogorske stranke bili su: u srezu Andrijevačkom (Andrijevica) na izbornoj listi Mačeka zamjenik poslaničkog kandidata bio je Vaso V. Laban[126], penzioner iz Pepića; u srezu Kolašinskom poslanički kandidat bio je Dr Sekula Drljević, advokat iz Zemuna, a njegov zamjenik Bećir Petrov Bulatović[127], penzioner iz Kolašina; u srezu Šavničkom poslanički kandidat bio je Mihailo Jokov Adžić[128], tadašnji predsjednik opštine iz Goranska, a njegov zamjenik takođe crnogorski federalista Mitar M. Karadžić, predsjednik opštine Drobnjačke; u srezu Nikšićkom poslanički kandidat bio je dr Božo Krivokapić[129], advokat iz Nikšića, a njegov zamjenik Kosto Markov Radović[130], zemljoradnik iz Muževice (Banjani); u srezu Danilovgradskom poslaniki kandidat bio je dr Novica Radović[131], privatni profesor

[126] Vaso Laban (?-ubijen 1941), poručnik crnogorske vojske iz Vasojevića. Hapšen od strane srpskih vlasti 1919. Godine i bio kao federalista potom pod policijskim nadzorom. Optuživan tokom 1922. da je "agent Jovana Plamenca I Milutina M. Vučinića). Ubijen novembra 1941. od strane Polimske partizanske čete kao "neprijatelj NOB-a i saradnik okupatora". Tada je od strane iste partizanske čete pod istom optužbom ubijen i oficir Batrić Božović, poslanik Petrovdanskog (Crnogorskog sabora) 12. Jula 1941. godine.

[127] Bećir Petrov Bulatović (1881- ubijen1945) iz Rovaca bio je oficir, kapetan bivše crnogorske vojske, ustanik, zelenaš, komita (učesnik Božićnog ustanka 1919. godine) i politički emigrant u Italiji (Gaeta). Poslanik Petrovdanskog (Crnogorskog sabora) 12. Jula 1941. godine. Vidi njegovu biografiji: Novak Adžić, *„Borci za nezavisnu Crnu Goru 1918-1941"*, knjiga 1, Cetinje, 2008. str. 177-178.

[128] Mihailo Adžić (1895-1985) je sin generala Joka Adžića iz Pive. Mihailo Adžić je učesnik Crnogorskog ustanka 1919. godine i bio je tokom 1919. i 1920. godine u šumi kao ustanik (komita) u borbi protiv nasilne anekesije Crne Gore spovedene 1918. godine. Poslanik Petrovdanskog (Crnogorskog sabora) 12. Jula 1941. godine. Vidi njegovu biografiji: Novak Adžić, *„Borci za nezavisnu Crnu Goru 1918-1941"*, knjiga 1, Cetinje, 2008. str. 129-130.

[129] Božo Vukov Krivokapić (1890-ubijen 2. jula 1944. u Kotoru), iz Nikšića, sin narodnog poslanika Kraljevine Crne Gore Vuka Jakova Krivokapića, bio je politički emigrant u Švajcarskoj, Italiji, Albaniji i Austriji. Povjerljiva ličnost crnogorskog Dvora i Vlade u Francuskoj. Završio je Pravni fakulttet i doktorirao Pravne nauke na Univerzitetu u Beču. Dugo je bio u emigraciji. Po povratku u Kraljevinu Jugoslaviju bavio se advokaturom. Funkcioner Crnogorske stranke. Poslanik Petrovdanskog (Crnogorskog sabora) 12. Jula 1941. godine. Na konferenciji privremnog vođstva Crnogorske stranke 1943 izabran za njenog potpredsjednika. Vidi njegovu biografiji: Novak Adžić, *„Borci za nezavisnu Crnu Goru 1918-1941"*, knjiga 1, Cetinje, 2008. str. 270-274.

[130] Kosto Markov Radović (?-1967), iz Banjana, oficir, kapetan crnogorske vojske, zelenaš, ustanik i komita i učesnik Božićnog ustanka 1919. godine. Vidi njegovu biografiji: Novak Adžić*, „Borci za nezavisnu Crnu Goru 1918-1941",* knjiga 1, Cetinje, 2008. str. 528-530.

[131] Dr Novica Radović (1890-ubijen 1945.), iz Martinića bio je inžinjerski komandir crnogorske vojske, učesnik Božićnog ustanka, zelenaš, ustanik, komita, politički emigrant u Italiji, đe je bio u oficirskom sastavu Crnogorskih trupa u Gaeti. Diplomirao i doktorirao tehničke nauke na Napuljskom univerzitetu 1925. godine. Uhapšen 28. Aprila 1926. po povratku u KSHS i na sudskom procesu 1927 osuđen na 20 godina robije kao „politički krivac". Izašao iz zatvora maja 1934. nakon što je pomilovan . Član Glavnog odbora Crnogorske stranke od 1938. godine. Publicista i privatni profesor i akademik (član

iz Podgorice, a njegov zamjenik Blagota Martinović[132] iz Komana; U srezu podgoričkom poslanički kandidat je bio Savo Vuletić, ministar u penziji, a njegov zamjenik na listi Dušan Vulov Vučinić, advokat, sekretar CFS; u srezu Cetinjskom kandidat je bio dr Sekula Drljević, a njegov zamjenik Bogdan Vukotić[133], zemljoradnik s Čeva. U srezu Bokokotorskom poslanički kandidat bio je Anđelo Marković[134], trgovac iz Donje Lastve, a njegov zamjenik dr Sekula Drljević[135]; u srezu barskom poslanički kandidat sa liste Crnogorske stranke bio je Petar S. Lekić[136], trgovac iz Virpazara, a njegov zamjenik Alija Resulbegović, penzioner iz Ulcinja. Za grad Cetinje poslanički kandidat, Savo Jovanov Milunović[137], penzioner sa Cetinja, a njegov zamjenik iz redova Crnogorske stranke bio je Aleksa Đ. Martinović[138], penzioner iz Bajica[139].

Interesantno je da je na ovim izborima za poslaničke kandidate i njihove zamjenike bilo značajan broj političara iz doba Knjaževine i Kraljevine Crne Gore (bivši ministri Savo Vuletić i Sekula Drljević, koji su bili i poslanici Crnogorske stranke u Skupštini KSHS 1925-1929.), te i nekoliko istaknutih oficira stare crnogorske vojske, učesnika Božićnog ustanka (1919) i komitskog zeleaškog oružanog pokreta (1919-1929) i političkih emigranata, od kojih su nekoliko njih bili u sastavu crnogorske vojske u Italiji (1919-1921) u rangu oficira, a po povratku u zemlju, angažovali u okviru crnogorske stranke (federalista), a jedan od njih dr Novica Radović bio je kao "politički krivac" zbog učešća u komitsko-ustaničkom pokretu osuđen na 20 godina robije i izdržao 9 godina zatvora od dosuđene kazne[140]. Među poslaničkim kandidatima bilo je i političkih emigranata, koji su se po povratku iz egzila predstavljali dio elite Crnogorske stranke (Dušan Vučinić, dr Božo Krivokapić).

Međunarodne akademije nauka). Vidi njegovu biografiji: Novak Adžić, *„Borci za nezavisnu Crnu Goru 1918-1941"*, knjiga 1, Cetinje, 2008. str. 530-534.

[132] Blagota Ilijin Martinović (1880-?) iz Komana, oficir, komandir crnogorske vojske, ustanik, zelenaš, komita (učesnik Božićnog ustanka 1919. godine) i politički emigrant u Italiji (Gaeta). Vidi njegovu biografiji: Novak Adžić, *„Borci za nezavisnu Crnu Goru 1918-1941"*, knjiga 1, Cetinje, 2008. str. 357-358.

[133] Bogdan Vukotić (1875-?), s Čeva, bivši narodni poslanik Kraljevine CG, vojno-građanski komandir crnogorske vojske, zelenaš, ustanik, komita, emigrant u Italiji, oficir crnogorke vojske, politički emigrant u Italiji (Gaeta). Vidi njegovu biografiji: Novak Adžić, *„Borci za nezavisnu Crnu Goru 1918-1941"*, knjiga 1, Cetinje, 2008. str.620-621.

[134] Član HSS dr Vladka Mačeka.

[135] Tada se dr Sekula Drljević koji se kandidovao utri izborna sreza, a poslanički mandat na tim izborima osvoji o je u cetinjskom srezu).

[136] Na opštinskim izborima 1936. Petar S. Lekić izabran je kao federalista za predsjednika crmničke opštine.

[137] Savo Jovanov Milunović je u izbornoj kampanji preko štampe za sebe tvrdio da nije partijski, već nezavisni kandidat, a stvarno i formalno je tada bio pripadnik Crnogorske stranke –federalista.

[138] Aleksa Đurov Martinović, oficir, poručnik crnogorske vojske iz Bajica, učesnik Božićnog ustanka 1919. godine, politički emigrant u Italiji, đe je u Gaeti bio u sastavu crnogorske vojske. Vidi o njemu: : Novak Adžić, *„Borci za nezavisnu Crnu Goru 1918-1941"*, knjiga 1, Cetinje, 2008. str. 357.

[139] Vidi o navedenim kandidatima na Mačekovoj listi Udružene Opozicije: *"Politika"*, Beograd, broj. 10956, 27. Novembra 1938, str. 10, članak *"Kasacioni sud potvrdio je juče zemaljsku kandidacionu listu čiji je nosilac g. Dr V. Maček".* Na listi Udružene opozicije kandidati za grad Cetinje koji su pripadali KPJ bili su Stevo Mašanović, a njegov zamjenik Petar Banović.

[140] Vidi detaljno o sudskom krivičnom postupku vođenom u Kolašinu i Podgorici 1927. godine zbog političke i oružane ustaničke akcije protiv dr Novice Radovića i njegovih saboraca: Novak Adžić, *„Politička suđenja u Crnoj Gori 1920-1940"*, Cetinje, 2012, str.256-273.

Kao što je navedeno, u izbornim srezovima: cetinjskom, barskom, nikšićkom, podgoričkom, kolašinskom, danilovgradskom i šavničkom (i u gradu Cetinju), Crnogorska stranka je na listi Udružene opozicije istakla svoje kandidate, ali u znajačnom dijelu srezova nije. Nakon sprovedenog glasanja, Crnogorska stranka, odnosno, njeni kandidati osvojili su značajan broj glasova, ali bili su daleko od toga da predstavljaju dominantnu političku snagu u Zetskoj banovini. Prema listu „Politika" od 12. decembra 1938. rezultati parlamentarnih izbora u Zetskoj banovini, za kandidate Udružene opozicije, koji su pripadali Crnogorskoj stranci bili su sljedeći: u srezu kolašinskom dr Sekula Drljević osvojio je 320 glasova, u srezu šavničkom Mihailo Jokov Adžić dobio 980 glasova (zaradio je poslanički mandat), na izborima u gradu Cetinju sa Savo Milunović dobio je 161 glas; u srezu barskom Petar Lekić, predsjednik crmničke opštine, dobio je 523 glasa, u srezu danilovgradskom dr Novica Radović dobio je 337 glasova, u srezu nikšićkom dr Božidar-Božo Krivokapić dobio je 1064 glasa; u srezu podgoričkom Savo Vuletić dobio je 1317 glasova, u srezu cetinjskom dr Sekula Drljević dobio je 1079 glasova (zaradio je time poslanički mandat)[141].

Podgorički list „Zeta" je, međutim, izračunala da su kandidati Crnogorske stranke ukupno na tim izborima osvojili 7.062 glasova i da je od svih opozicionih partija na prostoru Zetske banovine najjača Crnogorska stranka.

Crnogorska stranka je, dakle, osvojila dva poslanička mandata i njeni zastupnici u Skupštini Kraljevine Jugoslavije (1939-1940) bili su dr Sekula Drljević i Mihailo Adžić. Njihova aktivnost u parlamentu u Beogradu svodila se na nekoliko skupštinskih govora, u kojima je promovisana ideja državne i nacionalne emancipacije Crne Gore i Crnogoraca, potencirana potreba za preuređenjem jugoslovenske države na federalnoj osnovi. Pored toga, poslanici Drljević i Adžić u parlamentu isticali su zahtjeve da Crna Gora postane ravnopravan činilac jugoslovenske države, odnosno, zasebna federalna jedinica u Kraljevini Jugoslaviji. Osuđivali su politiku vlade Milana Stojadinovića, tvrdeći da je ona stalno ekonomski i socijalno zapostavljala Crnu Goru, kao što su to činile i sve prethodne vlade od faktičkog nastanka države (1918).

Dr Vladimir Maček je srpskom narodu i Crnogorcima čestitao Božić 1939. godine. U toj čestitci, naveo je i sljedeće:

„Čestitajući ove božićne praznike cijelom srpskom narodu, a ponaosob Crnogorcima, u prvom redu onima koji su lanjske godine uoči Božića sa nama Hrvatima išli u izbore te prvi prenijeli veliku misao narodnog sporazuma, kao onima koji su tu misao kasnije iskrenim srcem i dušom prihvatili.

Želim: da veliko djelo, koje je započeto i dovršimo za srećniju našu zajedničku budućnost.

„Mir božji-Hristos se rodi"!

U Zagrebu, uoči pravoslavnog Božića *Dr Maček"*[142].

Crnogorska stranka je pozdravila pregovore vođene između predsjednika jugoslovenske vlade Dragiše Cvetkovića i vođe Hrvatske seljačke stranke dr Vladimira-Vladka Mačeka oko rješavanja hrvatskog pitanja u zajedničkoj državi. Jedan od prvaka i ideologa Crnogorske stranke, novinar, književnik i književni kritičar Milivoje Matović, u tekstu „Za narodni sporazum", objavljenom na naslovnici podgoričkog lista „Zeta" 23. aprila 1939. godine, iskazuje očekivanje da će se ti pregovori uspješ-

[141] Rezultati glasova za kandidate Crnogorske stranke na parlamentarnim izborima na prostoru Zetske banovine navedeni su prema *„Politici"*, broj 10971. 12. decembra 1938. str. 5.

[142] *„Zeta"*, Podgorica, br. 1, 7. januara 1939, str. 1. Članak *„G. Dr Maček čestita Božić".*

no nastaviti i završiti, te da će doći do preuređenja jugoslovenske države na temelju ravnopravnosti njenih činioca. Matović napominje da u državnoj zajednici treba da budu ravnopravni Srbi i Hrvati i ističe da je postizanje tog cilja *„uslov za opšte državno preuređenje na bazi pune ravnopravnosti svih nacionalnih komponenata, svih narodnih i istorijskih individualiteta koji danas sačinjavaju našu državnu zajednicu"*[143]. Matović pledira da u preuređenoj jugoslovenskoj zajednici i Crna Gora stekne status njenog ravnopravnog državno-pravnog činioca, a Crnogorcima da se prizna svojstvo zasebnog naroda i nacije. Po Matoviću u preuređenoj jugoslovenskoj državi treba da budu ravnopravni Srbija, Hrvatska, Crna Gora, Bosna i Hercegovina, Vojvodina i drugi njeni činioci, jer je od njih postojeća država i nastala. Matović navodi da u Crnoj Gori *„ već dvadeset godina postoji narodni pokret sa takvim narodnim zahtjevima za ravnopravnost, kao što postoji i u Hrvatskoj, i da taj pokret i te narodne zahtjeve nijesu mogli ni razvodniti ni ugušiti dvadesetogodišnja taktiziranja protunarodnih režima centralizma i hegemonije*"[144], pa dodaje da se to nije mogli postići *„ni pod najvećim pritiskom Stojadinovićevog režima*"[145], već je naprotiv upravo tada taj pokret *„izašao ojačan i sve u oštrijoj formi"*[146] .Ističući potrebu za ravnopravnošću Crne Gore u jugoslovenskoj zaednici, Matović se poziva na sadržinu rezolucije Seljačko-demokratske koalicije od 1. avgusta 1928. godine, kao i na mnogobrojne izjave koje je kontinuirano dr Vladko Maček davao u prilog tome, kako u njegovim obraćanjima Hrvatima, tako i u porukama (poslanicama) upućenim Crnogorcima. Matović naglašava da je *„prirodno da mi Crnogorci sa velikim interesom i sa velikom nadom pratimo rad na opštem narodnom sporazumu* [147] navodeći da se i politički i ekonomski zahtjevi Crne Gore trebaju uzeti u obzir. Prema njegovoj elaboraciji, rješavanje crnogorsko pitanja sastavni je dio oošteg jugoslovenskog pitanja i poziva da se čuje i uvaži u tom smislu i glas Crne Gore. Matović podjeća da se Crnogorci neće odreći *„svojih prava i narodnih zahtjeva za ravnopravnost u zajednici*"[148] i poručuje da stavlja do znanja *„svima i svakome, da branimo slobodu svih kao svoju sopstvenu i u tome kod nas ne može biti sumnje. A kada kod nas tako stvari stoje, kad ih mi tako shvaćamo i postavljamo, nema nikakvog razloga, a najmanje kakve bojazni, da se tako stvari gledaju i postavljaju i sa druge strane, i da se riješenju našeg opšteg unutrašnjeg problema pristupi na bazi pune ravnopravnosti svih djelova državne zajednice, među koje ubrajamo i istorijski individualitet Crne Gore. Ne shvate li nas i ne razumiju tako, grijeh i posljedice toga moraju primiti na sebe oni, koji ometaju takav istinski narodni sporazum"*[149], zaključuje Matović.

Crnogorska stranka je pozdravila sporazum Cvetković-Maček, ulazak dr Mačeka i ostalih ministara u novu jugoslovensku vladu i uredbu o stvaranju Banovine Hrvatske. Pregovori između predsjednika Dragiše Cvetkovića i dr Vladka Mačeka, predsjednika HSS i S.D.K, uspješno su završeni i 26. avgusta 1939. godine došlo je do potpisivanja srpsko-hrvatskog sporazuma, koji je odobren od strane Kraljevskog Namjesništva. Istoga dana formirana je nova jugoslovenska vlada pod predsjedniš-

[143] Milivoje Matović, *"Zeta"*, Podgorica, godina X, broj 16, 23. april 1939, str. 1. Članak *"Za narodni sporazum".*

[144] Ibidem

[145] Ibidem

[146] Ibidem

[147] Ibidem

[148] Ibidem

[149] Ibidem

tvom Dragiše Cvetkovića, u kojoj je ušao dr Vladko Maček kao potpredsjednik i u kojoj je ušlo nekoliko hrvatskih ministara. Potom je donijeta Uredba o ustanovljenju Banovine Hrvatske i još nekoliko podzakonskih akata koji su se ticali upravnog preuređenja jugoslovenske države. Za Crnogorsku stranku to je bio važan događaj, kojeg je ona podržala. Podgorička „Zeta" je u uvodniku pod naslovom *„C. Gora pozdravlja sporazum"* (vjerovatno autorstvo Milivoja Matovića), između ostalog, navela: *„Iako u novoj vladi g.g. Cvetković-Maček, Crna Gora nije zastupljena, što nam ne može biti pravo, to ipak ne može umanjiti naš osjećaj ljubavi prema državnoj zajednici i ne može umanjiti naše iskreno prihvatanje Sporazuma. I baš sa tih razloga, gledajući u njemu uslov i garanciju za ravnopravnost svoga naroda, za nezavisnost i napredak svih Srba, Hrvata i Slovenaca u slobodnoj i nezavisnoj Jugoslaviji, Crna Gora pozdravlja Narodni Sporazum"*[150].

Crnogorska stranka zalagala se da se nastavi sa administrativnim preuređenjem jugoslovenske države i da se uspostavi, poput Hrvatske, i zasebna Banovina Crna Gora. Njeni ideolozi predlagali su, između ostalog, da Crna Gora bude jedna od posebnih banovina nove preuređene države i da se u njen sastav priključe brojne teriorije. Glasogovornici te politike Crnogorske stranke bili su naročito dr Sekula Drljević i **Milivoje Matović**. Tu koncepciju podržavao je i podgorički nedjeljni list „Zeta", u kojoj su često pisali prvaci Crnogorske stranke, a posebno Milivoje Matović. Naime, „Zeta" je 29. oktobra 1939. godine na naslovnici objavila tekst pod naslovom „Kako da se nastavi administrativna podjela naše države". Tekst je potpisan pod imenom „Crnogorac" a najvjerovatnije je autorstvo Milivoja Matovića, stalnog saradnika „Zete" koji je u to vrijeme često objavljivao uvodne članke na naslovnici istog lista. Prema mišljenju autora teksta u „Zete" u okviru jugoslovenske države treba da se uspostavi Banovina Crna Gora. Predloženo je sljedeće da Banovina Crna Gora bude u granicama poslije *„balkanskog rata sa Primorjem od Spiča do Boke, s Bokom, sa Hercegovinom, ukoliko nije pripala Hrvatskoj banovini, i s dijelom Bosne"*[151] sa Cetinjem kao njenim centrom. Međutim, od strane mjerodavnih faktora Vlade Cvetković-Maček ti prijedlozi nijesu uzimani u obzir.

Dakle, predstavnici Crnogorske stranke, osobito dr Sekula Drljević i Milivoje Matović, podržali su načelno sporazum Cvetković-Maček, kojim je stvorena Banovina Hrvatska (26. avgusta 1939) i zalagali su se da isti takav status dobije Crne Gora sa znatnim teritorijalnim proširenjem. Međutim, ti njihovi zahtjevi nijesu ni u čemu realizirani. Srpsko-hrvatski sporazum iz 1939. godine pozdravio je i Sekula Drljević. Podržao je uspostavljanje Banovine Hrvatske. Poslije sporazuma Cvetković-Maček, Drljević je tražio raspisivanje izbora kako bi kvalificirani ljudi mogli izvršiti preuređenje države. U zagrebačkom »Obzoru« je žestoko kritikovao Demokratsku stranku zato što je tražila odlaganje izbora. Drljević je vodio polemiku oko preuređenja države u to vrijeme i sa Džaferom Kulenovićem oko teritorijalnog pitanja Bosne [152]. Drljević je tada isticao zahtjeve oko teritorijalnog proširenja Crne Gore, ističući da Crna Gora treba da bude posebna jedinica i da je čine Crna Gora, Sandžak i užički kraj. Tada je Drljević isticao zahtjeve teritorijalnih pretenzija, pozivajući se na »isto-

---

150 *"Zeta"*, Podgorica, godina X, broj 35, 3. septembar 1939. str. 1. Članak *"Crna Gora pozdravlja sporazum"*.

151 *"Zeta"*, Podgorica, godina X, broj 43, 29. oktobra 1939. str. 1. Članak "Kako da se nastavi administativna podjela naše države".

152 *„Glas Crne Gore",* broj 2 od 1. decembra 1940. godine.

rijsko pravo Crne Gore«. Drljević je tada kao »neprijatelj države« žestoko napadan od strane Saveza zemljoradnika.

Crnogorska stranka, nakon formiranja vlade Cvetković-Maček, ostaće u opoziciji, ali će, prvijenstveno preko dr Sekule Drljevića, i dalje održavati političku saradnju sa Mačekom i HSS. Dr Sekula Drljević je tokom 1940. godine održavao političku saradnju sa liderom HSS i potpredsjednikom jugoslovenske vlade dr Vladkom Mačekom. Dr Sekula Drljević je 25. maja 1940.godine razgovarao u Beogradu oko daljeg preuređenja jugoslovenske države sa dr Vladkom Mačekom, dr Ivanom Ribarem[153]. U prvoj polovini juna 1940. godine dr Sekula Drljević je posjetio dr Mačeka i sa njim pretresao političku situaciju[154].

Međutim, početkom 1941. godine slabiće saradnja Crnogorske stranke sa Hrvatskom seljačkom strankom, ali će ona, ipak, trajati u izvjesnom smislu sve do raspada i ratne kapitulacije Kraljevine Jugoslavije u aprilskom slomu 1941. godine. Nešto ranije, nakon beogradskog puča 27. marta 1941. godine i preuzimanja vlade od strane generala Dušana Simovića, dr Sekula Drljević kao njegov protivnik sjutri dan sa svojim prijateljom porf. Josipom Balenom odlazi u Zagreb. U Zagrebu je odsio neko vrijeme u Balenovoj privatnoj kući i nije se politički eksponirao u vrijeme proglašenja NDH 10. aprila 1941. godine. Kad je stigao u Zagreb, Sekula Drljević je ostao u strogoj tajnosti i srijetao se samo sa nekoliko svojih provjerenih prijatelja, među kojima i sa dr Ivanom Pernarem. Bio je rezervisan u odnosu na Mečekovo političko djelovanje nakon beogradskog puča krajem marta 1941. godine. Drljević se u Zagrebu sa Savićem Markovićem Štedimlijom sreo 14. aprila 1941. godine u privatnom stanu prof. Josipa Balena blizu Mirogoja, iza higijenskog Zavoda tu vodio razgovor političke prirode. Sa zagrebačkog kolodvora Drljević je 21. aprila 1941. godine otputovao za Zemun. Dr Sekula Drljević je iz Zemuna došao na Cetinje 12. maja 1941. godine.

Podgorički list »Zeta« od 12. maja 1941. na skoro cijeloj naslovnoj stranici objavljuje članak posvećen Sekuli Drljeviću. Članak, čiji je autor Nikola-Niko Tatar, nosi naslov *»Živio narodni Učitelj i vođa Dr. Sekula Drljević! I Dobro nam došao«.* U tome članku, koji slavi i veliča Sekulu Drljevića, objavljen je i Drljevićev proglas Crnogorcima 12. maja 1941. godine. Dr Sekula Drjević u tome proglasu veli i ovo: *»Braćo Crnogorci, -1918. Srbija je okupirala dotadanjeg svog saveznika Crnu Goru. Zavjerenički duh Srbije nije poznavao savezničku vjernost, a beogradski udar 27 marta ove godine nije poznavao ni dužnost lojalnosti prema međunarodnim obavezama uopšte. Taj duh je Jugoslaviju stvorio i bacio u grob.*

Crnogorska stranka, kao ni crnogorski narod uopšte, nije bila protivu jedne državne zajednice zemalja Južnih Slovena, ali samo pod uslovom da sve zemlje zadrže svoje političke i kulturne individualnosti i budu ravnoravne u vođenju zajedničkih poslova«. Drljević navodi potom da su sve srpske stranke i političari *»htjeli da sve ostale zemlje Južnih Slovena budu teritorijalno proširenje Srbije i time su onemogućili svaku zajednicu. Jugoslavija je zbog takvog stava srpskih političara potala ideloški nemoguća«,* kaže Drljević. Potom navodi i to da *»Jugoslavija nije imala uslova za duži život. Njenom propašću sve zemlje Južnih Slovena dovedene su u položaj da se brinu za svoju sopstvenu sudbinu«.* Drljević konstatuje i ovo: *»Crna Gora je bila nezavisna kroz vjekove i to će ostati, ako Bog da, i kroz sve buduće vjekove. Njen položaj od 1918.g. do danas bio je položaj okupirane zemlje, što znači, da je za to vrijeme*

---

[153] *"Zeta",* Podgorica, broj 21, 26. maj 1940, str. 5. Članak « Politički život ».
[154] *"Zeta",* Podgorica, broj 25, 14. Jun 1940. Str. 2. Članak « Posjeta g. Drljevića dr Mačeku ».

bila međunarodno pravo Nezavisna Država. Nema ni jednog međunarodnog akta po kome bi bila prestala postojati Crnogorska Nezavisna Država.

Crnogorsku Državu nije potrebo vaspostavljati nego samo konstatirati prestanak srbijanske okupacije, i time ona nastavlja svoj život kao Nezavisna Država«[155], ističe dr Sekula Drljević.

Drljević je sa grupom prvaka Crnogorske stranke potom uspostavio saradnju sa italijanskim vlastima nakon okupacije Crne Gore. Sarađivao je sa italijanskim visokim civilnim komesarom grofom Serafinom Macolinijem oko uspostave nezavisne Crne Gore pod protektoratom fašističke Italije. U izvještaju Ambasade Kraljevine Jugoslavije u Turskoj (Pov. Br. 820) iz Ankare 2. juna 1941. godine Iliji Šumenkoviću kaže se i ovo: »*Crnogorska stvar: Advokat Marko Đurović otišao u Rim zbog nekih pregovora. Kakvih, ne znamo. Iz italijanskih krugova čuje se da oni neće da pregovaraju nego sa Sekulom Drljevićem i Plamencom. Međutim, ovi izjavljuju (da li iskreno?) da neće da idu na pregovore«*[156].

Dr Sekula Drljević je bio jedan od glavnih aktera, sa crnogorske strane, iako su Italijani u tome imali odlučujuću ulogu, sazivanja »Crnogorskog sabora« na Cetinju na Petrovdan 12. jula 1941. godine, na kojemu je, u uslovima italijanske okupacije Crne Gore, pod pokroviteljstvom i zaštitom Italije, proglašena »nezavisna i suverena Kraljevina Crna Gora«. Na Petrovdanskom Saboru bio je njegov zvanični govornik.

Dakle, usljed ratnog vihora, saradnja HSS i Crnogorske stranke biće u stalnom opadanju, više neće imati institucionalni karakter, tako da je ubrzo i prestala tokom 1941. godine. Značajan dio vođstva Crnogorske stranke tokom rata će politički i ideloški poći drugim putem od prvaka Hrvatske seljačke stranke i potražiti nove spoljne saveznike. Sekula Drljević i manja grupa oko njega orjentisaće se, u političko-propagandnoj i drugoj borbi za nezavisnu Crnu Goru, prevashodno oslanjajući se na sile Osovine, fašističku Italiju i Treći Rajh (nacističku Njemačku) i uštaški režim u NDH, što će na kraju rata opredijeliti njihov konačni politički krah i tešku ličnu sudbinu.

[155] *„Zeta“*, Podgorica, vanredno izdanje, godina XII, broj 21, 12. maj 1941. str. 1.

[156] Dr Ljubo Boban, *„Hrvatska u arhivima izbjegličke vlade 1941-1943“*, Globus, Zagreb, 1985, str. 281.

ORLOVI I KRUNE NEUKROĆENOG RATNIČKOG NARODA

Veselin Raičković

Montenegro, Crna Gora, je paradigma evroazijske istorije, barjak slobode na komadiću Balkanskog poluostrva koje milenijumima zapljuskuju talasi velikih osvajanja. Iako se u politički korektnom istoriografskom leksikonu odskora nazivaju migracijama, za narode koje su pogađala, ova osvajanja su sobom donosila veoma tešku borbu za preživljavanje. Tako je bilo i sa Crnogorcima, koji su kao narod ponosno istrajavali, naviknuti da se bore do samog kraja za svoj identitet.

Veliki švajcarski istoričar Verner Kaeig i francuski istoričar Pol Gvižonet, izučavali su centralizam malih država i istorijsku sudbinu Alpa: geografiju koja kreira istoriju i obrnuto; sa posebnom pažnjom pisali su o Lotaringiji, komadiću Evropske ekonomske zajednice, koja je procvjetala na ruševinama Drugog svjetskog rata. Priča o Evropi je, međutim, kompleksnija. Zato balkanske zemlje još uvijek čekaju djelo koje će sistematizovati njihovu dugu istoriju. Esej Luiđija Prunetija o Italiji, Crnoj Gori i masoneriji je važan segmenat za tu građu.

Među zemljama antičke Ilirije, Crna Gora je bila pošteđena od avarskih osvajanja.

U periodu Vizantije i Venecijanske republike desila se neznatna romanizacija. U vjekovima koji slijede, nakon srpskih i albanskih opsada, Crnogorci se sklanjaju u brda kako bi se suprotstavili okupaciji Tursko- otomanskog carstva. Krv protiv krvi. Ništa što se ne može uporediti sa patnjom alpskih ili pirinejskih naroda, koji su bile male ribe u velikom moru borbi između vlasti i naroda kojima je, ipak, zajedničko bilo latinsko ili hrišćansko porijeklo. Crnogorci su, međutim, kao i Vlasi, Moldavci i Mađari, bili bastion protiv islamizacije, što je za sobom povlačilo ne samo danak već i potčinjavanje i remećenje svakodnevnog života, dok se u centralnoj i zapadnoj Evropi, kroz golgotu religijskih, ideoloških i klasnih ratova, naporno radilo na razvoju ljudskih prava.

Nakon revolucije Grka, koji su između 1820. i 1832. godine sa mukom osvojili nezavisnost, i to čak zahvaljujući žrtvovanju romantičarskih idealista kao što su Santore od Santa Roze i Džordž Gordon Bajron, Crna Gora je postala antena Ruskog carstva., treći Rim, čije je mnoštvo pravoslavnog življa moglo voditi hiljadugodišnje ratove.

Tako su živjeli vjekovima Crnogorci, koji, kako nas podsjeća Pruneti, na kraju 19. vijeka ulaze u italijansko kolektivno imaginarno vjenčanjem između dvadesetsedmogodišnjeg Vitorija Emanuela Savojskog, napuljskog princa, i Jelene Petrović

Njegoš, koja je učena na dvoru u Sankt Peterburgu da zamišlja Evropu većom od Evrope Karla Velikoga, kao i od one koju ona pamti; Evropu koja se od Bečkog kongresa iz 1814-1815. vezala za ravnotežu između velikih sila zanemarujući prava naroda, da bi je zatim pocijepali nacionalizmi obojeni ideologijom.

Kako je mladost proveo na istočnom Mediteranu, budući kralj je naučio da gleda Italiju sa obale, a ne sa Alpa. Pamtio je hrišćansku flotu kojom je komandovao Đovani Austrijski i grof Provana Savojski, koji je pošao u potragu za flotom Velikog sultana na Korintski zaliv i porazio je kod Lepanta. Vitorio Emanule je znao da Italija neće biti sama sebi gospodar sve dok Tursko-otomansko carstvo, „veliku slabost Istoka", podržavaju Austrija i Njemačka. Za Vitorija Emanuelea, Crna Gora je bila svakodnevna lekcija o čvrstini i upornosti: parafrazirajući Katona Starijeg, makar onako za sebe, kralj je razmišljao: „Uostalom procijeni, uništena Austrijo..." Bilo mu je prikladno da sebi to ponavlja pored princeze Jelene, čije je ime budilo uspomenu na Konstantina i na prenošenje carskih insignija iz Rima u Vizantiju.

Numizmatičar i ljubitelj heraldike, kralj se hranio metaistorijom. Nijesu mu mnogo značile pojave, ali jesu veliki ljudi koji su se poistovjećivali sa istorijskom sudbinom.

I Luiđi Pruneti u ovom jezgrovitom eseju upozorava na miješanje Hrama sa njegovim sveštenicima. Esej govori o velikom predanju Fransoa Fejta o igri Velikog orijenta Francuske za republikanizaciju istočne Evrope, od balkanskih zemalja do Moskve, i za oslobađanje Pariza od njemačke noćne more. U ovakvoj, još uvijek lotarinškoj atmosferi, gasi se drama Crne Gore.

Kraljevsko visočanstvo od 1900. godine i kralj od 28. avgusta 1910. godine, Nikola Petrović Njegoš se, svojevoljno ili ne, uvlači u zamršene balkanske ratove, a onda i u ratne sukobe od 1914. do 1918. godine, što skeptičnom istoričaru sve više izgleda kao direktna posljedica italo-turskog rata, 1911. i 1912. godine, za prevlast u Libiji. Mnogi katastrofalni požari su nastali od vatrica na pruću koje su se podmetale sa dječjom smjelošću. Tako su se odigrali i događaji između 1911. i 1914. Godine.

Istrajno ćutanje italijanskih diplomatskih depeša o odlučujućim godinama (1905-1909. i 1912-1914.) za odnose između Italije i istočne obale Jadrana, ne doprinosi razjašnjavanju velikog zaokreta u spoljnoj politici zemlje, sve bližoj ruskom caru Nikoli II (dogovori u Rakoniđiju), šarenoj mreži Slovena na jugu i narodima koji su težili punoj i konačnoj samostalnosti.

Priča o „crnogorskoj vojsci", o kojoj Pruneti ovdje piše, a koja je spašena i reorganizovana u Italiji (sa odnosom oficira i podoficira prema trupama od jedan do dva) ostala je, i zbog hronologije, na marginama kolosalne priče o Velikoj italijanskoj vojsci u Velikom ratu, koju je objavio Istorijski ured Generalštaba Vojske, koja bilježi događaje do mira u Versaju. I pored dostupne dokumentacije, koja je ovdje sintetizovana, priča se da tih godina Italija nije morala da taktizira samo sa prijetnjama Austrije i Mađarske, a od 1916. godine i Njemačke i njenih saveznica (Turska i Bugarska), već i Francuske, koja je ponekad bila saveznica, ali nikada prijateljska zemlja Rima. Pariz se osvetio zbog akcije koju su izveli Crnogorci, utapajući ih u vještačku državu, federalnu Kraljevinu SHS (Srba, Hrvata i Slovenaca), koja je ostavljena u nasljeđe Titu već osuđena na izgaranje, kao što se to i ranije događalo multietničkim i multikonfesionalnim imperijama, rezervoarima imperijalizma i nacionalizma u neizlječivim sukobima. Veliki orijent Francuske je učestvovao u stvaranju Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Međunarodno udruženje masona je bilo tome i porota i sudarijum – ovi

događaji čekaju na ponovno čitanje i istoriografsko sistematizovanje koje ne smije biti sačinjeno iz francusko-centralističke vizure.

Lekcija koja proizilazi iz ovih stranica je kao ona istorijska: u Evropi koja zaista želi da se uzdigne do „učiteljice slobode“, svaki narod ima pravo na svoj identitet, kojeg čini jezik i tradicija i, zašto da ne, religija (bratska povezanost) i etnička pripadnost, što isključuje rasizam i ksenofobiju. Identitet, u stvari, znači sjećanje i ponos na sopstvenu istoriju: principi koji su 989. godine, kada je pao SSSR i Berlinski zid (metaistorijski simbol), bili podstrek da se izmjeste i inhumiraju posmrtni ostaci crnogorskog kraljevskog para Nikole i Milene, iz San Rema u rodnu zemlju: primjer koji bi Italijani trebalo da slijede zahvaljujući i zalaganju masona, koji podučavaju one kojima nije blizak odnos sa svetinjama („laike“, „bezbožnike“) da uđu u Hram i žive u skladu sa njegovim vrijednostima.

Boljim upoznavanjem Crne Gore i njenog naroda, tragom istorijske ljevice na čelu sa Agostinom Depretisom, Paskvale Stanislavom Manćinijem i Frančeskom Krispijem (nijesu slučajno masoni sva trojica), Italijani mogu ponovo da pronađu sebe same: jedna nacionalna država koja ima pravo i obavezu da permanentno čuva interese svojih građana i da reaguje na razbijanje svog hiljadugodišnjeg identiteta, koji se troši na hiljade potočića novog lokal-patriotizma, kao na seoskom vašaru, bez filozofskih i političkih perspektiva.

Nakon dva svjetska rata i svega što je uslijedilo, Evropljani bi trebalo da pokažu da su odrasli. Ovaj magistralni esej Luiđija Prunetija ide u dobrom pravcu.

Prunetijev esej objavljen je u pravom trenutku, na šezdesetogodišnjicu smrti kraljice Jelene.

Ovu kraljicu koja je izabrala da bude Italijanka pored Vitorija Emanuela III, i koja se iz dana u dan poistovjećivala sa građanskom misijom i univerzalnim duhom katoličanstva, 15. aprila 1937. godine papa Pio XI je odlikovao Zlatnom ružom hrišćanstva, najvišom počasti koju je crkva tog vremena mogla dati jednoj ženi.

Ove stranice nameću bolna pitanja: Zašto 1989. godine, kada je još uvijek bila dio nestabilne zajednice federalne Jugoslavije u kojoj je dominantnu ulogu imao Beograd, Crna Gora svečano premješta posmrtne ostatke kralja Nikole i kraljice Milene iz San Rema na Cetinje, dok Italija ostavlja posmrtne ostatke Vitorija Emanuelea III u Aleksandriji u Egiptu i Jelene Savojske u Monpeljeu? Zar oni nijesu dio italijanske istorije? Zar ne bi bilo pravedno inhumirati u jednu grobnicu posmrtne ostatke kraljevskog para koji je zajedno proživio pola vijeka istorije, koju čine i užasne patnje njihove porodice, na šta nas podsjeća smrt njihove ćerke Mafalde u njemačkom logoru.

Prisjetimo se stihova Dozue Kardučija posvećenih Karlu Albertu, italijanskom Harnletu, u Odi Pijemontu:

„... i on je umro, kao što ćemo umrijeti i mi, Bože, za Italiju. Izdahnuo je za otadžbinu. Mrtvima, i živima, za krv koja se zgrušava Sa svih bojnih polja,

Za bol koja ih čini jednakim, Za slavu, Bože,

Koja je bitisala godinama, za mučeničku smrt, Bože, Vrijeme je,

Onim posmrtnim ostacima što herojski šume, Onoj razdraganoj anđeoskoj svjetlosti,

podari domovinu, Bože, podari Italiju Italijanima“

Baš kao što je Crna Gora znala i željela da svoj kraljevski par i svoj narod, ujedinjen ponosnom herojskom tradicijom, učini simbolom velike Evrope koja ne dopušta da bude svedena na tržište i koja, upravo suprotno, traži potporu u Memoriji.

PRINCEZA JE DOŠLA IZ CRNE GORE

Te subote 24. oktobra 1896. počasnom paljbom pozdravljeno je vjenčanje princa prestolonasljednika Vitoria Emanuelea i crnogorske princeze Jelene. Građanski obred je održan u 10.30 časova u Velikoj sali u Kvirinalu, u prisustvu kraljevskog para, kraljevih sinova, članova Vlade i gradonačelnika Vječnog grada. Nakon toga su se mladenci uputili ka crkvi Santa Maria degli Angeli, koju je za ovu priliku ukrasio Đuzepe Sakoni, projektant bombastičnog zdanja sazdanog u čast Vitoria Emanuelea II. Ovdje je, u prisustvu pet hiljada Rimljana koji su slavili, održan crkveni obred, koji je bilo moguće organizovati jer je Jelena prije toga primila katoličanstvo.

Mladenci su prve mjesece dugog i srećnog zajedničkog života proveli u palati Meridiana u vrtu Boboli u Firenci, gdje su boravili sve do 22. jula 1897. godine. Zatim su stigli u luku Talamone i ukrcali se na novu prinčevu jahtu nazvanu Jela. Njihov medeni mjesec počeo je dugim i bezbrižnim krstarenjem Mediteranom. Jelena se odmah dopala podanicima njene nove domovine. Bila je lijepa, vitka, 25 centimetara viša od muža, imala je krupne sanjalačke oči, tamnu kosu poput krila gavrana, a drag, pomalo melanholičan osmijeh obasjavao je savršene crte njenog ovalnog lica. Bila je, između ostalog, vesele prirode, sa pomalo buržujskim ukusom i manirima i odlično je govorila italijanski jezik sa venetskim akcentom. Pored toga bila je odlično obrazovana: kao i njene sestre, pohađala je Djevojački institut Svete Bogorodice u Sankt Peterburgu bio je pod zaštitom ruskog cara i carice koji su se prema Jeleni ophodili kao prema carskoj princezi. Ukratko, bila je idealna saputnica za mladog princa, koji je bio povučen, suzdržan, osjetljiv, učen, zakleti neprijatelj svečarskoj atmosferi koja je vladala na dvoru njegovog oca.

Tih dana se mnogo govorilo i o Crnoj Gori, domovini buduće italijanske kraljice, o maloj balkanskoj zemlji o kojoj javnost do samo prije dvije godine nije znala gotovo ništa.

Surovu planinu Lovćen, koja se vjekovima opirala Turcima, malo je Italijana posjećivalo. Dolazili su samo naučnici i prirodnjaci.

Među istraživačima Crne Gore pominje se izvjesni Stanislav Kobjanki koji je, posebno cijeneći karik, destilat od aromatičnih trava koje su sakupljali pastiri, proizveo Amaro Montenegro, kojeg D'Anuncijo naziva likerom vrlina.

Crna Gora je zbog toga značila za podanike njegovog veličanstva Umberta ne mnogo više od dobrog likera, a ipak su ove zemlje koje izlaze na Jadransko more imale za sobom dugu i dramatičnu istoriju. Hiljadugodišnja crnogorska državna vertikala obuhvata tri sinonima, Duklju, Zetu, Crnu Goru i počinje još od 1042. godine kada su dukljanski Sloveni, pod vođstvom Vojislavljevića, porazili vizantijsku vojsku u bici kod Tuđemila (Bar) i obezbijedili sebi nezavisnost koju je priznao i papa Grgur. Ta nezavisnost se ostvaruje preko Zete pod Balšićima i Crne Gore pod Crnojevićima i Petrovićima.

Od kraja 17. vijeka vladali su Petrovići, koji su sa Petrom II (1830-1851) uspjeli da svoju vlast nametnu klanovima. Petar II, kao i njegovi prethodnici, imao je titulu vladika, koja je bila i duhovna i svjetovna, te je on bio i monah i princ. Prvi je uredio Crnu Goru u administrativnom smislu, preselivši svoje sjedište iz manastira u zgradu koju je sagradio za ovu namjenu. Tu zgradu, skromnih dimenzija, narod je prozvao Biljarda, jer je vladika unutra napravio bilijar, prvi u ovom dijelu Balkanskog poluostrva.

Petar II je bio čovjek izuzetnog obrazovanja i enormne inteligencije. Podučavao ga je srpski književnik i mason Sima Milutinović Sarajlija. Bio je, po mišljenju nekih, slobodni zidar kao i njegov učitelj. Ova se tvrdnja ne može potkrijepiti svjedočanstvima i pouzdanim dokumentima, ali neki biografski podaci i zabilješke dozvoljavaju ovu pretpostavku.

Na primjer, poznavao je članove srpske masonerije i posjećivao je druge zemlje, održavajući kontakte sa zemljama u kojima su bile raširene masonske vrijednosti i ideali. Radoznao i obdaren izuzetnim intelektom, uveo je, tokom svoje vladavine, brojne novine, objavivši, između ostalog, Grlicu, prvi časopis u Crnoj Gori. Pored ostalog, bio je odličan pjesnik, i inspirisan usmenom tradicijom, napisao je brojna lirska djela, među kojima je pravo remek djelo poema Gorski vijenac u kojoj se težnja za slobodom preplića sa mističnim polazištima i promišljanjima o ljudskoj egzistenciji koju karakterišu vječni konflikti. „Sv‘jet je ovaj tiran tiraninu,/ a kamoli duši blagorodnoj!/ on je sostav paklene nesloge: /u nj‘ ratuje duša s tijelom/ u nj‘ ratuje more s bregovima/ u nj‘ ratuje zima i toplina/ u nj‘ ratuju vjetri s vjetrovima/ u nj‘ ratuju živina s živinom,/ u nj‘ ratuje narod s narodom/ u nj‘ ratuje čovjek s čovjekom/ u nj‘ ratuju dnevi sa noćima/ u nj‘ ratuju dusi s nebesima/... More stenje pod silom nebesnom,/ koleblju se u moru nebesa/ volna volnu uzano popire,/ o brijeg se lome obadvije“.

1851. godine, nakon smrti Petra II, vladika postaje njegov nećak Danilo I, koji se odriče duhovne vlasti i postaje knjaz i gospodar Crne Gore, čime stvara svjetovnu dinastiju koja je vlada u Crnoj Gori sve do gubljenja nezavisnosti zemlje. Dvanaestog avgusta 1860. godine, Danilo I i njegova supruga Darinka ubijeni su tokom ljetnjeg odmora u Kotoru. Ubica je bio izvjesni crnogorski emigrant Todor Kadić, kojeg su Austrijanci odmah uhapsili i presudili mu.

Danilo nije imao potomke, pa je presto pripao devetnaestogodišnjem Nikoli. Nikola je oženio Milenu, mladu ćerku vojvode Petra Vukotića sa Čeva. Bio je to srećan brak: Milena suzdržana, pobožna i melanholična, postaje vjerna supruga gospodara, uvijek sa njim, i u dobru i u zlu, dostojanstveno i hrabro. Vladarski par je imao brojno potomstvo, toliko da je između 1864. i 1889. Milena donijela na svijet dvanaestoro djece, od kojih je deset preživjelo, a Nikolu su neki zvali „evropski-tast“ zbog velikog broja ženskih potomaka. Zahvaljujući upravo tim brojnim dinastičkim brakovima, Petrovići su bili u srodstvu sa nekoliko vladarskih porodica starog kontinenta. Na primjer, Zorka, najstarija ćerka, udala se za devetnaestogodišnjeg Petra iz svrgnute srpske dinastije Karađorđević. Živjela je kratko i vjerovatno nesrećno, umrla je sa 26 godina, zvanično od zapaljenja trbušne maramice, ali prema mišljenju nekih, uzrok je bio pad koji nije bio slučajan.

Bolje sudbine bila je druga po redu ćerka kralja Nikole, Milica, veoma učena žena, naklonjena misticizmu, udata za ruskog princa Petra Nikolajevića, koji je bio u srodstvu sa carskom dinastijom. Sličnu sudbinu imala je i njena sestra Anastasija Stane, koja je stupila u drugi brak sa Nikolajem Nikolajevićem Romanovim i time postala zaova svoje sestre Milice.

Dvije crnogorske sestre dugo su živjele na dvoru u Sankt Peterburgu gdje su postale osobe od povjerenja i prijateljice ruskoj carici. Sa Aleksandrom Fjodorovnom zbližilo ih je interesovanje za ezoteriju, tako da su Milica i Anastasija dovele u kraljevski krug prvo francusku varalicu, doktora Filipa, a onda i čuvenog Grigorija Efimovića Raspućina. Ova izvrsna ličnost, vjerovatno član ezoteričke sekte Klisti, u kojoj su bili prisutni elementi hrišćanstva, paganstva, šamanizma i gnoseologije, brzo je

pridobio naklonost cara i carice. Iako su ga na dvoru gledali sa sumnjom, uspio je da se uvuče u dvorske krugove zahvaljujući svom šarmu i sposobnošću da svojim prisustvom popravi zdrastveno stanje carevića Alekse. Kada se naslućivao rat, međutim, Raspućin je učinio sve da zemlja ostane neutralna.

On je predviđao da bi učešće u sukobu moglo dovesti do propasti Carstva i do uništenja Romanovih. „Nema ni jedne zvijezde na nebu", govorio je. „Okean suza. Znam da svi priželjkuju rat, čak i oni najvjerniji. Ali ne znaju da trče kao bijesni konji u ambis... Naša domovina nikada nije prošla muke koje nas sad očekuju. Rusija će se udaviti u sopstvenoj krvi". Uprkos predviđanjima proroka iscjelitelja, Rusija je ušla u rat. Uslijedio je poraz kod Tanenberga i masakar ruskih vojnika. Raspućin je počeo da radi sam na sklapanju primirja. Pretjerao je, proengleska partija se aktivirala i 16. decembra 1916. godine je ubila Raspućina, postaravši se da njegov lik pođe u zaborav. Na dvije crnogorske princeze, koje su ga dovele u rusku prijestonicu, gledalo se sa očiglednim neprijateljstvom, što ih je s jedne strane udaljilo od dvora, a s druge strane im je pomoglo da prežive Oktobarsku revoluciju: Anastasija Stane je otišla 1935. godine, a Milica je umrla 1951. godine u 85. Godini života.

Četvrta kći crnogorskog kraljevskog para, Marija, živjela je kratko: umrla je u 16. godini života od upale pluća, dok ćemo o Jeli, budućoj kraljici Italije, više govoriti kasnije. Ostaju Ana, koja se vjenčala sa Francom Jozefom Batenbergom, bratom prvog bugarskog kralja, i dvije najmlađe ćerke Ksenija i Vjera. One se nijesu udavale, iako su bile prelijepe žene izuzetnog obrazovanja i plemenitosti. Obje učene, i poliglote, privržene roditeljima i domovini, umrle su u izgnanstvu. Ksenija je, između ostalog, bila odličan fotograf i predstavila je u izvrsnim fotografijama svoju zemlju i svoj narod. Strast za fotografijom dijelila je sa Jelenom i Vitoriom Emanueleom III, o čemu kasnije svjedoči njihova unuka, princeza Marija Gabrijela Savojska.

Ksenija je dugo živjela. Preživjela je Drugi svjetski rat, i 1942. godine čudom uspjela da izbjegne OVRA i Gestapo. Posljednje godine njenog ovozemaljskog putovanja bolno su svjedočanstvo brodoloma njene porodice, tako da je zapisala: „Veliki svjetski potresi koji su se odigrali 1939. godine, rasturili su ne samo zgrade, već i čitave porodice. Ove neprilike su posebno pogodile moju porodicu. Umrli su njeni brojni članovi. Ispred mene je ostala samo tišina prošlosti." Umrla je 9. marta 1960. godine u siromaštvu. Dva dana nakon njene smrti, Republika Jugoslavija odobrila je zahtjev da joj se odredi doživotna penzija.

Tri muška potomka, za razliku od njihovih sestara, nijesu pokazivali posebne vrline. Prestolonaslednik Danilo „živio je slobodno i bezbrižno, bez obaveza; volio je da putuje, da posjećuje najprestižnije salone evropskih prijestonica, da ide u lov i uživa u životu". Dugo je vodio jednu vrstu „slatkog života" te je bio inspiracija Francu Leharu za operetu Srećna raspuštenica, a zatim je oženio Jutu Meklenburg Strelic, pa je djelimično obuzdao svoje mondenske egzibicije.

Mirko je išao stopama svog starijeg brata. Egocentričan i uobražen, godinama je išao od grada do grada, a „moralo se primjetiti njegovo prisustvo jer je bio bučan i uvijek u društvu lijepih žena". No i on se, na koncu, smirio oženivši 1902. godine Nataliju, fascinantno srpsko djevojče, ćerku Aleksandra Konstatinovića, koji je bio dalji rođak Aleksandra Obrenovića. Živio je kratko i umro u Beču od tuberkuloze, godine 1918. Petar, najmlađi od muških potomaka, živio je povučeno, ni po čemu „se nije isticao...", manje se razumio u politiku od Danila, a u privatnom životu je bio malo ozbiljniji od njegovog brata Mirka". Umro je 1932. godine.

Nikola Petrović Njegoš, pored toga što je bio otac brojnom potomstvu, bio je odličan vladar, neprikosnovenog ugleda, oštrog uma i lavljeg srca. Izazivao je strah zbog jake fizičke konstitucije i herkulovske snage, ali i zbog toga što se govorilo da posjeduje paranormalne moći, zahvaljujući kojima je bio iscjelitelj, egzorcist, prorok. Dobro obaviješteni izvori navode da su mu ove moći pomogle da preživi nekoliko atentata. Nemoguće je utvrditi da li je zaista imao ove moći, ali je lako potvrditi političku i vojnu vještinu kralja Nikole, koji je bio na čelu jedne lijepe, ali u isto vrijeme osore zemlje, sa 130 hiljada pastira ratnika. Polazilo mu je za rukom da svake godine održi ravnotežu budžeta, iako je imao vojsku od 23 bataljona pješadije, šest bataljona straže i jedan artiljerijski bataljon.

Ovaj domišljati diplomata uspio je da dobije pomoć i novčana sredstva i od Rusije i od Francuske, a ni Habzburška monarhija nije zaostajala, obezbijedivši sredstva za kolski put Kotor-Cetinje. Nikola je unio značajne promjene u državno uređenje. Kada je preuzeo presto, gospodar je bio apsolutni vladar zemlje i imao je podršku Senata, koji je u isto vrijeme bio političko, administrativno i pravno tijelo.

Senat je imao šesnaest članova koje je suveren birao među vođama plemena. Dužnosti predsjednika i njegovog zamjenika dodjeljivane su direktnim srodnicima vladara. Lokalna vlast pripadala je vođama klanova koji su bili vojskovođe i sprovodili su pravdu u prvostepenim postupcima. Godine 1874., Nikola je sproveo prvu reformu kojom je pretvorio Senat u Vrhovni sud i uveo nova tijela koja su ubrzo prerasla u ministarstva.

Nikola je uspio da vlada u miru skoro četrnaest godina, a zatim je 28. juna 1876. godine, na istorijski i danas slavljeni Vidovdan, ušao u rat protiv omraženih Turaka.

Crnogorci su se udružili sa ruskom i srpskom vojskom, a gospodar je stao na čelo trupa u Hercegovini, porazivši u više navrata neprijatelja i pokazavši, još jednom, prezir prema opasnosti, kao i vojničke sposobnosti. Sukob je završen apsolutnom pobjedom. Otomansko carstvo je odustalo od pretenzija na Crnu Goru, dok je suveren u slavlju dočekan na Cetinju.

Divljenje prema Nikoli bilo je toliko da mu i sam Garibaldi, u martu 1878. piše iz Kaprere pismo puno divljenja, pozdravljajući ga kao oslobodioca Balkana i predvodnika slobode. Nedugo nakon toga, u julu, na Berlinskom kongresu zvanično je priznata nezavisnost Crne Gore, Srbije i Rumunije, tako da je ova mala knjaževina i formalno, u pravnom smislu, postala evropska zemlja i proširila je svoju teritoriju na 8.655*km*2, dobivši, između ostalog, veoma važnu luku u Baru.

Umbertova Italija nije pokazivala pretjeranu zainteresovanost za ovaj veliki balkanski rat, kao ni za novu državu, sve do 1894. godine kada je premijer Krispi, možda zbog dalekih albanskih korijena, došao na ideju da jedna od ćerki kralja Nikole može biti potencijalna supruga princa prestolonaslednika.

Opiranje braku Vitoria Emanuelea postajao je državni problem, i već su kružili zli jezici o potomku Savoja. U stvari, sin Umberta I je imao kratke avanture, ali je ljubomorno čuvao svoju privatnost i ideja o porodici mu je bila daleka. Međutim, preče je bilo osigurati presto kako kruna ne bi pripala dinastiji Aosta. Jedan mali i lijepi djevojčurak, neumiješan u dvorske tračeve koji su nervirali introvertnog napuljskog princa, mogao je biti rješenje, pa je nekadašnji član Garibaldijeve vojske počeo da plete bračnu mrežu, uhvativši u nju nevještog Vitoria Emanuelea.

Bez oklijevanja, želio je da se uvjeri u ljepotu gospodareve ćerke i zadužio je Sanminiatelija da prikupi informacije. Sanminiateli je ozbiljno prihvatio svoj zadatak, odmah je krenuo i 21. novembra piše premijeru:

„Kada je riječ o fizičkom izgledu, dvije sestre se liče. Imaju krupne oči i odveć lijepe, crne kao ugarak: kosa crna, bujna i kovrčava; put izrazito tamna; srednje visine, proporcija srazmjernih; ukupna pojava, iako ne klasično lijepa, je privlačna, draga, simpatična.

Princeza Jelena pobjeđuje svoju sestru u finoći crta lica i bolje se izražava; takođe je malo viša".

Jelena je, stoga, bila prikladna za buduću italijansku kraljicu, samo je trebalo u to ubijediti princa, što nije bilo lako, pa je Krispi htio da olakša susret uzdajući se u Kupidonove strijele. Pogodna prilika je bila Međunarodna izložba moderne umjetnosti u Veneciji, u proljeće 1895. godine – zalivski grad je mogao biti odličan katalizator. Da li je na svijetu moglo biti romantičnijeg i intrigantnijeg mjesta od Venecije za ovu priliku? Sicilijanski državnik se vjerovatno cerekao, milujući brkove: trg Sveti Marko, gondole, most Rialto, zlatni zalasci sunca crveni kao krv, odigraće ključnu ulogu.

Tako je i bilo, dvoje mladih je dobilo priliku da se sretnu i da se dopadnu jedno drugome: sijevnula je varnica, a požar će buknuti ubrzo nakon toga, u Moskvi, gdje su Jelena i Vitorio Emanuele zakazali viđenje. To je bio početak idile koja će trajati cijelog života, tako da Denis Mak Smit piše o Jeleni i Vitoriu Emanueleu kao o najsrećnijem kraljevskom paru modernog doba. Brzo su se nizali događaji u ovoj ljubavnoj priči: 16. avgusta 1896. vjerili su se na Cetinju, a ubrzo je uslijedilo vjenčanje.

JELENA, ITALIJANSKA KRALJICA

Život bračnog para nekoliko godina je bio spokojan i bezbrižan. Napuljski princ i njegova lijepa supruga naizmjenično su išli na krstarenja, u lov i ribolov, i obavljali državne poslove. Ovi srećni dani se završavaju na dramatičan i neočekivan način kada Gaetano Breši ubija kralja Umberta, 29. jula 1900. u Monci, a Vitorio Emanuele je, protiv svoje volje, prinuđen da se prihvati krune.

Gaetano Salvemini je o ubistvu kralja zapisao da „ovaj hitac iz revolvera... nije usmrtio Umberta" misleći pri tom na samovlašće vladara i na to što nije trpio mišljenje koje se kosilo sa njegovim. Vitorio Emanuele III je bio drugačiji od oca: trezven, pozitivan, otporan na lažni sjaj i obmane dvora.

Denis Mak Smit, u svom djelu I Savoia Re d'Italia opisuje napuljskog princa na sljedeći način: „Neki američki gosti bili su impresionirani odsustvom taštine i izvještačenosti kod princa. Upoznavši ga prvi put, Vilijam Tajer, Kavurov istoričar, opisuje ga kao ljubaznog čovjeka, oštroumnog, iskrenog i radoznalog, dok Kabot Lodž piše o njemu: „Dojmio me se kao oštrouman čovjek, pronicljiv i prilično ciničan", Teodor Ruzvelt je ostao začuđen Vitoriovom inteligencijom i smatrao je da bi za Ameriku bila prava sreća imati u Senatu Vašingtona takve ljude".

Sin Umberta I nikada nije primjenjivao autokratske metode svog oca, nije bio naklonjen kolonijalnim osvajanjima i nije volio Austriju i Njemačku, počev od njemačkog cara Guljelma prema kome je gajio duboku i uzvraćenu antipatiju. Bio je zaljubljen u Veliku Britaniju: smatrao je primjerom civilizacije, kao i da bi se trebalo ugledati na njihov način života. Gajio je, pored toga, duboko poštovanje prema zakonima Albertinskog statuta, i odmah je počeo da ih primjenjuje, ne prihvatajući

dužnost predsjednika Vlade, što potkrepljuje njegova rečenica „Kralj vlada, ali ne upravlja“. Čak je bio inovativan u odnosu na neprikosnovena kraljevska odlikovanja, dajući Blagovještenski orden, prestižno odlikovanje Savojske dinastije, ljudima koje bi njegov otac prezreo.

To potvrđuje Aldo Aleksandar Mola:

„Pošto je odlikovao Petra, velikog vojvodu Rusije, šuraka Danila Petrovića, španskog kralja Alfonsa i princa prestolonasljednika Siama, desetog aprila 1901. godine odlikovao je i predsjednika Francuske, Emila Lubea, koji je bio posvećen vjeri koliko i on sam. Onda se desio preokret sa premijerom Zanardelijem, starim masonom, koji ga je podržao da se u Italiji uvede institucija razvoda.“

Vitorio Emanuele III, treći kralj Italije, bio je posvećen demokratiji i poštovanju zakona više od svih vladara svog doba, a imao je čudnu sudbinu: tokom Đolitijeve Vlade, bio je optužen da podržava socijalizam, dok su se neki konzervativci plašili njegovog „demokratskog liberalizma“. O njemu piše Emilio Đentile: „Vitorio Emanuele nije imao pretenzije ka moći; nije volio spoljašnje manifestacije prestiža; nije odobravao represivnu politiku i ispoljavao je naklonost demokratskim idejama. On je odigrao važnu ulogu u podršci razvoju konzervativnog liberalizma u odnosu na demokratski liberalizam, pozvavši u vladu... ljevičare.“

Nakon Drugog svjetskog rata, institucionalizacija referenduma bila je, međutim, prikazana potomcima kao jedan od najodgovornijih, ako ne i „jedini odgovoran“ činilac za sve nedaće u Italiji. S druge strane, piše Aldo Aleksandar Mola, „da bi se porazila monarhija, bilo je potrebno pripisati joj sve krivice, učiniti je odgovornom za najmračnije stranice fašizma, prikazati je kao pravo i apsolutno zlo“. Fašizam je 1900. godine bio čak nezamisliv, drugi su bili problemi Kraljevstva koje je na svoj način živjelo kratak period Belle Epoque. Italija, ili bolje rečeno jedan njen dio, polako se mijenjala. Industrijalizacija je kucala na vrata: za deset godina, proizvodnja čelika je povećana dvanaest puta, a godine 1906. Italija je imala sedamdeset „fabrika“ automobila. Riječ je o fenomenu koji nije još uvijek bio cjelovit jer se razvijao samo u dijelu sjeverne Italije, što je ipak bilo dovoljno da se nahrani talas nacionalizma, a samim tim i imperijalistički snovi.

Italija se ubrzano razvijala, ali je nadničar sa Juga postajao sve siromašniji i jedini izlaz mu je bila emigracija, dok su se, na Sjeveru Italije, proletarijatu u fabrikama smanjile zarade usljed konkurentnosti inostrane industrije. Turatijev progresivni razvoj postajao je, zbog toga, utopija koja nije rješavala problem siromaštva koje je narastalo, Sorel i Marks izgledali su kao jedini putevi kojima se može ići. Maksimalizam je napredovao gigantskim koracima i podsticao duhove socijalističke revolucije.

Među tolikim promjenama, kraljevski par je živio ličnu, predivnu bajku, koju je oplemenilo i rođenje prve djece. Jelena je 1. jula 1901. godine rodila Jolandu, a naredne godine Mafaldu, nesrećnu princezu koja je okončala svoju sudbinu u baraci broj 15 u Buhenvaldu.

Očekivani prestolonasljednik Umberto rodio se u Rakoniđiju, 15. septembra 1904. godine; njemu je data titula Princ Pijemonta. Mjesto radosnog događaja nije bilo slučajno; Savoje su, ustvari, rađale prinčeve nasljednike na različitim mjestima Sjevera i Juga, da bi i simbolično ujedinili Italiju.

Ovom prilikom kralj je pokazao izrazitu velikodušnost poklanjajući milion fondu za zdravstveno osiguranje starih radnika.

Briga o društvu, ukoliko kažemo da je bila prisutna kod Vitoria Emanuelea III, za kraljicu možemo reći da je bila više nego karakteristična. Potvrda za ovo sti-

že četiri godine kasnije, kada je, 28. decembra 1908. godine, razarajući zemljotres praćen cunamijem neobične jačine uništio Mesinu, prouzrokujući osamdeset hiljada mrtvih, od čega šezdeset hiljada u sicilijanskim gradovima i petnaest hiljada u Ređo Kalabriji. Jelena se toliko žrtvovala da se preselila u pogođeno područje i lično se brinula o povrijeđenima. Intervenisala je i na diplomatskom polju, tražeći pomoć od ruskog cara i od carske vojske koja je poslala kruzer Slavia i još jedan veliki brod u razoreno područje. Ovaj kraljičin podvig nije prošao nezapaženo. Svi su joj se podjednako divili, toliko da su joj stizala priznanja i odlikovanja od brojnih zemalja, među kojima su bile i Velika Britanija, Njemačka, Rusija, Španija i Srbija.

Tokom vladavine je potrošila cijelo jedno bogastvo pomažući siromašnima, a kada je Italija ušla u rat, otvorila je pored Kvirinala bolnicu broj 1, koja je radila od 3. avgusta 1915. do 23. aprila 1919. godine, zbrinuvši 2.648 povrijeđenih.

VELIKI RAT I BALKANSKO PITANJE

Veliki rat je prouzrokovao četrnaest miliona mrtvih i dvadeset miliona povrijeđenih, potrošio je ogromnu količinu rezervi, skrhavši četiri carstva i brojne države, među kojima je bila i Crna Gora.

Kralj Nikola je, na početku rata, uprkos obećanjima Austrije za materijalnu pomoć i teritorijalne ustupke, stao uz Srbiju, i 6. avgusta je, nakon jednoglasne odluke Narodne skupštine, ušao u rat. Crnogorska vojska se predano borila i pružala pomoć srpskoj vojsci koja se povlačila, uprkos tome što saveznici nijesu isporučili svu obećanu količinu zaliha, municije i osnovnih životnih namirnica.

Sve do 1915. godine nije postojala opasnost da će mala balkanska kraljevina biti napadnuta, da bi u januaru godine 1916. austrougarske trupe počele neumoljivo da napreduju, i Nikola je 19. januara, zajedno sa kraljevskom prodicom i predsjednikom Vlade, bio primoran da napusti zemlju. Ostao je princ Mirko, general Janko Vukotić i neki ministri koji su 25. januara podnijeli ostavke, što se moglo očekivati nakon povlačenja kralja.

Ipak, nada je postojala. Nikola je dobio garancije od Francuske i preselio se prvo u Bordo, pa u Neji, blizu Pariza, gdje je formirao dvor i napravio Vladu u egzilu. On je posebno računao na pomoć Italije. Bio je naročito vezan za rukovodstvo Italije jer je Romano Avecano, italijanski ambasador kod Nikole, tvrdio da je budućnost Crne Gore „najvećim dijelom u našim rukama". Nije bilo razloga za brigu. Londonski pakt ne samo da je garantovao nezavisnost Crne Gore pod vođstvom dinastije Petrović Njegoš već se planiralo i proširenje njenih granica prisvajanjem Hercegovine i Skadarskog jezera na jugu, iako je Sporazum odlagao konačnu odluku o predstojećim promjenama.

Na početku 1916. godine, činilo se da je Francuska namjerna da održi obećanje i da ne uzmiče u pružanju pomoći, dodjeljujući dvjesta hiljada franaka crnogorskoj Vladi. Štaviše, ministar vanjskih poslova, u zvaničnoj noti 16. oktobra 1916. godine, piše: „Francuska Vlada nema namjeru da se miješa u unutrašnja pitanja jedne savezničke zemlje. Stoga, kada francuska vojska uđe u Crnu Goru, neće imati izbora, poštovaće jedinu legalnu vlast, a to je kralj Nikola". I ostale savezničke snage iskazivale su podršku kralju Nikoli – Velika Britanija, Rusija i Sjedinjene Američke Države, čiji predsjednik Vilson 8. januara 1917. godine, u svom obraćanju Kongresu, govori o rehabilitaciji Crne Gore i već 4. jula 1918. godine šalje telegram kralju Nikoli u kome piše: „Nadam se da se Vaše Veličanstvo i plemeniti i stari crnogorski narod

ne obeshrabruje i da će imati povjerenja u odlučnost Sjedinjenih Američkih Država da se dan nakon konačne pobjede založe da se integritet i prava Crne Gore priznaju i garantuju".

U stvari, Francuska je već tada bila namjerna da realizuje srpski projekat ujedinjenja Crne Gore u jednu državu Južnih Slovena, koja bi se suprotstavila italijanskoj hegemoniji na Jadranu i na balkanskom području: riječ je o čuvenom srpsko-francuskom tajnom paktu, koji je denuncirala crnogorska Vlada u egzilu. Francuska bi za pripajanje jednog dijela balkanske teritorije Srbiji, dobila povlastice za gradnju trans-balkanske željeznice, kao i druge povlastice za eventualna ulaganja i ekonomske špekulacije. Zbog toga je Pariz spriječio formiranje crnogorske vojske u egzilu, koja bi podržala savezničke trupe ili bi imala makar simboličnu vrijednost. Ministarstvu vanjskih poslova je bilo jasno da bi legija izgnanika, iako malih dimenzija, bila korisna za rehabilitaciju autohtone dinastije Petrović Njegoš. Pored toga, francuska Vlada je uradila sve da se obespravi Vlada u egzilu kralja Nikole.

U Memorandumu koji 1919. godine objavljuje Zajednica crnogorskih emigranata u Parizu, zapisano je da je Srbima bilo omogućeno da vode kompleksnu medijsku kampanju protiv crnogorskog kralja. U drugom dokumentu, koji potpisuje predsjednik Vlade Crne Gore Jovan Plamenac, koji se takođe štampa u Parizu 1919. godine, denuncira se uspjeh takvih poduhvata: „U ovom periodu, zvanična Srbija nastavlja da se služi, javno ili tajno, nedostojnim i nemoralnim sredstvima sa ciljem ponižavanja i potpunog uništenja individualnosti crnogorske Države. Njihove klevete i intrige su, nažalost, postigle određen uspjeh među predstavnicima Velikih sila, zato što je Srbiji bilo dozvoljeno da vojno okupira crnogorsku teritoriju, i da brutalno uzurpira prava na suverenitet naših sugrađana bez ikakvog protesta od strane Velikih sila".

Srpsko-francusko djelovanje usmjereno protiv Crne Gore, imalo je za cilj da spriječi formiranje vojnog sistema koji bi bio odan suverenu u egzilu.

Na dobrovoljce se zato gledalo kao na zatvorenike i logoraše na Korzici, koji su sa njemačkim borcima uhvaćeni na francuskom frontu.

Naredne godine, Velika Britanija je prestala da finansira Vladu i gospodara, a Francuska je prepolovila sredstva; pomogla je Italija sa sto hiljada lira, što nije bilo dovoljno. Konačno su godine 1918. Srbi i Francuzi skinuli maske i situacija je bila jasna: uprkos ohrabrujućim riječima francuske Vlade, Nikola je tretiran kao zatočenik i njegovim delegatima je zabranjen odlazak u Italiju, iako su imali regularni diplomatski pasoš. U isto vrijeme, francuska Istočna vojska pod komandom generala Franšea d'Eperea, ličnog prijatelja srpskog namjesnika, pomagala je napredak beogradskih trupa i jačala snage ujedinjenja, takozvane komite koje su pripadale Crnogorskom komitetu za državno ujedinjenje, na čijem čelu je bio Andrija Radović.

On je bio bivši Nikolin ministar, udaljen iz vladajuće skupine zbog dvosmislenih i antidržavnih istupa. Nakon toga, Radović je otišao u Srbiju i postao jedan od najvjernijih saradnika srpskog lidera, masona Pašića.

Italijanska Vlada, koju je o francuskim podvizima odavno informisala kancelarija III/B Ministarstva vanjskih poslova, reagovala je na nejasan i nesiguran način. Ukoliko je s jedne strane postojala želja da se spriječi plan pravljenja velike Srbije, s druge strane je postojao strah od eventualnih ekonomskih retorzija Sjedinjenih Američkih Država.

Zbog toga je podržan Pjetro Badolja, zamjenik načelnika Generalštaba Vrhovne komande, da sprovede odavno napravljeni plan koji je predviđao osvajanje strateških tačaka Crne Gore.

Kraljevska vojska je okupirala planinski masiv Lovćena, Bar, Ulcinj i Virpazar i uputila se ka Cetinju; napredovanje ka Prijestonici, međutim, zaustavile su komite organizovanjem antiitalijanskih protesta, i Francuzi, koji su se protivili svakoj inicijativi italijanskih trupa.

Ovo je bilo dovoljno da Vitorio Emanuele Orlando, predsjednik Vlade, naredi Badolji povlačenje bataljona ka obali, tako da je Italija sama odustala od osvajanja zemlje. Srbi i njihovi sljedbenici su, u međuvremenu, nastavljali da napreduju i, dok je sa oružjem u rukama branio povratak u domovinu podanicima koji su bili vjerni kralju, Radović je, doslovno slijedeći instrukcije iz Pariza, raspisao konsultativni referendum kako bi se narod izjasnio o budućnosti zemlje. Ovaj referendum je raspisan u atmosferi zastrašivanja, sa konstantnim nasiljem i zloupotrebama položaja.

Glasanje nije bilo tajno, na Cetinju su čak štampali bijele glasačke listiće za unioniste i zelene za indipendentiste. Ovdje nastaju dvije partije koje će obilježiti istoriju Crne Gore. Predstavnici Bjelaša i Zelenaša okupili su se u Podgorici 26. novembra 1918. godine.

Bjelaši su bili u većini, ali se srpska vojska pobrinula da u konačnici ućutka Zelenaše, opkolivši zajedno sa nekoliko policajaca zgradu u kojoj se održavala skupština. Na kraju skupštine, donosi se odluka da se Nikola detronizuje i da se Crna Gora prisajedini Srbiji, bez ikakvih garancija i sigurnosti. „Proklamovano je ujedinjenje između Crne Gore i Srbije pod kraljem Petrom I Karađorđevićem, koja samim tim postaje dio Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca".

Italija je pokušala da reaguje i drugi put, poslavši u Kotor, 30. novembra, izaslanika Đovanija Baldačija. Predstavljajući se kao dopisnik „Corriere della sera", njegov krajnji cilj je bio organizovanje otpora.

On se odmah dogovorio sa bivšim predsjednikom Vlade Jovanom Plamencom; pobunjenički plan je bio jednostavan: dok je odjekivao Nikolin proglas kojim se denuncira zloupotreba vlasti od strane komita i nelegitimnost odluka Podgoričke skupštine, tri bataljona koja je predvodio general Vučinić, odnosno vojvoda Petrović i sam Plamenac, krenuli bi ka unutrašnjosti, pa sve do Prijestonice.

Plan je, međutim, otkrio pravoslavni mitropolit Mitrofan Ban, koji je o tome odmah obavijestio komandanta srpskih trupa, nakon čega je uslijedila reakcija.

Baldači je uhapšen 22. decembra i samo ga je intervencija izvjesnog torpednog čamca spasila zatvora. Povjerljivi izvještaj R° izviđačke krstarice Nibio detaljno opisuje ovaj događaj:

„Juče, 22-og ujutro, u 10 sati, čuo sam, prateći radio prenos sa Akvile, da su srpske vlasti uhapsile u Kotoru komandanta Baldačija, italijanskog podanika. Iz istog izvora saznali smo da se komandant Baldači otisnuo barkom ka Zelenici, koju prati torpedni čamac pridružen Akvili sa zadatkom da ga uhvati. Odmah sam naredio drugom torpednom čamcu, koji je bio odvojen od Teoda, da bude spreman da brzo reaguje. Uputio sam se kod francuskog admirala kako bih telefonski pozvao generala Venela i prenio mu vijest o hapšenju, kao i to da namjeravam da na neki način zaustavim njihov brod. Odgovor admirala Gobea nije bio ohrabrujući, i shvatio sam iz njegovog stava da mu Baldači nije bio ni nepoznat ni drag. Pošto sam se vratio na brod, naišao je torpedni čamac broj 124, pod komandom poručnika D'Alesandra, koji je krenuo sa Akvile, prevozeći Baldačija, austrijske policajce, vlasnika i crnogorske

mehaničare zarobljenog broda, uz pomoćnika kapetana generala Karbonea. Hapšenje smo izveli na posve energičan način, ali bez prolivene krvi: policajce smo natjerali da oružje i bombe koje su imali u rukama bace u more, prije abordaže srpski motorni čamac je pripremljen za vuču i izmanevrisan brodom Nibio.

Kada su se ukrcali na našu palubu, austrijski policajaci, koji su i dalje nosili staru poznatu uniformu, bili su vidno uplašeni. Pošto smo informisali Akvilu i generala Karbonea o uspješnom hvatanju, zatvorenike sam poslao na Kvarto, a Baldačija sam zadržao na Nibiu, očekujući dalje instrukcije".

U isto vrijeme, marionetska vlast na Cetinju uhapsila je stotinak pristalica kralja Nikole, kao i indipendista. Pobuna je, uprkos tome, izbila, i 4. januara 1919. godine kolone pobunjenika stegle su obruč oko Prijestonice. Kao i obično, odgovor italijanske Vlade bio je nesiguran, kontradiktoran i neodređen. Sonino i predsjednik Vlade smatrali su da „se nikako ne bi trebalo miješati... u aktuelna događanja u Crnoj Gori" i spriječili su generala Badolja i Karbona da pruže, makar indirektno, podršku pristalicama kralja, založivši se, što je bilo nevjerovatno, za podršku francuske strane.

Ishod ovakve strategije je bio: 8. januara 1919. godine, iznureni pobunjenici, koji su podržavali kralja, bez oružja i municije, bili su prinuđeni da se povuku u Albaniju, pod italijanskom okupacijom, gdje su razoružani i zatvoreni na Svetog Jovana Medovskog. U međuvremenu, u Crnoj Gori, koja je bila prepuštena sebi, reakcija je bila izuzetno oštra. Bjelaši su sijali strah, ali uprkos tome, nijesu uspjeli da uguše pobunu koja je potresala zemlju godinama. Ostao je, međutim, italijanski garnizon u Albaniji, kojeg je činio XVI armijski korpus sa tri divizije, od 4.169 oficira i 114.565 podoficira i vojnika.

To je bio izuzetno skup boravak, koji je zemlju koštao oko 300 miliona lira godišnje. Pored toga, italijanska vojska je morala da se obračunava sa albanskom gerilom i srpskim provokacijama koje su ponekad izazivale reakcije italijanske vojske. Istorijski arhiv vojnog Generalštaba čuva brojna dokumenta o ovome: riječ je o telegramima, izvještajima, biltenima koji govore o krađama, atentatima i zasjedama.

Obično je riječ o pokušajima otimanja austrijske municije, često sa francuskim saučesništvom, o sprečavanju postavljanja jedne signalne stanice, kao i sličnim oblicima bojkota.

Očigledno je da su Srbi i Francuzi više puta pokušavali da podignu tenzije zbog čega su italijanske trupe i komande uvijek bile pripravne da reaguju.

Takav je bio slučaj kamenovanja straže u jednom garnizonu ili neumjerenost nekih francuskih mornara koji su, pijani, noću pucali u jednu kasarnu. Ipak se u većini slučajeva djelovalo iz pozadine tako što bi se pronio glas o navodnim prepadima na isturene odrede. Nijesu falili ni pravi oružani sukobi koji su donosili žrtve, kao što je poručnik Rubi, iz brigade Barleta, koji je ubijen 21. jula 1919. godine.

Ovu posljednju epizodu dobro ilustruje izvještaj generala Pjetra Badolja, upućen Italijanskoj delegaciji za mir u Parizu: „Danas se... patrola koju čine takozvani jugoslavenski žandarmi i srpski vojnici... sukobila sa crnogorskim komitama partije Nikole I kod italijanske komande.

Srpski vojnici su počeli da pucaju na crnogorske vojnike koji su na to odgovorili, što je dovelo do bitke. Pošto su Crnogorci vidjeli da su u manjini, povukli su se prema italijanskoj komandi, praćeni pucnjavom srpske vojske. Tamo su Crnogorci razoružani i italijanski komandant je u isto vrijeme saopštio srpskom komandantu lokaciju zatvorenika, kao i to da... će prestati sa borbom. Taj poručnik Rubi... je ubijen

na izlazu iz komande jer su Srbi nastavili borbu... Francuska komanda, koja je odobrila srpske operacije, nije prethodno o tome obavijestila italijansku vojsku“.

Francuzi, naravno, nijesu htjeli da priznaju odgovornost za ubistvo italijanskog poručnika, pripisavši njegovo ubistvo nezavisnom djelovanju lokalnih elemenata, koje nije u nadležnosti francuske komande.

Bilo je još mnogo sličnih događaja, najviše zasjeda, zbog kojih je bilo mnogo ranjenih i mrtvih.

Da situacija bude gora, potrudio se još podliji i suroviji neprijatelj: malarija je od proljeća do jeseni donijela brojne žrtve. Do juna 1920. godine, Vlada je držala pod okupacijom zbog prestiža teritoriju Valone, ali se 24. juna odred Jedanaestog puka bersaljera, stacioniran u Ankoni, oglušio o naređenje da krene u pohod na Albaniju. Uslijedila je ozbiljna pobuna sa 25 žrtava: predsjednik Vlade je iskoristio ovu epizodu kao izgovor da ukloni trobojku sa albanske luke i tako su pretenzije na italijansku prevlast na Jadranskom moru postajale, sve više, neostvarljivi san.

CRNOGORSKA LEGIJA I SMRT KRALJA NIKOLE

Osamnaestog januara 1919. godine, na Mirovnoj konferenciji u Parizu, iako je Nikolin delegat bio prihvaćen, „slučajno“ se zaboravilo na crnogorski problem, čime se ustvari utabao put za pripajanje ove balkanske države Srbiji. U ovakvim okolnostima, Italija, već izolovana na međunarodnom planu, nastavila je sa svojom hamletovskom politikom, podjeljena između inercije i aspiracije ka velikoj moći. Ako se sa jedne strane ograničavala na prazne proteste, s druge strane je podržavala gospodara koji je imenovao Plamenca na mjesto predsjednika Vlade. Plamenac je, na putu do kralja u Francuskoj, odsjeo u Rimu, gdje je 13. februara dobio podršku za formiranje crnogorske legije u Italiji.

Podsekretar Luiđi Borsareli je 21. februara organizovao prevoz povratnicima i izbjeglicama sa Svetog Jovana Medovskog u Italiju.

Ovaj poduhvat je okončan u aprilu.

Tako je hiljadu vojnika došlo u našu zemlju i smješteno u dvije kasarne, jednu u Gaeti, drugu u Formiji. U isto vrijeme je general Enriko Kavilja potpisao sporazum sa crnogorskom Vladom u egzilu, kojim je Kraljevina Italija garantovala održavanje crnogorskih trupa. Očigledno je da se izvršna vlast nadala da će moći da iskoristi ovu inicijativu kao sredstvo da se ponovo otvori crnogorsko pitanje i da se Jugoslavija i saveznici navedu na pronalaženje boljeg rješenja za definisanje italijanskih granica na istoku, tim prije što je formiranje vojske u egzilu podstaklo entuzijazam brojnih crnogorskih izgnanika.

U junu 1919. godine je pala Vlada i Niti je zamijenio Orlanda na čelu države. Potezi nove izvršne vlasti potvrdili su činjenicu da je Italija, prije svega, koristila Crnu Goru kao potrošnu robu koju je bila spremna da žrtvuje da bi dobila dodatne ustupke. S druge strane, i Francuska i Srbija su bile zabrinute: u Crnoj Gori nije uspostavljen mir, represija nije bila dovoljna da uguši aktivnosti pristalica crnogorske nezavisnosti i uzalud su kraljevi rođaci Božo i Marko Petrović bili zatočeni u zatvoru u Podgorici, u „hladnim i vlažnim prostorijama... zajedno... sa osamdeset zvaničnika, funkcionera, velikodostojnika i ministara kralja Nikole, među kojima i Marko Đukanović, Savo Vuletić, Risto Popović (bivši ministri) i Mišo Popović (bivši kraljev ađutant)“.

Srbi su bajonetima dobijali naklonost stanovništva u konstituisanju Kraljevine Jugoslavije, iako su mnogi više voljeli da se odmetnu u hajduke nego da se potčine takvoj prinudi.

Vijesti o naraslom neslaganju u vojsci pristizale su ne samo od Crnogorskog komiteta za pravdu već i od generala Pjačentija, koji u depeši piše: „Dana 8. marta, srpska komanda u Podgorici je naredila svim crnogorskim potprefektima da okupe svoje podređene i da ih ukore, zaprijete im i pozovu ih da potpišu zahtjev naroda da se Crna Gora prisajedini Srbiji pod kraljem Petrom. Budući da je svako ko je odbio da potpiše zatvoren i maltretiran, značajan broj stanovnika je otišao u planine, okupljajući vojsku. Očigledno je da su Srbi skupili premalo potpisa, pa će sigurno krenuti sa novim pokušajem. Dana 16. marta, pošto je narod u Mirazu (stara crnogorsko- austrijska granica) odbio da se potčini... Srbi su okupili bataljon i bombardovali zemlju".

Srpska vojska, u nadi da će okupiti pomoćne trupe koje će olakšati okupaciju, pokušavala je da prinudno regrutuje domicilno stanovništvo, ali su, prema izvještaju italijanske komande na Balkanskom poluostrvu, imali malo uspjeha, što se nazire iz depeše od 17. februara 1919. godine:

„Nastavljaju sa dezertiranjem crnogorski regruti okupljeni na Cetinju. Posljednjih nedjelja pobjeglo je iz vojske više od dvjesta njih jer su dospjeli u bijedno stanje zbog gladi i proživljenih patnji. Oko četrdesetak njih je umrlo, a mnogi su se na Cetinju razboljeli. Neki dezerteri, koji su tražili italijansku zaštitu, upućeni su preko Bojane put Svetog Jovana Medovskog. I tako je, na samom početku propalo, makar u Crnoj Gori, formiranje buduće jugoslovenske vojske. Bez odjeće, pokrivača, hrane i kasarni, nije bilo moguće držati na okupu veliki broj mladih crnogorskih vojnika. A oni nijesu znali razlog zbog kojeg im je poziv bio upućen: u početku se govorilo da će se boriti za veliku Kraljevinu Jugoslaviju; potom im je rečeno da će se boriti za veliku Srbiju. Što se više širila ova posljednja vijest, to se povećavao broj dezertera".

U ovakvoj situaciji, između surovih krečnjačkih planinskih vijenaca, gdje je bilo lako sakriti se i pogoditi pri pucanju, gerila je bila aktivna i, uz adekvatnu pomoć, mogla je u velikoj mjeri doprinijeti da srpska okupacija bude teška i nesigurna.

Italijanski garnizon u Baru gotovo svakodnevno izvještava o stalnim napadima ustanika na srpske trupe, koje su često za uzvrat napadale porodice partizanskih vođa. U nekim slučajevima pristalice kralja, okupljene u velikim četama, okupirale bi sela i gradiće i primoravale bi na bjekstvo srpske namjesnike, pošto bi im nanijeli krvave poraze. Iz jednog telegrama koji je Vrhovnoj komandi poslat 16. jula, imamo, na primjer, vijest o pravoj bici:

„Glasnik iz Crne Gore potvrđuje da su komite kralja Nikole, pomognute od buržoazije, sa vojskom od oko 1000 ljudi, devetog dana osvojili Kolašin (grad koji se nalazi 50*km* sjeveroistočno od Podgorice). Jugoslovenske trupe su pobjegle, ostavivši za sobom 13 mrtvih i mnogo povrijeđenih. Čete koje su podržavale kralja su u potpunosti prekinule komunikaciju na liniji Nikšić-Danilovgrad. Srbi su počeli sa nasilnom regrutacijom plemena u Ponsalju i Grudi, kako bi se oduprijeli trupama koje su podržavale kralja. Crnogorski zvaničnici koji su bili naklonjeni Jugoslaviji su poslati u Srbiju, a srpski zvaničnici su smijenjeni".

Italija je novčano pomagala pristalice kralja Nikole i, iako se nije mnogo eksponirala, cijele 1919. i djelom 1920. godine nastavila je da obezbjeđuje novčana sredstva i sklonište oružanim četama. Osim toga, iz Gaete su, u više prilika, poslati iskusni oficiri kako bi se ojačali pobunjenički redovi. Nedostajala je dosljednost izvršne vlasti, nemoguća usljed postojanja krhke, slabe i nestabilne većine, koja nužno

proizvodi vlade kratkotrajnih mandata. Dvanaestog maja 1920. godine, pala je Nitijeva Vlada, zamijenjena starim Đolitijem, koji Ministarstvo vanjskih poslova povjerava Karlu Sforci.

U međuvremenu, u aprilu, crnogorski izgnanici su u Gaeti organizovali skup na kojem je učestvovalo više od 2.500 izbjeglica, koji su sastavili zvanični dokument „u ime više hiljada Crnogoraca koji su prebjegli u Italiju i u Albaniju i u ime crnogorskog naroda“.

Takav manifest je žalio zbog cinizma sa kojim je Mirovna konferencija pogazila „najosnovnije postulate međunarodnog prava i morala u odnosu prema Crnoj Gori, ne vodeći računa o tome da su Crnogorci pomagali saveznicima od 1914. godine i izgubili 50% svoje vojske, što će reći trećinu svoje populacije“.

Denunciraju i srpsku vojsku koja je „palila kuće, uništavala sela, pljačkala privatne posjede i ubijala najcjenjenije građane“ i završavaju sljedećim zahtjevom:

„Neka Mirovna konferencija ne dopusti nasilno prisvajanje Crne Gore Srbiji; neka se da crnogorskom narodu mogućnost da slobodno odlučuje, i neka se srpske trupe i vlasti evakuišu i zamijene savezničkim. Tražimo da Mirovna konferencija naredi srpskoj Vladi da oslobodi stotinak najcijenjenijih crnogorskih građana koje drže u zatvoru bez istrage i bez presude već 17 mjeseci, samo zato što nijesu htjeli da pristanu na nasilno pripajanje Srbiji. Među njima su poslanici i ministri, koji su 1914. godine spontano i bez uslovljavanja objavili rat centralnim silama samo da bi pomogli Srbiji, kao i generali koji su krajem 1915. godine sa crnogorskom vojskom spasili od ropstva poražen u srpsku vojsku“.

Ovaj poziv crnogorskih izgnanika nije imao nikakav poseban efekat. Italija, koja od brojnih problema nije imala mira, pokušavala je da zatvori diplomatsku utakmicu makar na istočnom terenu, sa namjerom da dobije što je više moguće. Pod velom provizornosti, 8. novembra se u Rapalu održala italo-jugoslovenska konferencija, koja je trajala pet dana.

Tokom ovog susreta, uspostavljena je granica između Italije i Jugoslavije na Snežniku; odlučeno je da se u Istri formira Slobodna država Rijeka; Italija bi se odrekla Dalmacije, a za uzvrat bi dobila Zadar i ostrva Cres, Lošinj, Lastovo i Palagružu. Na kraju, napravljeni su određeni pokušaji za zbližavanje ove dvije zemlje, iako su mnogi u Jugoslaviji bili razočarani rezolucijom iz Rapala, koja je odredila granicu istočnije u odnosu na onu predviđenu „Vilsonovim granicama“. U gradovima Ligurije se nije imao zvaničan stav prema crnogorskom čvoru, ali je očigledno da se o tome pričalo, konstatujući da će Italija, da bi izbjegla poniženje, prepustiti da se ovo pitanje riješi bez nje.

U međuvremenu, kralja Nikolu su svi napustili: Francuska je prekinula diplomatske odnose sa njegovom vladom, slijedeći potez Amerike koja je 1921. ukinula dozvolu za rad crnogorskom konzulatu u Njujorku. Stari kralj nije odustao, i 12. juna je u Antibu okupio Prijestoni savjet, odlučivši da se bitka za nezavisnost zemlje nastavi do daljnjega.

Rat je vođen bez nade, čak se i Italija spremala da napusti domovinu svoje kraljice. S druge strane, kako je Gaetano Manconi, novi ambasador u Beogradu, pisao ministru Karlu Sforci, nije se moglo još dugo sjedjeti na dvije stolice, moralo se izabrati „između prijateljstva sa Jugoslavijom i podrške crnogorskom pitanju“, stvari koje se nijesu mogle pomiriti. Izbor je, u stvari, već bio napravljen, i od februara 1921. godine, ratni ministar Ivano Bonomi, pod nagovorom kolege koji je bio zadužen za inostrane poslove, napravio je plan kojim bi se otarasili legionara. Sve je

bilo smišljeno unaprijed: Sforca je dobio od Jugoslavije amnestiju za sve izgnanike u Italiji, nedostajao je samo dobar izgovor za likvidiranje vojske.Vojska izgnanika je u međuvremenu ojačala i organizovala se: napravljena su četiri bataljona pješadije, četa Kraljeve straže i artiljerijskog odjeljenja, sve ukupno osamsto šezdeset sedam vojnika i šesto sedamdeset devet oficira i podoficira, „Menabrea“ i „Ćaldini“ u Gaeti, i „Sveti Erazmo“ u Formiji. Vojnici su bili dobro snadbjeveni. Pored pušaka modela ‘91, „glizenti“ pištolja i ručnih bombi, imali su i 12 mitraljeza i dva brdska brzometna topa, kalibra 75*mm*.

Legija, dakle, nije bila prazna kutija koja bi se jednim dekretom mogla odbaciti, a osim toga je trebalo izaći na kraj i sa javnim mnjenjem i brojnim parlamentarcima koji su gajili simpatije prema Crnoj Gori i podržavali su njeno sticanje nezavisnosti, ne obazirući se na političke kalkulacije.

Sforca je, ovom prilikom, imao sreće jer je situaciju olakšala Nikolina smrt. Kralj je prešao na drugi svijet u Antibu i 1. marta 1921. godine je, po svojoj želji, sahranjen u pravoslavnoj crkvi u San Remu. Po grudima gospodara je prosuta šaka zemlje iz Crne Gore, tamjan iz manastira Ostrog i suvo cvijeće skupljeno u dvorištu crkve sela Srpska iz Zete. Posmrtni ostaci su ukrcani na kontratorpiljer „Palestro“ i poslije petneast sati plovidbe, stigli su u ligurski grad.

Ovdje je organizovan svečani sprovod u prisustvu kralja Vitoria Emanuelea III, vojvotkinje Anastasije, velikog dužda Nikole Nikolajeviča iz Rusije, princa Franca Batenberga, Nikolinih sinova i ćerki – Danila, Petra, Milice, Ane, Ksenije i Vjere, predstavnika Parlamenta i Senata, kao i velikog broja plemića pristiglih iz pola Evrope.

Nikolin nasljednik trebalo je da bude Danilo, za kojeg se sumnjalo da gaji simpatije prema centralističkim silama, ali se on odrekao prijestola u korist sinovca Mihaila. Pošto je imao malo godina, za upravitelja je proglašena Milena, kraljica majka. Takav izbor se nije dopao brojnim legionarima, pa su uslijedile epizode neposlušnosti u Gaeti i u Formiji. Nemiri su proizveli teškoće prefektu Kazerte, Domeniku Karuzu Ingileriju i crnogorskom konzulu u Rimu, Ramanodoviću, koji je tražio Sforci da formira istražiteljsku komisiju i da protjera buntovnike. Ministarstvo inostranih poslova je samo to i čekalo, pa je, munjevitom brzinom, zadužilo pukovnika Viđentija da rasformira legionare. Osamnaestog aprila, Sforca je bio u prilici da garantuje Manconiju da je naređenje da se razjedine borci, poslato.

U stvari, u kasarnama u Gaeti, Sulmoni, Paduli i Vitoriji od Sirakuze ostalo je oko četiristo Crnogoraca koji su uhapšeni 14. juna, kad je već Rodino zamijenio Bonomija na čelu Ministarstva odbrane. Istog ljeta su se italijanske trupe povukle iz Albanije i Crne Gore, da bi se dvadeset godina kasnije vratile u Crnu Goru, ovog puta kao okupatorske trupe sila Osovine.

Ubrzo je pala posljednja Đolitijeva Vlada i kreirana je izuzetno nestabilna većina koju je predvodio Bonomi. On je dobra zapamtio sve surove kritike upućene prethodnim vladama, koje su optuživane da su „trgovale“ Crnom Gorom, pa stoga odlučuje da ne elimiše i posljednje jezgra crnogorske diplomatije Nikolinog kraljevstva.

U stvari, poslije oštre polemike koju prati štampa, 20. juna je poslanik Federconi oštro napao spoljnu politiku Đolitija i narednog dana, Musolini, koji je dugovao dio svog uspjeha baš angažmanu na polju spoljne politike, krenuo je u još agresivniji napad. U svom prvom govoru u Parlamentu, opširno govori o crnogorskom pitanju:

„Ne govorim o Gornjoj Šleskoj – zagrmio je – ne govorim vam o događajima u Egiptu, ali ne mogu da ću tim o sudbini koja se priprema za Crnu Goru. Kako je Crna Gora izgubila svoju nezavisnost? *De iure*, nikada je nije izgubila, ali, *de facto*, izgubila ju je u oktobru 1918. godine. Grof Sforca me, međutim, uvjerava da je Crnoj Gori garantovana nezavisnost Londonskim mirom iz 1915. godine, kojim se previđalo proširenje teritorije na račun Austrije, kao i povraćaj Skadarskog jezera; iz uslova mira koje je izložio Vilson saveznicima... iz odluke Vrhovnog savjeta na Mirovnoj konferenciji od 13. januara 1919. godine... Ali kada je Franše d'Epere otišao sa nekim francuskim i srpskim elementima u Crnu Goru, nagovijestio je da će upravljati u ime kralja Nikole. Kada su, međutim, kralj Nikola, Dvor i Vlada htjeli da osvoje Crnu Goru, Francuska, koja je imala interes da stvori veliku Jugoslaviju da bi Italiji bila konkurencija na Jadranu, stavila je do znanja Vladi Crne Gore da će prekinuti diplomatske odnose ako se kralj i njegovi sa dvora vrate na Cetinje. Kakva je bila italijanska politika po ovom pitanju? Poslanik Federconi je juče govorio o konvenciji od 30. aprila 1919. godine. U ovoj konvenciji je jasno definisan pakt između Vlade Italije i Vlade Crne Gore. I precizno se kaže: „Po dogovoru koji su postigli ministar inostranih poslova Italije i Vlade Crne Gore... formiraće se u Gaeti, da bi se očuvala crnogorska Vlada, jezgro vojnika, oficira i trupa, koje će činiti crnogorski izgnanici...". Sada se ova konvencija poništila zbog smrti kralja Nikole... Dvadeset sedmog maja, grof Sforca stavlja omču oko vrata Crnoj Gori: „Ili se raziđite ili više neću finansirati izdržavanje vaših vojnika". Ali, u stvari, grof Sforca je iskoristio crnogorsku vojsku za svoje političke kalkulacije. Zadržavajući vojsku u Italiji, grof Sforca je vjerovao da će najviše izvući od Jugoslavije za Italiju.

To se nije dogodilo, a Crna Gora je odbačena ispod stola kao karta na koju se više nije moglo igrati.

Novi momenat – ustavni izbori – nijesu bili dovoljni da bi se opravdalo tragično stanje zanemarenosti u kojem je Italija ostavila Crnu Goru, budući da je samo 20% birača učestvovalo na izborima i samo 9% je glasalo za spajanje sa Srbijom.

Srpske vlasti su uspostavile režim straha u Crnoj Gori, spriječivši predavanje glasačkih listića sa imenima kandidata koji su podržavali nezavisnost Crne Gore. Ali, nemojte misliti, poslaniče Sforca, da je crnogorsko pitanje zatvoreno. Kao prvo, crnogorski narod je još uvijek u ratu sa Srbijom, i vi to znate, i kao drugo, italijanski narod konačno ima jedinstven stav u odnosu na crnogorsko pitanje. Čak i socijalisti, a to govorim u njihovu čast, u svojim novinama pišu kako je pitanje crnogorske nezavisnosti nesporno... Trebalo bi da se iskupite za te sramne stranice koje ste napisali, ubijajuću crnogorski narod...".

Musolinijev govor je bio izuzetno zanimljiv zbog precizne rekonstrukcije događaja, kao i zbog otkrivanja Vladine politike, koja je, na kraju krajeva, koristila crnogorsku vojsku kao sredstvo za pritisak na ostale zemlje. Bivši urednik lista „Avanti" je bio u pravu: Ministarstvu inostranih poslova nije toliko bila interesantna sudbina ove balkanske zemlje, koliko definisanje granica sa Jugoslavijom u korist Italije.

Takođe je tačna i izjava fašističkog lidera o naklonosti koju su javno mnjenje i političke snage gajili prema Nikolinoj kraljevini. S druge strane, ljudi poput Leonida Bisolatija, istaknutog predstavnika „demokratskih intervencionista", nijesu mogli da brane principe nacionalnog suvereniteta tražeći od Italije „da se odrekne svih zahtjeva koji se zasnivaju na logici moći", sve dok je u Crnoj Gori samostalnost u donošenju odluka bila farsična.

Uprkos dobroj volji Italijana i Musolinijevih provokacija, o sudbini Crne Gore je odlučeno nekoliko dana kasnije, kada je, kao i inače fatalnog 28. juna 1921. godine, na Vidovdan, usvojen Ustav Kraljevine Jugoslavije, po ugledu na centralistički model koji je Belgija usvojila 1830. godine.

Nijesu svi poslanici bili za takav izbor; od 416 glasača, 35 je bilo protiv, a čak 158 uzdržanih. Uprkos brojnim konfuzijama, 13. jula 1922. godine, jedna deklaracija Ambasadorske konferencije ozvaničila je novu državu i, shodno tome, izbrisala Crnu Goru. U Italiji je, ipak, nastavila sa radom Vlada u egzilu, koja je imala sjedište u Konzulatu u Rimu, u Ulici 20. septembra.

Posljednje uporište ove balkanske države, prošlo je kroz velike muke zbog neslaganja između kraljice Milene i Plamenca. Musolini je, postavši predsjednik Vlade, riješio problem protjeravši Plamenca i njegove sljedbenike. Ubrzo je Međuministarska komisija dodijelila 554.000 lira u korist posljednjih izgnanika. Završni čin se odigrava 16. marta 1923. godine kada se Milena pridružila mužu na onom svijetu. Sahranjena je pored Nikole, u pravoslavnoj crkvi u Sanremu; njenom smrću istorija stavlja posmrtnu ploču i na vladarsku kuću Petrovića. Kraljica Jelena je jako dugo ukazivala poštovanje grobnim mjestima crnogorskog kraljevskog para, budući da je često boravila u ligurskim gradovima kao gošća dužda Akvarona – nikada nije propustila priliku da ode i ponese crvene ruže na grob svojih roditelja. Godine 1970. tijela Ksenije i Vere sahranjena su pored Nikole i Milene, i tako su, u miru, počivali posmrtni ostaci dinastije Petrović Njegoš sve do 29. septembra 1989. godine kada su, nakon represivnih zahtjeva jugoslovenske Vlade, zahvaljujući djelovanju Sava Vukmanovića, istoričara sa Cetinja, prenešeni u domovinu.

VITORIO EMANUELE III IZMEĐU NEMIRA I RAZOČARANJA

Očigledno je da Vitorio Emanuele nije bio zadovoljan epilogom crnogorskog pitanja. Iako je polazio od premise da „kralj vlada ali ne upravlja" ipak se osjećao odgovornim za ujedinjenje zemlje, ali i simbolom tog jedinstva, garantom dostojanstva i ponosom nacije, amblemom vrijednosti Rizorđimenta i čuvarom Statuta. Dvadesetih godina, sve ovo je izgledalo kao rizik: ekonomija je bila u krizi, činilo se da je pobjeda izdata i da situacija unutar zemlje samo što nije eksplodirala.

Istoriografija, namjerno ili zbog nesposobnosti, vrlo često nije bila u stanju da na pravi način predstavi atmosferu u godinama koje su uslijedile nakon rata. Italija je bila jako siromašna, rat je koštao više od 400 milijardi lira i proizveo je ogromne štete, počev od 680 hiljada mrtvih, milion povrijeđenih, 675 hiljada bogalja. Ratna mašinerija, četiri godine zauzeta u rovovima i na vrhovima planina, 1918. godine je imala 3.044.414 muškaraca od kojih 2.232.976 boraca.

Pošto je sklopljeno primirje, bilo je neophodno da se vojska rasformira. To se odvijalo postepeno, „jer primirje nije odmah podrazumijevalo mir... zato što nije bilo moguće vratiti odjednom 3 miliona ljudi u zemlju... pa ipak je ministar Zupeli, 18. decembra 1918. godine predvidio da otpusti iz vojske 11 najstarijih vodova u periodu od 1874. do 1884. i još neke do 1896. godine – ukupno 25 hiljada oficira i 1.176.800 podoficira i vojnika. General Kavilja, koji jer naslijedio Zupelija u januaru 1919. godine, nastavio je sa operacijama rasformiranja vojske, usvajajući... nekoliko mjera u korist povratnika: nagradu od 100 lira za prvu godinu rata i 50 lira za godine koji slijede, isplata Nitijeve polise, paket odjeće i produžavanje novčane pomoći familijama za tri mjesečne plate. Za oficire još bolji tretman: dvije mjesečne plate

za prvu godinu rata, jedna mjesečna plata za naredne godine i naknadu za odjeću u vrijednosti od 250 lira".

Stotinak hiljada boraca se tako vratilo kućama, gdje ih je često čekala samo nezaposlenost i bijeda.

Recesija je bila dramatična i zahvatila je sve privredne oblasti, počev od poljoprivrede, gdje je proizvodnja žita opala sa 52.000.000 tona iz 1913. na 38.000.000 tona 1920. godine. Ni stanje u transportu nije bilo bolje jer je trgovačka flota, tokom rata, imala brojne gubitke.

Još je dramatičnija situacija bila u industriji. Piše Serđo Romano:

„Između 1914. i 1918. godine... procenat udjela industrije u bruto domaćem proizvodu (raste) od 25% do 30,6%... Grupa Fiat zapošljava 40 hiljada na kraju rata (zapošljavala je 4.000 prije rata), aeronautička industrija je praoizvela između 1917. i 1918. godine 10.000 aviona a brodogradilišna industrija je proizvela 1919. godine 117 brodova... Izvanredan razvoj koji je učinio da Italija bude, nakon njemačkog kraha, jedna od najmoćnijih zemalja u svijetu. Ali je ovaj razvoj bio nesrazmjeran i neutemeljen. Industrije su proizvodile za državu i za rat. Kako su razvijene monstruozno i u vanrednim okolnostima, one su se na kraju rata suočile sa društvom koje, prošavši kroz brojne promjene, nije još uvijek moglo da izdrži uzlet nacionalne ekonomije. Bilo je neophodno preobratiti se u ekonomiju prilagođenu uslovima mira, osvojiti nova tržišta, uključiti u preduzetničku strategiju mnoštvo radnika koje je trpjelo velike poreze uzrokovane inflacijom. Drugim riječima, bilo je potrebno razmrsiti čvor u kojem su se zaplele finansijska politika, ekonomska politika, vanjska politika i socijalna politika nacije."

Takođe, Veliki rat daleko od toga da je donio sveto ujedinjenje koje su mnogi naslućivali, već je zemlju podijelio na pola, stvarajući muklu i neopravdanu ljutnju na one koji su svoje najbolje godine proveli u rovovima, uvjereni da služe domovini.

Naročito rezervni oficiri, njih oko 21.000, razočarani i nesposobni da skinu uniformu, često su, kao i vojnici koji su služili vojni rok, bili izloženi podsmijehu i napadani su od subverzivnih snaga koje su se ugledale na Oktobarsku revoluciju. Piše Sabrina Sgvelja od Mare: „Otvoreno nepriznavanje rata, onih koji su ga željeli i onih koji su se u njemu borili od strane socijalističke partije, koja je povela klevetničku kampanju usmjerenu na markiranje ispraznosti rata, jako je povrijedilo povratnike. Izloženi javnom preziru, natjerani da skinu uniformu i da se kriju, bili su predmet ismijavanja, prijetnji i, ponekad, nasilja".

Po mišljenju nekih, buržoaska i konzervativna štampa, a posebno „Narod Italije" preuveličavala je posljedice agresije. Drugi izvori tvrde da su brojni kriminalni događaji bili odmazda za pretrpljene agresije od strane ljevičara. U svakom slučaju, slijepo i tupo neprijateljstvo socijalista i ostalih ultraprogresivnih snaga u odnosu na povratnike nije se moglo poricati, kao što se nije mogao prećutati i minimizirati ovakav fenomen.

Nije falilo ozbiljnih situacija, koje su pothranjivale sliku građanskog rata. Već 5. jula 1919. godine, Nacionalno udruženje bogalja i ratnih invalida, u pismu Predsjedniku Savjeta ministara, istaklo je: „nasilje i brutalnosti kojima su stalno izloženi vojnici, uniformisani oficiri ratni invalidi."

Na sličan način su ministar rata Alberiko Albrići i general Kavilja osudili ovaj fenomen, istovremeno optuživši i postupke predsjednika Vlade Frančeska Saverija Nitija kojeg, namjerno ili zbog nesposobnosti, nije interesovalo šta se dešava u ze-

mlji i čije je ponašanje „gušilo duše starih vojnika i ponižavalo oficire, koji kao da je trebalo da se stide zato što su se u borili u ratu".

Ovakva ravnodušnost Vlade je hranila agresiju, i to ne samo verbalnu, toliko da su epizode nasilja trajale pune četiri godine. Dvadeset sedmog septembra 1919. godine, na primjer, kafe Aranjo u Rimu je bio mjesto fizičkog obračuna oficira i grupe socijalista koji su došli sa namjerom da ih isprovociraju. Devetog februara naredne godine, u luci Sveti Stefan, dvjesta rudara kompanije ILVA je izazvalo nerede ispred kasarne bersaljera, tokom kojih je došlo i do pucnjave, a jedan radnik je pogođen u glavu projektilom iz karabina. Ovakve epizode se ponavljaju u Novom Liguriju, Portoferaju, Folinju i Viđevanu, gdje je gradonačelnik „po hitnom postupku donio uredbu da bi spriječio brutalne agresije na regrute koji su bili u posjeti Mortari, kad su ih pobunjenici divijački presreli, bez ikakvog razloga".

Neumjerenosti, ponekad i brutalne, nijesu nikog iznenađivale i, iako su često predstavljale izdvojene slučajeve, izazivale su strah i kolektivnu psihozu: Sovjeti kao da su, jednom riječju, vrebali iza ugla, a, sa druge strane, Socijalistička partija je bila zapljusnuta „maksimalističkim talasom... i mnogi njeni članovi su vjerovali u približavanje revolucije kao u jednu od božijih zapovijesti" dok je rat, uzrok nesreće i bijede, bio posljednji pokolj kapitalizma".

Takva se nada nije smatrala dalekom iluzijom usplahirenih i lakovjernih vizionara, već kao realna mogućnost koju je već predskazao boljševički lider. On je, iako ocijenivši da je većina italijanskih socijalista odbila revolucionarni defetizam, sada, kada se rat završio, „razmišljao, u okviru svoje ideološke radikalizacije, o brojnim društvenim tenzijama koje su se nagomilavale u zemlji i koje kao da bi svaki čas trebalo da se oslobode u eksploziji revolucije.".

I ne samo to, na Bolonjskom kongresu 1919. godine, uprkos tome što je Turati definisao revoluciju kao „iluziju, san, navođenje u međuzvjezdane prostore", po želji delegata ona je unešena u partijski program. Gotovo mesijansko iščekivanje italijanskog Crvenog oktobra je bilo takvo da je ušlo čak i u matične knjige, jer je od 1917. godine brojnim novorođenčadima davano već mitsko ime Lenjin.

U ovim okolnostima je 23. marta 1919. godine na trgu San Sepolkro u Milanu rođen fašizam.

Na početku, ovo je bio nedefinisan i nejasan politički pokret, bez jasne ideološke koncepcije, ali koji je imao namjeru da se agresivno suprotstavi „prevratničkim antipatriotskim snagama".

Prepotentnost, vandalska djela i nemiri su povećavali broj žrtava. Tu je bilo i skvadrističkih pohoda, proleterskih pustošenja, okupacije fabrika septembra 1920. godine, sa utvrđenjima koje je „branila" crvena straža, naoružana karabinima i mitraljezima, između lepršanja crvenih komunističkih i anarhističkih zastava koje su ulivale strah.

Grad-amblem ovog haotičnog nasilja bila je Firelica, gdje je stari duh klanova, viševjekovna mržnja između gvelfa i gibelina, doživjela reinkarnaciju u liku fašista i antifašista. Ovdje su skvadristički upadi počeli još prije dešavanja na trgu San Sepolkoro, jer je, već u novembru 1918. godine, jedna, skvadra napala i rastjerala manifestaciju na trgu Kavur, smatranu anti patriotskom.

Počev od 1919. godine, fašizam se organizovao: dvoje vođa je bilo priznato, Tulio Tamburini i markiz Dino Perone Kompanji; dvije skvadre su bile najčuvenije: „Očajnici" i „Crveni ljiljan", a jedno je bilo omiljeno mjesto susreta: kafe Gambrinus, tada trg Vitorio Emanuele II.

Dan koji ostaje u sjećanju po svojoj tragičnosti je 27. februar 1921. godine, kada je na Trgu San Gaetano neko bacio ručnu bombu „S.I.P.E“ usred povorke koju su organizovali liberali.

Član policijska pratnje, Antonio Pjetrući, ubijen je, a jedan student od dvadeset tri godine, Karlo Menabuoni, pretrpio je tako ozbiljne povrede da je umro poslije par dana. Ali to nije bilo sve. Dok su povrijeđene transportovali u bolnicu „Santa Maria Nuova“, ispred lođe Bigalo, jedan karabinjer je primijetio mladog željezničara, Dina Munjaija, koji je sa prezirom gledao žrtve i koji je uzviknuo: „jedan manje“; policajac je izvukao iz futrole pištolj, pucao je u njega i ubio ga. Za to vrijeme, fašisti su zatvorili radnje, napali su sjedišta ljevičarskih partija i sindikata. U ulici Tadea, u sjedištu Radničke komore, ubili su pokrajinskog sekretara Sindikata željezničara, Spartaka Lavanjinija, urednika časopisa „Komunistička akcija“; uslijedio je odgovor radnika, koji su objavili štrajk prevoznika i podigli pravi ustanak.

Nasilje se neobuzdano širilo, naročito u radničkim kvartovima i u predrgrađima. U uskim ulicama San Fredijana, postavljene su barikade i ubijen je mladi fašista Đovani Berta, „kome su cipelom gazili ruke, dok se pridržavao za ogradu mosta... kako bi ga bacili u Arno da se udavi i umre.“ Kada je situacija postala neizdržljiva, vojska se uključila tako što je zaposjela grad, upotrijebivši oklopno vozilo i artiljeriju od 75 milimetara da bi obuzdala gerilu.

Nakon četiri dana ludila, u Firenci i okolini je bilo još 500 povrijeđenih i 18 mrtvih, među kojima i žena od 23 godine, koja se nagnula kroz prozor da vidi šta se dešava na ulici.

Još jedan izuzetno ozbiljan događaj se odigrao u Bolonji, 21. novembra 1921. godine, kada su fašisti predvođeni Leandrom Arpintijem napali zgradu Akursio, radi odmazde za ubistvo opštinskog savjetnika Đulija Đordanija, koji je bio naklonjen fašistima. Tu su bile dvije pucnjave koje su prouzrokovale jedanaestoro mrtvih i šezdesetoro povrijeđenih, među kojima je petnaest žrtava pripadalo redovnoj vojsci.

Vlade koje su se smjenjivale i birale tijesnom većinom, nijesu imale adekvatno rješenje za ovakvu situaciju. Stara liberalna ekipa je bila slaba, neupotrebljiva, nesposobna da se mjeri sa fašistima i socijalkomunistima, a u posljednje vrijeme i sa novim političkim subjektom, Narodnom partijom, koja je osnovana 18. januara 1919. godine u Rimu, u sobi hotela Santa Kjara, gdje je napisan i izglasan „Poziv slobodnima i jakima“. Katolici su stvarajući „italijansku partiju pokazali težnju da ne izgube korak sa nacionalnom stvarnošću; a u isto vrijeme, bili su moćna kopča između države i crkve. Ali su, prije svega, bili klan inkorporiran u političko društvo, jedan drugačiji entitet koji je prolazio zemlju uzduž i poprijeko odvajajući buržoaziju, sitne buržuje, radnike i seljake iz njihovog prirodnog političkog konteksta, kako bi ih „zarobili“ tamo gdje su riječi, „vjera“ „poslušnost“, „odanost“ imale najmanje dva značenja. (...Stvaranje Narodne partije) uvodi katolike u Državu, ali ih izlaže opasnosti da Sveta Stolica njima upravlja mnogo više nego što je to do sada činila. Slabe, takođe, i tradicionalne političke snage u trenutku kada je svaka od njih pozvana da se suoči sa ovom krucijalnom situacijom“.

Nepostojanost i politička nedosljednost, društvena groznica, ekonomska kriza, nedostatak javnog reda, u kombinaciji sa međunarodnom izolacijom i mitom o osakaćenoj pobjedi, stvorili su klimu nesigurnosti i uznemirenosti, zbog koje će budućnost izgledati više nego turobno.

Godine 1922., Musolinijeva Vlada se kralju i njegovim saradnicima učinila kao jedno od mogućih rješenja. Između ostalog, po riječima Denisa Mek Smita, jed-

nog od najuticajnijih savjetnika Krune, Knjaz pobjede Armando Diaz reći će Vitoriju Emanueleu III: „proročanskim tonom... da će se vojska sigurno povinovati naređenju da se razoruža fašistički pokret, ali da je bolje ne stavljati je na na probu."

Benito Musolini se, s druge strane, odrekao antimonarhijskih preduslova, obećavao je da će biti deterent predustaničkom stanju u državi, uvjeravao je da će udaljiti Italiju od boljševizma, i na koncu, izjavljivao je da će preokrenuti nejasnu nacionalnu vanjsku politiku, po mnogima nesposobnu da odbrani čast i interese države. „Osvajanje vlasti – piše Feraioli – bila je za Musolinija i fašizam preduslov za suštinsko poništavanje „politike Rapala" i početak nove politike koja će se razlikovati od liberalne. Konteksti i društveni slojevi kojima se ova politika namjeravala obraćati, naravno, bi ostali isti..., ali načini djelovanja i krajnji ciljevi, sada mnogo ambiciozniji, predstavljali su ono što je fašizam želio da promijeni".

Ovdje je, dakle, riječ o suštinskoj sličnosti gledišta u vezi sa inostranstvom između kralja i čelnika fašizma, koji je, vjerovatno, preporučio ovog drugog kod Vitorija Emanuelea III, izuzetno zabrinutog za javni red i mir, i razočaran načinom na koji su bili odbačeni zahtjevi jadranskih zemalja i Crna Gora.

Vitorio Emanuele III, Kralj vojnik, nije zaboravio italijanski doprinos pobjedi nad Centralnim silama i njihovim saveznicima, uključujući i Tursko- otomansko carstvo. To ilustruje VII tom Italijanske vojske u Velikom ratu (1915-1918) koji dokumentuje operacije koje su vođene izvan nacionalne teritorije. Jedanaestog novembra 1919. godine albanska vojska, u vezi sa garnizonom u Crnoj Gori, izvještava da su Jugosloveni „čak oružano priprijetili komandantu našeg garnizona: često napadaju naše kamione između Ulcinja i Bara i proganjaju narod koji na nas, u većini slučajeva, gleda blagonaklono, a koji je danas natjeran da se pokaže nezainteresovanim jer mu naše snage ne garantuju odbranu od moći i brutalnosti jugoslovenskih odreda". Vojne akcije bile su sabotirane od strane onih koji su spekulisali iza njenih leđa, što je dokumentovala parlamentarna komisija koja je preispitivala troškove rata: par tužnih epizoda malverzacije preuveličane su propagandom koja je smišljena da bi diskreditovala Italiju, koja je insvestirala u javne radove u korist naroda, dok su drugi, počev od Francuske, olako kupovali priglupo „javno mnjenje", gladno skandaloznih vijesti, na koje nas do danas podsjećaju samozvani istorijski novinari.

Da Suverenu otkloni i posljednje sumnje, postarao se Luiđi Fakta, nesposoban, kao i u drugim prilikama, da procijeni situaciju. Da je on, predsjednik Vlade na položaju, prije fašističkog skupa u Napulju, olakšao organizovanje nove izvršne vlasti na čelu sa Đolitijem, moguće je da bi se događaji drugačije odvijali. U 5 sati ujutro 28. oktobra, nakon ponovljenih zahtjeva od kralja, Fakta je odlučio da telegramom pozove u Rim Benita Musolinija, Đovanija Đolitija i Filipa Medu. Ovo je mogao biti način da se nađe mirni izlaz iz alarmantne situacije.

Sa druge strane, Vitorio Emanuele III je, već nekoliko dana prije toga, pozvao šefa Vlade da se suoči sa parlamentarnom krizom.

Đolitiji je jedini mogao da se uhvati u koštac sa situacijom, a bio je i jedini političar koji je ulivao strah lideru u crnoj košulji, toliko da je ovaj, podstičući svoje na akciju, pisao: „Ako Đoliti dođe na vlast, mi smo propali. Sjetite se da je u Rijeci bombardovao D'Anuncija. Potrebno je da brže napredujemo". Kada je Fakta donio odluku, bilo je isuviše kasno: „Đoliti... iako je odlučio da stigne u Rim i brodom, odustao je kada je saznao da su fašisti u Aleksandriji blokirali željezničku liniju Torino-Đenova. „Tako su se događaji preokrenuli, na nama dobro poznat način, i nakon pokušaja da se oformi izvršna vlast sa Salandrom, predsjednik Vlade je postao neko ko

će se ubrzo proglasiti za dučea. Možda je ponudivši mjesto Musoliniju „u želji da se nađe vanparlamentarno rješenje koje nije i protivustavno", kralj bio uvjeren da će većina pripadnika masonerije odobriti ovakvu Vladu. Ne samo da je Vitorio Raul Palermi, koji je slovio za velikog fašistu, uoči marša na Rim otrčao kod Musolinija da mu pruži potpunu podršku, već se i Domicio Toriđani pokazao na istim pozicijama. Ovo sekularno udruženje je, po kraljevom mišljenju, okupljalo brojne povratnike, dobre patriote, odane podanike i građane vjerne Statutu i pravilima demokratije – njihov pristanak je, dakle, išao u prilog „izboru Musolini". Sve je, dakle, ukazivalo na to da je stanovnik Romanje sa visokim šeširom i dugim jahaćem kaputom predstavljao jedini otvoren put; s druge strane, malo reda je vrijedilo pozicije u Vladi, koju ne bi bilo teško kasnije oduzeti.

MASONERIJA I CRNOGORSKO PITANJE

Mnogima će izgledati čudno da ovi događaji imaju veze sa masonerijom. U stvari, priča je imala, vjerovatno, značajne efekte na događaje koji su se odvijali u italijanskim Zajednicama nakon Prvog svjetskog rata, kao i na stav povratnika i samog kralja prema njima.

Slobodni zidari Francuske su, uoči izbijanja Prvog svjetskog rata, bili toliko vezani za svoju vladu da je i sam predsjednik Vlade Rene Viviani bio član Velikog orijenta Francuske, kome su, u avgustu 1914. godine, lože iskazale potvrdu svoje potpune posvećenosti Vladi Republike. Postojalo je apsolutno jedinstvo između najveće francuske Zajednice i izvršne vlasti, toliko da je ova prva bila u funkciji politike druge, namjeravajući da uvuče u svoju orbitu i druge strane Obedijencije, sa namjerom da olakšaju projekte Ministarstva vanjskih poslova, među kojima je bio i Veliki orijent Italije.

Krajem prethodnog vijeka, u periodu dok je Adriano Lemi bio veliki majstor, nije postojala veza prijateljstva i saradnje između slobodnih zidara Italije i Francuske, štaviše, ovi drugi su sa podrozenjem gledali italijansku braću, čija krivica je bila ta što su imali premijera masona, Frančeska Krispija, koji je bio naklonjen Njemačkoj i imao kolonijalne pretenzije. Sumnja i antipatija su bile toliko usađene da je, u trenutku kada su Lea Taksila i najskučeniji oblici klerikalizma napali italijansku masoneriju i velikog majstora, Veliki orijent Franuske se distancirao, pridajući određenu važnost devijantnim tezama varalice iz Marseja.

Kada je, međutim, bitka kod Adue ugasila Krispijeve afričke snove, a Ernesto Natan zamijenio Lemija, vjetar se promijenio i obje strane su počele bojažljivo da se ostvaruju. Ovakva tendencija je bila sve očiglednija kako je vrijeme prolazilo, tako da je 1903. godine predsjednik Republike Francuske, Emil Lube, tokom zvanične posjete Italiji, snažno pozdravljen od loža i orjenta; govori i skupovi u čast šestara i uglomjera veličali su „ne toliko čovjeka, koliko prijateljstvo sa bratskom nacijom, ponosnom pobornicom laičke Države suprostavljenom kleričkim spletkama."

Još jedno ubrzanje procesa ponovnog pomirenja, desilo se 1904. godine, u trenutku kada malj prelazi iz ruku Natana u ruke Etorea Ferarija.

On je napravio još veći politički i demokratski zaokret u Obedijenciji, učinivši sve kako bi apsorbovao „Masonsku federaciju" iz Milana, separatističku grupu koja je 1898. godine dobila dozvolu za formiranje od Velikog orijenta, koji ih je kasnije i usmjeravao.

Etore Ferari i Malakja de Kristoforis, veliki majstor disidenata, brzo su postigli dogovor, budući da je Veliki orijent Italije odmah odobrio uslove suprotstavljenih strana. Povratak 36 loža koje su slijedile poštovani lombardijski krug, pothranio je demokratske aspiracije Palate Đustinijani i pospiješio je obnavljanje odnosa saradnje i prijateljstva sa Velikim orijentom.

Rascjep iz 1908. godine, potvrdio je definitivno franucusko opredjeljenje Velikog orijenta Italije. Zajedno sa Saverijom Ferom su nestali, u stvari, najumjereniji elementi italijanske Zajednice, tako da je jedan od najprestižnijih izgnanika, protestantski duhovni vođa Teofil Gaj, izjavio da bi bilo „nemoguće ostati u savezu koji je postao mješavina radikalizma i socijalizma". Drugi Ferin sljedbenik je podvukao da su, između ostalog:

„slobodni zidari vjerni Ferariju pokušavali da repriziraju, u našoj zemlji, francusko političko iskustvo, gdje je unija ljevičara uspjela da preuzme vlast u državi."

Sam Fera je, nekoliko godina kasnije, ponovio da je masonska vizija Palate Đustinijani inspirisana Velikim orijentom koji „nameće svojim članovima program reformi koje bi trebalo realizovati u laičkom svijetu."

Takvo opredjeljenje, nastavljao je bivši pastor italijanske Hrišćanske slobodne crkve, odbacila je većina zajednica, zbog čega je francuska Obedijencija bila izolovana na međunarodnom planu. Rijetke su bile masonske institucije koje su zadržavale odnose međusobne saradnje sa Velikim orijentom, a među njima je bili italijansko slobodno zidarstvo, „raskolničko i neregularno", koje je „podržavajući demokratske principe u političkiom i društvenom poretku, pretvorilo masonstvo u faktor političke, religijske i filosofske netolerancije, čineći je marionetom subverzivnih partija i škola nevjerništva, ateizma i nemorala". Poznato je da je Vrhovni savjet koji je vodio Saverio Fera, dobio značajna priznanja i legitimitet na konferenciji u Vašingtonu u oktobru 1912. godine, kao jedna-jedina legitimna i regularna škotska organizacija u Italiji.

To je donijelo izolaciju Palate Đustinijani, koja je sve više ulazila u orbitu Velikog orijenta Francuske, već tada glavnog inostranog partnera. Između ostalog, dvije masonske snage su bile na istoj talasnoj dužini u pogledu tumačenja funkcija i djelovanja masonstva. Francuska zajednica je od kraja XIX vijeka, premda se odričući vidljivog političkog angažmana koji bi doveo u krizu pluralističku tradiciju, smatrala neohodnim „okupiti republikanske trupe koje su danas rasute i raspršene". Zbog toga su, već 1895. godine, brojni istaknuti predstavnici masonerije osnovali „Akcioni komitet", koji je animirao radikalnu propagandu uoči izbora 1898. godine. Ova tendencija je doprinijela tome da u narednim godinama mnogi eksponenti radikalizma i socijalizma uđu u objedijenciju.

Na sličan način se Veliki orijent Italije kretao sve više ka demokratskim principima, sa predstavnicima kao što su Etore Ferara, koji su bili prepoznati u Parlamentu po republikanskoj viziji i žestokom, iako već prevaziđenom, antiklerikalizmu.

Zbog takve bliskosti, Veliki orijent Italije je pozvan da učestvuje, u Ulici Kadet, između 28. i 30. juna 1917. godine, na Kongresu masonerija udruženih i neutralnih nacija, kojem, međutim, nijesu prisustvovale Ujedinjena velika loža Engleske i ostale lože Ujedinjenog Kraljevstva i Sjedinjenih Američkih Država.

Italijansku delegaciju su činili veliki majstor Etore Ferari i ostali uglednici: Alberto Beneduče, Ernesto Natan, Đuzepe Meoni i Karlo Berlenda. Mislilo se da će se masonska porota ograničiti na osudu ratnog „zločina protiv čovječnosti", kao i na uobičajene napade na Centralne sile koje su ga prouzrokovale. Stvari su se, među-

tim, odvijale drugačije. Andre Lebej, koji je imao uvodno izlaganje, podstaknuo je pitanje budućeg evropskog poretka, pripisavši Italiji pravo da pripoji Trento i Trst, ali nije govorio o jadranskom pitanju, prećutno priznajući srpska prava. S druge strane, članovi takozvanog Jugoslovenskog komiteta, naklonjeni stvaranju velikog balkanskog carstva, bili su većinom masoni koji su dobili snažnu podršku francuske braće, a samim tim podršku Vlade koja se spremala da oformi panjugoslovensku državu koja bi se suprotstavila hegemonističkim težnjama Italije na Jadranu.

U stvari, Andre Lebej je skicirao, bez zvanične objave, planove francuske Vlade na ovoj šahovnici, i ovakva spremnost za saradnju ohrabrila je Milićevića, predstavnika Srba u egzilu, da govori o plebiscitu koji bi pripisao jednoj naciji one teritorije na kojoj su živjeli različiti narodi. Odgovor Velikog orijenta Italije nije izostao, ali nije bio dovoljan da preokrene prilike koje nijesu išle naruku italijanskim očekivanjima. Štampa je ubrzo bila informisana, tako da je slučaj postao predmet javnog interesovanja. Italijansku đustinijansku delegaciju su odmah optužila braća, tako da je, 14. jula, Ferari bio primoran da podnese ostavku na mjesto velikog majstora i njegovo mjesto je privremeno pripalo Ađuntu Gustavu Kantiju.

S druge strane, poznato je da je Veliki orijent Francuske podržao stvaranje Velike Srbije na štetu Crne Gore i protivno italijanskim pretenzijama na Dalmaciju. Obedijencija iz Ulice Kadet je, naime, bila istorijski bliska Srbiji, zemlji u kojoj su masoni bili brojni i često pripadali ložama formiranim zahvaljujući francuskoj dozvoli. Beogradske lože Orijenta činili su profesionalci, birokrate, vojnici i brojni članovi Vlade, a čak im je i dvor bio naklonjen – kralj Petar i regent Aleksandar Karađorđević bili su njihovi članovi.

U Crnoj Gori, međutim, djelovala je jedna loža, Svjetlo istoka i malo je bilo intelektualaca koji su pripadali stranim ložama, među kojima Jevgenije Popović i nekoliko ministara iz Nikoline Vlade. Upravo su se oni uzaludno opirali srpsko-francuskoj liniji. Tako se, po riječima Jovana Plamenca, u oktobru 1918. godine u Parizu, na još jednom od brojnih okupljanja masona, odlučilo da se podrži pripajanje Crne Gore Srbiji – stav koji će uticati i na odluke donešene u Versaju.

Ne znamo sa sigurnošću da li su ovu odluku podržali članovi Velikog orijenta Italije, ali i ako se to nije dogodilo, događaji iz 1917. i čuveno prijateljstvo Palate Đustinijani sa francuskom braćom bili su dovoljni da se raširi priča da je jedan dio italijanske masonerije radio protiv nacionalnih interesa. Još 1925. godine, poslanik Emilio Brodero, u svom izlaganju u Parlamentu o nacrtu zakona O disciplini udruženja, ustanova, instituta... koji je predstavio u januaru Musolini, jasno se pozvao na masonski sastanak iz 1917. godine, koji je „vandržavnim djelovanjem ugrozio buduće mirovne pregovore“. Prije toga, takozvana Komisija petnaestorice, čiji je izvještaj udario temelje antimasonskog zakona, optužila je slobodne zidare Italije da su „nosioci stranog mentaliteta, prevashodno francuskog“.

Treba uzeti u obzir, takođe, da su unutar Velikog orijenta Italije bile izuzetno jake antimonarhističke i prorepublikanske instance. „Između stubova Hramova – piše Mola – republika uzima maha“, posebno zato što već 1917. godine određeni policijski izvještaji potvrđuju da se unutar Palate Đustinijani već kovala zavjera protiv Krune. Posebno je dramatičan bio izvještaj od 21. marta 1917. godine u kojem piše: „Među najeminentnijim masonima koji pripadaju najnaprednijoj grupi iz Palate Đustinijani (formiran je komitet) sa jasnim ciljem da se pregazi monarhija“; plan predviđao da se „proklamuje Ustavotvorna skupština i da joj predsjedava Bisolati, koji bi, po potrebi, mogao da se posluži najvišim oficirima naše vojske“. Pored toga,

govorkalo se i o atentatu na Vitoria Emanuelea III, kao i o mogućoj otmici kraljevske familije.

Vjerovatno se radilo samo o paničarstvu, ali nema sumnje da je Veliki orijent Italije bio vezan za najznačajniju francusku Zajednicu, i da je antimonarhistička komponenta unutar njega bila izražena. Pozicije Velikog orijenta Italije, zbrka iz 1917. godine, jadransko pitanje, glasine o francusko- masonskim zavjerama – sve je ovo išlo su u korist prozelitizmu Uvažene Velike lože Italije među povratnicima.

To će potvrditi Alegrijevo svjedočenje o navodnoj D'Anuncijevoj inicijaciji iz 1920. godine, i o brojnim bivšim borcima koji će kasnije sačiniti nukleus D'Anuncijevih legionara. Primjetan je, između ostalog, eksponencijalan rast zajednice koju je oformio Saverio Fera. Ako je vjerovati „Lancu ujedinjenja", Presvijetla Velika loža Italije koja je 1917. godine imala 2500 članova, podijeljenih u 50 zajednica, 1921. godine imaće 14.000 članova, da bi naredne godine imala 22.000 članova.

Tačno je da je uvećanju zajednice, koju tih godina vodi Vitorio Raul Palermi, doprinijela Konferencija u Lozani i da „Lanac ujedinjenja" predstavlja relativno nepouzdan izvor, ali je i pored toga Obedijencija sa Trga Đezu uvećala broj svojih članova, što potvrđuju registri Uvažene Velike lože Italije (1915-1925). Iz njihovih svjedočanstava se vidi da je 1918. godine osnovano i oživjelo dvadeset novih loža, dok ih je naredne godine bilo trideset sedam, dostižući cifru od 58 loža u 1920. godini, da bi se stiglo do cifre 67 1921. godine.

Interesantno je da su imena zajednica koje su nastajale posljednjih godina, imala veze sa velikim sukobima, oslobođenim zemljama, Dalmacijom, Albanijom, Rijekom, a među njima je bila i Regularna loža „Crna Gora" kojoj je temelj udario Orijent iz Rima, 8. aprila 1920. godine.

Veliki broj zvaničnika je bio upisan u registarske imenike; riječ je o birokratama, državnim činovnicima, kao i visokim oficirima vojske i mornarice.

Govorilo se da su se među njima čak nalazili i Armando Diaz i Paolo Emilio Taon de Reve, čije je članstvo nedavno potvrđeno dokumentom iz arhiva Velike lože Italije. S druge strane, Uvažena Velika loža Italije se, od svog postanka, odlikovala značajnim prisustvom vojnih lica u svojim upravljačkim tijelima.

Dovoljno je pomenuti generala Uga Kvalera i general-majora Đovani Batistu Amelja (1854-1921), guvernera Ćirenaike i Tripolitanije, koji je bio i član Vrhovnog Savjeta i osnivač Uvažene Velike lože 1910. godine, gdje je imao dužnost Visokog zastavnika i, na kraju 1918. godine imenovan je za zamjenika suverenog počasnog komendatora.

Trebalo bi imati u vidu da se od samog početka Uvažena Velika loža zalagala da otvoreno odbrani pravo vojnih lica na članstvo u masoneriji. U prvim mjesecima 1911. godine, katoličke dnevne novine „Rimskog izdavačkog društva" pothranjivale su nasilnu kampanju u štampi protiv slobodnih zidara, a posebno protiv Velikog orijenta, koji je optužen za međunarodne spletke usmjerene na sprječavanje italijanskog pohoda na Libiju; polemika iz koje se povukla Uvažena Velika loža na čelu sa Saverijom Ferom. Nakon izbijanja neprijateljstva, činilo se da se požar ugasio, međutim, 12. aprila 1913. godine ponovo je izbio zbog članka koji je objavljen u „Il Matino" koji je izvještavao o povlačenju generala Gustava Fara, heroja iz rata u Libiji, iz napuljske lože „Darvin", Obedijencije Velikog orijenta.

Pored toga, autor završava članak nagađajući razloge za isključenje iz članstva: „Vjerujem da znam – pisao je – da bi sve ovo trebalo povezati sa isuviše jakim pritiscima i preporukama generalu, pritiscima i preporukama koji nisu bili u skladu

sa inegritetom i savješću Gustava Pare". Onda je sve eksplodiralo! Katolička i nacionalna štampa ponovo počinje da prazni šaržere po masoneriji, optužujući je, između ostalog, da je neka vrsta crva koji ugrožava stabilnost i lojalnost voiske.

Veliki orijent, koji je bio u centru ovih optužbi, povućiće se sramežljivo u tišinu, pothranjujući, ovako, nove sumnje. Na kraju su antimasonske strijele uspjele da pokrenu i Parlament. Naime, 9. maja su senatori Feliće Santini i Roberto Mora, iz Lavriana i Montea, organizovali kontrolno saslušanje ministra za rat, senatora Paola Spindardija o tome da li pripadanje vojnika masoneriji može biti u skladu sa zakonom. Ministar je odgovorio dvosmisleno, negirajući da bi se eventualna pripadnost masoneriji kosila sa odanošću Domovini i Kruni, ali se složio da „nije poželjno niti preporučljivo da pripadnici velike porodice kao što je vojska pristupe masoneriji, budući da je riječ o tajnoj organizaciji".

Po mišljenju Spingardija, u stvari, „vojska i armija bi trebalo da budu ambijent ispunjen svjetlošću, iskrenošću, odanošću, gdje se može disati punim plućima vazduh sa bojnih polja, gdje se ispunjava dužnost... a izdala bi se dužnost i prodalo dostojanstvo, kada bi se, u vojsci ili armiji, viši oficir podređivao nižem samo zato što on u hijerarhiji Masonstva, kojemu obojica pripadaju, ima viši čin... Oficir koji bi tako postupio ne bi bio dostojan vojske i armije... I dok budem imao čast da sjedim u Senatu, nijedna asocijacija neće moći da utiče na obavljanje moje svete dužnosti građanina i vojnika". Ova epizoda parlamentarne hronike imala je veliki odjek, toliki da je zapisnik rasprave objavljen skoro u cjelini, čak i u francuskom „Antimasonskom biltenu", organu Antimasonske Lige.

Saverio Fera, suvereni veliki komendator i veliki majstor Uvažene Velike lože, uključio se u raspravu objavivši iste godine djelo Masonerija u vojsci i u mornarici od Euđenija F. A. Goblet D'Alveile, velikog majstora Velikog orijenta Belgije i suverenog velikog komendatora Vrhovnog savjeta u ovoj zemlji. Riječ je o govoru koji je uvaženi politički predstavnik održao u Senatu u kojem je bio potpredsjednik, da bi odbranio masoneriju koju je napadao monsinjor Kisen, senator provincije Limburg. Fera ne samo da je redigovao besjedu Gobler D'Alveila, već je propratio sa dugim predgovorom, u kojem objašnjava da neznanje i nedemokratske ideologije izazivaju antimasonske predrasude, kao i da one ne postoje u mnogim zemljama u kojima su čak šefovi država zaštitnici Reda. Publikacija, kakvu je želio Fera, ukazuje na posebnu pažnju koju Škotska zajednica pridaje vojnim snagama i braći koja im pripadaju.

Vjernost monarhiji, ustavna konzervativnost, senzibilnost i interesovanje za oficirske zvjezdice i ratne veterane, doprinijeli su da, od 1919. godine, čak i čuveni predstavnici fašizma uvećaju redove Palermovih pobornika, među kojima su bili Italo Balbo, Đakomo Aćerbo, Ćezare Rosi, Đuzepe Botai, Dino Perone Kompanji. U svijetlu svega što se događalo, njihovo prisustvo ne bi trebalo da bude čudno: iako je prolazila teške trenutke, Zajednica sa Trga Đezu, sa svojim međunarodnim vezama, oduvijek naklonjena monarhiji, nudila je veću sigurnost u odnosu na Veliki orijent Italije, čije su neprilike iz '17. izgledale kao mrlja koja nikad neće izblijedjeti.

Ostalo je da se procijeni kako će se Kruna postaviti u odnosu na dvije Obedijencije. Već dugo su Savoje pokazivale određenu naklonost ka slobodnim zidarima. Moguće je da je Vitorio Amedeo III, slijedeći primjer Fridriha II od Pruske, bio i sam iniciran; iako se, doduše, malo zna o Karlu Albertu, „italijanskom Hamletu", poznato je da je bio u kontaktu „sa zavjerenicima iz 1821. godine".

Međutim, prvi kralj Italije Vitorio Emanuele II nije bio mason, ali se poslužio „sinovima udovice" kao što su bili Luiđi Karlo Farini i Agostino Depertis, i vojnicima

kao što su Mauricio Zerbe de Sona, Emenuele dela Roka od Bjanze, Dakomo Mediči, Nino Biksio. Njegov sin, Umberto I, bio je još bliži uglomjeru i šestaru. On ne samo da se mogao pohvaliti ministrima i predsjednicima savjeta slobodnih zidara, kao što su Depretis, Benedikt Kairoli, Frančesko Krispi i Duzepe Zanardeli, čak je tokom pohranjivanja njegovih posmrtnih ostataka u Panteonu, Veliki orijent Italije izložio svoje insignije žalosti. Simpatije Vitoria Emanuelea III su bile toliko očigledne da se, već od trenutka kada je preuzeo tron, šuškalo o njegovom pristupanju masoneriji. Posebnu težinu glasinama daje govor Krune iz 1902. godine, kada je suveren jasno istakao razliku između zemaljske i duhovne moći.

On je, ipak, održavao samo formalne odnose sa masonerijom, koji u suštini nijesu isključivali prikrivenu blagonaklonost, što je očigledno u telegramu koji je poslat 1917. godine vrhovima dviju italijanskih zajednica. U tom dokumentu, kralj je ukazao na građanske i patriotske zasluge masona, pišući: „Mnogo cijenim dokaz patriotizma italijanske masonerije, koja je dala mnoge vrijedne vojnike za nacionalni cilj, i koja je u toku rata iskazala tako plemenitu i bezinteresnu posvećenost... Upućujem italijanskoj masoneriji, koju vi dolično predstavljate, svoje srdačne pozdrave i nadu u prosperitet i sve bolju budućnost Italije, besmrtnu majku civilizacije".

Kako je vrijeme odmicalo, moguće je da je on pokazivao sve veći interes za Uvaženu Veliku ložu. Ova naklonost će imati dobre razloge: masonska grupa na čelu sa Palermijem nije imala republikanske porive i bila je privržena monarhiji, nije održavala odnose sa Velikim orijentom Francuske, već sa anglofilskim prekookeanskim zajednicama. Štaviše, njihovi brojni predstavnici bili su pobornici hegemonije Kraljevstva na Jadranu, samim tim i nezavisnosti Crne Gore, domovine kraljice Jelene, prema kojoj je kralj imao posebnu i opravdanu naklonost. Možda je baš zbog toga kralj želio da pokaže naklonost prema škotskoj masoneriji, prihvatajući, kako tvrdi Piter Tompkins, počasnu inicijaciju 33. stepena. Glasine o makar simboličnoj masonskoj aktivnosti Vitoria Emanuelea III u redovima Palermijeve obedijencije, ukorijenile su se u masonskom imaginarnom, a kasnije su, u romansiranoj literaturi o masoneriji, predstavljene kao siguran podatak. U tu svrhu, citiram djelo Pjera Karpija, Il Venerabile, gdje se podatak da je kralj slobodni zidar tretira kao činjenica.

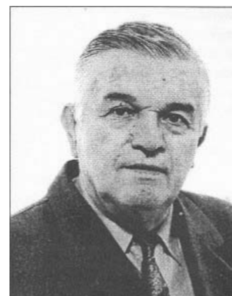
Tvrdnje Tompkinsa i emilijanskog pisca potvrđuju se u jednom izvještaju Đuzepe Dozija, glavnog komesara javne bezbijednosti pri kontraobavještajnoj službi, koja je formirana uoči Drugog svjetskog rata. U strogo povjerljivom izvještaju koji će objaviti Aldo Alesandro Mola u dodatku „Istorije italijanske masonerije od nastanka do današnjih dana" piše:

„Raul Palermi čini sve da se održi na površini, uprkos ne prijateljstvu ostalih škotskih bratstava, posebno De Kantelisovog i Šervinijevog. On još uvijek čeka odgovor na nekoliko pisama koje je poslao u Vašington, Vrhovnom savjetu suverena Velikog komendatora Džona H. Koulsa, koja bi prepoznala pravni prioritet ponovnog uspostavljanja odnosa koje je Palermi uspostavio tokom svog boravka u Americi 1926. godine... Kouls precizira da mu je Palermi iz Italije donio crvenu knjižicu koja bi trebalo da bude masonski godišnjak sa imenima aktivnih članova Vrhovnog savjeta. On bi sada želio kopiju ove knjižice, koju je izgubio, i sjeća se da je Palermi na spisku bio pod rednim brojem 2, a da je broj 1 ostao nepopunjen, pošto je Palermi tvrdio da obični ljudi ne smiju da znaju ko je na prvom mjestu. (iz masonskih izvora sada se zna da je na prvom mjestu bio Vitorio Emanuele III)".

Jedino sigurno svjedočanstvo, do danas, je ovaj policijski izvještaj, koji prenosi sjećanje na povjerljiv razgovor od prije dvadeset godina vođen sa osobom koja

je bila poznata po hvalisanju. Dakle, na terenu smo pretpostavki, a ne činjenica; vjerodostojnih pretpostavki, međutim, o mogućim događajima i vezama koje su sazrele u procjepima jedne tipično italijanske istorije koju su mnogi izučavali, ali koja je i do danas ostala nerazjašnjena.

Geografsko saobraćajno određenje Crne Gore prema Podunavlju

Prof. Dr Miroslav Doderović   *Prof. Dr. Zdravko Ivanović*

Uvod

Crna Gora je jadransko–sredozemna, dinarska zemlja jugoistočne Evrope, smještena između 41º39' i 43º32' Sjeverne geografske širine, i 18º26' i 20º21' istočne geografske dužine. S obzirom na svoj položaj, Crna Gora je relativno po strani od kopnenog zaleđa Balkanskog poluostrva, jer se ne nalazi neposredno na glavnim pravcima magistralnih evropskih koridora. Izgradnjom Jadranske magistrale, a naročito pruge Bar-Beograd (sa krakom Podgorica-Skadar) i Luke Bar, relativno periferni saobraćajni položaj Crne Gore u odnosu na glavne evropske tokove je ublažen. Temelj planiranja i dizajniranja saobraćajne infrastrukture u Evropi i njoj susjednim zemljama predstavlja Trans-Evropska Transportna Mreža (TEN-T) sa svojim koridorima i njihovim granama. Crnogorska drumska mreža iznosi 6.928 km, od toga su 846 km magistralni, 950 km regionalni putevi (ukupno 1.796 km državnih puteva) i oko 5.132 km lokalnih puteva. To znači, da je na svakih 100 km2 teritorije, 13 km magistralnih odnosno regionalnih puteva. Zbog nepovoljnog reljefa sa aspekta izgradnje puteva (25% mreže nalazi se na nadmorskoj visini većoj od 1000 m) putna mreža Crne Gore uključuje 312 mostova i 136 tunela.Vozni park u Crnoj Gori obuhvata oko 200.000 registrovanih vozila, od čega je 89% individualnih automobila (262 vozila/stanovnika), što je relativno visok stepen motorizovanosti za zemlje sa sličnim BDP po glavi stanovnika, ali još uvijek ispod EU prosjeka (473 vozila/stanovnika). Vozila u voznom parku imaju visoku prosječnu starost (prije svega kamioni i autobusi su stari u prosjeku oko 18 godina).

1.Određenje prema Sredozemlju

Crna Gora je sredozemna zemlja, jer ima neposredan pristup preko ivičnog, Jadranskog mora, Serdozemnom moru. **(1,430)**Sredozemno more predstavlja centralni dio sredozemlja i ima razvučen oblik. Cjelokupna akvatorija mora može se podijeliti na tri cjeline: zapadni basen (od Gibraltara do Sicilijanskog prolaza), centralni basen (od Sicilijanskog prolaza do linije Krit-Libijska obala) i istočni basen (od linije Krit-Libijska obala, pa na istok). Jugozapadni dio geografskog prostora Crne

Gore, preko Jadranskog mora, gravitira prema centralnom sredozemnom basenu. Cijela teritorija Crne Gore nalazi se u prirodnoj gravitacionoj zoni Sredozemnog mora[1].

Značaj i osjetljivost prostora Crne Gore kao sredozemne zemlje treba sagledavati u konkretnim vremenskim i političkim uslovima i u osnosu na vitalne objekte, kao što su: Gibraltar, Sicilijanski prolaz, Otranska vrata, Krit, Kipar, Suec, Dardaneli i Bosfor. Položaj Crne Gore u Sredozemlju, sa aspekta prostornih udaljenosti od svih vitalnih objekata, sem Otranskih vrata, u odnosu na domet, dolet i radijus dejstva savremenih borbenih sistema, relativno je povoljan. Gibraltar je udaljen oko 2000 km, Sicilijanski prolaz oko 800 km, Suec oko 1500 km, Dardaneli i Bosfor oko 600 km, Crno more oko 500 km, obala sjeverne Afrike(Libija) oko 1000 km. Otrant je udaljen oko 150 km od jugozapadnog dijela Crne Gore, što predstavlja nepogodnost za bezbjednost teritorije. Prostor Crne Gore u odnosu na zapadni sredozemni basen i crnomorski basen ima povoljan položaj. Prema značajnom i osjetljivom centralnom strategijskom mostu između Evrope i sjeverne Afrike-centralnom sredozemlju, Crne Gore ima bezbjedonosno veoma osjetljiv položaj. Posebnu osjetljivost čini rejon poluostrva Sicilija-Sicilijanski kanal-Tunis. Pri dejstvu iz Afrike u Evropu, crnogorski i albanski prostor imala bi ulogu mostobrana, a pri dejstvu obrnutim smjerom- ulogu strategijske osnovice. **(1,430)**

Pri nepovoljn im međunarodnim odnosima, kao što su sankcije uvedena 1992. g. Sve ekonomske prednosti sredozemnog položaja su anulirane. U tim političkim i ekonomskim pritiscima međunarodne zajednice, bile su najbrojnije aktivnosti u akvatoriju Jadranskog, Egejskog i Crnog mora, uključujući i vazdušne prostore iznad njih. Oblici tih aktivnosti su bili i mogu da budu raznovrsni, počev od smetnji na pomorskim putevima, otkazivanja tehničkih usluga brodovima koji saobraćaju za potrebe SRJ, izviđanje, diverzije, potapanje i zapljena brodova i brodova prijateljskih zemalja koje prenose teret za njene potrebe, pa do borbenih dejstava raznih razmjera.Sve to ukazuje na to da je pomorske komponenta značajna i da je treba neprekidno cijeniti, a posebno što južni dio Jadrana ima velike morske dubine i otvoreniju obalu. **(1,430)**

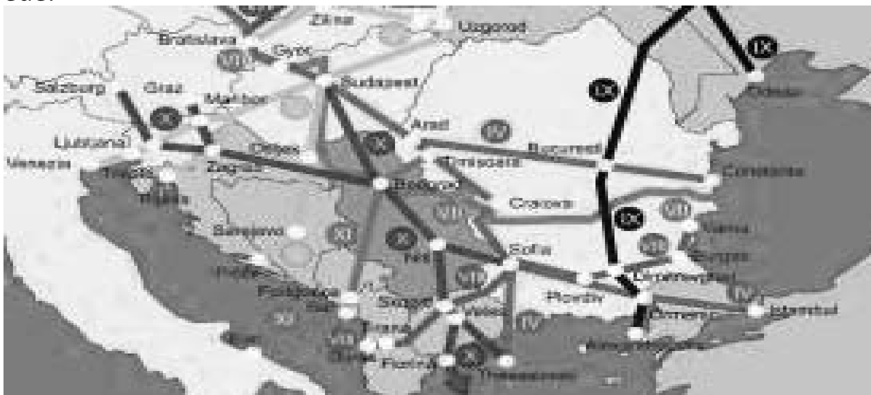
Sve to ukazuje da svaka od komponenti sredozemnog položaja- jadranska (koja ima neposredan pristup međunarodnim plovidbenim putevima), egejska i crnomorska komponenta-imaju pozitivne ekonomske kroz direktan izlaz u svijet, ali nepovoljne vojne aspekte u pogledu bezbjednosti prostora, jer predstavljaju ose strategijskih pravaca koji vode preko geografskog prostora Crne Gore..Područje Mediterana je područje široke gravitacione osnove kako evropskih tako i vanevropskih turističkih kretanja. Prema Mediteranu se izdvajaju tri veoma važna turistička toka.

---

[1] Sredozemlje, s vojnogeografskog aspekta, predstavlja komplementarno područje, u pogledu nafte i drugih strategijskih sirovina, za zapadnom i srednjom Evropom i Japanom; ono ima komunikacije od velike važnosti. Sredozemlje je područje sa nestabilnom situacijom i sa tendencijom da se ta nestabilnost poveže sa nestabilnostima u persijskom i indijskom geografskom prostoru.Komplementarno vitalno područje Sredozemlje čine zapadna i srednja Evropa sa visokom tehnologijom, hipertrofičnom industrijom i deficitarnom sirovinskom i energetsko bazom. Sirovinsko Sredozemlje i industrijska Evropa su komplementarni; između njih se nalazi prostor Srbije i Crne Gore. Put kapitala, sirovine do proizvodnje i trgovine vodi upravo preko geografskog prostora Crne Gore.Otvorena visoko atraktivnom i dugom obalom ka južnom Jadranu, Crna Gora je više od svih ostalih južnoslovenskih zemalja približena srednjem Sredozemlju koga tangiraju ne samo regionalni i kontinentalni već i svjetski saobraćajni tokovi. Ta velika prednost geografskog položaja naspram Otrantskih vrata (udaljenih od luke Bar u vazdušnoj liniji samo 180 km) i srednjeg dijela Sredozemlja, reflektuje se na robne i turističke tokove - usmjerene sa šireg kontinentalnog prostora s jedne, i mediteranskog, s druge strane.

Prvi turistički tok je usmjeren prema zapadanom Mediteranu (francuskim i španskim obalama i Balearima), drugi turistički tok, koji je i najmasovniji, usmjeren je prema centralnom Mediteranu, odnosno prema Italijanskoj obali. najzad, **treći turistički** tok usmjeren je prema istočnom Mediterani, odnosno uglavnom prema Jadranskom i Egejskom moru.

Najveću komparativnu prednost položaja Crne Gore čini njena pomorsko-mediteranska pozicija koja je obilježila njene istorijske tokove i kulturološki razvoj. Ovakva pozicija daje brojne prednosti, u prvom redu za razvoj turizma i pomorske privrede.

Karta :Pozicija Crne Gore prema evropskim koridorima

2.Određenje prema Podunavlju

Često opjevan i mnogo proputovan: nijedna druga rijeka na svom putu do ušća ne teče kroz toliko zemalja kao Dunav. Na 2.888 kilometara, od izvora do ušća u Crno More, rijeka teče sa zapada na istok prolazeći kroz deset država i poput žile kucavice Europe povezujući različite narode, religije i kulture u harmoničnu cjelinu. Cjelokupna istorija Srednje Europe ispisana je na njegovim obalama i do danas je ostavila vidljive tragove, što Podunavlje čini fascinantnim kulturnim stecištem.Deset država (Njemačka, Austrija, Slovačka, Mađarska, Hrvatska, Srbija, Rumunija, Moldavija, Bugarska i Ukrajina) poredjalo se duž obala Dunava, čiji su raznoliki, ponekad dražesni, a ponekad čak i mitski krajolici prožeti brojnim legendama.No nije samo susretanje raznih naroda ono što obilježava Podunavlje: i evropski vladari su u toku istorije ovdje ostavili brojna blaga: počevši od Marka Aurelija, preko Fridrka Barbarose, pa sve do Habsburgovaca. Na „Putu kraljeva i careva“, koji vodi od srednjovjekovnog Regensburga, preko Passaua i Beča sve do Budimpešte.Takav put “licem u lice sa Dunavom” put je u samu suštinu Evrope: najveća rijeke Evropske unije spaja interese ljudi koji žive u Švarcvaldu, Budimpešti, Beogradu ili Odesi. Kako je to napisao Klaudio Magris: “Još od Heraklita rijeka je zajednički imenitelj identiteta par ekselans.” Deo dunavske rute kroz Hrvatsku, Srbiju, Bugarsku i Rumuniju istraživan je i izgrađivan poslednjih godina u okviru međunarodnog projekta agencije Nemačkog ministarstva za ekonomiju i razvojDeutsche Gesellschaft für internationale Zusammenarbeit, GIZ. Koliki je turistički kapacitet rijeke na kojoj danas živi 80 miliona ljudi što je posebno važno za Crnu Goru.Nas interesuju pozicije pojedinih tačaka Podunavlja prema Crnoj Gori. (1,430)

Kroz Crnu Goru ne prolazi nijedan Trans-Evropski Transportni koridor. Ovi koridori u dijelu Jugoistočne Trans-Evrpopska Transportna Mreža (TEN-T) dizajnirala se tokom 90-tih godina XX vijeka na bazi studija i analiza u kojima Crna Gora nije dobijala adekvatan tretman. Vodeću ulogu u ovom dizajniranju imala je Evropska Konferencija Ministara Transporta a deset Transevropskih koridora definisiani su na konferencijama u Pragu 1991. godine, Kritu 1994. godine i Helsinkiju 1997. godine. Koridori imaju svoje grane i podrazumijevaju multimodalnost i konkurenciju različitih oblika transporta na njima. [2]

Tih deset koridora su:

- Koridor I (Baltički put) Helsinki – Talin – Riga – Kaunas/Klaipeda – Varšava/ Gdanjsk –Kaliningrad.
- Koridor II Berlin – Poznan/Varšava – Brest/Minsk – Smolensk/Moskva/ Novgorod
- Koridor III Berlin/Drezden – Vrpclav/Katovice/Krakov – Ljvov/Kijev
- Koridor IV Berlin/Dresden/Nirnberg – Prag/Brno – Beč - Bratislava – Budimpešta – Arad/Krajova/

Bukurešt/Konstanca – Sofija/Plovdiv – Thesaloniki – Istambul

- Koridor V Venecija/Trst Kopar/Ljubljana/Maribor – Ploče/Sarajevo – Rijeka/Zagreb/Osijek –

Budimpešta – Uzgorod/Ljvov/Kijev Bratislava/Ziline/Košice

- Koridor VI Gdanjsk/Torun/Poznan/Varšava/Zebrzidovice – Zilina – Ostrava
- Koridor VII Dunavski plovni put
- Koridor VIII Drač/Tirana – Skoplje/Bitola – Sofija/Dimitrovgrad/Burgas/ Varna
- Koridor IX Helsinki Viljnus/Kaunas/Klaipeda – Petrovgrad/Moskva/Kaliningrad – Kijev/Odesa –]isinau – Bukurešt – Kopenhagen – Minsk – Dimitrovgrad – Aleksandropulos
- Koridor X Salzburg – Thesaloniki
- Modri autoputevi. Kao poseban koridor u TEN-T pojavili su se i pomorske linije, posebno one koje povezuju Gibraltar, Suez

Dizajniranje TEN-T je bez sumnje bilo pod snažnim uticajem poltičkih događaja koji su se u toku 90-tih odvijale na prostorima Jugoistočne Evrope. Dva najznačajnija strateška pravca kojima je Crna Gora trebala da bude vezana sa okruženjem nijesu uvrštene u TEN-T.

a.) Pravac Bar – Beograd koji je u svim studijama i planovima regije do 90-tih XX vijeka figurirao kao jedan od najznačajnijih pravaca za povezivanje Jadrana sa centralnom Evropom (Bari – Bar – Beograd – Budimpešta) potpuno je ignorisan. Štaviše, umjesto ovog pravca pojavio se kao Trans-Evropski

Koridor Vc, do tada manje spominjani pravac Ploče – Sarajevo – Budimpešta, kao i do tada bez većeg značaja pravac Drač – Tirana – Skoplje koji je dobio status Trans-Evropskog Transportnog Koridora VIII.

b.) Jadransko-Jonski autoput je takođe ignorisan. Ovaj pravac koji povezuje sedam zemalja (Italija,Slovenija, Hrvatska, Bosna i Hercegovina, Crna Gora, Albanija i

---

[2] Osnovni principi stvaranja TEN-T su bili:

- oslanjanje na postojeće saobraćajne pravce, rješavanje problema na njima kroz izgradnju nedostajućih karika i proširenje uskih grla,
- povezivanje glavnih gradova, glavnih industrijskih centara, luka i aerodroma, adekvatnim-saobraćajnicama u cilju smanjenja vremena i troškova transporta.

Grčka) u stručnim krugovima već je duži period imao favorizovan status potkrijepljen snažnom ekonomskom argumentacijom, što samo po sebi nije bilo dovoljno za uvrštavanje u TEN-T. Snažno zalaganje nije bilo dovoljno da ovaj pravac bude ozbiljnije razmatran. Ostale zemlje na ovom pravcu su se znatno manje snažno zalagale za ovaj pravac, uglavnom zbog činjenice da su imale značajnijih prioriteta od ovog pravca.

Da je sve ovo bilo motivisano snažnim političkim uticajima govori i podatak da je posljednji uvršteni koridor bio koridor X (nekadašnji autoput Bratstvo-Jedinstvo) te da su postojala snažna razmišljanja da se nađu alternative i za taj pravac.

Sve u svemu, Crna Gora je ostala izolovana u Trans-Evropskoj Transportnoj Mreži, uprkos do tada generalnom uvjerenju da ima vrlo značajnu tranzitnu poziciju u regionu.

Slovenija je dobila koridore X i V, Hrvatska takođe X i V, Bosna i Hercegovina Vc i granični X, Srbija X i VII, Makedonija X, IV i VIII, Albanija VIII i granični X.

Nakon prijema 10 novih zemalja u EU, Evropska komisija je u septembru 2004. godine odlučila da formira Grupu na Visokom nivou koja bi preispitala dizajn TEN-T i prilagodila je novim granicama EU i potrebama novih članica. U radu Grupe učestvovalo je pored zemalja EU i 26 susjednih zemalja, među kojima i Crna Gora. Rad Grupe na visokom nivou je bila nova šansa da se artikulišu interesi Jugoistočne Evrope i posebno Crne Gore. Glavni napori predstavnika Crne Gore bili su usmjereni na uvrštavanje Jadransko-Jonskog autoputa u TEN-T i uvrštavanje pravca Bar – Beograd u TEN-T kao posebne grane Koridora X. Iako Grupa na Visokom nivou još formalno nije završila svoj rad, skoro je izvjesno da ni jedan ni drugi od prioriteta Crne Gore neće dobiti status koridora. Nijedan od predloženih projekata nije snažnije zahtijevan, odnosno podržan u svojim prioritetima od dovoljnog broja zemalja. Jedino je Luka Bar spomenuta u završnim dokumentima, kao luka od značaja za region sa potencijalima za razvoj intermodalnosti.[3]

Na zvaničnim mjestima, sve do Ministarske konferencije u Skoplju, Srbija u svoje prioritete nije nikada spomenula pravac od Beograda prema Baru, što je posebno umanjivalo napore Crne Gore da se pravac Bar – Beograd uvrsti u TEN-T kao posebna grana Koridora X. Tek na konferenciji Ministara transporta na Balkanu, održanoj krajem 2005. godine u Skoplju, Ministar za infrastrukturu Srbije spomenuo je u svom izlaganju ovaj pravac kao značajan za Srbiju, što je odmah izazvalo pozitivne efekte među prisutnim predstavnicima EU. **(1,430)**

Kosovo (UMNIK) Kosovo koje u svim međunarodnim tijelima i konferencijama paralelno zastupaju i predstavnici zvanične vlasti i predstavnici UMNIK-a deklarisalo je svoje prioritete kroz sljedeće projekte:

---

[3] Srbija svoje prioritete vidi na Trans-Evropskim koridorima, odnosno Koridoru X i Koridoru VII (Dunav).

Kao projekti koje najčešće kandiduje nalaze se:

- rekonstrukcija i modernizacija Koridora X od Beograda prema Granici sa Mađarskom,
- zaobilaznica Beograd,
- poboljšanje plovnog puta Dunavom (koridor VII),
- modernizacija i rekonstrukcija železničkog dijela Koridora X Granica sa Hrvatskom – Beograd – Niš
- Granica sa Makedonijom
- modernizacija i rekonstrukcija putnog dijela Koridora X Granica sa Hrvatskom – Beograd – Niš – Granica sa Makedonijom
- rekonstrukcija i modernizacija železničkog čvorišta Beograd.

- rekonstrukcija i modernizacija puta Istok – Zapad odnosno rute 6 na Osnovnoj REBIS mreži,

- izgradnju zaobilaznice oko Prištine,

- Izgradnja puta Drač - Priština – Niš i njegovo uključivanje u TEN-T kao posebne grane Koridora X,

- izgradnja željezničke pruge Priština – Skoplje.

Za interese Crne Gore ohrabrujuća je činjenioca da Kosovo u svoje prioritete ubraja modernizaciju i rekonstrukciju puta Istok – Zapad. Realizacijom ovog projekta otvara se mogućnost povezivanja sa Koridorom**(2,113)**

Analiza prioriteta u Crnoj Gori i susjednih zemalja, Trans-Evropska Transportna Mreža i Osnovna REBIS Mreža definitivno razbijaju uvjerenje da Crna Gora ima neku značajniju poziciju u saobraćajnim, posebno tranzitnim tokovima u regiji. Ovo ima negativan uticaj na saobraćajnu integraciju Crne Gore i njeno povezivanje sa susjednim zemljama i posebno zemljama Evropske unije. Od kvaliteta i dinamike saobraćajne integracije zavisi umnogome i privredni razvoj Crne Gore.

Iako Jadransko-Jonski autoput ne dobija adekvatan tretman od relevantnih međunarodnih institucija, kako političkih tako ni finansijskih, Crna Gora mora stalnim praćenjem i angažovanjem uticati da se osnaže zahtjevi zemalja sa ovog pravca i tako izbori za povoljniji tretman.Posebno je ohrabrujuća činjenica da Hrvatska i dalje odlučno insistira na izgradnji dionica na ovom pravcu koje prolaze kroz Hrvatsku. Crna Gora u pripremi realizacije ovog koridora i posebno do definisanja trase mora raditi na poboljšanju postojećih pravaca na Osnovnoj REBIS Mreži i od kojih jedan pravac, u svakom slučaju mora da se u značajnoj mjeri poklopi sa trasom budućeg Jadransko-Jonskog autoputa, a to su pravac Tirana – Podgorica – Trebinje/Sarajevo i pravac postojeće Jadranske magistrale.

2. Nastavak aktivnosti na izgradnji pravca Bar – Beograd posebno autoputa Podgorica – Mateševo Veza Bara sa koridorom X, odnosno pravac Bar – Beograd ne samo da je strateška orijentacija Crne Gore zbog povezivanja sa centralnom Evropom već je i pravac koji ima u velikoj mjeri definisan i drumski koridor i željeznički koridor, poseban značaj za Luku Bar i kompletan ekonomski razvoj Crne Gore. Dionica koja prolazi kroz Crnu Goru nadalje ima poseban nacionalni značaj zbog povezivanja južnog i centralnog dijela Crne Gore sa sjevernim dijelom. Veza centralnog i sjevernog dijela oslanja se uglavnom na dva puta. Pravac od Podgorice prema Kolašinu kroz kanjon rijeke Morače koji je sa stanovišta pouzdanosti i sigurnosti, kao i održavanja limitirajući faktor razvoja Crne Gore i na stari put Podgorica - Mateševo koji je u izuzetno lošem stanju i nije projektovan za savremene saobraćajne tokove. Izgradnja novog puta nameće se kao prioritet koji će uslijediti prije ili kasnije. **(2,131)**

Iako ovaj pravac do sada nije dobijao adekvatnu pažnju čak ni od strane Srbije, u posljednje vrijeme dobija na značaju u međunarodnim stručnim i političkim krugovima, uglavnom zbog činjenice da se ni Koridor Vc ni Koridor VIII ne izgrađuju predviđenom dinamikom. Na taj način iznevjerena su očekivanja italijanske privrede za kvalitetnijim povezivanjem jadranskih luka sa istočnom Evropom.Reagujući na zahtjev svoje privrede, Italijanska vlada se značajnije uključuje u aktivnosti u regionu Balkana i traži brže poboljšanje postojećih pravaca među kojima pruga Beograd – Bar ima poseban značaj. Sve ovo rezultira pojavljivanjem nove mogućnosti da se pravac Bar – Beograd i njegovo uključivanje u TEN-T ponovo aktuelizuje, ovaj put kao novu granu koridora V koji već ima tri grane (Va, Vb i Vc) i koje se kao utoke usmjeravaju prema Budimpešti, glavnom saobraćajnom čvorištu u ovom dijelu Evrope. Za ovakvo

uključivanje postoji i logika i ekonomsko opravdanje i u narednom periodu biće neophodno ovoj ideji obezbijediti i političku podršku.

Godine 1901. puštena je u saobraćaj uskotračna željeznička pruga Gabela – Zelenika, kao nastavak bosansko – hercegovačke pruge (nju je austrougarska gradila iz strategijskih razloga). To je bila prva željeznička pruga koja je povezala Crnu Goru sa drugim oblastima bivše Jugoslavije.Prije 1941. god. ukupna dužina željezničke mreže na prostoru Crne Gore je iznosila 143 km, odnosno 1,4% ukupne željezničke mreže predratne Jugoslavije.Prvu željeznicu Bar – Virpazar, Crna Gora je gradila početkom XX vijeka, odnosno 1905 – 1909. Gradilo ju je italijansko društvo, pod uslovom da je eksploatiše 60 godina, a kasnije da pripadne Crnoj Gori.Ova pruga imala je politički i ekonomski značaj, jer je povezivala oslobođeni dio crnogorskog primorja sa neposrednim zaleđem. Dužina ove pruge iznosila je 43,3 km.

U razdoblju između dva svjetska rata, situacija se nije mnogo izmijenila u dinamici razvoja željezničkog saobraćaja.U ovom periodu izgrađene su dvije pruge: Podgorica – Plavnica, dužine 18 km, širine kolosjeka 0,60 m i 1938. god. izgrađena je pruga Nikšić – Bileća dužine 71 km, širine kolosjeka 0, 76 m.

Od 1940. godine ukupna dužina željezničke mreže u Crnoj Gori je 147 km, ili 1,3% tadašnje jugoslovenske mreže. Često se puta u razmatranju željezničke mreže Jugoslavije ovo područje zanemarivalo do izgradnje pruge Beograd – Bar. Pruge Crne Gore činile su izolovane, međusobno nepovezane cjeline sa tri kolosječne širine i bez jednog normalnog kolosjeka. Njima nijesu bili povezani razvojni centri Crne Gore, a Crna Gora nije bila uključena u integralni jugoslovenski saobraćajni sistem.Poslije rata počinje obnova porušenih željezničkih pruga i sistematska izgradnja novih mreža sa perspektivama za budućnost, zasnovana na dobrovoljnom omladinskom radu.Poslije rata, odnosno 1948. godine, završena je pruga koja povezuje Nikšić sa Podgoricom. Dužina ove pruge iznosila je 56,4 km.Crna Gora dobila je prvu prugu normalnog kolosjeka 1959. godine, koja je išla od Podgorice do Bara, dužine 51 km, a 1965. godine uspostavlja se normalan kolosjek između Podgorice i Nikšića.

Pruga Beograd – Bar puštena je u saobraćaj 1976. godine.Dužina pruge iznosi 476 km, od čega 176 km prolazi kroz Crnu Goru. Ideja o njenoj izgradnji datira još od 1855 godine, do početka izgradnje saobraćajnice, koja bi spojila Beograd sa Jadranskim morem, jer se njena gradnja sukobljavala sa političkim kombinacijama austrougarske i turske vladavine. U posleratnom periodu, pripremljene su dvije varijante za povezivanje Jadranskog mora sa Beogradom: drinska i limska (zlatiborska). U obje varijante, Bar je naznačen kao završna stanica Jadranske pruge. Privredni savjet vlade SFRJ opredijelio se za limsku (zlatiborsku) varijantu, koja je za 105 km kraća od drinske. Ova pruga povezuje Beograd – Valjevo – Požega – Užica – Priboj – Prijepolje – Bijelo Polje – Mojkovac – Kolašin – Podgorica – Bar. **(2,130)**

Radovi na izgradnji pruge počeli su 1952. god. na dionici Bar – Podgorica, u dužini od 53 km, a 1959. god. puštena je u saobraćaj sa ograničenim eksploatacionim mogućnostima. To su bili prvi km pruge normalnog kolosjeka na području Crne Gore.Poslije mnogo prekida i nastavaka gradnje izazvanih finansijskim sredstvima, tj. njihovim nedostacima izgrađena je pruga koja je bila veliki ispit solidarnosti jugoslovenskog naroda. Puštena je u saobraćaj 24 maja 1976. god.Pored značaja za krajeve kroz koje prolazi, pruga je dala ogroman doprinos razvoju luke Bar.Od 1977. godine pruga Beograd – Bar je u cjelosti elektrificirana, čime je ostvarena njena optimalna funkcija.Ova pruga ima veliki ekonomski značaj, jer služi za prevoz tereta i putnika između Srbije i Crne Gore, zatim tranzitne robe iz zemalja panonske i vlaške nizi-

je. Prema proračunima, pruga može tokom godine da transportuje 7,7 miliona tona robe i oko 15 miliona putnika. **(8,67)**

Na oko 50% ukupne željezničke mreže nije dozvoljena veća brzina od 50 km na sat.Pruga Bar – Vrbnica i dalje prema Beogradu je saobraćajni infrastrukturni objekat u Crnoj Gori sa najvećim međunarodnim značajem. Njom prolazi dnevno od 5 putničkih vozova na relaciji Bar – Beograd u toku zime, do 15 vozova u toku ljeta, kao i od 20 do 25 lokalnih vozova u unutrašnjem saobraćaju. Isto tako u zavisnosti od uposlenosti pruge prolazi od 5 do 15 teretnih vozova.Pruga na 168 km dužine ima 106 tunela, 107 mostova, 9 galerija i 371 propust, odnosno oko 37% pruge predstavljaju komplikovani infrastrukturni projekti. Ovo je sa stanovišta održavanja čini najkoplikovanijom i najskupljom prugom u Evropi.Prema standardima u okruženju za održavanje mnogo manje komplikovanih pruga neophodno je obezbjeđivati oko 70.000 eura po kilometru godišnje. Po ovom standardu za prugu Bar – Vrbnica bilo bi neophodno za redovno održavanje obezbijediti oko 11.800.000 eura godišnje, što do sada nije bio slučaj.Za njeno održavanje u posljednjim godinama trošilo se od 3.000.000 do 7.000.000 miliona eura godišnje, a programi koje je neophodno odraditi na pruzi rađeni su sa oko 17.000.000 eura koji se nijesu nikada realizovali.Na pruzi postoje 12 lokaliteta na kojima se zbog sigurnosno bezbjednosnih razloga vozi smanjenom brzinom, te je ukupna prosječna brzina vozova na pruzi sa projektovanih prosječnih 70 km/ čas smanjena na 55 km/ čas. **(8,67)**

Dužina ukupnih željezničkih pruga u Crnoj Gori iznosi 250 km, a sa staničnim kolosjecima oko 330 km.Vrijednost željezničke infrastrukture procjenjuje se na oko 2,2 milijarde eura. Osnovni željeznički pravci su:

- pruga Bar – Vrbnica dužine 168 km, elektrifikovana, izgrađena 1976. godine, za dozvoljeno osovinsko opterećenje od 22,5 t po osovini,

- pruga Podgorica – Nikšić dužine 57 km koja je elektrifikovana i sagrađena je 1948. godine a rekonstruisana 1965. godine, sa dozvoljenim osovinskim opterećenjem od 18 t po osovini i

- pruga Podgorica – granica sa Albanijom dužine 25 km, takođe nije elektrificirana i izgrađena je 1986.godine, sa dozvoljenim osovinskim opterećenjem od 22,5 t po osovini.

U dugoročnom smislu Crna Gora mora se zalagati i za rješenje dvije nedostajuće karike na željezničkoj mreži šire, a to je karika koja bi prugu Beograd – Bar spojila sa Sarajevom i karika koja bi prugu Beograd – Bar spojila sa Kosovom. Time bi željeznički saobraćaj, kako putnički tako i teretni koji je značajan za Luku Bar dobio znatno veći potencijal. **(8,30)**

Pruga Podgorica – Nikšić je elektrificirna pruga na kojoj se od 2012. godine i odvija putnički saobraćaj. Ima značaj za funkcionisaje privrednih subjekata i njom se uglavnom prevozi boksit za potrebe Kombinata aluminijuma (oko 650.000 tona godišnje), kao i manje količine tereta za potrebe Željezare u Nikšiću i Mlinske industrije. Njeno održavanje bilo je svedeno na najurgentnije intervencije kada bi došlo do zastoja u saobraćaju i iznosilo je oko 0,9 miliona eura godišnje.Nakon dužeg vremenskog perioda obezbijeđena su sredstva za njenu rekonstrukciju i modernizaciju i krajem 2005. godine potpisan je ugovor vrijedan 57.000.000 eura sa češkim firmama ŽS Brno i ADŽ Praha, a radovi na njenoj modernizaciji zvanično su otpočeli 7. 3. 2006. godine a završeni 2012.god.

Pruga Podgorica – granica sa Albanijom je obnovljena tokom 2002. godine. Iako nije elektrificirana u dobrom je stanju. U toku su pregovori sa Albanijom radi

obnove teretnog i putničkog saobraćaja.Evidentan je porast robne razmjene sa Albanijom i zainteresovanost građana za veću mobilnost, pa se uskoro očekuje i otvaranje putničkih linija na ovoj pruzi. Jedan od problema koji usporava uspostavljanje intenzivnijeg saobraćaja na ovoj pruzi jeste i neadekvatna opremljenost graničnih službi na prelazima.

Ukupan kapacitet željeznice procjenjuje se na oko 8 miliona tona godišnje ali je i u najboljim vremenima iskorištavan sa oko 50%. Trenutno željeznica prevozi oko 1,2 miliona tereta godišnje i oko 1,3 miliona putnika.Glavni partneri u teretnom saobraćaju su KAP, Boksiti, MSK Kikinda, Željezara Nikšić, Željezara Smederevo,Fijat-Kragujevac itd.Odnos putnika u lokalnom i daljinskom saobraćaju je prilično konstantan iz godine u godinu i kreće se u odnosu 43% naprema 57%. Posljednjih 5 godina postoji trend povećanja i prevoza putnika i roba, kao i prosječne dužine putovanja. **(1,450)**

3.Turistički položaj Crne Gore u odnosu na glavne turističke pravce

Svojstva geografskog položaja leže, u njegovoj dinamičnosti, koja je u tijesnoj vezi sa tranzitnošću, kontaktnošću i polivalentnošću, zatim, sa atraktivnošću svekolikog potencijala kao i regionalnom komplementarnošću i kvalitetom saobraćajnog sistema Crne Gore. Položaj Crne Gore je tranzitan po pravcu koji vezuje zapadnu i srednju Evropu sa afričkim i azijskim Sredozemljem. Kontaktan je u odnosu na pet susjednih zemlje, ali i u odnosu na kontinentalno i primorsko područje. Polivalentnost položaja ogleda se u različitosti fizionomije područja koja se vezuju: jadransko, dinarsko i druga (vezuju različite vrste vrste turističkih kretanja)[4].

Geografski prostor Crne Gore ima srazmjerno svojim motivskim vrijednostima i odgovarajuće kontraktivne turističke zone. Zone su određene turističkim pravcima, koji uz ostalo diferenciraju i odgovarajuće izvore turističke tražnje. Radi se o izvorima koji se nalaze u kontraktivnoj sferi turističkih centara (primorskih i planinskih) čije regionalno okruženje najpotpunije iskazuje teritorijalnost motiva i funkcionalnost turističkog prometa. Ti odnosi se najsnažnije izražavaju kroz komplementarnost primorskih i planinskih turističko - geografskih cjelina.Crna Gora ima relativno povoljan položaj prema brojnim turističkim disprezivima zapadne Evrope, zapadnog dijela centralne Evrope, istočnog dijela centralne Evrope, istočne Evrope, a naročito istočnog i centralnog dijela južne Evrope. **(1,443)**

Crnogorski turistički pravac je prirodno predisponiran Moračom, Tarom i Limom, a saobraćajno određen drumskim i željezničkim magistralama, međunarodnog značja. Od drumskih magistrala, Jadranska ima posebnu privrednu vrijednost, jer povezuje dio istočnog, robnog i turističkog toka za jadransku obalu, a potom za njeno komplementarno zaleđe kojem, pripada i ona polovina Crne Gore, što je na potezu: Crnogorsko primorje - Skadarsko - podgorička kotlina, dolina Morače - Kolašin, Bijelo Polje - Berane i Rožaje. U kontraktivnoj sferi pomenutog pravaca, jesu i neke zemlje evroazijskog Mediterana (Italija, Albanija, Grčka, Kipar, Izrael itd.), koje

[4] Septembra 1991. godine, na svečanom zasjedanju Narodne Skupštine, Crna Gora je proglašena ekološkom državom. Ideja o ekološkoj državi javlja se u jednom od najdramatičnijih trenutaka naroda Crne Gore, u predvečerje promjena koje će u narednom periodu temeljito izmijeniti gotovo čitavu planetu. Ideja ekološke države u sebi nosi odgovor na izazove vremena, a njena realizacija predstavlja ključni elemenat u cjelokupnom programu formulacije pravaca razvoja Crne Gore.

su nam prostorno najbliže i ekonomski gledano sve razvijenije. Drugi drumski krak crnogorskog saobraćanog pravca izlazi kod Bijelog Polja na Jadransku magistralu, odakle u meridijanskom smjeru ocrtava kontraktivni pojas prema zapadnoj polovini Republike Srbije, Vojvodini i Beogradu. Željeznička transferzala (Beograd - Bar) ostvaruje najkraću vezu između istočnog pojasa centralne Evrope i jugoistočnog Jadrana odnosno, Crnogorskog primorja. **(6,30)**

Modernizacijom aerodroma u Beranama i izgradnjom novih kod Žabljaka i Ulcinja stvorile bi se, uz postojeće funkcionisanje podgoričkog i tivatskog aerodroma, značajne mogućnosti za raznovrsnije i efikasnije uključivanje Crne Gore i međunarodna turistička kretanja. Durmitorski aerodrom bi opsluživao istoimenu regiju i uticao na povećanje prometnosti durmitorskog turističkog pravca, a beranski aerodrom bi, sa istom funkcijom aktivirao razvoj turizma u mojkovačkom, kolašinskom, bjelopoljskom, plavsko-gusinjskom i rožajskom prostoru. **(1,440)**

Saobraćajni sistem u Crnoj Gori zbog nedostajajućih tehničko-tehnoloških elemenata za sada ne može funkcionisati kao integralna cjelina. Saobraćajno najrazvijeni dio Crne Gore je Podgorica i južni dio države, dok je sjeverni dio do granice sa Srbijom slabo opremljen sa saobraćajnom infrastrukturom. U Primorskom regionu se nalaze svi lučki kapaciteti, željeznička petlja u Baru i aerodrom Tivat. Glavna saobraćajnica je Jadranska magistrala koja povezuje sve gradove u regiji i daje podršku glavnoj privrednoj grani regije turizam. Činjenica je takođe, da je za ostvarenje pozitivnih promjena na saobraćajnom području potrebno dosta vremena. Država je preuzela niz aktivnosti koje su vezane za realizaciju projekta izgradnje putne infrastrukture i rekonstrukcije magistralnih i regionalnih puteva. Došlo je već do vidnog razvoja i poboljšanja u putnoj infrastrukturi. Postavljeni strateški i razvojni ciljevi, koji će još poboljšati sadašnje stanje državnih puteva i ostalih vidova saobraćaja, planiraju se za razdoblje do 2018 godine.

Umjesto zaključka

Crna Gora je sredozemna zemlja, jer ima neposredan pristup preko ivičnog, Jadranskog mora, Serdozemnom moru. Sredozemno more predstavlja centralni dio sredozemlja i ima razvučen oblik. Cjelokupna akvatorija mora može se podijeliti na tri cjeline: zapadni basen (od Gibraltara do Sicilijanskog prolaza), centralni basen (od Sicilijanskog prolaza do linije Krit-Libijska obala) i istočni basen (od linije Krit-Libijska obala, pa na istok). Jugozapadni dio geografskog prostora Crne Gore, preko Jadranskog mora, gravitira prema centralnom sredozemnom basenu. Cijela teritorija Crne Gore nalazi se u prirodnoj gravitacionoj zoni Sredozemnog mora.Temelj planiranja i dizajniranja saobraćajne infrastrukture u Evropi i njoj susjednim zemljama predstavlja Trans-Evropska Transportna Mreža (TEN-T) sa svojim koridorima i njihovim granama.Kroz Crnu Goru ne prolazi nijedan Trans-Evropski Transportni koridor. Na zvaničnim mjestima, sve do Ministarske konferencije u Skoplju, Srbija u svoje prioritete nije nikada spomenula pravac od Beograda prema Baru, što je posebno umanjivalo napore Crne Gore da se pravac Bar – Beograd uvrsti u TEN-T kao posebna grana Koridora X.U dugoročnom smislu Crna Gora mora se zalagati i za rješenje dvije nedostajuće karike na željezničkoj mreži šire, a to je karika koja bi prugu Beograd – Bar spojila sa Sarajevom i karika koja bi prugu Beograd – Bar spojila sa Kosovom. Time bi željeznički saobraćaj, kako putnički tako i teretni koji je značajan za Luku Bar dobio znatno veći potencijal.

Selektivna literatura (1,430)

1. Bakić Radovan i Miroslav Doderović: Pomorska geografija,Geografski institut,Nikšić 2005.

2. Z. Ivanović, Saobraćajna geografija, Univerzitet Crne Gore, Fakultet za pomorstvo,2000,Kotor

3. Lj. Dedović, Saobraćajna politika Jugoslavije u tržišnim uslovima, Beograd 1995,

4. Z. Žegarac, Infrastruktura, Beograd 2000.

5. M. Lješević, Nauka o životnoj sredini, Urbana ekologija, Beograd, 2002. god.,

6. Nikolić, S., Priroda i turizam Crne Gore, Podgorica. 2000

7. Radovic, M., Turistička geografija Crne Gore, Bar-Kotor. 2010

8. Studija "Nivo razvoja i kvalitet funkcionisanja Saobraćajnog sistema u privredi Crne Gore" – radna verzija/ Ekonomski fakultet, Podgorica, 2004.g.

9. Saobraćaj – studija za prostorni plan Sr Crne Gore, Institut za puteve Beograd, Beograd 1985,

10. Organizacija ujedinjenih nacija, Konferencija o životnoj sredini i razvoju, Dokumenta, Brazil. (1992)

11. Strategija razvoja o redukciji siromaštva u Crnoj Gori, Podgorica, 2003

12. Studija o stanju saobraćajne infrastrukture, Ministarstvo pomorstva i saobraćaja, Podgorica 2003.

13. Zbornik radova Put i životna sredina, Žabljak 2001.godina,

14. Strategija održivog razvoja Crne Gore (2007), Podgorica.

15. Društvo za puteve SR Crne Gore, Putevi u Sr Crnoj Gori 1945 – 1985, Titograd, 1986.

16. CRNA GORA U XXI STOLJEĆU – U ERI KOMPETITIVNOSTI MONTENEGRIN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS Special editions (Monographies and Studies),Volume 73,Tom 1,Podgorica2010.

17. CRNA GORA U XXI STOLJEĆU – U ERI KOMPETITIVNOSTI MONTENEGRIN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS Special editions (Monographies and Studies),Volume 73,Tom 6,Podgorica2010.

Geografsko saobraćajno određenje Crne Gore prema Podunavlju

Abstrakt

Značaj i osjetljivost prostora Crne Gore kao sredozemne zemlje treba sagledavati u konkretnim vremenskim, i političkim uslovima i u osnosu na vitalne objekte, kao što su: Gibraltar, Sicilijanski prolaz, Otranska vrata, Krit, Kipar, Suec, Dardaneli i Bosfor.Jadranska magistrala i pruga Beograd - Bar sažimaju brojne robne tokove iz razvijenijeg dijela Evrope i Podunavlja (zapadni i istočni dio centralne Evrope) i što gotovo na istom potezu tangiraju Crnu Goru, jeste veoma povoljna okolnost s aspekta valorizacije njenih ukupnih potencijala. Strateški ciljevi saobraćajnog sektora su integracija u Evropsku transportnu mrežu (trans - evropski koridori V ili X), poboljšanje veza sa zemljama u regionu i Podunavlju i stvaranje efikasnog saobraćajnog sistema.

Ključne riječ*: *položaj,turizam,saobraća,željeznica

Geographical traffic determination of Montenegro to the Danube Region

Abstract

The importance and sensitivity of the Montenegrin as the Mediterranean countries should be seen within a specific time, and political conditions in a ratio to vital facilities, such as Gibraltar, Sicilian Passage, Strait of Otranto, Crete, Cyprus, Suez, the Dardanelles and Bosporus. Position of Montenegro in the Mediterranean, in terms of spatial distance from all major facilities, except Strait of Otranto which is relatively favorable. The importance of the Adriatic and Mediterranean position increased with the construction of the Adriatic highway in 1965 and the railway Belgrade-Bar in 1976, and the port of Bar. The construction of the railroad Belgrade-Bar, it is possible to “communicate” Montenegrin territory of the Danube basin. This, as the two busiest Montenegrin direction (Adriatic Highway and railway Belgrade - Bar) summarize numerous trade flows from more developed parts of Europe and the Danube basin (western and eastern part of Central Europe) and it is almost the same move tangent to Montenegro, is very a favorable circumstance in terms of evaluation of its total potential.

Key words : position, tourism , transport , railroad

KLEVETNIČKA KAMPANJA PROTIV CRNE GORE

Dr Rene CLAPAREDE

Dr Eduard Rene Klaparede (*Dr Eduard Rene Claparede*, Ženeva, 24. III 1873.-Ženeva 29. IX 1940., Švajcarska). Završio je Medicinski fakultet i psihologiju na Univerzitetu u Ženevi 1897. godine. Radio je u *"La-Salpetriere"* bolnici u Parizu (1897-1898). Potom je bio jedan od osnivača fondacije *„Archeives de psychologie"*. Od 1904. godine radio je na Univerzitetu u Ženevi. Iste godine je obavljao dužnost Generalnog sekretara Drugog međunarodnog kongresa psihologije, a 1909. godine bio je takođe Generalni sekretar Šestog međunarodnog kongresa psihologije. Bio je neurolog, psiholog (najviše se posvetio dječjoj psihologiji) i edukator. Univerziteski je profesor psihologije u Ženevi od 1915. sve do smrti 1940. godine. Bio je, dugi niz godina, Stalni sekretar Međunarodnog kongresa psihologije; te doživotni predsjednik Komiteta *„De L Assosiation Internationale des Conferences de Psychotechnique"*; osnivač Instituta *"Jan Jacques Rousseau"* (1912) i centra za dječja istraživanja. Napisao je brojna naučna djela iz oblasti psihologije. Pored nauke, bavio se novinarstvom, publicistikom i političkim radom. Bio je predsjednik "Lige za odbranu prava malih naroda u Ženevi" i jedan od najaktivnih boraca za opstanak Crne Gore, te član Međunarodnog komiteta za nezavisnost Crne Gore. Pisao je brojne članke, proteste i apele u korist Crne Gore (1919-1927). O njegovoj filantropskoj, humanističkoj djelatnosti u prilog Crne Gore i opstanka njene državne nezavisnosti značajne podatke nalazimo u emigrantskom "Glasu Crnogorca" (1919-1922). Klaparede je aktivno sarađivao kako sa crnogorskim dvorom i vladom u egzilu, tako i sa dr Marijom Rusijeckom, prof. dr Antonijom Baldaćijem, prof. Aleksandrom Divajnom, arhitektom Vitni Vorenom, Luiđim Kriskuolom, generalom Frederikom Barnamom i drugim strancima-prijateljima Crne Gore, ali i sa značajnim ličnostima crnogorske suverenističke političke emigracije, princezom Ksenijom Petrović, te crnogorskim ministrima u egzilu Vladimirom Đ. Popovićem, dr Perom Šoćem i drugima. Njegova korespondencija, koja se tiče Crne Gore, nalazi se pohranjena u arhivu-biblioteci Ujedinjenih nacija u Ženevi i mi smo je, u heruističkom smislu, izučili, prilikom istraživanja u Ženevi, te je posjedujemo u digitalnoj formi (CD skenirani originali dokumenata). U crnogorskoj istoriografiji o djelatnosti prof. dr Eduarda Rene Klaparede, za znanost, vrijedne podatke nalazimo u dvoknjižju akademika prof. dr Šerba Rastodera - "Crna Gora u egzilu 1918-1925", Podgorica, 2004. Dr Rene Klaparede napisao je nekoliko članaka o crnogorskom pitanju, među kojima se izdvaja i tekst na francuskom jeziku pod naslovom *"La campagne de calomnies contre le Montenegro" ("Klevetnička kampanja protiv Crne Gore"*),

koji je objavljen u mjesečnom časopisu za Ligu naroda pod nazivom *"La Paix par Le Droit"* (*"Mir kroz pravo"*), Paris-Nimes, godina izlaska, 34, broj 10-11, oktobar-novembar 1924. Original tog broja pomenutog časopisa, u kojemu je objavljen Klaparedeov tekst, pronašli smo u *Biblioteci Istorijskog instituta Crne Gore u Podgorici, fascikla 455, Razni dokumenti koje je pronašao i sabrao dr Pero Đ. Šoć.* Taj članak, u prijevodu sa francuskog jezika na crnogorski jezik, kojeg je uradila Milica Perišić, profesorica francuskog jezika i književnosti, po prvi put se, ovom prilikom, integralno, objavljuje u crnogorskoj i južnoslovenskoj naučnoj istoriografiji. U original, taj tekst dr Rene Klaparedea, objavljen je u pomenutom časopisu na stranicama 389-393. Redakcija tog časopisa nalazila se u: Ulica Pjer Uri, br 24, Pariz, a administracija u: Ulica Monšardan, Nim. Napomene (fusnote) u tekstu dr Rene Klapareda su samog autora.

Navedeni Klaparedeov tekst, u cjelini, glasi:

"Klevetnička kampanja protiv Crne Gore [1]

San ujedinjene i centralizovane Crne Gore pod vrhovnom vlašću Srbije je dugo opsijedao vlast u Beogradu koja se nadala da će na Blakanu igrati ulogu analognu onoj koju je Pijemont imao u istoriji italijanskog ujedinjenja. Mali crnogorski dinastod prije 1903. godine svojom veličinom nije mogao baciti sijenku na g-dina Pašića, istinskog suverena Srbije. Ali kralj Aleksandar i kraljica Draga, iz dinastije Obrenović, prizemne ličnosti, su se činili nepodobni za ohrabrivanje 'velike ideje'. Zna se kako su zbrisani kako bi bili zamijenjeni Karađorđevićima. Ovo "brisanje" jezivim sredstvima će Evropi izmamiti krik užasa i gađenja. Moćne zemlje će, od sada, na kraljeubistvo gledati vrlo hladno, Engleska će čak prekinuti diplomatske odnose. S druge strane, crnogorski suveren, pošto je dobio ono što je Srbija izgubila, postaje razmaženo dijete Evrope. 1910. godine će dobiti titulu kralja prilikom pedesetogodišnjice njegove vladavine, i veliki broj čestitki počinje da pristiže. Srbi snažno osjetiše razliku u zahvalnosti u korist Crnogoraca i ljubomoru skrivenu na mjestu gdje ih je Crna Gora ujela za srce.

Da bi pojačale tu mržnju, nepromišljene riječi se izgovoriše, što je ukazivalo na to da bi kralj Nikola, iz dinastije Petrović Njegoš, jednog dana mogao postati predsjednik moguće federacije jugoslovenskih zemalja. Poslednji eho tog mišljenja se nalazi u duhovitom odgovoru grofa Reverta grofu Armanu kada je ovaj 22. avgusta 1917. godine čitao predlog uslova za mir. Kada se došlo do srpskoga Ustava: 'Da, ali da ne zadržimo uzasne Karađorđeviće: to je dinastija ubica. Željeli smo ponovno uspostavljenje Srbije sa Crnom Gorom i dinastijom Njegoš."

Gospodin Pašić je znao da krije svoju igru, i kada je došlo do novog ubistva, austrijskog nadvojvode, zbog kojeg je izbio veliki rat, spremno je prihvatio velikodušnu ponudu crnogorskog kralja da svoju vojsku, desetkovanu u balkanskim ratovima, stavi na raspolaganje Srbije.

7. avgusta 1914. godine, Nikola se stavlja na stranu saveznika i proglašava rat centralnim silama; njegovi će se Crnogorci ovjenčati slavom tokom sedamnaest mjeseci junačkih borbi.

[1] "Mir kroz pravo" je časopis "nezavisnih studija i slobodnih diskusija". Energicni clanak g-dina Renea Kalpareda ce bez sumnje izazvati odgovore, Mi ćemo ih , kako je inace pravilo kod nas, nepristrasno unijeti (N.D.L.B.)

Kad se Lovćen više nije mogao držati pod austrijskim pritiskom, srpski pukovnik Pešić ga preklinje da traži mir neprijatelju. Austrougari okupiraju zemlju. Svaki je otpor nemoguć. Kralju samo ostaje da slijedi primjer Belgijanaca koji se povlače u Francusku (januar 1916.godine).

Uskoro je kleveta, koja već podmuklo započela svoje djelo, prerasla u sramotu. Legenda izdaje, koja ne može izdražati na ispitu pet minuta, je pametno rasprostranjena. U Parizu se osniva " Crnogorski odbor za nacionalno jedinstvo" na čelu sa crnogorskim otpadnikom zvanim Radović. On " radi' na podmitljivoj štampi, oduševljen poklonom koji mu je pao s neba u tim tako teškim godinama. Vesnić, ministar Srbije u Parizu, vrlo vješto pomaže. Uspijevaju da dobiju pažnju francuske Vlade. Knjiga koja je u pripremi će nam uskoro ispričati kako je italijansko mišljenje bilo slično "skuvano".

Tamo mu se diktator Pašić mogao smijati u lice. Njegovo dugo strpljenje je bilo nadoknađeno. Francuska cenzura mu je pritekla u pomoć, i onemogućila ispravljanje ' grešaka'. Ideja da se velika većina Crnogoraca oduševljeno htjela otarasiti svog kralja, i više od toga- odreći svoje državne nezavisnosti kako bi postali sprski sužnji, nevjerovatno se širila. Iskreni novinari 'plaćenog putovanja' vidješe samo Crnogorce koji uzdišu nakon 'ujedinjenja' sa Srbijom. Nekoliko oprečnih glasova, jer je za čast čovječanstva bilo i takvih, gubilo se u pustinji.

Sa tako osiguranim pozicijama se mogao rizikovati veliki udarac. Prvi je 'Krfska deklaracija' iz jula 1917. godine, kojom Pašić najavljuje buduću aneksiju Crne Gore Srbiji. Ipak su se tako ubrzavale stvari. Crnogorska vlada je i dalje figurirala u Neju na Seni. Ali zašto se opterećivati trenutkom kada su se novinari, koji ovdje nisu nevažni, oduševljavali pred unilateralnom 'deklaracijom', to jeste pred nečim ništavnim i bezvrijednim?

"Krfska deklaracija", usuđivao se da piše gdin Goven, je ujedinila sve Jugoslovene u jedan blok" (sic.). Govori gospodina Pašića su bili đavoljski čarobne riječi.

Drugi majstorski udarac je bio kada su, nakon primirja, spriječili kralja Nikolu da se vrati u svoju zemlju, dok su se, razumije se, kralj Belgijanca i kralj Srba vraćali veselo svako u svoju otadžbinu. Samo što je austrougarska vojska evakuisala Crnu Goru, srpske trupe su zaposjele zemlju (oktobra 1918.godine), u isto vrijeme kada su francuske trupe, jedne i druge pod vođstvom generala Venela, koji se i sam nalazio pod vrhovnim vođstvom generala Franše Desprea. Čudna je, zar ne, ta dvostruka okupacija prijateljske i savezničke zemlje?

Medna i učtiva zlonamjernost stupa na scenu u tom trenutku ne bi li podržala prostačku i grubu klevetu, a to tako što su gospoda Poankare i Pišon dok su pisali kralju Crne Gore da ga izmole (čitajte: da mu nalože), da odgode njegov povratak (pisma od 4. i 24. novembra 1918. godine), dobro su znali da se tamo nikada neće vratiti. Čemu, zapravo, ta komedija ako ne da bi se takozvanoj "Narodnoj skupštini" iz Podgorice (kraj novembra 1918.godine) omogućilo da svrgne kralja Nikolu i da proglasi pripajanje Crne Gore Srbiji? Nakon gore pomenute "deklaracije", sada je to bila "proklamacija" pod zaštitiom srpskih i francuskih bajoneta:"Dragi i veliki prijatelju, Vi vidite, rekao bi Pašićev saučesnik namamljenom i prevarenom kralju, da ste svrgnuti. Ne možete razmišljati o povratku."

Pred takvim jednim izazovom, crnogorske patriote će se latiti oružja. Ozlojeđen, crnogorski kralj se obraća predsjedniku Vilsonu (7. januara 1919. godine). Iskren, no naivan, ovaj umiruje svog "dobrog prijatelja" (9. januara). Pored toga, izvjesni događaji su bili takve prirode da su mu morali ulivati neku nadu. Lord Kerzon

se, još uvijek neuljuljkan u nosilima Pašić-Poankare, i dalje opirao. 13. januara, on proglašava nepostojećom odluku Podgorice i tu dobru vijest je kralju Nikoli prenio sam predsjednik Sjedinjenih američkih država [2]*.*

Ovo manje ide u korist Pašiću, Radoviću, Vesniću i njihovim prizemnim ili visoko pozicioniranim saučesnicima. Treba udvostručiti lukavstvo i oprez kako bi se obradilo javno mnjenje, motrilo na štampu, pokrenulo vrijeme, a naročito, intrigama spriječiti galantnog, malog saveznika da bude prisutan na Mirovnoj konferenciji. Uspjeće se u tome. Crna Gora je stavljena po strani. Lord Kurzon je savladan. Engleska vlada je zadužila grofa de Salisa, britanskog ministra (amabasadora) u Crnoj Gori, da sačini izvještaj o situaciji 1919. godine, ali, uprkos zahtjevima Doma komuna, lord Kerzon nije smogao snage da ga objavi, i pored toga što je izbrisao imena svjedoka:"Istina je da je grof de Salis govrio nepovoljno o strahovladi Srba u Crnoj Gori i otkrivao namjere lovaca na isključivo korištenje neiskorištenog blaga zemlje"[3]*. G-din Askvit, šef liberalne opozicije, zaboravlja Premijerova lijepa obećanja iz januara 1916. godine (da je ponovno uspostavljenje Crne Gore jedan od osnovnih ciljeva rata). Sve više ohrabrene, srpske okupacione vlasti nalažu pukovniku Burnamu (danas general), šefu kanadske misije pomoći u Crnoj Gori, da napusti zemlju: bio je to vrlo neprijatan svjedok.*

Pred tim opštim napuštanjem, protivničke strane u Crnoj Gori se izlažu opasnosti konačnog udara: namješteni izbori u Crnoj Gori u novembru 1920. godine za srpsku ustavotvornu skupštinu. Niko ne želi da vidi da izbori organizovani u zemlji koja se opire, u 'zajednici' koja je rezultat nasilja a ne na osnovu ozbiljnog plebiscita nemaju nikakvu vrijednost.

Pristalice nasilne ankesije, iznevjeravajući svoje namjere, prirodno viču da takvi izbori imaju vrijednost plebiscita. Foreign Office se žuri da "kao hranu dâ javnosti Temperlijove i Brajsove izvještaje, britanskih atašea u Beogradu, koji su rekli gotovo sve što je bilo od interesa za Srbiju, kako je i rečeno"[4]*. Izvještaji datiraju od 16. oktobra i 16. decembra 1920. godine. Koristeći se najzad prividnim izgovorima, Vlada francuske Republike 20. decembra 1920.godine obavještava crnogorsku Vladu, u Neji na Seni, da je usljed skorijih izbora na Ustavotvornoj skupštini, prisajedinjenje Crne Gore kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca "sada svršen čin".*

Tome u prilog ide i to što za g-dina Poankarea, nezavisna Crna Gora više nije postojala; ta Crna Gora je nestala, zbrisana je s mape. Na njenom mjestu više nije bilo osim dva do tri srpska departmana.

Nakon tri mjeseca, 1.marta 1921. godine, kralj Nikola umire. Njegova je Golgota trajala pet godina. Mnogo je više naučio u ovom petogodišnjem periodu, nego za šezdeset godina vladavine. Na djelu je vidio, nemoćan, nezahvalnost, prevaru, kelvetu, laž, poricanje, loše namjere; našao se ostavljen od strane svojih vjernih saveznika; našao se namamljen, prevaren, iznevjeren.

Kako je ostavio pored svoje divne kćerke, kraljice Italije, mušku djecu nesposobnu da preuzmu tron, činilo se da je sa njim sve gotovo. Pjer Mil je, po pitanju smrti država, rekao da je država Kongo umrla tako što ju je ubilo javno mnjenje. Ukoliko je crnogorsko kraljevstvo mrtvo, njega je ubila kleveta, intriga i loše namjere.

No nije sve rečeno. Uprkos masovnim ubistvima i atentatimana pojedinaca, koji nijesu prestajali od 1919. godine, još uvijek bivstvuje nekoliko Crnogoraca. Još bi

---

[2] Vitni Voren: Crna Gora, Zločin Mirovne konferencije, Njujork, Brentano, 1922.godina.

[3] Aleks, Devine. Izbrisana sa mape. Tragedija male nacije. London, 1921.godine.

[4] A. Baladacci. Crveni krst i Crna Gora, Ženeva i Bolonja, 1924.godina

se moglo ispričati kako su patriote ove male zemlje, kao i njihovi prijatelji iz Evrope I Amerike, nastavili borbu za prava Crne Gore. Ovdje se otvara jedno novo poglavlje koje bi nas odvelo predaleko. Reći ćemo samo da su Crnogorci, koje su gospoda Mek Donaldi Erijot ohrabrili u tome, uputili Generalnoj Skupstini Lige Naroda memoar naslovljen: "Da li će Liga Naroda ostati saučesnik najvećeg zločina svjetskog rata?"

Ovdje je, očigledno, u pitanju izvanredna nepravda koju ona mora ispraviti.

Rene Klapared"[5].

(Prijevod sa francuskog: Milica PERIŠIĆ. Istražio i priredio: Novak ADŽIĆ).

[5] Rene Claparede, "La campagne de calomnies contre le Montenegro", „La Paix par Le Droit", 34 Annee-N. 10-11, Octobre-Novembre 1924, Paris-Nimes, 1924, 389-393. Napomena: Priređivača.

2

34e Année. — Nos 10-11 Octobre-Novembre 1924.

La Paix par Le Droit

Paraissant tous les Mois

Pour la Société des Nations.

SOMMAIRE

Prix du Numéro : 1 fr. 50

ABONNEMENT : France, 6 fr. — Etranger, 8 fr.

RÉDACTION
24, Rue Pierre Curie
PARIS

ADMINISTRATION :
10 Rue Monjardin
NIMES

1924

de 1.582.550.000 semble être exagéré. Le Président du Conseil Witos a reconnu, dans son discours du 4 septembre 1923, à Lwow, qu'au temps de Sikorski, sur 33.000 officiers qui émargeaient au budget de la guerre, 18.000 seulement étaient pourvus d'emplois et « qu'ayant 35 kilomètres de côtes, nous avons voulu avoir autant d'amiraux que la Grande-Bretagne ». Or, n'oublions pas qu'ayant des cadres pléthoriques, l'armée polonaise compte 40 0/0 de soldats appartenant aux minorités nationales. Pourrait-on, le cas échéant, avoir confiance en eux ? On n'attrape pas des mouches avec du vinaigre.

Un autre fait inquiétant consiste dans la participation de l'armée à la mêlée politique. Certes, la Pologne n'est pas encore un pays de pronunciamento, mais il est à craindre qu'elle ne devienne ce que le Comte de La Tour du Pin a défini, en 1791, à la Constituante : Une « démocratie militaire ». Lors de la remise du drapeau au 2e régiment d'infanterie, à Sanek, en 1923, Witos, reprenant pour son compte la phrase du général Saint-Arnaud, ministre de la guerre après le coup d'état de Napoléon III sur l'armée, « espérance et salut de la Société menacée », a fait appel à l'armée pour lutter contre l'ennemi intérieur.

Dans la lutte de partis, depuis l'assassinat du Président Narutovicz par le fanatique Newiadowski jusqu'à la découverte des organisations fascistes, on trouve trace du rôle joué par les officiers : d'un côté, les officiers démocrates des légions de Pilsudski, de l'autre, les réactionnaires avec l'ancien général autrichien Szepticky (ancien ministre de la guerre), l'ancien officier du régiment de hussards de la mort, actuellement général Raszewski et autres. La disgrâce de Pilsudski, le procès du lieutenant Blonski, chargé par le chef du service des renseignements de l'armée le commandant Pieczonka (ancien officier de contre-espionnage autrichien) de surveiller Pilsudski, le procès des lieutenants Wieczorkiewicz et Baginski pour terrorisme communiste, les accusations contre Pilsudski d'avoir fomenté les troubles de Cracovie, les campagnes ultra-nationalistes du général Haller, le Boulanger polonais, sont des exemples de la division qui règne dans l'armée.

En 1921, un grand industriel américain, S. Vauclain, président de la « Baldwin Locomotive Works » à Philadelphie, écrivait : « La Pologne est un peuple de travailleurs zélés et actifs. Si elle adopte une politique sage, son fer, ses bois et son pétrole doivent faire d'elle un pays d'exportation de tout premier ordre ».

La Pologne barrière, suivant la définition de certains diplomates, entre l'Allemagne et la Russie aura-t-elle cette « politique sage » ? Le 27 avril dernier, à Poznan, le Président Wogczechwoski a déclaré que toutes les contrées peuplées de Polonais ne sont pas encore réunies à la Pologne. Si la France continue à donner généreusement son argent pour l'armement de la Pologne, n'aura-t-elle pas un jour une surprise désagréable ? Il n'y a pas que le Rhin, il y a la Haute-Silésie, indéfendable comme l'est la Ruhr ; il y a la Vistule. Le « Kriegspiel » allemand les a comme objectifs.

L. LEONTIN.

LA CAMPAGNE DE CALOMNIES CONTRE LE MONTÉNÉGRO (1)

Le rêve d'une Yougoslavie unifiée et centralisée sous la souveraineté de la Serbie hantait depuis longtemps le gouvernement de Belgrade, qui espérait jouer dans les Balkans un rôle analogue à celui du Piémont dans l'histoire de l'unité italienne. Le petit dynaste du Monténégro d'avant 1903 n'était guère de taille à porter ombrage à M. Pachitch, le véritable souverain de la Serbie. Mais le roi Alexandre et la reine Draga, de la dynastie des Obrenovitch, personnages vulgaires, semblaient impropres à encourager la « grande idée ». On sait comment on les supprima pour les remplacer par les Karageorgevitch. Cette « suppression » par des moyens répugnants arracha à l'Europe un cri d'horreur et de dégoût. Les puissances, dès lors, traitèrent la Serbie régicide avec une froideur marquée, l'Angleterre interrompit même les relations diplomatiques. En revanche, le souverain du Monténégro, gagnant ce que la Serbie avait perdu, devenait l'enfant gâté de l'Europe. En 1910, il prenait le titre de roi à l'occasion du cinquantenaire de son règne, et les félicitations d'affluer. Les Serbes ressentirent vivement cette différence d'appréciation en leur défaveur et une jalousie secrète à l'endroit du Monténégro leur mordit le cœur.

Comme pour exacerber cette haine, des paroles imprudentes furent prononcées, comme quoi le roi Nicolas, de la dynastie des Pétrovitch-Niégosch, pourrait bien devenir un jour le président d'une fédération éventuelle des Etats yougoslaves. Un dernier écho de cette opinion se trouve dans la répartie du comte Revertera au comte Armand lorsque celui-ci, le 22 août 1917, lui lisait un projet de conditions de paix. Quand on en vint à la constitution de la Serbie : « Oui, mais pas en gardant ces abominables Karageorgevitch : c'est une dynastie d'assassins. Nous aurions voulu une reconstitution de la Serbie avec le Monténégro et la dynastie des Niégosch. »

M. Pachitch sut cacher son jeu, et lorsqu'un nouvel assassinat, celui de l'archiduc d'Autriche, eut déclenché la grande guerre, il accepta avec empressement l'offre généreuse du roi de Monténégro de mettre son armée, déjà décimée par la guerre balkanique, à la disposition de la Serbie. Le 7 août 1914, Nicolas se range aux côtés des alliés en déclarant la guerre aux puissances centrales ; ses Montégrins se couvrent de gloire au cours de dix-sept mois de luttes

(1) La *Paix par le Droit* est une revue « d'études indépendantes et de libre discussion ». Le vigoureux article de M. René Claparède provoquera sans doute des réponses. Nous les insérerons avec l'impartialité qui est de règle chez nous. (N. D. L. R.)

héroïques. Quand le Lovtchen ne peut plus tenir sous la pression autrichienne, le colonel serbe Pechitch le supplie de demander la paix à l'ennemi. Les Austro-Hongrois occupent le pays. Toute résistance est impossible. Il ne reste au roi qu'à suivre l'exemple du roi des Belges en se retirant en France (janvier 1916).

Aussitôt la calomnie, qui avait déjà sourdement commencé son œuvre, de se manifester sans vergogne. La légende de la trahison, qui ne tient pas devant cinq minutes d'examen, est savamment répandue. Il se fonde à Paris un « Comité monténégrin pour l'Union nationale », avec, à sa tête, un rénégat monténégrin nommé Radovitch. Il « travaille » la presse vénale, enchantée de la manne qui lui tombe du ciel en des années si dures. Vestnitch, ministre de Serbie à Paris, aide très habilement. On réussit à gagner l'oreille du gouvernement français. Un livre en préparation nous racontera sous peu comment l'opinion italienne a été pareillement « cuisinée ».

Là-bas, le dictateur Pachitch pouvait rire dans sa barbe. Sa longue patience était récompensée. La censure française lui venait en aide, empêchant la rectification des « erreurs ». L'idée se répandait merveilleusement que les Monténégrins, en grande majorité, étaient enchantés d'être débarrassés de leur roi, et encore plus enchantés de renoncer à leur séculaire indépendance pour devenir des sujets serbes. Les candides journalistes « voyage payé » ne voyaient que des Monténégrins soupirant après « la réunion » à la Serbie. Les quelques voix contraires, car pour l'honneur de l'humanité il y en eut, se perdaient dans le désert.

Les positions ainsi assurées, on pouvait risquer le grand coup. Le premier est « la déclaration de Corfou » de juillet 1917, par laquelle Pachitch annonce la future annexion du Monténégro à la Serbie. C'était aller tout de même un peu vite en besogne. Le gouvernement monténégrin faisait encore figure à Neuilly-sur-Seine. Mais pourquoi se gêner, du moment que des journalistes, et non des moindres, s'extasiaient devant une « déclaration » unilatérale, c'est-à-dire quelque chose de nul, de sans valeur, de moins que rien? « La déclaration de Corfou, a osé écrire M. Gauvain, avait soudé tous les Yougoslaves en un seul bloc » (*sic*). Les dires de M. Pachitch étaient sacrés paroles magiques.

Le second coup de maître fut, après l'armistice, d'avoir empêché le roi Nicolas de rentrer dans son pays, alors que, bien entendu, le roi des Belges et le roi de Serbie rentraient joyeux dans leurs patries respective. A peine l'armée austro-hongroise avait-elle évacué le Monténégro que les troupes serbes envahissaient le pays (octobre 1918), en même temps que des troupes françaises, les unes et les autres sous le commandement du général Venel, qui se trouvait lui-même sous le commandement suprême du général Franchey d'Esperey. Etrange, n'est-ce pas, cette occupation à deux d'un pays ami et allié ?

La mauvaise foi mielleuse et polie entre en scène à ce moment pour

soutenir la calomnie grossière, en ce sens que MM. Poincaré et Pichon, en écrivant au roi de Monténégro pour le prier (lisez : pour lui enjoindre), d'ajourner sa rentrée (lettres du 4 novembre et du 24 novembre 1918) savaient très bien qu'il n'y rentrerait jamais. A quoi bon, en effet, cette comédie, si ce n'était pas pour permettre à la prétendue « Assemblée nationale » de Podgoritza (fin novembre 1918) de déposer le roi Nicolas et de proclamer l'annexion du Monténégro à la Serbie ? Après la « déclaration » citée plus haut, c'était maintenant la « proclamation » sous la protection des baïonnettes serbes et françaises : « Très cher et grand ami, vous le voyez, pouvait dire le compère de Pachitch au roi leurré et berné, vous êtes déposé. Vous ne pouvez songer à rentrer. »

Devant un tel défi, les patriotes monténégrins prennent les armes. Outré, le roi de Monténégro en appelle au président Wilson (7 janvier 1919). Sincère, mais naïf, celui-ci rassure son « bon ami » (9 janvier). Du reste, certains événements étaient de nature à lui redonner quelque espoir. Lord Curzon, non encore acclimaté dans le brancard Pachitch-Poincaré, ruait encore. Le 13, il proclame nulle et non avenue la décision de Podgoritza, et cette bonne nouvelle est transmise au roi Nicolas par le Président des Etats-Unis lui-même (1).

Cela va moins bien pour les Pachitch, Radovitch, Vestnitch et leurs complices de bas étage ou haut placés. Il faut redoubler de ruse pour travailler l'opinion, surveiller la presse, faire marcher le *Times*, et surtout, à force d'intrigues empêcher le galant petit allié d'être représenté à la Conférence de la Paix. On y parvient. Le Monténégro est écarté. Lord Curzon est maté. Le gouvernement anglais avait chargé le comte de Salis, ministre britannique au Monténégro, de faire un rapport sur la situation en 1919, mais, en dépit des réclamations de la Chambre des Communes, lord Curzon n'eut pas le courage de le ~~supprimer~~ publier, même en supprimant les noms des témoins : « La vérité est que le comte de Salis parlait défavorablement du règne de terreur des Serbes au Monténégro et révélait les visées des chasseurs de concessions sur les richesses inexploitées du pays. » (2). M. Asquith, chef de l'opposition libérale, oublie ses belles promesses de Premier Ministre de janvier 1916 (que la restauration du Monténégro était un des principaux buts de guerre). De plus en plus enhardies, les autorités serbes d'occupation intiment au colonel Burnham (aujourd'hui général), chef de la mission canadienne de secours au Monténégro, l'ordre d'avoir à quitter le pays : c'était un témoin gênant.

Devant ce lâchage général, les adversaires du Monténégro risquent le coup final : les élections truquées au Monténégro de novembre 1920 pour la Constituante serbe. Personne ne veut voir que des élections

(1) Whitney Warren. *Montenegro, the Crime of the Peace Conference*, New-York, Brentano, 1922.

(2) Alex. Devine. *Off the Map*. The Tragedy of a small Nation. Londres, 1921.

héroïques. Quand le Lovtchen ne peut plus tenir sous la pression autrichienne, le colonel serbe Pechitch le supplie de demander la paix à l'ennemi. Les Austro-Hongrois occupent le pays. Toute résistance est impossible. Il ne reste au roi qu'à suivre l'exemple du roi des Belges en se retirant en France (janvier 1916).

Aussitôt la calomnie, qui avait déjà sourdement commencé son œuvre, de se manifester sans vergogne. La légende de la trahison, qui ne tient pas devant cinq minutes d'examen, est savamment répandue. Il se fonde à Paris un « Comité monténégrin pour l'Union nationale », avec, à sa tête, un rénégat monténégrin nommé Radovitch. Il « travaille » la presse vénale, enchantée de la manne qui lui tombe du ciel en des années si dures. Vestnitch, ministre de Serbie à Paris, aide très habilement. On réussit à gagner l'oreille du gouvernement français. Un livre en préparation nous racontera sous peu comment l'opinion italienne a été pareillement « cuisinée ».

Là-bas, le dictateur Pachitch pouvait rire dans sa barbe. Sa longue patience était récompensée. La censure française lui venait en aide, empêchant la rectification des « erreurs ». L'idée se répandait merveilleusement que les Monténégrins, en grande majorité, étaient enchantés d'être débarrassés de leur roi, et encore plus enchantés de renoncer à leur séculaire indépendance pour devenir des sujets serbes. Les candides journalistes « voyage payé » ne voyaient que des Monténégrins soupirant après « la réunion » à la Serbie. Les quelques voix contraires, car pour l'honneur de l'humanité il y en eut, se perdaient dans le désert.

Les positions ainsi assurées, on pouvait risquer le grand coup. Le premier est « la déclaration de Corfou » de juillet 1917, par laquelle Pachitch annonce la future annexion du Monténégro à la Serbie. C'était aller tout de même un peu vite en besogne. Le gouvernement monténégrin faisait encore figure à Neuilly-sur-Seine. Mais pourquoi se gêner, du moment que des journalistes, et non des moindres, s'extasiaient devant une « déclaration » unilatérale, c'est-à-dire quelque chose de nul, de sans valeur, de moins que rien? « La déclaration de Corfou, » osé écrire M. Gauvain, avait soudé tous les Yougoslaves en un seul bloc » (*sic*). Les dires de M. Pachitch étaient sacrés paroles magiques.

Le second coup de maître fut, après l'armistice, d'avoir empêché le roi Nicolas de rentrer dans son pays, alors que, bien entendu, le roi des Belges et le roi de Serbie rentraient joyeux dans leurs patries respective. A peine l'armée austro-hongroise avait-elle évacué le Monténégro que les troupes serbes envahissaient le pays (octobre 1918), en même temps que des troupes françaises, les unes et les autres sous le commandement du général Venel, qui se trouvait lui-même sous le commandement suprême du général Franchey d'Esperey. Etrange, n'est-ce pas, cette occupation à deux d'un pays ami et allié ?

La mauvaise foi mielleuse et polie entre en scène à ce moment pour

soutenir la calomnie grossière, en ce sens que MM. Poincaré et Pichon, en écrivant au roi de Monténégro pour le prier (lisez : pour lui enjoindre), d'ajourner sa rentrée (lettres du 4 novembre et du 24 novembre 1918) savaient très bien qu'il n'y rentrerait jamais. A quoi bon, en effet, cette comédie, si ce n'était pas pour permettre à la prétendue « Assemblée nationale » de Podgoritza (fin novembre 1918) de déposer le roi Nicolas et de proclamer l'annexion du Monténégro à la Serbie ? Après la « déclaration » citée plus haut, c'était maintenant la « proclamation » sous la protection des baïonnettes serbes et françaises : « Très cher et grand ami, vous le voyez, pouvait dire le compère de Pachitch au roi leurré et berné, vous êtes déposé. Vous ne pouvez songer à rentrer. »

Devant un tel défi, les patriotes monténégrins prennent les armes. Outré, le roi de Monténégro en appelle au président Wilson (7 janvier 1919). Sincère, mais naïf, celui-ci rassure son « bon ami » (9 janvier). Du reste, certains événements étaient de nature à lui redonner quelque espoir. Lord Curzon, non encore acclimaté dans le brancard Pachitch-Poincaré, ruait encore. Le 13, il proclame nulle et non avenue la décision de Podgoritza, et cette bonne nouvelle est transmise au roi Nicolas par le Président des Etats-Unis lui-même (1).

Cela va moins bien pour les Pachitch, Radovitch, Vestnitch et leurs complices de bas étage ou haut placés. Il faut redoubler de ruse pour travailler l'opinion, surveiller la presse, faire marcher le *Times*, et surtout, à force d'intrigues empêcher le galant petit allié d'être représenté à la Conférence de la Paix. On y parvient. Le Monténégro est écarté. Lord Curzon est maté. Le gouvernement anglais avait chargé le comte de Salis, ministre britannique au Monténégro, de faire un rapport sur la situation en 1919, mais, en dépit des réclamations de la Chambre des Communes, lord Curzon n'eut pas le courage de le ~~supprimer~~ publier, même en supprimant les noms des témoins : « La vérité est que le comte de Salis parlait défavorablement du règne de terreur des Serbes au Monténégro et révélait les visées des chasseurs de concessions sur les richesses inexploitées du pays. » (2). M. Asquith, chef de l'opposition libérale, oublie ses belles promesses de Premier Ministre de janvier 1916 (que la restauration du Monténégro était un des principaux buts de guerre). De plus en plus enhardies, les autorités serbes d'occupation intiment au colonel Burnham (aujourd'hui général), chef de la mission canadienne de secours au Monténégro, l'ordre d'avoir à quitter le pays : c'était un témoin gênant.

Devant ce lâchage général, les adversaires du Monténégro risquent le coup final : les élections truquées au Monténégro de novembre 1920 pour la Constituante serbe. Personne ne veut voir que des élections

(1) Whitney Warren. *Montenegro, the Crime of the Peace Conference*, New-York, Brentano, 1922.

(2) Alex. Devine. *Off the Map*. The Tragedy of a small Nation. Londres, 1921.

faites dans un pays qui se refuse, dans une « union » réalisée par la violence et non en vertu d'un plébiscite sérieux, n'ont aucune valeur. Les partisans de l'annexion forcée, trahissant leurs intentions, crient naturellement que de telles élections équivalent à un plébiscite. Le Foreign Office se hâte « de donner en pâture au public les rapports de Temperley et de Bryce, attachés britanniques à Belgrade, qui ont dit à peu près tout ce qu'il était de l'intérêt de la Serbie qu'il fût dit » (1). Ces rapports sont datés du 16 octobre et du 16 décembre 1920. Tenant enfin un prétexte spécieux, le Gouvernement de la République française notifie, le 20 décembre 1920, au Gouvernement monténégrin, à Neuilly-sur-Seine, qu'à la suite des récentes élections à l'Assemblée constituante, la réunion du Monténégro au royaume des Serbes, Croates et Slovènes « est maintenant un fait accompli ».

Cela revenait à dire que, pour M. Poincaré, il n'y avait plus de Monténégro indépendant ; le ci-devant Monténégro, escamoté, était rayé de la carte. Il n'y avait plus à sa place que deux ou trois départements serbes.

Trois mois après, le 1er mars 1921, le roi Nicolas mourait. Son calvaire avait duré cinq ans. Il en avait appris plus dans ce lustre qu'en soixante ans de règne. Il avait vu à l'œuvre, impuissant, l'ingratitude, la fourberie, la calomnie, le mensonge, le reniement, la mauvaise foi ; il s'était vu lâché par ses fidèles alliés ; il s'était vu leurré, berné, trompé.

Comme il laissait, à côté de son admirable fille, la reine d'Italie, des enfants du sexe masculin inaptes à prendre sa succession, il semblait bien qu'avec lui tout était fini. Pierre Mille a dit, à propos de la mort des Etats, que l'Etat du Congo était mort tué par l'opinion publique. Si le royaume du Monténégro est mort, il est mort tué par la calomnie, l'intrigue et la mauvaise foi.

∴

Mais tout n'est pas dit. Malgré les tueries en gros et les assassinats en détail, qui n'ont pas cessé depuis 1919, il existe encore quelques Monténégrins. Il resterait encore à raconter comment les patriotes de ce petit pays, ainsi que leurs amis d'Europe et d'Amérique, ont continué la lutte pour le droit du Monténégro. C'est là un chapitre nouveau qui nous entrainerait trop loin. Nous dirons seulement qu'encouragés par l'attitude de MM. Mac Donald et Herriot, des Monténégrins ont adressé à la Ve Assemblée de la Société des Nations un mémoire intitulé : « La Société des Nations restera-t-elle complice du plus grand crime de la guerre mondiale ? »

Il y a là, évidemment, pour elle, une prodigieuse injustice à réparer.

René Claparède.

(1) A. Baldacci. *La Croix-Rouge et le Monténégro.* Genève et Bologne, 1924.

ETUDES CRITIQUES

Mars ou la Guerre jugée, par ALAIN, 1 vol. grand in-16 de 199 pages. (*Editions de la Nouvelle Revue Française*). — Prix : 7 fr. 50.

En une centaine de « LIBRES PROPOS », l'auteur instruit le procès de la mystique et du fatalisme guerriers. Et voici quelques-uns des considérants d'un jugement qu'il laisse au lecteur le soin de prononcer.

1° La guerre n'est pas un *choc d'intérêts inconciliables*. Des groupes d'hommes se sentent voisins et différents, ils s'ignorent et s'inquiètent, se méprisent et surtout se craignent ; la colère est fille de la peur ; la haine perpétue la haine : telle est, pour Alain, l'histoire des guerres.

(Remède : créer un esprit international).

2° Elle n'est pas une *fureur sacrée* de carnage et de destruction. Pour presque tous, c'est une fuite en avant, même quand le conscrit court plus vite que le gendarme. Pour quelques-uns, c'est l'impatience des nerfs et des muscles tendus, le désir désespéré d'en finir avec les affres d'une incertitude panique, avec l'hypnotisme même du péril. La nature humaine, remarque Alain, supporte mieux les grands maux que les petits. D'où cette apparente perversité : l'amour du danger.

(Et à cela, un seul remède : savoir ce qu'est la guerre).

3° La guerre n'est pas un *calcul de barbare convoitise* ; « le premier des désirs et la condition de tous les autres est celui de ne pas mourir ». Il faut bien plutôt y voir les mouvements de l'honneur outragé, fouaillé par les soins de bellicistes valétudinaires, et qui se cabre. Et aussi la révolte de l'animal de combat, opprimé, abruti par la vie militaire, et qui, par l'action suprême, se réhabilite et se venge : « le gladiateur croyait peut-être tuer César ». Enfin et surtout, il y a la crainte de passer pour lâche.

(Conclusion : déshonorons la guerre)

4° Enfin, l'enthousiasme guerrier n'a rien à voir avec l'Amour de la Patrie. Nul n'ayant songé à faire don de sa fortune ou de ses bénéfices à la nation qui avait besoin d'autant d'or que de sang, il faut admettre que ce n'est pas pour elle que l'on peut renoncer à la vie. L'enthousiasme guerrier, dit Alain, est chose esthétique : c'est la symphonie héroïque, le rythme impérieux de l'action en masse.

(Et il peut être détourné du But criminel, de même que l'esprit de corps, le sentiment de l'honneur et l'amour du danger).

Par ces raisons, et par bien d'autres que j'omets, le lecteur, fermant son livre, et se constituant en tribunal :

... Interdit à la guerre d'être désormais nommée « divine » ;

... Lui défend de s'entendre appeler « un mal nécessaire » ou « un fléau inévitable » ;

... Condamne MM. Joseph de Maistre et Joseph Prudhomme aux dépens, solidairement.

— Mais, en vérité, c'est folie de vouloir résumer un tel livre dans le langage rectiligne de la jurisprudence romaine. — Alain est un Hellène, un philosophe d'Alexandrie, pénétrant et volontiers subtil : Ses propos, dialogues socratiques avec le lecteur ou avec le démon familier, sont bien loin du théorème aux arêtes géométriques. Pour suivre de plus près les contours d'une réalité multiple, il impose à son style d'exquises tortures.

Et son livre est un monde d'idées. En dépit de tous les comptes-rendus du monde, on ne peut se passer de l'avoir lu.

A. P.

(CRNOGORSKO PITANJE (1918-1931); priredio Novak Adžić; urednik Milorad Popović; Otvoreni kulturni forum, 2014.)

PRIKAZ

PRAVO CRNE GORE NA OPSTANAK

Marijan-Mašo Miljić

- ***pogled iz Evrope na crnogorsko pitanje u toku i nakon Prvog svjetskog rata*** –

CRNOGORSKO PITANJE (1918-1931)

– pogledi iz inostranstva -
priredio *Novak Adžić*, Cetinje:

Otvoreni kulturni forum
(**urednik izdanja:** ***Milorad Popović***),
2014, **327 str**.

Crnogorsko pitanje se evropskoj javnosti i vladajućim krugovima u politici i diplomatiji, nametnulo na višem nivou kao evropsko kroz rješavanje *Istočnog pitanja* krajem 19. vijeka, što je podrazumijevalo pitanje sudbine Osmanskog carstva u Evropi i balkanskih naroda nakon njegovog raspada, a kasnije je bilo stalno prisutno, zavisno od vremena, okolnosti, evropskog i svjetskog poretka, čemu su pečat davale Velike sile.

U toku i nakon Prvog svjetskog rata u, možda, najdramatičnijem periodu postojanja Crne Gore u njenoj hiljadugodišnjoj povjesnici crnogorsko pitanje se svelo na ontološko – *pravo* na opstanak države i naroda – pravo na postojanje, čast i slobodu.

U toku Prvog svjetskog rata, u žestokoj Makenzenovoj ofanzivi krajem 1915. i početkom 1916. godine, mala Kraljevina Crna Gora, članica Velike Antante, čija je vojska bila razvučena na tri fronta, braneći odstupnicu savezničkoj srpskoj vojsci a zaboravivši na sebe i sopstveni spas, ostavljena od saveznika, oklevetana i izdana od saveznice Srbije, dovedena namjerno u očajan položaj, morala je da položi oružje što je dovelo do njenog vojnog i državnog sloma.

CRNOGORSKO PITANJE (1918–1931)

CRNOGORSKO PITANJE (1918–1931)

POGLEDI IZ INOSTRANSTVA

PRIREDIO
Novak Adžić

CETINJE, 2014

CRNOGORSKO
PITANJE
(1918–1931)
POGLEDI IZ INOSTRANSTVA

IZDAVAČ
OTVORENI KULTURNI FORUM
Cetinje

ZA IZDAVAČA
Milorad Popović

UREDNIK
Milorad Popović

PRIREDIO
Novak Adžić

LEKTURA I KOREKTURA
Zuvdija Hodžić

GRAFIČKO OBLIKOVANJE
Suzana Pajović

ŠTAMPA
Ivpe, Cetinje
E-mail: ivpe@t-com.me

TIRAŽ
1000

Kralj, Vlada i manji dio vojske su se našli u egzilu, u Francuskoj. Stari kralj Nikola, posljednji vladajući izdanak slavne dinastije Petrović-Njegoš nije smio dozvoliti, zbog lične i nacionalne časti i budućnosti svoje zemlje i naroda, da bude zarobljen, da ga okupator prikazuje kao živi ratni trofej, kao živog Tutankamona u velikogermanskoj kruni, što bikoristili neprijatelji Crne Gore za svoje interese i zakulisne planove, služeći se klevetama, intrigama i drugim sredstvima protiv crnogorskog suverena i države. Uz sve to, Crnu Goru je pratila tragična ironija sudbine.

Iako je veliki dio vojske i oficira interniran u austrougarske logore, politička i diplomatska borba kralja i Vlade u egzilu nije prestajala.

Crnogorski odred pod državnim barjakom na Solunskom frontu je bio rasformiran.

U okupiranoj Crnoj Gori javio se komitski *pokret otpora*, koji je imao oko 550 manjih i većih borbi i okršaja sa neprijateljem. Kad su savezničke trupe ušle u Crnu Goru u oktobru 1918. godine, ona je skoro cijela bila već oslobođena. A onda je uslijedila saveznička okupacija. Ironija sudbine se nastavlja: okupirana od saveznika i, navlastito, srpske vojske, koju je spaila od opkoljavanja i uništenja, Crna Gora se našla na novoj golgoti – pred državnim nestankom.

Upriličena je, u uslovima okupacije, nelegalna i nelegitimna Podgorička skupština koja je izglasala revolucionarnim činom, mimo zvaničnih organa Crne Gore – kralja, Vlade i Skupštine, prisajedinjenje Crne Gore Srbiji i detronizaciju dvovjekovne dinastije Petrović-Njegoš, čije odluke nijesu imale nikakav međunarodnopravni značaj, sve do Mirovne konferencije u Parizu 1919. godine.

Bez učešća međunarodno priznate države Crne Gore, 1. decembra 1918. proglašena je Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca (od 1929 Kraljevina Jugoslavija). Crna Gora, koja je i kao Zeta u državi Nemanjića imala autonomiju, kao „kraljevstvo ot prva“, našla se obezdržavljena u Zetskoj oblasti pa u Zetskoj banovini.

Prije ujedinjenja rasformirani su komitski odredi, početkom 1919. buknuo je Božićni ustanak protiv okupacione vlasti, ali je ubrzo ugušen. Međutim, Crnogorci se nijesu mirili sa gubitkom slobode i države – neki su pošli u komite, kao ponovni vid otpora, a drugi u emigraciju da se bore za obnovu izgubljene države i prava na opstanak i postojanje, u slobodi pod svojim imenom.

Uslijed „bijelog terora“ i torture žandarmerije i vojske nove države, ta borba u samoj Crnoj Gori je bivala sve teža – ne samo oružana nego i politička. Ali, u inostranstvu, u egzilu, kralj Nikola, crnogorska Vlada i njima naklonjeni krugovi vodili su očajničku borbu za opstanak Crne Gore kao države, za koju nije bilo mjesta u Kraljevini SHS. Osim crnogorskog vrha u egzilu, Dvora, Kralja, Vlade, žestoku borbu za pravo Crne Gore na opstanak vodili su brojni intelektualci – prijatelji Crne Gore, humanisti i borci za međunarodnu pravdu a protiv nepravde koja je učinjena maloj, bespomoćnoj zemlji saveznici i njenom narodu, kao i brojna udruženja u Evropi i Sjedinjenim Američkim Državama. O tome se zadugo malo znalo ili nije bilo poželjno o tome ni govoriti ni pisati. Zadivljujuća je bla borba nekih stranaca - prijatelja Crne Gore i crnogorskog naroda za pravo Crne Gore na državni opstanak, kao i jednog kruga crnogorskih emigranata na čelu sa princom Milom Petrovićem Njegošem.

O tome su u posljednje vrijeme pisali *prof. dr Šerbo Rastoder* „Crna Gora u egzilu“ I i II i *Novak Adžić*, a objavljena je i zbirka izvora.

Novak Adžić, vrsni poznavalac ove problematike spremio je i priredio knjigu *Crnogorsko pitanje (1918-1931) – pogledi iz inostranstva,* koja je upravo izašla iz štampe, u izdanju Otvorenog kulturnog foruma iz Cetinja. Novak Adžić je ovom

knjigom napravio ne mali naučni i priređivački podvig, dostojan poštovanja pa i divljenja, imajući u vidu okolnosti u kojima pretrajava i današnja Crna Gora i mi zajedno sa njom.

Novak Adžić je u knjizi predstavio tri evropska „apostola" odbrane prava Crne Gore na opstanak – dva Britanca – Aleksandra Divajna i Ronalda Meknila i Italijana Antonija Baldaćija. On je, kao priređivač knjige, ne ističući tašto svoje autorstvo, u duhu srednjovjekovnih dijaka, za svakoga od navedenih boraca za časno rješenje crnogorskog pitanja, što je podrazumijevalo poštovanje prava na opstanak Crne Gore kao države i pravo njenog naroda da plebiscitom odluči o njenoj i sopstvenoj sudbini i budućnosti odvojio prostor u knjizi. Za svakoga od njih Adžić je ponaosob dao njihov životopis i malu studiju o njihovom radu i političkoj i diplomatskoj borbi za Crnu Goru, uz navođenje malo poznatih činjenica i izvora. Ono što daje posebnu vrijednost i značaj knjizi *Crnogorsko pitanje (1918-1931) – pogledi iz inostranstva*, definisano naslovom i podnaslovom, jesu tekstovi Aleksandra Divajna, Ronalda Meknila i Antonija Baldaćija, koje su, u navedenom razdoblju, publikovane kao knjige ili manji radovi u časopisima ili novinama ili su objavljeni kao stenografske bilješke sa njihovih javnih nastupa.

Priređivač Novak Adžić je Aleksandra Divajna predstavio sa dva veća teksta koji do sada nijesu bili prevedeni, Ronalda Meknila sa jednim a Antonija Baldaćija sa sedam radova posvećenih Crnoj Gori i crnogorskom pitanju.

Od crnogorske političke emigracije u Adžićevoj knjizi *Crnogorsko pitanje* zastupljen je jedino Milo Petrović Njegoš sa tekstom „Nezavisnost malih nacija i zatiranje Crne Gore".

Aleksandar Divajn je u Prvom balkanskom ratu (1912/13) bio specijalni izvještač *Dejli Kronikla* sa crnogorskog fronta, prilikom opsade Skadra, svjedok crnogorske tragične skadarske epopeje i svjedok krvavih borbi na Tarabošu i Bardanjolu. Od tada pa zauvijek zavolio je Crnu Goru i Crnogorce, bio je njima zadivljen i opsjednut, ali je vidio i naličje – težak život kao simfoniju tragičnog osjećanja života i težnje da se kroz žrtvu obesmrte. Zato nije ni čudo što se našao u odbrani prava na opstanak Crne Gore i Crnogoraca, ali ne romantičarski već objektivno. Novak Adžić veli: „Divajn spada u red najupornijih i najdosljednijih branilaca prava na opstanak Crne Gore kao nezavisne države u anglosaksonskom svijetu." On već početkom 1916. godine intenzivno radi na afirmaciji Crne Gore, propagirajući „političku ideologiju Kralja Nikole i crnogorske Vlade u egzilu", zalažući se za punu obnovu Crne Gore nakon njenog tragičnog sloma i pada u austrougarsku okupaciju. Bio je bliski prijatelj i saradnik kralja Nikole, cijelog Dvora i visokih ličnosti Kraljevine Crne Gore u egzilu, imao sa njima komunikaciju i vodio prepisku, koja je danas dragocjeno svjedočanstvo o tom periodu crnogorskog bezdomništva i stradanja. Uticao je na kralja Nikolu, pošto su ga u egzilu izdavali čak i predsjednici Vlade, da nađe najrealnija rješenja.

Novak Adžić je vrlo iscrpno i dokumentovano prikazao cijeli ratni, poratni i postversajski period i angažman Aleksandra Divajna na strani Crne Gore, tako da bi i ovlašno njihovo navođenje prevazilazilo okvir ovoga prikaza.

Pored manjih tekstova, publikovanih u časopisima i novinama, Aleksandar Divajn je objavio i nekoliko knjiga koje se bave crnogorskim pitanjem.

Novak Adžić je dao da se prevedu dva njegova rada i uvrstio ih u knjigu: *Izbrisana sa mape – uništenje Crne Gore – tragedija male nacije* (objavljena u Londonu 1921). Kao moto ove Divajnove knjige stoji rečenica iz pisma koje je Divajn dobio od jednog crnogorskog emigranta: „Zbog njih sam čovjek bez zavičaja, ne daju mi moj

pasoš da vidim suprugu i đecu u Francuskoj dok ne prihvatim srpsku nacionalnost. Oni prave anarhiste od nas."

Knjigu je Divajn posvetio „svim Crnogorcima koji iz odanosti Kralju i ljubavi za državnu nezavisnost danas lutaju kao beskućnici, izbjeglice u egzilu, ili su prognani u planinama iz svoga zaviačaja." Kapitalno djelo Aleksandra Divajna je – *Mučenička nacija – apel za Crnu Goru" ,* koja je na neki način manifestna i zavjetna za sva crnogorska pokoljenja i za sva vremena. Ona je i danas i te kako aktulna.

Lord Ronald Džon Meknil, engleski političar koji je u britanskom parlamentu nekoliko puta postavljao pred poslanike crnogorsko pitanje i o njemu govorio i debatovao, apelujući da Velika Britanija pruži pomoć Crnoj Gori, čiji dotok okupatorske srpske trupe sprječavaju. On je apelovao na očuvanje crnogorske nacije i države. Novak Adžić je, kao vispreni naučnik i priređivač, koji kao malo ko, zna što je prava i korisna knjiga, uvrstio, prema stenogramu, sve njegove debate koje se odnose na Crnu Goru i aktuelno crnogorsko-evropsko pitanje, te njegove parlamentarne besjede u toku 1919. godine. U julu 1924. godine u Bergamu, u Italiji, osnovao je *Udruženje za odbranu slobode Crne Gore* pod patronatom Đuzepea Berota. Zaista su za poštovanje i divljenje i druga nastojanja, zalaganja i tekstovi Ronalda Meknila u odbrani crnogorskog prava na državu i opstanak, na postojanje pod svojim nacionalnim i državnim imenom. Novak Adžić je u knjigu unio prevod teksta Ronalda Meknila *Crnogorsko stradanje*, koji nije samo po naslovu nego i po sadržaju vrlo potresan.

Prikaz života i rada i studija o političkoj angažovanosti Antonija Baldaćija, italijanskog botaničara, diplomate i angažovanog intelektualca, na tridesetak stranica, i sedam njegovih radova koji se odnose na Crnu Goru i crnogorsko pitanje, u evropskom kontekstu i novom svjetskom poretku nakon Prvog svjetskog rata čine skoro polovinu knjige.

A. Baldaći je ranije bio u naučnim misijama u Crnoj Gori, upoznao je i zavolio, pa nije čudo što je kasnije, kada je bilo „biti ili ne biti" postao „neumorni promoter crnogorske nezavisnosti" kod najviših državnih adresa i učestvovao u raznim komitetima koji su se u Italiji i izvan nje zalagali i borili za pravo Crne Gore na opstanak i državu, kao preduslova za postojanje i ontološko dostojanstvo.

Osim političke podrške i političke borbe, on se zalagao i borio za prikupljanje novčane i druge pomoći crnogorskim izbjeglicama i svim stradajućim Crnogorcima, čak i u pomaganju izrade i distribuiranja filma „Vaskrsenja ne biva bez smrti" (1922), scenariste Vladimira Đ. Popovića.

Zaista, Antonio Baldaći bio je iskreni i dokazani prijatelj Crne Gore i protagonista njenog prava na samostalan državni život. A takav univerzitetski profesor i čovjek je svojim angažmanom i borbom zaslužio da se i posthumno nazove *Vitez od Crne Gore*, i nosiocem ordena njene nezavisnosti. Na italijanskom jeziku objavio je oko tridesetak radova o Crnoj Gori.

U ovu knjigu Novak Adžić je uvrstio sedam radova: *Politika Italije u Crnoj Gori; Prava Crne Gore u britanskom javnom mnjenju; Gerilski rat bijesni u Crnoj Gori; „Mučenička nacija" A. Devina; Politička situacija u Crnoj Gori; Crna Gora i Liga naroda – Crna ruka (La mano nera) i Francuska i Crna Gora – otvoreno pismo francuskom narodu*.

Ova trojica evropskih intelektualaca i boraca za pravdu i prava malih naroda, a među njima i crnogorskog, i opstanak njihovih država - plakali su nad razvalinama hiljadugodišnjeg sazdanja Crne Gore „kao što je rimski vojskovođa Marije plakao

nad razvalinama Kartagine", samo što je rimski vojskovođa rušio, a oni su sve radili da obnove Crnu Goru koja je bila i ostala njihova duhovna i ontološka odstupnica.

Na kraju, Novak Adžić je o princu Milu Petroviću Njegošu, vitezu cijele crnogorske političke emigracije između dva rata - i u ovoj knjizi progovorio s pijetetom i posvetio mu znatan prostor, iako je nešto ranije o njemu publikovao monografiju *Crnogorac bez domovine – Milo Petrović Njegoš i crnogorsko pitanje,* Cetinje 2013.

Pored sažete biografije princa Mila Petrovića Njegoša, Novak Adžić je objavio prevod sa engleskog njegove knjige o hazarskoj sudbini Crne Gore i drugih malih naroda u 20. vijeku, u sprezi velikih imperijalnih težnji, krupnog kapitala, nužnosti i slučaja – *„Nezavisnost malih nacija i iščeznuće Crne Gore",* objavljene u Ženevi, u decembru 1931. godine.

Ali, sa današnje istorijske distance i iz sasvim izmijenjene istorijske pozicije Crne Gore na Aleksandra Divajna, Ronalda Meknila, Antonija Baldaćija i princa Mila od Crne Gore više se ne gleda sa strahom i averzijom nego sa poštovanjem i simpatijama i sviješću da su zaslužili časno mjesto u crnogorskom panteonu slobode. Uostalom, ako to i izostane, Novak Adžić im je ovom knjigom podigao dostojan spomenik koji se ne može srušiti. Knjige su trajnije od ljudi: *Verba volant, scripta manent*.

(08.09.2013 – 08.09.2014.)

IN MEMORIAM

Na godišnjicu smrti akademika Radoslava Rotkovića (1928-2013)

dr Čedomir Bogićević

Ako je ijednom smrtniku dopušteno da se uzdigne na ona mjesta đe borave besmrtni bogovi onda će široke kapije neba s dužnim poštovanjem dočekati Radoslava Rotkovića - dičnoga sina prirode i glasnika svjetlosti, što bezdne mračne osvjetljavaše.

Naša imena su naša znamenja - poručiše stari Heleni. Između truda i slave grčki bogovi stavili su znoj. Kroz radost rada, do slave i Sunca. *Per angusta ad augusta*.

Ima ljudi okeana. Ti udari bure, te hridine i brodolomi, ta bonaca nakon bure, ta skromnost, taj nemir u lukama i plavet neba, ta grka so što pročišćava savjest - to se zovu veliki ljudi (V.Igo). To je Radoslav Rotković. *Oni iskrsavaju u svim presudnim vremenima. Oni su kormilari na pučini bez kojih se lađa o bregove lomi. Veliki ljudi su planine koje nadvisuju horizonte. Visoke jele rastu samo u predjelu oluja*.

Rotković je naličio na onog junaka, pjesnika V. Igo-a "*što plovi širom okeana/pa smjeli most gradi preko burnih voda/ i svijet sa svijetom spaja tankim tragom broda*". Rotković je bio polihistor - hodajuća, institucija i znanstveni arhiv, enciklopedist i erudit što je u svojoj glavi imao memoriju vjekova: književnik, istoričar, dramski pisac, književni kritičar, istoričar književnosti, lingvista, pjesnik, antologičar, istoričar umjetnosti, poliglota, montenegrista, eseista, leksikograf, prevodilac, urednik, publicista, sineasta, toponomastičar, polemičar, 13 Julski ustanik i partizanski slobodar.

On je Dekartov princip *De omnibus dubitandum*, kao tvoračk izraz duha i uma, pretvarao u znanstvenu izvjesnost i istinu. Zato su njegova djela s posebnom radošću dočekivana i primana kao praznik ljudskog duha i radost umne tribine bilo koje forme tvoračkog agona. On je, kao poetik, humanista i filantrop, znao da je cjelokupna ontologija bivstva čovjek, a njegov cilj - čovječnost. Zbog toga se i humanističke nauke nazivaju tim imenom jer proučavaju čovječnost a ne čovjeka. Rotković

je crnogorski Volter, po misiji svoje prosvijećnosti, ali i crnogorski Didro, po ekspresiji enciklopedijske naobrazbe. Njegova djela su vjesnici crnogorske slobode i budućnosti, otkrivanje neosvijetljenih dubina naše prošlosti, vodič kroz crnogorski logos i njegov etos i nomos.

Mitovi i magle zaklone um i Sunce. Crni oblaci pozoblju zvijezde a vile se sakriju u peštere. Ima očiju koje ne vide ljepotu crvenijih ruža. Zato je naša dužnost da osvijetlimo tamne stranice naše povijesti i raskršća naših puteva kako ne bi zalutali u budućnost (R. Rotković).

Sve je materijalno, pa i prostor, iluzija i opsjena. Samo je vrijeme naše. Ti vrijeme nijesi rasipao niti ono Tebe trošilo nego ste, zajedno, kovali vječnost. "*Vile će se grabit u vjekove / da Ti vjence dostojne sapletu*." (Njegoš)

Memoriam aeterna - *Doctoris univeralis solidis et fundalisimus suptilis*, velikanu crnogorske humanističke povijesti i prosvjetitelju, akademiče Rotkoviću! *Non moritur quicumque sui monumenta reliquit* (Ne umire onaj ko iza sebe ostavi djela). Mrtvi preko knjiga uče žive!

(Oproštajna besjeda nad odrom akademika Radoslava Rotkovića, Herceg Novi, 10.09.2013.)

IN MEMORIAM

dr Zvezdan Folić (1963-2014)

dr Čedomir Bogićević

Ako se igđe mudre izreke starih Helena: *Naša imena su naša znamenja i Sve je u imenu (*Nomen *est omen),* potvrđuje u djelatnom i intelektualnom habitusu jedne ličnosti, što je po sveukupnoj strukturi svog bića bila personom, kao najvišim stadijumom ličnosti, onda se ona ovaplotila u liku dr Zvezdana Folića, naučnog savjetnika i profesora istorijskih znanosti na Univerzitetu Crne Gore, koji je preminuo 12. Jula ove godine (u predvečerje najznamenitijeg datuma crnogorske istorije - 13. Jul 1941 g.), i sahranjen 14. Jula – (1789) simbolom oslobođenja svekolikog čovječanstva na čijim se humanističkim principima: Liberte, Fraternite, Egalite (sloboda, bratstvo, jednakost) ali i na slobodarskim tradicijama i prosvjetiteljskom duhu ugledne porodice Folić, vaspitavao i naučno-moralno stasavao istinski prijatelj nauke i ljudi, dr Zvezdan. Ova tužna simbolika vječne promjene i kretanja u kojem se samo životna energija preobražava u katehizis pamćenja i u kojem je Zvezdanova ličnost uzlećela među zvjezdana sazvježđa koja primaju samo najbolje i najuzornije sinove ovozemaljskog bivstva, izražava duhovni probatio sklada i harmonije u životu i djelu našeg rano preminulog naučnika. Znanstvenik, suptilni intelektualac gospodstvenih manira i otmjenog stila, erudita, studiozni istraživač povijesti crnogorskog naroda i njegove kulture, izvrsni pedagog i poznavalac razvojnih tokova ljudske civilizacije bez čega je nemoguć uvid u bilo koje predmetno saznanje, omiljeni sagovornik, učtiv, uljuđen i uvijek sa blagim osmjehom kao najljepšim simbolom kojim se priznaje dostojanstvo drugoga, a njegovo bivstvo smatra sebi ravnim (Hegel), dr Zvezdan Folić svojim djelatnim agonom ostavio je neizbrisivi pečat na svoj duhovni kredo,proširivši istoriografske horizonte, pa je njegov prelazak u sjećanje veliki gubitak ne samo za njegovu familiju, nego i naš Glavni grad i Crnu Goru.

Rođen je 1963.g. u Titogradu. Diplomirao je na Filozofskom fakultetu u Nikšiću – odsjek za istoriju i geografiju. Magistrirao je 1998. a doktorsku disertaciju "*Država i vjerske zajednice u Crnoj Gori 1945-1965*" odbranio je 2006. na Filozofskom fakultetu u Nikšiću. Bio je, pored drugih dužnosti, srednjoškolski profesor, asistent, naučni saradnik i naučni savjetnik u Istorijskom institutu Crne Gore, jedno vrijeme i v.d. direktora ove ustanove, a od 2009., istovremeno, izvodi nastavu istorije na Univerzitetu Crne Gore.

Među najznačajnijim djelima dr Folića spadaju: *Vjerske zajednice u Crnoj Gori 1918-1953 (*2001.*), Država i vjerske zajednice u Crnoj Gori 1945-1965 (*2007.*),*

*Istorija Muslimana Crne Gore, Knjiga I (*Matica muslimanska, 2013.*).* Objavio je preko 70 naučnih članaka, ogleda, eseja, prikaza, kao i veći broj publicističkih radova u domaćoj i stranoj znanstvenoj periodici. On je koautor *udžbenika za istoriju IV razreda gimnazije* (2003.), *Istorijskog leksikona Crne Gore*, knjiga I-IV (2006), monografija: *Crmnica* – opšti dio (2009), *Berane* i *100 godina Crnogorske Elektroprivrede*. Posebnu istorijsku vrijednost imaju njegovi radovi objavljeni u naučnom časopisu Matica*: Kotorska biskupija 1945-1962* (broj 30-31/2007) i *Cetinje, ognjište crnogorske državnosti* (br.36-37/2009).

U vremenu kad aksiologiju čovjekova djelatna bivstva pritiskaju hedonizam i materijalna dobra, odlazak dr Zvezdana Folića uliva nadu da život ima mnogo uzvišenijih vrijednosti – duhovnost, znanje, afirmacija multikulturalnosti i međuvjerskog sklada i tolerancije, čovjekoljublje, plemenitost, poštovanje dostojanstva drugog, što su bile vrline ovog izuzetnog stvaraoca i čovjeka, koji je svojim životom potvrdio da se humanističke nauke ne zovu tako jer izučavaju čovjeka, već što izučavaju humanitas – čovječnost. Ako je "smrt spasitelj čovjekove suštine" (Hajdeger), onda je dr Folić svojim časnim imenom i ljudskim djelima ostavio dubok trag svog prerano izgubljenog života u čije je zrele staze svog stvaralačkog agona tek stupao. Profesor Zvezdan Folić nije umro. *Fama manet facit – glas o djelu ostaje*.

21.07.2014.